

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

11

**HUGO BERNHARD RAHAMÄGI,
EESTI EVANGEELSE LUTERLIKU KIRIKU
TEINE PIISKOP 1934–1939**

VEIKO VIHURI

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 28. juunist 2007 on Veiko Vihuri väitekiri „Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939” (Hugo Bernhard Rahamägi, the Second Bishop of the Estonian Evangelical Lutheran Church 1934–1939) lubatud kaitsmisele *doctor theologiae* kraadi kaitsmiseks TÜ usuteaduskonna doktorikraadide kaitsmise komisjonis

Juhendaja: *dr theol* Riho Altnurme

Oponendid: *dr theol* Mikko Ketola
dr theol Toomas Paul

Kaitsmine toimub 7. novembril 2007 kell 14.15 TÜ nõukogu saalis

ISSN 1406–2410
ISBN 978–9949–11–709–3 (trükis)
ISBN 978–9949–11–710–9 (PDF)

Autoriõigus Veiko Vihuri, 2007

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 344

Visioonina kadunud, kuid võib-olla siiski kord veel ülestõusvast maailmast näen ma pikka rongkäiku Eesti Evangeelse Kiriku kirikukogu ajal Tallinnas. Eesotsas koos välismaa külalistega peapiiskop valges rüüs, violetse vöö ja musta keebiga. Paremas käes hoiab ta ühe Rootsi pimedada puunikerdaja valmistatud saua, mille piiskop Nathan Söderblom oli kinkinud esimese Eesti piiskopi ametisseõnnistamise puhul. Neile järgneb suur hulk pastoreid mustades maani talaarides, barett peas ja hõberist rinnal. Seejärel tulevad kõstrid ja ilmikametimeeste esindajad kogu maalt, enamasti eakad taluperemehed ja parkunud kalurid. Võimas laul kerkib rongkäigu kohale, nagu laulaks tõeline meeskoor. Rongkäik suundub Kiek-in-de-Kökist mööda ja Toompea nõlvast üles ning kreeka-ortodoksi katedraalist möödudes tervitab teda ühe Euroopa suurima kirikukella helin, mis paneb maa värisema. Rongkäik siseneb evangeelsesse Toomkirikusse, kus algab pidulik jumalateenistus. Kooril istuvad kõige ees Riigivanem ja mõned ministrid, maani mustas talaaris ja valge tiaaraga kreeka-ortodoksi metropoliit ning hulk välismaiseid külalisi. [---]

Kirikukogu lõpetamine jääb mulle kustumatult meelde armulauaga jumalateenistuse pärast Toomkirikus. Altari ees seisis piiskop üksinda ja teenis sõna ja sakramendiga kogu seda suurt hulka pastoreid ja ilmalikke ametimehi. Väsinud, nagu ta pidi olema pärast kõikide läbirääkimiste juhtimist, pani sellisel suurel armulaual teenimine tema jõu kindlasti tõsiselt proovile. Ta seisis seal nagu illustratsioon Kristuse kiriku põhilisele seadusele: „Kõige suurem teie seast olgu kõikide teenija.”

*Sven Danell,
„Kuldrannake”*

EESSÕNA

Esmane huvi 1930. aastate Eesti kirikuelu ja piiskop Hugo Bernhard Rahamäe isiku vastu tekkis mul 1999. aasta sügisel, kui alustasin õpinguid Durhami ülikoolis Inglismaal ja otsisin oma magistritööle teemat, mis oleks huvipakkuv nii Eesti kirikuloo seisukohalt kui rahvusvahelises kontekstis. Valisin selleks vaimuliku ameti küsimuse Inglise, Eesti ja Läti kiriku õpetuskõnelustel 1936. ja 1938. aastal. Allikmaterjalidega tutvudes sai selgeks, kui olulist rolli Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku lähenemisel Inglismaa Kirikule etendas tollane piiskop Rahamägi.

Kodumaale naasmise järel tundus endastmõistetav jätkata õpinguid doktoriõppes Tartu ülikoolis, keskendudes Rahamäele kui kirikujuhile. Miks see teema tundus eriti kõitvana, selgitan lähemalt sissejuhatuses. Olgu vaid lisatud, et suur osa käesolevast tööst valmis 2006. aastal, kui piiskop Rahamäe sünnist möödus 120 aastat ja surmast 65 aastat. Paraku möödusid need tähtpäevad täielikus unustuses. Loodetavasti aitab sinne töö veidi kaasa tema mälestuse jäädvustamisele ning tema isiku ja ajastu paremale mõistmisele.

Siinkohal soovin avaldada tänu inimestele, kes on ühel või teisel viisil käesoleva uurimuse valmimisele kaasa aidanud. Ennekõike kuulub minu tänu juhendaja dr. Riho Altnurmele. Paljude kriitiliste, kuid asjakohaste märkuste ja nõuannete eest tahaksin tänada dr. Mikko Ketolat. Mõnedes süstemaatilise teoloogia valdkonda kuuluvates küsimustes konsulteeris mind dr. Arne Hiob. Ja mõistagi ei saa mainimata jätta nii Usuteaduse Instituudi raamatukogu personali kui EELK konsistooriumi arhivaari Janis Tobrelutsu abivalmidust. Olgu tänatud ka kõik teised, kes nõu ja jõuga lahkesti abiks olid.

1. septembril 2007

SISUKORD

LÜHENDEID.....	10
SISSEJUHATUS.....	11
1. ELUKÄIK JA TEGEVUS KUNI 1934. AASTANI.....	24
1.1. Kujunemisaastad.....	24
1.2. Kogudusetööl Saaremaal.....	26
1.3. Usuteaduslik ja akadeemiline tegevus.....	28
1.4. Ühiskonnategelane ja poliitik.....	37
1.5. Üldkiriku teenistuses: kiriklik-konfessionaalse suuna eestkõneleja.....	42
1.6. Tegevus kirikujuhtimisest taandumise järel ning kiriku ja riigi vahekorra küsimusi.....	61
2. KIRIKU JUHTIMISREFORM 1934–1935.....	75
2.1. EELK teise piiskopi valimine ja ametisse astumine.....	75
2.1.1. 1934. aasta piiskopivalimised.....	75
2.1.2. Uue piiskopi ametissepühitsemine ja esimesed sammud.....	80
2.2. 1934. aasta võimupööre ning uus kirikute ja usuühingute seadus.....	89
2.2.1. Pöördeline aasta.....	89
2.2.2. „Jõulukink” – 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus.....	101
2.3. 1935. aasta põhimäärused ja nende rakendamine.....	106
2.3.1. Põhimääruste väljatöötamine ja kehtestamine.....	106
2.3.2. Põhimääruste rakendamine.....	111
2.4. Kokkuvõte.....	116
3. PIISKOPKONDADE LOOMISE KAVA.....	118
3.1. Piiskopiameti omaksvõtmise probleeme.....	118
3.2. Vikaarkondadest piiskopkondadeni.....	127
3.3. Piiskopkondade kava läbikukkumine.....	139
3.4. Kokkuvõte.....	149
4. PIISKOP RAHAMÄGI VÄLISSUHETE EDENDAJANA.....	151
4.1. EELK välissuhted ja oikumeeniline tegevus.....	151
4.1.1. Välissuhete üldiseloome ja horisondi avardamine.....	151
4.1.2. Osavõtt oikumeenilisest liikumisest.....	162
4.2. Suhete loomine Inglismaa Kirikuga 1936–1938.....	173
4.2.1. Eellugu ja esimene Inglise-Balti konverents 1936. aastal.....	173
4.2.2. Kirikuringkondade reaktsioone.....	184
4.2.3. Teine Inglise-Balti konverents 1938.....	187
4.3. Kokkuvõte.....	203

5. KIRIKUELU ARENGUJOOINI 1934–1939	205
5.1. Kirikuelu õitseag või süvenev kriis?	205
5.2. Kirik ja riik ning 1938. aasta põhiseadus	218
5.2.1. Kiriku kaasamine riigiellu ja toetus „12. märtsi režiimile”	218
5.2.2. Kiriku ja riigi suhete valupunkte	230
5.3. Rahamägi ja liturgiauuendus	236
5.4. Kokkuvõte	256
6. 1939. AASTA KIRIKUKRIIS	258
6.1. Vastarind	258
6.2. Piiskopi abieluprobleemid ja kriisi kujunemine	265
6.3. „Piiskopisõda”	277
6.3.1. Praostide juulikirjast erakorralise kirikukoguni	277
6.3.2. Kirikukogu erakorraline koosolek	292
6.3.3. Valitsuse otsustav sekkumine	300
6.4. Kirik hooldamise all	315
6.5. Lõppvaatus: mis sai edasi?	327
6.6. Kokkuvõte	331
KOKKUVÕTE	333
LISA. FOTOMATERJAL	
ALLIKAD JA KIRJANDUS	339
1. Arhiiviallikad	339
1.1. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv (EELKKA)	339
1.2. Eesti Kirjandusmuuseum	341
1.3. Eesti Rahvusarhiiv	341
2. Käsikirjad	342
3. Perioodilised väljaanded	342
4. Publitseeritud allikad ja kirjandus	343
5. Suuline teade	350
HUGO BERNHARD RAHAMÄGI, THE SECOND BISHOP OF THE ESTONIAN EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH 1934–1939.	
Summary	351
CURRICULUM VITAE	362

LÜHENDEID

AMS	Administratiivmenetluse seadus
AUS	Akadeemiline Usuteadlaste Selts
COPEC	<i>Conference on Christian Politics, Economics and Citizenship</i>
EAA	Ajalooarhiiv
EAÕK	Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik
EELK	Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
EELKKA	Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv
EK	„Eesti Kirik”
EKM EKLA	Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv
ERA	Eesti Riigiarhiiv
ERAF	Eesti Riigiarhiivi filiaal
ETP	Eesti Tööliste Partei
EÜS	Eesti Üliõpilaste Selts
KK	Kirikukogu
KMN	Kirikute Maailmanõukogu
KNNÜ	Kristlike Noorte Naiste Ühing
KP	Kirikupäev
KRE	Kristlik Rahvaerakond
KT	„Kiriku Teataja”
KUS	Kirikute ja usuühingute seadus
LMK	Luterlik Maailmakonvent
MK	„Meie Kirik”
MRSEKK	Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu
NMKÜ	Noorte Meeste Kristlik Ühing
PI	„Protestantline Ilm”
PM	Põhimäärused
RT	„Riigi Teataja”
SK	„Seaduste Kogu”
UA	„Usuteadusline Ajakiri”, „Usuteaduslik Ajakiri”
UK	Usuteadlaste Konverents

SISSEJUHATUS

Teema. Käesolev doktoriväitekiri käsitleb aastatel 1934–1939 ametis olnud Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) teise piiskopi Hugo Bernhard Rahamäe (1886–1941) isikut ja tema tegevust kirikujuhina. Miks just tema?

Rahamäe kui vastuolulise kuulsusega kirikutegelase persoon tundub kahtlemata intrigeeriv ja põnev. Temaga on seostatud kõrgkiriklikke, „katoliseerivaid” reforme nii luterliku kiriku korralduses kui ka liturgias, piiskopiameti tähtsustamist ja piiskopi võimu suurendamist, suhete loomist anglikaanikirikuga jms. Rahamäe tagandamine kirikujuhi kohalt abieluprobleemide tõttu ja tema traagiline saatus Nõukogude võimu ohvrina on üldteada. Kuigi Rahamägi ei ole ainus EELK kirikupea, kes on pidanud ametkohast loobuma (1967. aastal sundis Nõukogude võim „vabatahtlikult” tagasi astuma peapiiskop Jaan Kiivit vanema), jääb siiski ainulaadseks tõik, et see sündis ägeda kirikusisese võitluse tulemusena. Ta on ka ainus EELK piiskop – kuigi kaugeltki mitte ainus vaimulik –, kelle kuritegelik okupatsioonirežiim mõrvas.

Sügavama huvi peaks aga äratama kiirpilk Rahamäe biograafiale. Ilmneb, et ta oli aktiivne ühiskonna-, poliitika-, haridus- ja kirikutegelane. Tema riiklikest, akadeemilistest ja kiriklikest ametitest kujuneb võrdlemisi pikk loetelu: Riigikogu II ja IV koosseisu liige, Riiginõukogu liige 1938–1939, Eesti Vabariigi haridusminister kahes valitsuses (1924–1925), Tartu Ülikooli usuteaduskonna dekaan ja süstemaatilise usuteaduse professor, lühikest aega ka rektori asetäitja, kirikuvalitsuse liige ja viimaks EELK piiskop.

Kuid palju vähem teatakse Rahamäe rollist sõjaeelses kirikuelus ja tema tegevusest kirikujuhina. Allikmaterjalidega tutvudes süvenes käesoleva töö autoris veendumus, et tegemist on vaadeldava perioodi ühe väljapaistvama kirikutegelasega, kelle isik, vaated ja tegevus vajaksid lähemat uurimist ja hindamist, mida piisav ajaline distants peaks täna juba võimaldama. Pole kahtlust, et Rahamäe tegevus kirikus on teenimatult jäänud tema tagandamise asjaolude varju, pigemini meenutatakse kirikuringkondades väljapaistvate kirikujuhtidena EELK esimest piiskoppi Jakob Kukke, piiskop (ja hiljem peapiiskop) Johan Kõppu ja peapiiskop Jaan Kiivit vanemat.

Niisiis tekivad paratamatult küsimused: kas piiskop Rahamägi soovis luteri kirikut reformida kõrgkiriklike tõekspidamiste vaimus; kas tema tegevus viis sügava lõheni kirikus; kas Rahamäe ametiaeg piiskopina kujunes kiriku õitsengu- või kriisiajaks; millised oli kiriku suhted riigivõimuga autoritaarse valitsemiskorra ajajärgul; kas Rahamägi tagandati ainult abielulahutuse kavatsuse pärast või oli tagandamise põhjuseks muud motiivid? Taolisi küsimusi võiks esitada veelgi.

Arvestades doktoriväitekirjale esitatavaid piiranguid nii mahu kui sisu osas, osutus möödapääsmatuks keskenduda aastatele 1934–1939, s.t. Rahamäe ametiajale piiskopikohal. 1930. aastad Eesti Vabariigi ajaloos, eriti Konstantin Pätsi, Johan Laidoneri ja Kaarel Eenpalu juhitud autoritaarse režiimi aastad

pakuvad endiselt uurijatele huvi. Piiskop Rahamäe ametiaeg langes kokku nn. vaikiva ajastuga. Kuid arvestades asjaolu, et seni on ilmunud vaid vähesed erinevatel allikaliikidel, s.h. arhiiviallikatel põhinevad põhjalikumad uurimused esimese iseseisvusperioodi kirikuloost, tuli paratamatult selgitada ja jälgida ka varasema perioodi arenguid.

Eesmärk ja meetod. Käesoleva uurimuse autor on veendunud, et kirikuloo kui teoloogilise distsipliini üks olulisi ülesandeid on ajaloolise perspektiivi pakkumine kiriku tänase päeva sõlmküsimumuste vaagimisel. Nõustun siinkohal kirikuloolase Riho Saardi sõnadega: „Kirikuajalugu on kiriku korrastatud mälu ja sellisena vältimatult vajalik kirikule, mis tahab ise ennast tunda”.¹ Siinöeldut on töö eesmärgi selgitamisel oluline meeles pidada.

Loomulikult aitab kirikulooline uurimus sel teemal avardada ka meie teadmisi sõjaeelse Eesti Vabariigi ühiskonna toimimisest, iseäranis usulisest aspektist vaadatuna, ning rekonstrueeritavate sündmuste ja suhete taustal välja joonistada erinevate ühiskonna- ja kirikutegelaste galerii. Loodetavasti saab senisest palju selgemaks peategelase elutee ja -töö ning tema osa kirjeldatavates sündmustes ja arengutes. Sellest tulenevalt on käesoleva uurimuse eesmärgiks seatud 1920.–1930. aastate kirikuelu sõlmprobleemide esitamine H. B. Rahamäe kui kirikujuhi tegevust jälgides ja tema seisukohtadega tutvudes, silmas pidades eriti kiriku juhtimistasandit ja kirikukorraldusküsimusi, aga ka teisi valdkondi, milles ta oli tegev. Põhitähelepanu alla on võetud Rahamäe ametiaeg EELK teise piiskopina ehk aastad 1934–1939.

Käesolevas uurimuses on ühelt poolt taotletud deskriptiivsust, s.t. on püütud allikmaterjalile tuginedes rekonstrueerida ja kirjeldada kirikuelu arengukäiku vaadeldaval perioodil ning Rahamäe osa selles. Teisalt kujunes möödapääsmatuks teatud teoloogilise problemaatika käsitlemine ja analüüs, seda küll ajaloolises kontekstis. Nii näiteks on vaadeldud usulis-teoloogiliste voolude tõekspidamisi ja taotlusi ning nende mõju kirikuelu päevaküsimuste arutamisele. See on vajalik seetõttu, et kirikukorraldusküsimustes või näiteks kiriku ja riigi vahekorra mõtestamisel lähtuti erinevatest usulis-teoloogilistest veendumustest. Kuid need veendumused kujundasid diskussiooni muudiski päevakorral olnud küsimustes, nagu kiriku õpetuslik alus, piiskopiamet, liturgia-reform. Sellel taustal on võimalik kirjeldada Rahamäe teoloogilisi vaateid ja nende abil mõista tema tegevuse motiive ja taotlusi.

Uurimus on rajatud eri liiki allikatele, mida on sissejuhatuse järgmises osas veidi lähemalt kirjeldatud. Põhiliselt on tegu arhiiviallikatega, millele lisanduvad ajakirjanduses ilmunud materjalid ja muud allikatena käsitletavad publikatsioonid. On ka üks suuline teade. Uurimistöö seisnes allikate läbi vaatamises ja nendes leiduva informatsiooni põhjal tervikpildi loomises.

Ülevaade allikatest. Peamised arhiiviallikad 1920.–1930. aastate kirikuelu ning piiskop Rahamäe isiku ja tegevuse kohta leiduvad EELK Konsistooriumi

---

¹ *Usuteaduslik Ajakiri* nr. 2, 2001, lk. 126 (R. Saard. „Kirikulugu ajaloolise teoloogia distsipliinina”).

arhiivis (EELKKA), mis asub Tallinnas Toompeal. Kahjuks ei ole seal korrastustööd veel kaugeltki lõppenud – asjaolu, mis mõnevõrra raskendas ülevaate saamist asjassepuutuvatest arhivaalidest. Kui kiriku juhtimisorganite (kirikupäev, kirikukogu, konsistoorium, usuteadlaste konverents jne.) tööd ja otsuseid kajastavad protokollid, kirjavahetus jms. materjal on hõlpsasti leitav ja kasutatav, samuti kirikutegelaste isikutoimikud², kirikureforme, välissuhtlust ja teisi valdkondi kajastavad ametlikud dokumendid, siis olulist ja huvipakkuvat informatsiooni võib leida ka mõnedest niisugustest toimikutest, mis esmapilgul ei tundu käsitletava teema puhul ootuspärasena. Töö arhiivimaterjalidega pakub kindlasti edaspidigi huvitavaid avastusi ja lisateadmisi kõnealuse perioodi kohta.

Lisaks tuleb käesoleva uurimuse seisukohalt väga oluliseks lugeda kahte Rahamäe isikutoimikut, mida säilitatakse Eesti Riigiarhiivis (ERA) ja selle filiaalis (ERAF). Esimene, 1939. aastal siseministeriumis koostatud toimik sisaldab kirikutüli ja Rahamäe pereeluga seotud materjale, muuhulgas nii juhtivate kirikutegelaste kui teiste isikute ülekuulamisprotokolle.³ Teise toimikusse on koondatud Rahamäe arreteerimise ja tema üle kohtupidamisega seotud materjalid.⁴ Riigiarhiivis võib leida muidki arhivaale, mis pakuvad Rahamäe kohta informatsiooni, samuti kirikute ja usuühingutega seonduvaid õigusakte, ametlikku kirjavahetust siseministeriumiga jms. Rahamäe elukäigu ja tema tegevuse kohta usuteaduskonna õppejõu ja dekaanina leidub andmeid Ajalooarhiivis (EAA) Tartus.⁵ Ka Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuuri-loomulises Arhiivis (EKLA) säilitatakse mitmesuguseid Rahamäega seotud materjale.⁶

Arhiiviallikate informatiivsust hinnates tuleb kõigepealt esile tõsta seda, et 1930. aastatel peeti konsistooriumi arhiivi eeskujulikult. Tuleb tänulik olla, et kirikuorganite (nt. kirikukogu, piiskoplik nõukogu, komisjonid) koosolekud protokolliti võrdlemisi põhjalikult. Seetõttu on lisaks tehtud otsustele võimalik tutvuda osavõtjate seisukohtade ja mõttevahetusega. Toimikutes on säilinud arvestataval hulgal kirjavahetust paljude isikute ja asutuste või organite vahel, sealhulgas nii ametlikke kui ka eraviisilisi kirju Rahamäele ja Rahamäe enda kirju teistele isikutele. Informatiivsed on Riigiarhiivis leiduvad ülekuulamisprotokollid jm. dokumendid, mis sisaldavad kirikutegelaste, sh. Rahamäe selgitusi ja seisukohti.

Allikatena tulevad arvesse ka tollases ajakirjanduses ilmunud artiklid ja muud kirjutised. Usulis-kiriklikest väljaannetest pakub väga olulist informatsiooni Rahamäe asutatud ajaleht „Eesti Kirik”, millest sai kirikuvalitsuse

---

² Sealhulgas H. B. Rahamäe isikutoimik, vt. EELKKA, sari 11, säilik 479.

³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231.

⁴ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852.

⁵ Nt. EAA, f. 2100, n. 1, s. 12535; f. 2100, n. 2, säilikutud 922–923; f. 1767, n. 1, s. 1527.

⁶ Nt. EKM EKLA, f. 193, m. 36:4; f. 194, m. 20:27; f. 194, m. 57:20.

häälekandja (seetõttu on seda järgnevatel lehekülgedel ka lihtsalt kirikuleheks nimetatud). Aastatel 1934–1939 oli selle peatoimetajaks assessor Jakob Aunver, kelle juhtkirju ja arvamusalugusid on käesolevas töös sagedasti tsiteeritud. Pole kahtlust, et Aunver väljendas ja vahendas avalikkusele konsistooriumi vaateid või vähemalt niisuguseid seisukohti, mis ei olnud vastuolus kiriku juhtkonna taotlustega. Ka teistel kiriklikel suundadel olid oma väljaanded. Liberaalide-protestantide häälekandjaks oli „Protestantline Ilm” (hiljem „Protestantlik Maailm”), konservatiivide vaateid väljendasid „Meie Kirik” ja hiljem „Meie Misjon” ning „Ärataja”.⁷ Akadeemilisemat laadi oli „Usuteadusline Ajakiri” (hiljem „Usuteaduslik Ajakiri”).⁸ Kiriklike väljaannete kõrval tulevad arvesse ka üleriigilised ajalehed ja ajakirjad, mis sageli avaldasid usu- ja kirikuküsimusi käsitlevaid artikleid. Võrdlemisi viljakas autor oli Elmar Silvester Teppan (Salumaa), kes avaldas nii oma nime kui pseudonüümi (*Civis ecclesiasticus*) all kirikuelu kriitiliselt analüüsivaid kirjutisi „Akadeemias” ja rahvuslaste ajakirjas „ERK”.⁹

Käesoleva töö seisukohalt on publitseeritud allikatena käsitletud ka mitmesuguseid Teise maailmasõja eel ja järel ilmunud teoseid. Nende hulka kuuluvad kaasaegsete kirjutised, dokumentide publikatsioonid, mälestused jms., mis sisaldavad rohkem või vähem otsest informatsiooni nende käest, kes vaadeldava perioodi sündmustest vahetult või kaudselt osa võtsid.

Rahamäe mitmekülgselt tegevust valgustab piiskopi 50. sünnipäevaks koostatud juubeliteos, mis sisaldab eluloolist teavet, kaastööliste ja välismaa kirikutegelaste hinnanguid, mälestuskilde jms.¹⁰ Rahamäe piiskopiks valimise puhul ilmus ka „Usuteaduslikes Ajakirjas” tema isikut tutvustav artikkel.¹¹ Tuleb märkida, et elulooliste andemete osas toetuvad trükis ilmunud artiklid piiskopikandidaadi elulookirjeldusele, mis sisaldub Rahamäe isikutoimikus konsistooriumi arhiivis.

Mõistagi on Rahamäe seisukohtade ja vaadete tundmaõppimisel ja hindamisel esmatähtis tema enda kirjalik pärand. Publikatsioonid on palju, alates raamatutest ja lõpetades artiklitega väga mitmesugustes perioodilistes välja-

---

⁷ Edaspidi on viitamisel „Eesti Kirikule”, „Protestantlisele Ilmale” ja „Meie Kirikule” kasutatud vastavaid lühendeid *EK*, *PI* ja *MK*.

⁸ Edaspidi viitamisel *UA*.

⁹ „Kirik rahvusliku kultuuriprobleemina.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 2, 1933, lk. 33–40; „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas.” — *Akadeemia* nr. 4, 1937, lk. 232–236; „Meie usu- ja kirikuelu välisorientatsioonist.” — *Akadeemia* nr. 5, 1938, lk. 304–310; „Kiriklike päevamuresid.” — *ERK* nr. 2, 1939, lk. 79–84 (= Salumaa 1939a); „Prof. Joh. Kõpu piiskopiks valimise puhul.” — *ERK* nr. 6, 1939, lk. 252–258 (= Salumaa 1939b). Publitseeritud allikate ja kirjanduse loendis vt. nime all: Salumaa, Elmar.

¹⁰ *Hugo Bernhard Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Piiskop. 50 a. sünnipäevaks.* Tallinn, 1936. (Edaspidi viitamisel *HBR* 1936.)

¹¹ K. Valdmann. „Usuteaduskonna dekaan prof. dr. Hugo Bernhard Rahamägi Eesti ev. lut. usu kiriku teiseks piiskopiks.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 3, 1934, lk. 65–76.

annetes. Ka oma sisult on need väga mitmekesised. Süstemaatikuna käsitles Rahamägi religiooniküsimusi laiemas plaanis.¹² Sealjuures ei jäänud ta kõrvale usulis-teoloogiliste voolude vahelisest võitlusest, püüdes päevakajaliste vaidlusteemade kõrval erinevaid lähtekohti teoloogiliselt kirjeldada ja analüüsida.¹³ Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi esimehena kirjutas ta seltsi tegevusest.¹⁴ Samuti köitis teda sotsiaalne temaatika, näiteks avaldas ta 1921. aastal brošüüri „Sotsialism ja ristiusk”,¹⁵ käsikirja jäi tema sotsiaaleetilistele küsimustele pühendatud doktoriväiteki.¹⁶

Rahamäe sulest ilmus ka populaarse iseloomuga usukosutuslikku ja harivat kirjandust. Sinna võiks paigutada tema kirjutised usupuhastajast Martin Lutherist, jutlustekogu ja leeriõpiku.¹⁷ EELK algusaja kujunemislugu kirjeldab 1926. aastal esimest korda ilmunud „Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis”.¹⁸ Rahamäe hinnanguid riigi ja kiriku suhetele kajastavad 1934. aasta 12. märtsi riigipöördele pühendatud artiklid.¹⁹ Ta on kirjutanud ka

---

¹² H. B. Rahamägi. „Ülitähtis küsimus usuteaduses ja usuelus.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 1, 1926, lk. 6–19; nr. 2, 1926, lk. 68–76 (= Rahamägi 1926b); „Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 2, 1927, lk. 53–58; nr. 3, 1927, lk. 107–110; nr. 4, 1927, lk. 161–164 (= Rahamägi 1927b); „Milline usund vastab eestlase iseloomule?” — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album 10*, 1934, lk. 101–107 (= Rahamägi 1934b).

¹³ H. B. Rahamägi. *Vastuseks õp. Th. Tallmeistrile „Konsistorium ja protestantline liikumine” ilmumise puhul*. Tartu, 1927 (= Rahamägi 1927a); *Eesti evangeelse kiriku pale: Vooludest kirikus*. Valga, 1939.

¹⁴ H. B. Rahamägi. „Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi XIII aastapäevaks.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 2, 1934, lk. 33–35 (Rahamägi 1934a).

¹⁵ H. B. Rahamägi. *Sotsialism ja ristiusk*. Tallinn, 1921 (= Rahamägi 1921c).

¹⁶ H. B. Rahamägi. *Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks: sotsiaal-eetiline käsitus*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna doktoriväiteki. 1.–4. kd. Tartu, 1923. (Käsikiri.)

¹⁷ H. B. Rahamägi. *Luther Wormsi riigipäeval 17.–18. IV. 1521. Juubelikõne, peetud 17. aprillil 1921. a. Tallinnas, Püha Vaimu kirikus*. Tartu, 1921 (= Rahamägi 1921a); *Sinu riik tulgu! Jutlused*. Tartu, 1921 (= Rahamägi 1921b); „Mis tõi Luter uut kõlbluse alal?” — *Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400 - a. mälestuspäevaks*. Tartu, 1924, lk. 113–128; „Martin Luteri 450. a. sünnipäeva puhul.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 4, 1933, lk. 97–98 (= Rahamägi 1933b); *Jumala riigi palve*. Tallinn, 1936 (= Rahamägi 1936a).

¹⁸ H. B. Rahamägi. *Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis*. Tartu, 1926.

¹⁹ H. B. Rahamägi. „Usuelu uutel radadel.” — *12. märts. Aasta riiklikku ülesehitustööd 12.III.1934–12.III.1935*. Tallinn, 1935, lk. 37–38; „Kirikuelus suur samm edasi.” — *12. märtsi radadel*. Toimetajad H. B. Rahamägi ja J. Veelman. Tallinn, 1936, lk. 51–52. (= Rahamägi 1936b.)

artikli kirikuliikmeks olemisest²⁰ ja mõned järelehüüded.²¹ Nii kiriklikes kui ka ilmalikes ajalehtedes ilmunud arvukaid artikleid ei jõuagi siin kohal loetleda.

Kuid allikatena tulevad arvesse ka mitmed sõjaeelsel perioodil ilmunud teosed ja teised väljaanded. Uue põhiseaduse koostamisest 1937. aastal annab ülevaate mahukas teos „Põhiseadus ja Rahvuskogu”, milles leidub informatsiooni usu- ja kirikuküsimuste käsitlemise kohta Rahvuskogus.²² Eluloolisi andmeid ühiskonnategelaste kohta pakub „Eesti Biograafiline Leksikon” ja selle täiendusköide, viimases peatutakse põgusalt ka Rahamäe tagandamist puudutavatel asjaoludel.²³ Publitseeritud on 1936. ja 1938. aasta Inglise-Balti õpetuskõneluste materjalid.²⁴ Paguluses on ilmunud mitu 1920.–1930. aastate kirikuelu sündmusi ja arenguid käsitlevat raamatut. Nendest olgu siinkohal nimetatud Rahamäe lähedase kaastöölise Jakob Aunveri ülevaatlik „Eesti rahvakiriku ristitee”, mis on ühtlasi esimene terviklikku ülevaadet pakkuda sooviv käsitlus sõjaeelse kirikuelu kohta.²⁵ Arthur Võõbus on vaadelnud kirikuelu Eesti Vabariigi ajal Eesti rahva ajaloole pühendatud monumentaalse teose seitsmendas köites.²⁶ Kuigi mõlemad nimetatud teosed toetuvad paljuski varasematele trükitud allikatele, mis olid paguluses kättesaadavad, näen neis teatavat väärtust allikatena selle tõttu, et nii Aunver kui Võõbus olid paljude käsitletud sündmuste vahetud tunnistajad või isegi osalised. Samal põhjusel võib antud juhul allikate hulka lugeda ka Olaf Silla ja Jaan Gnadenteichi kodumaa kirikuloo üldkäsitluste vaatlusalust perioodi puudutavaid peatükke.²⁷ Nüüdisajal ilmunud allikapublikatsioonidest olgu kõigepealt nimetatud 1920. aastate Eesti Vabariigi sisepoliitikat ja erakondade poliitilisi taotlusi kajastav dokumentidekogumik.²⁸ Samuti on avaldatud ka mitmete tollaste tegelaste kõnede ja kirjutiste kogu-

²⁰ H. B. Rahamägi. „Mis on Sinu kiriku kuuluvuse tunnistuseks?” — H. Rebane (koost.). *Miks olen mina Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku liige?* Viljandi, 1934, lk. 22–24 (= Rahamägi 1934c).

²¹ H. B. Rahamägi. „In memoriam. D. Julius Kaftan.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 2, 1926, lk. 98–99 (= Rahamägi 1926c); „Eesti piiskop Jakob Kukk. In memoriam.” — *Usuteadusline Ajakiri* nr. 3, 1933, lk. 65–69 (= Rahamägi 1933a).

²² *Põhiseadus ja Rahvuskogu*. Tallinn, 1937.

²³ *Eesti Biograafiline Leksikon*. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused II. Peatoimetaja A. C. Cederberg. Tartu, 1926–1929. 2. trükk, 2001. *Eesti Biograafiline Leksikoni täiendusköide*. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused X. Peatoimetaja P. Tarvel. Tartu-Tallinn, 1940. 2. trükk, 2002.

²⁴ *Conferences between Representatives Appointed by the Archbishop of Canterbury on behalf of the Church of England and Representatives of the Evangelical Lutheran Churches of Latvia and Estonia*. London, 1938.

²⁵ J. Aunver. *Eesti rahvakiriku ristitee*. Stockholm, 1953.

²⁶ A. Võõbus. *Studies in the History of the Estonian People*. VII. Papers of the Estonian Theological Society in Exile, 35. Stockholm, 1918.

²⁷ O. Sild. *Eesti kirikulugu*. Tartu, 1938; J. Gnadenteich. *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat*. Tallinn, 1995 (1938. a. väljaande täiendatud uustrükk).

²⁸ J. Ant. E. Kessel. A. Pajur. (Koostajad.) *Eesti Vabariigi sisepoliitika 1921–1929. Dokumentide kogumik*. Tallinn-Tartu, 2002.

mikke (Konstantin Päts, Eduard Tennmann).²⁹ Hiljaaegu publitseeriti Uku Masingu kirjad Jaan Kiivit vanemale.³⁰

Üheks oluliseks allikaliigiks on kaasaegsete mälestused. Mõistagi tuleb mälestustesse suhtuda ettevaatlikult ja kriitiliselt, kuna nendes võib ette tulla nii faktivigu kui tahtlikku moonutamist, mis on tingitud mälu ja mäletamist mõjutavatest subjektiivsetest ja objektiivsest teguritest. Arvestama peab asjaosalise isikliku suhtumisega kirjeldavasse. Siiski on mälestuste näol tegemist hinnatava allikaliigiga, kuna need loovad sageli kuivadele arhiividokumentidele elava ja värvika tausta ning aitavad mõista isikutevahelisi suhteid ja tajuda seoseid, mis ametlikest dokumentidest ei pruugi selguda.

Käsitleva teema seisukohalt peaksin kõige informatiivsemaks August Arumäe (1895–1976)³¹ ja Elmar Salumaa (1908–1996)³² mälestusi. Mõlema puhul peab aga silmas pidama, et tegemist oli piiskop Rahamäe ja tema kiriku-poliitika suhtes väga kriitiliste isikutega, mida nad ka ei varja. Johan Kõpu ja Jaan Lattiku mitmetest mälestusteraamatutest on käesolevas töös kasutamist leidnud viimase neljaosalise „Teekond läbi öö” kaks esimest köidet.³³ Pagulas-kiriku piiskop Karl Raudsepp (1908–1992) on paguluses avaldanud oma mälestusteraamatu, milles leidub mõningal määral huvipakkuvat informatsiooni.³⁴ Pildikesi Eesti kirikuelust 1930. aastatel välismaalase pilgu läbi pakub rootslasest vaimulik Sven Danell (1903–1981).³⁵ Mõned Valter Vaasa (1915–2006) mälestustel põhinevad kommentaarid Rahamäe abielulahutusega seonduvate asjaolude kohta on avaldatud Pekka Erelti ja Tarmo Vahteri ajakirjanduslikus käsitluses piiskopiskandaali teemal.³⁶ Paguluses ilmunud ajakirjas „Eesti Kirik” on Rahamäest seoses tema 100. sünniaastapäevaga kirjutanud Jaak Taul³⁷, Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) albumis meenutab piiskoppi ka Rudolf Kiviranna.³⁸ Kõigi nimetatud isikute näol on tegemist EELK vaimulikega, kes

---

²⁹ K. Päts. *Minu elu. Mälestusi ja kilde eluloost*. Koostanud Hando Runnel. Tartu, 1999; K. Päts. *Eesti riik II*. Koostajad: Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu, 2001; E. Tennmann. *Varjatud varandus*. Koostaja: Hando Runnel. Tartu, 1999.

³⁰ U. Masing. *Uskuda, elada. 59 kirja Jaan Kiivitele*. Koostanud Hando Runnel. Tartu, 2006.

³¹ A. Arumäe. *Hiiobi õnnistus. Mälestused*. Tallinn, 2005.

³² E. Salumaa. „Mälestuskilde akadeemiliselt teelt.” — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* nr. 1, 1990, lk. 20–26; nr. 2, 1990, lk. 21–25; 1991, lk. 17–20; 1992, lk. 14–20.

³³ J. Lattik. *Teekond läbi öö*. I osa: Vadstena, 1950, II osa: Toronto, 1952.

³⁴ K. Raudsepp. *Ristiga märgitud*. Toronto, 1982.

³⁵ S. Danell. *Kuldrannake*. Tartu, 1999.

³⁶ P. Erelt, T. Vahter. „Politsei uuris salaja piiskopi naise intiimelu.” — *Eesti Ekspress* nr. 25, 1998, lk. A12–13.

³⁷ J. Taul. „Hugo Bernhard Rahamäe 100. sünniaasta mälestus.” — *Eesti Kirik* (paguluses) nr. 2, 1986, lk. 65–70.

³⁸ R. Kiviranna. „Ühe suure eestlase tähelend ja traagika. Piiskop dr. Hugo Bernhard Rahamägi.” — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVII*. EÜS-i internetiprojekt „Sirvi-

olid toonaste kirikuelu sündmustega ja nendes osalenud isikutega vahetult tuttavad. Mõningast informatsiooni Rahamäe abieluprobleemide kohta pakub Eduard Laamani päevik.³⁹ Mälestusi oma isa pastor Albert Soosaare (1906–1995) kohta on avaldanud publitsist Enn Soosaar, mainides ka Rahamäega seonduvat, kuid nende puhul pole tegemist vahetute mälestustega.⁴⁰

Suulisel informatsioonil on käesolevas uurimuses tagasihoidlik koht. Asi on selles, et vahetute asjaosaliste ring on aasta-aastalt jäänud üha väiksemaks. Õigupoolest oli käesoleva töö valmimisejärku jõudmiseni piiskop Rahamäe kaastöölised veel ainsana elus Jaak Taul (1905–2007). Kahjuks ei võimaldanud tema kõrge iga teda enam käsitleda. Vestelda õnnestus aga teise vanema põlve vaimuliku Johannes Aarikuga (sünd. 1912), kelle Rahamägi 1938. aastal ordineeris ja kes oli 1939. aasta kirikutüli ajal Pärnu praostkonna vikaarõpetaja ning isegi protokollis ühte praost Arumäe kokkukutsutud koosolekut, kus nõuti Rahamäe tagasiastumist. Mõistetavalt oli tal 67 aastat hiljem kaunis raske toonaseid sündmusi meenutada. Käesoleva uurimuse autor on varemalt kokku puutunud ka teiste vanemate vaimulikega, nagu Evald Saag (1912–2005) ja Elmar Salumaa, kuid kui välja arvata mõned Evald Saagi käest eravestlustes kuulnud mõtteavaldused, ei ole nendega Rahamäe teemast pikemalt juttu olnud.

Uurimused ja käsitlused. Kõigepealt tuleb sedastada, et sõjaeelse kirikuelu kohta puudub ikka veel igakülgne ja tänapäevane, mitmekesistel allikatel põhinev üldkäsitlus. On mõistetav, et Nõukogude ajal ei olnud objektiivsust taotleva ülevaate avaldamine võimalik, trükkis said ilmuda vaid mõned propagandistliku iseloomuga kirikuvastased artiklid.⁴¹ Paguluses on küll peapiiskop Konrad Veem avaldanud oma mahuka monograafia Eesti vabast rahvakirikust⁴² ja ka ühe kokkuvõtlikuma esituse⁴³, kuid nende puudusena võib nimetada asjaolu, et autoril puudus ligipääs kodumaal asuvate arhiiviallikate juurde. Arthur Vööbuse ülevaate teose kirikuelu käsitlevast köitest oli juttu allikate all.

---

lauad”, <http://www.sirvilauad.ee/?q=node/24>. (Trükkis: *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVII*. Tartu, 1996.) (= Kiviranna 1996.)

³⁹ E. Laaman. „Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940.” — *Akadeemia* nr. 7, 2003 – nr. 10, 2004.

⁴⁰ E. Soosaar. „Isa ja aeg.” — *Loomingu Raamatukogu* nr. 5, 2007.

⁴¹ H. Saarniit. „Kirik kodanlike natsionalistide klassihuvide teenistuses aastail 1920–1940.” — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*. Tallinn, 1956, lk. 248–286; E. Rannik. „Kiriku ja riigi vahekord kodanlikus Eestis.” — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*. Tallinn, 1956, lk. 227–247; E. Rannik. „Luteriusu kiriku kriisist fašismi perioodil kodanlikus Eestis.” — *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik II*. Tallinn, 1961, lk. 308–323.

⁴² K. Veem. *Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon*. Stockholm, 1990 (teine täiendatud trükk).

⁴³ K. Veem. *Eesti kirik tunaeile, eile, täna*. Stockholm, 1993.

Sõjajärgse Eesti Vabariigi poliitilise elu kohta on taasiseseisvunud Eestis avaldatud mitmeid käsitlusi, millest oli abi ajastu ühiskondlik-poliitilise tausta mõistmisel. Võttes arvesse, et piiskop Rahamäe ametiaeg langes kokku autoritaarse valitsemiskorra ajajärgu ehk nn. vaikiva ajastuga, pakkusid huvi ennekõike just seda perioodi puudutavad tööd. Üldkäsitlustest tuleks esikohale seada eesti ajaloolaste kollektiivi kirjutatud ja 2005. aastal ilmunud „Eesti ajaloo„ VI köide, mis sisaldab muu hulgas artikleid vaadeldava ajastu poliitika, kultuuri- ja kirikuelust.⁴⁴ Eesti siseelu käsitlevate peatükkide autoriks on Ago Pajur, kultuuri ning usuelu osas Lauri Vahtre. Peatükis „Autoritaarne Eesti” käsitleb A. Pajur põgusalt piiskop Rahamäe tagandamisega seonduvat (lk. 101). Käesoleva töö viimistlemise faasis ilmus soome ajaloolase Seppo Zetterbergi kapitaalne käsitlus Eesti ajaloost, kus vabale rahvakirikule on pühendatud ligi kaks lehekülge.⁴⁵ Suurele üldistusastmele vaatamata tuleb märkida, et Zetterberg kirjeldab usu- ja kirikuolusid veidi pikemalt, kui seda on teinud eesti ajaloolased, tuginedes teiste seas soome kirikuloolaste töödele Eesti kohta (nendest lähemalt allpool). Vaikiva ajastu poliitilisi arenguid vaatlusele ta peatükis „Pätsi ja Eenpalu Eesti” (lk. 548–562).

Lisaks sellele on avaldatud ka üksikutele valdkondadele pühendatud käsitlusi. Balti riikide välispoliitilise orientatsiooni kujunemist vaatlusele Magnus Ilmjärv oma mahukas monograafias „Hääletu alistumine”.⁴⁶ Eesti sisepoliitilisi arenguid käsitleb Ants Ruusmann⁴⁷, poliitilistest erakondadest on kirjutanud Mati Graf.⁴⁸ Ülevaate Riigikogu ja valitsuse koosseisudest võib leida Jaan Sootla koostatud teoses.⁴⁹ Toomas Karjahärm ja Väino Sirk on võtnud vaatluse alla Eesti haritlaskonna, pühendades eraldi peatüki kirikutegelastele ja käsitledes põgusalt piiskop Rahamäe tegevust.⁵⁰ Usuküsimustest ja riigi kirikupoliitikast Petserimaal on artikli avaldanud nii Kalle Lõuna kui ka Kadi Grichin.⁵¹ Põgusalt peatub riigivõimu ja luterliku kiriku vahelistel suhetel Martti

---

⁴⁴ *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Tartu, 2005.

⁴⁵ S. Zetterberg. *Viron historia*. Helsinki, 2007. Eesti vaba rahvakiriku kohta vt. lk. 584–586.

⁴⁶ M. Ilmjärv. *Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*. Tallinn, 2004.

⁴⁷ A. Ruusmann. *Eesti Vabariik 1920–1940. Sisepoliitiline areng*. Tallinn, 1997.

⁴⁸ M. Graf. *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934 koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940)*. Tallinn, 2000.

⁴⁹ J. Sootla (koost.). *Valitud ja valitsenud*. Tallinn, 1999.

⁵⁰ T. Karjahärm, V. Sirk. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn, 2001.

⁵¹ K. Lõuna. „Usuküsimus Petserimaal 1920.–30. aastatel ja kloostriõda.” — *Ajalooline Ajakiri* nr. 3/4 (106/107), 1999, lk. 57–69; K. Grichin. „Riiklik poliitika Petserimaa usuelu korraldamises 1920.–1930. aastatel.” — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2000–2001*. Tartu, 2003, lk. 167–182.

Turtola president Konstantin Pätsi elu ja tegevust käsitlevas raamatus.⁵² Kuivõrd mitmed luteri pastorid olid seotud vabadussõjalaste liikumisega ning see küsimus oli vaikival ajastul riigi ja kiriku suhetes aktuaalne, siis tuli tutvuda ka Rein Marandi ja Andres Kasekampi käsitlustega selle liikumise kohta.⁵³

Pärast 1991. aastat on kirikuelu eri aspektidele pühendatud käsitluste osas olukord tunduvalt paranenud. Publitseeritud on terve rida väitekirju, koostatud üliõpilastöid. Riho Saard on avaldanud uurimuse Eesti rahvusest pastorkonna väljakujunemise kohta, puudutades muu hulgas EELK-le aluse pannud kirikukongresside tööd.⁵⁴ Ta on koostanud ka ülevaate Eesti kirikute juhtivvaimulikest läbi aegade ja avaldanud artikli „Eestlane ja luterlus”.⁵⁵ Tänuväärset tööd Eesti sõjaeelse kirikuloo uurimisel on teinud soome kirikuloolased Mikko Ketola ja Niilo Pesonen. Ketola on kirjutanud terve rea artikleid⁵⁶ ning avaldanud monograafia rahvussuhetest Eesti kirikus.⁵⁷ Tegemist on algallikatel põhinevate uurimustega, millest oli palju kasu käesoleva töö kirjutamisel. Ketola on eesti keeles avaldanud ka artikli 1939. aasta kirikukriisist.⁵⁸ Tuleb lisada, et Ketola käsitlus „piiskopisõjast” (vastav peatükk tema doktoriväitekirjas ja mainitud artikkel) on küll esimene kirikulooline katse rekonstrueerida

---

⁵² M. Turtola. *President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed*. Tallinn, 2003.

⁵³ R. Marandi. *Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 1. osa. Legaalne periood (1929–1934)*. Stockholm, 1991; *Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 2. osa. Illegaalne periood (1934–1937)*. Stockholm, 1997; A. Kasekamp. *The Radical Right in interwar Estonia*. London, 1999.

⁵⁴ R. Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917*. Helsinki, 2000.

⁵⁵ R. Saard. *Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006*. Tallinn, 2006; „Eestlane ja luterlus.” — *Akadeemia* 6, 2007, lk. 1238–1268 ja nr. 7, lk. 1424–1451.

⁵⁶ M. Ketola. „Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsid 1930-ndatel aastatel.” — Rausmaa, Heikki (toim.). *Soome sild – Viron veräjät. Kahdeksan näkökulmaa suomalais-virolaisiin suhteisiin. Kaheksa vaadet soome-eesti suhetesse*. Helsinki, 1992; „Some Aspects of the Nationality Question in the Lutheran Church of Estonia, 1918–39.” — *Religion, State & Society*, vol. 25, nr. 2, 1999, lk. 239–243; „Relations Between the Estonian and the Finnish Lutheran Churches in the 20th Century.” — Altnurme, Riho. (Hrsg.) *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*. Kiel, 2001, lk. 138–142; „Mitä Suomessa tiedettiin Viron luterilaisen kirkon kansallisuuskiihtoista maailmansotien välillä?” — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 89–91 (1999–2001). Helsinki, 2002, lk. 227–239; „Boris Aareandi – rauhanhairsitsija Viron luterilaisessa kirkossa 1930-luvulla.” — *Vanha ja nuori. Juhlakirja Simo Heinisen täyttäässä 60 vuotta*. Toimittajat Kaisamari Hintikka, Hanna-Maija Ketola ja Päivi Salmesvuori. Helsinki, 2003, lk. 411–426 (= Ketola 2003a); „Estonians, Baltic Germans, and their Lutheran teachings about the Jews 1919–1945.” — *Kirchliche Zeitgeschichte. Contemporary Church History*. 16. Jahrgang. 1/2003, lk. 112–126 (= Ketola 2003b).

⁵⁷ M. Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*. Helsinki, 2000 (= Ketola 2000a).

⁵⁸ M. Ketola. „Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik 1939: kriisiaasta.” — Eesti Kirikuloo Selts. *Johan Kõpp 125*. Tartu, 2000, lk. 71–85 (= Ketola 2000b).

sündmuste käiku, kuid allikate osas tugineb see põhiliselt tollases ajakirjanduses ilmunud materjalidele. N. Pesonen on samuti avaldanud mõned artiklid⁵⁹ ja uurimuse kirikukorralduse kujunemisest vaba rahvakiriku algusaastatel.⁶⁰

Usuõpetuse olukorrast sõjaeelses Eestis on kirjutanud Pille Valk.⁶¹ Toomas Paul on avaldanud monograafia Eesti piiblitõlke ajaloost, mis sisaldab ka Eesti Vabariigi perioodi hõlmava peatüki.⁶² Vootele Hansenilt on ilmunud ülevaate-artikkel Kristliku Rahvaerakonna tegevusest.⁶³ Naabermaade Soome ja Läti kiriklike olude mõistmisel olid igati abiks Simo Heinineni ja Markku Heikkilä Soome kirikuloo üldkäsitlus ning Jouko Taloneni artikkel Läti kirikuelu kohta.⁶⁴

Sõjaeelse kirikuelu mõningaid aspekte on käsitletud magistri-, bakalaureuse- ja diplomitööde tasemel, millest tõstaksin esile Karin Tohvri⁶⁵, Ülo Vaheri⁶⁶, Kalmar Kursi⁶⁷, Kaisa Kirikal⁶⁸, Priit Rohtmetsa⁶⁹ ja Ursula Haava⁷⁰ töid. Käsitletava teema seisukohalt ja läbitöötatud arhiiviallikate tõttu pean kõige informatiivsemaks K. Kirikali bakalaureuse- ja eriti P. Rohtmetsa põhjalikku magistritööd. Käesolevate ridade autor on kirjutanud magistritöö Inglismaa ja Balti kirikute õpetuskõnelustest aastatel 1936–1938, silmas pidades vaimuliku

---

⁵⁹ N. Pesonen. „Balttilaiset teologikonferenssit kirkko- ja kansallisuuspoliittisten ristiriitojen keskellä 1927–1937.” — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 87–88 (1997–1998). Helsinki, 1999, lk. 369–396 (= Pesonen 1999a); „Hengellistä vai kansallista herätystyötä? Herättäjä-Yhdistyksen heimolähetystyö Viron inkeriläisten ja liiviläisten hyväksi 1930–1942.” — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 87–88 (1997–1998). Helsinki, 1999, lk. 319–367 (= Pesonen 1999b).

⁶⁰ N. Pesonen. *Valtionkirkosta vapaakirkoksi? Viron evankelis-luterilaisen kirkon järjestysmuodon kehitys 1919–1925*. Helsinki, 2004.

⁶¹ P. Valk. *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos. Usuõpetus Eesti koolides aastatel 1918–1940*. Tallinn, 1997.

⁶² T. Paul. *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetustest kuni 1999. aastani*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 72. Tallinn, 1999.

⁶³ V. Hansen. „Eesti Vabariigi Kristlik Rahvaerakond 1919–1931.” — *Looming* nr. 12, 1989, lk. 1690–1697.

⁶⁴ S. Heininen, M. Heikkilä. *Suomen kirkkohistoria*. Helsinki, 1996; J. Talonen. „Latvian kirkolliset vaiheet.” — *Latvian historiaa ja kultuuria*. Toimittaneet Marjo Mela ja Lembit Vaba. Rozentäls-seura, 2005, lk. 134–173.

⁶⁵ K. Tohvri. *Kirikupoliitilised küsimused 1920.–1930-ndatel Eesti luterlikus ajakirjanduses*. Tartu Ülikooli ajaloo teaduskond. Tartu, 1994. (Käsikiri.)

⁶⁶ Ü. Vaher. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku represseeritud õpetajad*. EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö. Voka, 1997. (Käsikiri.)

⁶⁷ K. Kurs. *Kiriku ja riigi vahekord Eesti Vabariigis 1934–1940*. Tartu Teoloogia Akadeemia bakalaureusetöö. Tartu, 1998. (Käsikiri.)

⁶⁸ K. Kirikal. *Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku Liturgilise Komisjoni tegevus aastatel 1922–1936*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö. Tartu, 2005. (Käsikiri.)

⁶⁹ P. Rohtmets. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna magistritöö. Tartu, 2006. (Käsikiri.)

⁷⁰ U. Haava. *Kristliku Rahvaerakonna tegevusest ja seostest luteri kirikuga 1919–1931*. Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö. Tartu, 2007. (Käsikiri.)

ameti küsimust⁷¹, ja avaldanud artikli Harald Põllu vaadetest kirikukorralduse alal.⁷²

Viitamisest ja isikunimedest. Viitamisel on üldjoontes järgitud usuteaduskonnas praegu kehtiva juhendi nõudeid, kuid allikmaterjalide eripärast tulenevalt vajaksid mõned asjad selgitamist. Kui riiklike arhiivide (ERA, ERAF, EAA, samuti EKM EKLA) säilikutele on viidatud üldtunnustatud põhimõtete järgi, siis EELK konsistooriumi arhiivi (EELKKA) puhul, mis on alles korrastamisjärgus, ei saanud sarnast süsteemi rakendada. Seega tuli lähtuda üldisest põhimõttest, et viidatud dokument oleks kontrollimiseks leitav. Seetõttu on vastavalt otstarbele kõigepealt esitatud toimiku täpne pealkiri või sisule viitav nimetus (nt. „Kiriku poliitika” või H. B. Rahamäe isikutoimik), läbiva paginatsiooni korral lehe(külje) number ning seejärel konkreetse dokumendi nimetus ja üldjuhul ka kuupäev. Kuivõrd mõnede toimikute nimetused on küllaltki pikad (nt. „Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Põhimäärused I”), siis sageli on piiratud vaid nimetusele või pealkirjale otseselt viitava märksõnaga (nt. „Põhimäärused I”) või viidatud muul, kuid siiski allikat üles leida võimaldaval viisil. Lühendeid on kasutatud kirikuorganite protokollide puhul, näiteks „KP 1933” tähendab 1933. aasta kirikupäeva protokoll, „V KK 1938” tähendab nimetatud aastal peetud V kirikukogu koosoleku protokoll, „VI KK 1939 materjalid” aga viitavad 1939. aasta kirikukogu materjale sisaldavale toimikule, millest protokoll on vaid üks osa. Samal põhimõttel osutab lühend „UK 1938” usuteadlaste konverentsi 1938. aasta koosoleku protokollile.

Veel pisut isikunimede kirjutamisest. 1930. aastate teisel poolel muudeti isikunimede eestistamise kampaania käigus paljud võõrapärased nimed eestipäraseks. Kuid arvesse võttes, et allikates esinevad mitmed isikunimed mõlemal, vanal ja uuel kujul, pealegi toimus eri isikute nimede eestistamine eri ajal, on käesolevas töös ühe ja sama isiku puhul kasutatud läbisegi mõlemat nimekuju. Äratundmise huvides on vajadusel lisatud sulgudes eestistatud nimi, näiteks Grünberg (Arumäe), Nuth (Nuudi), Sommer (Soomre), Sternfeldt (Täheväli), Teppan (Salumaa), või ka vastupidi. Käesoleva uurimuse peategelase nime käänamisel otsustasin vormi Rahamägi : Rahamäe kasuks, mis tundus loomulikum.

Ülesehitus. Käesolev väitekiri koosneb kuuest peatükist. Juba töö kavandamisel sai selgeks, et piiskop Rahamäe isiku ja tegevuse ning tema ametiaja päevaküsimuste paremaks mõistmiseks on tarvilik esitada taustainformatsiooni. Sellele on pühendatud esimene peatükk. Järgnevad peatükid keskenduvad aastatele 1934–1939, nendes vaadeldakse Rahamäe tegevust piiskopina ja

---

⁷¹ V. Vihuri. *The Question of Orders in the Negotiations of the 1930s between the Church of England and the Baltic Lutheran Churches: A Theological Analysis in Historical Perspective*. MATR dissertation. University of Durham, 2000. (Käsikiri.)

⁷² V. Vihuri. „Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakiriku kava.” — *Usuteaduslik Ajakiri* nr. 1 (53), 2004, lk. 21–46.

sellest lahutamatu kirikuelu arengukäiku valdkondade kaupa. Võttes arvesse, et tegemist on kirikuloolise käsitlusega, on muu hulgas tähelepanu alla võetud need teemad, mis pakuvad teoloogilist huvi, olgu selleks siis piiskopiameti küsimus, mis ühes või teises kontekstis ikka ja jälle üles kerkis, Inglise ja Balti kirikute õpetuskõnelused või liturgiareformi püüded, milles Rahamägi etendas olulist rolli.

Esimeses peatükis antakse ülevaade H. B. Rahamäe elukäigust ja tema akadeemilisest, ühiskondlikust ning kiriklikust tegevusest kuni 1934. aastani, kuid samuti luteri kiriku sisevõitlustest ning kiriku ja riigi vahekorra küsimustest, millel tuli järgnevat silmas pidades peatuda. Siiski ei ole eesmärgiks seatud ei Rahamäe elukäigu ega üldiste kiriklike olude igakülgset ja ammen-davat esitamist. Kuna tegemist on tausta loova sissejuhatava peatükiga, puudub sellel kokkuvõte.

Teine peatükk käsitleb H. B. Rahamäe valimist piiskopiks ning 1934.–1935. aasta kirikukorraldusreformi, taustaks autoritaarse valitsemiskorra kehtestamine Eesti Vabariigis ning pööre riigi ja kiriku suhetes.

Kolmas peatükk jätkab kirikukorraldusküsimuste käsitlemist piiskopkondade loomise idee kujunemise ja ellurakendamise püüdluste vaatlemisega. Lisaks on sissejuhatavas alapeatükis vaadeldud piiskopiameti omaksvõtu problemaatikat EELK-s.

Neljandas peatükis antakse ülevaade Rahamäe tegevusest välissuhtluse alal, seda nii suhetes naaberkirikutega kui oikumeeniliste organisatsioonidega, lähema vaatluse alla võetakse suhete loomine Inglismaa Kirikuga ja õpetus-kõneluste käik.

Viiendas peatükis on esitatud ülevaade kirikuelu arengujoontest piiskop Rahamäe ametiajal. Käsitlemist leiavad ka riigi ja kiriku suhted nn. vaikival ajastul ning liturgiauueendusega seonduvad küsimused.

Kuues peatükk on pühendatud 1939. aasta kirikukriisile, mis viis piiskop Rahamäe ametist tagandamisele. Vaadeldakse kriisi põhjuseid ja arengukäiku.

1. ELUKÄIK JA TEGEVUS KUNI 1934. AASTANI

1.1. Kujunemisaastad

Hugo Bernhard Rahamägi sündis 2. juunil (vkj. 21. mail) 1886. aastal Hageri kihelkonnas Maidlas Kurtna koolimajas Mart ja Luise Amalie (sünd. Drellneck) Rahamäe peres kolmanda pojana. Rahamägede peres oli kokku kaheksa last – viis poega ja kolm tütar. Pereisa Mart Rahamägi oli elupõline koolmeister, pidades seda ametit ligi pool sajandit. Peale selle oli ta vallakirjutaja ning hiljem Nõmme Rahu koguduse köster. Noore Hugo Bernhardi kujunemise seisukohalt pole vähetähtis asjaolu, et nii isa Mart kui ema Luise olid mõlemad vennastekoguduse liikmed. Luise Amalie suri 16. aprillil 1913. aastal, Mart Rahamägi 9. märtsil 1920. aastal. Mõlemad on maetud Keila kalmistule.⁷³

Oma lapsepõlve ja perekonnast saadud usulisi mõjusid on H. B. Rahamägi ise hiljem kirjeldanud järgmiselt:

Minu isa oli vennastekoguduse liige ja ema toetas teda alati. See asjaolu oli tähtis ka minu usulisele arengule, nagu kindlasti võin seda tagasi vaadates mainida. Mina armastasin juba poisikesena ja lapsena palvusi kodus, eriti neid, mis peeti eriliste sündmuste puhul, nagu näiteks vana aasta õhtul, kus võeti piiblisalme, mis pidid olema juhtsalmideks algava aasta jaoks. Lapsepõlves avaldas minule väline loodus, eriti meie koolimajamaastiku ilu: meelitiv veepind, küll mühav, küll vaikuses mõtteisse vajunud mets, mõju, mis on säilitanud armastuse Jumala suure looduse vastu kuni tänaseni.⁷⁴

Isalt oli päritud ka armastus muusika vastu, kelle käe all ta Jõgisoo vallakoolis esimesed koolitarkused omandas. „Iseäranis omas ta teaduste harrastuse kõrval armastuse muusika, laulu, koorilaulu, orelimängu ja teiste kaunite kunstide vastu,” märgitakse 1934. aastal koostatud eluloos. „Teda võis juba kaheksa aastaselt leida orelipingil koolimajades, talutaredes, palvemajades, kirikutes.”⁷⁵

1895. aastal asus noor Hugo Bernhard oma ema algatusel ja Hageri koguduse õpetaja praost Konstantin Thomsoni soovitusel õppima Tallinna Nikolai Gümnaasiumi (hilisem Gustav Adolphi Gümnaasium). Gümnaasiumiaeg pakkus lisaks koolitarkusele ka usulist äratust. „Pikkamisi hakkasid minule eriti meeldima usuõpetus ja matemaatika. Usuõpetus seepärast, et seal õpetati Kristusest ja et tal oli side kirikuga, kus armastasin käia igal pühapäeval. Jumalateenistusel viibides vabanesin tihti mõnede eksimuste süütundest, ja süda sai kergeks. See oli Kristus, kes selle äratas, kuid ka esimese kinkis,” kirjutas Rahamägi.⁷⁶ Gümnaasiumi teises klassis avaldas 11-aastane Hugo Bernhard soovi minna usuteadust õppima. Üks kooliõpetaja katsus talle selgeks teha, et

---

⁷³ HBR 1936, lk. 12–13.

⁷⁴ *Ibid.*, lk. 14.

⁷⁵ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 139, piiskopikandidaadi elulugu.

⁷⁶ HBR 1936, lk. 14–15.

pühakirja näol on tegemist muinaslugudega, kuid näib, et ateistlik kasvatustöö ei leidnud noore poisi hinges kõlapinda. Rahamägi armastas käia nii Püha Vaimu kirikus õpetaja Vieckmanni jutlusi kuulamas kui ka Liivalaia vennastekoguduse palvemajas. Õeldavasti ei jäänud kirikus käimises vahele ükski pühapäev. Leeris käis ta Kaarli koguduses oma endise usuõpetaja Rudolf Hurti juures. H. B. Rahamägi konfirmeeriti 9. aprillil 1905. aastal Kaarli kirikus.

1906. aasta sügisel astus Rahamägi Tartu Ülikooli usuteaduskonda. „Otsus õppida usuteadust langes palves,” kirjutas ta oma valiku kohta.⁷⁷ 1908. aasta sügisel avaldasid talle mõju prof. Carl Girgensohni loengud:

Paljud küsimused, mida ma olin vaikselt endale esitanud, leidsid vastuse neis loengutes, paljud tõsteti üles, ja paljudes eesmärkides äratati südametunnistus tugevamini kui kunagi muidu.

Sa pead saama isiksuseks, et tegutseda! Kõige enne täiesti kõlbeliseks! Algab tõsine võitlus halbusega, patuse meelsusega üldse. Meelsus peab saama puhastatud, ja nimelt täiesti, et välja astuda hea asja eest ja saavutada tagajärgi! Ja selle tagajärjeks on piinliku enesevaatluse juures kogemus: head, mida ma tahan, ma ei tee, kurja mida ma ei taha, teen. Vaheti ma jõudsin selles võitluses kuni meelegeiteni...⁷⁸

Ilmselt mõeldakse just nende loengute mõjul tekkinud hingeseisundile teates, et 1908. aasta oktoobri-, novembri- ja detsembrikuusse langesid Rahamäe elus „põhjapaneva tähtsusega usulised elamused”, mida ta oma päevikutesse üles tähendas.⁷⁹ Sisemistes heitlustes jõudnud noor teoloogiatudeng äratundmisele, et „kristlase elu on eluaegne võitlus, ja mida kristlane on arenenum, seda teravam on võitlus”⁸⁰.

Üliõpilasena elas Rahamägi oma isa sõbra, Tartu linnamisjonäri ja vennastekoguduse liikme Mart Kääri juures, kus tema sõnutsi „valitses terve pietistlik vaim; siin polnud tunda selle voolu harilikku kitsust, ehk vähemalt avaldus see väga harva.”⁸¹ Rahaasjad ei olnud küll kiita ja nii oli ta sunnitud elatise hankimiseks mitmel korral oma studiumi katkestama. Igapäevast leiba tuli teenida koduõpetajana von Weymarni, Barclay de Tolli, praost Thomsoni ja von Bergmanni perekonnas. Hiljem määrati talle küll nelja-aastane stipendium, mis, nagu peatselt näeme, sai otsustavaks esimese koguduse valikul. Praost Thomson meenutas 1936. aastal, et kui Rahamägi pärast gümnaasiumi lõpetamist nende lasterikkasse peresse koduõpetajaks tuli, võttis ta kohe ohjad enda kätte ja näitas ennast autoriteetse õpetajana. Põhiliselt õpetas ta matemaikat ja ladina keelt.

---

⁷⁷ *Ibid.*, lk. 16.

⁷⁸ *Ibid.*, lk. 17–18.

⁷⁹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 141, piiskopikandidaadi elulugu.

⁸⁰ *HBR* 1936, lk. 18.

⁸¹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 142, piiskopikandidaadi elulugu; *HBR* 1936, lk. 19.

„Rahamägi on hea matemaatik, ja kui tema praegu ei oleks meie piiskopiks, oleks ta vist matemaatika professor,” arvas Thomson.⁸²

Kitsastele oludele vaatamata elas Rahamägi aktiivset seltsi- ja kultuurielu. Ta oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liige ning juhatas kolme aasta vältel Tartu Eesti Ev. Noortemeeste Seltsi tegevust, olles ühtlasi selle meeskoori juhataja ning võttes osa üldlaulupeost Tallinnas. Theodor Tallmeisteri sõnul olid pärast seda, kui Eduard Tennmann studiumi lõpetas, tema, Rahamägi ja Johannes Uustal tollal EÜS-i ainsad usuteaduse üliõpilastest liikmed – kolm head sõpra ehk „kolm viimast mohikaanlast”, nagu neid kutsuti.⁸³ Nii Tallmeister kui Uustal kinnitasid, et üliõpilaspõlves ei olnud nende vahel mingeid lahkkelisid. „Meid oli alguses neli,” meenutas Uustal. „Kui kaasvõitleja E. Tennmann abiellus, siis sai kvartetist trio. Kolmest moodustub kolleegium, ütleb ladina vanasõna ja ka meist sai ustav kolleegium.”⁸⁴ Uustal iseloomustas Rahamäge idealistliku teoinimesena (ehk nagu ta ütles: *fortiter in re, suaviter in modo* – „vahva teos, aga pehme, õrn viisis”) ning arvas, et see andis huvitava kokkukõla selle temperamentse, müstikasse kalduva südameinimese tüübiga, keda esindasid ülejäänud kaks sõpra. Tallmeisteri ja Rahamäe teed läksid lahku alles hiljem.

2.–4. oktoobrini 1913 sooritas Rahamägi Eestimaa konsistooriumi juures eksamid *pro venia concionandi* ja *pro ministerio*.⁸⁵ Sama aasta sügisel alustas ta prooviaastat praost K. Thomsoni juures Hageris. „Prooviaastal oli minul rohkem tegemist koolilastega kui pastoraalküsimustega,” kirjeldas ta tagantjärei oma esimesi kokkupuuteid vaimuliku tööga. Põhiliselt tegeleski noor õpetajameti kandidaat koolilaste õpetamisega, pidades aeg-ajalt ka jumalateenistusi ja ametitalitusi.⁸⁶ Järgmise aasta kevadel tehti otsus prooviaasta lühendamise kohta. Suurel Neljapäeval, 16. aprillil 1914 ordineeriti Rahamägi Tallinna Toomkirikus õpetajaks ning määrati Eestimaa üldvikaariks, s.t. Põhja-Eestit hõlmava konsistooriumiringkonna vaimulikuks ilma kindla koguduseta. Sama aasta suvel teenis ta asetäitjana Tallinna Püha Vaimu kogudust, asendades välismaale reisinud õp. Vieckmanni.

1.2. Kogudusetööl Saaremaal

1914. aasta oli mitmeski mõttes pöördeline. 1. augustil kuulutas Saksa keisririik Venemaale sõja. Suvi ja sügis tõi Rahamäele suuremaid muudatusi ka isiklikus elus. 16. augustil 1914 valiti ta Kaarma koguduse õpetajaks. Saaremaale minek ja kandideerimine Kaarma koguduse õpetaja kohale oli tema jaoks tegelikult sundkäik. Nimelt seadis Venemaa Evangeelse Luterliku Kiriku Abikassa

---

⁸² HBR 1936, lk. 211.

⁸³ *Ibid.*, lk. 213.

⁸⁴ *Ibid.*, lk. 215, 217.

⁸⁵ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 309, teenistuskiri.

⁸⁶ HBR 1936, lk. 19.

abipresident Wilhelm Kentmann õpinguaastatel stipendiumi saanud Rahamäe töökoha suhtes valiku ette: kas Siber või Saaremaa.⁸⁷ Vaid mõni nädal pärast Kaarma koguduse peale „laulatamist” leidis Rahamäe elus aset veel teinegi tähtis sündmus. 4. oktoobril 1914 laulati ta Edith Hendriksoni, Leebiku mõisa omaniku Jaan Hendriksoni tütreaga (sündinud 6. märtsil 1893), kellega ta oli eelmisel aastal kihlatud. Nimelt oli ta ülikooli lõpetamise järel Leebikul koduõpetajana töötanud ning oma tulevase abikaasaga tutvunud.⁸⁸

Saaremaal tuli noorel vaimulikul Kaarma kõrval teenida teisigi ümbruskonna kogudusi, nagu Püha (1915. a. maist kuni 1918. a. oktoobrini ja taas alates 1919. a. sügisest), Kärla (1918. a. sügisest) ja Kuressaare (hoolekandja alates 1915. a. sügisest kuni 1918). 1919. aasta sügisel valiti Rahamägi Kuressaare koguduse ülemõpetajaks ning Saaremaa praostiks. Nendes ametites, mis saare tagasihoidlikes oludes kujutasid endast vaimuliku karjääri tippu, sai ta olla vaid mõned kuud (vabastati 1920. aasta veebruaris seoses siirdumisega Tartusse).⁸⁹ Voldemar Kirotar kirjutab, et väliselt muutus Kaarmal Rahamäe ajal nii mõndagi. Kaarma kirik hoiti võimaluste piires täiesti korras. Kirikumõisa ümbrusesse istutati puid ja põõsaid, planeeriti nägus lilleaed.⁹⁰ Rahamäe vaimulikust tööst tunnistab 1921. aastal ilmunud jutlustekogu „Sinu riik tulgu”, mis sisaldab Saaremaal peetud jutlusi.⁹¹

Esimene maailmasõda jõudis ka Saaremaale. 1917. aasta novembrist kuni järgmise aasta aprillini Rahamägede juures Kaarma pastoraadis elanud R. Tamm on tagantjärele meenutanud, kuidas seda välist poliitilist rõhutist oleks palju raskem taluda olnud, kui seda poleks pehmenanud päikesepaisteline perekonnaelu Kaarma õpetajamajas. Välisest tööst ja talitustest vabadel tundidel ning pikkadel talveõhtutel mängis Rahamägi sageli klaverit, loeti ja oldi koos. Tema meelest oli selle rõõmsa ja optimistliku perekondliku õhkkonna loomisel tollel väliselt süngel ajal palju teeneid ka majaproual.⁹²

Revolutsiooniline 1917. aasta oli sündmusterikas ka Saaremaa jaoks. 20. märtsil 1917 valiti 28-liikmeline Saaremaa Saadikute Nõukogu, mis moodustas Saare Maakonna Kodanike Täitevkomitee. Rahamäe ühiskondliku positsiooni kaalukust näitab see, et just tema valiti selle esimeheks. 25. aprillil valiti Rahamägi maakonnakomissariks, kuid Ajutine Valitsus ei kinnitanud teda ametisse, seades tingimuseks teistest ametitest loobumise. Alates 1918. aastast oli ta maakonna saadikute nõukogu revisjonikomisjoni esimees. Järgmisel aastal tehti talle ettepanek asuda Saaremaa maakonnaavalitsuse haridusosakonna juha-

⁸⁷ *Ibid.*, lk. 19.

⁸⁸ Edith ja Hugo Bernhard Rahamäel oli kaks kasulast: Harry Köhler, sünd. 8.6.1914 Heerenis (Holland) ja Alma Mäepealt, sünd. 20.11.1914 Randveres (Saaremaa), lapsendatud 11.5.1921 — EAA, f. 2100, n. 2, s. 922, l. 35–37, 238. Lisaks kasvas nende juures H. B. Rahamäe orvuks jäänud vend Henno, sünd. 22.1.1907.

⁸⁹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 309, teenistuskiri.

⁹⁰ *HBR* 1936, lk. 234.

⁹¹ Rahamägi 1921b.

⁹² *HBR*, lk. 178.

tajaks.⁹³ 1934. aastal koostatud eluloos märgitakse, et 1919. aasta veebruaris aset leidnud Saaremaa mässu puhul „oli ta Eesti valitsuse kindel kaitsja”.⁹⁴ Paraku sai just see asjaolu Rahamäele saatuseks 1941. aastal, kui okupatsioonivõim esitas talle süüdistuse revolutsioonivastases tegevuses ja kommunist Tombergi tapmises – kuid sellest juba lähemalt käesoleva töö viimases peatükis.

1.3. Usuteaduslik ja akadeemiline tegevus

Tartu Ülikooli ümberkorraldamisega rahvusülikooliks alustati ettevalmistusi juba 1918. aasta lõpul. 1919. aasta septembris otsustati usuteaduskonna taasavamise küsimus, selle korraldajaks määrati Johan Kõpp. 17. novembril 1919 peeti usuteaduskonna avakoosolek, kus määrati kindlaks loengukava eelolevaks pooleks aastaks. Kõpu kutsel asus süstemaatilise usuteaduse dotsendi kohale Rahamägi. Viimane oli tegelikult juba suvel Peeter Põllule kui ülikooli ajutisele kuraatorile kirjutanud oma valmisolekust usuteadust õpetada, mainides, et üliõpilasena huvi ta dogmaatikast ja eetikast. Ta kordas oma soovi septembris, paludes süstemaatika õppetooli professori koha täitmisel temaga arvestada.⁹⁵

Tööle asumine ülikooli tähendas seda, et tuli kolida Saaremaalt Tartusse. Rahamägi hakkas usuteaduskonna juures tööle 1920. aasta jaanuaris. Olaf Sild meenutab, et süstemaatilise teoloogia õppetooli loeti vanas, s.t. keiserlikus Tartu ülikoolis üheks tähtsamaks põhiõppetooliks usuteaduskonnas. Kuigi loengute mahu poolest kuulus see väiksemate hulka, ei olnud selle täitmine kuigi kerge. Esimesel aastal luges Rahamägi neli tundi nädalas „eetika ajalugu ja süsteemi”, kuid juba veebruari keskel palus ta ennast loengupidamisest vabastada alates 1. aprillist, et sõita Berliini ennast täiendama ja „põhjalikult tuttavaks saada uuemate püüetega ja vooludega mõtteteaduses ja süstemaatilises usuteaduses”. Novembris esitatud aruandest selgub, et Rahamägi täiendas ennast Berliinis prof. Julius Kaftani juures eetika alal ja Reinhold Seebergi juures dogmaatika alal, kuulates ka Paul Tillich, Ernst Troeltschi jt. loenguid.⁹⁶ Seebergi juhatusel valis ta oma doktoritöö teema sotsiaaleetika valdkonnast, eesti rahva sündivuse vähenemise küsimuse (sellest lähemalt allpool). Järgmise, 1921. aasta veebruaris valiti Rahamägi professori kohusetäitjaks ja usuteaduskonna sekretäriks, 1922. aasta oktoobris juba dekaani kohusetäitjaks. 1921. aastal luges ta dogmaatika ajalugu ja sotsiaaleetikat ning pidas seminare.⁹⁷

---

⁹³ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 158, piiskopikandidaadi elulugu; vt. samas, teenistuskiri; *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*, lk. 231 (makett, teos on ilmunas).

⁹⁴ EELKKA, *ibid.*, l. 158, piiskopikandidaadi elulugu.

⁹⁵ EAA, f. 2100, n. 2, s. 922, l. 1–2 ja 3–4, Rahamägi P. Põllule 10.7.1919 ja 15.9.1919.

⁹⁶ EAA, f. 2100, n. 2, s. 923, l. 4, Rahamägi Kõpule.

⁹⁷ *HBR* 1936, lk. 63–64.

Akadeemilise õppetöö kõrval oli Rahamägi ka ühiskondlikult aktiivne. 1921. aastal asutas ta Eesti Kristliku Üliõpilasühingu ja Kristliku Kultuuri ning Ilmavaate Edendamise Seltsi Tartu osakonna. Tartu Ülikooli reorganiseerimine rahvuslikuks ülikooliks tähendas sedagi, et ülikooli kirikus tuli endastmõistetavalt hakata pidama eestikeelseid jumalateenistusi. Tekkis vajadus eesti pihtkonna järele. Esimese eestikeelse akadeemilise jumalateenistuse pidas Rahamägi *Esto mihi* pühapäeval, 6. veebruaril 1921 (akadeemiliste jumalateenistuste korraldamine oli tema peal juba alates eelmisest aasta detsembrist). 22. mail 1922 valiti Rahamägi Tartu Ülikooli koguduse ja selle eesti pihtkonna õpetajaks (introtutseeriti 20.10.1922). Olgu märgitud, et kogudusse kuulusid mitmed tuntud ühiskonna- ja kultuuritegelased, nagu õigusteadlane ja hilisem peaminister Jüri Uluots (oli koguduse nõukogu liige ja juhatuse esimees), pedagoogikaproffessor ja 1918. aastal lühikest aega haridusministri ametis olnud Peeter Põld (juhatuse esimees 1921–1930), kirikoolane Olaf Sild, pastor ja folklorist Matthias Johann Eisen, koolitegelased Carl Heinrich Niggol ja Mihkel Kampmann jt. Koguduse hingekirja kuulusid teiste seas H. B. Rahamägi oma perega ja tema vend Henno Lembit. Koguduse õpetajana kandis Rahamägi eriti hoolt muusikaelu eest. Nii tekkis 1924. aastal just tema õhutusel koguduse koor ja lauluselts *Cantate Domino*, sama nime kandis ka lastekoor, mis 1930. aastaks oli kasvanud sajaliikmeliseks. Muusikaelus aitasid teiste seas kaasa prof. August Topman ja organist Joosep Aavik. Eesti pihtkonna loomise ja esimese kümne tegevusaasta kohta üllitas Rahamägi 70-leheküljelise raamatukese.⁹⁸

Märtsist 1924 kuni detsembrini 1925 täitis Rahamägi haridusministri ülesandeid, olles suurel määral õppetegevuse kohustustest vabastatud. 1926. aastal siirdus ta tagasi usuteaduskonda. 14. mail 1926 valiti ta O. Silla teatel „ühel häälel“ korraliseks professoriks. 8. juunil kinnitas haridusminister ta süsteematilise usuteaduse korraliseks professoriks, arvates 1. juunist. Sellele lisandus veel üks austav kohustus – 31. mail valiti ta ka usuteaduskonna dekaaniks.⁹⁹

Nende kuivavõitu faktide ja daatumite kõrvale olgu lisatud üks meenutuskild usuteaduskonna tudengilt ja hilisemalt kirikuõpetajalt Harry Nuudilt (õppis teoloogiat 1920. aastatel):

Professor H. B. Rahamägi loengud olid naudinguks. Võib-olla eriti just mulle, kes ma omal ajal prof. Girgensohni olin kuulnud ja nüüd juba küpsemas eas, keskmisest üliõpilasest ligi kümme aastat vanemana, enam lugenuna täie teadvusega võisin jälgida seda, mida pakuti eetika ja dogmaatika süsteemis, aga ka ajaloos. Kuid mitte üksnes mulle, vaid kahtlemata ka noorematele üliõpilastele, mida näitas suur loengutel käijate arv. Professor H. B. Rahamägi loenguid tulid kuulama üliõpilased ka teistest fakultetidest, ja ma olin tõsiselt imestunud, nähes dogmaatika loengutest järjekindlalt osa võtmas üht juudi preilit oma

⁹⁸ H. B. Rahamägi. *Tartu Ülikooli koguduse eesti pihtkond 1921–1931*. Tartu, 1931.

⁹⁹ *HBR* 1936, lk. 65.

kaaslannaga filosoofiateaduskonnast. Arvan selle põhjuse seisvat just loengute huvitavuses nii sisult, ettekandelt kui käsitelult.¹⁰⁰

Rahamäest kui õppejõust olid heal arvamisel nii üliõpilased kui kolleegid. 1926. aasta mais koostatud hinnangus Rahamäe akadeemilise sobivuse kohta professorikohale kirjutas J. Köpp: „Oma kirjatöodes esineb H. B. Rahamägi teadlasena, kes probleemid selgesti ja kindlasti üles seab ja otseteed nende lahendamise poole sammub, avaldades selle juures laialdaste teadmiste omamist ning kriitilise meetodi käsitluse osavust.”¹⁰¹ Kiitvas ja tunnustavas toonis kirjutatud pikema ülevaate Rahamäe akadeemilisest tegevusest ja teoloogilistest seisukohtadest koostas prof. dr. Konrad Grass, seda nii saksa kui eesti keeles.¹⁰² Olgu siinkohal visandatud Rahamäe teoloogilised tõekspidamised.

Grassi järgi oli Rahamägi sügavalt veendunud, et teoloogia on tõsine teadus ning religioon ei tohiks teadusesse tõrjuvalt suhtuda. Samas ei tohiks teoloogia sekkuda loodusteadustesse. Tunnetusteoreetilistes küsimustes oli Rahamägi Grassi hinnangul kriitilise sümbolismi pooldaja, järgides siin prantsuse protestantlikku teoloogi August Sabatieri. Kristlikke õpetusi ei käsitlenud Rahamägi Albrecht Ritschli eeskujul mitte lihtsalt kui väärtusotsuseid, vaid ühtlasi kui olemisotsuseid, taotledes algse ritschlianismi muutmist Julius Kaftani ja Heinrich Scholtzi eeskujul. Nagu öeldud, oli Rahamägi Kaftaniga isiklikult kokku puutunud. Järelehüüdes oma õpetajale kirjutas ta, et Kaftan kõneles selgesti Jumala absoluutsusest, „millest Ritschl põrmugi kuulda ei tahtnud; ja kuna Ritschl meile Jeesusest kui jumaliku väärtusega vahemehest kõneleb, ütleb Kaftan, et „Jeesus on Jumal”.” Ta jätkas: „Mäletan teda 1920. aastast, mil au ja õnn oli isiklikult temaga Berliinis tuttavaks saada. Tema selgitatud vaade, kindel seisukoht, rahulik käsitlusviis, aga viimaks sügav isik jätsid minus jäädava mulje.”¹⁰³

Õpetuses kirikust seisis Rahamägi Grassi hinnangul luterlikul alusel, kuid see ei seganud teda olemast veendumusel, „et teiste konfessioonide ajalooline esiletulemine on tarviline edu, ja et ka nende kaudu tee Jumala juure avaneb.”¹⁰⁴

Olgu märgitud, et mainitud Albrecht Ritschl (1822–1889) oli ajavahemiku 1875–1925 paiku mõjukamaid saksa teolooge, kes andis oma nime koolkonnale, mis muutus peaaegu sünonüümiks väljendile „liberaalne protestantism”.¹⁰⁵ Liberaalse ehk kultuurprotestantismi mõtteloolisteks allikateks olid Friedrich

---

¹⁰⁰ *Ibid.*, lk. 196. Rahamäest kui loengupidajast võib saada teatud ettekujutuse nt. tema enda poolt käsitsi kladesse kirjutatud eetika ajaloo loengute konspekti põhjal 1933. aastast, vt. EAA, f. 1867, n. 1, s. 807.

¹⁰¹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 229, Köpp usuteaduskonnale 13.5.1926.

¹⁰² EELKKA, *ibid.*, l. 180–217 (*Gutachten zur Wahl a. o. Prof. D. Hugo Rahamägis zum ordentlichen Professor der systematischen Theologie*) ja l. 218–226. Nii Köpu kui Grassi hinnangud lisati 1934. aastal piiskopikandidaadi eluloole.

¹⁰³ Rahamägi 1926c, lk. 99.

¹⁰⁴ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 224–225, K. Grassi hinnang.

¹⁰⁵ S. J. Grenz, R. E. Olson. *XX sajandi teoloogia*. Tallinn, 2002. Lk. 73.

Schleiermacher ja uuskantiaanlus, selle põhitunnusteks on peetud keskendumist eetilistele ja sotsiaalsetele teemadele, kuna need olid vähem vastuolulised kui näiteks suhted teadusega, ning arusaama ühiskonna ja kiriku tihedast põimumisest.¹⁰⁶ Need mõlemad teemad olid olulised ka Rahamäe jaoks. Eriti oluliseks pidas ta sotsiaaleetikat, olles seisukohal, et ristiusk, mis sotsiaalset häda näha ei taha ja sotsiaalsete olude parandamise poole ei püüa, on surnud. Grassi järgi oli Rahamägi seisukohal, et sotsiaalsete küsimuste vaimses pooles peab ristiusk vahetult kaasa rääkima, kuid majandusliku külje lahendamisel tuleb lähtuda otstarbekohasusest, kuna majanduslike küsimuste lahendamine ei ole otseselt ristiusu ülesanne. Muidugi tuleb tervet rahvast ja mitte ainult üksikuid kihte majanduslikult paremale järjele tõsta. Ristiusk peab üldsust teenima ja seda üksikute kihtide vahelisi teravusi vähendades. Kristluse sotsiaalset mõõdet jaatades ei nõustunud Rahamägi ometi Paul Tillichiga, kes nägi sotsialismis uut ristiusu tüüpi.

Tolleaja moevoolu sotsialismi ja kristluse suhteid käsitles Rahamägi 1921. aastal ilmunud brošüüris „Sotsialism ja ristiusk”. Tegemist on essee-laadse kirjatööga, millest jääb kajama mõte, et kui sotsialism peaks jääma ristiusuvastasele ja Jumalat eitavale seisukohale, „siis tallab aeg ta oma alla ja sammub ajalugu temast paratamata üle”. Nende kahe leppimatu vastasseis oli Rahamäe jaoks omalaadne „ajaloo lõpp”: „Võitlus usklikkuse ja uskmatus vahel on maailma ajaloo suur ja viimane teema.” Kuid tal polnud kahtlust, et viimane sõna jääb siiski sellele, kes on öelnud: „Olge julged, mina olen maailma ära võitnud.”¹⁰⁷ Ta nägi sotsialismis ja kristluses teatud kokkupuutepunkte ja ühijooni selles, et mõlemad ootavad uut maailmakorda ja on veendunud, et see sünnib praeguse korra põhjaliku muutumise teel; et mõlema lootused selles suhtes on irratsionaalsed, mõistuseülesed ning et nende ootuste täitumise paigaks on see maailm – „Mitte maa ei lähe taeva, vaid taevas tuleb maa peale.”¹⁰⁸ Nende erinevus seisneb aga selles, et sotsialism peab „praeguse maailma viletsa seisukorra” põhjuseks kapitalistlikku korda, ristiusk aga inimeste kaugelolekut Jumalast ehk siis pattu ja süüd. Rahamägi mõönab, et ristiusk, nagu ka sotsialism, suhtub kriitiliselt ühiskonna rikkuste koondumisse väikese inimrühma kätte: „Aga nii sotsialismil on ja ristiusul peab olema sihiks: mammonistlike seltskonna hävitamine”. Kuid kristlus ei rahuldu sotsiaalse ebavõrdsuse kõrvaldamisega, nagu soovib sotsialism, vaid peab silmas inimese vaimset arengut.¹⁰⁹

1922. aasta jaanuaris pidas Rahamägi usuteadlaste konverentsil Tartus ettekande „Lutherlise kristlase osast ja seisukohast ühiskonna sotsiaalse kujundamise juures”. Ettekanne lähtus küsimusest, kas luterlik kirik on suutnud kaasaja sotsiaalsete probleemide suhtes seisukohta võtta. Pärast ajaloolist ülevaadet

---

¹⁰⁶ A. Helstein. *Dogmaatika ajalugu*. Tartu, 2001. (Käsikiri.)

¹⁰⁷ Rahamägi 1921c, lk. 40.

¹⁰⁸ *Ibid.*, lk. 30.

¹⁰⁹ *Ibid.*, lk. 32 jj.

Lutheri enda ja hilisema luteri kiriku suhtumisest kutsus ta kirikut ja kristlasi üles sotsiaalsele aktiivsusele. Ta oli veendunud, et kui luterlik kirik ei taha oma mõju kaotada, peab ta sotsiaalses elus seisukoha võtma. Evangeelium on sotsiaaleetilise täiuse avaldumine. Jumal tegutseb ajaloos, ka Jumala riik tuleb ajaloos. Sellest järeldub, et kristlane ei saa olla passiivne, vaid peab püüdma sotsiaalset olukorda parandada. Noore riigi ülesehitamise konteksti arvestades tundus igati ajakohane tema üleskutse võtta osa seadusandlikust tööst: „Passiivne olukord kadugu, meil olgu spontaansust ja produktiviteeti. Ainult laiajoone-line sotsiaalne seadusandline tee aitab uut välja kujundada.” Rahamägi tõi eeskujuks katoliku kiriku, kelle käest võis õppida seda, et jutlused võivad olla sotsiaalsed. „Meie peame lõhe ära kaotama Jumala riigi ja maailma vahel – agressiivselt, jaatavalt,” lõpetas ta oma ettekande hoogsa üleskutsega.¹¹⁰

1934. aastal koostatud eluloos öeldakse Rahamäe kohta, et oma teoloogilistelt vaadetelt on ta „positiivse, piibelliku orientatsiooniga”.¹¹¹ Ilmselt taheti taolise iseloomustusega rõhutada seda, et teoloogina ei hüljanud Rahamägi kunagi traditsioonilist pühakirjamõistmist ja pidas oluliseks klassikalisi kristlikke õpetusi. Samas ei liitunud Rahamägi uusortodoksse dialektilise teoloogia suunaga, mille esikehastaja oli Karl Barth. 1933. aasta usuteadlaste konverentsil pidas Rahamägi dialektilisest teoloogiast ettekande, milles märkis, et selle esile kerkimine oli seotud kriisiga 19. sajandi teoloogias, mida pandi Schleiermachi süüks. Ta ise asus pigemini äraootavale seisukohale, leides, et kuna see uus teoloogiline nähe on alles kujunemisel ja arenemisel ning lõplikult viimistlemata, siis olevat selles veel „voorused ja ebavoorused” segi. „Karl Barth pole mitte veel lahendanud kriisi teoloogias, vaid on kriisi veel kriitilisemaks, haiguse veel nähtavamaks teinud. Ka selle teoloogia kohta käib Jumala sõna, piibli kohus!” arvas ta. Ettekande üle peetud läbirääkimistel lisas Rahamägi, et dialektilise teoloogia hädaoht ei seisne selle ühekülgsuses, vaid kahekülgsuses, nimelt „et ta ühe poolega on piibli küljes ja teise poolega modernratsionalismis.”¹¹²

Teisalt meenutab J. Taul, et Rahamäele oli suureks eeskujuks liberaalteoloogia isaks peetud Schleiermacher. Ta armastanud dogmaatika seminare pidada Schleiermachi teose „Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern” üle.¹¹³ Muide, just Schleiermachi neljandale kõnele viidates kõneles Rahamägi Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi 15. aastapäeva puhul peetud jutluses teoloogidest kui pühast ja vabast preestrite akadeemiast,

---

¹¹⁰ EELKKA, UK 1922, lk. 1–4.

¹¹¹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 156, piiskopikandidaadi elulugu.

¹¹² EELKKA, UK 1933 (pagineerimata).

¹¹³ Selle kuulsa teose pealkirja võiks tõlkida umbes nii: „Religioonist. Kõned haritud põlgajatele”. Teoloog dr. Arne Hiobi valduses on Rahamäele kuulunud eksemplar, millest võib leida erivärviliste pliiatsitega tehtud märkusi ja allajoonimisi. Punase ja sinise pliiatsiga tehtud märkmeid võib leida paljudelt Rahamäe käest läbi käinud dokumentidelt konsistooriumi arhiivis.

sõprade koorist ja vendade seltsist, kes kuulutavad usu vaimu, kelle elu on korruga tegelik ja vaatlev ning kes on teel tõelisele surematusele ja igavikule. Tauli järgi rõhutanud Rahamägi niisamuti pietist Jakob Speneri põhimõtet *pectus facit theologum*, s.t. „süda teeb usuteadlase”.¹¹⁴ Kuid võtme Rahamäe vaadete mõistmise juurde pakub ehk J. Uustal, kelle sõnul soovitas Rahamägi tal vähem kristluse üle mõelda, aga seda rohkem tegutseda kristluse vaimus: „Ta arvas nimelt, et tegelik kristlus, igapäevane elu ja tegutsemine kristlikus vaimus, lahendab kõik probleemid ja küsimused iseendast. Mitte arutlemine, vaid kristlik tegu ja elu viib meid Jumala ja usutäiuse poole.”¹¹⁵ Nii võiks Rahamäe teoloogilisi hoiakuid iseloomustada järgmiselt: dialoog teaduse ja kaasaja mõttesuundadega, avatus ühiskondlikele probleemidele, ristiusu praktilise külje hindamine ning samas kindlaksjäämine pühakirjale ja luterluse põhiseisukohtadele. Edaspidi tuleb veidi lähemalt juttu Rahamäe vaadetest ja tegevusest kiriklik-konfessionaalse suuna esindajana.

Need hoiakud tulevad väga selgelt esile ka Rahamäe 1923. aastal valminud doktoriväitekirjas „Sündivuse vähenemise põhjused Eestis ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks: sotsiaal-eetiline käsitus”. Oponentideks olid J. Kõpp, E. Tennmann ja A. Rammul. „Eesti Kiriku” teatel oli Eesti aja esimese usuteaduse doktoriväitekirja kaitsmine 21. märtsil 1924 kokku toonud terve aula- ja rõdu-täie kuulajaid (teiste seas viibis promotsioonil piiskop Kukk) ja see kestis kella kolmveerand ühest kuni kolmveerand kuueni.¹¹⁶ Heitkem sellele tööle ülevaatlilik pilk.

Rohkem kui tuhande lehekülje pikkune väitekirj koosneb kahest põhilisest jaost või osast, millest esimeses vaadeldakse sündivuse vähenemise põhjuseid Eestis ning teises arutletakse teede üle, mis aitaksid sündivust tõsta. Tööle on lisatud suur hulk statistilist informatsiooni tabelite kujul.¹¹⁷ Teoloogiliseks käsitluseks teeb selle sotsiaaleetika valdkonda kuuluva töö asjaolu, et Rahamägi läheneb probleemile kristlike väärtushinnangute aluselt ja katsub näidata usu ja moraali tähtsust lahendusteede otsimisel sündivuse tõstmiseks. Seejuures püsis Rahamägi kaunis konservatiivsel joonel. Ta kaitses traditsioonilist kristlikku abielukäsitlust ja moraali, vastustades juba tema kaasajal laialt levinud vabameelset seksuaalkäitumist. „Mitte asketism, vaid libertinism on tänapäev hädaohuks,” tõrjus ta etteheiteid kristlikule moraalile. „Mitte loomulikkus, vaid loomalikkus. Mitte sugulise tungi täitmine isenesest, vaid tema eraldamine omast otstarvest”.¹¹⁸ Suguhiha rahuldamisele väljaspool loomulikku abielulist läbikäimist vastandas ta kristliku arusaama: „Religioos-eetiline ilmavaade ütleb

---

¹¹⁴ Taul 1986, lk. 67. Jutluse kohta vt. *UA* nr 2, 1936, lk. 37.

¹¹⁵ *HBR* 1936, lk. 217.

¹¹⁶ *EK* nr. 13, 1924, lk. 51.

¹¹⁷ Tõsi, masinakirjalise käsikirja formaat on suhteliselt väike, mistõttu kujuneks selle maht praegusaegseid vormistamisnõudeid arvestades kaugelt väiksemaks. Olgu lisatud, et käsikirja asub Tartu Ülikooli raamatukogus.

¹¹⁸ Rahamägi 1923 (käsikirja), lk. 533.

meile, et meie vaimu ja hingeelu tähtsam on, kui mõni mõnus silmapilk.”¹¹⁹ Taunides preventiivseid abinõusid ja aborti soovis ta, et uue jõuga lööks tärkama religioosne elu ise, „mitte et tema ainult seltskonnas kombeline jäänus oleks”.¹²⁰ Rahamäe seisukohtade peajoont ilmestab suurepäraselt järgnev tsitaat, milles avalduvad ka tema vaated riigi ja kiriku vahekorrale ning rahvakiriku ülesandele:

...tagasi kõrgele puhtale kõlbelisele kristlikule monogaamilisele perekonna elule! Kõik peavad ses mõttes välja astuma, kellele meie rahva sündivus nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt südame peal on. Siin peab just ka meie noor vabariik oma vahekorra Eesti rahvakirikuga revideerimise alla võtma. Riik, kes kristliku kiriku elu katsub takistada või teda suretada, tema majanduslist selgroogu murda, hävitab rahva elu ja sellega ka iseenese aluspinna. Siin tuleb sünnitada uut avalikku arvamist, arvamist mis ei poe viigilehtede ja nahkpõlleda varjule, vaid õigete nimedega nimetab oma praegust lõbuarmastavat egoismi. Siin tuleb aga ka Eesti kirikul ruttu teed leida kantslist, õpetuse juurest alla rahva juurde ja rahva ellu, tuleb rohkem käsitleda sotsiaalseid küsimusi, et nõnda hoogsalt kaasa töötada kõikide nende olude ümberkujundamises, mille põhjal siis võimalikud oleks rohked, varajased, õnnelikud ainuabielud.¹²¹

Kui hinnata väitekirjas esitatud mõtteavaldusi tänapäeva seisukohalt, siis tuleks Rahamägi lugeda konservatiivsete teoloogide hulka. Inimkäitumine peab juhinduma kristlikust usust ja kõlblusest; abielu on mehe ja naise eluaegne ühendus; mistahes abielueelsed seksuaalsuhted on taunitavad, niisamuti onanism, raseduse vältimine või katkestamine; abielueelne suguline karskus juhatab kiiremini abiellu ja toob kaasa „kurnamata elujõu” – need ja teised sarnased seisukohad illustreerivad Rahamäe traditsioonilisi kristlikke vaateid ja hoiakuid ning tema vastandumist modernsetele arengujoontele ühiskonnaelu sotsiaaleetilises sfääris. Uurimuse põhitekstis esitatud väited, mõttekäigud ja järeldused on kokku võetud viiekümnes juhtlauses. Rahamägi väidab, et sündivuse vähenemise peapõhjus on moodsas, elumaitsmist nõudvas ilmavaates ning et ainult ristiusus peitub sündivuse küsimuse õige lahendus. Kristlikku monogaamset abielu tuleb võtta kui ideaali, mille poole peab püüdlema iga kultuurrahvas, see annab ka sündivuse probleemi lahendamiseks nii kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt kõige soodsamaid võimalusi. Sündivuse küsimuse lahendamine nõuab riiklikku tähelepanu kõige laiemas ulatuses, karskustöö ja tõutervenduspüüded tuleb tunnistada kõigi kodanike pühaks kohuseks. Viimaks esitas Rahamägi ka mõned praktilised ettepanekud. Ta oli seda meelt, et Tartu ülikooli arstiteaduskonna hügieeni õppetooli juurde tuleks luua alkoholoogia dotsentuur ning asutada Eesti eugeeniline instituut ühes toetajate kogudega ja oma häälekandjaga, samuti tuleks ellu kutsuda Kõlblusliit.¹²²

---

¹¹⁹ *Ibid.*, lk. 572.

¹²⁰ *Ibid.*, lk. 616.

¹²¹ *Ibid.*, lk. 655.

¹²² *Ibid.*, lk. 1027–1035.

Rahamäe doktoritöö statistilise andmebaasi kohta andis prof. A. Rammul kiitva hinnangu, märkides, et töö „sisaldab palju väärtuslikku materjaali, mis mitme aasta jooksul hoolsalt arhiividest kokku korjatud”. Sisulise külje pealt ei saanud Rammul arstina küll kõigi seisukohtadega nõustuda, kuid luges töö väga tubliks ja edasistele uurijatele suureks abiks.¹²³

Rahvusvahelise tunnustuse pälvis Rahamägi 5. novembril 1932, kui Uppsala ülikool omistas talle teoloogia audoktori kraadi.¹²⁴

Rahamägi oli tegev ka Akadeemilises Usuteadlaste Seltsis (AUS), täites alates 3. maist 1933 (K. Valdmanni teatel küll juba 7. detsembrist 1932) kuni 1934. aasta sügiseni selle juhatuse esimehe ülesandeid. Seltsi referaatkoosolekutel esines ta ettekannetega „Protestantlikest ja katoliiklikest kultuurprobleemest” (22.2.1933) ja „Riik ja kirik” (14.2.1934).¹²⁵ Seltsi 14. tegevusaasta künnisel võis Rahamägi rahul olla, et kui 1933. aasta alguses oli seltsil 56 liiget, siis järgmise aasta aprillis oli neid juba 150. Ta leidis, et ükski eesti usuteadlane ei tohiks jääda väljapoole AUS-i ning et seltsi väljaandena ilmuv „Usuteadusline Ajakiri” peaks jõudma iga usuteadlase lauale. Just ajakirja arendamist ja usuteadusliku töö propageerimist suuremas ringis pidas ta uue tegevusaasta peamisteks ülesanneteks.¹²⁶ Näib, et Rahamäe asumine AUS-i esimehe kohale mõjus seltsi tegevusele pärast mõningaid lahkkelisid korrastavalt ja viljastavalt. Igatahes selgub 1933. aastal ilmunud seltsi koosseisu kajastavast trükisest, et oli asutatud terve rida toimkondi, nagu „Usuteaduslike Ajakirja”, usuteaduslike oskussõnade, kodukorra, finants-, sotsiaal-eetiline ja ajaloo toimkond. Rahamägi ise kuulus ajakirja, oskussõnade ja sotsiaaleetika toimkonda.¹²⁷

Rahamägi on avaldanud „Usuteaduslikes Ajakirjas” 13 kirjutist, kuid nagu märgib R. Altnurme, võib neist ainult kahte pidada teaduslikuks artiklik, ja needki on esseistliku varjundiga. 1926.–1927. aasta numbrites ilmus „Ülitähtis küsimus usuteaduses ja usuelus” ning 1927.–1928. aastal „Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel”.¹²⁸ Mõlema artikli probleemiseade taustaks olid pinged religioosse ja teadusliku tunnetusviisi vahel, nagu need eriti 19. sajandil olid teravalt esile kerkinud. Esimesena nimetatud artiklis vaagis Rahamägi tegelikult kahte, kuigi omavahel seotud küsimust, nimelt küsimust

---

¹²³ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 231, Rammul usuteaduskonnale 1926. Prof. J. Kõpu, dekaan O. Silla ja dotsent E. Tennmanni hinnanguga Rahamäe tööle saab tutvuda: EAA, f. 2100, n. 1, s. 12535, l. 47–59.

¹²⁴ Valdmann 1934, lk. 67.

¹²⁵ UA nr. 2, 1936, lk. 55–56 (E. Hindrikson. „Akadeemiline Usuteadlaste Selts viimasel viiel aastal”) ja lk. 65 (E. Hindrikson. „Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi üksikasjaline tegevuse ülevaade 1931–1936”); Valdmann 1934, lk. 67.

¹²⁶ Rahamägi 1934a, lk. 33–35.

¹²⁷ *Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi (Societas Academica Theologorum) liikmete nimestik pro 1933*. Tartu, 1933.

¹²⁸ R. Altnurme. „„Usuteaduslik Ajakiri” 1926–1940.” — UA nr. 1, 2000, lk. 17. Rahamäe artiklite kohta vt. Rahamägi 1926b ja Rahamägi 1927b.

religiooni olemusest ja tunnetusteoreetilist probleemi religioosete elamuste tõeväärtusest. Ta oli veendunud, et religiooni tõde on võimalik kaitsta, ja kuigi religioossed elamused võivad olla subjektiivsed, on nende näol siiski tegemist „ülemeeliste teadvussisudega”; neid on ka võimalik kontrollida. Muuhulgas kirjutas ta:

Tulles aga tagasi ikka uuesti religioosete elamuste ja kogemuste juurde, võidame oma tunnetustele kindla seisukoha. Võime ikka uue jõuga ja kindlusega näidata, et religioossed tunnetused mitte tuulest võetud ei ole, küll aga, et nad sisuliselt, nii nagu tunnetused teistes teadusharudes, kindlate, uuesti nähtavale tulevate ja korduvate sündmuste, kogemuste peal põhjenevad. Nad ei ole väljamõeldised; nad ei ole ka mitte kõigepealt meelelised tajumused, küll aga sisemised, isearalise kvaliteediga elamused. Nad viivad meid ühele, kindlale olemisotsusele, nimelt: Jumal on!¹²⁹

Teine artikkel kujutas endast ülikooli aastapäeval peetud kõne täiendatud versiooni. Selles paelus Rahamäe küsimus, millises suunas kulgeb religiooni areng ning kas religioosne tõde on mõnes usundis juba täielikuna antud. Ta nõustus E. Troeltschiga, et ristiusk on uue usunditüübi esinduskuju, omaette olev originaalne suurus ning et iga ajastu religioosse vaimu ülesanne on aidata esile tuua ristiusu puhast, originaalset tüüpi.¹³⁰

1934. aastal ilmus Eesti Üliõpilaste Seltsi albumis Rahamäe kirjutis „Milline usund vastab eestlase iseloomule?”, mis oli suunatud haritlaskonnale ning milles ta iseloomustas teaduslike või metafüüsiliste hüpoteeside ja usutõe vahetõde näite varal Kolumbusest. Enne Ameerika avastamist oli olnud mitmesuguseid oletusi teiste mandrite eksisteerimise kohta. Eurooplastele võisid Kolumbuse teated paista fantaasiana, koguni pimestusena, nii et Kolumbusel jäi vaid öelda: „Võtke ette sõit sinnapoole kaldale!” Muide, samas artiklis tunnustas Rahamägi eriti vennastekoguduse rolli eesti rahva kujunemisloos ja märkis, et just vennastekogudus läks „kristluse kõige sügavamate joonte kaudu lihtsalt viisil viimse tõesuse väravateni ja koputas seal selle uksele.”¹³¹

Rahamäe kui teoloogi mõttetöö üheks praktiliseks väljenduseks on 1936. aastal taskuformaadis ilmunud leeriõpik „Jumala riigi palve”. Leeriõpetuse küsimusega tegelemine polnud tema jaoks uus – teoloogiastuudiumi lõpetamisel 1913. aasta kevadel pühendas ta oma kandidaaditöö temale „Evang. lut. leeriõpetuse olust”.¹³²

Tagasivaates Rahamäe tööle usuteaduskonnas avaldab J. Taul kahetsust, et „see andekas ja suuri lootusi andev mees oma suure töökoormuse tõttu ei suutnud ennast jäädvustada põhilises teoloogilises töös.”¹³³ Tõepoolest, kuitahes

¹²⁹ Rahamägi 1926b, lk. 71.

¹³⁰ Rahamägi 1927b, lk. 163–164.

¹³¹ Rahamägi 1934b, lk. 104, 106.

¹³² EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 141, piiskopikandidaadi elulugu.

¹³³ Taul 1986, lk. 67.

mitmekülgsed Rahamäe teoloogilised huvid ka polnud, ei jõudnud tema vaated läbitöötatud ja süstematiseeritud kujul raamatuna ilmuda, isegi süstemaatilise teoloogia õpiku või käsiraamatuna mitte.

1.4. Ühiskonnategelane ja poliitik

Juba 1920. aastate alguses kujunes välja probleemidering, mis jäi Eesti luterlikku kirikut saatma läbi kogu esimese iseseisvusaja. Selleks olid esiteks kiriku ja riigi vahekorra määratlemise raskused, teiseks lahknevate usulis-teoloogiliste suundade omavahelised komplitseeritud suhted ja kolmandaks – tulenevalt eelnevast – võitlus kirikukorralduse pärast.

Luterlik kirik tegutses Vene keisririigis 1832. aasta kirikuseaduse alusel. Ilmaliku ja demokraatliku Eesti Vabariigi sünniga muutus taas aktuaalseks riigi ja kiriku vahekorra määratlemine. Luterliku kiriku ajutine korraldus ja staatus sätestati kahe õigusaktiga. Nimelt võttis Ajutine Valitsus 18. veebruaril 1919 vastu määruse „Ev.-Lutheri usu konsistooriumi asjus” ja 15. aprillil seaduse „Ev. Lutheri usu koguduste omavalitsuse ajutine korraldus”.¹³⁴ Põhiseaduslik kiriku ja riigi lahutamine teostati 15. juunil 1920. aastal Asutava Kogu poolt vastu võetud Eesti Vabariigi põhiseaduse §-ga 11, mis sätestas: „Riigi-usku Eestis ei ole”.¹³⁵ Samas jäi kirik endiselt tegutsema valitsuse ajutise korralduse alusel, kuna usuühingute tegevust reguleeriva seaduse väljatöötamiseni kulus veel aastaid.

Kiriku suhtes kõige reserveeritumad või otseselt eitaval seisukohal olid kahtlemata vasakparteid. 1922. aastal nõudis Iseseisev Sotsialistlik Töölispartei, et usk tuleb tunnistada eraasjaks, kirik tuleb täielikult riigist lahutada ja kõik usulised ühendused tunnistada eraühinguteks ning võtta neilt igasugused ühiskondlikud funktsioonid.¹³⁶ 1925. aasta aprillis sotsiaaldemokraatide ja vasakmeelsete sotsialistide ühinemisel tekkinud Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei tegevusprogramm nägi ette ilmaliku kooli, kiriku täieliku lahutamise riigist ja kõikide usuliste ja kiriklike koonduste tunnustamise eraühingutena.¹³⁷ Ühenderakonnast peatselt lahku löönud Eesti Tööliste Partei (ETP) programm (1927) kuulutas aga, et usk on sõjariistus jõu kõrval kapitalismile suurimaks toeks töölisklassi orjuses hoidmisel, mistõttu ei rahuldu partei sellega, et kirik riigist ja kool kirikust saab ära lahutatud. ETP seadis oma eesmärgiks „kurnajate klassi” ja usuorganisatsioonide vahel kõik sidemed ära hävitada, selleks kõige laiemat usuvastast kihutustööd organiseerides.¹³⁸ Tsentristlikud parteid nagu Rahvaerakond ja Tööerakond, rääkimata Kristlikust Rahva-

¹³⁴ RT nr. 12, 1919, art. 30 ja RT nr. 28/29, 1919, art. 71.

¹³⁵ RT nr. 113/114, 1920.

¹³⁶ Ant *et alii* (koost.) 2002, lk. 366.

¹³⁷ *Ibid.*, lk. 387.

¹³⁸ *Ibid.*, lk. 415.

erakonnast (KRE), suhtusid kirikusse üldjoontes positiivselt. 1923. aastal pooldas Rahvaerakond kiriku lahutamist riigist, kuid toetas samas perekonna-seisu aktide registreerimise võimaldamist kirikuasutuste kaudu ning EELK ja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku (EAÕK) kogudustele normaaltalu suuruses kirikumaade jätmist vaimulikele ja kirikuteenritele kasutamiseks.¹³⁹

19. veebruaril 1919 asutati Kristlik Rahvaerakond, mis soovis kiriku huve kaitsta poliitiliste vahenditega.¹⁴⁰ Sellesse kuulus terve rida nimekaid kirikutegelasi: Aleksander Kapp, Johan Kõpp, Jaan Lattik, Leopold Raudkepp, H. B. Rahamägi jt. Tegemist ei olnud siiski ainult pastorite parteiga, seal olid tegevad ka mitmed tuntud ilmitest poliitikud nagu riigivanem Friedrich Karl Akel ja eri aegadel ministriametit pidanud Oskar Amberg, Heinrich Bauer, Nikolai Kann jt. Kristliku erakonna tegevust iseloomustas tagantjärgi selle üks juhtivaid tegelasi L. Raudkepp oma aruandes konsistooriumile 1934. aastal järgmiselt:

Võitlus kiriku eest polnud ainult sisekiriklik, vaid just ka poliitiline. [...] Üldse oli võitlus 15 a. jooksul visa ja raske. Kui ei saadud kohe ja ruttu reaaltulemusi, siis on ometi kogu see aeg prokurööri osa mängitud: ei vaigitud – õhutati, nõuti, kaitsti, anti „noomitusi“, valvati, atakeeriti, ei antud rahu, sobitati, paluti, tõmmati ligi, ähvardati kirikurahva nõudmistega, räägiti läbi jne.¹⁴¹

Rahamägi kuulus Kristlikku Rahvaerakonda selle asutamisest peale. Ta oli ka selle Saaremaa organisatsiooni initsiaatoreid (asutamiskoosolek peeti 18. märtsil 1919). KRE nimekirjas valiti Rahamägi I Riigikogu liikmeks (ta oli varem kandideerinud ka Asutavasse Kogusse), kellena töötas 20. detsembrist 1920 kuni 11. veebruarini 1921, seega napilt üle kahe kuu.¹⁴² Pärast saadikukohast loobumist pöördus ta tagasi põhitööle usuteaduskonnas. Kaheksa aastat hiljem, 15. juunist kuni 15. oktoobrini 1929, oli Rahamägi taas IV Riigikogu liige KRE saadikurühmas.¹⁴³

23. aprillil 1919 kokku astunud Asutav Kogu, kus olid enamuses vasakerakonnad (120-st saadikust 78; KRE-l oli ainult 5 kohta), suutis kirikule meeelhärmi valmistada kahes olulises valdkonnas. Nimelt võõrandati radikaalse maaseadusega (10.10.1919) teiste seas ka kogudustelt kirikumaad ning kõrvaldati koolist usuõpetus (2.5.1920). Need otsused jätsid kiriku ilma nii majanduslikust alusest kui liikmeskonna järelkasvu harjumuspärasest koolitusvõimalusest. Rahamäe hinnangul jättis riik kiriku täiesti „saatuse hoolde”.¹⁴⁴ Tõsi küll, võõrandatud maad jäid esialgu koguduste kasutusse.

---

¹³⁹ *Ibid.*, lk. 373.

¹⁴⁰ Kristliku Rahvaerakonna kohta vt. lähemalt Hansen 1989 ja Haava 2007.

¹⁴¹ EELKKA, toimik „Kiriku poliitika”, Raudkepp konsistooriumile 17.10.1934. Vt. ka Haava 2007, lisa 1.

¹⁴² Sootla (koost.) 1999, lk. 38; *Saaremaa* 2, lk. 273 (makett).

¹⁴³ Sootla (koost.) 1999, lk. 59.

¹⁴⁴ Rahamägi 1926a, lk. 21.

Siiski suutis kirik järgnevatel aastatel poliitikas sedavõrd kaasa rääkida ja oma huvide eest seista, et 1925. aastal otsustas Riigikogu kirikumaad osaliselt tagastada või kompenseerida. Usuõpetuse küsimuses saavutati parlamendi üle lausa seljavõit. 1922. aastal esines KRE saadikurühm Riigikogus algatusega muuta algkooliseadust ja viia usuõpetus algkooli õppekavasse vabatahtliku õppeainena. Algatuse toetuseks korjati 88 879 allkirja. Riigikogu lükkas hääletenamusega algatuse tagasi, kuid kristlased panid küsimuse rahvahääletusele, mis peeti 17.–19. veebruaril 1923. Kehtivalt hääletas 452 052 inimest, neist 324 933 häält (72%) anti vabatahtliku usuõpetuse poolt, vastu oli 127 119 (28%).¹⁴⁵ Olukorras, kus rahvas oli ülekaalukalt toetanud parlamendis tagasi lükatud eelnõud, oli Riigikogu I koosseis sunnitud laiali minema. II Riigikogu valimistel 1923. aasta mais sai KRE läbi aegade parima tulemuse – 33 700 häält (7,3%) ja kaheksa kohta Riigikogus. Kuigi KRE fraktsioon ei olnud Riigikogus kaugeltki kõige arvukam, sai 1924. aasta märtsis pärast Konstantin Pätsi valitsuse langemist valitsusjuhiks ehk riigivanemaks kristlik rahvaerakondlane ja endine konsistooriumi abipresident Friedrich Karl Akel. 1. aprillil 1924 deklareeris ametisse astuv Akeli vähemusvalitsus kiriku suhtes järgmist:

Kiriku lahutamine riigist tuleb kiires korras lõpule viia, kuid sellejuures tuleb kirik seada õiguslikult kindlale alusele. Perekonna seaduses tuleb ette näha võimalus kodanlise registreerimise toimetusi panna ka vaimulikkude peale. Kogudustele tuleb kiriku ametite ülevalpidamise tarviduseks nende endistest kirikumaaedest kunni ühe normaaltalu suuruseni maad anda.¹⁴⁶

Niisiis kajastusid selles valitsuse programmilisi seisukohti väljendavas deklaratsioonis ka kiriku peamised nõudmised. Siiski ei jõudnud Akeli valitsus kiriku suhtes deklareeritud ellu viia. 1. detsembril 1924 vapustas Eesti ühiskonda kommunistide mässukatse. 16. detsembril astus ametisse uus laiapõhjaline, Jüri Jaaksoni juhitud koalitsioonivalitsus. Jaaksoni valitsus uuendas eelmise valitsuse lubadusi kiriku suhtes. Kiriku ja riigi lahutamist puudutavate seaduseelnõude pakett – usuühingute ja nende liitude seaduse, perekonnaseaduse ja matmispaikade seaduse eelnõu – esitati Riigikogule 1925. aasta kevadel enne suvepuhkusele minekut, nii et kõnealused eelnõud tulid arutusele alles sügisel.

Rahamäe poliitiline tähetund saabus 26. märtsil 1924, kui ta sai 37-aastasena Fr. Akeli valitsuses haridusministri portfelli. (Tõsi, haridusministri ametit oli talle öeldavasti juba varem pakkunud K. Päts, kuid ta oli toona „mõnesugustel põhjustel” sellest loobunud.¹⁴⁷) Samal ametikohal jätkas ta ka järgmises, J. Jaaksoni valitsuses kuni 17. detsembrini 1925. Praost Ferdinand Jürgensoni hinnangul mängis Rahamäe kui kirikutegelase kutsumisel haridusministriks teatud rolli 1923. aastal usuõpetuse üle peetud rahvahääletuse tulemus.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Valk 1997, lk. 32–33.

¹⁴⁶ Ant *et alii* (koost.) 2002, lk. 117.

¹⁴⁷ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 158, piiskopikandidaadi elulugu; EKM EKLA, f. 193, m. 36:4, Rahamäe *curriculum vitae* 30.3.1924.

¹⁴⁸ HBR 1936, lk. 48.

Kiriku- ja ühiskonnategelane Jaan Lattik, kes oli Rahamäe järel samuti mõnda aega haridusminister, meenutab, et tollal ei olnud ministri leib sugugi valge ja maitsev, kuna kristlastest ministrid „töötasid alata pahema tiiva lõökide ja täakide all.” Siiski suutis Rahamägi oma mõõdukuse ja leplikkusega isiklikke rünnakuid vältida. „Minister Rahamägil oli siiski kõige õnnelikum käsi seepoolest, et tema ei kutsunud vastaseid välja käsitsi ja sülitasi võitusele, vaid hoidis neid mõõdukas kauguses oma rahuliku ja professorliku iseloomuga. [---] Mõnikord võis minister Rahamägi olla isegi liialt leplik ja heasoovlik, mis oli tingitud iga kord tema lepitavast iseloomu väljendusest,” kirjutas Lattik Rahamäe juubeliteoses tema kohta.¹⁴⁹ Hiljem, kui Lattikust oli saanud üks Rahamäe vastaseid 1939. aasta kirikukriisi ajal, püüdis ta ülekuulamisel näidata, et minister Rahamäe rahulik ja leplik käitumine oli tingitud lihtsalt iseloomu nõrkusest ja vasakpoolsete kartusest: „Temal läks kõik hästi ja libedasti, sest temal oli pahempoolsetega hää läbisaamine tähtsam kui võitlus. Niipalju kui mina mäletan ei olnud temale esitatud ühtegi arupärimist, kuna minule sadas neid kui rahet kaela.”¹⁵⁰

1925. aastal võeti Riigikogus vastu ja pandi minister Rahamäe korraldamisel maksma ülikooliseadus ning kultuurkapitali valitsemise määrused. Tollane haridusnõunik F. Jürgenson kirjutas 1926. aastal põhjalikumalt usuõpetuse olukorrast, mainides ka prof. J. Kõpu koostatud usuõpetuse kava kehtestamist Rahamäe poolt 18. märtsil 1925. aastal.¹⁵¹ Rahamäe kauaaegne erakonna-kaaslane õp. L. Raudkepp tõstab jällegi esile asjaolu, et ministrina kehtestas ta 19. veebruaril 1924 Raudkepi koostatud koolipalvuste kava.¹⁵² Rahamäe teeneid usuõpetuse korraldamisel ja hariduselu juhtimisel tema ministriks oleku ajal kiidab ka 1926. aasta Riigikogu valimiste eel ilmunud Eesti Rahvaerakonna kasuks agiteeriv artikkel „Postimehes”.¹⁵³ Niisiis seisis minister Rahamägi oma valdkonnas ka selle eest, et ellu viia mõned kirikule olulised asjad. Päris pilvitult kõik siiski ei laabunud, näiteks saatis apostlik-õigeusu kiriku metro-poliit Aleksander 1925. aastal valitsusele märgukirja, milles heideti valitsusele (mille haridusminister oli pealegi luterlane) ette luterliku kiriku eelistamist ja erapoolikust usuõpetuse küsimuse lahendamisel.¹⁵⁴

12. novembril 1925, kui Rahamägi oli veel valitsuse liige, võeti viimaks vastu usuühingute ja nende liitude seadus, millega viidi lõpule kiriku lahutamine riigist.¹⁵⁵ Paraku tõi see seadus vastuvõetud kujul kaasa uue võitluseperioodi nii kirikuringkondades kui riigi ja kiriku suhetes, millest tuleb

---

¹⁴⁹ *Ibid.*, lk. 173.

¹⁵⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 27, Lattik ülekuulamisel 24.8.1939.

¹⁵¹ F. Jürgenson. „Usuõpetuse seisukorrast ja korralduskäigust alg- ja keskkoolides Eesti aja algusest käesoleva ajani.” — *UA* nr. 2, 1926, lk. 93.

¹⁵² *HBR* 1936, lk. 77.

¹⁵³ *Postimees* nr. 129, 15.5.1926, lk. 2 („Usu ja kiriku sõpradele meie kodumaal”).

¹⁵⁴ *EK* nr. 50, 1925, lk 394–395 (J. Järve. „Ühe märgukirja puhul”).

¹⁵⁵ *RT* nr. 183/184, 1925, art. 96.

alpool veidi lähemalt juttu. Samal ajal usuühingute seadusega võttis Riigikogu vastu ka perekonnaseisu ja matmispaikade seaduse, mis samuti otseselt kiriku tegevust puudutasid.¹⁵⁶ Seaduse järgi muutus sünni, abiellumise ja surma registreerimine riiklikuks toiminguks, kuid vaimulikel võimaldati täita perekonnaseisu ametniku ülesandeid (siiski tuli riiklik ehk ilmalik registreerimine toimetada enne kiriklikku talitust). Aunveri sõnul kasutasid seadusega antud võimalust väheste eranditega kõik vaimulikud. Koguduste kalmistud muudeti avalikeks matmispaikadeks, kuid tegelikkuses jäi enamik surnuaedu koguduse valitseda.¹⁵⁷

1926. aasta Riigikogu valimiste eel üllitas KRE oma seisukohtade tutvustamiseks brošüüri „Mis on Kristlik Rahvaerakond ja miks on teda tarvis?“, millel oli muide moto „Rahva enesevalitsemine ilma Jumalata on enesehävitamine“. KRE meelest oli Eesti riigi olemise nurgakiviks elav usuelu ja sellele rajatud kõlblus.¹⁵⁸ Sellest lähtuvalt soovis KRE muuhulgas suurematele kirikutele avalik-õigusliku iseloomu andmist ning seda, et riik tunnistaks kiriku keskvallitsuse määrused kõikidele kogudustele ja organitele kohustuslikuks. Veel taheti eriliste seadustega kaitsta usuühinguid korrariikumiste vastu jumalateenistustel, anda neile soodustusi maksude asjus ja võimaldada vaimulikele järelevalvet usuõpetuse üle „ühel ehk teisel viisil“.¹⁵⁹ Paraku sai KRE III Riigikogu valimistel (1926) vaid 5,4% häältest ja viis kohta parlamendis, IV Riigikogu valimistel (1929) saadi 4,1% häältest ja neli kohta. Kristlased olid siiski head poliitikud – KRE eksisteerimise ajal ametis olnud kahekümnest valitsusest olid nad oma väiksusele vaatamata esindatud kümnes kabinetis, vallates ajuti koguni valitsusjuhi tooli. Partei ühines 29. oktoobril 1931 Rahvaerakonnaga, ühendparteiga liitus kolmaski tsentristlik jõud – Tööerakond –, moodustades Rahvusliku Keskerakonna.

Tuleb lisada, et 1926. aastal astus Rahamägi KRE-st välja. „Postimehe“ teatel olnud väljaastumise põhjuseks „põhimõttelised lahkuminekul kristliku rahvaerakonna tegevuse ja sihtidega.“¹⁶⁰ Mõnda aega tegutses Rahamägi Eesti Rahvakiriku Liidu juures, kuid järgmistel valimistel kandideeris ta taas KRE nimekirjas. U. Haava kirjutab, et 1927. aasta novembris kaalus konsistoorium erakonna asutamist, kelle ülesandeks oleks EELK huvide kaitsemine. Sellest mõttest ei saanud siiski asja ja kirikuvalitsus pöördus selle asemel hoopis KRE Keskkomitee poole ettepanekuga, et KRE astuks energilisemalt kiriku huvide eest välja.¹⁶¹

---

¹⁵⁶ RT nr. 191/192, 1925, art. 110, *Perekonnaseisu seadus*; nr. 171/172, 1925, art. 86, *Matmispaikade seadus*.

¹⁵⁷ Aunver 1953, lk. 29.

¹⁵⁸ *Mis on Kristlik Rahvaerakond ja miks on teda tarvis?* 1926, lk. 6.

¹⁵⁹ *Ibid.*, lk. 12.

¹⁶⁰ *Postimees* nr. 127, 13.5.1926, lk. 1 („H. B. Rahamägi kristlikust rahvaerakonnast lahkunud”); vt. ka Haava 2007, lk. 72–73.

¹⁶¹ Haava 2007, lk. 91.

1930. aastatel Rahamägi enam poliitikas tegev ei olnud, kui välja arvata see, et piiskopina oli ta ameti poolest 1937. aastal uut põhiseadust välja töötanud Rahvuskogu teise koja liige ja VI Riigikogu teise koja ehk Riiginõukogu liige 7. aprillist 1938 kuni ametist lahkumiseni 6. oktoobril 1939.¹⁶²

1.5. Üldkiriku teenistuses: kiriklik-konfessionaalse suuna eestkõneleja

Rahamäe kiriklik karjäär algas juba noore vaimulikuna, nii eluaastate kui ametistaazi poolest. Ta osales Saaremaa praostkonna esindajana I kirikukongressil, toetades vaba rahvakiriku loomist, ning II kirikukongressil, olles selle juhataja. Ta kuulus II kirikukongressil uue põhikirja redigeerimiseks ja trükkiandmiseks valitud komisjoni (Rahamägi, K. Thomson, J. Kõpp ja J. Kukk) ja töötas välja kirikukogu kodukorra, mis võeti III kirikupäeval (1922) vastu.¹⁶³ Ta oli ka asjaosaline piiskop Kuke ametisepühitsemise jumalateenistusel 1921. aasta juunis. Aastatel 1922–1924 oli ta usupuhastuse juubeli komisjoni esimees, pälvides kirikupäeva tunnustuse ja tänu. Algusest peale kuulus ta liturgilisse komisjoni ning oli selle esimees 1928–1932, temale langes uue agenda esimese kavandi väljatöötamine ja trükki toimetamine (1929).

Aastatel 1923–1931 oli Rahamägi konsistooriumi assessor kolmes kirikuvalitsuse koosseisus. (Juba II kirikukongressil kandideeris ta assessoriks, saades 107 poolthäält, kuid ei osutunud siiski valituks.) 1923. aastal valis kirikupäev vaimulikuks assessoriks Harald Põllu (179 poolthäält) ja Rahamäe (137 poolthäält). 1928. aastal sai Rahamägi vaimulike assessorite kohtadele kandideerijatest kõige rohkem hääli – tervelt 156, talle järgnesid Artur Sommer 102 ja Johan Kõpp vaid 79 häälega (viimane ei osutunudki valituks).¹⁶⁴ 1931. aastal ei soovinud Rahamägi enam kirikuvalitsuse liikme ja kirikupäeva abijuhatajana jätkata ning loobus kandideerimast. Sellest tuleb juttu järgmises alapeatükis.

Assessor Rahamägi oli piiskop Kuke lähedane kaastööline. Ta võttis osa nii piiskopi ametialastest kui perekondlikest sündmustest. Samuti käis piiskop nii mitmelgi korral Tartus Rahamäega nõu pidamas või siis seoses kiriklike sündmustega, peatudes just Rahamäe pool ülikooli koguduse pastoraadis.¹⁶⁵ Lisaks kirikuvalitsuse liikme kohustusele delegeerisid piiskop ja konsistoorium Rahamäele aeg-ajalt mitmesuguseid üldkirikliku iseloomuga ülesandeid. Nii näiteks selgitas ta 1926. aastal olukorda Kuressaare koguduses, võttis osa visitatsioonist Kambjas ja osales Petseri kiriku pühitsemisel.

1923. aasta novembris hakkas Rahamäe eestvedamisel ilmuma ajaleht „Eesti Kirik“, mis vastukaaluks konservatiivide ja liberaalide väljaannetele väljendas

¹⁶² Sootla (koost.) 1999, lk. 74.

¹⁶³ EELKKA, I ja II kirikukongressi protokoll; Rahamägi 1926a, lk. 26–27.

¹⁶⁴ EELKKA, KP otsused 1922–1934, lk. 11, 46.

¹⁶⁵ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 154, piiskopikandidaadi elulugu.

kirikuvalitsuse ja kiriklik-konfessionaalse suuna vaateid. Selle lisadeks olid kiriklike õigusaktide publitseerimiseks mõeldud bülletään „Kiriku Teataja” ja kristlik lasteleht „Laste Sõber”. Aastatel 1923–1931 oli Rahamägi nimetatud väljaannete peatoimetaja. Lisaks üldkiriklikele ametitele oli Rahamägi tegev mitmetes kristlikes organisatsioonides, sealhulgas karskusliikumises. Alates 1926. aasta kevadest oli ta Tartu Noorte Meeste Kristliku Ühingu (NMKÜ) juhatuse liige ja abiesimees, aastatel 1931–1934 Eesti NMKÜ esimees. 1931. aastal valiti ta ka NMKÜ Maailmaliidu täitevkomitee liikmeks.

Kuid vaadeldes nüüd kiriku elu arengukäiku ja eripalgeliste usulis-teoloogiliste suundade väljakujunemist 1920. aastatel.¹⁶⁶

Eesti Evangeelsele Luterlikule Kirikule kui vabale rahvakirikule pandi alus 1917. ja 1919. aasta kirikukongressil. 18. veebruaril 1918, vaid kuus päeva enne Eesti Vabariigi väljakuulutamist, ühendati Liivimaa kubermangu Eesti ala kiriklikult Eestimaaga. Tuleb rõhutada tõsiasja, et esimest korda ajaloos tekkis Eesti piirides üks terviklik luterlik kirikuorganisatsioon. 1919. aastal kiitis II kirikukongress heaks EELK esimese põhikirja. „Uus kord saabus kiriku ja koguduste enese algatusel ja on rajatud põhimõttele, mis pärinevad Pühast Kirjast ning on kooskõlas usupuhastuses selginud evangeelse kiriku mõistega,” kirjutas Johan Kõpp tagantjäreli rahvakiriku sünnist. „Kirikuvalitsemis-korra algrakuks on üksikkogudus, kes on põhimõtteliselt usklike kogu ja sellena otsustaja oma asjus; kirikuvalitsemis-kord baseerub kogudusel.”¹⁶⁷ Tõepoolest, kui heita kasvõi põgus pilk 1919. aasta põhikirjale, siis torkab kohe silma, et kiriku ülesehitus oli sätestatud alt-üles põhimõttel, et kogudused ühinevad praostkondadeks ja praostkonnad moodustavad piiskopkonna. Kiriku ülesehituse sätestas § 4 järgmiselt (vrd. § 22 ja § 31): „EELK-u aluseks on kogudus. Kogudused ühinevad praostkondadeks ja kõik praostkonnad kokku sünnitavad piiskopkonna.”¹⁶⁸

R. Saardi hinnangul tuli uue kirikukorralduse väljatöötamisel esile samaugune demokraatlik idealism, nagu ka Eesti Vabariigi esimese põhiseaduse koostamisel. Põhiliseks eesmärgiks oli murda härraskiriku maine ja anda kiriku haldamine rahva enese kätte, mis tähendas kiriku demokratiseerimist. Selle väljundiks olid koguduste nõukogud.¹⁶⁹ Paraku tähendas kiriku kui organisatsiooni rajamine kihelkondlikule printsibile, mida mõned selle kriitikud (H. B. Rahamägi ja Jakob Aunver) hiljem revolutsiooniliseks ja idealistlikuks korraks nimetasid, järgmisel kahel kümnendil muserdavalt võitlust kirikliku ühtsuse pärast, mis vajutas oma sügava pitseri EELK arengule kahe maailmasõja vahel.

---

¹⁶⁶ Kõige põhjalikumalt käsitleb kirikukorraldusküsimuste, usulis-teoloogiliste voolude väljakujunemise ning usuühingute seadusega seonduvat kõnealusel perioodil kuni 1925. aastani Pesonen 2004, vt. ka Haava 2007 ja Vihuri 2004.

¹⁶⁷ J. Kõpp. *Kirikuvalitsemisõpetus*. Tallinn, 1940. Lk. 112.

¹⁶⁸ *Eesti Ewangeliumi-Lutheruse Kiriku (EELK) Põhikirj*. Tallinn [1920].

¹⁶⁹ Saard 2007, lk. 1266.

Samaaegselt võitlusega oma huvide eest poliitikatandril, millest oli eelnevalt juttu, tuli kirikul silmitsi seista sisemiste lahkkelidega, mis tekkisid õpetuse ja kirikukorralduse küsimustes. 1920. aastate algul kujunes EELK-s välja kolm peamist usulis-teoloogilist voolu: liberaalne, alalhoidlik ehk konservatiivne ja kiriklik-konfessionaalne ehk „koondav” vool. Tuleb märkida, et EELK senises ajaloos pole erinevate suundade vahel kunagi nii elavat võitlemist ja väitlemist esinenud kui just 1920. aastatel. Seda võib ehk seletada noore rahvakiriku kasvuraskustega. Kiriku õpetuslik alus sätestati põhikirja §-ga 3, mis võeti vastu II kirikukongressil Tallinnas 1919. aastal. Redaktsioonikomisjon oli sõnastanud selle järgmiselt: „EELK õpetuse aluseks on Vana ja Uue Testamendi kaanoniraamatud ja neid seletavad ev.-luteri kiriku usutunnistuse kirjad protestantismi vaimule vastavas mõttes.” Hiljem hakati viimast nelja sõna nimetama lühidalt „protestantlikuks sabaks” ning konservatiivid eesotsas Harald Pölluga nõudsid nende äramuutmist, kuna kartsid – ja õigusega –, et „sellega on värav avatud ja õigus antud igasugusele puhtsubjektiivsele mõtlemisele ja arusaamisele kiriku õpetuse ja aluste suhtes”.¹⁷⁰

Esimest korda kerkis õpetuse aluste küsimus tõsisemalt III kirikupäeval juunis 1922 Tartus. Seal esines J. Kõpp ettekandega „Elav kogudus”, kus ta muuhulgas ütles: „Meie kirik on rahvakirik. Kirik on ligidalt seotud selle rahva liigetega, kellega ta ühenduses; kirik on liha tema lihast, luu tema luust. [---] Kirik olgu rahva hinge peegeldus. Kiriku korralduses valitsegu rahvameelsus.” Usutunnistustlike aluste osas arvas Kõpp: „Usutunnistuse kirjad ei ole mitte mõeldud nagu eeskirjad tulevastele põlvedele, mis täht-tähelt täita tuleksivad. Kohtumõistmisest nende põhjal ei või meie kirikus juttugi olla.”¹⁷¹ H. Põld koos õp. Eugen Tannenbaumi ja õp. Nikolai Bäuerle ning mõne teise saadikuga kõnelesid ägedalt Kõpu ettekande vastu ning nõudsid „protestantliku saba” mahakustutamist. Solvunud Kõpp astus seepeale assessori ametikohalt tagasi, nimetades osaks saanud kriitikat „inkvisitsiooniks”.¹⁷² Kirikupäeva järel hindas Põld, et kirikus on tekkinud kaks voolu, mida võiks nimetada alalhoidlikuks ehk konservatiivseks ja uuemeelseks (ka vabameelseks) ehk liberaalseks, või lõõvamalt – luterlik ja protestantlik vool.¹⁷³ Kui viimase suuna häälekandjana hakkas 1923. aastal ilmuma kuukiri „Protestantline Ilm”, võis Põld kõhklematult sellele kui „protestantismi vaimu ilmutusele” osutada.¹⁷⁴

Õpetuslike aluste küsimust arutati ka usuteadlaste konverentsil 1923. aastal. H. Põld pidas seal kõne „Kirik ja usutunnistuskirjad”.¹⁷⁵ Konverents otsustas 55 poolt- ja 15 vastuhäälega toetada §-s 3 sõnade „protestantismi vaimule vastavas

---

¹⁷⁰ Rahamägi 1926a, lk. 34.

¹⁷¹ EELKKA, III KP 1922, lk. 11.

¹⁷² MK nr. 26, 1922, lk. 204.

¹⁷³ MK nr. 28, 1922, lk. 220.

¹⁷⁴ MK nr. 3, 1923, lk. 18 („Protestantismi vaimu ilmutused”).

¹⁷⁵ MK nr. 10, 1923, lk. 74–77.

mõttes” mahakustutamist.¹⁷⁶ Rahamäe kompromisettepanek asendada senine sõnastus sõnadega „evangeeliumi vaimule vastavas mõttes” sai vaid 15 poolthäält ega läinud läbi.¹⁷⁷ IV kirikupäev otsustas 13. juunil 1923 Tallinnas 208 poolt- ja 34 vastuhäälega usuteadlaste konverentsi otsuse maksvaks tunnistada ja põhikirja § 3 „saba” maha kustutada.¹⁷⁸ Paraku polnud teisel lugemisel enam kvoorumit koos ja lõplik lahendus jäi sündimata. V kirikupäeval Tartus 1924 puudus jällegi teise lugemise alustamiseks vajalik kvoorum.¹⁷⁹ Seepeale lahkus Põld koos oma poolehoidjatega kirikupäevalt. Edaspidi ei pidanud ta kirikupäeva enam seaduslikuks organiks, lugedes kehtivaks üksnes 1832. aasta kirikuseadust ja Ajutise Valitsuse 1919. aasta üksikkoguduse korraldust.¹⁸⁰

Detsembris 1924 selgusid konsistooriumi korraldatud kirjaliku hääletamise tulemused. „Protestantliku saba” väljajätmise poolt hääletas 372 saadikut, vastu 83, tühje ümbrikke oli 5, tühistati 7 häält. Selle põhjal võttis konsistoorium kirikupäeva liikmete seisukohad teadmiseks, kuid otsustas küsimuse uuesti kirikupäeva ette tuua.¹⁸¹ Kui konsistoorium 10. veebruaril 1925 seletas, et „1919. a. ärapeetud E.E.L.u. kirikukongressi soov ega tahtmine ei olnud E.E.L.u. kiriku puhtusulist alust muuta” ja seega ei tähenda vaidlusalused sõnad usulise aluse muutmist, väitis Põld, et lisandi „protestantismi vaimule vastavas mõttes” ja Vene kirikuseaduse § 252 sõnastuse vahel on ikka „väga suur vahe”, ning teatas oma lahkumisest assessori kohalt.¹⁸² Sama aasta märtsis avaldas assessor Rahamägi kirikulehes artikli, milles ta analüüsis Põllu väiteid ja püüdis veel kord selgitada, et konsistoorium ei soovi muuta kiriku usulisi aluseid ega avada uksi ja aknaid „võõrale vaimule”.¹⁸³ Konservatiivide leeri jaoks jäi see selgitus vaid hüüdjaks hääleks kõrbes. VI kirikupäeval, 12. juunil 1925 toimus § 3 küsimuses lõplik hääletamine. „Saba” mahakustutamist pooldas 242, vastu oli 36 saadikut, erapooletuid 1.¹⁸⁴

Paraku ei toonud „saba” maharaiumine loodetud rahunemist. Paradoksaalsel kombel ühinesid Põllu juhitud konservatiivid peatselt oma peavastase Tallmeistriga võitluses kiriku keskvalitsuse vastu. Mõlemale poolele oli tähtis üksikkoguduse suurem iseseisvus, et segamatult oma vaateid viljeleda. 1925. aasta juunis kutsus Põld avalikult Tallmeistrit, kes oli Riigikogu liige, teoloogilisi vaidlusi kõrvale jättes vabakiriku eest võitlema.¹⁸⁵ Viimane vastas

¹⁷⁶ EELKKA, UK 1923, lk. 18; *MK* 6, 1923, lk. 44.

¹⁷⁷ EELKKA, UK 1923, lk. 17.

¹⁷⁸ EELKKA, IV KP 1923, lk. 24.

¹⁷⁹ EELKKA, V KP 1924, lk. 6.

¹⁸⁰ Rahamägi 1926a, lk. 36. Vt. ka *MK* nr. 27, 1924; *EK* nr. 33–35, 1924; EELKKA, H. Põllu isikutoimik, Põld konsistooriumile 25.6.1924.

¹⁸¹ Rahamägi 1926a, lk. 38.

¹⁸² EELKKA, H. Põllu isikutoimik, Põllu protest 15.2.1925.

¹⁸³ *EK* nr. 9, 1925, lk. 67–68 („Praost Põllu tagasiastumisest Konsistooriumi nõuniku kohalt”).

¹⁸⁴ EELKKA, VI KP 1925, lk. 5.

¹⁸⁵ *MK* nr. 24, 1925, lk. 192.

pikema artikliga „Eesoleva kiriku ja riigi lahutamise puhul”, milles ta oma vaateid kõnealusel esitas.¹⁸⁶ Ta leidis muuhulgas, et „Uue Testamendi ideaal vabakogudus on” ja toetas üksikkoguduse õigust ise oma usuliste aluste üle otsustada ning oma põhikirja alusel registreeruda. Usuühingute seaduse arutamisel Riigikogus 1925. aasta sügisel seisis just Tallmeister (kes Põllu hinnangul „protestantlusele õige avarat vabadust otsis”) üksikkoguduse suuremate õiguste eest.¹⁸⁷

Selles olukorras üritas konsistoorium kirikut koos hoida. Rahamägi oli sel ajal nii haridusminister kui konsistooriumi liige ja esindas kirikuvalitsuse vaateid. Septembris 1925 kutsus ta kogudusi üles KRE vahendusel oma arvamust avaldama uue kirikukorralduse kohta, et Riigikogu saaks teada, mida nad soovivad. Rahamägi oli veendunud, et kogudused on juba esimestel kirikukongressidel ja kirikupäevadel üldkiriku kui ühtse üksuse kasuks otsustanud.¹⁸⁸ Usuühingute seaduse arutamisel Riigikogus 1925. aasta oktoobris pidas ta pika kõne, milles kaitses valitsuse esitatud eelnõud ja vastas Tallmeistrile. Rahamägi selgitas Riigikogu liikmetele, et luterlust ei saa samastada neoprotestantismiga. Ta võttis koguni appi kuulsa liberaalse teoloogi Adolf von Harnacki sõnad, et ristiusk ei ole kumm, mida võib venitada, kuidas ja niipalju kui keegi tahab. Rahamägi ei pääsenud mööda ka Kristuse ülestõusmise küsimusest. Põhjalikele teoloogilistele selgitustele vaatamata oli Rahamäe kõnele iseloomulik, et selles ta ei rünnanud otseselt üksikkoguduse printsibi pooldajaid, vaid argumenteeris üldkiriku kui terviku kasuks just kiriku edasise arengu jätkusuutlikkust silmas pidades: „Kindla usulise ja kõlblise tundmise, teadmise ja arenemise pärast tuleks üldkiriku kui üksuse eest seista, mitte üksikkoguduse kui suveräänse üksuse poolt, ja sellepärast olen ma kui valitsuse liige käesoleva seaduse projekti poolt.”¹⁸⁹ Ilmselt püüdis Rahamägi kiriku arenemisvajadust rõhutades vaigistada liberaalset oponenti Tallmeistrit.

On muidugi huvitav tõdeda, et luteri kiriku sisemised teoloogilised vaidlused olid jõudnud Riigikogu saali. Siseminister Karl Einbund õigustas kolleegi, märkides, et eelnõu käsitlemisel üles kerkinud teoloogilised küsimused olid siiski asjaga seotud: „Sellega on ka seletatav, et näiteks härra haridusminister pidi tulema usuteaduslike, teoloogiliste põhjendustega, et näidata eelnõu tarvilikkust.”¹⁹⁰

12. novembril 1925 vastuvõetud ja 1. jaanuaril 1926 kehtima hakanud usuühingute ja nende liitude seadus reguleeris viimaks kiriku õigusliku asendi riigikorralduses. Kohe esimeses paragrahvis öeldi: „Riik ei toeta ega anna eesõigust ühelegi usuühingule ega nende liidule.” Väärrib märkimist, et seadus

---

¹⁸⁶ *PI* nr. 7, 1925, lk. 100–104.

¹⁸⁷ Vt. lähemalt *MK* nr. 45, 1925, lk. 359–360 („Kiriku asi Riigikogus”).

¹⁸⁸ *EK* nr. 36, 10.9.1925, lk. 282–283 („Missugune alus kirikule anda?”).

¹⁸⁹ *EK* nr. 42, 1925, lk. 333 („Riigi ja kiriku lahutamise puhul Eestis”).

¹⁹⁰ Haava 2007, lk. 63. Usuühingute seaduse käsitlemise kohta Riigikogus vt. lähemalt Pesonen 2004, lk. 261–289 ja Haava 2007, lk. 57–66.

kasutas mõistet „usuühing” ja kõneles nende liitudest. Ilmselt selguse huvides täpsustati siiski seaduse kolmandas osas, et usuühingute liitude all mõeldakse kirikut. Seaduse sisul ei ole siinkohal põhjust pikemalt peatuda, kui välja arvata § 25. Nimelt andis see paragrahv igale usuühingule õiguse liidust (s.t. kirikust) välja astuda, kui sellekohane otsus on tehtud ühingu peakoosoleku 2/3 häälteenamusega. Enamgi veel, seaduseandja sätestas, et liidust väljaastunud ühing ei kaota väljaastumise puhul oma varandusi. Sisuliselt võis nüüd iga kogudus kirikust vabalt lahku lüüa, säilitades oma kirikuhoone ja muu vara, ning kirikuvalitsus ei saanud seda kuidagi takistada. Tegemist oli eelnõu teisel lugemisel sisse hääletatud muudatustepanekuga, mille esitas sotsialist Oskar Gustavson ja mille sihiks oli kaitsta üksikkoguduse iseseisvust kirikuvalitsuse vastu. Liberaalide ja konservatiivide heameeleks ning kiriku ühtsuse eest võidelnud kirikutegelaste nõrdimuseks säilis Gustavsoni parandus ka seaduse vastuvõetud tekstis.

Kirikujuhtidel ei jäänud nüüd muud üle kui loota pastorite ja koguduste mõistlikkusele. Kohe pärast usuühingute seaduse vastuvõtmist kutsus kirikuvalitsus ringkirjas kogudusi üles seisma „kui üks mees meie terve ja ühise kiriku poolt”. Selles üleskutses argumenteeriti üksikkoguduste tunnustamise vastu väitega, et „niisugused üksteisest eraldatud kogudused oleksid nähtuseks, missugust Evang.-Lut. Kiriku põhimõtte ei tunne, killustaks meie kiriku elu ja teeks kiriku ühistöö raskeks...” Teoloogilise argumentina lisati, et „Jeesus oma sõnas Peetrusele ei räägi mitte paljudest kogudustest, keda põrguvärvavad ei pea ära võitma, vaid ekklesiasit – üldkogudusest, mis kirik on” ja et ka „apostlik usu-tunnistus tunnistab üht püha kirikut”.¹⁹¹

3. märtsil 1926 võttis kirikupäev vastu usuühingute seadusega kooskõlla viidud kiriku põhikirja ja nn. koguduse normaalpõhikirja, mille alusel pidid EELK kogudused end registreerima. „Kõige vähemalt on nüüd igal kogudusel selge tee ees: kas minna üldkirikuga või mitte!” kirjutas Rahamägi, lisades: „Sellega lõpeb viimane ajajärk Eesti rahvakiriku saamisloos.”¹⁹² Kohe aasta alguses rõhutas Rahamägi ühtse usualuse tähtsust kirikule ja ennustas selle küsimuse esilekerkimist järgnevas registreerimise protsessis. Ta loetles erinevaid voole ja suundumusi kirikus: tõsiluterlased, konservatiivid, liberaalid, radikaalid, nende kõrval positiivne vool, „mida „Eesti Kirik” esitab, kus usu ja teaduse vahel ja nende jaoks otsitakse kõrgemaid, inimese hinge ja mõistust, südant ja pead rahuldavaid ühendusi, sünteese.” Siis veel eri rahvused, nagu eestlased, sakslased ja rootslased. Nagu kunagi apostel Pauluse ajal Korintoses, kuulis ka Rahamägi kirikus erinevaid häáli: „Mina olen piiskopi, mina Tallmeistri, mina Kuljuse, mina Treumanni, mina Kappi, mina Põldi, mina Kentmanni, endise superintendendi poolt.” Rahamägi pidas vajalikuks manitseda, et igaüks, kes läheb „klikelisele alusele”, patustab kiriku mineviku ning

---

¹⁹¹ Aunver 1953, lk. 28.

¹⁹² Rahamägi 1926a, lk. 48.

kiriku ja riigi tuleviku vastu.¹⁹³ Paaris järgnevas numbris tutvustas ta evangeelse-luterliku kiriku peamise usutunnistuskirja – Augsburgi usutunnistuse – saamislugu.¹⁹⁴

Kiriku ühtsus oli tõepoolest tõsiselt ohtu sattunud. Kuigi kirikupäev oli tagasi lükanud Saksa praostkonna autonoomiapüüdlused ning enamik kogudusi registreeris end siiski normaalpõhikirja alusel, otsustasid mõned kogudused endale meelepäraseid muudatusi teha nii korralduses kui usualustes. Aunveri andmeil olid nendeks Kose, Kuusalu, Harju-Jaani, Kuressaare ja Paide kogudus.¹⁹⁵ Põllu järgi kaalusid muudatuste tegemist mitmed teisedki kogudused, näiteks Põide, Saaremaa Jaani, Muhu ja Risti.¹⁹⁶ Novembris 1926 oli Rahamäe andmetel kogudusi, kelle põhikiri erines normaalpõhikirjast, tervelt 16.¹⁹⁷ Edasine areng viis Vaba Sinodi asutamiseni 1926. aastal. 17. juunil osalesid Vaba Sinodi asutaval koosolekul igatahes Kuusalu, Harju-Jaani, Kose, Juuru, Kuressaare ja Põide koguduse esindajad.¹⁹⁸ Saaremaal viisid vabasinodliku voolu püüdlused „ususõdadeni” Kuressaare ja Mustjala koguduses. Võitlusi vabasinodi küsimuses tuli ette ka Muhu, Põide ja Saaremaa Jaani koguduses.¹⁹⁹

Protestantide leeris kasutasid seadusega antud õigust oma põhikirjaga, milles usualuste paragrahvi oli täiendatud protestantlikus vaimus, registreeruda Tallmeistri ja Voldemar Kuljuse juhitud Tallinna Pühavaimu ja Iisaku kogudus. 1925. aastal algas konsistooriumi ja Kuljuse ning viimast toetava Iisaku koguduse vaheline vägikaikavedu. Nimelt otsustas konsistoorium Kuljuse tema vaadete ja tegevuse tõttu Iisaku koguduse õpetaja ametikohalt tagandada. Jaanuaris 1926 süüdistas Tallmeister avalikult assessor Rahamäge ketseriprotsessi korraldamises. „Õp. Kuljus on küll vist õigusega arvamisel, et Teie tema vastu sihitud protsessis vastutav olete,” kirjutas ta, „sest piiskop ei võtnud osa, ilmalikud vaatavad asja peale küll ainult juriidiliselt seisukohalt ja õp. Sommer – tema iseseisvuse sisse palju keegi ei usu.”²⁰⁰ (Piiskop Kukk oli ennast kaasusest taandanud põhjusel, et Kuljus oli tema sugulane, täpsemalt – naisevend.) 7. oktoobril 1926 jõustuski lõpuks konsistooriumi otsus Kuljuse väljaheitmise kohta vaimulikust seisusest (*sic!*), kuid viimane teatas, et tegutseb Iisaku koguduse põhikirja alusel edasi. Samal ajal oli kirikuvalitsus kaevanud

---

¹⁹³ EK nr. 1, 1926, lk. 2–3 (H. B. Rahamägi. „Edasi sammumisel”).

¹⁹⁴ EK nr. 6 ja 7, 1934 (H. B. Rahamägi. „Augsburgi usutunnistus”).

¹⁹⁵ Aunveri 1953, lk. 30. Vt. ka Rahamäe artiklit „Koguduste registreerimise eel” — EK nr. 17, 1926, lk. 130–132.

¹⁹⁶ MK nr. 19, 1926, lk. 151; MK nr. 37, 1926, lk. 291.

¹⁹⁷ Need olid: Tallinna Pühavaimu, Iisaku, Narva Peetri, Tallinna Jaani, Tartu Peetri, Kirbla, Kose, Harju-Jaani, Juuru, Kuusalu, Muhu, Haapsalu, Valga Luke, Jõelähtme, Kambja ja Rakvere, lisandumas oli ka Võru. Vt. EK nr. 45, 1926, lk. 357 (H. B. Rahamägi. „Üldkiriku ja üksikkoguduse vahekorradest”).

¹⁹⁸ MK nr. 26, 1926, lk. 204.

¹⁹⁹ MK nr. 47, 1926, lk. 375.

²⁰⁰ PI nr. 1, 1926, lk. 16.

Iisaku koguduse registreerimise Riigikohtusse.²⁰¹ Veidi varem, nimelt 16. septembril, ilmus kirikulehes aga Tallinna praostkonna vaimulike seletus, milles tunnistati ka Tallmeister EELK usualuselt ja ühes sellega kirikust eraldunuks.²⁰² Kuigi teist jalga käia tahtvate koguduste arv ei olnud iseenesest väga suur, oli kirikus tüli ja pahandus majas ning konsistooriumil ei olnud küllalt võimu, et kiriku „atomiseerumist” tõkestada.²⁰³

Siinkohal tundub asjakohane esitada ülevaade usulis-teoloogiliste voolude võtmetegelasest ja nende õpetuslikest tõekspidamistest, niivõrd kui see on vajalik kirikukorraldusküsimuses peetud vaidluste ja võitluste paremaks mõistmiseks 1920.–1930. aastatel. Sealjuures tuleb siiski meele pidada, et kui liidrid ja eestkõnelejad välja arvata, on paljudel puhkudel vaimulike liigitamine ühte või teise suunda mõnevõrra tinglik.

Konservatiivse (alalhoidliku) ehk vabasinodliku voolu esindusfiguuriks ja kandvaks jõuks oli Harald Pöld. Aunver nimetab tema kõrval ka Jõhvi koguduse õpetajat Jaak Varikut. Selle voolu toetajate hulgas oli palju baltisaksa vaimulikke.²⁰⁴ Aastatel 1920–1931 oli konservatiivide häälekandjaks Põllu toimetamisel ja Eesti Misjoni Seltsi väljaandmisel ilmunud nädalaleht „Meie Kirik”, hiljem „Meie Misjon” ja „Ärataja”. Teoloogilises mõttes oli konservatiivse voolu näol tegemist madalkirikliku, kohati pietistliku ilmega uusluterlusega, mis kirikukorralduse küsimuses pooldas kongregatsionalismile lähedasi põhimõtteid, millest siis ka toetus vabakiriklikule resp. vabasinodlikule kirikumudelile. Rahamäe hinnangul rõhutas alalhoidlik vool 16.–17. sajandi luterliku ortodoksia ja Lutheri enese vaateid, usutunnistuse väljendusi võeti sõna-sõnalt, õpetus ja kuulutus oli kristotsentriline. Võitlushüüdeks oli „Pühakiri on Jumala sõna kaanest kaaneni”, inimese mõistus olevat kuradist ning usuteaduski (v.a. ortodoksne luterlik teoloogia) saatana värk. Sellest tulenevalt usuti, kirjutab Rahamägi, et maailm on 5000 aastat vana, madu paradiisiaias kõneles inimkeelt, Noa võttis laeva loomadest ja liikidest vastava arvu, päike jäi lahingu ajal seisma, eesel kõneles inimese viisil; niisamuti pärinevad kõik piibli raamatud tervikuna nendelt isikutelt, kes pühakirjas on autorina märgitud.

Kirikukorraldusküsimusis on nad koos sakslastega ikka rõhutanud üksikoguduse suveräänsust. Nõnda olla see olnud algristikirikus, nii see peab jääma. Koguduste kontsentratsioon on „kuradi töö”, „katoliikline reshiim”, tagasilangus algristikiriku rüpest maailma meetodite kasutamisele. Alles üksikogudus otsustab, kas ta tahab ühineda teistega ja kuidas ta seda tahab. Üksikogudus on sovjett omaette ja otsustab siis sovjettide sojuusi küsimuse omal koosolekul. –

---

²⁰¹ EK nr. 44, 1926, lk. 348.

²⁰² EK nr. 37, 1926, lk. 290–292 („Tallinna praostkonna õpetajate avalik seletus”).

²⁰³ Seetõttu tundub selgelt ülepakutuna R. Saardi väide, et „protestantismi vaimu” väljaheitmine tunnistusparagrahvi lõpust lõi ideoloogilise eelduse kõigi liberaalsete teoloogide ehk uusprotestantlikku tiiba esindavate isikute represseerimiseks EELK-s, vt. Saard 2007, lk. 1266.

²⁰⁴ Aunver 1953, lk. 45–46.

Kuid ka siin on vankumisi seisukohtades. Kiriku poliitilisel võimupäevil võivad nad olla äärmuselt autarksed.²⁰⁵

Siiski tuleb märkida, et Põllu jaoks polnud vabakirik eesmärk iseeneses, vaid üksnes vahend, et tagada kiriku püsimine puhtal luterlikul õpetusalusel. „Meie ei võitle vabakiriku eest mitte vabakirikliku vormi enese pärast, vaid sellepärast, et vabakiriklik korraldus näib meile praegu ainukene tee olevat, kuidas kogudused puhtlutherlise usu tunnistamise vabadusele pääsevad,” selgitas Põld oma vaateid. „On ju meie võitlus vabakiriku pärast välja kasvanud võitlusest puhta lutherluse, ehk teiste sõnadega, meie senise kiriku vanade usualuste eest. Meie näeme ka väga hästi, et vabakiriklik korraldus paljude raskuste ja varjukülgedega on seotud ja et ta eriti kirikuõpetajate mõjuvõimu seisukohta ei kergenda, vaid halvendab...”²⁰⁶ Niisamuti ei näinud Põld Vaba Sinodi kogudusi üldkirikust lahkumas. 1926. aastal, pärast usuühingute seaduse vastuvõtmist, ütles ta kirjutises „Mis tahab Eesti vabasinod?” järgmist: „Tekkival vabasinodil ei ole mõtet ega sihti üldkirikust välja astuda, vaid tema tahab kiriku sees oma sihtide eest viimse võimaluseni võidelda.”²⁰⁷ Veel paar kuud hiljem püüdis ta kahtlusi hajutada: „Peame siiski tarviliseks, siin veel kord kindlasti toonitada, et „vaba sinodi” kogudused sugugi üldkirikust lahkumise peale ei mõtle.” Seda mõtet kaalutud vaid juhul, kui konsistoorium poleks üle võtnud vana kirikuseaduse õpetuslike aluste paragrahvi ning oleks jätnud kehtestamata ametivande andmise nõude.²⁰⁸ Vaba Sinod oli Põllu sõnul loodud selleks, et „katoliseeriv kõrgekiriklik” ja protestantlik vool kogudustesse ei tungiks, sellest pidi saama omamoodi „vaimulik kaitseliit puhta õpetuse kaitseks.”²⁰⁹ Kirikukorralduses piisab, kui kirik elab üksnes Jumala sõna alusel. „Meie tahame Kristuse kogudused olla, kes ise seda Kirjast leiavad, mis neil teha tuleb ja kuidas nad elama peavad,” kirjutas ta. „Meie soovime endale keskkorraldust, kes üldkiriku ühiseid ülesandeid täidab ja koguduste asjad nende oma korraldada jätab.”²¹⁰

1927. aastal esines Põld usuteadlaste konverentsil ettekandega „Kiriku ning riigi ja kiriku ning üksikkoguduse vahekorra pühakirja põhjal”, milles soovis viie teesi vastuvõtmist: 1) usuteadlaste konverents tunnustab, et kiriku ja riigi lahtus Eestis on pühakirja seisukohalt õigetele alustele rajatud ja peab lahtuse täielikku läbiviimist kiriku poolt tarvilikuks; 2) kirikul tuleb erakondlikust poliitikast loobuda ja kõikidesse erakondadesse ühesuguselt suhtuda; 3) konverents tunnustab üksikkoguduse täieliku iseseisvuse nõude pühakirja põhjal

---

²⁰⁵ Rahamägi 1939, lk. 9–10.

²⁰⁶ MK nr. 39, 1925 lk. 313. Protestantide leeris mõõnis samuti üksikkoguduse õiguste eest seisev Tallmeister, et õpetajale on „üldkirik alati kasulikum kui niisugune seiskord, kus ta koguduse täiskogust liiga rippuv on”, vt. *PI* nr. 11, 1925, lk. 175.

²⁰⁷ MK nr. 4, 1926, lk. 28.

²⁰⁸ MK nr. 20, 1926, lk. 156–157.

²⁰⁹ MK nr. 51, 1926, lk. 404.

²¹⁰ MK nr. 20, 1926, lk. 156.

õigustatuks ja leiab, et usuühingute ja nende liitude seadusega antud alus selle nõudmise teostamiseks kõigiti soodus on; 4) kirikul tuleb oma sisemises korralduses riiklikest eeskujudest loobuda ja ühingute ning liitude seisukohale asuda; 5) konverents paneb kirikupäevale ette konsistooriumi kahe aasta jooksul likvideerida ja 1928. aasta kirikupäevaks uus kirikukorralduse projekt välja töötada vabakiriklik-sinodaalsel alusel. Siinkohal pole tarvis kõiki järgnenud sõnavõtte refereerida. Olgu vaid mainitud, et Põllu teese kritiseeris teoloogiliselt konsistooriumi liige Rahamägi, kes ütles, et kristlikus kirikus on algusest peale olnud nii üksikoguduse kui üldkiriku printsiip, ning et pühakirjas – eriti Pauluse juures – on terve rida kohti, kus kõneldakse üldkirikust (*ekklesia*). Rahamägi leidis, et „kirik” ei ole ainult üksiku õpetaja, vaid ka piiskopi ja üldkiriku juures. Kirikupäeva koosseisus avalduvad mõlemad apostlikud jooned; igalt poolt paistab vastu see reegel, et „üksikogudus peab orgaaniliseks üksuseks üldkirikus olema,” ütles Rahamägi. Veidi hiljem märkis ta sapiselt, et üksikoguduse printsiibi pooldajad nõuavad küll konsistooriumi sekkumist, kui midagi halvasti on, kuid kui nad oma huvides midagi üldkiriku kahjuks tahavad läbi viia, siis ei tohi nende arvates konsistoorium nende vahele segada. Konverents otsustas siiski Põllu teesid praostkondade sinoditele arutamiseks anda.²¹¹

Järgmisel aastal – s.o. 1928. aasta jaanuaris – kiitis usuteadlaste konverents aga ühel häälel heaks Rahamäe ettepaneku, et kirikukorralduse küsimuses jäädakse üldkirikule pandud aluste juurde ning üksikute ametikandjate ja sinodite ettepanekud põhikirja muutmiseks tuleks esitada konsistooriumi kaudu õpetajate konverentsile, kust nad vastuvõtmise korral saadetakse edasi praostkondade sinoditele ja kirikupäevale otsustamiseks.²¹² Niisiis ei õnnestunud Põllul ja tema mõttekaaslastel oma vabakiriku mudelile üldist heakskiitu saavutada.

Kuid tulgem nüüd teise antagonistliku tiiva juurde. Liberaalne ehk protestantlik vool lükkas tagasi konservatiivide viljeldud pühakirja verbaalinspiratsioonioõpetuse ja oli seisukohal, et dogmadel ja usutunnistuslikel kirjadel ei ole absoluutset väärtust. Liberaalide väljapaistvamad tegelased olid kahtlemata Theodor Tallmeister ja Voldemar Kuljus, kes liberaalteoloogia vaimus eitasid teatud traditsioonilisi õpetusi nagu Jeesuse neitsist-sündi ja ihulikku surnuist ülestõusmist. Seetõttu tarvitasid nad jumalateenistusel alternatiivseid usutunnistusi, mis neid punkte ei sisaldanud. Kirikukorraldusküsimustes oli ka Tallmeister paratamatult üksikoguduse õiguste eest võitleja. Protestantide hulka võib veel liigitada Eduard Tennmanni, Jüri Kimmeli ja mõned teised, väidetavalt seisis neile lähedal ka Johan Kõpp. (Rahamäe hinnangul leidis kirikus ka „krüptoprotestante”, kes ei soovinud mitmesugustel kaalutlustel näidata oma õiget usulist ja teoloogilist palet.²¹³) Selle suuna häälekandja oli alates 1923. aastast Tallmeisteri toimetamisel ilmunud „Protestantline Ilm”.

---

²¹¹ EELKKA, UK 1927 (pagineerimata).

²¹² EELKKA, UK 1928 (pagineerimata).

²¹³ Rahamägi 1939, lk. 10.

1925. aastal asutati liberaalse teoloogia edendamiseks Protestantlik Ühing. Rahamägi loetleb protestantliku voolu põhivaateid järgmiselt: pühakirjas on ka Jumala sõna, usutunnistust tuleb võtta sümbolsest, usk peab vastavuses olema loomuliku, loogilise mõistusega, dogmad peavad olema formuleeritud ratsionaalsele mõistusele vastuvõetaval kujul. Protestantide teoloogia oli Rahamäe arvates teotsentriline, selle keskkohal on Jumal-Isa. „Kirikukorraldusküsimuses on aga meie protestantlik vool ühine alalhoidliku vooluga. Aluseks on üksikkogudus. Siis ei saa ega tarvitse keegi ennast vahele segada,“ kirjeldas ta nende eklesioloogilisi vaateid.²¹⁴

Kõige arvukam oli kiriklik-konfessionaalne („positiivne”) suund. See oli omamoodi ühendusliini kahe üldnimetatud voolu vahel, mille pooldajate teoloogilised vaated ei olnud nii selgepiirilised kui konservatiividel või liberaalidel – selles rühmas leidis vaimulikke, kes oma usulistelt tõekspidamistelt olid lähedal nii esimesele kui teisele suunale, kuid ei pooldanud vabasinodlaste ja protestantide seisukohti kirikukorralduse küsimuses. Oluliseks peeti tähelepanu pööramist sotsiaalsetele ja eetilistele teemadele (Rahamägi), kirikukorralduses etendas olulist osa J. Kõpu rahvakiriku eklesioloogia. „Niisiis tegelik töö kiriklikul tööpõllul mitmete erinevate õpetuslike vaadete ja arusaamistega usulistest ja usuteaduslikes küsimustes,“ kirjeldab Aunver keskvoolu ehk koondava voolu teoloogilise ilmet. „Sel põhjusel puudub selle voolu juures usuteaduslikes tõekspidamistes ühtlus, nagu see on omane kahele esimesele. Võib ütelda, et selletõttu usuteaduslikud küsimused tegeliku töö varju jäid.“²¹⁵ Samas tundub määratlus „kiriklik-konfessionaalne” tabav selles mõttes, et see viitab selgesti taotlusele tähtsustada kirikut kui tervikut ning selle rajanemist luterlikul usutunnistuslikul alusel.

Rahamägi ise kui selle voolu peaesindajaid iseloomustas põhivaateid selliselt: pühakiri on küll Jumala sõna, kuid seda võib uurida ka puhtteaduslikult; tõsiasi tuleb igal pool tunnustada. Mõistus ei tohi ega saagi eitada usutõdesid; usutunnistuse väljendused on ja jäävad kindlaks; mõistus ja usumeel ei tarvitse teineteise vastu kõneleda ega üksteist eitada. Teaduslikud tõed ja usutõed on mõlemad suured varad. Selle voolu teoloogia ja kuulutus olevat „teo-, kristo- ja spirituotsentriline”, aga ka „biblio-, antropo- ja ekklisiotsentriline”, kuna keskkohtas seisvat Kolmainus Jumal ja tema ilmutus pühakirjas, kristlikus koguduses, teaduses ja inimeses. Kirikukorralduses rõhutati Rahamäe sõnul asjaolu, et Jumala Vaim on ellu kutsunud kiriku; üksikkogudus oli algusest peale seotud teiste kogudustega ega eksisteerinud omaette – apostlidki tegid korraldusi kõikidele kogudustele. „Sellepärast positiivne vool otsib kirikukorraldusis teid, et üksikkogudus oleks seotud tugevamalt teistega, et kirik t e r v i k u n a saaks oma ilme...”²¹⁶

---

²¹⁴ *Ibid.*, lk. 11.

²¹⁵ Aunver 1953, lk. 49–50.

²¹⁶ Rahamägi 1939, lk. 13–14.

Selle suuna ideoloogiliseks häälekandjaks oli Rahamäe asutatud ajaleht „Eesti Kirik”, mis kujunes kiriku ametlikuks väljaandeks. Peatoimetajana lubas Rahamägi lugejateni tuua hingekosutuslikke artikleid, käsitleda ühiskondlikke ja sotsiaalseid teemasid ja loomulikult vahendada kiriku elu päevaküsimusi.²¹⁷ Viimati nimetatud valdkonnas tuli nii temal kui mõnedel teistel autoritel ühtelugu ette sõnavahetust ja õiendamist teiste suundade juhtfiguuridega (Tallmeister, Põld). 1926. aastal hindas Rahamägi kiriklik-konfessionaalse voolu vahekordi konservatiivse ja liberaalse suunaga järgmiselt:

Nende, ühe puhtkonservatiivse, teise intellektualistlis-liberaalse, resp. radikaalse voolu vastu esindab „Eesti Kirik” ja tema ümber koondunud suur ring ametikandjaid ja kogudusi positiivset voolu, kes kristlikku usku ja tõsist, tööoludel seisvat teadust ei taha üksteise arvel vähendada, vesistada ega hävitada, veel vähem ristiusku budismiga, panteismiga segada. Selle voolu esindajad hindavad tööd, mida senini eesti vaba rahvakiriku arendamisel 1917 aastast alates tehtud, ja näevad ka selles ajaloolises arenemiskäigus Jumala kätt ja tahtmist.²¹⁸

Vaba rahvakiriku esimesel kümnendil tõusis selle voolu juhtfiguurina esiplaanile piiskop Kuke kirikuvalitsuse liige ja lähedane kaastööline Rahamägi. Viimasel oli positsiooni nii akadeemilistes ringkondades – ta oli süstemaatilise teoloogia dotsent, seejärel professor ja usuteaduskonna dekaan – kui ka kirikus ning ühiskonnas, olles konsistooriumi assessor ja kahes valitsuses haridusminister. A. Võõbuse hinnangul lubas just süstemaatilise usuteaduse õppetooli juhataja staatus saada Rahamäel kiriku teoloogia eestkõnelejaks.²¹⁹

Teoloogina oli Rahamäe huvide ring võrdlemisi lai. Ta kirjutas luterlusest, sotsiaalküsimustest ja eetikast ning oli osaline oikumeenilises liikumises.²²⁰ Tunnustades Lutheri rolli usupuhastajana, oli Rahamägi samas veendunud, et pärastpoole jäädi kinni kuiva õpetusse, subjektiivsetesse õndsustunnetustesse, formaalsesse vabaduse rõhutamisse. „Niisugune ortodoksne, pietistlik ja formalistlik protestantism tähendab teed Luterist eemale, mitte Luteri juurde tagasi sõnasõnaliseski mõttes,” oli ta veendunud. Lutheri vaimus, tõsise evangeelse protestantismi vaimus edasi minek tähendas Rahamäe järgi vabaks saamist subjektiivsusest, isiklike (usuliste) tunnete ületamist, abstraktsusest loobumist ning arusaamist konkreetsest elu silmapilgust ja selle nõuetest, aga ka seda, et ennast ei isoleeritaks maailmas üles kerkinud küsimustest.²²¹ Kirikukorralduses pooldas ta terviklikku ja ühtset rahvakirikut, kujunedes vaadeldaval perioodil selle üheks peamiseks eestvõitlejaks. Kiriku ja riigi suhted pidid Rahamäe arvates olema head ja teineteist arvestavad. Sarnaseid vaateid kirikule jagasid

²¹⁷ *EK* nr. 1, 1924, lk. 2 („Meie lugejale”).

²¹⁸ Rahamägi 1926a, lk. 37.

²¹⁹ Võõbus 1981, lk. 71.

²²⁰ Luterluse kohta vt. nt. Rahamägi 1921a, Rahamägi 1924, Rahamägi 1933b (mainimata ajalehes „Eesti Kirik” ilmunud artikleid); sotsiaalküsimuste kohta vt. Rahamägi 1921c ja Rahamägi 1923 (käsikiri).

²²¹ Rahamägi 1933b, lk. 98.

paljud, nagu näiteks Jaan Järve (kes küll kuulus pigemini liberaalide hulka), Leopold Raudkepp, Artur Sommer (Soomre), Johannes Oskar Lauri jt. Rahamägi nimetab piiskop Kuke lähemate kaastööliste ja -võitlejatena ennast, A. Sommerit, J. Aunveri ja F. Jürgensoni, viimased olid Rahamäe piiskopiks olemise ajal kirikuvalitsuse liikmed.²²²

Kuna Rahamägi seisis ühemõtteliselt ja avalikult konsistooriumi kiriku-poliitilisel joonel, sai ta loomulikult oponentide kriitika osaliseks. Näib nii, et kõige rohkem tümitas Rahamäge tema ülikooliaja sõber Tallmeister. Nende vahel oli arvamusevahetusi leheveergudel – vastavalt „Eesti Kirikus” ja „Protestantlises Ilmas” – ette tulnud juba usuühingute seaduse arutamise ajal. Tallmeister oli jäänud kiriku ametlikest organitest nagu kirikupäev või usuteadlaste konverents eemale, kuid seda ägedam oli võitlus ajakirjanduse veergudel. 1927. aastal puhkes Rahamäe ja Tallmeisteri vahel lausa „brošüürisõda”. Asi oli selles, et 2. detsembril 1926 väljastas konsistoorium Tallmeisteri vastu süüdistuskirja, et kutsuda viimane oma teguviisi pärast seletust andma. Selles heideti Tallmeisterile ette teadlikku kõrvalekaldumist evangeelse-luterliku kiriku usu-alustest, kiriku lõhkumist ja kirikukorra rikkumist ning ametivandest mitte kinnipidamist. Mõistagi polnud Tallmeister suu peale kukkunud, vaid avaldas 1927. aasta alguses 39-leheküljelise brošüüri „Konsistoorium ja protestantline liikumine. Süüdistuskiri õpet. Tallmeisteri vastu ja tema vastus”. Ülevaatlik pilk tema kirklikule, kuid argumenteeritud vastusele ja sellele omakorda järgnenud kirjutistele aitab meil selgemalt näha usuvaidluste tulisust 1920. aastate Eesti luterlikus kirikus ja kiriku „atomiseerumise” põhjusi.

Kõigepealt lükkas Tallmeister tagasi süüdistuse selle kohta, nagu oleks ta luterlikult usualuselt lahkunud. Nimelt oli Püha Vaimu kogudus registreerunud muudetud põhikirjaga, mille usualuste kohta käiv paragrahv kõlas: „Koguduse õpetuse aluseks on Jeesuse Kristuse evangeelium, mis leidub Vana ja Uue testamendi prohvetite ja apostlite raamatutes, nii nagu Evang.-Luteruse kirik neid oma usutunnistusliste kirjade ja oma usuteaduse abil seletab”. Mõistagi sobis Tallmeisterile see täiendatud vormel („ja oma usuteaduse abil seletab”) suurepäraselt, kuna see tagas talle võimaluse kristlikku õpetust liberaalse teoloogia vaimus tõlgendada. Ta viitas oma vastuses sellele, et konsistooriumgi seletab pühakirja ja usutunnistuskirju teoloogia abil. Tallmeister oli oma kirjutistes ja sõnavõttudes – sealhulgas Riigikogus – eitanud muuhulgas Piibli verbaalinspiratsiooni, Jeesuse neitsist-sünni ja ihulikku ülestõusmist, samuti oli talle vastuvõtmatu vanakiriklike usutunnistuste täht-täheline tõlgendamine. Erilist vastumeelsust tundis ta Athanasiuse usutunnistuse suhtes. Samas ei olnud ta nõus süüdistusega, nagu oleks ta selle tõttu luterlikult usualuselt lahkunud. „Huvitav on aga konstateerida, et terves süüdistuskirjas sõnakestki selle kohta ei ole öeldud, missuguses vahekorras minu vaated püha kirjaga seisvad,” nentis ta. „Mis on siis õieti mõõduandvam, kas pühakiri või kiriku õpetus ja sümbo-

---

²²² Rahamägi 1939, lk. 6.

lid?”²²³ Järgnevatel lehekülgedel üritaski ta näidata, et Piibel ei tea midagi hilisematest dogmadest nagu neitsist-sünd või ihulik ülestõusmine.

Loomulikult lükkas ta tagasi süüdistused kiriku lõhkumises: „On ju vana ajalooline nähtus, et ametlik kirik alati neid, kes tema shabloonilistest roobastest välja astunud ja teistsugust rada käinud on, lõhkujateks pidanud.” Kas polnud prohvetid ja Jeesus ise süneedriumi silmis lõhkujad, kas polnud Luther paavstikiriku arvates tüüpiline lõhkuja? Kas ei või sama asi väikestes oludes ja „väikeste meeste” (s.t. konsistooriumi liikmete) kohta korduda? „Evang. Luteri usu kirik on minule lapsest saadik südame külge kasvanud ja kui ma mõnikord teda kibedalt olen arvustama pidanud, siis olen seda teinud nagu isa, kes oma last armastab ja teda siiski peksab,” kirjutas ta. „Pealegi ei ole minu teravused kunagi kiriku vastu sihitud olnud, vaid nende tegelaste ja juhtide vastu, kes minu veendumuse järele oma ülesande kõrgusel ei seisa.”²²⁴ Protestantliku voolu propageerimise kohta oli tal öelda vaid seda, et tema kindla veendumuse järele tabas see vool praegusel ajal kõige paremini Jeesuse Kristuse ja Martin Lutheri vaimu ja et ainult selle mõjulepääsemine võis kodumaa luterlikust kirikust teha tõelise kristliku ja luterliku kiriku.

Usuühingute seaduse arutamisel oli tõusnud kõige tähtsamaks küsimuseks see, kas aluseks võtta üksikogudus või üldkirik. Tallmeister oli seisukohal, et kui katoliiklik ideaal on kirik, siis protestantlik printsiip põhineb kogudusel. „Evangeeliumi mõttes on kirik seal, kus kaks ehk kolm koos on Kristuse nimel ja üldse on minu veene ja arusaamise järele Uus Testament igas tema osas koguduse poolt. Ja ma usun ka Eesti kohta, et mida iseseisvam meil üksikogudus on, seda suuremat õnnistust toob see jumalariigi aatele,” kirjutas ta. Konsistoorium kui valitsus oli Tallmeistri arvates mõeldav ainult riigikirikus, kuna ta oli alati olnud riigi esindajaks kirikus. „Kui demokraatlise korra juures seda nime tahetakse alal hoida, siis võib ta oma õiguste poolest ikka ainult koguduste keskjuhatuse olla, kellel ainuüksi moraalne mõju ja võim. Tema tähtsus saaks umbes samasugune olla, nagu karskuse keskkuratuuriumil karskusseltside elus,” leidis ta. „Peaks Konsistoorium veel võimust ja valitsusest unistama, siis jääb see kindlasti unenäoks, mida 20. aastasaja kogudused enam ei lase täide minna.”²²⁵

Kuigi Tallmeistri kirjatöö oli mõeldud avaliku vastusena konsistooriumile, pöördus ta selles paaril korral ka assessor Rahamäe poole. Ta meenutas, kuidas tollane Kaarma õpetaja Rahamägi oli talle eraviisiliselt avaldanud kahtlust Matteuse evangeeliumis esitatud hauavahtide loo ajaloolise usaldusväarsuse üle. Just see saanud Tallmeistrile tõukeks, et ta Jeesuse ülestõusmise küsimusega tegelema hakkas ning põhjalike usuteadlaste Arnold Meyeri ja Theodor Korsssi raamatud tellis. „Nii on kord assessor Rahamägi mind natuke aidanud, mille eest talle väga tänulik olen,” ironiseeris ta. „Miks ei tee prof. Rahamägi midagi

---

²²³ Tallmeister 1927a, lk. 22.

²²⁴ *Ibid.*, lk. 28–29.

²²⁵ *Ibid.*, lk. 32.

sarnast ka nüüd?”²²⁶ Teiseks jäi talle ette Rahamäe seisukoht usualuste vaidluses kirikupäeval. Veel 1923. aastal oli kiriku juhtkond eesotsas piiskop Kukega toetanud „protestantliku saba” allesjätmist, kuid muutis hiljem meelt. Tagantjärele põhjendas Rahamägi juhtkonna meelemuutust järgmiselt:

Õpetuse aluste üle sellel [I] kongressil ei vaieldud. Need olid fikseeritud. II kirikukongress peeti 1919. a. Tallinnas. Kirikuõpetuse asjus nimetatakse endiseid aluseid – püha kiri, usutunnistused, sümbolised raamatud. Kuid varsti ilmuvad sinna juurde sõnad: „protestantismi vaimule vastavas mõttes”, milline lisandus olla protestantide ringis J. Tõnissoni ettepanekul formuleeritud ja siis ka vastu võetud. [---] Ning sõnades „protestantismi vaimule vastavas mõttes” ei aimatud tollekordsetel vabadel aegadel ega ka üldiselt midagi „kartustäratavat.” Kuid juba järgmised aastad tõid elevuse. „Protestantismi vaimule vastavas mõttes” ja selle vabaduses juleti nüüd avalikult „oma” tõekspidamistega välja tulla, mis kirikuõpetuse alustes seni ei leitud, ning üksikkoguduste võimutsemine ning vabasinodite loomise mõtte võttis maad.²²⁷

Niisiis ei jäänud kirikuvalitsusel lihtsalt muud üle kui asuda kiriku õpetusliku ühtsuse nimel toetama liiga avaraid tõlgendusi võimaldava lisanduse kõrvaldamist. Rahamägi oli pärast hääletamist avaldanud „Eesti Kirikus” artikli, milles ta kiitis kirikupäeva usualustele ustavaks jäämise eest. Tallmeistri meelest oli selle näol tegemist „pärivett ujumisega” ehk teisisõnu, puhtakuulise konjunktuurluse ja kaasajooksmisega.²²⁸

Rahamägi vastas Tallmeistrile omakorda 55-leheküljelise brošüüri „Vastuseks õp. Th. Tallmeistrile „Konsistoorium ja protestantline liikumine” ilmumise puhul.” Selle esimeses osas keskendus ta Tallmeistri teoloogiliste vaadete analüüsimisele. Ta alustas küsimusest, kas Tallmeister üldse lahku läheb evangeelse-luterliku kiriku seisukohtadest, veel enam – kas need lahkuminekid on põhjapanevad. Luterliku kiriku „põhikirjaks”, nagu Rahamägi seda nimetas, on *Liber Concordiae*, just selles on tegelikult väljendatud evangeelse-luterliku kiriku „protestantismivaim”. Usutunnistuste puhul ei ole tähtsad sõnad, laused ja vormelid, vaid asja mõte ja sisu. Järgnevad leheküljed pühendas Rahamägi Kristuse ülestõusmise küsimusele, mida ta nimetas ristiusule tsentraalse tähtsusega sündmuseks. Paistab, et kõneledes Tallmeistri poolehoidust ratsionaliseerivale „objektiivse visiooni” teooriale (Ülestõusnu ei ilmu jüngritele realselt, vaid n.-ö. objektiivselt antud nägemuses), ei suutnud ta omakorda ironiast hoiduda:

Ja ega õp. Tallmeister ei ole imede poolest ristiusku vähendanud! „Objektiivne visioon” on ju ise suur ime, nagu ta tol korral kirjutas! Mõtelge ometigi: Jumal seab jüngritele silmi ette seda, mida tõeliselt ei ole!²²⁹

---

²²⁶ *Ibid.*, lk. 26.

²²⁷ Rahamägi 1939, lk. 4.

²²⁸ Tallmeister 1927a, lk. 36.

²²⁹ Rahamägi 1927a, lk. 20.

Rahamäe vastuväide oli, et ajalooline arusaam ja allikakriitiline uurimine ei lase neid piiblikohti, kus kõneldakse Jeesuse ihulikust ülestõusmisest, kõrvaldada. Piibel tunneb ainult Kristuse ihulikku ülestõusmist. Peaküsimus on hoopis, kas see kuulutus ka inimesi enesele võidab. Keegi ei ole sunnitud uskuma, kuid samas pole ka õigustatud tõsiasju omamoodi ja naljakal viisil ümber seletama. Athanasiuse usutunnistuse küsimuses avaldas Rahamägi imestust, kust võtab Tallmeister arvamuse, nagu seoks see inimese õndsakssaamise kinnipidamisega vormelitest või lausetest. Usutunnistuse sissejuhatus rõhutab, et kinni tuleb pidada katoolest usust, ja viimane lause ütleb: *haec est fides catholica; quam nisi quisque fideliter firmiterque crederit, salvus esse non potest* („see on katooline usk; kes sellesse kindlalt ja kõikumatumt ei usu, ei või õndsaks saada”). „Ei ees- ega lõppsõnas pole öeldud, et „lauseid” tuleb kinni pidada. Küll aga on öeldud, et see usutunnistus sisaldab usku, mida õndsakssaamise pärast tuleb uskuda,” seletas Rahamägi. „Mõte on ju see, et siin on kokkuvõtetult meie usu tuum. Seda tuleb hoida.”²³⁰ Kokkuvõttes oli Rahamäe otsus Tallmeisteri teoloogilise käsitlusviisi kohta selline:

See on ratsionalistlik, neoprotestantlik, hoopis uus vaatlemisviis, mida õp. Tallmeister Saksamaa ratsionalistlikust liberalismist Eestisse üle kannab; see ei ole aga mitte piiblik ega luterlik. Sellepärast, mitte aga mõne sõna, formul, lause, ühe või teise piiblikoha pärast, ei või luterlik kirik ega või mina õp. Tallmeisteri praegusi seisukohti jagada. Ja sellepärast, selle vaimu, mõtte, sisu, sihi, viisi pärast on tema seisukoht põhimõtteliselt midagi muud – mitte aga vastav Piibli ilmutustõdedele ega luterlikkudele usupuhastuse põhiseisukohtadele!²³¹

Rahamäe brošüüri teine osa oli pühendatud kirikuelu päevakajalistele ja isiklikku laadi küsimustele, selle tõttu on kirjutise toon ka emotsionaalsem ja isiklikum. Näib, et Rahamäe solvasid eriti Tallmeisteri halvustavad väljendid „väikesed mehed” ja „pärivett ujuma”, millega too oli konsistooriumi liikmeid ja nende teguviisi iseloomustanud. Rahamägi polnud oponendiga nõus, nagu lähtuks ta oma tegevuses enamuse arvamusest, armastaks üldsuse nõudel ketseriprotsesse valmistada ja muudaks vastavalt vajadusele oma seisukohti:

Põhjapanevais usu- ja eluküsimusis ei ole ma omi seisukohti muutnud, iseäranis Jeesuse Kristuse isiku, tähtsuse, tema preeksistentsi, sündimise ja ülestõusmise kohta. Püha Kirja suhtes ei olnud mina verbaal-inspiratsiooni seisukohal, kui ma Püha Kirja hakkasin uurima, ega seisa ka praegu mitte sellel seisukohal. Olen lugenud ennast tõsiseks protestantlaseks, sest et olen Pühast Kirjast Kristust otsinud ja täiesti sellel alusel seisnud, et meie armust õndsaks saame usu kaudu Kristuses.²³²

Just selles mõttes pidas Rahamägi ennast protestandiks ega olnud esialgu õpetusaluste „protestantliku saba” pärast ennast häirituna tundnud. Asi oli tema

---

²³⁰ *Ibid.*, lk. 26–27.

²³¹ *Ibid.*, lk. 30.

²³² *Ibid.*, lk. 37.

jaoks muutunud siis, kui protestantismi all sooviti levitama hakata liberaalteoloogia seisukohti:

Kui siis aegamööda selgus, mida õp. Tallmeister kõik protestantismiks loeb, mida siitsaadik selleks mitte ei ole peetud, et tema, kui ta protestantismist kõneleb, selle all õieti neoprotestantismi arvab, mis minu, aga ka teiste süsteemaahtikute arvates ristiusu arusaamises täiesti uus ja halvem kuju, siis olin mina niisuguse protestantismivaimu vastu.²³³

Kuid Tallmeistri liberaalteoloogilistest vaadetest enam häiris Rahamäe tema isepäine ja üldisele korrale allumatu käitumine. „Mina isiklikult pean seda distsiplineerimatust õp. Tallmeistri tegevuses enam demoraliseerivaks ja hädaohklikumaks meie kristlikule, kiriklikule vaimule, kui tema lahkuminekuid usuküsimustes,” ütles ta.²³⁴

Tallmeister reageeris Rahamäe brošüürile esmalt lühiartikliga „Protestantlises Ilmas”, milles avaldas rahuolu selle üle, et oponent oli kord ometi usuküsimusi sisuliselt käsitlema ja argumenteerima hakanud. Brošüüri teises pooles ei näinud ta siiski muud kui valetateid, tühje jutte ja isiklikku norimist. „Päris kahju hakkab mehest, kes saatuse tahtmisel akadeemilisse töösse on sattunud, oma positsiooni aga ainult sarnaste abinõudega kaitsta oskab,” leidis ta.²³⁵ Kuid ta ei raatsinud jätta Rahamäele pikemalt vastamata, ja nii ilmus veel samal aastal selles „brošüürisõjas” järjekordne, sedakorda 87-leheküljeline kirjatükk, mis oli varustatud kõlava pealkirjaga: „Võitlus edumeelsuse ja taguruse vahel Eesti kirikus. Vastuseks konsistooriumiliikmele prof. H. B. Rahamäele.” Tallmeister keskendus oma vastuses kolmele peateemale – evangeelse-luterliku kiriku usutunnistuskirjad, Piibel ja Kristuse ülestõusmise küsimus ning mitmesugused moonutamised ja ebatõed. Kuitahes huvitav poleks ka tema teoloogilisi põhjendusi ja vastuargumente lähemalt vaadata, puudub selleks siinkohal vajadus. Peatükk „Mitmesugused moonutamised ja ebatõed” sisaldab põhiliselt kirikupoliitilist ja ka isiklikku laadi õiendamist ja selgitamist, peamiselt Rahamäe väidete kummutamise või naeruvääristamise vormis. Muu hulgas kuulutas Tallmeister kirgliku võitleja ägedusega, et läheb ainult sinna, kuhu tõetunne teda ajab ning on valmis pigemini täiesti üksi jääma, kui mingisugust kompromissi kunagi tegema hakkab.²³⁶ Mis rahusõlmimisse puutub, siis tunnistas ta, et tal oli olnud silmapilke, kus tal tekkis kange tung konsistooriumiga lepitust otsida. Kuid see tähendanuks ametivande murdmist, kuna Tallmeister oli sügavalt veendunud, et teoloogiliselt oli õigus tema poolel ning konsistoorium võitleb seisukohtade eest, mis on sisemiselt juba võidetud ja varem või hiljem kokku varisevad. „Ma pean nii tegutsema, nagu ma tegutsen, muidu kaotaks ma hingerahu ja peaksin iseene ees häbi tundma,” pihtis ta.²³⁷

²³³ *Ibid.*, lk. 38.

²³⁴ *Ibid.*, lk. 47.

²³⁵ *PI* nr. 4, 1927, lk. 64.

²³⁶ Tallmeister 1927b, lk. 74.

²³⁷ *Ibid.*, lk. 83.

Kokkuvõttes oli Tallmeister siiski nõus konsistooriumile järgmistel tingimustel kirikurahu pakkuma:

Ja meie ei nõua midagi muud, kui ainult sallivust meie vastu. Lõpetage kõik protsessid Püha Vaimu ja Iisaku koguduste ja nende õpetajate vastu, lubage meile registreeritud põhikirjade alusel elada ja tööd teha ja meie oleme valmis kõiki kohustusi üldkiriku vastu täitma ja täie jõuga tema ülesehitamiseks ja korraldamiseks kaasa aitama. Niipea, kui teie olete seletanud, et protsessid on lõpetatud, on ka kõik teravused lõppenud. [---] Meie ei taha ei reformaatorid ega valitsejad olla kirikus, vaid nõuame omale ainult eluõigust.²³⁸

Konsistoorium ei olnud nendel tingimustel rahuks valmis – see oleks ju tähendanud protestantliku suuna isetegevuse ja liberaalteoloogiliste seisukohtade levitamise tunnustamist kiriku välise ühtsuse nimel. Võitlus kestis seega edasi, kohati üsna isiklikuks muutudes. Veel aastaid hiljem meenutas assessor Sommer konsistooriumi raskusi opositsiooni jäänud liberaalidega, kuna parem tiib ehk konservatiivid suudeti kiriku ühistegevusse kaasa tõmmata. Sommeri sõnul oli Rahamägi kui piiskop Kuke kaasvõitleja ja konsistooriumi liige „rohkesti haavavat ja halvaks panevat kohtlemist vastaste poolt tunda saanud”.²³⁹ Ilmselt pidas Sommer silmas iseäranis Tallmeistri kirglikke ülesastumisi. Näiteks avaldas viimane 1928. aastal õelavõitu artikli „Kuidas H. B. Rahamägi doktoriks sai”, milles ta avalikult halvustas Rahamäe teaduslaseid võimeid:

Kui omal ajal teatavaks sai, et Rahamägi doktori teinud, tuli meile juba sel korral natuke imelik ette, et see meie teada õige pealiskaudne inimene korraga kõige kõrgema teadusliku kraadi omandas – selle juures mitut ametit pidades – kuna näiteks sarnane tööjõud, nagu professor J. Köpp, seda tänapäevani ei ole teinud. Teaduskonda arvustama ei tahtnud meie aga hakata. Kuna aga nüüd prof. O. Sild asja on valgustanud, võime sellest järeldada, et tõsisematel meestel lihtsalt piinlik oleks olnud nõnda tormata – seda võis ainult Rahamägi, kelle teaduslikke võimeid ja iseloomu meie juba raamatus „Võitlus edumeelsuse ja tagurluse vahel Eesti kirikus” oleme kirjeldama pidanud. Kui veel juurde lisada, et see „doktor” meie ketseriprotsesside sepiitsejate hulka kuulub – kultuurilmas teevad seda harilikult teadusliselt täiesti mahajäänud ja haiglase hingelaadiga vaimulikud – siis kinnitab see jälle kord lugejatele, missugused tüübid meil isegi akadeemilist usuteadust võivad õpetada.²⁴⁰

Veel üks Tallmeistrile iseloomulik stiilinäide leidub „Protestantlilise Ilma” 1929. aasta septembrinumbris, kus ta hakkas kinni ühest „Eesti Kiriku” artiklist, milles käsitletakse küsimust, kuidas Pilaatus ja Herodes said sõpradeks. Tallmeister leidis, et tegelikult sündinud see siis, kui konsistoorium ja H. Pöld ära leppisid, et „elavat vaimu üheskoos puua piibli kirjatähe ja kirikudogmade ristisambasse.”²⁴¹

---

²³⁸ *Ibid.*, lk. 87.

²³⁹ *HBR* 1936, lk. 45.

²⁴⁰ *PI* nr. 11, 1928, lk. 176.

²⁴¹ *PI* nr. 9, 1929, lk. 144.

Konservatiivid võisid küll kirikuvalitsusega ära leppida, kuid üldise üksmeele ja rahu puudumine jäi kirikuelu iseloomustama uue kümnendi alguseski. 1931. aasta kirikupäeval muutus konsistooriumi koosseis. Kandidateerimast loobunud Rahamäe ja vähese toetuse osaliseks saanud Artur Sommeri asemel valiti assessoriks konservatiivse tiiva esindajad Aleksander Kapp ja Jaak Varik. (Kahe vaimuliku assessori valimisel sai Varik 80, Kapp 60 ja Sommer 43 poolthäält.²⁴²) Seega said konservatiivid järgmiseks kolmeks aastaks võimu juurde. „Seda muudatust kommenteeritakse mitmet moodi,” kirjutab Tallmeister sel puhul. „Ühed on nende ridade kirjutajale seletanud, et eriti õp. A. Sommeri väljajätmine olnud pahameeleavaldus selle üle, et õp. Th. Tallmeisteri protsessi on aetud väga saamatult ja et sellega siamaani ei ole lõpule jõutud.”²⁴³ Samal kirikupäeval heideti Iisaku kogudus kirikust välja, selle poolt hääletas 160 saadikut ja vastu oli vaid üks.²⁴⁴ Küsimuse kirikupäeva ette kandnud assessor Alfons Hintzer meenutas, et kui õp. Kuljuse tagandamise otsus oli Iisaku kogudusele teatavaks tehtud, avaldas koguduse täiskogu „V. Kuljusele täit poolehoidu, konsistooriumile aga põlgtust.” Hiljem oli kogudus saatnud konsistooriumile kirja, milles teatas, et loobub keskkassa maksude tasumisest. Samuti oli kogudus ignoreerinud kõiki konsistooriumi korraldusi ning omaks võtnud Kuljuse õpetused, mis lahkesid üldkiriku õpetusest. Kõike seda arvesse võttes ei jäänudki konsistooriumil enam muud üle kui panna kirikupäevale ette Iisaku kogudus välja heita. Tallmeister, kes oma lehes kirikupäeval sündinut kommenteeris, võttis asja muretult: „Muidugi ei ole sellel otsusel tegelikus elus mingit tähtsust, sest Iisaku kogudus jääb edasi evang. luteri usu koguduseks ja ei ole tal sellest ei sooja ega külma, kas see ketseriprotsessidega kuulsaks saanud koguduste liit teda oma hulka loeb või mitte.”²⁴⁵

1932. aasta maikuu visiteeris assessor praost Kapp Tallinna Püha Vaimu kogudust. Näib, et tal õnnestus Tallmeistriga mingisugusele kokkuleppele jõuda. Novembris avaldas aga Tallmeister avaliku kirja Harald Põllule, kus ta muuhulgas kirjeldas oma kõnelust ühe kirikuasjadega kursis oleva ametivennaga. Viimane öelnud talle, et kirikuelu ei juhi enam piiskop Kukk, vaid Harald Põld. Assessor Varik ei liigutavat enne kättki, kui pole käinud Põllu juures nõu küsimas – ta tantsivat igas asjas Põllu pilli järgi. „H. Põld on juba kord meie praeguseaja kirikuelu paha vaim ja küll ta juba nii kaua ässitab, kuni igasugune kokkulepe üldkiriku ja Püha Vaimu koguduse vahel nurjub,” osundas Tallmeister oma anonüümset ametivenda. Mis mainitud kokkuleppesse puutub, siis kirjutab Tallmeister, et kui üldkirik ühes töötamist soovib, on tema oma vaadete ja tõekspidamiste alusel selleks alati valmis.²⁴⁶

---

²⁴² EELKKA, XIII KP 1931, lk. 36.

²⁴³ *PI* nr. 6, 1931, lk. 96.

²⁴⁴ EELKKA, XIII KP 1931, lk. 28.

²⁴⁵ *PI* nr. 6, 1931, lk. 96.

²⁴⁶ *PI* nr. 12, 1932, lk. 188.

1.6. Tegevus kirikujuhtimisest taandumise järel ning kiriku ja riigi vahekorra küsimusi

1926. aasta alguseks oli tüli põhikirjas määratletud usualuste pärast küll lõppenud, kiriku riigist lahutamise protsess lõpule viidud ja uued mängureeglid kindlaks määratud, kuid paraku ei tähendanud see ei rahu kirikus ega stabiilsust kiriku ja riigi suhetes selles mõttes, et kirik oleks oma olukorraga rahule jäänud. Nagu võisime tõdeda, olid protestandid ja konservatiivid küll oma eesmärgi saavutanud ja endale teatud tegevusvabaduse kätte võitnud, kuid seda raskem oli kiriku juhtkonnal toime tulla kolmele poole tiritava kirikuvankri suunamisega. (Tallmeistri sõnul oli uus seadus „niisuguse kuju saanud, et konsistooriumil nüüd enam mingisugust võimalust ei olnud, oma tahtmist vägivaldselt kogudustele peale suruda”.²⁴⁷) Kirik oli kaotanud riigivõimu harjumuspärase toe ja võis loota ainult iseendale. Kuid sekulaarne riik oli jätnud kirikuvalitsuse ilma ka õiguslikust alusest, millega saanuks ära hoida kiriku lagunemist. Seetõttu leidsid paljud kirikutegelased, et seadust tuleb muuta ning kiriku ja riigi vahekord uuesti korraldada. „Tõsise võitluseperioodi teise ajajärgu lõpposa 1925. a. ja uus, kolmas ajajärk 1926.–1934. a. arenes eesti evangeeliumi luteriusu vaba rahvakiriku väljakujunemise ajast raskemaks osaks. Siin tuli lahendada kiriku ja riigi vahekord,” hindas assessor Sommer tagantjärgi olukorda, millesse kirik oli sattunud, lisades juurde, et liberaalide ja konservatiivide soovitud kirikukorralduse läbimineku puhul oleks „teatud ulatuses iga kogudus omaette konsistoorium ja piiskop olnud”.²⁴⁸

Kirik oli ühelt poolt sunnitud oma uue seisundiga leppima. Veel enne usuühingute seaduse jõustumist kirjutas piiskop Kukk, et sidemed luterliku kiriku ja Eesti Vabariigi vahel ei olnud kunagi väga kindlad ja soojad, kirik oli harjunud riigivõimult ootamatuid hoope saama, kuid nüüd on toed langenud ja kirik peab omal jõul, ilma riigi abita, püsima ja oma rahva seas Jumala riiki ehitama.²⁴⁹ Pealegi lõpetas seadus mõnda aega kestnud ebamäärase olukorra ja andis usuühingute korraldusele ja tegevusele kindlad õiguslikud raamid. Assessor ja eksminister Rahamäe esialgne hinnang 1925. aasta usuühingute seadusele oli positiivne:

Kuid üldiselt, peale selle 24. paragrahvi, mis võitluse teravuses ja arupärimismeeleolu tagajärjel sisse pääsenud, võib Eesti riigi ja kiriku seadust täiesti mõõdukaks ja kirikule heasoovlikuks pidada. Ta laseb kirikut ta korraldustööd rahas seal jätkata, kuhu ta töötades 1917. aastast kuni 1925. aastani seisma on

---

²⁴⁷ Tallmeister 1927b, lk. 64.

²⁴⁸ HBR 1936, lk. 42.

²⁴⁹ EK nr. 44, 5.11.1925, lk. 346–348 („Kiriku riigist lahutamise seaduse puhul”).

jäänud. [---] Kuid ainult kiriku vastaste ja kahe-kolme koguduse soovi peale viib Riigikogu § 24-da usuühingute-seadusesse.²⁵⁰

Nähtavasti peegeldas see võrdlemisi leebe ja isegi optimistlik hinnang uuele seadusele kirikuvalitsuse lootusi, et kirikul on kõigele vaatamata võimalik uutal alustel koonduda ja oma tööd edasi teha. (Otstarbekohast välist kaju leidma ja töös edasi minema kutsus Rahamägi ka kirikulehe veergudel.²⁵¹) Aastaid hiljem väljendus ta siiski märksa kriitilisemalt ning hoopis teisel toonil nii kõnealuse seaduse kui üldse riigi ja kiriku vahekorra suhtes. Tema hinnangul terroriseeris enne 1934.–1935. aastat tillukene vähemus (1922. aasta rahvaloenduse järgi oli mitteusklikke 3661 ja luterlasi 866 504 inimest) usulistest küsimustes enamust: kirikult võõrandati maad, kuid tasu ei makstud; kirikule anti „lammutamis-seadus” (s.o. 1925. aasta usuühingute seadus), mis „tükeldas kiriku ja aitas sünnitada korratusi ning õhutada lahkkelide vaimu”; usuõpetus võeti peaaegu ära ja jäeti vaeslapse ossa. „Kõik see sündis käputäie jumalaeitajate seisukohalt ja huvides, kuna selle all kannatas usuelule jaatavalt suhtuv kodanikkude enamik,” märkis ta.²⁵² 1935. aastal Eesti ja Soome kirikuõpetajate teisel konverentsil peetud ettekandes iseloomustas ta eelnenud perioodi järgmiselt:

1926.–1934. a. tuli tarvitada alalisi jõupingutusi atomiseerivate jõudude ja tendentside vastu. *Divide et impera* printsiibi olid kirikuvaenulikud erakonnad tabavalt omale valinud. Kiriku enese keskelt ja väljaspoolt kirikut tekkisid nähted, mis tihtipeale olid tingitud omakasust, kõigevähemalt igasugusest arusaamatusest.²⁵³

Ilmselt oli paljudel kirikutegelastel valus leppida tõsiasjaga, et EELK kui enamuskirik oli õiguslikus mõttes määratletud vaid usuühinguna ja asetatud samale pulgale palju väiksemate kirikute ja vabakogudustega või koguni tavaliste ilmalike seltside ja ühingutega – turba- ja spordiühinguga, nagu Jaan Järve seda kujundlikult väljendas. Luterlikku kirikusse kuulus ju tollal valdav osa rahvast. Siiski polnud asi niivõrd härraskiriku tingimustest sekulaarsesse ühiskonda sattunud kirikumeeste põhjendamatu kõrge eneseteadvuses. Nagu öeldud, oli kirikuvalitsusele ja teda toetavale koondavale voolule esmatähtis tagada noore rahvakiriku terviklikkus. Kuid seaduse järgi oli kirik usuühingute vabatahtlik liit. Tekkis küsimus, kas seaduseandja oli läinud vasakpoolsete ja kiriku siseopositsiooni survele liiga kaugemale ning sekkunud kiriku sisesse korraldusse. „Nende seaduste vastuvõtmisel püüti võimalikult kõik endised sidemed kiriku ja

²⁵⁰ Rahamägi 1926a, lk. 44–45. Ilmselt pidas Rahamägi siiski silmas 25. paragrahvi, mis andis üksikogudustele õiguse üldkirikust eralduda ühes oma varadega.

²⁵¹ EK nr. 46, 19.11.1925, lk. 362–363 („Meie tulevik”).

²⁵² Rahamägi 1935, lk. 37.

²⁵³ EK nr. 30, 1935, lk. 5 („Ülevaade Eesti Ev. Lut. Usu Kiriku praegusest seisukor-
rast”). Rahamäe ettekande kokkuvõtte täielik tekst on leitav: EELKKA, Eesti ja Soome kirikute vaheline toimikond, II Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsi protokoll, lk. 8–10.

riigi vahel purustada ja radikaalsel kujul läbi viia kiriku ja riigi lahtus,” kirjutas J. Järve. „Pahempoolne riigikogu enamus nende seadustega tahtis nõrgestada kirikut ja võidelda ristiusu vastu... Usuühingute ja nende liitude seadusega on kiriku terviklikkus hävitatud.”²⁵⁴

Sama meelt oli ka konsistooriumi abipresident Jaan Masing, kelle hinnangul kajastus see Eesti riigi ja rahva üldedemokraatlik ajajärk täiel määral ka kiriku elus ja korralduses. Kogudustele olid antud suured õigused, side üksikoguduse ja üldkiriku vahel oli äärmiselt nõrk. Seega oli loodud soodne pind igasuguste sisetülide ja lahkkelide tekkimiseks. Kiriku keskvalitsus ei olnud võimeline neid tülisid lahendama, kuna tal puudus juriidiline alus. Kõik olenes sellest, kas kogudus oli valmis vabatahtlikult täitma konsistooriumi korraldusi ja otsuseid. Kui need ei olnud koguduse juhtivatele tegelastele piisavalt meelepärased, siis neid ei täidetud, vaid ähvardati üldkirikust lahkumisega, mille mõned kogudused ka teoks tegid.²⁵⁵

Kiriku ja riigi vahekorra puuduliku määratlemise üle kurtis ka noor teoloog Elmar S. Teppan (Salumaa) „Usuteaduslikes Ajakirjas” avaldatud artiklis „Kirik rahvusliku kultuuriprobleemina”. Revolutsiooni järel oli kirik pidanud kohanema uue olukorraga, tegema demokraatlikke struktuurimuudatusi ja andma kogudustele korraldusõigusi üldkiriku raames. „Nii oli härraskirik vähemalt vormiliselt kujundatud rahvakirikuks, millist asjaolu tuleb kahtlemata hinnata edusammuna,” kirjutas Salumaa. Samas nägi ta probleemi selles, et ilmalik riik ei soovinud kirikut küllaldaselt hinnata:

Teisalt ent on seda võimalust algusest pääle halvanud kiriku ja riigi ligem vahekordade piiritlematus – kuna Põhiseadus pääle ükskõikse sallivuse ning eksisteerimisvõimaluse üldse rohkem ei taga. Näib, kui ei oleks meil riik veel jõudnud kiriku suhtes õigele hinnangule. Isegi kiriku autoriteeti kaitsvad määrangud (näit. lit. rõivastuse puutumatus j. t.) on jäänud siiani tulemata meie seadusandluselt.

Salumaa hinnangul oli riigi ükskõiksel suhtumisel otsene mõju nii kiriku rollile ühiskonnas kui kirikukorraldusele: „See kõik on loonud meie kirikule aluspinna, mis oma üha päevakorralolevate korraldusküsimustega ei näi niipea valmivat.”²⁵⁶

Lisaks päevakorras püsivatele kirikukorraldusküsimustele valmistas kirikutegelastele meelehäarmi veel terve rida muidki asju, alates probleemidest usuõpetusega kuni võõrandatud kirikuvarade küsimuse lahendamise venitamiseni. Oli üldine tunne, et riik ei ole rahva suurimat institutsiooni vääriliselt hinnanud ega soovi tema vajadusi ja muresid piisavalt mõista. Nii põhiseaduse usku ja kirikut puudutavad sätted kui ka kehtiv usuühingute seadus kõnelesid kirikust peamiselt negatsioonides – riigiusku ei ole, keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistuslikke tegusid, riik ei toeta ega anna eesõigust ühe-

²⁵⁴ EK nr. 24/25, 1934, lk. 186.

²⁵⁵ HBR 1936, lk. 166.

²⁵⁶ Salumaa 1933, lk. 34–35.

legi usuühingule jne. Viimselt sooviti, et riik tunnustaks kiriku eluõigust ning aitaks eitamise ja takistuste veeretamise asemel kaasa tema arengule. Arusaadav, et moodsate ja sekulaarsete usu- ning isikuvabaduse printsiipide kaugeleulatuv rakendamine alles hiljaaegu ametlikult kristlikus ühiskonnas tekitas kirikuinimestes – ja sugugi mitte ainult juhtivates tegelastes – nõrdimust ja solvumistunnet. „Eesti riigi arengus ei näe me kahjuks seadusandluse ega valitseva võimu poolt alati küllaldaselt positiivset suhtumist kirikusse,” kirjeldas J. Järve 1934. aasta eelset olukorda. „Meie põhiseadustes, kuigi need sisaldavad ainult lühikesi norme usu ja kiriku kohta, kajastub markantselt meie riigivõimu kirikupoliitika.”²⁵⁷ Järve väitel tagas isegi Weimari vabariigi põhiseadus kirikule avalik-õigusliku staatuse, samal ajal kui Asutav Kogu oli usuküsimustes asunud radikaalselt eitavale seisukohale.

Seega püüsid kiriku ja riigi vahekorra küsimused jätkuvalt ja õieti üha põletavamalt päevakorras 1930. aastate algulgi. Teatud mõttes aitas sellele kaasa ka põhiseaduse muutmise protsess. Kuid Riigikogu esitatud eelnõu ei leidnud toetust kahel rahvahääletusel. 1933. aasta oktoobris peetud rahvahääletusel kiideti heaks hoopis vabadussõjalaste eelnõu. Kuigi uus põhiseadus ei muutnud otseselt midagi riigi ja kiriku õiguslikus vahekorras (vaatamata sellele, et pastoritest poliitikud J. Järve, J. Lattik, L. Raudkepp ja Aleksander Sternfeldt põhiseaduse komisjonis „südilt tööd tegid”²⁵⁸), andsid ühiskondlikud arutelud riigikorralduse üle kirikule võimaluse tulla talle tuskategevate küsimuste juurde tagasi. „Kui hiljem kerkis päevakorrale Põhiseaduse muutmise küsimus, siis esitati ka kirikuringkondade poolt mõningaid soove, kuid need ei leidnud vastukõla,” meenutas Järve. „Märkimisväärne on asjaolu, et 1933. a. rahvahääletusele esitatud ja vastuvõetud Põhiseaduse usuküsimusi käsitlev § 11 ühtub täpselt Asutava Kogu Põhiseaduse vastavate normidega ja on sõnasõnaliselt sealt võetud. Arvestades Põhiseaduse muutmise algatajate seisukohti ja lubadusi kirikule, oleks oodata võinud teatavaid muudatusi.”²⁵⁹

1939. aasta novembris meenutas Rahamägi (kes oli siis juba kirikupea ametist tagandatud), püüdes avalikkusele selgitada oma tegelikku rolli uue kirikukorralduse kehtestamises, et 1930. aastate alguses töötas just KRE saadikurühm agaralt kirikuseaduse täiendamise ja muutmise kallal ja esitas valitsusele oma kavasid. Iseäranis vapside liikumise ajal käidud valitsusele peale, et usuühingute seadust muudetakse. 1933. aastal valmis kristlastel „Usuühingute ja nende liitude seaduse muutmise ja täiendamise dekreedid eelnõu”. Rahamägi nimetas muu hulgas selle eelnõu iseloomulike punktidenä, et kirikumaksud on kohustuslikud ja kuuluvad sissenõudmisele sundtäite korras, vaimulikud on vabad kaitseväeteenistusest ning kirikujuhtidele antakse kirikuorganite otsuste täitmise peatamise õigus, aga ka seda, et riigivõimule oli antud senisest suurem roll kirikute üle järelevalve teostamisel. Nii anti siseministrile õigus kirikuid ja

²⁵⁷ *Põhiseadus ja Rahvuskogu* 1937, lk. 398.

²⁵⁸ EELKKA, toimik „Kiriku poliitika”, Raudkepp konsistooriumile 17.10.1934.

²⁵⁹ *Põhiseadus ja Rahvuskogu* 1937, lk. 398.

kogudusi sulgeda, niisamuti nähti ette koguduste otsuste tühistamise õigus, piiskopi ja vaimuliku kohtu esimehe pidi ametisse kinnitama riigivanem. Nagu Rahamägi kirjutab, pandi selle dekreetseaduse maksmapanemiseks „kõik rattad käima”, kuid ägedaks muutunud poliitiline olukord, mis kulmineerus 1934. aasta esimesel poolel, ei lasknud sellel sündida. „Selle artikli kirjutaja selle dekreetseaduse kava väljatöötamisest ega käiguandmise aktsioonist osa ei võtnud, kuna ta tol korral seisis väljaspool kirikuvalitsust kui ka kristliku rahvaerakonda,” kirjutab Rahamägi enda rollist.²⁶⁰

Tõepoolest, nagu juba eespool mainitud, loobus Rahamägi 1931. aasta kirikupäeval kandideerimast konsistooriumi liikmeks ja taandas ennast veel mõnedest kirikuametitest. Tegemist võis olla nii taktikalise käiguga kui ka teatava väsimusega võitlusterohkest ametiajast. Kirikupäev hääletas võimule konservatiivide esindajad A. Kapi ja J. Variku, välja langes nii piiskop Kuke kui Rahamäe kaasvõitleja A. Sommer. Siiski ei kavatsenud Rahamägi eemale jääda kirikupoliitikast ega loobuda kiriku juhtimisreformi nõudmisest. Kolm aastat hiljem, vahetult enne piiskopivalimisi, selgitas ta oma toonast otsust järgmiselt:

Minule oli mitmel korral „protestantlaste” poolt etteheidetud, et mina asun teatud usulistel seisukohtadel sellepärast, nagu tahaksin mina ihust ja hingest saada piiskopi järeltulijaks. Tahtsin näidata, et see ei ole minule tähtis, küll aga ülestõusnud Issand ja Eesti Kiriku ühtsus. [---] Mind ei rahuldanud enam Eesti Kiriku struktuur; ma nägin, et kiriklik bolševism aina kasvab. Selle vastu tuli alustada võitlust sel teel, et tuli nõudma hakata kirikuorganisatsiooni resp. põhikirja muutmist. Arvasin, et seda võin kõige paremini teha, kui ei kuulu ma Konsistooriumi. [---] Mina arvasin, et võib olla kiriku killustumisele tuleb teatud ajaks tõke, kui uued inimesed tulevad Konsistooriumi. Ka just Kapp-Treumanni ringeist.²⁶¹

Rahamäe meelest tegi „kirikliku bolševismi” ja killustumise võimalikuks 1919. aastal kavandatud ülidemokraatlik kirikukord, mida ta hiljem nimetas idealistlikuks, kuna see osutus raskuste tulles paikapidamatuks.²⁶² Muide, sama terminoloogiat kasutab ka noorem kaasaegne A. Võõbus, kõneledes sellest, kuidas kiriku ülesehitamisel esile kerkinud probleemidega tegelemisel kasvas kirikutegelastes järjest enam tunne, et see, mis oli olnud hea „idealistlikus õhkkonnas” (s.o. 1919. aastal), ei olnud enam päris adekvaatne halli argipäeva karmis reaalsuses.²⁶³

1933. aastal esineski Rahamägi usuteadlaste konverentsil radikaalse ettepanekuga kirikupäeva ümberkorraldamiseks ja koosseisu vähendamiseks, mis oleks vähemalt osaliselt olukorda leevendanud ja kiriku kõrgeima seadusandliku organi töövõimelisemaks muutnud. Mõte ei olnud iseendast uus, seda

²⁶⁰ *Päevaleht* nr. 305, 1939, lk. 2 (H. B. Rahamägi. „Kiriku seadusest ja kiriku põhiäärustest. II. Kuidas sai praegu kehtiv kirikuseadus”).

²⁶¹ EELKKA, H. B. Rahamäe isiku toimik, l. 233–234, Rahamäe selgitus.

²⁶² EELKKA, V KK 1938 protokoll mustand, lk. 20.

²⁶³ Võõbus 1981, lk. 52.

oli juba varem välja käidud.²⁶⁴ Suurema veenvuse huvides oli ta ennast varustanud rehkendusega, mille abil püüdis näidata, et kirikupäeva liiga suure koosseisu tõttu ei vasta tehtud jõukulutus tulemustele – kui 550–570 inimest kulu-
tavad igaüks aastas kolm päeva istungitele ja kaks päeva sõidule, siis tegevat see välja ühe inimese üheksa aasta töö! Selle asemel pani Rahamägi ette luua kirikukogu või piiskopkonna sinod, mis täidaks kirikupäeva legislatiivset ja organisatoorset rolli, kuid mille koosseis oleks tunduvalt väiksem. Uus organ koosneks kolmeks aastaks valitud liikmetest, igast praostkonnast (kokku oli praostkondi 16) neli esindajat – praost, kõstrite esindaja ja kaks saadikut (soovi-
tavalt nõukogu esimehed) –, siis usuteaduse professorid ja Ülikooli koguduse esindajad ning konsistooriumi liikmed. Nii oleks liikmeid kokku umbes 80. Need võiksid juba tööd teha, leidis ta. Koopteerimise kaudu võiks neile veel lisada asjatundjate esindajad, nagu kirikumuusika juhataja, misjonitöö esindaja jne. Kohe esimese istungi järel jaguneks see kogu komisjonidesse ja koguneks vajaduse järgi plenaaristungile. „Sel kujul annaks töö paremaid tulemusi, tuleks odavam, raisataks vähem aega, oleks aga ühtlasi ka küllaltki demokraatlik,“ võttis ta oma ettepaneku eesmärgi kokku.²⁶⁵

Reformiettepanek leidis konverentsil head vastuvõttu. Rahamäe kavaga oli päri praost J. O. Lauri. Üldiselt pooldas Rahamäe mõtteid J. Järve, kes küll hoiatas samas liigse lootuse eest, et kui organisatsioon muutub, siis ka elu teisiti liigub. Johannes Uustal arvas, et ettepanek on sümpaatne, kuid varajane, kuna kogudused on harjunud kirikupäevaga ning muutmine toob kaasa arusaamatusi. Praost Gustav Haller tänas Rahamäe ettepaneku eest, kuid ta pooldas põhimõtet, et kiriku kõrgeima organi enamus ei oleks mitte ametimeeste, vaid valitud esindajate käes. Ta pani ette, et igast kogudusest saadetakse kolm esindajat. Näib, et Rahamäe ideesse suhtus umbusuga ka Johannes Willberg, kes leidis, et kui riigi poolt tahetakse maavalitsused ära kaotada, siis kiriku poolt kavatsetakse luua mingi organ, mis sarnaneb maavalitsusega. Rahamägi ise üritas sõnavõtjaid maha rahustada. „Praegune küsimus ei ole mitte üksikasjade arutus, vaid põhimõtteline: kas usuteadlaste konverents üldse soovib näha kirikupäeva muutmist, või ei?“ selgitas ta.

Reformikava arutelu jätkus 26. jaanuaril, konverentsi kolmandal tööpäeval. Protokollis märgitakse, et kirikupäeva struktuuri muutmise vajadusest kõnelesid Rahamägi, Aunver ja Lauri, muutmise vastu olid Arnold Tammik ja Aleksander Abel, kuna Arnold Kerem ja Johannes Uustal tõstatasid ka konsistooriumi ümberkorraldamise vajaduse. Viimase kohta arvas Lauri, et viga ei ole praegusel momendil mitte konsistooriumi, vaid kirikupäeva juures. Rahamägi

---

²⁶⁴ 1925. aastal soovitas kvoorumiprobleemidele viidates kirikupäeva koosseisu 100 liikmeni vähendada Rahamäe äi J. Hendrikson, vt. *EK* nr 2, 1925, lk. 10–11 („Kirikupäeva koosseisu vähendamisest”). Oma ettepaneku esitas Gustav Haller, vt. *EK* nr. 2, 1926, lk. 11–12.

²⁶⁵ EELKKA, UK 1933 (pagineerimata); EELKKA, Põhimäärused I, Rahamäe oma-
käeline kirjutis.

oli taas sunnitud konverentsile meelde tuletama, et arutelu piirduks vaid kirikupäeva reformimise küsimusega, kuna kõiki muid küsimusi on võimalik läbi arutada praostkonna sinoditel, esitades ettepanekuid järgmisele usuteadlaste konverentsile. Viimaks otsustas konverents heaks kiita J. Järve sõnastatud ettepaneku:

Usuteadlaste Konverents leiab, et kiriku praegune organisatsioon ümberkorraldusi vajab ja selleks kiriku põhikirjas muudatused ettevõtta tulevad. Paluda Konsistooriumi Usuteadlaste Konverentsil avaldatud mõtete kohaselt ettepanekuid esitada.²⁶⁶

Niisiis sai Rahamägi konverentsilt oma reformikavale põhimõttelise toetuse. Etteruttavalt võib märkida, et see sai teoks juba kahe aasta pärast uute põhimääruste väljatöötamise käigus. Tõsi, piiskopkonna sinodi asemel sai uus organ nimetuseks kirikukogu, kuid on sellest peale sarnasel alusel püsinud tänaseni välja. Seega tuleb just Rahamäele tänulik olla praegugi toimiva kirikuvalitsemise süsteemi väljapakumise eest.

Kuid tulgem tagasi kiriku ja riigi vahekorra probleemide juurde. 1931. aasta juunis peetud kirikupäev otsustas kirikumaade küsimuses pöörduda riigivanema poole. Selleks läkitati riigivanem K. Pätsi juurde viieliikmeline delegatsioon, kes andis üle kirjaliku pöördumise. Selles tuletati riigile meelde, et kiriku maad ja metsad on kogudustele tähtis sissetulekuallikas, millest ilmajätmine takistab kirikut normaalselt oma ülesandeid täita. „Rahva ja riigi huvid nõuavad, et kirik takistamata omi kõrgeid ülesandeid täita võiks rahva kõlblise ja usulise seisukorra tõstmisel ja hoidmisel,” öeldakse pöördumises ja lisatakse, et kirik „on tõsiselt arvestanud sellega, et riik kiriku huvisid häätahtlikult toetab ja oma lubadused kogudustelt võõrandatud varanduste tasumaksmise kohta lunastab.”²⁶⁷ Pöördumises taotleti, et Riigikogu võtaks selle küsimuse juba käimasoleva istungjärgu päevakorda. J. Järve raporteeris kirikupäeva ees, et saatkond sai riigivanemaga kokku ja tegi kirikupäeva soovid talle teatavaks. Kolmveerand tundi kestnud „sõbralikul jutuajamisel” lubanud riigivanem teha kõik, mis võimalik, et kirikumaade tasuküsimus tuleks Riigikogus arutusele, kuid avaldas kahtlust, et see võiks sündida juba sel istungjärgul. Samuti ei pooldanud riigivanem seisukohta, et tasu antaks iga koguduse kätte eraldi.²⁶⁸

L. Raudkepp meenutab, kuidas ta juba 1931. aasta veebruaris kohtus K. Pätsiga ja palus tal seista kiriku huvide eest seoses kogudustelt võõrandatud maa tagastamisega. Päts lubanud teha, mis võimalik. Järgmisel päeval, 17. veebruaril, esineski Päts Riigikogus seisukohaga, et võõrandatud maade omanike probleem tuleb lahendada. Nagu teame, ei olnud sellel kiireid tagajärgi ning küsimuse lahendamine viibis. Veel üks kohtumine Raudkepi ja Pätsi vahel

²⁶⁶ EELKKA, UK 1933 (pagineerimata).

²⁶⁷ EELKKA, XIII KP 1931 materjalid.

²⁶⁸ EELKKA, XIII KP 1931, lk. 34–35.

leidis aset 1933. aasta detsembris, pärast uue põhiseaduse heakskiitmist. Raudkepi väitel vastanud Päts umbes järgmist:

Kirik saagu, mida tahab ja mida mina isiklikult juba ammu oleksin andnud, – tasu maade eest, autonoomia ühes avalikkude õigustega neis kiriku valitsemise harudes, kus mitte ainult kirik, vaid ka riik näeb ja tunneb valusalt korrashoiu langust. Meil on ju asutusi, mida põhiseadus pole ette näinud ja mil ometi on avalikud õigused, nagu näit. Kaubandus-tööstuskojal. Tean, et kirik ei taha võimu, vaid seaduslikult kindlustatud korda, mida praegu maksev seadus ei anna. Uus põhiseaduslik kord annab uusi võimalusi. Kirik ärgu väsi.²⁶⁹

Pikemalt oli kiriku ja riigi vahekorra küsimus arutusel 1932. aasta usuteadlaste konverentsil, kus ettekandega esinesid prof. J. Kõpp ja õp. J. Järve. Kõpu kõne oli teemal „Kiriku ja riigi vahekorra lahenduse seaduse üle põhimõtteliselt”. Kõpp oli seisukohal, et nii riik kui kirik vajavad teineteist. Riik peaks tunnustama kiriku vajalikkust ja kirik omakorda tunnustama riiki kui kaitsjat ja tegutsema kehtivate seaduste alusel riigi ülesehitamisel – kiriku ja riigi vahel peab olema ühendus. Samas peab kirik oma ülesannete täitmisel talitama iseseisvalt, riik ei või seda tööd takistada, vaid peab seda toetama, näiteks kristlikku lastekasvatamist usuõpetuse kaudu koolis jne. Kui riik kohtleb kirikut nagu seltsi, siis tegutseb kirik omaette, kui aga riik annab kirikule avalik-õigusliku staatuse, siis toetab riik kirikut tema tegevuses. Eesti põhiseadus annab kirikule täieliku iseseisvuse – riigil pole kirikuga midagi tegemist, kui kirik riigiseaduste ja määruste vastu ei eksi. „Kirikupoliitilises tegevuses peame olema teadlikud, et kirik seisab Jumala abil ja oma seesmisel tugevusel. Kui see puudub, ei hoi kirikut ülal ükski väline jõud,” ütles Kõpp. Kus kirik ajaloos on võimu otsinud või riiklikule jõule toetunud, seal on ta alati olnud kaotaja osas, hoiatas ta. Pigemini tuleks toetuda Jumala hoolekandele ja koguduseliikmete annetustele. Viimast tuleb kirikul kasvatada, ja seda teeb ta siis, kui evangeeliumi kuulutab ja Jumala riigi tööd teeb – siis võidab kirik ka riigilt ja rahvahulkadelt tunnustuse. Kiriku ja riigi vahekorra lahendamisel tuleks just neid põhimõtteid silmas pidada. Veel osutas Kõpp sellele, et kui riik annab kirikule õigusi ja oma kaitse, siis peab riik endale võtma ka õigusi kiriku tegevuse kontrollimiseks. Kiriku ja riigi vahekorra lahendamisel tuleb kindlaks teha mõlema poole põhimõtted ja tegevusalad ning neist vastastikku aru saada ja hoiduda tungimisest teise alale. „Igaüks tehku oma tööd, siis on majas kord hää,” lõpetas Kõpp oma kõne.²⁷⁰

Kõpu hoiak oli niisiis ettevaatlik ja kiriku sisemise tugevuse vajadust rõhutatav, kuid samas pooldas ta täielikult kiriku ja riigi heatahtlikku ja teineteist toetavat vahekorda. Tema järel kõneles J. Järve teemal „Kiriku ja riigi vahekord meil ja mujal”. Ta andis kõigepealt ülevaate sellest, kuidas on kiriku ja riigi suhted korraldatud Ameerika Ühendriikides, Saksamaal, Prantsusmaal, Soomes,

²⁶⁹ L. Raudkepp. „K. Päts usu ja kiriku kaitsjana.” — *K. Päts. Tema elu ja töö. Kaas-aegsete mälestusi*. Tallinn, 1934, lk. 367–368.

²⁷⁰ EELKKA, UK 1932, lk. 8.

Leedus ja Poolas ning jõudis siis Eesti põhiseaduse juurde. Kuigi seaduse järgi on Eesti Vabariigis kirik riigist sõltumatu, näitab tegelik elu, et on olemas teatud kokkupuutepunktid, ja nimelt: usuõpetus on koolile kohustuslik õppeaine, usuteaduskond valmistab ette mitte ainult usuõpetajaid, vaid ka kirikuõpetajaid, vaimulikele on perekonnaseisuametnikena antud riigiametniku õigused ja matmispaikade valitsemine on jäetud koguduste hooleks. Pealegi koosnevad riik ja kirik samadest kodanikest. Järve esitas konverentsile viiest punkti koosneva ettepanekute bloki. Ta oli seisukohal, et kiriku autonoomia põhimõttele tuleb jääda ustavaks, kuid koostööd on vaja arendada vastavalt tegeliku elu nõuetele: 1) usuõpetus tõusku tarvilikule kõrgusele, praegu pole asjalikku järelevalvet ja tarvilikku tundide arvu; 2) perekonnaseisu kirjade pidamises tuleb tagasi pöörduda korra juurde, mis oli maksev enne 1926. aastat, vajalik on paralleelregistratsioon (s.t. kirikliku registreerimise tunnustamine võrdväärseks); 3) täiendada matmispaikade seadust, et ära hoida „usutunde haavamist“; 4) võõrandatud kirikuvarade eest tuleb määrata õiglane tasu; 5) kirikumakse peaks saama sisse nõuda riigiaparaadi kaudu, kui muud teed on ära proovitud.

Nende punktide alusel esitas Järve järgmised ettepanekud. Esiteks, kiriku ja riigi vahekorraldus arenegu ja kujunegu vastastikuse arusaamise ja üksteise tunnustamise mõttes, eeldusel, et kiriku põhimõtted ei kannataks. Teiseks, kiriku seisukohalt on tarvilik tuua muudatusi ja parandusi kiriku ja riigi senisesse vahetunde usuõpetuse taseme tõstmise küsimuses, perekonnaseisuseadusega tagada paralleelregistratsiooni tunnustamine, matmispaikade seadusega kindlustada koguduste huvide kaitse ning viimaks, et riik kindlustab oma toetuse kiriku organite otsuste täideviimisele.²⁷¹

Pärast Järve kõnet võttis sõna L. Raudkepp, kes leidis, et kiriku ja riigi vahetunde lahendamise küsimuse algatajaks on olnud riik, kuna kirik on selles küsimuses olnud täiesti tagasihoidlik. Just riigimehed on üles võtnud küsimuse, et kirik on seatud olukorda, mis soodustab kodanikes kohusetunde lõdvenemist, mis on kahjulik mitte ainult kirikule, vaid ka riigile. (Ilmselt viitas Raudkepp kiriku pärast muretsevatest poliitikutest kõneledes eeskätt K. Pätsile ja tema ringkonnale.) Põhiseadust tuleb muuta nii, et usuvabaduse põhimõtte oleks väljendatud positiivselt ja kõik negatsioonid jääksid ära. Veel tulnuks Raudkepi arvates kiriku ja riigi vahetunde korraldada eriseadusega. Ta esitas ka punktide kaupa oma sooviavaldused: 1) riigi ja kiriku vahetunde korraldamise vastastikuse heasoovlikkuse alusel, kooskõlas tegelikult väljakujunenud vastutuleva suhtumisega riigi poolt kirikusse; 2) avalike õiguste mõiste ja ulatuse peamääräjaks ei tarvitse olla eeskätt doktriin, vaid otstarbe- ja ajakohasus (s.t. usuvabaduse määramisel ei tule lähtuda mingist abstraktsest juriidilisest teooriast, vaid tegeliku elu nõuetest); 3) avalike õiguste andmine kirikule ei pea toimuma põhiseaduse revideerimisega, vaid harilikus seadusandluse korras.²⁷²

---

²⁷¹ *Ibid.*, lk. 9–10.

²⁷² *Ibid.*, lk. 11.

Siiski oli vaimulike hulgas küllalt neid, kelle arvates ei pidanud kirik oma olukorra parandamisel riigi abile lootma. Näiteks hoiatas J. Willberg selle eest, et kiriku ja riigi vahekorra välispidise parandamisega äärmusesse ei satutaks. Kahtlejate hulka kuulus tollal ka J. Aunver, kes leidis, et kirikule avalik-õigusliku staatuse andmine nõuab kaalumist, enne kui see kahe käega vastu võtta. Kahtlejatele vastuseks tõi Johann Georg Rosenberg kujundliku näite, et riik on kui autojuht, joobunud sotsialismist, ja ajab alla seesmise tublidusega oma teed käiva inimese ning pakub talle seejärel välja aitamiseks keppi. „Annab riik meile kepi kätte – ega me seepärast seesmiselt nõrgemaks pole jäänud. Ei saa aru, mis kahju sest oleks, kui kepp Raudkepilt meile kätte surutakse,“ ütles ta naljatamisi. „Maakogudused tunnevad, et nendega on ümber käidud kui II–IV järgu kodanikkudega (maa äravõetud). Linna õpetajad pole midagi kaotanud, nad ei saa meist lihtsalt aru.“ Talle vaidles vastu Bruno Hasselblatt. Milleks edasi sõita riigi autoga, küsis ta. Paulus oli vaene ja siiski rikas, kuid seda rikkust ei saanud ta mitte Rooma riigilt, vaid Kristuselt. Selle näite peale kostis Raudkepp, et ometi kasutas Paulus vajadusel Rooma kodaniku õigusi. Praost Gustav Haller kutsus omakorda vaidlejaid jätma seaduste tegemine riigi hooleks ja lootma ennekõike Jumala peale. Hääletamisel siiski selgus, et J. Järve esitatud ettepanekud said peaaegu üksmeelse toetuse osaliseks.²⁷³

Veel üks teema, mis kiriku ja riigi vahekorra ümberkorraldamise küsimusse kerkis, oli kiriku sisemiste õigusnormide soovitatav tunnustamine riigivõimu poolt. Õiguspoolest oli J. Järve selle küsimuse oma ettepanekute blokis juba tõstatanud. Kuid 1933. aasta juunis esitas õp. Jaan Treumann XV kirikukogu päevakorda järgmise ettepaneku: „Päevakorra kolmanda punkti vastuvõtmise puhul kirikupäev paneb ette konsistooriumi kohustada riigivõimudega ühendamise astuma, et kirikupäeva otsused ja konsistooriumi määrused tunnustatakse riigivõimu poolt.“²⁷⁴ Ettepaneku mõte oli see, et riigivõim tagaks õigusliku kaitse ja toe kiriku juhtimisorganite otsustele, mis oleks omakorda andnud võimaluse allumatuid ja isepäiseid kogudusi ning nende õpetajaid korraks kutsuda ja panna kirikuseadlusi täitma. Sisuliselt tähendas ettepanek seda, et riik pidanuks kiriku taas eestkoste alla võtma ja oma sunnivahendid kirikuvalitsuse teenistusse andma.

Selle ettepaneku vastu oli Aunver, kes avaldas arvamust, et vaevalt tuleks sellest kasu Eesti kirikuelule – riigi ja kiriku ühendamise oleks kardetav samm, kahjusaja oleks kirik. Eitaval seisukohal oli ka abipresident J. Masing, kes leidis, et kuigi kirik on riigi poolt kaitsetu, on ta selle eest täiesti sõltumatu ja võib oma asju iseseisvalt ajada ja juhtida: „meie oma mure olgu, kuidas neid vastuvõetud seadlusi täidame ja ellu viime.“ Neile sekundeeris õp. Johannes Uustal, kelle arvates polnud põhjust karta, nagu ei võetaks seadlusi koguduses täitmisele; ta oli koguni seda meelt, et riigi tulevane põhiseadus peab kiriku seadlusega paratamatult arvestama. Liiga tihedat ühendust kiriku ja riigi vahel

---

²⁷³ *Ibid.*, lk. 11–12.

²⁷⁴ EELKKA, XV KP 1933 (pagineerimata).

ei pooldanud ka praost Lauri, nähes selles hädaohtu kiriku iseseisvusele – iseseisev kirik on vaba! Veidi teist meelt oli aga Rahamägi, kes ütles, et Treumanni ettepaneku vastu ei saa kõneleda, küsimus on vaid selles, mis mõttes ja kellega astutakse ühendusse; kirikupäev ei ole selleks konkreetset kava esitanud. Ta väitis ka, et mõnede tähelepanekute kohaselt hoiab kõige rohkem riiki koos kirik. Võttes arvesse luterlaste suurt osakaalu tollases ühiskonnas, polnud see väide formaalselt sugugi ülepakutud. Samas möönis ka Rahamägi hädaohtu kirikule, juhul kui valitsuse koosseis juhtub olema kirikuvastane, kuna „see võiks lõhkuda kõik selle jumalariigi töö, mida on viimase kümne aasta jooksul tehtud.”²⁷⁵ Kõigist väljendatud kahtlustest hoolimata sai Treumanni ettepanek 71 poolt- ja 34 vastuhäält ning võeti seega kirikupäeva poolt vastu.

Kirik võis ju enda meelest olla ühiskonda koos hoidev ja ühendav tegur ning leida, et ta väärib „õiglasemat hinnangut” riigivõimu poolt, kuid esialgu jäid usuteadlaste konverentsi ja kirikupäeva resolutsioonid, nagu ka kristlike poliitikute pingutused hüüdjaks hääleks kõrbes.

1934. aasta jaanuaris oli kiriku ja riigi vahekorra teema usuteadlaste konverentsil taas päevakorras. Ilmnes, et kirikuõpetajate seas oli selles küsimuses kaunis erinevaid arvamusi. Aktiivselt poliitikas osalenud vaimulike, nagu Järve, Rahamäe ja mitmete teiste jaoks oli endastmõistetav, et kirik töötab käsikäes riigiga ja taotleb kiriku seisundi parandamist ka poliitiliste vahenditega. Mõned teised, peamiselt konservatiivide hulka kuuluvad pastorid, olid seevastu veendunud, et kirik peab seisma Jumala sõna alusel ja olema sisemiselt tugev. Näiteks märkis „Eesti Kiriku” 1934. aasta esimeses numbris toimetaja J. Varik eelolevale aastale pilku heites, et vahekorra küsimuses riigiga ei tohi kirik ennast lasta viia eksiteele, vaid, jäädes kindlalt usutunnistuslikule alusele, peaks püüdnud täielikule iseseisvusele, kusjuures mitmesugused organisatsioonilised ümberkorraldused on ilmselt paratamatud. Mitte kunagi ei tohi unustada, jätkas ta, et kiriku tugevus ei seisa mitte hiilgavas välises organisatsioonis ega hästikorraldatud majanduslikus elus, vaid sõnakuulmises Kristuse ja Kristuse sõna suhtes.²⁷⁶ Samas numbris avaldatud artiklis „Kirik ja riik” kritiseeris keegi vanemasse põlvkonda kuuluv pastor neid, kes polnud rahul kiriku õigusliku seisundiga ja sellega, et riik kohtles kirikut nagu seltsi, ning kes soovisid kirikule avalik-õigusliku asutuse staatust. Ta küsis, kas kirik ei kaota palju oma iseseisvusest, kui ta oma elu korraldamisel abi ja tuge otsib sealt, kus on tähtsamad teised põhimõtted. Kui öeldakse, et kirikupäeva ja konsistooriumi otsustel ei ole autoriteeti ja need jäävad nagu õhku rippuma, kui kirikul ei ole sisemist autoriteeti, siis ei maksa temal ilmalikult käsivarrelt abi otsida, sest nõrk kirik satuks „täitsa riigist ärarippuvusele, tugevat kirikut toetab riik oma huvides”.²⁷⁷

Ettekandega „Kiriku põhikirjast ja riigi ning kiriku vahekorrast” astus üles usuteadlaste konverentsil üles J. Järve, kes oli seisukohal, et 1925. aasta usu-

---

²⁷⁵ EELKKA, *ibid.*

²⁷⁶ EK nr. 1, 1934, lk. 5.

²⁷⁷ *Ibid.*, lk. 12–13.

ühingute ja nende liitude seadusega on kiriku terviklikkus hävitatud, kirik on jaotatud iseseisvateks ühinguteks (kogudusteks), kogudused on juriidiliselt võrdsed teiste ühingutega nagu piimaühing, turbaühing jne. Samas on kirik oma iseloomult riiklikult ülesehitav tegur. Kirik peab säilitama oma iseseisvuse nii usulis-õpetuslikes küsimustes kui ka seisukohavõttus ühiskondlike ja riiklike nähtuste osas. Teisalt peab kirik olema apoliitiline asutus. Ettekande lõpuks esitas Järve järgmised ettepanekud:

1. Tuleb muuta usuühingute ja nende liitude seadust, et kirik saab oma-valitsuse (autonoomia) õiguse, mis kindlustaks kiriku organite seaduslikkude otsuste täitmiseks riigivõimu toetuse, nii et riik tunnistab ev. lut. kirikut kui tervikut.
2. Tuleb kindlustada kirikule usuõpetuse kontrollist osavõtmise õigus ühes võimalusega kaastegev olla kooli üldise kasvatussuuna määramisel. Usuõpetus olgu sunduslik koolile ja õpilasele.
3. Matmispaikade seadust muuta nii, et koguduselt võõrandatud ja nende valdamisel olevate matmispaikade kasutamiskorra määrajaks on kirik.
4. Perekonnaseisu seadust muuta, tunnistades kiriklikku paralleelregistratsiooni.
5. Teostada tasu maksmine kirikule ja kogudusele nendelt võõrandatud maade, metsade ja muu varanduse eest.²⁷⁸

Järve esitatud punktid leidsid positiivset vastukaja. Igatahes kirjutab ta sama aasta sügisel oma ettepanekute kohta: „Et need 5 juhtlauset kujutavad enestes kiriku tõelikku ja üksmeelset seisukohta, selgub muuseas juba ka sellest, et nad üksmeelset pooldamist leidnud ka praostkondade sinoditel...”²⁷⁹ Etteruttavalt võib öelda, et konverents võttis tema ettepanekud muutumatul kujul vastu.

Vaimulike ette oli kutsunud esinema jurist R. Eliaser, kes andis oma ettekandes „Usuühingute ja nende liitude seadus praeguse aja seisukohalt hinnatuna” kriitilise hinnangu luterliku kiriku olukorrale nimetatud seaduse valguses. Põhilisemas oli tema seisukoht järgmine: usuühingute seadus on kiriku endisel kujul likvideerinud, on ainult usuühingute liidud, kelle üle ei ole kiriku keskvallitsusel õiget kontrolli; tagajärjed on kurvad ja kiriku elu on läinud allamäge.²⁸⁰ Muutuste vajadust rõhutas kolmaski ettekanne „Mis järeldused peab tegema kirik viimasest rahvahäätusest”, mille esitas praost Gustav Haller. Ettekandja nägi kiriku hädade põhjusena „valedemokraatiat” ja leidis, et kiriku põhikirja tuleb muuta, ning et „Uut piiskoppi tuleb kõigil vastu võtta, kui juhti, kelle sõna kõik kuuleme, vaadete erinevusele vaatamata. Ülemate sõna tuleb kuulda.” Samas ei toetanud praost Haller kiriku sekkumist riigi poliitikasse, sealhulgas põhiseaduse muutmise protsessi.²⁸¹ Ettekande lõpus esitas

²⁷⁸ EELKKA, UK 1934, lk. 13. Vt. ka EK nr. 24/25, 1934, lk. 186–187.

²⁷⁹ EK nr. 44, 1934, lk. 347.

²⁸⁰ EELKKA, UK 1934, lk. 10.

²⁸¹ EELKKA, *ibid.*, lk. 14.

praost Haller kaks ettepanekut: 1) prof. dr. H. B. Rahamäe poolt varem esitatud kiriku põhikirja kava saadetak hiljemalt 15. veebruariks praostkonna sinoditele tutvumiseks ja seisukoha võtmiseks, 2) kirik ärgu esinegu mingisuguste ettepanekutega seaduste muutmiseks, jättes selle riigimeeste teha, paludes Jumalat, et ta annaks ausaid ja tublisid riigimehi.²⁸²

Järgnenud arutlustes kerkiski põhiküsimuseks, kas ja mil määral peaks kirik taotlema riigilt abi oma huvide arvestamisel, muuhulgas sisemise korralduse küsimustes, ning olema seotud riigivõimuga. Mitmetes sõnavõttudes nõuti otse-õnu, et riik tunnustaks kiriku huvisid ja vajadusi. Koosolekut juhatanud Rahamägi, asus seisukohale, et „Praegu on riigi mõiste arenemisel – otsitakse uusi vorme” ja leidis, et kiriku ja riigi suhted „on ja peavad olema vennalikud.”²⁸³ Praost August Grünberg esitas vaimulike rühma nimel kaheksast punktist koosnevad sooviavaldused riigi ja kiriku vahekorra reguleerimiseks. Nendes pandi ette, et riik tunnustab kirikut kui tähtsat tegurit riiklikus ja rahvuslikus elus ja tagab talle väärilise tegutsemisvõimaluse; samuti tunnustab riik kirikuvalitsuse ja ülemkohtu otsuseid ja kindlustab nende täidesaatmise; kehtestab kohustusliku usuõpetuse; kindlustab, et koguduste vara jääb kirikust lahkumise korral konsistooriumile; kindlustab kirikule võõrandatud varade eest õiglase tasu; aitab kaasa koguduste majanduselu korraldamisel; muudab perekonnaseisu seadust ja tunnustab kiriklike talitusi; tagastab kogudustele kalmistud.²⁸⁴ Nendes punktides olid kokku võetud paljude kirikutegelaste peamised soovid. Kuid esitati ka üsna häälekaid nõudmisi. Näiteks leidis õp. Sommer: „Kirik ei lähe riigilt armu paluma, vaid nõuab oma õigust. Nõuame sunduslikku usuõpetust – aga meie ei kerja. Kirik ja riik seisavad Jumala armust.”²⁸⁵

J. Variku arvates oli otsustav hoopiski kiriku sisemine jõud. Tema meelest oli oluline kogudused aktiivseks teha, ka nägi ta tendentsi vabakoguduste süsteemile. Kiriku õigusliku asendi ja poliitilise korraldusega oli täiesti rahul ka H. Pöld, kes deklareeris, et riigi ja kiriku vahekord tema praegusel kujul on Jumalast antud ja vastab ka Augustanale (s.t. Augsburgi usutunnistusele).²⁸⁶ Veel kaugemale läks Arnold Graf, esitades konverentsile radikaalse ettepaneku, mille kohaselt oleks kirik tulnud tunnistada apoliitiliseks asutiseks ja keelata õpetajatel aktiivselt poliitikast osa võtta.²⁸⁷

Taas oli see Rahamägi, endine kristlik poliitik ja minister, kes esitas kiriku ja poliitika seost pooldava vastuargumendi, et ka Vana Testamendi prohvetid olid oma rahva elule kaasa aidates poliitikast osavõtjad ning et kirikuõpetaja ei saa ega tohi ennast isoleerida.²⁸⁸ Mõneti Variku-Põllu suuna lähedane oli J. Aunveri

---

²⁸² EELKKA, *ibid.*, lk. 15.

²⁸³ EELKKA, *ibid.*, lk. 17.

²⁸⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 15.

²⁸⁵ EELKKA, *ibid.*, lk. 16.

²⁸⁶ EELKKA, *ibid.*, lk. 16–17.

²⁸⁷ EELKKA, *ibid.*, lk. 17.

²⁸⁸ EELKKA, *ibid.*, lk. 21.

ettepanek, et konverents ei nõuaks kirikule avalik-õiguslikku staatust, „vaid näeb mainitud eesmärgi saavutamise ainsat õiget teed seesmisel intensiivses ülesehitavas töös”. Selleks tuli Aunveri järgi „a) panna maksimaalselt rõhku elava Jumala Sõna kuulutamisele, b) kasvatada ja organiseerida koguduse vaimlisi juhte ja tegelasi, c) kiriklik organisatsioon kujundada tugevaks ja painduvaks, d) kujundada meie kirik tõeliseks kristlikuks koduks Eesti rahvale. Konverents peab kristlikule kirikule ja tema tööle hädaohtlikuks lähema sideme riikliku võimuga ja poliitiliste vooludega. Kirik jäägu püsima poliitiliselt erapooletule pinnale, küll nõuab ta, et kristlik kirik oleks kõigiti kaitstud vastavate seadustega.” Hilisemas sõnavõtus pidas Aunver siiski vajalikuks märkida, et ta pole vabakiriklane, vaid leiab, et kirik vajab korraldamist riigi poolt, kuid ei saa kaasa minna ühe teatava vooluga.²⁸⁹

A. Tammik ja J. O. Lauri esitasid omakorda järgmise resolutsiooniprojekti, mille kohaselt kirik on riigist lahutatud ja tegutseb autonoomse üksusena, kuid põhineb väga halval usuühingute seadusel. Seepärast soovib konverents, et riik oma seaduste kaudu tunnustaks kirikut kui tervikut; et kõik kogudused kuuluksid ühes oma varandustega kirikusse; et uued kogudused tekivad kiriku organite algatusel või heakskiidul; et Eestis ei saaks tegutseda teist sellenimelist luterlikku kirikut; ja et juhtivate organite otsuste täitmine garanteeritaks vastava seadusega.²⁹⁰

See ettepanek otsustati lisada protokollile juurde, kuid vastuvõtmist see ei leidnud. Nagu juba öeldud, sai J. Järve esitatud resolutsioon lõpphääletusel valdava enamuse toetuse. Seega väljendas konverents rahuolematust nii kiriku õigusliku positsiooniga riigis kui ka kiriku enda sisemise korraldusega. Usuteadlaste konverents valis pärast mõningast arutelu ja vaidlusi kiriku ja riigi vahekorra küsimuste käsitlemiseks kolmeliikmelise komisjoni koosseisus Järve, Lauri ja Grünberg. Järve teatel töötas komisjon pärast vajalikku eeltööd 1934. aasta aprillis välja „Eesti ev.-lut. kiriku korraldamise seaduse” kavandi. Selle eelnõu kohaselt pidanuks riigivõim andma raamseadusega kirikule avalik-õiguslik staatuse, määrates ära „ainult kiriku kui autonoomse asutuse õigusliku seisukorra, kuna aga maksivate seaduste piirides kirik vabalt ise oma elu korraldada võiks.”²⁹¹

Selline oli olukord 1934. aasta esimesel poolel, millesse märtsipööre ja uue piiskopi ametisse astumine tõid põhjaliku muutuse.

---

²⁸⁹ EELKKA, *ibid.*, lk. 16–17.

²⁹⁰ EELKKA, *ibid.*, lk. 17–18.

²⁹¹ J. Järve. „Missuguseid muudatusi on oodata kiriku ja riigi vahekorras?” — *EK* 24/25, 18.6.1934, lk. 187.

2. KIRIKU JUHTIMISREFORM 1934–1935

2.1. EELK teise piiskopi valimine ja ametisse astumine

2.1.1. 1934. aasta piiskopivalimised

EELK esimene piiskop Jakob Kukk suri pärast mõnda aega kestnud haigust 25. juulil 1933. aastal ja maeti Tallinna Kaarli koguduse kalmistule. Ta oli piiskopiametis olnud alates 1919. aastast, kui I kirikukongress ta ajutiseks piiskopiks valis, seega kokku neliteist aastat.²⁹² Leina märgiks jäeti piiskopitool ligemale aastaks täitmata ning kirikupea kohuseid täitis juba enne Kuke surma piiskopi asetäitjaks nimetatud assessor praost Aleksander Kapp.

Konsistoriumi abipresident Jaan Masing kirjutab, et tal tuli uue piiskopi valimise küsimuses etendada võrdlemisi kaalukat osa. Kohase kandidaadi leidmine ei olevat valmistanud raskusi, kuid arvestada tuli kirikupäeva meeleoludega: „Püüdsin sinna poole selles mõttes, et saavutada kiriklikus elus ja eriti sellises tähtsas küsimuses täielist üksmeelt.” Masingu isiklik soov, et konsistorium võiks kirikupäeva ees esineda ühe kandidaadiga, ei teostunud.²⁹³

Mõistagi algasid spekulatsioonid piiskop Kuke mantlipärija üle kohe pärast tema surma. Juba siis pidasid paljud kõige kindlamaks kandidaadiks prof. H. B. Rahamäge, kelle kõrval nimetati ka kahte ametisolevat assessorit – Kappi ja Jaak Varikut – ning Tartu Ülikooli rektorit Johan Kõppu. Näiteks kirjutas „Kaja” 27. juulil, et kirikuõpetajate ringis kõneldakse kolmest kandidaadist: Kapist, Varikust ja Rahamäest; nendest olevat just viimasel kõige rohkem lootust saada piiskopiks. Vahendati ka Tallmeistri seisukohta, et protestandid toetaksid meelsasti rektor Kõppu kui laia silmaringiga ja organiseerimisvõimega inimest, kuid vaevalt et tema kandidatuur läheb läbi. Seevastu koguduste harilikud liikmed kinnitasid ajalehele nagu ühest suust, et uueks piiskopiks saagu isik, kes suudab kirikuõpetajaid taltsutada. Viimasel ajal olevat need läinud päris ülekäte. Järgmisel päeval teatas „Kaja” kirikuõpetajatelt saadud informatsioonile viidates, et piiskopi surmale järgneb leina-aasta, kuna „uue piiskopi valimised tulevad arvatavasti vaielusrikkad ja võivad tekitada ärevust, mis ei oleks soovitav mitte nüüd endise kirikupea „lahtise” hauajuures.” Kandidaatide nimekirja lisas ajaleht veel Artur Sommeri ja Jaan Latiku. 29. juuli „Postimees” aga oletas, et kui Kõpp annab nõusoleku, võiks tema kandidatuur kõige tõsisemalt päevakorrale kerkida.²⁹⁴

---

²⁹² Rahamägi avaldas järelehüüde piiskop J. Kukele „Usuteaduslises Ajakirjas”, vt. Rahamägi 1933a.

²⁹³ *HBR* 1936, lk. 166.

²⁹⁴ *Kaja* nr. 173, 27.7.1933 („Piiskop Kukk surnud”); *Kaja* nr. 174, 28.7.1933 („Piiskop Kuke põrm asetati puusärki”); *Postimees* nr. 175, 29.7.1933, lk. 1 („Piiskop J. Kuke viimne teekond”); Ketola 2000a, lk. 282.

Formaalselt kuulus piiskopikandidaatide ülesseadmine siiski praostkondade sinodite pädevusse. 1934. aasta kevadel peetud sinodikoosolekutel kerkisid üles kolm kandidaati piiskopi ametikohale – piiskopi kt. Kapp, assessor Varik ja prof. Rahamägi. Nii näiteks seadis Lääne praostkonna sinod 21. märtsil piiskopikandidaadina üles Rahamäe, kes sai Varikuga võrreldes rohkem hääli. 5. aprillil valis Narva-Alutaguse praostkonna sinod 22 häälega kandidaadiks Variku, Kapp ja Rahamägi said kumbki vaid ühe hääle. See oli ka mõistetav, sest Varik kuulus ju Jõhvi koguduse õpetajana Narva-Alutaguse praostkonda. 26. aprillil peetud Tallinna sinodil jagunesid hääled üsna tasavägiselt: Varik 10, Kapp 9, Rahamägi 9.²⁹⁵ Praostkondade sinodisaadikute enamus pooldas siiski Rahamäe kandidatuuri, mistõttu polnud sugugi keeruline prognoosida, kuidas hääletatakse eelseisval kirikupäeval (nii Kapp kui Varik olid kumbki saanud toetuse kahelt praostkonnalt).²⁹⁶

1. mail 1934 toimus konsistooriumi ja praostide ühine koosolek, sellest võttis osa kaksteist praosti, puudus neli. Koosolekut juhatas abipresident Masing. Võttes arvesse, et sinoditel oli esitatud kolm kandidaati, otsustati nende juurde jääda ja nad tähestiku järjekorras üles seada. Veel otsustati, et kirikupäeval ei hakata kandidaatide üle läbirääkimisi pidama.²⁹⁷ Peatselt 60-aastaseks saav Kapp otsustas siiski kandideerimisest loobuda ja tegi oma otsuse 16. juunil ka konsistooriumile teatavaks.²⁹⁸ Arvatavasti oli põhjuseks vilets tervis, sest aasta teisel poolel taandas Kapp ennast kirikuvalitsuse tööst, tuues põhjuseks südameravi vajaduse. Samas ei olnud ka mõtet killustada valimiste favoriidi Rahamäe vastu kandideeriva Variku toetushääli, pealegi esindasid Kapp ja Varik samu ringkondi. Niisiis jäid kandideerima ülesseadmise hetkel 47-aastane Rahamägi ja 51-aastane Varik. Rahamäe seadsid üles kiriklik-konfessionaalse voolu esindajad, Variku taga olid põhiliselt endised Vaba Sinodi pooldajad ja samuti baltisakslased.

Näib, et Rahamäel oli piiskopikandidaadina kirikus laialdane toetus. Lääne-Harju praost Ado Kõögardal meenutab, et 4. oktoobril 1933 oli Tallinnas koos Lääne-Harju praostkonna õpetajate konverents, kus tollase praosti K. Thomsoni juhatusel sõnastati tulevaselt piiskopilt nõutavad omadused: 1) ta olgu usklik inimene, 2) ta olgu positiivne usuteadlane, 3) osaku pidada ühendust vabariigi valitsusega ja 4) Tartu Ülikooli usuteaduskonnaga, 5) olgu kirjamees ning 6) elu poolest laitmatu. Kõögardali sõnul oli kiriku olukord pärast piiskop Kuke surma kujunenud „erakondliku viha ja vaenu õhutusel” nõnda raskeks, et vaja oli päästjat. Selles olukorras pöördunud peaaegu kõigi pilgud Rahamäe poole. Kõögardal ise kuulus Rahamäe kindlate toetajate hulka ning üritas veenda vaimulikke, kes soovisid piiskopina näha kedagi teist: „Ei maksa teil asjatult ujuda vastu voolu!” Ta jätkas Rahamäe kandidatuurile toetuse otsimist ka

²⁹⁵ EK nr. 15, 1934, lk. 118; EK nr. 16, 1935, lk. 127; EK nr. 18, 1934, lk. 143.

²⁹⁶ Valdmann 1934, lk. 68; Ketola 2000a, lk. 282–283.

²⁹⁷ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 101, kiri 23.5.34. EK nr. 19, 1934, lk. 151.

²⁹⁸ EELKKA, konsistooriumi protokoll 18.6.1934, punkt 1.

vahetult enne valimist. „Ära raiska asjatult oma häält mõne teise kandidaadi heaks, vaid aita suurendada Rahamägi poolt-häälte arvu!” veenis ta üht kolleegi. Viimane aga vastanud: „Nagunii saab Rahamägi piiskopiks, kas annan mina oma hääle poolt või annan vastu!”²⁹⁹

August Arumäe (Grünberg), kes oli Variku toetaja ja kellest sai hiljem üks Rahamäe peamisi opponente, kirjutab oma mälestustes veidi sapiselt, et Rahamägi oskas endale toetajaid võita, häälte saamiseks organiseeritud isegi „valimiskomitee”. „Kuid isikuna tundus ta paljudele kergevõitu ning teatud ringkonnad ei soovinud teda kirikujuhiks,” märkis ta.³⁰⁰ Mis mainitud „valimiskomiteesse” puutub, siis tuleb tunnistada, et toetuse suurendamiseks Rahamäele nähti tõepoolest vaeva. Kirikupäevale esitati mahukas materjalikogu Rahamäe elukäigu ja tegevuse kohta, et tema mitmekülguses, võimekuses ja teenetes nii kirikus kui akadeemilises elus ei jääks vähimatki kahtlust. Saadikutele esitati põhjalik elulooline ülevaade, usuteaduskonna materjalid 1926. aastast, kui Rahamägi kandideeris süstemaatilise usuteaduse professoriks (nimekate õppejõudude K. Grassi, J. Kõpu ja A. Rammuli hinnangud Rahamäe akadeemilisele tegevusele), ning piiskopikandidaadi enda selgitus, miks ta ei lasknud ennast 1931. aastal assessoriks valida, vaid tõmbus kirikujuhtimisest eemale.³⁰¹

XVI kirikupäev peeti Tallinnas Börsisaalis 19. ja 20. juunil 1934. „Eesti Kirik” kirjutab, et erilise tähtsusega päevakord – piiskopi valimine – oli kohale meelitanud ligi 4/5 kirikupäeva liikmetest.³⁰² Mandaatkomisjoni andmetel oli kohal 100 õpetajat, 48 kõstrit ja 204 saadikut, ühtekokku 355 liiget.³⁰³

Piiskopi valimise istung algas 19. juuni õhtul kl. 16.45, enne seda oli üles seatud kaks kandidaati – Rahamägi ja Varik. Ilmselt tajudes kirikupäeva meeleolusid ja püüdes vältida Rahamäe valituks osutumist üritas Varik sõna otseses mõttes viimasel minutil üles seada Kõpu kandidatuuri, esitades küsimuse, kas kirikupäev kui ainus kompetentne organ võiks põhikirja § 20 vastavalt tõlgendada. Kõpu esitamise toetuseks võtsid sõna ka Väike-Maarja koguduse õp. Johannes Hiimets ja Pärnu praost Grünberg, kellest esimene arvas, et tähtsad pole vormilised takistused, vaid isik, keda tahetakse valida piiskopiks. Paraku puudus Kõpu nõusolek, niisamuti ei võetud arvesse J. Lattiku esitamist, kuna ka temalt polnud nõusolekut küsitud. Seetõttu tegi istungit juhatava praost Kapp ettepaneku läbirääkimised lõpetada. Kandideerima jäid vaid juba varem esitatud Varik ja Rahamägi. Enne valima asumist jäädigi praost Grünbergi ettepanekul palvesse. Salajasel hääletamisel anti Rahamäele 226 poolt- ja 131 vastuhäält, Varikule 127 poolt- ja 227 vastuhäält. Valimistulemused kuulutas välja J. Masing, teatades, et prof. Hugo Bernhard Rahamägi on valitud Eesti Evangeeliumi

---

²⁹⁹ HBR 1936, lk. 222.

³⁰⁰ Arumäe 2005, lk. 230.

³⁰¹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 136 jj.

³⁰² EK nr. 26, 1934, lk. 205.

³⁰³ EELKKA, XVI KP 1934, lk. 2.

Luteri Usu Kiriku piiskopiks eluks ajaks. Kirikupäeva protokollis märgitakse, et valimistel mingisugust vahejuhtumist ei olnud.³⁰⁴

Rahamägi ise ei viibinud kirikupäeva istungil, vaid tuli kohale alles järgmisel päeval. Ta oli kirikupäeva juhatusele teatanud, et peab oma kohuseks minna kõigepealt piiskop Kuke hauale ja saabub alles kell 11. Valitud piiskopi vastuvõtmine kujunes pidulikuks ja südamlikuks. Rahamäele pidas tervituskõne vanim praost K. Thomson – võiks öelda, et uue piiskopi vaimulik isa ja kirikutee suunaja ning esimene juhendaja. Oma tervitus- ja tänukõnes, mille aluseks oli valitud Ap 9:31–35, tänas Rahamägi kõigepealt ametivendi, kõstreid ja teisi kirikupäeva saadikuid ning rõhutas koostöö vajadust kirikuelu edasiviimisel. „Ma tulen sellele kohale kui vend. [---] Ei ole siin teist juhti kui Jeesus Kristus, kes meid terveks teeb,” ütles ta. Samuti väljendas ta lootust, et riigivõim tunnustab kirikut vääriliselt: „Tahaksin uskuda, et riigivalitsus hindamata ei jäta kiriku tööd, vaid suhtub väärikalt sellele, kui kirik täidab oma otsesed ülesanded, s. o. teenib oma rahvast ülimalt.” Piiskop lõpetas oma kõne: „Meie ülesanne on üheskoos ehitada Kristuse kirikut.”³⁰⁵ Kirikulehe teatel jätsid piiskopi sõnad osavõtjatele sügava mulje.³⁰⁶ Järgnesid tervitused, loeti ette saabu- nud tervitustelegrammid. Eriti südamlikult surus valitud piiskopi kätt senine piiskopi asetäitja A. Kapp, kuid teisedki kirikupäeva liikmed olid pühalikust sündmusest liigutatud ja paljudel läikis pisar silmas.

Rahamägi valiti EELK teiseks piiskopiks veenva häälteenamusega. Ajaleht „Kaja” kirjutas, et Kõpu esitamise küsimuses läksid meeleolud küll tuliseks, kuid valimistulemuse selgudes peegeldus pea kõigi saadikute nägudel rahulolu ja heameel, et kiriku peaküsimus sai lahendatud nii üksmeelselt ja rahulikult. „Päevaleht” väitis, et Variku poolt hääletasid peamiselt sakslased, kelle seas oli „vanu saksa tudikesi” kaugelt Saare- ja Hiiumaalt, Rahamäe poolt olid aga peamiselt nooremad kirikuõpetajad. Ka „Postimehe” teatel olid saksa rahvusest ja saksameelsed õpetajad viimse meheni välja tulnud.³⁰⁷ Võib ainult speku- leerida selle üle, millised oleksid olnud tulemused siis, kui Variku asemel oleks kandideerinud prof. Kõpp. Samas pole vähimatki kahtlust, et uus kirikujuht oli kirikupäevalt saanud tugeva mandaadi ning õhus oli ootust, et kirikuelu areneb kindlakäelise juhtimise all edasi. Aunver, kelle kirikupäev valis Variku asemel „Eesti Kiriku” peatoimetajaks, kirjutas juhtkirjas, et kirikurahva laiemad ringid võtsid Rahamäe valimise teatavaks rahuldustundega ja lootusrikkalt. Ta leidis ka, et rõõmustaval kombel on lahtised küsimused kiriku ja riigi vahekorras,

---

³⁰⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 3.

³⁰⁵ EELKKA, *ibid.*, lk. 6–7; *EK* nr. 27, 1934, lk. 210–211.

³⁰⁶ *EK* nr. 26, 1934, lk. 205.

³⁰⁷ *Kaja* nr. 143, 20.6.1934 („Piiskopi valimine”); *Päevaleht* nr. 167, 20.6.1934, lk. 1 („Prof. H. B. Rahamägi valiti piiskopiks”); *Postimees* nr. 166, 20.6.1934, lk. 1 („Prof. Rahamägi valiti piiskopiks”). Vt. ka Ketola 2000a, lk. 283.

kiriku organisatsiooni ümberkorraldamine, ametikandjate kasvatamine ja ühiseks pereks liitmine uue piiskopi südameasjaks.³⁰⁸

Samasuguses ülevas toonis kirjutas piiskopivalimisest ka K. Valdmann „Usuteaduslikes Ajakirjas”: „Professor H. B. Rahamäe valimist Eesti Ev.-Lut. usu kiriku teiseks piiskopiks võetakse vastu mitte ainult kirikupäeva liikmete, vaid ka meie seltskonna ja avaliku arvamise poolt täieliku rahulolemisega, – kirikupäeva liikmete seas koguni suure hardumuse ja pidulikkusega, kuna teatakse, et seega on Eesti ev.-lut. usu kiriku juhtimine usaldatud isikule, kes oma silmapaistvuse ja võimete poolest on leidnud mitte ainult meie kodumaal, vaid ka välismaal väarikat tunnustamist ja hindamist.”³⁰⁹

Ka J. Masing toonitas 1936. aastal seda võrdlemisi suurt üksmeelt, millega Rahamägi piiskopiks valiti, mööndes siiski, et kõiki inimesi ei suudeta kunagi viia ühe mütsi alla. Samas oli ta optimistlik: „Olen veendunud, et see nõrk opositsioon, mis ilmnis valimise puhul meie praeguse piiskopi vastu, on aja jooksul vist küll täiesti haihtunud. Ka tollaegsed teisiti mõtlejad on pidanud tulema arusaamisele, et Kirikupäev piiskopi valimisel ei ole lasknud märgist mööda.”³¹⁰ Masingu arvates võisid vastuhääled tekkida osalt ka sellest, et Rahamägi oli mõnda aega enne piiskop Kuke surma jäänud kirikuvalitsuse tööst eemale ning pühendunud ainult akadeemilisele tööle Tartu ülikooli usuteaduskonnas – oli niisiis tegelikult kirikujuhtimisest paar aastat eemal olnud.

Raske öelda, kui paljudele just see asjaolu Rahamäe puhul küsitavana tundus, sest keegi poleks ju saanud eitada, et Rahamäe näol oli tegemist igati väljapaistva õppejõu, kiriku- ja ühiskonnategelasega. Pigemini mängisid vastuhääletamisel peamist rolli Rahamäe mõningad isikuomadused ja see kiriku poliitiline suund, kuhu ta kuulus. Väärrib märkimist, et Rahamäe vastu antud 131 häälest olid 127 kindlalt Variku taga, s.t. ainult neli vastuhääletajat ei toetanud ka Varikut. Kirikupäeva ette oli pandud kaks kandidaati ning saadikute enamus langetas valiku emma-kumma kasuks. Siiski ei täitunud assessor Masingu lootus, et ajapikku opositsioon hajub – ta kirjutas osundatud read 1936. aastal, Rahamäe juubeli eel, ning siis võis küll näida, et kirik on ühtsem kui kunagi varem ja töö uue piiskopi käe all edeneb jõudsalt. Aunveri hinnangul näitas aga Variku poolt antud häälte arv seda, et „nn. vabasinodlased edaspidi kiriklikus elus küllaltki suureks jõuteguriks on”.³¹¹ Kuigi hääletamine kirikupäeval oli salajane, võib siiski arvata, et Rahamäe taga seisid peamiselt kiriklik-konfessionaalse voolu vaateid toetavad saadikud, vastaskandidaadi poolt hääletasid aga konservatiivid ja baltisakslased.

---

³⁰⁸ EK nr. 27, 1934, lk. 210.

³⁰⁹ Valdmann 1934, lk. 68–69.

³¹⁰ HBR 1936, lk. 166.

³¹¹ Aunver 1953, lk. 32.

2.1.2. Uue piiskopi ametissepühitsemine ja esimesed sammud

Rahamägi alustas oma ametiaega kirikliku ühtsuse taastamisega, otsides lahen-dust ja lepitust vanadele vastuoludele ja tülidele. Juba esimestel kuudel pidas ta läbirääkimisi nii Toomkiriku saksa kogudusega kui üldkirikust eemale jäänud protestantliku tiivaga. Piiskopiametisse pühitsemise puhul avaldas Rahamägi Eesti Evang. Lut. Usu Kiriku piiskopi karjasekirja nr. 1, mis oli adresseeritud kõikidele kogudustele, ametikandjatele ja kirikutegelastele ning milles ta avaldas oma ametisse astumise puhul soovi alustada rahukuulutusest. „Minu eelkäija, esimese Eesti piiskopi Jakob Kuke ajal oli rahutu aeg meie kirikus. Näis, nagu ei oleks paljudele vaja armu Jumalalt; näis, nagu poleks tähtis kosutav rahu,” kirjutas ta. „Kuid Jumal on vahepeal lasknud mõnda teiseks saada. Oleme murrangu ja katsumisaegades olnud, üksikud ja ringid, koguni terve rahvas. Rahu poolest oli paljudel kitsas käes ja ise meie kaugemale ei suutnud! Sellepärast: arm ja rahu olgu teile Jumalalt, meie Isalt ja Issandalt Jeesuselt Kristuselt! Tahan seda kuulutada ja külvata. Armu ja rahu. Soovin, et teie, armsad ametivennad, ka omalt poolt seda teeksite. Näeksin, et teie, kirikutegelased, selleks kaasa aitaksite.”³¹²

Rahukülvis näitas piiskop ise eeskuju. Initsiatiiv protestantide tagasi-pöördumiseks kiriku rüppe tuli ilmselt Rahamäelt. Igatahes kirjutas „Vaba Maa” juba augusti lõpus, et uue piiskopi algatusel ja soovil on konsistoorium „õige üksmeelselt” otsustanud, et piiskopi ametisse astudes peaks kirik olema ühtlane tervik. Ajalehe teatel pidi amnestia antama Kuljusele ja Tennmannile ning lõpetatama protsess Tallmeistri vastu, ainult Häädemeeste õpetaja Jaan Rander ei tahtvat leppimisest kuuldagi ja jäävat vastasrinda.³¹³ Muidugi on tagantjärele raske öelda, kes astus esimese sammu – kas piiskop või protestandid –, kuid igal juhul oli kiriku ühendamine Rahamäe huvides. Variku võidu korral oleks see samm olnud vähetõenäoline, Rahamägi oli aga eelmise kümnendi ägedatele vaidlustele ja „ketseriprotsessidele” vaatamata Tallmeistri õpingu-kaaslane ülikoolipäevilt, kellega oli võimalik kokkuleppele jõuda.

Nii või teisiti, igatahes saatis Tallmeister juba 24. juulil Rahamäele ametliku palve tema vastu tõstetud vana süüdistusaja lõpetamiseks, paludes küll samas luba jätkata piiblisalmidest koosneva usutunnistuse, nn. *biblicum*'i tarvitamist apostliku usutunnistuse asemel. Neil tingimustel oli ta valmis töötama, et allub edaspidi piiskopile ja kõikidele seaduslikele kirikuorganitele ning tahab kaasa töötada kiriku ülesehitamisel.³¹⁴ Juba järgmisel päeval kirjutas piiskopile ka

³¹² EK nr. 36–38, 1934, lk. 282.

³¹³ *Vaba Maa* nr. 193, 21.8.1934, lk. 4 („Rahu üldkiriku ja protestantide vahel”). 1929. aastal vabastas konsistoorium Tennmanni Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja ameti-kohalt, kuna teda süüdistati kirikukorra rikkumises ning koguduse nõukogu liikmete ja konsistooriumi au haavamises, vt. EELKKA, E. Tennmanni isikutoimik, konsistooriumi otsus 2.5.1929.

³¹⁴ EELKKA, Th. Tallmeistri isikutoimik, Tallmeister Rahamäele 24.7.1934.

Voldemar Kuljus, kes oli Tallmeistrilt asjade käigust kuulda saanud, ning uuris, kas leppimine on võimalik. Ta märkis, et oli juba eelmise piiskopiga (kes oli tema õemes) eraviisiliselt läbirääkimisi pidanud, kuid viimase haiguse ja surma tõttu olid need katkenud. 3. septembril kirjutas Kuljus piiskopilt saadud küsimustele vastuseks, et lubab olla oma ametivendade vastu korrektne. „Solidarselt hra misjonidirektor Põllu, õp. Sommer'i, õp. Tallmeistri, vabadsõjalastest-õpetajatega j.t. oleksin valmis tunnistama end süüdi ka siin ja evangeeliumi nimel loobuma „igasugusest tühjast negatiivsest tülitsemisest“ eesti kirikus,” töötas ta, ja jätkas: „Oma jutlustes tõotan rõhutada Püha Sõna usukosutavat väge, kõigis kirjutistes püüan hoiduda üldkirikuga polemiseerivast toonist.”³¹⁵

Ilmselt jäi Rahamägi nende lubadustega rahule. Igatahes otsustas konsistoorium 15. septembril – päev enne erakorralist kirikupäeva ja piiskopi pühitsemist – tema ettepanekul lõpetada süüdistused Tallmeistri vastu, võtta Iisaku kogudus tagasi EELK-sse ja amnesteerida koguduse õpetaja V. Kuljus.³¹⁶ Selle otsuse avalik ja pidulik vormistamine kavandati erakorralisele kirikupäeva koosolekule piiskopi pühitsemise päeval.³¹⁷ Kas saab olla midagi sümboolsemat sellest, kui kiriku ühtsust kehvastava piiskopi ametissepühitsemisega lõpetatakse vana „skisma“ ning kirik koondub taas? Paraku pahandas see samm tublisti konservatiive, kelle jaoks Tallmeistri liberaalsed vaated võrdsid ususalgamisega. Assessor Kapp, kes oli tervislikel põhjustel kirikuvalitsuse tööst eemale jäänud ega osalenud ka Rahamäe piiskopiks pühitsemisel, saatis konsistooriumile kirja, mis käsitles nii uue kirikuseaduse põhilauseid kui „protestantliste“ koguduste ja õpetajatega vahekorra lahendamise küsimust. Kirikuvalitsus otsustas selle kirja teadmiseks võtta.³¹⁸

Uue piiskopi sammud ei jäänud ajakirjanduselegi märkamatuks. „Vaba Maa“ hinnangul tehti lepituseks kõik jõupingutused ja ka lahusolevatel kogudustel näis selleks head tahet olevat. Kõmulehes „Uudisleht“ kirjutati, et protestantide ja üldkiriku ühinemine on tulnud üllatusena ja et nüüd olevat neile antud õigus üldkiriku alla kuuludes õpetada, et Kristus pole neitsist sündinud ega imesid teinud ja et ei ole liha ülestõusmist jne. Lehe väitel näitas see kiriku kaldumist „edumeelsusele ja pahemale poole“, sest olnud ju üldteada, et terve rida õpetajaid pooldas Tallmeister-Kuljuse vaateid, kuid ei julgenud neid avalikult väljendada, et mitte konsistooriumiga tülli sattuda. Artiklis ennustati, et nende lepitustuulte mõjul võib aga tekkida tüli vennastekoguduse leeris, mis võib neile

---

³¹⁵ EELKKA, V. Kuljuse isikutoimik, Kuljuse kirjad Rahamäele 25.7.1934 ja 3.9.1934.

³¹⁶ EELKKA, konsistooriumi protokoll 15.9.1934, punktid 4–9.

³¹⁷ Niisiis ei vasta tõele R. Saardi väide, et Tallinna Pühavaimu ja Iisaku kogudus sunniti üldkirikuga liituma, seda enam, et kiriku terviklikkuse taganud 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus kehtestati alles detsembris. Vt. Saard 2007, lk. 1424–1425.

³¹⁸ EELKKA, konsistooriumi protokoll 27.9.1934, punkt 6. A. Kapi kirja kohta vt. ka alajaotust 2.2.1.

anda tõuke üldkirikust lahkumiseks, ning opositsiooni võivad minna ka parempoolse (s.t. konservatiivse) voolu esindajad nagu Põld ja Varik.³¹⁹

Samas kulgesid ettevalmistused uue piiskopi ametisseseadmiseks omasoodu. 2. septembril tutvustati Rahamägi Toomkoguduse õpetajaks, nagu kiriku põhikiri ette nägi. Ühtlasi õnnistati ametisse Toomkoguduse diakonõpetaja (s.t. abiõpetaja) Kurt Steinberg ja köster August Siiak. Samal jumalateenistusel ordineeris Rahamägi õpetajaametisse viis kandidaati.³²⁰ Tollase arusaama kohaselt hakkasid piiskopi volitused kehtima valimise hetkest ning ta võis piiskopi ülesandeid täita juba enne ametisse seadmist või pühitsemist. 4. septembril andis piiskop Kuke lesk kirikule üle tema abikaasale kuulunud insiigniad – piiskopisaua, piibli ja mitra.³²¹

Uue piiskopi ametisse seadmine 16. septembril oli kavandatud igati esindusliku ja piduliku sündmusena. „Iseäranis pidulikuks muutub meeoleu uue piiskopi H. B. Rahamäe ametisse õnnistamise eel- ja õnnistamisepäeval, mil ei suudeta külmaks jääda, vaid rutatakse üle terve maa pealinna pidulikule piiskopi ametisse pühitsemisele,“ kirjutab K. Valdmann.³²² Kutsed olid saadetud ka naabermaade kirikupeadele. Väärib märkimist, et endastmõistetavalt paluti pühitsejaks Uppsala peapiiskop Erling Eidem, kes oli eelmise piiskopi J. Kuke ametisse seadnud Nathan Söderblomi ametijärglane. Õigupoolest pandigi just see kuupäev paika tema järgi. Eidem teatas telegraafi teel, et kuigi tema töökalender on järgmise aasta alguseni väga tihe, saab ta siiski oma töö ümber korraldada ja tulla 16. septembril. Oma nõusoleku piiskop Rahamäe pühitsemisest osa võtta oli andnud ka Soome kirikupea, Turu peapiiskop Lauri Ingman.³²³ Asjaolu, et Rootsi peapiiskop kutsuti ka EELK teise piiskopi pühitsejaks, on kahtlemata Rahamäe teene, kuna enne piiskopivalimisi oli uue kirikujuhi ametisse seadmise osas olnud mitmesuguseid arvamusi. Omal ajal oli näiteks A. Kapp näinud J. Kuke pühitsemises „katoliiklist maiku“, ja tal oli mõttekaaslasel (vt. järgmist peatükki).

Esimesed väliskülalised saabusid juba neljapäeval, 13. septembril – nimelt Rootsi ja Taani kiriku esindajad, nende seas peapiiskop Erling Eidem koos abikaasaga. Neid oli sadamasse tulnud vastu võtma piiskop Rahamägi koos J. Masingu ja mõnede õpetajatega. 15. septembri hommikul jõudis kiirrongiga Balti jaama Läti peapiiskop Theodors Grünbergs koos saatjatega ning pärastlõunal saabus Soome kiriku delegatsioon – Tampere piiskop Aleksi Lehtonen, kes esindas Turu peapiiskoppi, ühes abikaasaga, toompraost Yrjö Loimaranta, praost Artur Malin, prof. Rafael Gyllenberg ja õp. Kaiku Kallio. (Soome peapiiskop Ingmani tervislik seisund oli halvenenud ja ta suri 25. oktoobril.) Seega

---

³¹⁹ *Vaba Maa* nr. 210, 7.9.1934, lk. 1 („Rahuvaim kirikuelus”); *Uudisleht* nr. 171, 14.9.1934, lk. 3 („Uue piiskopiga uued tuuled”).

³²⁰ *EK* nr. 36–38, 1934, lk. 302.

³²¹ *Ibid.*, lk. 303.

³²² Valdmann 1934, lk. 69.

³²³ *EK* nr. 31, 1934, lk. 247.

olid esindatud kõik suured naaberkirikud, aga ka Königsbergi ülikooli usu-teaduskond. Laupäeva õhtul peeti Tallinna kirikutes kl. 20–21 õhtupalvusi.

Piiskop Rahamägi pühitseti ametisse pühapäeval, 16. septembril 1934. Hommikul veidi enne kaheksat tervitas pühitsetavat piiskoppi tema elumaja juures Kiriku põik 4 Kalevi maleva orkester, kell üheksa algasid hommikupalvused kirikutes. Samal ajal külastas piiskop ühes konsistooriumi liikmetega eelmise piiskopi J. Kuke hauda. Pärjapanekust võtsid osa ka lahkunud piiskopi perekonnaliikmed, paljud kirikute gelased ja teised, mängis kaitseväge orkester. Enne pidulikku jumalateenistust Toomkirikus peeti Soome-Rootsi Mihkli kirikus erakorraline kirikupäev, millest võttis osa 15 praosti, 110 õpetajat, 48 köstrit ja 157 saadikut. Istung algas kell 10.15 ja kestis ainult poolt tundi, seda juhatas piiskop. Kõigepealt otsustati piiskopi ettepanekul saata riigivanemale järgnev tervitustelegramm: „Härra riigivanem dr. jur. K. Päts! Erakorraline 17. kirikupäev saadab teile, härra riigivanem, südamest tervitusi ja tänu ja palub Jumala rohket õnnistust teile ja meie armsale riigile ja soovib teile pikka iga oma töös. Kirikupäeva ülesandel ja nimel piiskop Rahamägi.” Seejärel asuti küsimuste juurde, milleks oldi kokku tulnud. EELK-sse võeti vastu kolm uut kogudust – Tallinna Emmause õhtukogudus, Nõmme Saksa Lunastaja ja Paide Saksa Püha Risti kogudus. Edasi andis Rahamägi ülevaate läbirääkimistest Iisaku koguduse ning õpetaja Kuljuse ja Tallmeistriga. Piiskopi teatel olid viimased töötanud edaspidi hoiduda sekelduste tekitamisest ning tahavad töötada kiriku usutunnistuslikul alusel. Kuljuselt oli saabunud sellekohane kiri, Iisaku koguduselt telegramm. Tallmeister oli isiklikult kohal ja avaldas oma rõõmu ning tänu, et ta võis rohkem kui kaheksa aasta järel taas kirikupäeval viibida. Piiskopi või õigemini küll konsistooriumi ettepanekul, mille Rahamägi ette kandis, otsustas kirikupäev „peaaegu üksmeelselt” võtta Iisaku kogudus kirikusse tagasi ning taastada õp. V. Kuljuse õigused. Tallmeistri suhtes võeti teatavaks konsistooriumi otsus üle kümne aasta kestnud protsessi lõpetamise kohta.³²⁴ See „peaaegu üksmeelselt” näitab siiski, et piiskopi lepitavale tegevusele vaatamata säilis teatud rahulolematuus liberaalide suhtes.

Soome-Rootsi Mihkli kirikust liikus vaimulike ja teiste kirikupäevast osavõtjate protsessioon Rüütli, Harju, Komandandi, Kaarli ja Kooli tänava kaudu Toomkirikusse.³²⁵ Enne liikuma hakkamist lauldi ühiselt koraal „Jumal, vägev valitseja”. Rongkäigu üldjuhiks oli õp. Hans Kubu. Kõige ees sammus Pärnu praost August Grünberg, tema järel piiskopi insiigniate kandjad: Ferdinand Jürgenson piibliga, Artur Sommer piiskopiristiga, Kurt Steinberg piiskopivõõga ning Jaak Taul piiskopimantliga. Nende järel tulid kolmekaupa rivis õpetajad, köstrid ja teised kirikupäeva saadikud. Praostide ees kõndis vanim praost Konstantin Thomson, kandes piiskopisaua, tema järel praostid ja usuteaduskonna esindajad, kahekaupa reas. Nendele järgnesid omakorda konsistooriumi

³²⁴ EELKKA, XVII KP 1934; *EK* nr. 39, 1934, lk. 307–308.

³²⁵ Protsessiooni ja jumalateenistuse kirjeldus: EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 120–123, piiskopi ametisse seadmise protokoll; *EK* nr. 39, 1934, lk. 308–310.

assessorid, kõige ees praost Johannes Oskar Lauri mitraga ja seejärel August Topman, Alfons Hintzer ja abipresident Jaan Masing kirikuvalitsuse sekretär Oskar Villa saatel, viimase käes oli piiskopi kinnituskiri. Assessorite järel kõndis üksi ametisse seatav piiskop Rahamägi albas, tema järel tulid assistendid ja pühitseja – Taani kiriku preester Lorentz P. Fabricius, Soome piiskop Aleksi Lehtonen, Läti kiriku peapiiskop Theodors Grünbergs ja kõige viimasena Uppsala peapiiskop Erling Eidem. Seda uhket rongkäiku saatis orkestrimuusika, samal ajal helisesid kõikide Tallinna kirikute kellad, kõige vägevamalt Aleksander Nevski katedraali omad. Toomkiriku juures ootasid juba suured rahvahulgad. „Jumal oli andnud ilusa ilma, osavõtjaid oli kogunenud üle kogu maa selleks päevaks meie pealinna, rahvast olid kõik lähedal olevad tänavad ja platsid täis, Toomkirik mahutas enesesse ainult väikese osa soovijaid,” meenutas J. O. Lauri. „Jumalateenistusel viibisid härra Riigivanem ühes vabariigi valitsusega terves koosseisus. [---] Kogu jumalateenistus pakkus üleva pildi ja jättis osavõtjatele unustamata mulje oma pühalikkusega ja väärrikusega.”³²⁶ Veel 60 aastat hiljem oli see pidulik päev eredalt meeles ka tollasel noorel üliõpilasel R. Kivirannal:

Vaevalt on kunagi varem Tallinnas toimunud enam inimsüdameid puudutav sündmus, kui oli see, mis toimus 10. septembril 1934, ilusal põhjamaisel sügispäeval. Olin siis usuteaduskonna üliõpilane ja mäletan seda elamusliku sügavusega. Üle kogu Eesti olid pealinna kogunenud ligi 200 kirikuõpetajat. Ei varem ega hiljem pole Tallinn näinud midagi taolist. Tuhanded eestlased palistasid tänavat, mis viis üles Toomkirikusse. Ametirüüs vaimulikud – vanad, keskealsed ja noored – sammusid rongkäigus. Hõberistidelt säras sügispäike. Rongkäigu lõpus tuli ametisse õnnistatav eesti rahvusliku kiriku peapiiskop ja meie sõbrad välisriikidest: Rootsi peapiiskop, Taani peapiiskop, Läti peapiiskop ja Soome piiskop A. Lehtonen.³²⁷

Arvatavasti on Rahamäe ametiseseadmine osavõtjate ja pealtvaatajate rohkusest üks suurejoonelisemaid Eesti ajaloos pärast esimese piiskopi Kuke pühitsemist Kaarli kirikus (toona oli vaimulike rongkäiku vaatama kogunenud umbes paarkümmend tuhat inimest). Toomkirikus oli see esimene piiskopipühitsemine pärast aastasade pikkust vaheaega. Mõistetavalt on sellest päevast säilinud suhteliselt palju fotomaterjali. Nii näiteks võib piiskop Rahamäe juubeliteoses – aga ka kirikulehes ja mujal ajakirjanduses – avaldatud fotodel näha rahvahulkade vahel üles Toompeale siirduvat vaimulike protsessiooni, taustal Jaani kiriku torn, samuti valitud hetki jumalateenistusest ja pärast Toomkiriku ees.³²⁸

Kui rongkäik oli kiriku juurde jõudnud, siirdus osa sellest ühes pühitsetava piiskopiga Kiriku tänava kaudu käärkambrisse. Samal ajal kogunesid tähtsamad

³²⁶ HBR 1936, lk. 56, 60.

³²⁷ Kiviranna 1996. Mõnda fakti tuleb siiski korrigeerida: Rahamägi pühitseti 16.9.1934 piiskopiks (mitte peapiiskopiks), „Taani peapiiskop” oli tegelikult missarüüs taani preester L. Fabricius.

³²⁸ HBR 1936, lk. 84, 85, 89, 91, 93. Vt. ka fotosid nr. 8–9 käesoleva töö lisas.

külalised üksteise järel kirikusse. Kell 11.45 saabus proua Edith Rahamägi ühes saatjatega ja väliskülaliste abikaasadega, viis minutit hiljem jõudis kohale vägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoner. Kell 11.55 tuli riigivanem Konstantin Päts. Teda olid tulnud uksele vastu võtma konsistooriumi abipresident J. Masing, assessor A. Hintzer, praost J. O. Lauri, Toomkoguduse juhatuse esimees Arnold Nirk ning õpetajad A. Sommer, Paul Kuusik ja K. Steinberg, kes saatsid riigivanema altariruumi tema kohale, mis oli kaunistatud lillede ja kimpudega. Väljas mängis orkester riigipea saabumise puhul riigihümni, tema kirikusse astudes esitasid koor ja orkester Enn Võrgu „Isamaale”. Teised külalised ja valitsuse liikmed olid kirikusse tulnud juba varem. Jumalateenistus algas keskpäeval. Ühendkooride esituses kõlas Enn Võrgu „Looja vägevus”, pärast seda pidas praost J. O. Lauri kantslist tervituskõne. „Oleme tulnud siia vana kiriku võlvide alla kokku, et seada ametisse teist Eesti Ev.-Lut. Usu Kiriku piiskoppi,” kõneles ta. „Meie oleme rõõmsad, kuna peale aastapikkust vaheaega meie kirik sai enesele jälle juhi. Meie tänane päev on otsekui õnnistus meile. Jumal õnnistagu tänast püha ja sirutagu oma õnnistavad käed meie piiskopi, meie kiriku, rahva, riigi ja maa üle.”³²⁹

Pärast tervitussõnu esitas koor orkestri ja oreli saatel Rudolf Tobiase „Eks teie tea”. Kui kaasa teenivate vaimulike protsessioon kirikusse sisenes, tõusid kõik püsti. Altarisse astusid peapiiskop Eidem, peapiiskop Grünbergs, piiskop Lehtonen, praost Lauri ja õp. Fabricius; teised assistendid ja Rahamägi jäid seisma altarivõre ees. Koguduselaulu „Siimon Joonas tänas mulle vastus anna” järel pidas peapiiskop Eidem rootsi keeles kõne, mis oli tõlgitud eesti keelde ning trükitud laululehtedele. Eidem kõneles piiskopiameti vastutusest ja kutsus pühitsetavat jääma võõraks kõikidele kirikupoliitilistele võimupüüetele, mitte taotlema maailma lugupidamist ja kiitust, mitte hoolima enesest ning meeles pidama, et tunnistuse andmine Kristusest peab teostuma elus ja tegudes.³³⁰

Pärast peapiiskopi kõnet luges abipresident Masing ette kinnituskirja. Assis-teerijad ütlesid sobiva piiblisalmi ning pühitsetav luges usutunnistuse. Pea-piiskop Eidem esitas ametisse seatavale neli korrakohast küsimust piiskopiameti enese peale võtmise, Jumala puhta sõna juurde jäämise, oma eluga usklikele eeskujuks olemise, kogudustes korra järele valvamise ja Kristuse riigi edenda-mise kohta. „Kõigeväeline Jumal andku sulle jõudu, ja aidaku sind neid töotusi pidada! Ja selle meelevalla järele, mis mulle Jumala nimel on kätte usaldatud, annan mina sinu kätte piiskopi ameti Eesti Evangeeliumi Luteri usu kirikus Jumala Isa ja Poja ja Püha Vaimu nimel,” ütles peapiiskop.³³¹ Nende sõnade järel Rahamägi põlvitas ja peapiiskop Eidem astus koos abilistega võre juurde, luges rootsikeelse palve ning kõik asetasid oma käed tema peale. Samal ajal laulis koor ladinakeelset hümnit *Veni, Sancte Spiritus, reple tuorum corda*

---

³²⁹ EK nr. 39, 1934, lk. 308.

³³⁰ HBR 1936, lk. 56–60.

³³¹ EK nr. 36–38, 1934, lk. 301.

fidelium.³³² Lauu ajal anti pühitsetavale üle kinnituskiri ja piiskopi insiigniad.³³³

Pärast seda esitasid koorid orkestri ja oreli saatel Enn Võrgu moteti „Üks kindel linn ja varjupaik”, samal ajal lahkusid pühitsejad altarist ning nende asemele astus pühitsetud piiskop. Rahamägi pidas nüüd omakorda kõne, tervitades kohalolijaid salmiga 2Tm 1:7 ja tuletas meelde oma lahkunud isa, kes oli pojale palunud Jumalalt tarkuse, tõe ja armastuse vaimu, aga mitte arguse vaimu. „Selle vaimu väes on võidelnud kõik usklikud ja selle vaimu väega astus võitlusse ka Gustav Adolf, Rootsi kuningas,” refereerib piiskopi ametisse seadmise protokoll Rahamäe sõnu. „Andku Jumal headuse, tõe ja armastuse vaimu, mis ühendaks meie kogudusi üheks tervikuks. Jumal õnnistagu meie maad, riiki ja rahvast ning kirikut oma vaimuga.”³³⁴ Kiriku nimel tervitas piiskoppi taas praostide seenior K. Thomson. Pärast seda pidas piiskop Rahamägi palve maa, riigipea, valitsuse, kaitseväge, rahva ning kiriku eest. Jumalateenistus lõppes Meie Isa palve, piiskopliku õnnistuse ja ühislauluga „Õnnista ja hoia”. Kirikust lahutati protsessioonis, eesotsas vastpühitsetud piiskop Rahamägi, riigivanem Päts, kaitsevägede juhataja Laidoner ja ametisse pühitsejad. Konsistooriumi maja ees tehti ühine ülesvõte.

Piiskopi pühitsemise jumalateenistus kanti üle tollal võrdlemisi uudse tehnikasaavutuse – raadio – vahendusel. Kuna rahvast oli palju ja Toomkirikusse lubati vaid kutsetega, korraldati Püha Vaimu ja Jaani kirikus raadioülekande avalik kuulamine. Selleks paigaldati nimetatud kirikutesse valjuhääldid. Koguduseliikmed ja teised huvilised, keda oli kogunenud võrdlemisi suurel hulgal, võisid laululehelt jumalateenistuse kulgu jälgida ja kaasa laulda ning palvetada.³³⁵ Pidulik ja pühalik meeolu valitses mitte ainult kirikutes, vaid kogu linnas. Paljud majad olid kaunistatud Eesti, Soome, Rootsi, Taani, Läti ja Saksa lippudega. „Valitses vaimustus ning pühalikkus täitis inimeste südamed,” kirjutas kirikuleht.³³⁶

Sama päeva õhtul peeti Tallinna kirikutes tänujumalateenistusi, millest vastpühitsetud piiskop oma ametirüüs osa võttis. Eriti pidulikuks kujunes piiskopi vastuvõtmine Püha Vaimu kirikus. Kirik oli kaunistatud ja säras elektrivalguses, peasissekäigu juures seisis spaleeris piiskopi saabumist oodates valgetes riietes koguduse naistegelased. Tallmeister pöördus piiskopi poole tervituskõnega, milles tähendas, et viimase kümne aasta jooksul on kogudus üldkirikust eemal seisnud, kuid piiskop Rahamägi on leidnud tee, kuidas kogudust ja tema

---

³³² Tegemist on luterlikus ordinatsioonikorras sageli kasutatava keskaegse nelipüha sekventsiga, mis Martin Lutheri töötluses leidub nt. Kiriku Lauu- ja Palveraamatus, nr. 133.

³³³ Kahjuks ei selgu allikatest, millise palve või vormeliga Rahamäe piiskopiks pühitsemine sündis.

³³⁴ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 122, piiskopi ametisse seadmise protokoll.

³³⁵ EK nr. 39, 1934, lk. 311–312.

³³⁶ *Ibid.*, lk. 310.

õpetajat jälle kaasa tõmmata üldkiriku tegevusse, tehes seda armastuse ja usaldusega. Tallmeister avaldas ka lootust, et koostöö areneb rahu ja jätab sügavad vaod nii kiriku kui koguduse ellu. Rahamägi tuletas omalt poolt meelde Püha Vaimu kirikuga seotud mälestusi koolipõlvest ja hiljem selle koguduse abiõpetajana ning rõhutas, et lepitus tuleb Jumalalt. „Sageli on elus lahkumisi, ometi teed lähevad jälle ühte,“ sõnas piiskop ning soovis, et hea vahekord lepitatud kogudusega jääb püsima. Nagu kirikuleht märgib, kuulati piiskopi südamlikku kõnet huvi ja tähelepanuga ning paljud olid liigutatud. Kiriku hümni „Üks kindel linn ja varjupaik“ ajal lahkus piiskop juba järgmisesse kirikusse ning jumalateenistus jätkus ilma temata.³³⁷

„Minu rahutu, tormiline ja äge iseloom on mind mõnigi kord juba viinud ebaõigele maanteele,“ tunnistas kirikuga lepitatud Tallmeister hiljem. „[---] Mul on aga alati olnud häid sõpru, kellega koos sõitmine on mõjunud minule õilistavalt ja kasvatavalt. Ja nende hulka kuulub silmapaistva kujuna ka meie praegune piiskop.“ Ta pani selle Rahamäe rahuliku ja tasakaaluka iseloomu arvele: „Teistsuguse iseloomuga mees võiks kergesti „ajada pilli lõhki“ ja juhtida teelt kõrvale. H. B. Rahamägi isik mõjub aga soojendavalt, ühendavalt, õilistavalt ja on tagatiseks, et meie kirikuelu areneb...“³³⁸ „Vaba Maa“ aga sedastas, et piiskopi ametisse pühitsemise päev kujunes pöördepunktiks kiriku ühtseks tervikuks liitmise mõttes.³³⁹

Pidulikule ametissepühitsemisele järgnenud paari kuu jooksul jätkas Rahamägi lepitustööd mitmesuguste tüliküsimuste lahendamisel. Probleeme oli ette tulnud Rakvere koguduses ja Tartu Pauluse eri pihtkondade vahel, samuti Hiiumaal ja Hallistes. Rahamäel õnnestus need tülid ja arusaamatused vaigistada. 8.–9. detsembrini külastas ta Iisaku kogudust, mis oli alles vähem kui kolme kuu eest üldkirikusse tagasi võetud. Pühapäeval peeti piiskopi osavõtul koguduse nõukogu koosolek, kus õpetaja V. Kuljus andis piiskopi ees ametivande. Pidulikul jumalateenistusel Iisaku kirikus andis Rahamägi Kuljusele tagasi temalt ära võetud introduksioonikirja. See hetk oli väga pühalik ja liigutav. Kuljus pöördus omakorda südamliku kõnega piiskopi ja üldkiriku poole, lubades kogu oma jõu rakendada kiriku ülesehitamise töösse.³⁴⁰

Rahamäe võit piiskopivalimistel tähendas ka teatud pööret suhetes baltisakslastega. Piiskop Kuke ajal varjutasid neid suhteid mitmesugused tüliküsimused, näiteks vaidlus Toomkiriku üle. Saksa kogudus oligi viimaks solvunult Toomkirikust loobunud. Kuigi sakslased olid soovinud piiskopi kohal näha pigemini Kappi või Varikut, oli Rahamägi valmis neile vastu tulema. Erakorralisel kirikupäeval otsustati Paide ja Nõmme saksa kogudus – esimene neist oli mõnda aega tegutsenud iseseisvalt, üldkirikust lahus – vastu võtta Saksa praostkonda. (1935. aastal võeti samamoodi kirikusse tagasi Rakvere saksa

³³⁷ *Ibid.*

³³⁸ *HBR* 1936, lk. 215–216.

³³⁹ *Vaba Maa* nr. 218, 19.9.1934, lk. 7 („Piiskop pühitseti ametisse”).

³⁴⁰ *EK* nr. 50, 1934, lk. 394–395.

kogudus.) M. Ketola juhib tähelepanu ka Rahamäe kavatsusele – ilmselt juba varsti pärast ametisse astumist – otsida endise saksakeelse Toomkogudusega lepitust, pakkudes neile võimalust Toomkirikusse tagasi pöörduda ja seda koos eesti kogudusega kasutada. Piiskop oli ju ühtlasi Toomkoguduse õpetaja. Paraku ei saanud see kava teadmata põhjusel ikkagi teoks. Ametisse asumisele järgnenud kuudel näitas Rahamägi veel muulgi viisil oma kavatsust baltisakslaste senisest suuremaks integreerimiseks Eesti kirikuellu, nii et edaspidi oli neil ainult häid sõnu öelda suhete kohta eestlastega. Saksa praostkonna praost Konrad von zur Mühleni sõnul ei tundnud saksa kogudused endid enam Eesti kirikus tõrjutuna.³⁴¹

Siinkohal võib küsida, miks oli Rahamägi oma eelkäijaga võrreldes sakslaste suhtes palju vastutulelikumalt meelestatud? On huvitav, et 1939. aasta piiskopitüli ajal kaebas J. Lattik ülekuulamisel siseministeeriumis, et Rahamäe kodu polevat kunagi olnud „eesti vaimuga”, seal olevat sageli valitsenud „kadaka vaim ja kadaka eesti keel”.³⁴² Lattiku väide tundub siiski ülepingsutatuna või isegi pahatahtlikuna, igal juhul ei jäta Rahamäe enda mõtteavaldused kiriku ja riigi teemal küll seda muljet, et talle oleksid baltisakslaste taotlused ja hoiakud kuidagi eriliselt sümpatiseerinud (seda vaatamata sellele, et ta oli üliõpilaspõlvles olnud mitmetes baltisaksa perekondades koduõpetajaks). Ketola hinnangul oli piiskopi mõistev suhtumine sakslaste suhtes tingitud praktilistest põhjustest.³⁴³ Sellega võib nõustuda. Nagu eespool sai tõdetud, soovis uus piiskop alustada oma ametiaega kiriku „koondamise” ehk ühendamise ja vanade vastuolude lepitamisega. Võib hõlpsasti oletada, et Rahamägi tahtis alustada kiriku arengukäigus uut etappi ja – puhtinimlikult võttes, miks ka mitte – hankida endale kiriku ühendaja oreool.

Juba oktoobris 1934 kirjutas J. Järve, kellele Rahamägi soovis anda diasporaatöö koordineerimise ülesande, piiskopile vastuseks, et on nõus abiks olema, lisades: „Päris rõõm on näha, kuidas Sa nii südilt ja otsustavalt ise tegutsed ja teisi tööle kutsud ja ülesanded kätte juhataid.”³⁴⁴ 22. novembri kirikulehe numbris avaldas peatoimetaja Aunver piiskopi tegevust kiitva artikli „Eesti Ev. Luteri Usu Kiriku elu tõusuteel. Vale seletuste vastu”, milles ta leidis, et kiriku elu seismise korralduse kohta võib viimasel ajal kirikurahva laiadest ringidest heakskiitvaid arvamusi kuulda. Mitmed rasked ja kirikule varjuheitvad arusaamatused ning tülid on piiskopi „osaval juhtimisel” kõrvaldatud. „Evanageelne rahvas koondub oma kiriku ümber,” kirjutas Aunver, „[---] meie piiskop [on] suutnud mõne kuu jooksul luua eeldused edasiseks ülesehitavaks tööks kogu rindel meie kirikus.” Samas nentis ta, et lahkusulistele ja mõnede kiriku liikmete seas levitatakse valeteadeteid, nagu oleks kirikus taas protestantismile

³⁴¹ Ketola 2000a, lk. 284–285.

³⁴² ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 27, Lattik ülekuulamisel 24.8.1939. Vt. lähemalt 6. peatükki.

³⁴³ Ketola 1999, lk. 242.

³⁴⁴ EELKKA, kirjavahetus diasporaatöö asjas 1921–1938, Järve Rahamäele 24.10.1934.

(s.o. liberaalsele suunale) tee avatud ning et kirik on koguni loobumas oma usualustest. Aunver lükkas need väited kategooriliselt tagasi ja rõhutas, et kahe koguduse (Tallinna Püha Vaimu ja Iisaku) tagasituleku puhul ei ole mitte mingeid järeleandmisi tehtud ning kiriku usualused on ja jäävad endiseks.³⁴⁵

Niisiis alustas Rahamägi oma ametiaega pingutustega kiriku sisemise ühtsuse taastamise nimel. Kuid kiriku konsolideerimiseks ei piisanud üksnes erinevate suundade ja isikute vahel lepituse otsimisest ja vanade vastuolude lahendamisest. Ümberkorraldamist vajas ka kiriku tegevuse õiguslik baas ja selle eeldusena suhted riigivõimuga.

2.2. 1934. aasta võimupööre ning uus kirikute ja usuühingute seadus

2.2.1. Pöördeline aasta

1934. aasta kujunes murranguliseks nii Eesti riigi kui kiriku jaoks. Noor vabrik oli jõudnud sisepoliitilisse kriisi. 1929. aastal alguse saanud ülemaailmse majanduskriisi rasked tagajärjed ning poliitiliste erakondade kemplemine olid kasvatanud toetust Vabadussõjalaste Liidule ehk vapsidele, kelle autoritaarne põhiseadus sai rahvahääletusel 13.–14. oktoobril 1933 enamuse toetuse. See oli juba kolmas rahvahääletus põhiseaduse üle alates 1932. aasta augustist. Jaan Tõnissoni valitsus astus seepeale tagasi ning riigitüüri juurde tõusis Konstantin Pätsi juhitud valitsus. Uus põhiseadus jõustus 24. jaanuaril 1934. Sama aasta märtsiks kavandatud valimiste favoriidiks tõusid aga vapsid, kelle häälekad kõnemehed lubasid võimule tulles Pätsi ja Laidoneri riigivara riisumise eest kohtu alla anda.

Selles poliitiliselt ärevas ja palavas õhustikus panid Päts ja Laidoner 12. märtsil 1934 toime riigipöörde, viidates riigi tungivale hädaolukorrale, ning kuulutasid välja kaitseseisukorra. Selles sammus polnud iseenesest midagi enneolematut, sest eelmisel aastal oli riigivanem Tõnisson kasutanud vabadussõjalaste vastu samuti kaitseseisukorda. Esialgu suhtus ühiskond Pätsi ja Laidoneri tegevusse mõistvalt, uskudes võimuhaarajate põhjendusi ja pidades olukorda ajutiseks.³⁴⁶ Kuid üsna kohe hakkas Päts rääkima põhjalike ühiskondlike ümberkorralduste vajadusest. Olles veendunud rahva raskes meelehaiguses, asus ta autoritaarseid juhtimismeetodeid kasutades oma äranägemise kohaselt ühiskonda koondama ja noort riiklust tervendama. „Rahval tuleb tagasi tõmbuda, tuleb kihutustöö asemel selgitamisetööle asuda, tuleb selgitada, et meie riigis oli raske haigus. [---] Niisugune psüühiline haigus on meie rahvast ka praegu tabanud. [---] Selle nähtega tuleb kui haigusega ringi käia, seda

³⁴⁵ EK nr. 47, 1934, lk. 371–373.

³⁴⁶ Eesti ajalugu VI, 2005, lk. 92–93.

haigust on palju, ja seda tuleb arstida,” kõneles Päts 15. märtsil Riigikogu ees kaitseisukorra sisseadmist põhjendades.³⁴⁷

Kuitahes õilsad ja kõrged Pätsi ja tema mõttekaaslaste sihid ka polnud, tähendas ettevõtetud „arstimine” kindlakäelist demokraatia piiramist. Septembris tuli Riigikogu viimast korda kokku – parlamendi istung katkestati, kui meeleolud muutusid valitsuse suhtes liiga kriitiliseks. Vormiliselt jäi Eesti küll parlamentaarseks vabariigiks, kuid tegelikkuses koondus seadusandlik võim Pätsi kätte, kes kuulutas seadusi välja dekreetide abil. Kuue kuu möödudes pikendati kaitseisukorda, 1935. aasta märtsis lõpetati erakondade tegevus.

Riigi konsolideerimisele suunatud Pätsi poliitiline kurs on ühelt poolt ning teisalt „koondava voolu” esindaja Rahamäe valimine piiskopiks avasid võimaluse kiriku ja riigi suhete ümbervaatamiseks ning muudatuste tegemiseks kirikukorralduses ja -juhtimises. Selles võiks pingutamisi näha teatavat analoogiat – reaktsiooni liigsele demokraatiale ja selle põhjustatud probleemidele nii riigis kui kirikus. Kui Päts uskus, et rahvas on haige ja riik vajab tervendamist, siis Rahamägi kõneles „kiriklikust bolševismist”. Siiski tuleb mees pidada, et Rahamägi valiti piiskopiks igati demokraatlikul viisil ülekaaluka häälteenamusega ning tema järgnev ametiaeg ei kinnitanud küll kuidagi seda, et teda võiks pidada kõvakäeliseks, autokraatlikuks kirikujuhiks. Uue piiskopi ametisse astumine langes kokku „vaikiva ajastu” algusega riigi poliitilises elus, mis paratamatult vajutas pitseri tema ametiajale. Kuivõrd Rahamägi oli varem assessorina järjekindlalt tegutsenud kiriku terviklikkuse nimel, oli selge, et tema astumine kirikujuhi kohale annab võimaluse astuda reaalseid samme kiriku konsolideerimiseks. „Piiskop H. B. Rahamägi ametisse ja kiriku juhtimisele astumisega algab uusim ajajärk E.E.L.K. arenemisloos,” kirjutas üks tema lähemaid kaastöölisi assessor A. Sommer 1936. aastal. „Selle ajastu alguse tähiseks on „Kirikute, usuühingute ja nende liitude seadus” ja E.E.L.K. Põhimäärused”.³⁴⁸

Tõepoolest, vaid üheainsa aasta jooksul – 1934. aasta kevadest kuni järgmise aasta kevadeni – muutus kiriku sisemine ja väline olukord põhjalikult. Selle aja sisse jäid uue piiskopi valimine ja ametisse pühitsemine, uue kirikute ja usuühingute seaduse väljatöötamine ja kehtestamine ning kirikukorraldust sätestavate põhimääruste vastuvõtmine. Kaheteistkümne kuuga suudeti nii suhetes riigiga kui ka kirikukorralduses läbi viia muudatused, millest kiriku juhtkond oli eelneva kümnekonna aasta jooksul vaid unistanud. Igatahes võis piiskoplik vikaar J. O. Lauri 1936. aastal kirjutada: „Mõne aasta eest ei oleks võinud keegi uneski näha, et meie Ev. Lut. Usu Kirik nii lühikese ajaga võib ühiseks kirikuks koondatud saada. Selle eest oleme kõige rohkem tänu võlgu meie piiskopile d. dr. H. B. Rahamägile.”³⁴⁹ Loomulikult ei saa kiriku ja riigi lähenemist kirjutada üksnes Rahamäe tegevuse arvele, kuigi pole kahtlust, et

---

³⁴⁷ Päts 1999, lk. 224.

³⁴⁸ HBR 1936, lk. 46.

³⁴⁹ *Ibid.*, lk. 62.

piiskopitoolile asudes tegi ta kõik selleks, et riigi ja kiriku vahel valitseksid head suhted. Kirikuvalitsuse ja Pätsi juhitud riigivõimu huvid langesid teatud punktides kokku. Oli ju riigivanem Päts asunud koos valitsusega „Eesti Vabariigi valitsemise korda ümber korraldama,” nagu kirjutab Aunver, „mille käigus ilmnes ka ümberorienteerumine kirikute suhtes: nende osatähtsust rahva ja riigi elus lubati hakati õiglasemalt hindama, kui see enne oli. Valitsusringide poolt lubati suuremat vastutulekut kiriku eluliste nõuete osas.”³⁵⁰ Vastutasuks ootas režiim kirikult lojaalsust ja toetust oma poliitikale.

Esimese märgina sellest, et jää oli hakanud liikuma, avaldati 6. aprillil „Riigi Teatajas” vaimulike ametiriietuse kaitseseadus, mille riigivanem oli oma dekreediga maksma pannud. Seadus jõustus 16. aprillil. „Seega oleme pärast mitmeaastast ootamist jõudnud viimaks nõnda kaugele, et vähemalt vaimulikkude ameti riietust kõiksugused juhusteotsijad ehk vaimulikust ametist väljalangenud isikud kanda ei tohi,” kirjutas kirikuleht sel puhul.³⁵¹ L. Raudkepi teatel töötas seaduseelnõu välja Pätsi eelmise valitsuse kohtu- ja siseminister Ado Anderkopp juba umbes aasta eest, kuid siis tõusis päevakorda töö usuühingute ja nende liitude seaduse täiendamise ja muutmise seaduse eelnõuga, millega tegelesid jurist R. Eliaser, L. Raudkepp ja A. Sternfeldt. Vaimulike ametiriietust loodeti käsitleda selle raames, kuid paraku ei leitud kokkulepet Tallmeistriga. Viimasele olid arusaadavalt vastuvõtmatud sätted, mis keelasid usuühingute liitu kuuluval vaimulikul arvustada kiriku õpetuslikke põhimõtteid ja kalduda kõrvale kehtivast jumalateenistuse korrast. Peeti mitmeid koosolekuid, millest võtsid osa assessorid J. Masing, J. Varik ja A. Hintzer ning pastorid A. Sternfeldt, Br. Hasselblatt, A. Sommer, H. Kubu, A. Eilart ja L. Raudkepp ning mõned mittevaimulikud Riigikogu liikmed, kuid üksmeelele ei jõutud. 1933. aasta sügisel, kui uus Pätsi valitsus ametisse astus, asus Raudkepp parlamendi „erapooletu kristlasena” läbirääkimisi pidama riigivanem Pätsi ning kohtu- ja siseminister Johan Mülleriga. Selle tulemusena sündiski eraldi seadus vaimulike ametirõivastuse kaitseks.³⁵²

Uue kirikute ja koguduste tegevust reguleeriva seaduse väljatöötamine nõudis aga rohkem aega. 1934. aasta usuteadlaste konverents oli valinud kiriku ja riigi vahekorra küsimuste käsitlemiseks kolmeliikmelise komisjoni koosseisus J. Järve, J. O. Lauri ja A. Grünberg. Komisjoni ülesandeks pidi saama kiriku seisukohtade väljatöötamise uue seaduse jaoks. Järve teatel töötas komisjon pärast vajalikku eeltööd aprillis välja „Eesti ev.-lut. kiriku korraldamise seaduse” kavandi. Selle kavandi kohaselt on EELK avalik-õiguslik asutus, mis „on autonoomne oma siseelu korraldamises”. Komisjoni nägemuses pidi riigivõim andma kirikule raamseaduse, mis jätaks kirikule vabad käed oma siseelu korraldamiseks: „Kiriku raamiseadus määraks ära ainult kiriku kui autonoomse asutuse õigusliku seisukorra, kuna aga maksvate seaduste piirides kirik vabalt

---

³⁵⁰ Aunver 1953, lk. 34.

³⁵¹ EK nr. 16, 1934, lk. 126.

³⁵² EK nr. 10, 1934, lk. 79.

ise oma elu korraldada võiks.³⁵³ Niisiis soovis komisjon kirikule ühtaegu riigi tuge avalik-õigusliku staatuse näol ning samas oma sisemistes asjades sõltumatust riigist. Samal ajal, s.o. 1934. aasta kevadel, ringles valitsusringkondades veel üks eelnõu, mis Järve hinnangul leidis seal suuremat poolehoidu, kuna see arvestas ka apostlik-õigeusu kiriku soove. (Ilmselt mõtles Järve 1933. aasta nn. dekreetseaduse eelnõud, millest oli juttu 1. peatükis.³⁵⁴) „Kuid suureks üllatuseks on selgunud,“ jätkab Järve, „et ka see kavand Valitsuse poolt vastuvõtmist ei ole leidnud.“ Tema meelest polnud seda vaja kahetseda, kuna mõnede õigete seisukohtade ja mõtete kõrval oli see tervikuna kirikule vastuvõtmatu.

Seaduseelnõu koostamine ei kulgenud esialgu eriti sujuvalt, osalt kindlasti võimude hõivatuse tõttu seoses üldise poliitilise olukorraga, osalt oli asi võibolla ka selles, et kirikul puudus parasjagu uue piiskopi näol liider. Kuid igatahes astus Rahamägi ametisse olukorras, kus tal tuli sellega kohe tegelema hakata; sellest kujuneski uue piiskopi ametiaja esimene tõsisem probleem. J. O. Lauri ütleb: „Nüüd võis piiskop H. B. Rahamägi täie innuga asuda teise ülesande teostamisele. Nimelt oli XVI kirikupäev soovinud muretseda kirikule omavalitsuse õigused. Läbirääkimised vabariigi valitsusega kestsid pikemat aega. Arutati ja koostati mitmeid kavu õnnetu usuühingute ja nende liitude seaduse muutmiseks...“³⁵⁵ Ka O. Sild kirjutab, et sama kirikupäev, mis valis piiskopi, kohustas ning volitas konsistoriumi astuma samme valitsuse ees, et kirikule antaks avalik-õigusliku asutuse õigused ning et „pikemate läbirääkimiste järel pandi riigivanema dekreedina 24. XII 1934 maksma uus „Kirikute ja usuühingute ning nende liitude seadus“, mis võimaldab terviklikku kirikut kogudusteliidu asemel ja kiriku enesevalitsemist.“³⁵⁶ (Kirikupäeva protokoll ei sisalda küll vähimatki märget kirikule avalik-õigusliku staatuse taotlemise kohta, kuid ilmselt oli see siiski jutuks.) Need „pikemad läbirääkimised“, mille all nii Lauri kui Sild mõtlesid nähtavasti kirikuringkondade ammuseid püüdlusi kirikukorralduse muutmiseks, jõudsid lõpusirgele 1934. aasta detsembris. Võiks arvata, et piiskop Rahamäel oli endise poliitiku ja riigimehena piisavalt kogemust, et kiriku soovid riigi ette kanda ja neid mõistetavaks teha. Nagu järgnev protsess näitas, polnud see sugugi nii lihtne, sest võimudel olid kirikuga omad plaanid.

20. juunil valis kirikupäev ametisse uue kirikuvalitsuse koosseisus: abipresident dr. J. Masing, vaimulikud assessorid A. Kapp ja J. O. Lauri, ilmikassesso-

³⁵³ EELKKA, toimik „Kirikuseadus“, Eesti ev. luteri kiriku korraldamise seadus (allkirja ja kuupäevata käsikiri); *EK* nr. 24/25, 18.6.1934, lk. 187 (J. Järve. „Missuguseid muudatusi on oodata kiriku ja riigi vahekorras?“).

³⁵⁴ EELKKA, toimik „Kirikuseadus“, usuühingute ja nende liitude seaduse muutmise ja täiendamise dekreet (dateerimata masinakirjamustand 1934. aastast). A. Sternfeldti teatel oli selle väljatöötamine alanud juba 1932. aastal ja sellest võtsid osa nii konsistorium ja piiskop Kukk kui ka apostlik-õigeusu kiriku juhtkond, vt. toimik „Kirikuseadus“, Sternfeldt Rahamäele 17.8.1934.

³⁵⁵ *HBR* 1936, lk. 60.

³⁵⁶ Sild 1938, lk. 232.

rid A. Hintzer (kohtupalati liige) ja prof. A. Topman. Uue kirikuvalitsuse ees seisis kaks kiireloomulist ülesannet – ettevalmistuste tegemine uue piiskopi ametisse pühitsemiseks ning läbirääkimistesse astumine valitsusega kiriku staatuse küsimuses. 28. juunil kohtus Rahamägi ajakirjanikega ja selgitas neile oma põhimõtteid ja seisukohti edasise tegevuse suhtes ning nimetas ülesandeid, mis ootavad lahendamist. Muu hulgas ütles ta:

Isiklikult olen täiesti teadlik, et tuleb püüda ühtlase, iseseisva, tugeva ja rippumatu kiriku poole, kes teadlik on oma otsesest ja igavesest ülesandest, olla Kristuse õpetuse ja püha armastuse evangeeliumi kandja rahva hinge ja teenida sellega, kui kõige suuremaga, oma rahvast. Ainult niisugusena võib ja tohib kirik tagajärjekalt tegutseda ja üles astuda. Eesti ev.-lut. kirik töötab Eesti riigi raames ja on arusaadav, et kirik tunnistab riigi välispidist suveräänsust ja eeldab riigi head tahet ka kiriku suhtes. Kirik ise aga peab kõigepealt oma väärikuse eest hoolitsema. Kirikule pole sünnis riigilt midagi nuruda, kuid loodame, et riik aru saab kiriku tähtsusest meie riigi ja rahva ühtlustaval ja ülesehitamise töö ja ei jäta seepärast oma poolt kirikut vaeselapse ossa – teiste tähtsate asutuste kõrval.³⁵⁷

1. augustil külastas piiskop Rahamägi riigivanem Pätsi. Kirikulehe teatel oli riigi- ja kiriku peal pikem jutuajamine muu seas uue kirikuseaduse ja kiriku seisukorra üle. Rahamägi andis ka üle kutse osaleda tema pidulikul ametisse pühitsemisel.³⁵⁸ 14. augustil saatis Rahamägi Pätsile kirja, milles ta avaldas viimasele tänu senise vastutulelikkuse eest. „Olen mitmesugustel ametitalitustel palju kokku puutunud rahvaga ja kuulnud nende arvamisi ja mõtteid,” kirjutas piiskop. „Üks joon paistab silma: rahval on rõõm ja hea meel, et Teie, härra Riigivanem, soovite pinevat vahekorda, mis riigi ja kiriku vahel olemas olnud, lõpetada.” Muide, kiri algab sõnadega „Armas Eesti rahva isa!” ning selles tituleeritakse Pätsi rahva isaks tervelt kolmel korral. Selles kirjas tõstatas Rahamägi kirikult võõrandatud varade kompenseerimise teema ja avaldas lootust, „et ka see meie kirikurahva soov ka Teie sooviks saab ja Teie kui meie rahva isa, ka kirikurahva ootustele mõtlete.”³⁵⁹

Vahepeal oli aga kohtuministeriumis edenenud töö uue kirikute ja usuühingute seaduseelnõu aluspõhimõtetega, mis oli usaldatud kohtuministeriumi nõunikule Johannes Klesmentile. Juba juunikuus esitas J. Järve kirikulehe veeritudel nõudmise, et kirikul tuleks astuda samme, et tema esindajad kutsutaks eelnõu koostamisest osa võtma, kus nad siis suudaksid kiriku õigustatud seisukohti tarvilikult põhjendada.³⁶⁰ See soov küll ei täitunud, kuid 27. juulil saatis kohtu- ja siseminister J. Müller piiskop Rahamäele kirja, milles ta andis teada, et oli saanud valitsuselt ülesande töötada välja uue kirikuseaduse eelnõu, ning palus, et piiskop ja konsistorium teeksid teatavaks oma seisukohad

---

³⁵⁷ EK nr. 27, 1934, lk. 210.

³⁵⁸ EK nr. 32, 1934, lk. 254.

³⁵⁹ EELKKA, piiskopi kirjavahetus 1934, Rahamägi Pätsile 14.8.1934.

³⁶⁰ EK nr. 24/25, 18.6.1934, lk. 88.

kirikukorralduse kohta, et neid oleks võimalik arvesse võtta. Samal kuupäeval saatis Klesment piiskop Rahamäele dokumendi, mis kandis pealkirja „Põhilaused uue kiriku seaduse koostamiseks” ja mis kujutas endast uue seaduse üldist kava. Kaaskirjas märkis Klesment, et kohtuminister ei ole veel seisukohta võtnud.³⁶¹ Olgu märgitud, et põhilause te koostamispõhimõtted olid juba veidi varem saanud avalikuks, kuna Klesment oli neid tutvustanud „Päevalehes”. Muu hulgas väitis ta, et kirikul ei saa olla kellegi suhtes mingisugust sundkorralduste tegemiste õigust, s.t. õigust kohustada oma liikmeid või kogudusi midagi tegema. Kohe järgmisel päeval vastas talle L. Raudkepp, kes ei tahtnud uskuda, et „J. Klesmenti eluvõõras ja mittekirikusõbralik seisukoht oleks ka siseministri oma.” Klesment ei jäänud talle vastust võlg.³⁶²

Põhilause orientatsioon riigi ja kiriku suhete küsimuses tuleb selgesti esile juba sissejuhatavas osas. Kirikute gelased ja kristlikud poliitikud olid avaldanud soovi, et luteri kirikule kui suurimale kirikule antaks avalik-õiguslik staatus. Klesment ei pidanud seda võimalikuks, argumenteerides põhilause te tekstis, et põhiseadusest tulenevalt võivad usuühingud olla ainult eraõiguslikud isikud, kuna avalik-õiguslik organisatsioon on osa üldisest riigiparaadist, kuid põhiseaduse § 11 sätestab ühemõtteliselt, et riigiusku ei ole. Samas väitis ta, et riigil lasub järelevalve kohustus usuühingute üle, silmas pidades avaliku korra ja kõlbluse kaitset. Tema sõnul on riigi sekkumine täiesti mõeldav, kui vaimulikud mõnitavad ja teevad maha maksvat riigikorda, nagu see olevat mõnel pool juhtunud 1933. aasta lõpus ja 1934. aasta alguses, või kui nad ignoreerivad valitsuse korraldusi ja kutsuvad koguduseliikmeid üles neid mitte täitma (näiteks toodi Petseri kalendritülid). Edasi rõhutas ta, et riik ei saa anda ühelegi usuühingule mingisuguseid eesõigusi võrreldes teistega. Kirikul on õigus anda puhtusulisi eeskirju, kuid riik valvab, et need oleksid seadustega kooskõlas, niivõrd kui see puudutab avalikku korda ja kõlblust. Sellest lähtuvalt sisaldasidki uue kirikuseaduse aluseks olema pidanud põhilause te mitmeid norme, millega kirik allutati riigi järelevalvele. Näiteks oli siseministrile antud õigus kiriku või koguduse registreerimisest keelduda, kui selle eesmärgid või kombes on avalikule korrale ja kõlblusele vastukäivad. Üle saja tuhande liikmega kirikute vaimuliku juhi ametisse valimise pidi kinnitama valitsus. Siseministrile oli antud ka koguduste, valitsusele koguduste liitude sulgemise õigus.³⁶³

Peab ütleva, et ajakirjanduses ei nähtud probleemina mitte valitsuse soovi kehtestada kiriku üle suurem kontroll, vaid hoopis luterlaste väidetavaid riigikirikuks saamise püüdlusi. Juulis kritiseeris „Vaba Maa” luteri kirikut, et

---

³⁶¹ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, kohtuministri ja Klesmenti kirjad Rahamäele 27.7.1934.

³⁶² *Päevaleht* nr. 186, 9.7.1934, lk. 2 (J. Klesment. „Kirik põhiseaduse järgi”), nr. 187, 10.7.1934, lk. 4 (L. Raudkepp. „Jälle riigist ja kirikust”), nr. 188, 11.7.1937, lk. 4 (J. Klesment. „Veel kirikust põhiseaduse järgi. Vastuseks hra L. Raudkepale”).

³⁶³ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, Klesmenti koostatud „Põhilaused uue kirikuseaduse koostamiseks”.

selle asemel, et oma sisemist lagunemist arstida sisemise uuestisünniga, soovib see tagasi pöörduda revolutsioonielse olukorra juurde. Ajaleht tuletas meelde, et teatud kirikuõpetajate ringkond oli esitanud valitsusele eelnõu, mida sooviti riigivanema dekreediga maksma panna. „Kiriku sidumiseks riigi külge läks see märksa kaugemale usuteadlaste jaanuarikuu konverentsi otsustest,” märkis ajaleht. Valitsus lükkas selle eelnõu tagasi ja tegi kohtuministrile ülesandeks välja töötada uus seadus, mis võimaldaks kirikuelu korratud kõrvaldada. Ajalehele oli saanud teatavaks, et valitsus ei soovi kirikut muuta avalik-õiguslikuks asutuseks, küll aga suurendada kiriku keskvalitsuse võimu ja võimaldada riigivõimul kaasa rääkida „mittekõlbuliste” kirikuõpetajate tagandamisel. Umbes kuu aega hiljem avaldas „Vaba Maa” luteri kiriku aadressil taas kriitilise kirjutise, kus keegi M. J. heitis kirikule ette eesõigustatud asendi taotlemist teiste usutunnistuste ees. Artikli autori sõnul ujusid paljud pastorid enne 12. märtsi „kui kalad vabside vees”, kuid pärast 12. märtsi lasti lendu hüüdlause „Nüüd on soodne moment kirikuseaduse muutmiseks dekreediga!” Kirjutaja arvates oli see rünnak kestnud vahetpidamata.³⁶⁴

Samas on pikematagi selge, et mitmed kohtuministeeriumi eelnõus sisalduvad või selle aluseks olevad seisukohad ei saanud kirikule kuidagi meeltmööda olla, vaid valmistasid sügava pettumuse. „Eesti Kiriku” 9. augusti numbris avaldas Aunver põhilause suhtes kriitilise artikli „Uue oodatava kirikuseaduse puhul”. Ta leidis, et põhilausest sisaldasid kahte liiki muudatused. Ühed, nagu koguduste peakoosolekute asendamine volikoguga, kirikupäeva reorganiseerimine ja praostide ametisse nimetamine valimise asemel, olid läbi viidavad ka kehtiva seaduse alusel. Teistega, nagu kirikuvalitsuse õigus vaimulikke tagandada, vaimuliku kohtu otsuste lõplikkus, liikmemaksu võla sissenõudmine sundtäite korras, oli laiendatud kiriku keskvalitsuse võimupiire, mis kehtiva seaduse alusel ei olnud võimalik. Kui tähtsad need põhimõtted kirikule ka ei olnud, ei saanud Aunver jätta märkimata, et eelnõu sidus kiriku riigiga senisest palju suuremal määral: peaminister määrab valimiste korra, piiskopi kinnitab ametisse vabariigi valitsus, siseministrile antakse õigus otsustada selle üle, kas mõni kogudus tuleb vastu võtta usuühingute liitu. Aunveri meelest asetati kirik sellega ühele pulgale avalik-õiguslike asutustega, mis polnud kuidagi kooskõlas väidetega, et kirik ei saa olla avalik-õiguslik organisatsioon. Ta nägi selles kiriku õiguste piiramist. Ka jätsid põhilausest lahtiseks kiriku terviklikkuse küsimuse, kuna kogudustel oli endiselt säilinud kirikust väljastumise õigus. Aunver oli kindel, et põhilausest alusel koostatud uus seadus viiks kiriku lähemale riigikiriku mõistele. „Kirik peab jääma iseseisvaks ning autonoomseks,” rõhutas ta. „Küll on aga riigivõimu ülesanne kindlustada kirikule niisugune seisukord, et ta saaks takistamatult täita temale antud ülesandeid. [---] Oleks soovitav, et põhilausest ümberredigeerimine selles mõttes peaks

³⁶⁴ *Vaba Maa* nr. 140, 18.7.1934, lk. 2 („Kirikupäev, piiskopi valimine ja uus usuühingute seadus”); nr.196, 22.8.1934, lk. 2 („Riigikvadratuur kirikuseaduse muutmisel. „Soodne moment” riigikiriku püüetele”).

saama võimalikuks ja uus kirikuseadus annaks kõigiti soodsa ning terve olukorra kirikule tema edasisel ülesehitaval töö³⁶⁵.

Kirikuasjadega kursis olevate juristide hinnangu saamiseks pöördus piiskop Rahamägi 14. augustil nii prof. Jüri Uluotsa kui prof. Ernst Eini poole, paludes neil põhilauselega tutvuda ja oma arvamust avaldada.³⁶⁶ Põhjaliku analüüsi põhilausele kohta saatis piiskopile ka A. Sternfeldt, kes ütles kaaskirjas otse välja, et need ei ole kirikule vastuvõetavad. Tema teada oli ka apostlik-õigeusu kiriku sinod need tagasi lükanud. Sternfeldti seisukoht oli, et tuleks jääda nõudmise juurde, et kirikule antaks seadusega omavalitsuslik kord.³⁶⁷ Eelnõu analüüsi juurde asudes alustas ta sellest, et lükkas ühekülge ja ebaloogilisena tagasi Klesmenti tõlgenduse, nagu tähendaks kirikule autonoomia andmine riigikirikut. Terve rida juriste, teiste seas riigivanem Päts, oli seletanud, et põhiseaduse § 11 ei keela kirikule omavalitsuslikku korda. Eelnõu kohta oli tal öelda järgmist. Esiteks jättis see lahtiseks kiriku ühtsuse küsimuse, mis oli kiriku jaoks peaküsimus. Sternfeldt arvas, et see ei olnud juhuslik, vaid sihilik viga. Kehtiva usuühingute seaduse tegijad olid tol korral usu- ja kirikuvaenulikud vasakpoolsed poliitikud (M. Juhkam, sotsialistid) ja õp. Tallmeister, kelle ühine huvi oli kiriku ühtsuse hävitamine, mis ka korda läks – kirikust sai üksikoguduste vabatahtlik liit. (Kaaskirjas ei saanud Sternfeldt jätta märkimata, et eelnõu koostaja Klesmenti poliitilised vaated ei olnud kuigi kirikusõbralikud.) Põhilauseles oli ebamäärane seisukord säilinud ka kirikuvaranduste osas. Sternfeldti häiris veel see, et eelnõu järgi loeti kiriku liikmeks alles need, kes on selleks astunud, mis oli tema meelest vastuolus rahvakiriku põhimõttega. Kehtiva kirikukorralduse üks tähtsamaid puudusi oli asjaolu, et kiriku keskvalitsuse ja vaimuliku ülemkohtu otsustel ja määrustel puudus igasugune seaduslik sanktsioon, mistõttu kiriku valitsemise võimalus tegelikult puudus. Kiriku organisatsiooni küsimuses oli Sternfeldti meelest tarvis läbi viia juhiprintsip nii üldkirikus kui üksikoguduses. Viimaks avaldas ta arvamust, et valitsus peaks võimaldama konsistooriumil välja tulla oma seaduseelnõuga.³⁶⁸

Järjekordse uue eelnõu koostamine ei tundunud kiriku juhtkonnale kujunenud olukorras siiski otstarbekas, kuna see oleks tähendanud protsessi alustamist otsast peale. Niisiis tuli asuda parandama kohtuministeeriumi eelnõud, et saavutada kirikule võimalikult parim tulemus. Konsistoorium arutas põhilauseid esimest korda 9. augustil ja viimaks veel 30. augusti koosolekul, otsustades põhilauseid parandustega vastu võtta ning esitada vastavatele Vabariigi Valitsuse asutustele.³⁶⁹ 6. septembril edastas Rahamägi need nii kohtu- kui siseministrile (kes olid siis juba eri isikud), paludes ühtlasi, et EELK piiskop võiks

³⁶⁵ EK nr. 32, 1934, lk. 250–251.

³⁶⁶ EELKKA, Põhimäärused I, Rahamäe kirjad Uluotsale ja Einile 14.8.1934.

³⁶⁷ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, Sternfeldt Rahamäele 17.8.1934.

³⁶⁸ EELKKA, *ibid.*, Sternfeldti seletus Klesmenti kava kohta 17.8.1934.

³⁶⁹ EELKKA, *ibid.*, konsistooriumi koosoleku protokoll mustand 9.8.1934 (kajastab parandusettepanekuid); konsistooriumi protokoll 30.8.1934, punkt 12.

osa võtta uue kirikuseaduse väljatöötamiseks moodustatud komisjoni istungitest.³⁷⁰ Parandatud põhilause te juurde lisatud sissejuhatavas tekstiosas mõõnis konsistoorium, et riik ja kirik on üksteisest lahutatud, kuid vaidlustas tõlgenduse, nagu ei võiks eraõiguslik usuühing riigikorralduses kaasa rääkida. Konsistoorium ei pidanud ka õigeks, et riigil on kiriku suhtes üksnes järelevalvefunktsioon, kirikuvalitsuse hinnangul mõjuvat selle rõhutamine „koguni haavavalt suurema jao riigi rahvale”. Leiti, et riigil lasub kohustus kirikut abistada ning et põhiseaduse põhimõte on see, et riik ja kirik „kõige suuremal määral koos töötaksid, ilma et üks teist takistaks tema suurimate, kõrgeimate eesmärkide taotlemises”. Sellest lähtuvalt palus konsistoorium, et riik vaataks EELK kui terviku peale ja annaks rahva enamuse kirikule tema väärikusele vastava struktuuri.³⁷¹

Kirikuvalitsuse parandusettepanekuid silmitsedes jääb esiteks silma, et kohtuministeeriumi põhilausestes kasutatud mõisted „usuühing” ja „usuühingute liit”, mis olid kirikutegelastele vastumeelsed, olid kõikjal asendatud terminitega „kogudus” ja „kirik”. Teiseks soovis kirikuvalitsus pehmenada mõningaid riigi järelevalveõigust sätestavaid paragrahve. Näiteks nägi Klesmenti eelnõu ette, et üle saja tuhande liikmega kiriku (milleks olid tollal nii EELK kui EAÕK) vaimuliku juhi kinnitab ametisse valitsus, konsistooriumi ettepaneku kohaselt pidi riigivanem kirikujuhi valimise ainult teatavaks võtma. (Kirikute ja usuühingute seaduse lõppversioonis arvestati kiriku soove terminoloogia osas, kuid riigivanemale reserveeriti ikkagi õigus sekkuda kiriku vaimuliku juhi kandidaatide esitamise protsessi.) Veel soovis kiriku juhtkond sätte väljajätmist, mis andis usuühingule õiguse liidust välja astuda, kui peakoosolek oli 2/3 häälteenamusega nii otsustanud. Just see norm oli juba kehtivas usuühingute seaduses kirikule kõige vähem vastuvõetav ja kiriku terviklikkust ohustav. Muudatusi oli veel teisigi.³⁷²

Avalikkusele teatas Rahamägi, et uus kirikuseadus peab võtma kirikut kui tervikut, side kiriku keskvalitsuse ja koguduste vahel peab olema tihe. Kiriku organisatsiooni ei pea ehitama mitte ainult alt üles, vaid ka ülevalt alla, selgitas piiskop. Konkreetselt tõi ta näiteks, et praostkondade juhid, s.t. praostid, tuleks ametisse nimetada kirikuvalitsuse poolt, mitte aga valimiste teel. Koguduse õpetaja valimistel tuleks aga piirata kandidaatide arvu. Kiriku seadusandlus tuleks anda kirikupäevast väiksema kogu, kirikukogu kätte. Niisamuti tuleks lahutada administratsioon ja kohtumõistmine. Kirikumakse ei peaks sisse nõudma politsei, vaid kohus. Rahamägi vahendas ka kiriku juhtkonna seis-

³⁷⁰ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, Rahamäe kirjad kohtu- ja siseministrile 6.9.1934.

³⁷¹ EELKKA, *ibid.*, konsistooriumi arvamused ja seisukohad põhilause te kohta; vt. ka EK nr. 36–38, 1934, lk. 299–300.

³⁷² EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, konsistooriumi arvamused ja seisukohad põhilause te kohta.

koha, et riigi ja kiriku vahekord oleks sõbralik. Riik peab olema kirikule toeks, lausus piiskop, uus kirikute seadus peaks olema raamseadus.³⁷³

Kiriku juhtkonnas ei valitsenud selles asjas siiski täielik üksmeel. 10. septembril saatis piiskopile ja konsistooriumile kirja konservatiivide esindaja assessor A. Kapp, kes oli tõsiselt häiritud kavandatava seaduse tsentraliseeriva iseloomuga muudatusest, mis tema hinnangul lõikaksid sügavale kiriku ellu ja tooksid kaasa sootuks uue olukorra. Kapp oli seisukohal, et konsistoorium ei või pooldada „kiriku alust muutvate” muudatuste pealesurumist valitsuse dekreediga. Eriti pahandas teda põhilauseste §-s 22 sätestatud praosti ametisse nimetamine senise valimise asemel. Samuti ei pooldanud ta kohest äraleppimist protestantidega (mida Rahamägi parasjagu kavandas) ilma ulatuslikumate läbirääkimisteta.³⁷⁴ Kapi kiri võeti teadmiseks, kuid mingit mõju sellel piiskopi ja kiriku juhtkonna edasisele tegevusele ei olnud. Siiski oli see kiri märgiks alahoidlikes ringkondades levivatest meeleoludest.

Vahepeal tegi aga riigivõim mõned kiriku varadesse puutuvad otsused. 7. septembril 1934 võttis valitsus vastu kirikutelt võõrandatud maade eest tasumaksamise seaduse. Võõrandatud maade eest tuli anda pantkirju, mis kuulusid lunastamisele 20 aasta jooksul, võttes arvesse 2,66% aastaintressi. Lisaks pidi väljamakstavale summale juurde arvestama protsendid ajavahemiku 25.10.1919–25.10.1934 eest.³⁷⁵ 9. novembril anti riigivanema dekreediga EELK-le tasuta piiskopikirikuna kasutamiseks Toomkirik (reaalselt oli see niigi kiriku käes) ja veel mõned kinnistud kasutamiseks piiskopile ja kirikuasutustele, samuti siseministeeriumi deposiidis olev rahasumma tingimusega, et seda kasutatakse üksnes Toomkiriku muinsusvarade korrashoiuks.³⁷⁶ 8. septembril asus konsistoorium tööle kirikule tagasi antud ajaloolises piiskopimajas Toompeal. Selle alumisel korrusel olid piiskopi, „Eesti Kiriku” peatoimetaja, assessorite, vaimuliku ülemkohtu ja keskkassa esimehe kabinet, kantselei, misjoni ja kirikumuusika sekretariaadi ruumid, ülemisel korrusel konsistooriumi koosolekusaal, raamatukogu ruumid jne.³⁷⁷ Tagastatud hoone pühitses piiskop Rahamägi 2. jaanuaril 1935, tähendades oma lühikeses kõnes, „et sellest majast, Kiriku plats 3, on meie luteri usu kirikut juhitud juba ligi 400 aasta jooksul ja nüüd lühikese vaheaja järele läheb siit välja jälle meie koguduste töö korraldamine ja juhtimine.”³⁷⁸

23. novembril saatis Rahamägi siseministrile märgukirja pühapäevavarahu asjus seoses kavandatava puhkepäevade seadusega. Piiskop palus siseministril rohkem tähelepanu pöörata usklike kodanike soovidele, et pühapäevavarahu saaks

---

³⁷³ *Vaba Maa* nr. 210, 7.9.1934, lk. 3 („Piiskop pooldab kiriku lahusolu riigist”).

³⁷⁴ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, Kapp Rahamäele 10.9.1934.

³⁷⁵ *RT* nr. 74, 1934, art. 627, *Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasumaksamise seadus*. Vt. ka *EK* nr. 36–38, 1934, lk. 304.

³⁷⁶ *EK* nr. 46, 1934, lk. 367.

³⁷⁷ *EK* nr. 39, 1934, lk. 312.

³⁷⁸ *EK* nr. 1, 1935, lk. 5.

kindlustatud vähemalt jumalateenistuste ajal kl 9.30–13.00. Niisamuti oleks igati kohane, kui tõsistel pühadel nagu surnutepüha ja palvepäev ei peetaks maskeraade, balle, tantsupidusid, loteriisid jne.³⁷⁹ Pühade ja puhkepäevade seadus kuulutati välja riigivanema dekreediga 14. detsembril – päev pärast kirikute ja usuühingute seaduse vastuvõtmist.³⁸⁰ Kirikuleht märgib rahulolevalt, et „[s]ee seadus on arvestanud meie kirikurahva soove pühapäevarahu kohta rohkem kui kunagi varem.”³⁸¹ Seaduse järgi olid riiklike pühade hulgas ka tähtsamad kirikupühad nagu kolmekuningapäev, palvepäev, Suur Reede, kolm ülestõusmispüha, taevaminemispüha, kaks nelipüha, jaanipäev, usupuhastuspüha, surnutepüha ja kolm jõulupüha. Siinjuures ei saa jätta märkimata, et seadus lähtus luteri kiriku pühadekalendrist, sest mõned pühad nagu palvepäev, usupuhastuspüha ja surnutepüha on omased ainult luterlastele. Pühapäevadel ja pühadel keelati kuni lõunani avalikud lõbustused, kirikute ja palvelate läheduses tuli hoiduda kõigest, mis võib segada või takistada jumalateenistuse pidamist. Palvepäeval, Suurel Reedel, esimesel ülestõusmispühäl, surnutepühäl ja esimesel jõulupühäl keelati lõbustused terveks päevaks, Suurel Neljapäeval, Vaiksel Laupäeval ja jõululaupäeval koguni alates kl 18. Kuid see polnud veel kõik. Pühade ja puhkepäevade seadusega koos hakkas kehtima ka kiriku, koguduse, usuühingute liidu ja liitu kuuluva usuühingu liikmemaksu sundkorras sissenõudmise seadus, mis võimaldas, nagu pealkirjastki näha, liikmemaksuvõlgade tasumise sissenõudmist kohtu korras.³⁸²

Kuid tulgem tagasi kirikute ja usuühingute seaduse väljatöötamise protsessi juurde. 25. augustil oli ametisse astunud uus siseminister Karl Einbund (Kaarel Eenpalu), kellest sai peatselt ka peaministri asetäitja ja sisekaitse ülem. Eelnõu koostamine läks siseministeeriumi kätte, ilmselt asja edenemise huvides ja võib-olla ka kirikuringkondade kriitikat arvestades. Viis aastat hiljem kirjeldas Rahamägi seda järgmiselt:

Kuid mõnesugustel põhjustel võeti uue kirikuseaduse väljatöötamine kohtuministri käest ära ja anti see siseministri kätte, kelleks tol korral oli Kaarel Eenpalu. Kuna minule midagi ei teatatud, mis kavatsused siseministril on, pöördusin ma tema poole kirjaga 6. sept. 1934, et piiskop võiks osa võtta uue kirikuseaduse väljatöötamisest. Alles 22. nov. 1934. a. tuli siseministri abi E. Maddissoni allkirjaga kiri, millele ligi oli lisatud „Kirikute ja Usuühingute Seaduseelnõu”, mida paluti käsitleda „konfidentsiaalselt” („mitte avaldamiseks”).³⁸³

Kirikulehe veergudel võttis uue kirikuseaduse teema taas kord üles J. Järve, kelle teatel oli Eenpalu Rahamäele lubanud, et kiriku esindaja kutsutakse uut

³⁷⁹ *EK* nr. 48, 1934, lk. 381.

³⁸⁰ *RT* nr. 105, 1934, art. 827.

³⁸¹ *EK* nr. 1, 1935, lk. 4.

³⁸² *RT* nr. 105, 1934, art. 825.

³⁸³ *Päevaleht* nr. 305, 1939, lk. 2 (H. B. Rahamägi. „Kiriku seadusest ja kiriku põhiäärustest. II. Kuidas sai praegu kehtiv kirikuseadus”). Tsitaadis mainitud seaduseelnõu leidub toimikus „Kirikuseadus”.

seadust ette valmistava komisjoni tööst osa võtma. Konsistoorium oli juba varem andnud piiskopile volitused riigivanema ja siseministriga läbirääkimiste pidamiseks. Samas kordas Järve tungivat nõudmist, et seaduse koostamisel arvestataks kiriku soove ja ettepanekuid. Ta mõõnis, et kirikuringkondades võib olla mitmesuguseid seisukohti ja arusaamisi, kuid peaküsimuses ollakse ühte meelt. Kuni seadus ei võimalda kiriku terviklikkust, on senised väärnähtused paratamatud.³⁸⁴

Edasise kohta kirjutab Rahamägi, et uus seadus taheti ruttu maksma panna. 23. novembril, s.t. kohe pärast värske seaduseelnõu kättesaamist kohtus ta Eenpaluga. Ka konsistoorium jõudis muutunud eelnõu rutuga läbi vaadata. Alused olid Rahamäe hinnangul samad, mis 1933. aasta dekreetseaduse eelnõul ja kohtuministeeriumi põhilausestes, kuid siseministeeriumis oli mõndagi juurde lisatud, näiteks paragrahvid selle kohta, et siseminister võib vaimulikele keelata ametikohuste täitmise avaliku julgeoleku ja kõlbluse huvides ning et vaimulikud on kohustatud täitma neile seadusega pandud ülesandeid, millest keeldumise korral nad vabastatakse ametist. Niisiis taotles siseministeerium suuremat kontrolli kiriku üle. „Mõnda, mis kiriku iseseisvust raskelt riivas, sai rutulistel läbirääkimistel kõrvaldada ja pehmendada; üldiselt aga palju muudatusi ei tahetud; paljudes asjus oli seaduseelnõu hea ja usuühingute ja nende liitude seadusega võrreldes suur samm edasi jõutud,” kirjutas Rahamägi.³⁸⁵ Ilmselt leppis kiriku juhtkond asjaoluga, et vastutasuks kirikule muret teinud küsimuste lahendamise eest tuleb riigivõimule loovutada suurem järelevalveõigus.

Tõsi, ühel konsistooriumi arhiivis leiduval märkmetega lehel, mis käe kirja järgi otsustades kuulub Rahamäele, on märgitud punktid, mida sooviti muuta. Muu hulgas sooviti § 19 väljajätmist, mis andis siseministrile õiguse vaimulikke riigi ja avaliku korra huvides tagandada.³⁸⁶ Tagajärgi sellel soovil igatahes ei olnud. Kauplemiseks ei olnud ka enam eriti aega, sest juba 7. detsembril arutas valitsus eelnõud oma istungil ning 12. detsembril kiitis selle heaks. 13. detsembril informeeris piiskop Rahamägi kirikuvalitsuse liikmeid sellest, et ta on siseministri ja tema abiga mitmel korral arutanud kirikute ja usuühingute ning pühade ja puhkepäevade seaduse eelnõud. Kahjuks ei ava lakooniline protokoll läbirääkimiste sisu. 20. detsembri koosolekul andis Rahamägi teada, et oli kahe päeva eest kohtunud ka riigivanemaga, kuid selleks ajaks oli seadus juba viimase dekreediga välja kuulutatud.³⁸⁷

---

³⁸⁴ EK nr. 44, 1934, lk. 344–346 („Kavatsetava uue kirikuseaduse puhul”).

³⁸⁵ Päevaleht nr. 305, 1939, lk. 2.

³⁸⁶ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, „Märkusi kirikute ja usuühingute seaduse juurde” (dateerimata).

³⁸⁷ EELKKA, konsistooriumi protokoll 13.12.1934 ja 20.12.1934.

2.2.2. „Jõulukink” – 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadus

22. novembril 1934 ilmus ajalehes „Eesti Kirik” juba eelpool osundatud kirjutis „Eesti Ev. Luteri usu Kiriku elu tõusu teel”, kus hinnati kiriku olukorda ja suhteid riigiga kaunis optimistlikult: „Kiriku ja riigi vahekord on muutunud silmnähtavalt sääraseks, et viimane ei tõrgu enam tunnustamast esimese võrratu tähtsusega ülesandeid. Võib loota, et vabariigi valitsus juba lähemal ajal paneb maksuma seaduslikud alused, mis kindlustavad kirikule kavakindlad tegevuse piirid.”³⁸⁸

Kirikute ja usuühingute seadus (KUS), mis asendas 1926. aastast kehtiva usuühingute ja nende liitude seaduse, kehtestati riigivanema dekreediga 13. detsembril 1934 ja see jõustus jõululaupäeval, 24. detsembril. Kohe pärast valitsuse otsuse teatavaks saamist reageeris piiskop Rahamägi sellele riigivanemale saadetud telegrammiga, milles avaldas südamlikku tänu uue kiriku-seaduse vastuvõtmise puhul ja väljendas veendumust, et „see seadus aitab kaasa õnnistuseks ja õnneks meie kirikutele, Eesti Rahvale ja Riigile.”³⁸⁹ Järgmisel päeval tänas ta ka peaministri kohusetäitjat Eenpalut „sooja osavõtu ja poolehoidu” eest uue seaduse väljatöötamisel, esitamisel ja kaitsmisel. „Olen veendunud, et see uus seadus aitab mitmeti kaasa kiriku elu saneerimisel,” kirjutas Rahamägi.³⁹⁰

Uuele seadusele jätkus juhtivatel kirikutegelastel ja kristlikel poliitikutel üldiselt kiitvaid sõnu. Toonases kontekstis – ja veel mõned aastad hiljemgi – tundus uue kirikuseaduse kehtestamine kiriku võiduna ning vahekorra muutumist riigiga võidi hinnata kui poliitiliste olude normaliseerumist.³⁹¹ Assessor A. Sommeri hinnangul tunnistas see seadus „Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku kirikuks, nagu ta seda oma olult on ikka olnud, ja mitte „usuühingute liiduks”.”³⁹² J. O. Lauri sõnul seab seadus kiriku uuele, kindlamale alusele ja „annab temale loomuliku ühtluse ja tarvilise enesevalitsemise õigused. Oli jõutud selle seaduse ilmunisega hoopis uude ajajärku meie iseseisva kiriku elus. Koguduste liidust saab terviklik kirik.”³⁹³

Võitlus kiriku terviklikkuse eest oli lõppenud nende võiduga, kes seda pooldasid. Riigivõim arvestas esimest korda tõsisemalt kiriku huvidega. Kirikuvalitsuse positsioon oli vähemalt seaduse tasandil saanud senisest suurema toe. Üldkiriku printsiip oli seljatanud kiriku kui koguduste liidu põhimõtte. Muutunud olukorda suhtus positiivselt näiteks Viljandi õp. J. Lattik, kes kirjutas hiljem paguluses: „Uued seadused ja määrused lahendavad ja lühendavad märksa teid kiriku ja riigi vahel, mis Asutava Kogu päevil venisid nii kaugele

³⁸⁸ EK nr. 47, 1934, lk. 371–373.

³⁸⁹ EELKKA, piiskopi kirjavahetus 1934, l. 320, Rahamägi Pätsile 13.12.1934.

³⁹⁰ EELKKA, Põhimäärused I, Rahamägi Eenpalule 14.12.1934.

³⁹¹ HBR 1936, lk. 78.

³⁹² *Ibid.*, lk. 46

³⁹³ *Ibid.*, lk. 60

lahkuminevaiks, et üks ei tohtinud teist näha ega tunda.” Tema väitel „tunti kõikjal, eriti aga kiriku ringkondades, et ei oleks paha, kui hakataks kirikuelu juhtima kindlamast keskkohast.” Koguni paljud koguduseliikmed olevat olnud tündinud liigest demokraatiast koguduse täiskogul.³⁹⁴

1934. aasta oktoobris kirjutas L. Raudkepp konsistooriumile ülevaates endise Kristliku Rahvaerakonna tegevuse kohta, et siht, mille KRE oli endale seadnud, oli nüüd suurelt osalt kätte saadud või peatselt teostamisel.³⁹⁵ Poolteist aastat hiljem väljendas ta samasugust arvamust. Piiskop Rahamägi, „kelle autoriteet ja südi töö mõjusid siin veel eriti hästi kaasa”, viis lõplikult läbi selle, mille eest kristlased-poliitikud olid viisteist aastat võidelnud. „Seega oli üle 10-aastane akuutsem võitlus kiriku õiguste pärast riigivanem K. Päts’i, piiskop H. B. Rahamägi, sise- ning peaministri K. Eenpalu, põllutööministri N. Talts’i ja kohtuministri J. Müller’i poolt õnnelikult lõpetatud,” märkis Raudkepp, „Uus kirikuseadus hakkas nagu jõulukink kehtima 24. det. 1934.”³⁹⁶ Niisiis luges Raudkepp uue, luterliku kiriku huvidega arvestava kirikuseaduse just piiskop Rahamäe saavutuseks: „...eriti aga uue kirikuseaduse väljatöötamine ja maksmapanek oli uue piiskopi töö.”³⁹⁷ Muide, „Kristlaste” ühendusse kuuluvad endised KRE liikmed saatsid piiskopile koguni tänukirja, milles öeldi: „Kristlased tunnustavad hr. riigivanema K. Pätsi ja Teie algatusi, eriti Teie taktikat ja häid lepitussamme kirikuküsimustes. Kõige selle tagajärjel on kirik saanud väärilise kindlustuse vastava autonoomiaga. Kosugu ja kasvagu kirik eeskätt nüüd sisemiselt Teie juhtimisel.” Rahamägi vastas sellele sama ülevoolavalt, et kristlaste ühenduse teened jäävad „meie kodumaa aja- ja kirikulukku kustumatult püsima.”³⁹⁸

Samas vaimus tunnustas piiskopi saavutusi ja riigivõimu vastutulelikkust ka assessor J. Aunver. Ühes käsikirjalises kirjutises märkis ta, et Rahamäe ametisse õnnistamise puhul peetud koosviibimisel olid nii riigivanem kui valitsuse esindajad korduvalt lubanud kirikut „täiel määral” tunnustada, ja nii see ka sündis. Piiskop Rahamäe „energilisel juhtimisel” olid mitmed kirikuelu väärnähted kõrvaldatud ja „teised on asetatud lõplikult operatsioonilauale.” 1934. aastal aset leidnud muutused kiriku elus panid teda õhkama: „See lubab julgustavalt uskuda, et kui Kõigeväeline Jumal meie maale, rahvale ja riigile rahu ei keela, siis tema kirik võib küll praegu oodata [peaks olema: vaadata] oma uue maise vilunud ja targa juhi dr. H. B. Rahamäe kirikutüüri olles lootusrikkalt tulevikku.”³⁹⁹

---

³⁹⁴ Lattik 1952, lk. 195–196.

³⁹⁵ EELKKA, toimik „Kiriku poliitika”, Raudkepp konsistooriumile 17.10.1934.

³⁹⁶ HBR 1936, lk. 76

³⁹⁷ *Ibid.*

³⁹⁸ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, Raudkepp Rahamäele 24.12.1934 ja Rahamägi Raudkepile 12.1.1935; vt. ka EK nr. 3, 1935, lk. 5.

³⁹⁹ EELKKA, kirjavahetus Läti kirikuga 1921–1938, „Eesti Ev. Luteri Usu Kirik vaatab lootusrikkalt tulevikku” 20.11.1934. Nagu kuupäevast näha, valmis kirjutis veel enne kirikute ja usuühingute seaduse vastuvõtmist.

Kiitust piiskopi aadressil jätkus kauemakski. 1936. aastal luges assessor Arnold Tammik Rahamäe juubeli puhul avaldatud kirjutises tema teeneks selle, et „kirik tänapäev on leidnud väärilise hinnangu riigi poolt, et riik on kirikut tunnustanud tervikuna, et kirik pole enam lõhestatud koguduste liit, nagu teda taheti näha riigikogu päevil, vaid et Eestis on olemas üks terviklik Eesti Evang. Luteri Usu Kirik, millesse kuuluvad kõik kogudused ühes oma liikmete ja varandustega.”⁴⁰⁰

Kuid mida siis kirik õigupoolest saavutas? Kõigepealt tunnistati seaduses kirikute ja usuühingute enesekorraldamise ja omavalitsemise õigust, samuti anti neile juriidilise isiku õigused. Rohkem kui saja tuhande liikmega kirikute põhimääruste kinnitamine oli antud valitsuse pädevusse, väiksemate kirikute ja usuühingute põhikirja kinnitas siseminister; eristaatuses roomakatoliku kiriku tegutsemise aluseks pidi saama Püha Tooliga sõlmitav kokkulepe (§ 2). Samuti sai kiriku juhtkond riigiseadusega tagatud õiguse tagandada vaimulikke või neid ühelt kohalt teisele paigutada (§ 21), kehtestada vajaduse korral seadusi ja sundnorme (§ 15), peatada koguduse juhtimisorganite otsuseid (§ 23). Liikme-maksu sissenõudmine võis toimuda kohtuliku sundtäite korras (§ 11). Erinevalt senisest usuühingute seadusest jäi üksikkogudus ilma õigusest lahkuda kirikust ühes oma varaga (§ 31). Riik tagas samuti kaitse kiriku nimele ja vaimulike ametirõivastusele (§-d 6 ja 17). Seadus nägi veel ette kirikukohtute autonoomia usu ja administratsiooni alal tekkivate vaidluste lahendamisel ja võttis nende pädevusse antud küsimustes õiguse pöörduda riikliku kohtu poole; samuti tagati kirikukohtu otsuse täitmine, juhul kui keegi ei soovinud sellele alluda, tsiviilkohtupidamise seaduses ettenähtud korras (§ 24).

Kiriku terviklikkust taotlev juhtkond võis niisiis nendes punktides uut seadust vaid tervitada. Kuid paraku oli sellel kiriku jaoks ka oma hind. Kuigi Pätsi režiim suhtus kirikusse hästi ning mõistis EELK juhtkonna soove, kindlustas ta endale samal ajal võimaluse sekkuda vajaduse korral kiriku ellu. Polnud mõeldav, et suuremat osa elanikkonnast hõlmav organisatsioon – 1934. aastal oli luterlasi kokku 874 026 – jäänuks riigivõimust sõltumatuks ja uue riigikorraldusega integreerimata. Vastutasuks tuli kirikul leppida riigi senisest suurema järelevalveõigusega, seda kohati isegi suuremas ulatuses kui esialgsetes põhi-lausetes oli ette nähtud. See selgub üsna ühemõtteliselt ka valitsuse seletuskirjast kirikute ja usuühingute seaduseelnõu juurde. Selles tunnustatakse ühelt poolt kiriku autonoomiat ning väidetakse koguni, et eelnõu annab kirikule selle, mis tal Vene ajal puudus, nimelt tõelise enesemääramise ja omavalitsemise õiguse. Teisalt nenditakse, et neid õigusi tunnistades piirab seadus neid ainult niivõrd, kuivõrd see on vajalik riikliku järelevalve teostamiseks. „Kirik on selleks liiga suur tegur riiklikus ja ühiskondlikus elus, et riik võiks jääda ükskõikseks selle vastu, kuidas areneb kiriku elu. Nõudes üldiselt korda, peab ta ühtlasi hoolitsema ka selle eest, et kiriku korralduses valitseks kord, pakkudes

---

⁴⁰⁰ EK nr. 22, 1936, lk. 1 („Suure töömehe hällipäevaks”).

oma kaitset ja abi seal, kus see vajalik,” öeldakse seletuskirjas täiesti avameelselt.⁴⁰¹

Riikliku järelevalve vajadusega põhjendatud piirangutest torkab kõigepealt silma, et kiriku enesekorraldamise õiguse põhimõttele vaatamata hakkasid põhimäärused kehtima alles pärast kinnitamist ja avaldamist „Riigi Teatajas”; valitsusel oli õigus jätta need kinnitamata, kui nad ei vastanud seadusele või kui „kiriku, usuühingu või usuühingute liidu tegevus võib osutada kahjulikuks riigile” (§ 4). Siseministrile tagati õigus keelata riigi ja avaliku korra huvides vaimulike ametipidamine. Niisamuti sai siseminister õiguse peatada kiriku-seadlusi ja sundnorme. Otseselt võib riigikirikutele tunnusomaseks korralduseks pidada riigivõimu õigust kirikupea ametisse nimetamisel kaasa rääkida. Pätsi režiimi jaoks oli kahtlemata oluline ka reserveerida valitsusele kirikuorganite tegevuse peatamise ja hooldaja määramise õigus, mis tagas täieliku kontrolli mistahes usuorganisatsiooni üle. Näitlikkuse huvides olgu järgnevalt esitatud mõned olulisemad paragrahvid, mis sätestasid riigivõimu järelevalveõiguse kirikute üle. Antud sätted käsitlevad riigivanema, valitsuse või siseministri pädevust vajadusel kirikujuhtimisse sekkuda:

§ 16. Kirikute või usuühingute liitude poolt antavad kirikuseadlused ning korraldavad sundnormid enne avaldamist saadetakse Siseministrile, kes kahe nädala jooksul, arvates seadluse või korraldava sundnormi kättesaamise päevast, võib panna seisma seadluse või korraldava sundnormi avaldamise, kui ta leiab, et seadlus või korraldav sundnorm on vastuolus maksvate seadustega, määrustega või kiriku põhimäärusega või kiriku või usuühingu liidu põhikirjaga.

§ 18. Kiriku või usuühingute liidu kõrgema vaimuliku juhi kandidaadist või kandidaatidest teatatakse Siseministri kaudu Riigivanemale, kes võib nõuda endiste asemel uue või uute kandidaatide ülesseadmist.

§ 19. Kui vaimulikud ei täida neile seadusega pandud ülesandeid, Siseminister võib nõuda nende vabastamist ametist.

Siseminister võib keelata ametikohuste täitmise vaimulikele, kui ta leiab selle vajaliku olevat riigi ja avaliku korra huvides.

§ 20. Kirikute ja nende koguduste ning usuühingute ja nende liitude organite tegevus võidakse panna seisma, kui see omab riigi ja avaliku korra vastase iseloomu.

Koguduste ja usuühingute organite tegevuse seismapanemine toimub Siseministri otsusel, kirikute ja usuühingute liitude organite tegevuse seismapanemine – Vabariigi Valitsuse otsusel Siseministri ettepanekul.

Kiriku või usuühingute liidu organite tegevuse seismapanemisel Vabariigi Valitsus määrab Siseministri ettepanekul sama kiriku või usuühingute liidu kõrgeimast vaimulikkudest hooldaja, kes teotseb kõigi õigustega, mis on kiriku

---

⁴⁰¹ EELKKA, toimik „Kirikuseadus”, seletuskiri kirikute ja usuühingute seaduse juurde, lk. 2–4; dokumendi dateerimata ja allkirjadeta versiooni lõpus on koostajate või esitajatena märgitud peaminister riigivanema ülesannetes ja siseminister.

või usuühingu liidu kõrgemal vaimulikul juhil, valitsusel või juhatusel ning korraldaval organil.⁴⁰²

Etteruttavalt olgu märgitud, et just see viimane, 20. paragrahv sai viis aastat hiljem piiskop Rahamäele saatuslikuks. Kui neid sätteid aga koos vaadelda ja samal ajal meeles pidada, et jutt ei ole privilegeeritud riigikirikust, mille eestkostja ja samas ka ülalpidaja on riik oma materiaalsete vahenditega, vaid seadus kehtis ühtviisi kõigi kirikute ja usuühingute kohta, mis olid riigist lahutatud ja selles mõttes oma staatuselt võrdsed, siis tuleb nentida, et sisuliselt kehtestas Pätsi režiim kõnealuse seaduse abil ulatusliku kontrolli usuorganisatsioonide tegevuse üle. Veel kümnekonna aasta eest – 1925. aastal – oli juristiharidusega Päts varasema usuühingute seaduse eelnõu käsitlemisel Riigikogus tuliselt kaitsnud kirikute enesekorralduse õigust, selgitades kannatlikult kirikukorraldusse sekkuma kippunud parlamendi liikmetele, et usuvabaduse põhimõte tähendab ka kiriku autonoomia riigipoolset tunnustamist:

Meie ei või, meie ei tohi ega meil ei ole enam õigust kiriku sisemistesse asjadesse tungida. [...] Kui meie kirikule anname võimaluse iseseisvat elu elada, see tähendab, iseseisva kiriku riigis luua, siis ei tähenda see veel seda, et meie kiriku riigist välja heidame ja sellega kiriku vastu vaenulikud oleme. Ei, meie anname kirikule vaba autonoomia, muidugi teiste riigi seadustes ettenähtud võimaluste piires – ja seda mitte üksikule kirikule, vaid meie anname võimaluse oma sisemise korra järgi vabalt elada ja areneda kõigile kirikutele.⁴⁰³

Kuigi kirik sai soovitud „autonoomia” ehk vabad käed ühtsuse ja terviklikkuse tagamiseks, oli 1934. aasta seaduse kehtestamise järel kiriku poliitiline sõnakuulmatus või kriitika kehtiva korra aadressil võrdlemisi küsitav. On raske öelda, kas kiriku juhtkond tajus 1934. aastal „trooni ja altari” lähenemises positiivsete arengute kõrval kirikule ka mingisugust ohtu. Tagantjäreli hindas Rahamäe lähedane kaastööline Aunver uut kirikute ja usuühingute seadust järgmiselt: „Kui seda uut seadust võrrelda endisega, siis selgub, et samal ajal, kui kiriku soovidele vastu on tuldud, on valitsus enesele kindlustanud suuremaid õigusi kirikute ja usuühingute ning nende liitude sisemisse ellu segamise osas...”⁴⁰⁴

Veelgi tagasihoidlikumalt väljendus J. Kõpp oma 1940. aastal ilmunud kirikuvalitsemist käsitlevas õpikus, märkides ettevaatlikult, et uus seadus tõi kaasa mõningaid „täiendavaid muudatusi riigi ja kiriku vahekorras ning uusi sugemeid kirikuelu korralduseks”. Ta nentis, et selle seaduse alusel on „vahekord riigi ja kiriku vahel endisest tunduvalt tihedam” ning kuigi kehtib riigi ja kiriku lahutus, on kirikule teatavates piirides antud avalik-õigusliku asutuse laad: kiriku põhimäärused vajavad riigivõimu kinnitust, kiriku nimi on seadusega kaitstud, kiriku otsuste ja korralduste täitmiseks annab riik tarbe korral

⁴⁰² RT nr. 107, 1934, art. 840, *Kirikute ja usuühingute seadus*.

⁴⁰³ Päts 2001, lk. 258.

⁴⁰⁴ Aunver 1953, lk. 35.

abi, kiriku kõrgema vaimuliku juhi ametisse kutsumisel on riigivõimu kõrgemal esindajal kaasotsustamise õigus.⁴⁰⁵

1934. aasta novembris, veel enne seaduse vastuvõtmist, avaldas kirikulehe veergudel oma mõtteid J. Järve, kes leidis: „Koostöö ja toetus kirikule riigi poolt võib kasuks tulla mõlemile. Kuid loomulikult ei või toetuse saamine riigilt sündida kiriku vaimsete väärtuste kulul s. o. teiste sõnadega: oma ülesannete täitmises ja teotsemises ning sisemises korralduses peab kirik vaba ja rippumatu olema, peab säilima autonoomia.”⁴⁰⁶ Küllap väljendasid need mõtted üldjoontes ka kiriku juhtkonna seisukohti. Paraku oli lõpptulemus siiski niisugune, mis kiriku „eluliste nõuete” arvestamise kõrval kiriku sisemise autonoomia kahtluse alla seadis. Kuigi avalikult jagus uuele kirikuseadusele vaid kiidusõnu, näitab konsistooriumi liikmete mure seaduse ettevalmistamise faasis nende sätete üle, „mis liialt piiraksid kiriku seest elu, sidudes seda isegi riigivõimuga”, et vaevalt need eriti meelepärased olla võisid. Kui võrrelda seaduse lõppversiooni varasemate põhilausestega, siis näib, et kiriku juhtkond ei suutnud senisest suurema riikliku kontrolli kehtestamist kiriku üle kuidagi takistada, seda vaatamata oma märgukirjas väljendatud seisukohtadele. Välistatud oli ka laiem üldkiriklik arutelu – nagu Rahamägi tagantjäreli asja kommenteeris, ei saanud kirikuvalitsus ega piiskop seadusele „mingisugust laialdasemat lüükaalumise võimalust anda”, kuna valitsus võttis selle 12. detsembril vastu ja riigivanem pani selle dekreediga maksma.⁴⁰⁷ Võib öelda, et lõpptulemus kehtestatud seaduse näol oli mõnes punktis põhilausest sätetatuga võrreldes kiriku suhtes isegi piiravam. Kuid teha polnud midagi. Pigemini tuli rõõmustada selle üle, mida oli saavutatud.

2.3. 1935. aasta põhimäärused ja nende rakendamine

2.3.1. Põhimääruste väljatöötamine ja kehtestamine

Kirikute ja usuühingute seadus nägi ette, et kõik riigis tegutsevad kirikud peavad kolme kuu jooksul valitsusele esitama oma põhikirja. Niisiis tuli EELK-l kiiremas korras asuda oma siseelu reegleid uue seadusega kooskõlla viima; ühtlasi avanes võimalus muuta senikehtivat põhikirja ja selle probleemilisi punkte.

Põhimääruste (PM) koostamise protsessi kohta on väidetud, et esiteks jäid laiemad kirikuringkonnad uue õiguskorralduse väljatöötamisest kõrvale ning teiseks, et õigusreform lähtus riigi huvidest.⁴⁰⁸ Sellega on ilmselt tahetud rõhutada, nagu oleks EELK uus õiguskorraldus sündinud kitsamas ringis, ilma

⁴⁰⁵ Kõpp 1940, lk. 117, 119–120.

⁴⁰⁶ EK nr. 44, 1934, lk. 347

⁴⁰⁷ Päevaleht nr. 305, 9.11.1939, lk. 2.

⁴⁰⁸ Kurs 1998, lk. 40.

üldkirikliku aruteluta, ning et reformi üldsuunad suruti kirikule peale väljastpoolt. Vaatame, kas need väited peavad paika.

Tegelikult kaasati kiriku õigusreformi algusest peale kõigi juhtimistasandite esindajad ja spetsialistid ning samuti paljud kirikuorganid või nende esindajad. Tuleb arvesse võtta, et seaduses antud tähtaeg oli liiga lühike, et korraldada üldkiriklik arutelu praostkondades ja kogudustes. Põhimääruste alused töötati välja piiskopi juhtimisel, kes konsulteeris nii praostide kui Tartu ülikooli õppejõududega. Ülevaates piiskopi ja konsistooriumi tegevuse kohta 1935. aastal kirjeldas Rahamägi põhimääruste väljatöötamise protsessi üldjoontes järgmiselt.

Kõigepealt tegi Konsistoorium ülesandeks Piiskopile välja töötada Põhimääruste alused. Need arutati enne ühes selleks kokkukutsutud kitsamas ringis läbi, siis Konsistooriumi koosolekul, kus nad vastu võeti ja esitati Usuteadlaste Konventsile jaanuaris 1935. a. Kirikukohtute aluste ülesseadmiseks kutsuti kokku meie Vaimuliku Ülemkohtu liikmed ja teisi juriste. Ka kohtute alused arutati Konsistooriumis läbi, võeti vastu ja paluti professoreid Riigikohtu liiget K. Saarmann'i ja õigusteaduskonna dekaani dr. E. Ein'i üksikasjalik kohtukord välja töötada ja materjal valada paragrahvidesse. Vahepeal töötas Konsistoorium mitmel koosolekul põhimäärused üksikasjalikult läbi, esitas nad suuremale kiriku ja asjatundjate juhtivate tegelaste koosolekule läbivaatamiseks ning võttis nad siis lõplikul kujul vastu oma istungil 4. aprillil 1935.⁴⁰⁹

Hiljem meenutas Rahamägi, et esimene nõupidamine peeti juba 19. detsembril 1934 ning järgmisel päeval, 20. detsembril, kõneldi konsistooriumis põhimääruste aluste üle. Otsustati kaasata juriste, kohtutegelasi ja õigusteaduskonna professoreid, edasise töö käigus avaldas ka hulk vaimulikke nii kirjalikult kui suuliselt oma arvamust. 10. jaanuaril 1935 esitas piiskop põhimääruste kõige tähtsamad aluspõhimõtted konsistooriumi plenaaristungile.⁴¹⁰ 4. jaanuaril 1935 kohtus Rahamägi oma korteris ajakirjanduse esindajatega ja andis neile ülevaate põhimääruste väljatöötamise kohta, avaldades ühtlasi tänu, et ajakirjandus on hakanud kirikusse sõbralikumalt suhtuma.⁴¹¹ 12. jaanuaril toimus konsistooriumi ruumides põhimääruste küsimuses erinõupidamine, millest võtsid osa piiskop Rahamägi, assessor Alfons Hintzer, vaimuliku ülemkohtu liikmed Rudolf Kuuskmaa ja Jakob Kristelstein, professorid Ernst Ein ja K. Saarmann ning peasekretär Arved Rossmann (Roomees). Arutati läbi kirikukohtute põhi-alused. Töö oli jaotatud nii, et prof. Ein tegeles administratiivse ja Saarmann distsiplinaarse osaga.⁴¹²

Mis puutub sellesse, et põhimäärused suruti kirikule peale väljapoolt, siis seda, et reform tuli kiires korras läbi viia ja alused, millele ehitada, olid kirikule

---

⁴⁰⁹ EELKKA, II KK 1936.

⁴¹⁰ *Päevaleht* nr. 306, 10.11.1939, lk. 2 (H. B. Rahamägi. „Kiriku seadusest ja kiriku põhimäärustest. III. Kuidas said praegu kehtivad põhimäärused?“).

⁴¹¹ *EK* nr. 2, 1935, lk. 5.

⁴¹² *EK* nr. 3, 1935, lk. 5.

ette antud, möönis ka Rahamägi 1938. aastal.⁴¹³ Reformiga rahulolematutest kaebas hiljem konservatiivide esindaja J. Varik, et põhimäärused ei ole saanud kiriku sanktsiooni, pidades silmas seda, et need kiitis heaks vaid konsistoorium ja kehtestas valitsus, kuid kirikupäeval neid ei arutatud.⁴¹⁴ Rahamäe meenu- tusest nähtub, et riigivõim oli asjast väga huvitatud ja esitas ka omapoolseid seisukohti. Nimelt avaldas riigivanem Päts talle ja metropoliidile nende kohtu- misel 18. detsembril 1934 oma vaateid kiriku edaspidise korralduse kohta. 5. jaanuaril 1935 tegi sedasama siseminister ja ühtlasi peaministri kt. Eenpalu. Üldiselt pidi kiriku juhtimisstruktuur olema järgmine: peakoosolek valib nõu- kogu, viimane astub peakoosoleku asemele, volituste aeg on viis aastat; piis- kopil, praostil ja koguduse õpetajal on veto-õigus. Rahamäe teatel oli sise- minister seisukohal, et õpetaja peab ametisse valima koguduse nõukogu, mitte täiskogu, nagu seda oli ette näinud Kristliku Rahvaerakonna varasem eelnõu. Eenpalu oli soovinud, et piiskop ja konsistooriumi president oleksid eri isikud. „Ka edaspidi pidas siseminister, kas otse ise või oma abi kaudu, kontakti piis- kopiga põhimääruste aluste ja nende formulatsiooni üle,” kirjutas Rahamägi. Piiskopil õnnestus siiski õpetaja valimine jätta täiskogu pädevusse (PM § 119). Täiskogu võimkonda kuulus veel nõukogu liikmete valimine, kuid ainult juhatusel oli õigus nõukogu liikmekandidaate üles seada (PM § 141 p. 2). Raha- mäele see põhimõte ei meeldinud. „Süsteemi pärast olin mina viimaks ka selle poolt, et nõukogu liikmete kandidaadid seatakse üles koguduse juhatusel poolt, ehk küll ma raske südamega sellele järele andsin,” ütles ta. Seevastu õnnestus põhimäärustesse sisse tuua uus organ – koguduse päev, millest võivad osa võtta kõik koguduse liikmed ja kus võidakse arutada kõiki koguduseelu põhimõttelisi küsimusi.⁴¹⁵

Jaanuari lõpus peetud usuteadlaste konverentsil tutvustas Rahamägi uue kirikukorralduse põhijooni vaimulikele. Ta andis teada, et kirikuvalitsemise struktuur, „milline võimaldas nähteid, mis kirikule ebasoovitavad, tuleb ümber- korraldamisele”. Järgnenud sõnavõttudes kujunesid põhiteemaks koguduse juhtimise küsimus ja õpetaja roll selles, vaimulike palga ja pensioni küsimused ning ametivanuse ülempiir. Konverentsil leidis toetuse piiskopi ettepanek, et uue kirikuseaduse väljatöötamiseks moodustatakse komisjon, kuhu kaasatakse spetsialiste.⁴¹⁶

Pärast konverentsi tuli kiiresti asuda põhimääruste teksti väljatöötamisele. „Selle töö juures võisid konsistooriumi liikmed näha, millise hiigla energia ja tahtejõu on Jumal meie piiskopile andnud,” meenutas piiskoplik vikaar J. O. Lauri hiljem. „Kui meie vahetpidamata 12 tundi olime istunud koos põhi-

⁴¹³ EELKKA, V KK 1938 protokoll mustand, lk. 20.

⁴¹⁴ EELKKA, põhimääruste komisjon, 9-liikmelise komisjoni koosoleku protokoll 11.11.1937.

⁴¹⁵ *Päevaleht* nr. 306, 10.11.1939, lk. 2 (H. B. Rahamägi. „Kiriku seadusest ja kiriku põhimäärustest. III. Kuidas said praegu kehtivad põhimäärused?”).

⁴¹⁶ EELKKA, UK 1935, lk. 13–18; *EK* nr. 5, 1935, lk. 1.

määruste üksikuid lauseid kaaludes ja arutades ja kõik osavõtjad juba väsisid, oli piiskop ometi veel ainus, kes värske oli ja püsis väsimata oma juhataja kohal.”⁴¹⁷

Rahamäe teatel aitasid põhimääruste väljatöötamisel peale konsistooriumi liikmete kaasa õpetajad Raudkepp, Rosenberg, Kerem, Järve, Aunver, Willberg, Kapp, Ederberg, Kruus, Lääne, Tammik, Uustal, Eilart, Tallmeister jt. ning professorid Ein ja Saarmann, köstrid Tuvike, Anniko ja Kasemets, kirikupäeva saadikud Kuuskmaa, Hendrikson, Nõmmik jt. 28. veebruaril oli põhimääruste asjas nõupidamisele kutsutud lai isikute ring, nagu usuteadlaste konverents oli soovinud – konsistooriumi assessorid, kõik praostid, usuteaduskonna esindaja Kõpp, Vaimuliku Ülemkohtu liikmed Kuuskmaa, Joosep Liiv, Kristelstein ja Ein, prof. Saarmann ja prof. Jüri Uluots Tartu Ülikoolist, Keskkassa Valitsuse abiesimees Jaan Hendrikson, õp. Sommer, Aunver, Raudkepp, Järve, Sternfeldt, Kubu, Tammik, Tallmeister, Steinberg ja Eilart, köstrid Anniko ja Tuvike ning vennastekoguduse peavanem Jüri Leidtorff, seega esinduslik ja lai ring kirikutegelasi – kokku 43.⁴¹⁸

Märtsi lõpupoole oli töö nii kaugel, et piiskop pidas vajalikuks saata põhimääruste eelnõu siseministrile tutvumiseks. Ilmselt tahtis Rahamägi kindel olla, et koostatud tekst on valitsusele vastuvõetav. Ta sai aga siseministeeriumi ametnikult vastuse, et siseministril ei jätku aega eelnõuga tutvumiseks, kuid ta palub rutata, et valitsus jõuaks need aprilli jooksul kinnitada.⁴¹⁹ Konsistoorium kiitiski põhimäärused lõplikul kujul heaks 4. aprillil ja esitas need 11. aprillil valitsusele.⁴²⁰ Valitsus kinnitas põhimäärused 3. mail ja need hakkasid kehtima 14. mail, pärast avaldamist „Riigi Teatajas”.⁴²¹

Kirikuloolane O. Sild tõstab uute põhimääruste juures esile kahte iseloomulikku tunnusjoont: „Nende „Põhimääruste” järgi on kiriku ja koguduste valitsemine enam tsentraliseeritud. Peale selle on kasvanud kiriku valitsemise organite arv.”⁴²² K. Kurs kirjutab põhimäärustega kehtestatud kirikukorraldust iseloomustades, et tegemist polnud enam koguduste vabatahtliku liiduga ning et ülevalt alla juhitud institutsioonis kasvas hierarhilisus ja süvenes klerikalism, uus valitsemisüsteem oli rohkem tsentraliseeritud ja institutsionaalsem, mitmesuguste juhtimisasutuste ja keeruliseks paisutatud valitsemisviisiga.⁴²³ Tõepoolest, koguduste vabatahtliku liiduga polnud EELK näol tegemist juba alates 24. detsembrist 1934, mil jõustus uus kirikuseadus, see oli olnud kiriku juhtkonna ja kiriklik-konfessionaalse suuna põhisoove juba kümme aastat.

⁴¹⁷ HBR 1936, lk. 60.

⁴¹⁸ EELKKA, Põhimäärused I. Selles toimikus sisalduvad materjalid, mis annavad põhimääruste koostamise käigust üksikasjaliku ülevaate.

⁴¹⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 138, Rahamägi Eenpalule 23.3.1935, registreerimise asjade juhataja Rahamäele 30.3.1935.

⁴²⁰ EELKKA, konsistooriumi protokoll 4.4.1935, punkt 4.

⁴²¹ RT nr. 43, 1935, art. 438.

⁴²² Sild 1938, lk. 232.

⁴²³ Kurs 1998, lk. 40.

Nagu edaspidi näeme, pärineb väide klerikalismi süvenemisest uue kirikukorralduse suhtes kriitiliselt E. Salumaalt. Mis puutub hierarhilisust, tsentralisatsiooni ja juhtimisasutuste rohkust, siis tuleb nõustuda sellega, et piiskopile ja kirikuvalitsusele oli antud suuremaid õigusi (osaliselt riigiseadusest tulenevalt).

Põhimäärused jagunesid kolmeks. I osa „Kirik” sätestas üldkirikliku juhtimiskorralduse, sealhulgas kiriku koosseisu, ülesanded, eesmärgi ja õpetuse alused, ametiisikud, kohustuslikud talitused, kiriku organisatsiooni ja juhtimise alused ning piiskopi, kirikukogu, konsistooriumi, piiskopliku nõukogu, usuteadlaste konverentsi ja kirikukongressi pädevuse ja võimkonna. II osa „Kirikukogudused ja praostkonnad” kirjeldas koguduse juhtimistasandit (õpetaja, täiskogu, nõukogu, juhatus, revisjonikomisjon, koguduse päev), praostkonna praosti õigusi ja kohustusi ning praostkonna organeid (praostkonna kongress ja sinod). III osa „Kirikukohtud” kehtestas kaheastmelise kohtukorralduse, kaebuste menetluskorra ning määratles kiriklikud väärted ja karistused.

Kuigi koguduste ja üldkiriku juhtimisorganite kujundus püsis üldjoontes endisena, nähti põhimäärustes ette ka mõned uued organid. Senise kirikupäeva asemele astus kirikukogu. Piiskopi valimine anti piiskopi valimiskogule, mis koosnes konsistooriumi ja praostkonna sinodi liikmetest, väljaspool praostkondi olevate koguduste esindajatest (õpetajad, köstrid, kaks juhatuse liiget). Piiskopi kõrvale tõusis piiskoplik nõukogu, kuhu kuulusid piiskop, piiskoplikud vikarid, vaimulikud assessorid, praostid, väljapool praostkondi olevate koguduste õpetajad, Toomkoguduse diakon-õpetaja ja Tartu ülikooli usuteaduskonna luterlastest ordineeritud õppejõud (professorid, dotsendid). PM § 84 sätestas: „Piiskoplik nõukogu seletab usuküsimusi kõrgeima instantsina ning arutab küsimusi, mis esitab temale selleks piiskop, eriti neid, mis puutuvad kirikukongressi ja usuteadlaste ning praostkondade õpetajate konverentside päevakorda.” Kirikuelu tähtsamate ja põhimõttelisemate küsimuste arutamiseks võis piiskop kokku kutsuda kirikukongressi, mis koosnes kõikidest vaimulikest, köstritest, koguduse nõukogu ja täiskogu esindajatest, usuteaduskonna ordineeritud õppejõududest ja kiriklike organisatsioonide esindajatest. Selle organi näol oli niisiis tegemist väga laialdase nõuandva esinduskoguga. Koguduse tasandil pidi samasugust ülesannet täitma koguduse päev. Põhimäärused sätestasid ka kaheastmelise kirikliku kohtukorralduse.

Kui hinnata uutele organitele ettenähtud rolli kirikuelu juhtimisel ja kujundamisel, siis näib, et põhimääruste koostajate taotluseks oli tagada võimalikult laia ametiisikute, usuteadlaste ja koguduste esindajate ringi kaasamine otsuste tegemisse ja arutamisesse. Kuigi mõned moodustised – näiteks kirikukongress või koguduse päev – tunduvad juhtimise seisukohalt kohmakad, andsid need siiski põhimõtteliselt võimaluse kõikidele vaimulikele, teistele ametiisikutele ja kirikurahvale olulistest asjadest kaasa rääkida, lisaks juba varem olemas olnud esindusorganitele. Konsistooriumi ja usuteadlaste konverentsi kõrval sai piiskop võimaluse usuküsimusi ja muid olulisi asju arutada teiste kõrgemate ja

keskastme juhtidega (piiskoplikud vikaarid, assessorid ja praostid) ning teoloogide esindajatega piiskopliku nõukogu näol.

Kiriku senisest suuremale tsentraliseeritusele suunatud põhimääruste sätetest tuleb nimetada mõningaid uusi õigusi, mis anti konsistooriumile ja piiskopile tõhusama ja terviklikuma juhtimise huvides. Mõned õigused tulenesid juba kirikute ja usuühingute seaduse sätetest, mille kohaselt oli piiskopil õigus tagandada vaimulikke ja teisi kiriku ametiisikuid ning teenijaid, samuti paigutada neid ümber teisele kogudusele ja kohale, kusjuures piiskopi otsus oli lõplik (KUS § 21; PM § 30). Konsistoorium võis tagandada koguduse juhatuse ja nõukogu liikmeid ja peatada juhatuse või nõukogu otsuseid (KUS §-d 22–23; PM §-d 65–66). Vakantssele koguduse õpetaja ametikohale sai kandideerida vaid kirikuvalitsuse loal (PM § 119). Nõukogu liikmekandidaatide esitamise õigus anti täiskogu pädevusest juhatusele (PM § 130). Võrreldes varasema põhikirjaga rõhutati selgelt kiriku moodustumist ülalt alla. Põhimääruste § 21 sätestas, et „Eesti evangeeliumi-luteriusu kirik jaguneb kogudusteks” ja „kogudused koonduvad praostkondadesse”. Niisamuti sai hierarhiline käsuliin alguse piiskopist kui kiriku kõrgeimast vaimulikust juhust: „Piiskop juhib kõrgeima vaimuliku juhina tervet kirikut, praostid, piiskopile alludes – praostkondi, õpetajad, praostile ja piiskopile alludes, – kogudusi või teatud tööalasid kirikus. [---] Vikaar-, adjunkt- ja diakon-õpetajad töötavad piiskopi, praostite ja vastavate õpetajate juhatusel ja vastutusel” (§ 6). Olgu märgitud, et nii on see jäänud ka hilisemates EELK põhikirjades (1991, 2004).

2.3.2. Põhimääruste rakendamine

Põhimääruste jõustumise järel tuli kiriku juhtimisorganid uutel alustel kokku kutsuda ja tööle panna. 9. mail kinnitas kirikuvalitsus põhimääruste elluviimise eeskirjad.⁴²⁴ Kokku astusid koguduste täiskogud, et valida ametisse nõukogu uus koosseis, need omakorda valisid kogudustele uue juhatuse. Praostkondades peeti sinodikoosolekuid. Konsistoorium hoidis kogu protsessil silma peal saabuvate protokollide läbivaatamise ja kinnitamise kaudu. Kokku kutsuti ka usuteadlaste konverents, kes valis oma esindajad kirikukogusse. Piiskop korraldas muude nõupidamiste kõrval praostide päeva. „Peab ütleva: kõik see töö sündis ja võis läbi viidud saada kavakindlalt ja takistusteta, tänu meie koguduste ja kirikutegelaste suurele arusaamisele ja heale suhtumisele asja tähtsusse ning Konsistooriumi ametkonna tööinnule,” kiitis piiskop Rahamägi kirikukogu ees kogudusi ja kiriku ametimehi.⁴²⁵

Juulikuu alguseks oli enamikus kogudustes uute juhtimisorganite ja sinodi-saadikute valimised peetud. Aunver tõstis kirikulehes esile uue korra paremuse võrreldes vanaga – endised nõukogud ei suutnud kavakindlalt töötada, kuna

⁴²⁴ EELKKA, konsistooriumi protokoll 9.5.1935, vt. ka *KT* nr. 3, 1935, lk. 1–3.

⁴²⁵ EELKKA, II KK 1936.

kolmandik koguduse nõukogu liikmetest valiti igal aastal uuesti ja nõukogu koosseis oli seetõttu muutlik; uue korra järgi viieks aastaks valitud liikmed saavad süveneda koguduse ellu ja teostada kõiki ülesseatud sihte ja ülesandeid.⁴²⁶ Veidi varem oli ta sunnitud ümber lükkama „rohketes jaatavates seisukohtades“ kõrval kõlanud kriitika uue korra aadressil. „Arvatakse, et koguduse õpetajale on antud põhimäärustega suured õigused, koguduselt võetud võimalus kaasa rääkida ja et kirik püüdvat võimu,“ refereeris ta etteheiteid. Aunveri meelest oli tegemist asja ühekülgse valgustamisega. „Kogu meie kirik ja tema kogudused püsivad endiselt enesekorraldamise ja valitsemise joonel, küll selle vahega, et kogu see töö on nüüd rajatud siduvaile kohustustele üksteise ning üldsuse vastu, mis kindlasti kasuks tuleb kiriku edasisele tööle ning arengule,“ oli ta veendunud.⁴²⁷

Juulis peeti Tallinnas Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsi, kus kiriku olukorrast kõneles piiskop Rahamägi. Muu hulgas peatus ta uute põhimääruste küsimusel, selgitades nende eesmärki:

Põhimäärustega on tahetud läbi viia: a) suuremat kontsentratsiooni ja kokkuliitmist; b) vastutustunde kasvatamist õpetajate, praostite, piiskopi, koguduste juhatuste ja konsistooriumi juures; c) viia atomiseerivate tendentside käest kirik ühtlasele terviktundele. Seejuures on laialdased võimalused jäetud ja antud kogudustele ja nende liikmetele isetegevuseks ja positiivseks tööks.⁴²⁸

Septembris peeti kõikjal praostkondades sinodikoosolekuid, kus valiti uueks ametiajaks praostid ja samuti oma esindajad kirikukogusse. Praostiks valiti: Hans Kubu (Tallinn), Jakob Aunver (Ida-Harju), Ado Kõögardal (Lääne-Harju), Gerhard Pärli (Järva), Gustav Johannes Beermann (Viru), Jakob Jalajas (Narva-Alutaguse), Ferdinand Jürgenson (Lääne), Friedrich Schiele (Saare-Lääne), Hermann Mähle (Saaremaa), August Grünberg (Pärnu), Jaan Lattik (Viljandi), Gustav Rutopõld (Tartu), Friedrich Heimann (Võru), Johannes Oskar Lauri (Valga), Karl Nikolaus Nilsson (Rootsi) ja Konrad von zur Mühlen (Saksa).⁴²⁹

Põhimääruste rakendumine jõudis lõpule sügisel, kui viimaks astus kokku kiriku kõrgeim juhtimisorgan. Kirikukogu kokkutulemise puhul pidas piiskop Rahamägi vajalikuks veel kord põhjendada uue kirikukorralduse vajalikkust. Evangeelse-luterliku kiriku esmajärguline ülesanne on kuulutada selget Jumala sõna, tunnistada ja kinnitada usku ning usuvilja kanda, kirjutas ta kirikulehes. „Kuid kõigeaks selleks läheb vaja ka teatud raami, teatud isikuid, teatud teid ja roopaid, millel seda kõike liikuma panna,“ jätkas ta. „Mida paremad nad on, seda kindlam ja põhjalikum on ka kiriku elu; välispidine hea korraldus on nagu

⁴²⁶ EK nr. 28, 1935, lk. 1.

⁴²⁷ EK nr. 23, 1935, lk. 1.

⁴²⁸ EK nr. 30, 1935, lk. 5 („Ülevaade Eesti Ev. Lut. Usu Kiriku praegusest seisukorrast“). Rahamäe ettekande kokkuvõtte täielik tekst on leitav: EELKKA, Eesti ja Soome kirikute vaheline toimikond, II Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsi protokoll, lk. 8–10.

⁴²⁹ EK nr. 44, 1935, lk. 3.

hea tee rändurile. Niisuguseks ränduriks igavesele kodumaale on ka kirik ja kogudus.”⁴³⁰

31. oktoobril ja 1. novembril 1935 pidas kirikukogu Tallinnas oma esimese koosoleku, mis oli juba selle tõttu ajalooline.⁴³¹ Eelmiseks päevaks oli konsistooriumisse kokku kutsutud praostide koosolek, kus Rahamägi tutvustas oma kava jagada kirik kolme – Põhja, Lääne ja Lõuna – vikaarkonda. Saksa ja Rootsi praostkond ja väljaspool praostkondi olevad kogudused nagu Toomkogudus ja Tartu Ülikooli kogudus pidid alluma otseselt piiskopile. Veel võeti arutusele põhimäärustes ettenähtud uute kirikuorganitega nagu koguduse päev, praostkonna kongress ja kirikukongress seotud küsimused. Koguduste päevi soovitati pidada 1936. aastal, nendele järgneksid praostkondade kongressid ja umbes 1200 osavõtjaga kirikukongress 1938. aastal. Pärast koosolekut oli Rahamägi kutsunud enda poole kella viie teele kõik praostid koos abikaasadega ja peaministri kt. K. Eenpalu. Samal õhtul tähistati jumalateenistusega Toomkiriku 700. aastapäeva, millest võtsid osa ka valitsuse esindajad.⁴³²

Järgmisel hommikul kell 10.30 alanud pidulikul usupuhastuspüha ja ühtlasi esimese kirikukogu avajumalateenistusel Toomkirikus õnnistas piiskop uued praostid ametisse. Ka siis viibis kirikus riigi kõrgem juhtkond – peaministri kt. Eenpalu, ülemjuhataja Laidoner ja välisminister Julius Seljamaa. Kirikukogu koosolek peeti Tallinna Tütarlaste Kommertsgümnaasiumi saalis tähtsate külaliste osavõtul, kelle hulgas olid riigivanem K. Päts, peaministri kt. K. Eenpalu, haridusminister Nikolai Kann, riigikohtu esimees Kaarel Parts ja õigeusu kiriku metropoliit Aleksander. Kell 13.50 saabunud riigivanem Päts võeti püsti seistes vastu meeskoori lauluga „Oh võtkem Jumalat suust, südamest nüüd kiita”. Seejärel avas piiskop Rahamägi istungi. Oma avakõnes rääkis ta põhimääruste väljatöötamisest uue kirikuseaduse alusel ja tõmbas paralleeli esimese kirikukongressiga (seda juhatanud prof. dr. J. Koppel viibis ka kirikukogul ja sai tervituste osaliseks). Piiskop tuletas meelde raskusi seoses kirikupäevadega, mille liikmete arv oli kuussada ja kus oli seetõttu võimatu midagi korralikult läbi töötada. Kogudused olid nagu iseseisvad kogud, mis käisid igauks oma teed. Kuid nüüd on kirik, millesse kuulub üle kolme neljandiku rahvast, riigivalitsuse poolt tunnustatud tervikuna, leidis ta.⁴³³ Kiriku ja riigi suhete kohta ütles Rahamägi järgmist: „Valitsus on seda targasti ja õieti teinud, et kirikule on õigus antud ise oma asju ajada. [---] Nüüd on vabariigi valitsus loonud palju paremaid võimalused uue ja kindla korra loomiseks ka usuelus. Väliselt on kirikule antud tugev alus. Meie oma hooleks jääb kiriku sisemine ülesehitamise töö.

⁴³⁰ *Ibid.*, lk. 1 („Kirikukogu kokkuastumise puhul”).

⁴³¹ Kuni 1990. aastate alguseni tähistas kirikukogu järjekorranumber peetud koosolekuid, mitte koosseisu vahetumist.

⁴³² *EK* nr. 45, 1935, lk. 1.

⁴³³ EELKKA, I KK 1935 (pagineerimata).

Selle kõige eest tahan avaldada teile, härra riigivanem, sügavat tänu..." Piiskopi sõnad mattusid üldistesse kiiduavaldustesse.⁴³⁴

Päts esines omakorda kirikukogu ees kirikut tunnustava ja toetava kõnega, millest ilmneb seegi, mil kombel ta kujutas ette kiriku osalemist uues riigikorralduses (ka tema kõnet katkestasid rohked kiiduavaldused):

Meie noore riigi valitsemise kord rajati aastaid tagasi raamatutest loetud tarkusele ja mitte elukogemustele. See ei rahuldanud rahva suuri hulki. Tuli otsustada, kas Eesti riigi juhtimisel panna maksma asutuste või isiku põhimõte. Eesti riigi valitsemine tuleb rajada rahva oma asutustele ja mitte anda üksiku isiku kätte. Need asutused suudavad meie rahvast edasi viia. [...] Kirik ei saa riigile võõras olla (kiiduavaldused). Oleks kergemeelne tegu asutus, mis aastasadu aidanud rahvast edasi viia, jätta kõrvale riigi valitsemise aparaadist. Kes lõhub kirikut, see lõhub riigi aluseid (kiiduavaldused). Valitsus on kirikule täie usaldusega annud omavalitsuse õigused, olles kindlas arvamises, et kirik neid tarvitab ülesehitavaks tööks. Kirik kutsutakse riigi valitsemise tööst utel alustel osa võtma oma ametlike esindajate kaudu (kiiduavaldused).⁴³⁵

Pole kahtlust, et Pätsi mõtteavaldused olid nii kiriku juhtkonnale kui teistele kirikukogu liikmetele igati meeltemööda. Hiljem hindas Aunver riigivanema kõnet programmiliseks mitte ainult riigi ja kiriku vahekorra, vaid ka riigi edasise arengu suhtes. „Kiriku ja riigi vahekord ning omavaheline läbisaamine on omandanud sellest kirikukogust alates veel selgekujulisema ilme, kui ta seda on olnud kunagi varem pärast 12. märtsi pööret,“ kirjutas ta. „Õieti oli kirikukogu avakoosolek küll selleks kohaks, kus riigivanem esmakordselt avalikkusele avas selgepiirilisel selle tee, mida mööda vabariigi valitsus tahab juhtida meie rahvast riiklikus ülesehitamise töös.“⁴³⁶

Riigivanema kõne kirikukogul annab siinkohal põhjuse kõrvalepõikeks. Tegelikult oli Päts 1935. aastal oma programmilisi sihte tutvustades kiriku kohta juba varem kirjutanud: „Meie kirik oli lõhenemas. Tulid ette tülid koguduste ja õpetajate vahel. Nende tülide kõrvaldamiseks ei olnud keskviimul [s.t. kirikuvalitsusel] peaaegu midagi öelda. Meie oleme kiriku-uuendused läbi viinud, et kirikut tema auväärssusesse tõsta ja luua talle võimalusi rahvakirikuks väljakujunemiseks.“ Väärib märkimist, et Päts kirjutab siin kiriku uuendamise enda arvele. Niisiis oli Pätsi jaoks kirikul kindel koht riigi ja rahvuse ülesehitamise töös: „Kui kodu ja kool, kirik ja perekond käsikäes töötades mahutavad laste hingesse aateid, mis aitavad elu edasi kanda, s.o. armastust oma kodumaa ja rahva vastu, siis usun ma, et meil kasvab järeltulev põlv, kes ka võimas on seda maad kaitsma.“⁴³⁷ Sarnaseid mõtteid avaldas Päts juba 17. jaanuaril 1935 kohtumisel riigi- ja omavalitsustegelastega, kus ta muu hulgas arvas, et vaevalt saab valitsust hukka mõista, et ta „kirikut tema endisse

⁴³⁴ Need laused Rahamäe kõnest ei sisaldu protokollis, vaid on osundatud ajalehest *Uus Eesti* nr. 45, 1935, lk. 1.

⁴³⁵ EELKKA, I KK 1935 (pagineerimata). Vt. ka *Uus Eesti* nr. 45, 1935, lk. 2.

⁴³⁶ *EK* nr. 45, 1935, lk. 2.

⁴³⁷ Päts 1999, lk. 229–230.

auväärsusse ja hiilgusse seada on katsunud aidata.”⁴³⁸ Riigivanema lubadus kaasata kiriku esindajaid riigivalitsemisse teostus küll mõnevõrra hiljem, kui nii EELK piiskop kui EAÕK metropoliit said 1937. aastal koha kõigepealt Rahvuskogus ja seejärel parlamendi ülemkojas, Riiginõukogus.

Esimese kirikukogu olulisimaid päevakorrapunkte oli konsistooriumi uue koosseisu ja vikaarkondade kava kinnitamine. Piiskop esitas kirikukogule vikaarkondade loomise kava järgmiselt: piiskopi alluvuses – Tallinna praostkond, Toomkogudus ja rahvuskogudused; Põhja – Lääne-Harju, Ida-Harju, Järva, Narva-Alutaguse ja Viru praostkond (A. Sommer); Lõuna – Tartu, Valga, Viljandi ja Võru praostkond (J. O. Lauri); Lääne – Lääne, Pärnu, Saaremaa ja Saarte-Lääne praostkond (F. Jürgenson). Vikaarkonnad kui uus nähtus tekitasid mõnedes saadikutes siiski küsimusi. Tallmeister päris, kas piiskop edaspidi ikkagi tutvustab õpetajaid ja mitte vikaarid. Rahamägi lubas, et sõidab kogudustesse nii palju kui suudab. Varik küsis, kas vikaarid on vajalikud ja kas neid ei saa asendada assessoritega. Õp. Uustal avaldas arvamust, et kolme vikaari ametisse panek on lajutamine. Samas oli õp. Treumann nelja vikaari poolt. Siiski võeti vastu ettepanek ametisse seada kolm vikaari.⁴³⁹

Veel kinnitas kirikukogu viieks aastaks ametisse konsistooriumi, kirikukohtute ja majandusnõukogu liikmed, ning teised vajalikud komisjonid. Samuti kinnitati piiskopi ettepanekul kiriku (piiskopkonna) jagamine vikaarkondadeks. Kirikuvalitsuse uus, üheksaliikmeline koosseis oli järgmine: konsistooriumi president piiskop H. B. Rahamägi, abipresident Jaan Masing, piiskoplikud vikaarid Artur Sommer, praost Johannes Oskar Lauri, praost Ferdinand Jürgenson, teised vaimulikud assessorid praost Jakob Aunver, praost Hans Kubu, õp. Harry Nuth (Nuudi) ja õp. Arnold Tammik, ilmikutest majandusassessor A. Matto ja assessor K. Saarmann.⁴⁴⁰ Olgu lisatud, et selles koosseisus – välja arvatud H. Kubu hilisem tagasiastumine – püsis kirikuvalitsus kuni oma tegevuse peatamiseni 1939. aasta septembris.

Seega sai kirikukogu toetuse osaliseks nii piiskop Rahamäe esitatud kaastöölise meeskond kui vikaarkondade kava. „Eesti Kiriku” ülevaateartiklis „Ajaloolised päevad kirikuelus” hindas Aunver esimest kirikukogu igati kordaläinuks. Kirikukogu kokkuastumisega jõudis kiirkorras ettevõetud kiriku organisatsiooniline ja õiguslik ümberkorraldamine lõpule. Pikk päevakord suudeti õigeaegselt ammendada, samas kõiki küsimusi asjalikult ja igakülgelt läbi arutades, mis varem pea alati nii ei läinud. (Üks peamisi põhjuseid oli see, et kui kirikupäeva kuulus üle poole tuhande saadiku, siis kirikukogus oli liikmeid vaid 75.) Kirikukogu töötas „haruldase üksmeelega”, mis lubas oletada, et see ka tulevikus nii saab olema. „Kirikurahvas võib tänada Jumalat, kes on meie kiriku juhtinud välja praegusele korrale,” rõõmustas kirikuleht siiralt.⁴⁴¹

---

⁴³⁸ EK nr. 4, 1935, lk. 4.

⁴³⁹ EELKKA, I KK 1935 (pagineerimata).

⁴⁴⁰ EELKKA, *ibid.*; vt. ka konsistooriumi protokoll 7.11.1935, punkt 1.

⁴⁴¹ EK nr. 45, 1935, lk. 1.

Niisiis võis kirik 1936. aastale vastu minna lootusrikkalt. Uue aasta esimeses lehenumbris avaldas Aunver optimismist pakatava juhtkirja, milles hindas möödalinud aastat kirikuelus pöördealise tähtsusega aastaks. Enam-vähem viidi lõpule üleminek uuele korrale kõikidel aladel: kiriku ja koguduste üldorganisatsioonilises kujundamises, laste- ja noorsootöö, misjoni, kirikumuusika jt. valdkondades. Kuid veel enam rõõmustasid teda tunnused, et kogu kirikurahva juures näis olevat alanud sügav ümbermõtlemine usuliste ja kõlbeliste küsimuste ja elu valdkonnas. Nii üksikisikud kui pered – kogu rahvas – olid Aunveri sõnutsi jõudmas äratundmisele, missugused igavesed varad on elu Issand kiriku kaudu andnud, ning avaldasid oma poolehoidu ja armastust usule ja kirikule elavamalt ja kiindunumalt kui veel aasta või paari eest. Sama võis öelda ka kiriku ja riigi vahekorra arengu kohta, mis möödunud aastal oli suurel sammul edasi paremusele ning loomulikult tervemale olukorrale jõudnud.⁴⁴²

Vaadates tagasi 1935. aastal sündinud muudatustele kirikukorralduses ja kirikuelus, jäi piiskop Rahamäel üle vaid nõustuda ühe praosti aastaaruandes esitatud mõttega, et kirikus on korraga tunda kevade meeoleolu ja liikumist – kirikule on nii kirikute ja usuühingute seadusega, võõrandatud maade eest tasu korraldamisega kui ka riigivanem Pätsi suhtumisega kirikusse antud ja loodud võimalused viljakaks tööks. Ühe aastaga võis kirik asuda sisemise kosumise teele; üheainsa aasta jooksul on kirik õppinud ennast tundma tervikuna ja üksikud kogudused on liitunud temasse lahutamatu osadena; ühe aasta jooksul on palju rõõmu tulnud kirikurahva ridadesse, sest nende tööd ei katsuta igat moodi maha kiskuda ja hävitada, kirjutab piiskop. Ta võttis oma hinnangu murrangulisele aastale kokku järgmise mõttega:

Üks suuremaid riigimeeste tarkusi ning üks riigi ja rahva oleviku ja tuleviku tähtsamaid aluseid on: lasta rahva hinges ja riigi südames tekkida ja areneda, kasvada ja tugevneda igavesi, püsivaid, kestvaid vaimlisi väärtusi. Seda on teinud praegune valitsus eesotsas riigivanem Pätsiga. Ja õnnistus sellest ei jää tulemata. Jääb järele ainult loota, et senine areng ei katkeks, vaid et see jätkuks pidevalt.⁴⁴³

2.4. Kokkuvõte

1934. aastal valiti H. B. Rahamägi kui väljapaistev ja võimekas kirikutegelane ülekaaluka häälteenamusega EELK teiseks piiskopiks. Kuna 1926. aastal kehtima hakanud usuühingute seadus oli vasakpoolsete poliitikute ja kiriku siseopositsiooni surve all teinud luteri kirikust koguduste liidu ning erinevate usulis-teoloogiliste suundade vahelises võitluses oli kaotsi läinud kiriku õpetuslik ja organisatsiooniline ühtsus, siis soovis Rahamäe toetajaskond kiriku terviklikkuse taastamist ning kiriku ja riigi vahekorra ümbervaatamist kirikule

---

⁴⁴² EK nr. 1, 1936, lk. 1.

⁴⁴³ Rahamägi 1936b, lk. 53.

soodsamas suunas. Juba aastaid kiriku ühtsuse ja terviklikkuse eest seisnud Rahamägi alustaski oma ametiaega kiriku ühendamisest, tuues nn. protestantliku tiiva vaimulikud ja nende kogudused tagasi üldkiriku osadusse ja parandades ka eelmise piiskopi ajal pingeliseks kujunenud suhteid baltisakslastega.

12. märtsi 1934 riigipöörde tulemusena muutunud olukord avas kiriku juhtkonnale võimaluse teoks teha ulatusliku juhtimisreformi. Kiriku taotlustesse mõistvalt suhtuv Pätsi valitsus täitis peaaegu kõik kiriklik-konfessionaalse suuna ja endise Kristliku Rahvaerakonna tegelaste kauaaegsed soovid, mida kroonis riigivanema dekreediga antud kirikute ja usuühingute seadus. Kirik sai soovitud „autonoomia” ehk riiklikult tagatud võimaluse oma korraldust tsentraliseerida, samuti lahendas valitsus kiiresti mitmed kiriku mureküsimumused nagu võõrandatud kirikuvara kompenseerimine, vaimulike ametirõivastuse kaitse ja pühapäevarahu tagamine. Samas ei suutnud kiriku juhtkond vältida riigivõimu järelevalveõiguse olulist suurenemist kiriku üle. Piiskop Rahamäe tegutsemisruum uue kirikute ja usuühingute seaduse ettevalmistamisel ei olnud eriti suur. Režiim, mis ei soovinud jätta tähelepanuta riigi suurimat usuorganisatsiooni, pidades seda tähtsaks teguriks ühiskondlikus-poliitilises elus, varustas ennast tõhusate hoobadega kiriku tegevuse kontrollimiseks ja vajadusel sellesse sekkumiseks.

Kiriku uus juhtimiskorraldus kehtestati 1935. aasta põhimäärustega. Need tuli välja töötada lühikese aja jooksul ja seaduses etteantud tingimustel ning silmas pidades juhtivate riigitegelaste (K. Päts, K. Eenpalu) näpunäiteid ja soovitusi. Rahamäe sõnul oli põhimääruste eesmärk kiriku kokkuliitmine ja päästmine „atomiseerivate” tendentside käest. Kuigi põhimääruste väljatöötamisest võttis Rahamäe juhtimisel osa küllaltki suur kirikutegelaste ring, polnud laiem üldkiriklik arutelu võimalik. Uus juhtimiskorraldus rakendus lõplikult 1935. aasta sügisel, kui kokku astus senise kirikupäevaga võrreldes oluliselt väiksema koosseisuga kirikukogu. Kirikuvalitsemises suurenesid nii piiskopi kui konsistooriumi võimupiirid, kutsuti ellu terve rida uusi juhtimisorganeid. Kirik jagati neljaks vikaarkonnaks ja määrati ametisse piiskoplikud vikaarid. Kirikukogu ees esinenud riigivanem Päts nimetas aga kiriku lammutamist riigi aluste lammutamiseks ning lubas kiriku kaasata riigivalitsemisse.

Niisiis leidis luterliku kiriku korralduses ja suhetes riigivõimuga vaid üheainsa aasta jooksul alates piiskop Rahamäe ametisse valimisest aset märkimisväärne pööre, mida oli kaua igatsetud. Kiriku ühtsus ja terviklikkus oli vähemalt väliselt kindlustatud. Kuigi mitmed juhtivad kirikutegelased ei hoidnud nii piiskopi kui valitsuse aadressil kiitusega kokku ja tundsid kiriku elus lausa „kevade meeleolu”, kujunes Rahamäe kirikupoliitikale tasahilju vastuseis. Paljudele madalkiriklike ja konservatiivsete vaadetega pastoritele ja kirikutegelastele ei olnud kirikukorralduse tsentraliseerimine, sealhulgas piiskopi võimupiiride suurenemine ning pastori ja koguduse otsustusõiguse vähenemine vastuvõetav. Alalhoidlikud ringkonnad ei suutnud ka leppida protestantlike vaimulike ja koguduste kiirustava tagasitoomisega üldkiriku rüppe.

3. PIISKOPKONDADE LOOMISE KAVA

3.1. Piiskopiameti omaksvõtmise probleeme

Kuigi piiskop Rahamäe ametiaja esimese aasta jooksul õnnestus kiriku juhtkonnal saavutada kiriku „õiglasem” hindamine riigivõimu poolt ning muutunud olukorras läbi viia kirikukorraldusreform, millega kirik muudeti terviklikuks ja ühtse juhtimise alla koondatud asutuseks, sooviti järgnevatel aastatel kiriku struktuuri ja ülesehitust jätkuvalt reformida. Noore rahvakiriku jaoks oli tegemist suurejoonelise kavaga, mis tähendanuks senise kirikukorralduse olulist muutmist, kuigi vikaarkondade näol oli sellele juba põhimäärustega loogiline alus pandud. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik koosnes nimelt ühest piiskopkonnast. Kiriku juhtkond soovis kiriku jagamist neljaks piiskopkonnaks, kusjuures senine piiskop oleks saanud peapiiskopi tiitli.

Piiskopkondade loomise kava oli kirikukogu päevakorras 1936. aasta oktoobrist kuni 1938. aasta oktoobrini, s.t. praktiliselt kuni piiskopitüli alguseni. Formaalselt oli tegemist põhimääruste muutmise eelnõuga, mille konsistoorium 1937. aastal kirikukogule esitas ning mis oli mõeldud ennekõike kiriku juhtimiskorralduse jätkuva reformimisena ja mitte niivõrd episkopalismi kui printsipi esiletõstmisena. Vähemalt nii kõlas kirikuvalitsuse põhjendus. Nii piiskop Rahamägi kui näiteks assessor Jakob Aunver rõhutasid 1938. aasta aruteludes, et 1935. aasta põhimäärused, millel pealegi puudus kirikupäeva heakskiit, tuli kiirustades vastu võtta, lähtudes riigi poolt etteantud alustest (s.o. 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadusest), ja et neil oli üleminekuaja iseloom.⁴⁴⁴ Paari kuuga ei olnud võimalik uut kirikukorraldust lõpuni välja arendada.

Siiski tundub vajalik alustada käesolevat peatükki lühiülevaatega piiskopiameti taastamisest ja selle omaksvõtmise problemaatikast EELK-s, kuna piiskopkondade kava üle peetud aruteludes väljendati osalt samasuguseid kahtlusi ja kriitikat, nagu see ilmnes juba piiskop Kuke ametisse seadmisele järgnenud põhimõttelist laadi vaidlustes. Kuigi 1930. aastatel ei seatud enam kahtluse alla piiskopiameti vajalikkust ja sobivust luterlikule kirikule, vaieldi tuliselt piiskopi võimupiiride üle teineteisele vastanduva mõistetepaari „katoliiklik” ja „evangeelne” valguses, millest esimene pidi kriitikute meelest tähendama hierarhiat, suurt võimu ja üldse tsentraliseeritud kirikukorraldust, teine aga seisnes kollegiaalsuses, demokraatias ning välises lihtsuses ja tagasihoidlikkuses.

Eesti luterlikus kirikus säilis piiskopiamet Põhja-Eesti alal (Tallinna ehk Eestimaa piiskopkonnas), ja seda tänu Rootsi võimu alla minekule. Kuigi luterlik Tallinna piiskopitool püsis 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi esimestel kümnenditel kaua vakantsena (järjepanu 52 aastat, 1586–1638), siis põhimõtteliselt nägid Rootsi võimud piiskopi asukohana ikkagi Tallinna, erinevalt Liivimaast,

---

⁴⁴⁴ EELKKA, V KK 1938 protokoll mustand, lk. 20; EK nr. 43, 1938, lk. 1.

kuhu määrati vaid (kindral)superintendent, kes resideeris Tartus või Riias. Erinevus väljendus selleski, et Tallinna piiskopid pühitseti piiskoplikult ametisse Uppsala toomkirikus. (A. Andresen osutab siiski sellele, et 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse järgi kuulusid piiskopile ja superintendendile ühesugused õigused ja kohustused.⁴⁴⁵) Üldse oli aastatel 1569–1710 ametis üheksa piiskoppi, kui jätta kõrvale ilmik hertsog Magnus ja Petrus Folling, kes suri enne ametisse astumist.⁴⁴⁶ Usupuhastusele vaatamata oli Rootsi luterlikus kirikus säilinud ka piiskopiameti apostlik suktsessioon, mida, tõsi küll, eriti ei tähtsustatud. Kuid nagu kohe näeme, oli sellel ajaloolisel tõsiasjal (nimelt piiskopiameti säilimisel Põhja-Eestis) põhimõtteline tähtsus EELK esimese piiskopi ametisse pühitsemise jaoks, mis toimus taotluslikult Rootsi korra järgi ja Uppsala peapiiskopi juhatusel. Tallinna piiskopitool jäi taas vakantseks 1710. aastal, kui Eesti alad läksid Vene keisririigi koosseisu. Vene ajal piiskopi ametikoht puudus, kuigi konsistooriumi eesistuja ehk presidendi kohta kasutati nimetust „maanõunik-piiskop” (*Landrath-Bischof*).⁴⁴⁷ Aastatel 1833–1919 oli Eestimaa kubermangus üksteise järel ametis seitse kindralsuperintendenti. 1832. aasta kirikuseaduse § 288 järgi võis keiser annetada superintendendile eeskujuliku teenistuse eest piiskopi tiitli, kuid see ei toonud kaasa mingisuguseid ametialaseid ega muid eesõigusi.⁴⁴⁸

10.–12. septembrini 1919 oli Tallinnas koos II kirikukongress, kus uue põhikirja alusel valiti kindralsuperintendent W. Kentmanni ja senise konsistooriumi asemele uus, „ajutine” konsistoorium ja piiskop. Piiskopiks valiti Keila koguduse õpetaja Jakob Kukk, esialgu küll ajutiselt. 14. oktoobril 1920 valis Tallinnas „Estonia” kontserdisaalis kokku tulnud I kirikupäev Jakob Kuke eluaegseks piiskopiks 233 poolthäälega 257-st. Tervituskõne äsja ametisse valitud piiskopile pidas H. B. Rahamägi:

Armas Eesti Evangeeliumi Kiriku Ülevaataja ja Hingekarjane! Kirikupäev on arvanud heaks sind Eesti Evang. Kiriku piiskopiks valida. Kui Kirikupäev seda tegi, siis teadis ta, et Eesti Evangelii Kirikul ei ole praegu mitte võimalik sind kõige pealt auga üle külvata; ta teadis, et ei ole Eesti kirikul ka mitte sulle vara rohkelt sulle raputada, vaid kui ta sind niisuguse tähtsa koha peale valis, siis ta teadis, et temal sinu mehiste õlade peale on ainult üht asja panna: tööd ja koormat, mida Eesti Ev. Kiriku ülesehitamine sinult nõuab.⁴⁴⁹

Piiskopi ja konsistooriumi liikmete ametisse valimist kommenteeris Rahamägi hiljem nii: „Sellega on loodetavasti ka üks tükk Balti ajaloost hauda maetud, see

⁴⁴⁵ A. Andresen. *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710-1832*. Tartu, 2004. Lk. 59.

⁴⁴⁶ Rootsiaegsete piiskoppide kohta vt. lähemalt Saard 2006, lk. 31–34, ja Andresen 2004, lk. 75–81.

⁴⁴⁷ Andresen 2004, lk. 115.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, lk. 163.

⁴⁴⁹ EELKKA, III Kirikukongress ehk I KP 1920, lk. 8. Vt. ka Rahamägi 1926a, lk. 27–28.

osa, kus rahval senini midagi ütelda ei olnud, kus tal aga asja enese pärast palju ütelda oleks tulnud.⁴⁵⁰

Piiskopiamet võeti EELK-s üldiselt hästi vastu. Selles nähti uuele rahvakirikule sobivat juhtimisvormi vastandina härraskiriku superintendendile. See oli ka märk suunamuutusest – Eesti vaba rahvakirik distantseerus Saksa kiriku-korralduse mudelist ja üritas läheneda Põhjamaadele (Rootsile ja Soomele), kus piiskopiamet oli usupuhastusele vaatamata katkematult säilinud.⁴⁵¹ Loomulikult oli pastorite hulgas neid, kes suhtusid harjumuspärase superintendendi asendamisse piiskopiga umbusklikult. Tõsine mõtte- ja sõnavahetus tekkis esimese piiskopi ametissepühitsemise viisi üle. Asi oli nii, et algul paluti pühitsejaks vennasrahva kirikupea – Turu peapiiskop Gustaf Johansson, kuid tema äraütlemise järel pöörduti Uppsala peapiiskop Nathan Söderblomi poole. (N. Pesonen kirjutab, et konservatiivne Johansson tundis Söderblomi liberaalsemate vaadete suhtes vastumeelsust ega olnud ilmselt kindel ka Kuke teoloogilistes tõekspidamistes.⁴⁵²)

Piiskop Kuke pühitsemine leidis aset 5. juunil 1921 Tallinna Kaarli kirikus, Rahamäe sõnul jättis see sündmus „igapidi ülendava mulje”. Kella poole ühe-teistkümnepäevase liikumise protsessiooni tuhandete pealtvaatajate kaasaelamisel Jaani kirikust Kaarlisse, kõige ees Rahamägi piibliga ja kokkupandud piiskopiamantlit käes hoidev Kaarli III pihtkonna õpetaja A. Sommer, „mõlemad missakuubed”, nagu märgib Aunver.⁴⁵³ (Rongkäigu fotolt siiski paistab, et Rahamägi oli talaaris, kuid Sommer ja Rootsi kiriku preester Froste kandsid tõepoolest rootsi kombe kohaselt albat ja kaasulat.⁴⁵⁴) J. Kukk oli rõivastunud albasse ja võetatud violetse vööga. Kaarli kirikus pidas algusliturgia Rahamägi, jutlustas Kukk. Pärast jutlust kogunesid vaimulikud ja konsistooriumi assessorid käärkambrisse, et uues protsessioonis pühitsemistalituseks kirikusse siseneda. Rahamäe sõnul talitas Rootsi peapiiskop „õnnistamist selle korra järele, nagu omal ajal Eestis Rootsi piiskoppe ametisse õnnistati, kinkides Eesti piiskopile ka värvilised ametiriided ja piiskopi karjasesaua.” Piiskopi kuldne ametirist oli koguduste kingitus.⁴⁵⁵ Pikema kõne pidas Söderblom saksa keeles, tuletades meelde rootsiaegseid Tallinna piiskoppe Johann Gelderni, Christian Agricolat ja Joachim Jheringit. Rahamägi luges selle kõne ette ka eesti keeles. Õnnistamistalituse ja palve pidas Söderblom eesti keeles, ka assisteeriv Porvoo piiskop Jaakko Gummerus, kes esindas Johanssoni asemel Soome kirikut, kõneles eesti keeles. Kui pühitsev oli vastanud neljale ettenähtud küsimusele ja lugenud

⁴⁵⁰ Rahamägi 1926a, lk. 28.

⁴⁵¹ Piiskopiameti taastamise ja selle ümber käinud vaidluste kohta EELK-s vt. Pesonen 2004, lk. 121–135.

⁴⁵² Pesonen 2004, lk. 122; vt. ka järgmist peatükki.

⁴⁵³ Aunver 1953, lk. 22.

⁴⁵⁴ Vt. foto nr. 4 käesoleva töö lisan ja ka M. Raabe. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku tekstiilid aastatel 1917–2000*. Tallinn, 2003. Lk. 106. (Foto asukoht: EAA, f. 2264, n. 1, s. 51, l. 2 (51).)

⁴⁵⁵ Rahamägi 1926a, lk. 30.

usutunnistuse, andis peapiiskop talle üle ametisse kinnitamise kirja ja piiskopiristi, mille ta võttis oma kaelast. Siis pandi Kukele üle piiskopimantel ja anti kätte karjasesau. Vaimulikud kogunesid pühitsetava piiskopi ümber, ütlesid pühakirja salmi ja õnnistasid teda, lugedes Meie Isa palvet, samal ajal laulis koor „Oh Püha Vaim, meil tule Sa”.⁴⁵⁶

Paraku riivasid harjumatud rõivad ja uhked välised kombesid paljude alalhoidlike eesti ja baltisaksa pastorite luterlikku identiteeti. Teisel kirikupäeval, mis peeti 14.–16. juunil 1921. aastal Tallinnas – vaid kümnekond päeva pärast piiskop Kuke ametisse pühitsemist –, esitas Kaarli koguduse I pihtkonna õpetaja Aleksander Kapp „paljude mõtteosaliste nimel” arupärimise toimunu kohta. Kuna arupärimises ja sellele järgnenud sõnavõttudes esitati nii ühelt kui teiselt poolt piiskopiameti küsimuses iseloomulikke seisukohti, siis väärrib see keskustelu veidi lähemat vaatlemist.

Enne arupärimise ettelugemist avaldas Kapp oma isiklikku lugupidamist ja austust piiskopi vastu ja selgitas, et see ei ole esitatud piiskopi vastu isiklikult. Arupärimises (mille teksti koostajaks oli ilmselt Kapp ise) väideti, et piiskop seati ametisse tarvitusel olevast agendast ja kiriku põhikirjast mööda minnes, milline tegevus „evangeeliumi kiriku vaimus ei olnud”. Edasi juhiti tähelepanu sellele, et kuigi usuteadlaste konverents oli olnud nõus Rootsi ja Soome piiskoppe õnnistamisele kutsuma, ei soovitud ametisse seadmist „kõiksugu ehtimiste ja välispidiste kommetega”. Konverents olevat isegi rõhutanud, et õnnistamist ei tule mõista piiskopi suktsessiooni mõttes, „s.o et piiskop piiskopilt käte pealepanemise läbi iseäralist ameti vaimu ja väge saab.” Arupärimises esitati neli küsimust ja kaks ettepanekut. Küsimused olid järgmised: 1) kelle volitusel muutis konsistoorium piiskopi ametisse seadmise viisi, 2) miks loobuti evangeelse kiriku lihtsusest ja anti tervele õnnistamisele katoliku maik, 3) mis õigusega lahkneti pühakirjal põhinevast õpetusest kristlaste üldisest preestriametist, kui laululehel räägiti „pühade apostlite õnnistusega kaetud piiskoppide aujärjest”, 4) kas ei ole see arusaam piiskopiametist hädaohtlik vabale rahvakirikule. Sellest tulenevalt panid arupärijad ette, et 1) kirikupäev otsustaks, et niisugune õnnistamise viis tulevikus ära jääks ning et 2) eksiarvamuste vältimiseks anda kiriku ülemkarjasele teine ametinimetuse näiteks „kirikuvanem”. Arupärimist põhjendades ütles Kapp, et asjal on sisuliselt kolm külge: esiteks, missuguse seaduse põhjal uus ametisse seadmise moodus sisse toodi, teiseks õnnistamise talituse vormiline külg ning kolmas ja neljas punkt tabavad uue mooduse motiive. Ta oli seisukohal, et põhikirjast tuleb kinni pidada. Õnnistamise kohta küsis ta, miks anti sellele katoliku maik. „Meil oli seni lihtne ja väga ilus kord,” ütles ta. Kas tõesti polnud Rootsi ja Soome piiskopile võimalik öelda: „Tulge ja tehke meie viisi järele”? Kapp kiitis piiskop Gummerust, kes oli ilmunud lihtsas talaaris ja oli seega tabanud eesti rahva maitset. Kapi meelest olid usklikud koguduseliikmed üleliigse hiilguse

---

⁴⁵⁶ EK nr. 36–38, 13.9.1934, lk. 297–298 („Kuidas seati esimene Eesti Ev. Lut. Usu Kiriku piiskop Jakob Kukk ametisse”).

vastu, intelligents aga kiitnud selle heaks, leides, et riik on iseseisev ja kirik „peab oma hiilgusega seda iseseisvust toetama”. Kapi arvates peaks kirik riigi toeks saama siiski lihtsusega. „Rootsi liturgia on katoliikline,” kuulutas ta. „[---] Piiskopi riided ja kepp on üleliigsed. [---] Katholiku vaim on kihvt, mis meie veresse ei tohi tungida.” Rootsiaegset piiskop Jheringit nimetas ta okupatsioonipiiskopiks, kutsudes esile naeru saalis. Viimaks märkis Kapp, et kuigi vaba rahva karjasele oli küll otsustatud piiskopi ametinimetus anda, tuleks see vahest „kirikuvanemaks” muuta.⁴⁵⁷

Arupärijatele vastas assessor J. Kõpp, kes selgitas pühitsemisega seonduvaid asjaolusid. Arupärimise esimesele küsimusele, mis puudutas toimunu korra-koahasust, vastas ta, et seni ei ole olnud piiskopi ametisseeadmise korda, kuna 1710. aastast saadik ei olnud piiskoppi. Oli kindralsuperintendendi ametisse seadmise kord, kuid superintendent ei ole piiskop ja tema ametisse saamise viis on teine. Teisele küsimusele vastuseks kostis Kõpp: „Meie otsime ühinemist välispidi Rootsi ja Soomega, nõnda ka vaimliselt.” Ta selgitas, et piiskopi pühitsemise korra oli ette pannud Söderblom, kes oli juhtinud tähelepanu sellele, et Rootsi ajal käidi selle korra järele. Kõpp ise oli seisukohal, et välispidised asjad on *adiaphora* (s.t. õpetuslikult neutraalsed) ning et Lutheril oli niipalju vaimuvabadust, et ta riiete poolest vabaduse jättis. Kolmandaks möönis ta, et sõnad „pühade apostlite aujärjest” olid küll laululehel, kuid nõnda ei olnud konsistoorium kõnelenud ja laululeht ei ole ka konsistooriumi dokument. „Succession’i meie ei tunnista,” oli Kõpp resoluutne. Siiski ei näinud Kõpp piiskopi õnnistamises midagi hädaohtlikku vabale rahvakirikule, kuna tema sõnul ei jaga konsistoorium niisugust (s.t. apostlikku suksessiooni pooldavat) vaadet. Kõpu vastuse peale sõna võtnud Kapp rõõmustas, et talle olevat ikkagi õigus antud – meil ei ole piiskoppi katoliku mõttes, ükskõik, kas teda kutsutakse piiskopiks või superintendentiks. Selle väite peale oli Kõpp sunnitud taas kord selgitama, et kindralsuperintendendi ja piiskopi vahel „ikkagi sisuliselt ja mitte üksnes nime poolest järsk vahe on, kuna piiskop on nüüd meie kiriku usaldusekandja.”⁴⁵⁸

Seejärel asuti hääletama kahte ettepanekut. Saadik Gefria oli ette pannud päevakorras edasi minna ja konsistooriumi teguviis piiskopi õnnistamisel heaks kiita. Praost Oskar Gerhard Meder oli esitanud järgmise sõnastuse, mis osutas siiski piiskopi pühitsemise mittevastavusele kirikukorraga: „Õnnistamise viis ei olnud põhikirjaga kooskõlas, aga katolitsismi vaimu seal ei ole.” Kirikupäev otsustas 102 poolt- ja 64 vastuhäälega toetada esimest ettepanekut, Mederi pakutud sõnastus sai 78 poolt- ja 74 vastuhäält. Hääletamist ilmestas Tallmeistri vahelehiid: „Vastu on saksad ja Kapp”, mistõttu viimane vastu hüüdis: „See on insinuatsioon! Siin on ka koguduse liikmeid vastu!” Pärast hääletamist sai sõna veel assessor J. Lattik, kes leidis, et paljud kirikupäeva liikmed olid ikkagi piiskopile umbusaldust avaldanud (Kapp protestis taas – sellest ei tule mitte

⁴⁵⁷ EELKKA, I KP 1921, lk. 35–37.

⁴⁵⁸ EELKKA, *ibid.*, lk. 37–38.

umbusaldust välja lugeda, ütles ta, vaid et tulevikus ettevaatlikum oldaks). Lattiku väitel oli piiskopi õnnistamine rahvale ja ka haritlastele meeldinud ega olnud kirikurahva enamusele vastumeelt. „Meie kirik ühines teatavas mõttes Põhjamaa kirikuga,” seletas ta nagu Kõppki. „Meie austame Saksa usuteadust, Martin Lutherit j.n.e., aga Saksamaa korraldus meile ei meeldi: Saksamaa kirik ilma piiskopita on võimetu kõigile tormidele vastu panema.” Arupärijate kohta arvas ta elavate kiiduavalduste saatel, et piiskopil tuleks karjasekepiga mõnele hästi tugevasti anda.⁴⁵⁹

Väitlus Lattiku ja Kapi vahel piiskopipühitsemise asjus kandus üle aja-kirjandusse ja kestis järgnevatel kuudel „Päevalehe” veergudel veel mõnda aega, viimaks sekkus sellesse ka Kõpp. N. Pesoneni järgi oldi ühel meelel selles, et teoloogiliselt ei ole piiskopi ja superintendendi ameti vahel erinevust. Kõpp siiski seletas, et piiskopi ametinimetus oli kasutusel juba algkoguduses ja on selles mõttes superintendendist ülem. Pealegi aitab see vahet teha endise maakiriku ja vaba rahvakiriku vahel. Niisamuti oli saksa orientatsioonist eemaldumise puhul loomulik, et pühitsemisest võtsid osa Soome ja Rootsi piiskop.⁴⁶⁰

Siiski ei saa salata, et Rootsi peapiiskopil olid Eesti ja Läti kirikupea ametisse seadmisega omad kaalutlused. Söderblom üritas Põhjamaade kirikutest kujundada Uppsala juhtimise all ühtset blokki, mida ta nimetas *corpus evangelicorum*, ning pidas muide Läänemerd n.-õ. luterlikuks sisemereks – *mare Lutheranum*. Eesti kiriku kaasamine kuulus Põhjamaade kirikutevahelise koostöökomitee plaanidesse. Eriti innukalt seisis selle eest Söderblom, kelle meelest teenis piiskopiameti taastamine Eestis ja Lätis just seda eesmärki.⁴⁶¹ Mis puutub aga Rootsi kiriku kommete pidamist katoliiklikuks, siis tuleb selles ühelt poolt näha tolle aja luterlusele omast katoliiklusekartust, mida 1920.–1930. aastatel esines ka Eestis, kuid teisalt ka teatud vastuseisu peapiiskop Söderblomi ambitsioonikale kirikupoliitikale.⁴⁶² Näiteks üks Söderblomi enda ametisse pühitsemisel Uppsala toomkirikus tehtud foto 1914. aastast pakub saksapärase kaine ja kasina luterlusega harjunud silmale jahmatavat vaatepilti altari ees seisvatest uhkes ornaadis piiskoppidest, ümber altarivõre põlvitamas piiskopirõivais pühitsetav ja kaasulates preestrid.⁴⁶³

Pärast Kuke surma tuli uue piiskopi valimise eel taas arutusele piiskopiameti ja eriti piiskopi ametisse seadmise tähendus. Sai ilmsiks, et 1921. aastal peetud vaidluses esitatud küsimused ja argumendid olid endiselt elujõulised. 1934. aasta algul avaldas Gustav Haller artikli „Piiskoppide meelevallast”, milles ta

⁴⁵⁹ EELKKA, *ibid.*, lk. 38–39.

⁴⁶⁰ Pesonen 2004, lk. 132–133.

⁴⁶¹ L. Österlin. *Churches of Northern Europe in Profile: A Thousand Years of Anglo-Nordic Relations*. Norwich, 1995, lk. 251; B. Sundkler. *Nathan Söderblom: His Life and Work*. London, 1968, lk. 277; A. Lauha. *Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja eku-meeninen osallistuminen 1917-1922*. Helsinki, 1990, lk. 184 ja 309.

⁴⁶² A. Lauha. *Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923-1925*. Helsinki, 1993. Lk. 188–193.

⁴⁶³ B. Stolt. *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Stockholm, 1964. Illustr. 14.

puudutas muuhulgas piiskopi ametisseadja küsimust. Probleem oli nimelt selles, et põhikirja järgi tuli piiskop ametisse seada „agendas äratähendatud korras”, kuid agenda nägi omakorda ette, et selle talituse viib läbi konsistooriumi president – kelleks põhikirja järgi oli aga piiskop. (1902. aasta eestikeelne agenda kõneleb ainult piiskopi – ja seejuures mitte superintendendi – introduksioonist, mitte ordinatsioonist või pühitsemisest, ning ütleb: „Piiskopi ameti peale seadmine tallitatakse kirikus, mis kindralkonsistoriumi poolt seks on määratud, ikka konsistooriumi presidendi läbi.” Vastuolu tekkis alles vaba rahvakiriku põhikirja vastuvõtmisega, kuna Vene ajal ei olnud piiskopi ja konsistooriumi presidendi ametikoht ühildatud.) „Usuteadlaste konverents peaks küsimuse selgitama ja kirikupäeval esinema sellekohase ettepanekuga,” oli Halleri seisukoht. Tema meelest ei saanud piiskop Kuke ametisse pühitsemise viisi võtta mingi mõõtuandva normina: „Sellega, et esimene Eesti Ev. Lut. kiriku piiskop ametisse seati Rootsi peapiiskopi poolt, ei ole see küsimus veel mitte lõplikult ära otsustatud, sest kirikupäeva poolt pärast vastuvõetud kiriku põhikiri jätab, nagu meie nägime, küsimuse lahtiseks.”⁴⁶⁴ Samas ei vaidlustanud Haller piiskopiametit kui niisugust ja oli seda meelt, et piiskop on ametikandjatele isaks ja hingekarjaseks. Ta kutsus ka kogudusi usaldama piiskoppi eriti õpetaja valimise küsimuses.

1934. aasta usuteadlaste konverentsil pidas prof. J. Kõpp ettekande „Piiskopi ametisse pühitsemise moodus”, milles ta käsitles seda toimingut teoloogilises mõttes ametisse seadmise ehk introduksioonina ning eristas luterlikku arusaama piiskopiametist katoliku kiriku omast. Ametisse seadmise väline pool ei muuda sisulist külge. „Puht pidulikkuse pärast võib praegugi sündida, et introdutseerijaks on külaline väljastpoolt, nagu piiskop J. Kuke oli introdutseerijaks Rootsi peapiiskop N. Söderblom. Aga võib ka koduste jõududega toime saada,” arvas Kõpp. Ta võttis oma kõne kokku nelja punkti: 1) piiskopi ameti peale seadmine (introduktsioon) sünnib konsistooriumi poolt selleks määratud kirikus pühapäeval peajumalateenistuses pärast kirikupalvet, 2) introdutseerijaks on konsistooriumi poolt selleks määratud ja volitatud EELK ametikandja ühes assistentidega, 3) eriline valimisotsuse kuulutamise akt on liigne, kutsumist võib introdutseerija mainida kõnes ja introdutseeritavale esitatavas küsimuses ja sellele järgnevas deklaratsioonis, 4) regaalide (piiskopi ametitunnuste) üleandmise kord jäägu konsistooriumi välja töötada.⁴⁶⁵

Ettekandele järgnenud mõttevahetuses avaldati mitmesuguseid arvamusi. Praost J. O. Lauri oli seisukohal, et kirik pidagu traditsioonist kinni ning pühitseja tulgu Soomest või Rootsist. Teda toetas õp. Arnold Kerem, kes ütles, et kui kardetakse katoliiklust, võiks ka ordinatsiooni ära jätta. Neile vaidles vastu Johannes Willberg, öeldes, et ühekordne kogemus pole veel traditsioon. Joosep Liiv leidis piiskopi riituse olevat võõrapärane. Praost Haller vastas, et Rootsi ornaat on väga vana. Rahamägi tuletas omakorda meelde, et talaar on alles

---

⁴⁶⁴ EK nr. 1, 1934, lk. 6–7.

⁴⁶⁵ EELKKA, UK 1934, lk. 19.

hiljuti tarvitusele võetud, miks ei või siis piiskopi riietus vastuvõetav olla. (Talaar kehtestati Venemaa luterlikus kirikus Preisi eeskujul alles 1830. aastatel, seda pidid kandma nii pastorid kui superintendentid.) Veel küsis ta, kas ei peaks esimese piiskopi pühitsemisel sündinut ka edaspidi tarvitusele võtma.

Vahemärkuse korras tuleks siinkohal veel kord põgusalt peatuda teatud nurinat tekitanud piiskopi ametiriietuse küsimusel.⁴⁶⁶ 1919. aasta põhikiri ei ütle selle kohta veel midagi. 1926. aasta põhikiri (§ 23) sätestas, et „pidulikkudel jumalateenistustel ja iseäralistel juhtumistel” kannab piiskop ametiriiet, milleks on alba, violetne vöö, must ornaat (s.t. piiskopimantel), valge krae, kuldrist, karjasekepp ja mitra. Muudel juhtudel kannab ta õpetaja ametiriietust ühes piiskopliku kuldristiga. 1935. aasta põhimäärused kordavad seda sätet, ainsaks erinevuseks on see, et violetse vöö asemel nähakse ette „värvilised vööd”. Mis mitrasse puutub, siis 1926. aastal kinkis Petseri kogudus kõrgkiriklike vaadetega õp. Nathan Aunverdti eestvõttel piiskop Kukele mitra, mida viimane Petseri kiriku pühitsemisel ka kandis.⁴⁶⁷ Pärast esimese piiskopi surma andis tema lesk konsistooriumile üle nii piiskopisaua kui mitra, mis omakorda Rahamäele tema ametisse pühitsemisel üle anti. Ühel piiskop Rahamäe paraadfotol on see mitra selgesti näha, kuigi mitte piiskopi peas.⁴⁶⁸ Üldiselt näib, et Rahamägi eelistas välitingimustes ühes ametirüüga kanda musta baretti, mis kuulus õieti talaari juurde, kuid vähemalt ühel kirikulehes ilmunud fotol on näha ka mitra, mida piiskop käes hoiab.⁴⁶⁹

Kõneainet andis ka vana küsimus, mis siis esimese piiskopi pühitsemisel õieti toimus – oli see lihtsalt ametisse seadmine (introduktsioon) või midagi enam? Kõpp väitis kategooriliselt, „et piiskop Kuke introductseerimise juures polnud tegemist *successio apostolica*’ga”. (Ilmselt ei pidanud Kõpp silmas niivõrd apostliteni tagasiulatuvat piiskopiameti katkematut järjepidevust kui just kujutlust erilise sakramentaalse „väe” või meelevalda edasiandmisest käte pealepanemise läbi.) Seevastu arvas H. Pöld, kes alalhoidliku luterlasena loomulikult eitas kõrgkiriklikku apostliku suksessiooni ideed, et (Rootsi peapiiskopi seisukohalt) ikkagi oli tegemist *successio apostolica*’ga, kuna Söderblom läinud just nimelt seda Lätti viima. Arutelu lõpetuseks otsustas usuteadlaste konverents esitada Kõpu ettekandes väljendatud seisukohad piiskopi introduktsiooni ja riietuse osas konsistooriumile kaalumiseks.⁴⁷⁰

Kuid heitkem viimaks pilk sellele, kuidas olid piiskopiameti pastoraalsed ja kirikujuhi funktsioonid sätestatud kiriku põhikirjades. EELK esimeses, 1919. aasta põhikirjas ei ole piiskopiametist veel kuigi palju öeldud. Selles nähakse

---

⁴⁶⁶ Veidi põhjalikum ülevaade leidub teoses: Raabe 2003, lk. 35–41.

⁴⁶⁷ Raabe 2003, lk. 38, vt. ka arhiivifotot lk. 106.

⁴⁶⁸ Vt. foto nr. 10 käesoleva töö lisas. Sama foto on esitatud veel: Veem 1990, illustatsioonitahvel lk. 280 ja 281 vahel; Raabe 2003, lk. 105.

⁴⁶⁹ *EK* nr. 24, 1936, lk. 1. Foto on tehtud piiskoplikul visitatsioonil Otepää kogudusse 7.6.1936.

⁴⁷⁰ EELKKA, UK 1934, lk. 20.

ette, et piiskop valitakse määramata aja peale ning tema kohuseks on õpetajate ja kõstrite ametipidamise ja kõlbelise elu üle valvata, neile hingekarjaliselt toeks olla ja koguduste katsumisi (s.t. visitatsioonid) toime panna (§-d 44 ja 46).

1926. aasta märtsis vastuvõetud EELK põhikiri (vt. paragrahve 20–25) sätestas, et piiskop valitakse määramata ajaks kirikupäeval ja seatakse ametisse agendas äratähendatud korras (niisiis oli lisandunud norm ametisse seadmise kohta). Piiskopi kohuste ja õigustena nimetatakse kõigepealt pastoraalseid ülesandeid: valvata õpetajate ja kõstrite ametipidamise ja kõlbelise elu üle, neile hingekarjaliselt toeks olla ja koguduste katsumisi toime panna. Piiskopil oli õigus jutlustada igas EELK kirikus, samuti oli tema kohuseks õpetajate ordinatsioon ja introduksioon. Kahe viimase talituse juures oli siiski lisatud, et kui „tema isiklik ilmumine on takistatud, siis võib ta mõlemaks toimetuseks volitada kohalikku praostit, selle abi ehk mõnda teist vanemat kirikuõpetajat” (§ 21 p. 2). See säte osutab, et teoloogiliselt ei tehtud piiskopi ja õpetaja ametimeevaldal vahet – luterlikult väljendudes oli tegemist ühe ja sama sõna ja sakramendi ametiga. Ordinatsioon kuulus muidugi kirikuvõimude pädevusse, kuid selle kehtivust ei peetud sõltuvaks piiskopiametist kui niisugusest. Piiskop võis ühtlasi koguduseõpetaja olla, seda eeldab § 22, mis kõneleb piiskopi teenitava koguduse visiteerimisest (tasub tähele panna, et piiskop ei olnud 1926. aasta põhikirja järgi veel seotud Tallinna Piiskopliku Toomkogudusega). Kirikujuhtimise alal olid piiskopil mitmesugused õigused, näiteks õigus erakorralist kirikupäeva kokku kutsuda (§ 29; korralise kirikupäeva kutsus siiski kokku konsistoorium) ja kirikupäeva juhatada (§ 31); piiskop oli ameti poolest konsistooriumi president ehk eesistuja (§ 42).

1935. aasta põhimäärused kirjeldavad piiskopi ülesandeid ja kohustusi sarnaselt, ehkki mõnevõrra põhjalikumalt. Sätestatakse piiskopi kui kiriku kõrgeima vaimuliku juhi positsioon („Piiskop juhib kiriku kõrgeima vaimuliku juhina tervet kirikut”, PM § 6, vt. ka § 23). Piiskopile on antud õigus kirikukogu kokku kutsuda (erinevalt 1919. ja 1926. aasta põhikirjast, kus see õigus puudutas ainult erakorralist kirikupäeva), samas on ta endiselt konsistooriumi eesistuja ehk president. Põhimääruste 6. peatükk (§-d 23–35) on tervenisti pühendatud piiskopiametiga seonduvale. Nähakse ette, et piiskop astub oma ametikohustesse valimisega, kuid „õnnistatakse ja seatakse ametisse pärastpoole, agendas äratähendatud korras” (§ 28; siinkohal tasub tähele panna lisandunud väljendit „õnnistatakse”, mis selgesti osutab piiskopi pühitsemisele ehk konsekratsioonile). Tuleb märkida, et see põhimõte – piiskop asub oma ülesandeid täitma alates ametisse valimise, mitte pühitsemise või ametisse seadmise hetkest – kehtis EELK-s kuni 2004. aasta põhikirja vastuvõtmiseni. Kui mõista piiskopiametit puhtfunktsionaalselt, nähakse piiskopis vaid teatud juhtimisalaste volitustega varustatud kõrgemat ametikandjat, siis osutub ametisse „õnnistamine” vaid tseremoniaalseks toiminguks, mis – J. Kõpu sõnadega – võib sündida „puht pidulikkuse pärast” välismaa piiskoppide osavõtul, kuid sellel puudub sisuline tähendus piiskopiametile. PM § 30 ütleb varasemate põhikirjade eeskujul, et

piiskopi „kohuseks ja õiguseks on, juhtides kirikut ja tema kogudusi, valvata õpetajate ja teiste ametiisikute ametipidamise ja kõlbla elu üle, olla neile hingekarjaslikuks toeks ja toime panna koguduste katsumisi (visitatsioone)”. Muu hulgas on piiskopi õiguseks jutlustada igas EELK kirikus, tagandada vaimulikke ja teisi kiriku ametiisikuid, määrata erilistel juhtudel jutluse aluseks olevaid pühakirja tekste jms. Esimest korda sätestati, et piiskop on Toom-Maarja koguduse ülemõpetaja.

Piiskopi ülesandeks on ka õpetajate ordinatsioon ja introduksioon, kuid sellele lisatakse – taas varasema praktika eeskujul –, et kui „tema isiklik ilmumine on takistatud, siis võib ta mõlemaks talituseks volitada piiskoplikku vikaari, kohalikku praosti, selle abi, või mõne teise vanema õpetaja.” Niisiis ei tehtud ka 1935. aasta põhimäärustes ordinatsioonimeelevaldava mõtte õpetajal (presbüteril) ja piiskopil vahet. Kuigi piiskopi ametisse seadmise kõrval kõneldi õnnistamisest ehk pühitsemisest, nähti ordinatsiooni sõna ja sakramendi ametisse ühekordse aktina. Õpetajate ordineerimist peeti endastmõistetavalt ennekõike piiskopi ülesandeks, kuid mitte ainuõiguseks. Praktikast on teada, et vahel delegeeriti õpetajate ordineerimine mõnele praostile või assessorile, kui olukord seda nõudis. J. Kuke surma järel piiskopi asetäitjana *resp.* kohusetäitjana tegutsenud A. Kapp toimetas mõned ordinatsioonid. Ka piiskop *electus* Rahamägi ordineeris rühma õpetajaid paar nädalat enne ametisse pühitsemist. Kõnelustel Inglismaa Kirikuga (vt. käesoleva töö 4. peatükki) väitis Rahamägi küll, et Eestis ordineerib tavaliselt piiskop, ja üldiselt see oligi nii, kuigi mitte alati.

3.2. Vikaarkondadest piiskopkondadeni

Kuidas ja millal tekkis Rahamäel või kiriku juhtkonnal piiskopkondade loomise ja uute piiskoppide ametisse seadmise idee? Ilmselt tõukas sellele mitu tegurit. 1935. aastal õnnestus kirik organisatsiooniliselt konsolideerida, riigivõimu toel tugevnes kiriku positsioon ühiskonnas. Arvestades kirikujuhi esindusülesandeid ja mitmesuguseid kohustusi, hakkas ühel piiskopil üle jõu käima jõuda kõikjale, kuhu teda kutsuti ja oodati. Arvesse tuleb naabermaade eeskujul – Soome ja Rootsi kirik koosnes mitmest piiskopkonnast, mistõttu võis tunduda kohane, et ka Eesti kirikupea kannaks oma Turu ja Uppsala ametivendade eeskujul peapiiskopi tiitlit. 1932. aastal oli Läti kirikukogu seoses Theodors Grünbergi valimisega kirikujuhi kohale otsustanud kasutusele võtta peapiiskopi tiitli.⁴⁷¹ (Nimelt seati 1922. aastal Lätis ametisse kaks piiskoppi – lätlastele Karlis Irbe ja sakslastele P. H. Poelchau.) Ära ei tohi unustada ka seda, et Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik koosnes piiskopkondadest.

Tagantjärei püüdis Rahamägi näidata, et tegemist oli tegeliku elu vajadustest välja kasvanud ideega, millel oli kirikus lai kandepind: „Kirikukogu 1936. a. tõstis ise üles piiskopkonna ümbermoodustamise küsimuse peapiiskopkonnaks.

⁴⁷¹ Talonen 2005, lk. 157.

See ei olnud uudne küsimus, vaid kiriku ametiringes ammu juba otsustatud asi, ka kogudused olid seda arutanud; ega muidu ei otsustanud seda kirikukogu ühel häälel.⁴⁷² Edasises näeme, et enne kirikukogule esitamist arutati kava piiskoplikus nõukogus. Tegemist oli niisiis ikkagi Rahamäe kirikuvalitsuse initsiaatiiviga.

EELK kui struktuurilt ühe piiskopkonna mitmeks piiskoplikuks teenimispiirkonnaks jagamise loogikale pandi kirikuõiguslikult alus 1935. aasta põhimäärustega, milles oli ette nähtud piiskoplike vikaaride ametikoht: „Piiskopi asetäitjateks on piiskoplikud vikaarid, keda nimetab piiskop konsistooriumi vaimulike assessorite hulgast. Piiskoplike vikaare on vähemalt kaks. Piiskop teeb oma asetäijate ametijärjekorra teatavaks konsistooriumile. Üks vikaaridest määratakse Põhja-, teine Lõuna-Eesti jaoks. Vikaarkondade piirid määrab kirikukogu.” (PM § 29). Piiskoplik vikaar pidi – erinevalt teistest vaimulikest assessoritest ja praostidest – vanuselt ja ametistaažilt vastama piiskopile esitatud nõuetele, s.t. olema vähemalt 40-aastane ja 15-aastase õpetajastaažiga (PM § 13). Piiskoplike vikaaride näol polnud siiski veel tegemist abipiiskoppidega, vaid sisuliselt kirikuvalitsuse liikmete hulgast nimetatud piiskopi asetäitjatega, kes võisid täita piiskopi esindusülesandeid kindlaks määratud piirkonnas. Rahamägi pani piiskopliku vikaari ülesanded ajutiselt praost Laurile juba 1935. aasta kevadel.⁴⁷³ 6. novembril 1935 nimetas piiskop ametisse kolm vikaari – Jürgensoni, Lauri ja Sommeri –, Kubu määrati esialgu vikaari kohusetäitjaks, kuid 23. novembril nimetas piiskop temagi vikaariks.⁴⁷⁴ Algsest kahest vikaarkonnast oli saanud neli. Iga vikaarkonnale oli koguni ette nähtud oma värv. Nimelt kinnitas piiskop 24. aprillil 1936 vikaarkondade värvid järgmiselt: Piiskoplik vikaarkond – punane, Põhja – lilla, Lõuna sinine ja Lääne – roheline. Liturgiliste värvidele lisati sinine, „nagu see Eesti Riigi rahvuslipul on” ja mida võis soovi korral kasutada riiklikel pühadel nagu vabariigi aastapäev, kohalik vabastuspüha jne.⁴⁷⁵

Kuid juba põhimääruste koostamise ajal 1935. aasta märtsis saatis J. Järve piiskop Rahamäele kirja, milles ta tegi ettepaneku võtta piiskopi ja piiskoplike vikaaride nimetuse asemel kasutusele vastavalt peapiiskopi ja piiskopi ametinimetus. Ta põhjendas seda sellega, et rahvus- ja kirikutevahelise suhtlemise seisukohalt oleks soovitav, kui Eesti kirikupea kannaks peapiiskopi tiitlit, samuti tuleks see kasuks Eesti riikliku iseolemise rahvuslikele huvidele ja kiriku prestiižile. Ta viitas ka sellele, et EAÕK kõrgeim vaimulik juht kandis metropoliidi tiitlit ning seisis seega nagu kõrgemal luteri kiriku piiskopist. Järve ettepanek lähtus niisiis pigemini poliitilistest kaalutlustest ega hõlmanud

---

⁴⁷² *Päevaleht* nr. 308, 1939, lk. 2 (H. B. Rahamägi. „Kiriku seadusest ja kiriku põhimäärustest. IV. Kas, mida ja kuidas muuta?”).

⁴⁷³ EELKKA, piiskopi otsuste raamat, otsus nr. 1, 12.5.1935.

⁴⁷⁴ EELKKA, *ibid.*, otsus nr. 7-8, 6.11.1935; otsus nr. 10, 23.11.1935.

⁴⁷⁵ EELKKA, *ibid.*, otsus nr. 20, 24.4.1936; otsus nr. 21, 2.5.1935. *EK* nr. 20, 1936, lk. 7.

otseselt kirikuorganisatsiooni ümberkujundamist. Piiskoppide ülesannete kohta ütles ta vaid, et need oleksid samad, mis vaimulikel assessoritel, „vahest ehk selle vahega, et peapiiskopi määramist mööda nad võiksid eriti süveneda teatud küsimustesse ja lähemaks nõuandjaks olla peapiiskopile.” Ta lisas siiski, et nende vahel on ka mõeldav territoriaalne tööjaotus peapiiskopi määramist mööda, kuid nad täidaksid oma ülesandeid tasuta ning nende ametiaeg sõltuks peapiiskopi omast.⁴⁷⁶ Kahjuks pole teada, mida Rahamägi sellele ettepanekule vastas, kuid igal juhul see idee põhimäärustesse ei jõudnud.

1939. aasta novembris selgitas selleks ajaks juba ametist loobuma sunnitud Rahamägi avalikkusele oma vaateid kirikukorraldusele ja põhjendas kiriku-reformi vajadust. Oma argumentatsiooni oli ta rajanud otstarbekohasusele. Ta oli seisukohal, et kui muutub elu, siis muutuvad ka selle raamid ja korraldused. Evangeelses kirikus ei ole igavest, muutumatut kanoonilist seadust kiriku organisatsiooni küsimuses, vaid kirikukorralduse küsimusi tuleb lahendada otstarbekohasuse ning võimaluste ja elu realiteetide seisukohalt. Rahamäe põhimõtteline arusaam oli, et evangeeliumikiriku ja kristlaste ülesanne on kuulutada evangeeliumi Kristusest, jagada sakramente ja anda ennast Jumala tööriistaks, et Jumala riik võiks tulla ja Tema tahtmine sündida nii taevas kui maa peal. Evangeelne kristlane ei saa Rahamäe veendumuse kohaselt tagasi tõmbuda oma toanurka või hinge sügavustesse, vaid ta peab seisma keset maailma, nii nagu kogudused ja kirik. Seetõttu on kirikul organisatsioonilistes küsimustes tegemist erinevate teguritega: usklik üksikisik ja tema südametunnistuse vabadus, koguduse ülesanded ja töö ning kiriku püsimine kesk maailma ja tema võitlus patu, kurjuse ja jumalavastasusega. Kõik need ja muudki faktorid määravad Rahamäe meelest „otstarbekohasuse küsimuse”: evangeelium, kiriku eesmärk, üksiku vagadus, kogu võitlus, seltskond, riik, ümbrus, maailm, aeg ja olud jne. Ta jätkas:

Kiriku organisatsioonilised küsimused ei ole ka kõrvalise tähtsusega. Erakordsetel aegadel peavad nad muidugi jääma ja jäävad nad ka tagaplaanile. Kuid eitada ja hooletusse jätta neid ei tule. Mitte kuskil alal ei jäeta vorm, elu tingimuste loomine omaette asjaks. Hea organisatsioon, korraldus, kord on edu ja elu arengu head tingimused, pant. Tormis ja raskustes on hea organisatsioon kindluseks ja valliks. [---] Tuleb niika ja õige intensiivselt nendega tegutseda, kuni enam-vähem ka uemaks ajaks on loodud otstarbekohane kodu, organiseeritud tegevusväli. Evangeelne kirik on selles raskustes, et temal pole üldist „kanoonilist seadust” ega „ettekirjutatud organisatsiooni”, vaid iga maa kirikurahvas ise peab selle looma. See on loodud vahel riigi demokraatlikute, vahel absoluutsete, vahel kuninglikkude printsiipide järele. Kuid õige on, et iga maa ja riigi ja rahvuse evangeelne KIRIK ISE võitleb oma elukorralduse loomise pärast NII KAUA, kuni ta tunneb: selles hoones, niisuguses olukorras tahan ma elada. Selles mõttes on otse hea ja omal ajal avaldasin ma nii riigivanemale kui ka peaministrile ja vabariigi valitsusele tänu, et uude „kirikute ja usuühingute seadusse” on võetud kohe esimesse para-

⁴⁷⁶ EELKKA, Põhimäärused I, Järve Rahamäele 3.3.1935.

graafi: „Kirikuil ja usuühingute liitudel on enesekorraldamise ning omavalitsemise õigus.” Seda enesekorraldamist ning omavalitsemist teostab praegu Eesti evangeelne kirik kirikukogu kaudu ning kogudused – oma täiskogude ja nõukogude kaudu.⁴⁷⁷

Piiskopkonna muutmine peapiiskopkonnaks ehk teisisõnu EELK jagamine piiskopkondadeks tuli arutusele 9.–10. detsembril 1936 peetud kolmandal kirikukogul. Rahamäe koostatud ülevaatest uute põhimääruste kava kohta selgub, et esimest korda arutati piiskopkondade küsimust vahetult enne kirikukogu toimunud piiskopliku nõukogu 8. detsembri koosolekul päevakorrapunkti „Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku praeguse seisukorraga ühenduses olevad küsimused” raames. Nagu Rahamägi kirjutas, „kaaluti kõik argumendid pro ja contra” ning piiskoplik nõukogu otsustas ühel häälel olla põhimõtteliselt ümberkujundamise poolt, tingimusel, et „maksude määr ei läheks koormavaks”.⁴⁷⁸

Kirikukogu ees rõhutas piiskop Rahamägi oma sõnavõttus kahtlusi vaigistada püüdes, et tegemist on eeskätt otstarbe küsimusega:

Meie kirikus on see küsimus tõstetud otstarbekohase tööjaotuse ja vastutavate isikute kättesaamise mõttes. Ei pea paika väited, et E.E.L. Kirik sammuks katoliku kiriku rada. E.E.L. Kirikus on siin küsimuseks: kas meil oleks võimalik seda teostada. See on majanduslik küsimus. Vastasingidel osalt on kartus, et Kiriku võim kasvab, teisalt tuuakse vastu motiividena – kulusid. [---] Varanduslikku külge saab pikkamööda korraldada. Küsimus on: kas põhimõte on hea. Kirikuelu muutub aasta-aastalt ju intensiivsemaks. Küsimus on üles tõstetud seks, et Kirikukogu liikmed selle üle järele mõtleksid. Tähtis on esialgul: põhimõte.⁴⁷⁹

Kirikukogu protokollis märgitakse napolisõnaliselt, et järgnevates sõnavõttudes üldiselt ja põhimõtteliselt pooldatakse kiriku muutmist peapiiskopkonnaks. Assessor praost J. Aunveri ettepanekul kiitis kirikukogu heaks järgmise otsuse: „E.E.L.K. piiskopkonna muutmine peapiiskopkonnaks tunnustada põhimõtteliselt tarvilikuks ja teha selle küsimuse lahendamise ülesandeks Konsistooriumile.”⁴⁸⁰

Asjade edasisest käigust annab konspektiivse ülevaate piiskop Rahamäe informatiivne kiri 1937. aasta oktoobris moodustatud kirikukogu üheksaliikmelisele komisjonile, kellele tehti ülesandeks põhimääruste muutmise kava läbi vaadata (vt. allpool).⁴⁸¹ 1936. aasta kirikukogu otsusest lähtudes moodustaski konsistoorium 4. veebruaril 1937 väikese komisjoni, millesse kuulusid

⁴⁷⁷ *Päevaleht* nr. 308, 12.11.1939, lk. 2 („Kiriku seadusest ja põhimäärustest. IV. Kas, mida ja kuidas muuta?”).

⁴⁷⁸ EELKKA, Põhimäärused II, Rahamäe koostatud ülevaade „Uute põhimääruste kava juurde” 8.11.1937, lk. 1.

⁴⁷⁹ EELKKA, III KK 1936, lk. 10p–11.

⁴⁸⁰ *Ibid.*, lk. 11.

⁴⁸¹ EELKKA, Põhimäärused II, Rahamägi komisjonile 8.11.1937.

piiskop ja piiskoplikud vikaarid. Nimetatud komisjon oli koos 31. märtsil ja 1. aprillil ning sõnastas piiskopkonna ümbermoodustamise alused järgmiselt:

- ajaloolise kontinuiteedi alleshoidmine;
- üks peapiiskop, üks kiriku keskvalitsus ja üks kirikukogu;
- üksikud piiskopid ja piiskopkonnad on lülid tervikus, orgaaniliselt ühendatud tervikuga.

Peapiiskopkonna korraldusprintsipid sõnastati selliselt, et peapiiskop oli *ex officio* kirikuvalitsuse president ja kirikukogu juhataja; tema ülesannete hulka kuulus piiskoppide ametisse seadmine, praostide ametisse õnnistamine ja kandidaatide eksamineerimine ja ordineerimine. Keskvalitsuse hooleks jäeti üldmääruste ja sundnormide andmine ning põhimõtteliste küsimuste otsustamine. Piiskoppide ülesannetena nähti ette õpetajate tutvustamine oma piiskopkonnas, koguduste visiteerimine ja piiskopkonna juhtimine. Piiskopi juures pidi töötama piiskopkonna nõukogu, mis koosnes iga praostkonna sinodi saadetud esindajast; nõukogu pidi korraldama ja otsustama koguduste asju, saates raskemad ja põhimõttelisemad asjad keskvalitsusele. Piiskopid olid *ex officio* konsistooriumi vaimulikud assessorid. Edasi leiti, et tuleks luua uus organ – Piiskoppide Kogu. Nähti ette neli piiskopkonda: Põhja, Lõuna, Ida ja Lääne. Piiskoppide asukohtadeks olid Tallinn, Tartu, Rakvere ja Haapsalu. Peapiiskopi alluvusse kuulusid peale nelja piiskopkonna eksterritoriaalsed praostkonnad ja kogudused.

6. aprillil kiitis kirikuvalitsus need põhimõtted heaks ja palus komisjonil välja töötada üksikasjalikum eelnõu ning esitada ühes sellega majanduslikud kalkulatsioonid. See ülesanne täideti 9. septembriks. Juuli lõpus saatis Rahamägi piiskoplikele vikaaridele tutvumiseks kolmeleheküljelise alusdokumendi, mis kandis pealkirja „Peapiiskopkonna asutamise kava”. Üldpõhimõtted olid samad, mis kevadises kavas – EELK pidi muutetama peapiiskopkonnaks, mis jagunes omakorda neljaks piiskopkonnaks. Peapiiskopile pidid alluma kõik piiskopkonnad ja rahvuspraostkonnad ning väljaspool praostkondi olevad kogudused. Nähti ette praostkondade jagunemine piiskopkondade vahel ja piiskoppide asukohakogudused (sellest lähemalt edaspidi). Piiskopid olid *ipso jure* konsistooriumi vaimulikud assessorid. Võrreldes kehtiva korralduse ja kevadise alusdokumendiga nähti olulise muudatusena ette kirikupea ja konsistooriumi presidendi ametikoha lahutamine, kuna seni oli piiskop ameti poolest kirikuvalitsuse eesistuja. Sätestati, et konsistooriumi president on ilmik. Senise EELK piiskopi õigused pidi *ipso jure* minema üle peapiiskopile, kellele olid reserveeritud esindus- ja kõrgemad juhtimisfunktsioonid. Kava kohaselt oli peapiiskopi „eriliseks ülesandeks” juhatada tervet kirikut ja valvata tema ühtluse järele, läbi käia Eesti Vabariigi valitsusega ja riigiasutustega, esindada EELK-d kodu- ja välismaal, eksamineerida ja ordineerida õpetajaameti kandidaate, seada ametisse piiskoppe, visiteerida kogudusi ning juhatada kirikukogu ja kirikukongressi.

9. septembri istungil jäi konsistoorium tööga rahule, kuid moodustas põhimääruste muutmise lõpliku kava valmimiseks uue komisjoni koosseisus piiskop Rahamägi, piiskoplik vikaar J. O. Lauri, assessor riigikohtunik K. Saarmann, assessor A. Matto ja konsistooriumi peasekretär A. Roomees. 24. septembril oli koos majandusnõukogu juhatus, et läbi vaadata ümberkorraldustega kaasnevad majanduslikud tulud. Rahamäe sõnutsi leiti, et need ei ole suured. 30. septembril oli komisjonis läbivaadatud kava taas konsistooriumi täiskogu ees, kus otsustati eelnõu ühes muudatustega heaks kiita ja kirikukogule esitada. Rahamägi kirjutab, et ta vaatas ka ise ühes „vastava ametkonnaga” kava veel kord läbi ja tegi mõningaid parandusi.⁴⁸² Enne kirikukogu kokkuastumist saatis ta põhimääruste eelnõu tutvumiseks siseminister Eenpalule, kuna vastuvõtmise korral rippus valitsusest ära nende kinnitamine.⁴⁸³ 16. oktoobril saadeti eelnõu kirikukogu juhatusele.

Mida see konsistooriumi 1937. aasta eelnõu sisaldas? Vaatame peamiselt seda, kuidas muutus piiskopliku juhtimiskorralduse tasand. Kohe torkab silma ülevaatamissümbioosiga kõrgemate vaimulike rohkus. Kiriku ametiisikute loendis nimetatakse peapiiskoppi, piiskoppe, vikaarpiiskoppe ja piiskoplikke vikaare (§ 5), järgmine paragrahv sätestab, et peapiiskop juhib kõrgeima vaimuliku juhina tervet kirikut ning piiskopid, vikaarpiiskopid ja piiskoplikud vikaarid juhivad oma piiskopkonda või teenimispiirkonda temale alludes. Niisiis pidi eelnõu kohaselt EELK jääma piiskopliku juhtimise tasandil ühtseks, tsentraliseeritud kirikuks. Piiskoppide ametisse valimine nähti ette nii, et peapiiskopi pidi valima eriline valimiskogu (piiskopid, konsistooriumi liikmed, sindiliikmed jt.), piiskoppide valimine anti kirikukogu pädevusse. Juba 1935. aasta põhimäärustest tuttava piiskopliku nõukogu kõrvale (§ 82) loodi piiskoppide kogu (§ 85), kelle ülesandeks oleks jäänud uute piiskopikandidaatide esitamine ja peapiiskopi antud küsimuste läbiarutamine. (Sündmustest veidi ette rutates mainigem, et piiskopikandidaatide esitamise õiguse andmist üksnes ametisolevale episkopaadile nimetasid kriitikud hiljem salvavalt „troonipärimisõiguseks”.) Kui piiskoplikusse nõukogusse kuulusid lisaks piiskopile ja piiskoplikele vikaaridele ka praostid, usuteaduskonna ordineeritud õppejõud ja veel mõned vaimulikud, siis piiskoppide kogu pidi koosnema ainult piiskoppidest.

Piiskopkondadeks jagunemine sätestati järgmiselt: Põhja-Eesti piiskopkonda kuulusid Ida-Harju, Lääne-Harju ja Tallinna praostkond, Ida-Eesti piiskopkonda Järva, Narva-Alutaguse ja Viru, Lõuna-Eesti piiskopkonda Tartu, Valga, Viljandi ja Võru ning Lääne-Eesti piiskopkonda Lääne, Lääne-Saarte, Pärnu ja Saaremaa praostkond (§ 198). Eelnõus määrati ka kindlaks piiskoppide asukohakogudused (niisiis ei suudetud ikkagi loobuda luterlikuks peetavast printsiibist, et piiskop peaks kasvõi formaalseltki olema kihelkonnakoguduse

⁴⁸² EELKKA, V KK 1938 materjalid; Põhimäärused II, Rahamägi komisjonile 8.11.1937.

⁴⁸³ EELKKA, Põhimäärused II, Rahamägi Eenpalule 11.10.1937.

õpetaja). Kava kohaselt on Põhja-Eesti piiskop ühtlasi Tallinna Jaani koguduse peaõpetaja, Ida-Eesti piiskop Rakvere Kolmainu koguduse peaõpetaja, Lõuna-Eesti piiskop Tartu Peetri koguduse peaõpetaja ja Lääne-Eesti piiskop Haapsalu koguduse peaõpetaja (§ 201). Piiskopi kõrvale seati piiskopkonna nõukogu, millesse kuulusid peale piiskopi kõik tema diötseesi praostid ja sinodite esindajad (§ 207). Kirikujuhtimise ühtsus ja üldkiriku terviklikkus tagati ühe kirikukogu ning ühe konsistooriumi säilitamisega.⁴⁸⁴

Tuleb tunnistada, et kava oli tõepoolest suurejooneline, lausa mõne suure rahvakiriku vääriline. Kuid vahepeal oli kirikuvalitsuse reformikavade suhtes hakanud kostma kriitilisi häali. Tagantjärele pole võimalik täpselt teada saada, mida rääkisid ja arvasid reavaimulikud ja teised kirikutegelased omavahel. Arvatavasti oli nii toetajaid kui vastaseid. Kriitika jõudis siiski ka laiema avalikkuse ette. Nii näiteks avaldas „Postimees” 1937. aasta sügisel vahetult enne kirikukogu kokkutulemist uute põhimääruste eelnõule pühendatud artikli, milles nenditi, et see on saanud kirikuringkondades elavaks kõneaineks ja et on kuuldavale toodud isegi murelikke mõtteavaldusi. Selle tõestuseks toodi artiklis ära üks lugejakiri, milles avaldati muret, et piiskop Rahamäe seletuse kohaselt peab juba eelseisev kirikukogu „meid juba rikastama uute ülemkarjastega”. Milleks on seda tarvis ja millised on argumendid? „On heidetud ette, et meil on külm mõistuse- ja sõnakirik,” jätkas kirja autor. „Katolitsism oma värviskaala ja efektidega mõjuvat inimese hingele ja meilgi saavutuks efekt ja teatud respekt värvitoogaliste piiskoppidega, kes kõnnivad hommikumaa kombe kohaselt pikkade karjuskeppidega.” Anonüümseks jäänud autori seisukoht oli, et luteri kirikus on igauks preester ja seetõttu „ei saa luterlus kunagi liiga tugevalt kriipsutada alla oma kleruse eriaastet ja üksnes tegelikkudel põhjustel ja korra mõttes peavad olema preestriteks eriliselt ametisse seatud isikud, usuelu spetsialistid-õpetajad.” Kirjutaja soovis kirikus näha rohkem lihtsust ja alandlikkust, ka Naatsaretlasele polevat meelepärane väline poseerimine. Asjal oli veel teinegi, rahaline külg, kuna maa oli vaene ja kirik veel vaesem. Suurte koguduste filiaalid ei saa iseseisvuda, olemasolevadki väikesed kogudused kiratsevad. Seevastu on kiriku keskvalitsuse aparatuur küllaltki suur – 4 piiskoplikku vikaari, 16 praosti ja nende abilised, keskvalitsusele lisaks kõiksugused osakonnad või keskused, ametnikud ja sekretärid. Kirjutaja ei olnud peapiiskopi tiitli ja ammugi keskvalitsuse vastu, kuid „mis liig, see liig”.

Artikli autor („J. K.”) nõustus igati selle lugejakirjaga ning esitas samas oma mõtted ja argumendid. Ehk jätkuks kolmest piiskopkonnast, nagu oli olnud minevikus: Tallinna, Lääne-Saare ja Tartu omast. Või oleks küllalt isegi kahest, Põhja- ja Lõuna-Eesti piiskopkonnast, kusjuures mõlema juures võiks siis olla konsistoorium. Igal juhul ei toetanud autor ideed, et piiskopid oleksid vahetalitajaks kohapealse kiriku ja peapiiskopi vahel (just nõnda nagu kirikuvalitsuse kava ette nägi). Veel oli ta kuulnud nende koguduste muret, kelle õpetajast pidi piiskop saama – siis ei saaks ta enam nii palju aega kogudusele

---

⁴⁸⁴ EELKKA, *ibid.*, 1937. a. kirikukogule esitatud põhimääruste eelnõu.

pühendada ega oleks ka koguduse valida. Kuid kõige tähtsam küsimus oli autori arvates see, missugustele ideelistele alustele rajatakse kiriku põhikorraldus. Ta oli eelnõust leidnud paragrahvid, mis kõnelesid peapiiskopi õigusest ametikandjaid tagandada ja ümber paigutada, kusjuures tehtud otsus oli lõplik. Kas selliseid põhikorralduse lähtekohti saab leida luterliku kiriku alustes? Samuti oli koguduste vabadus omale hingekarjast valida muutunud kitsamaks. Kärbitud oli ka täiskogu õigusi, kuid õpetaja võimu koguduse suhtes oli suurendatud, nii et ta polnud enam koguduse liikmete volitusel tegutsev usukaaslane, vaid ülevalt määratud võimuteostaja. Niisamuti võis peapiiskopis näha võimu teostajat, kelle ametisse kinnitamisest võis ilmalik võim pealegi senikaua keelduda, kuni kirik neile sobiva isiku esitab. Autori meelest on õige luterlik vaimuliku ameti käsitus see, kui koguduse õpetaja on usklike hulgas üks võrdsete seas, keda tema kaaslased on volitanud usutalitusi läbi viima ning kes vastutab üksnes pühakirja ja oma südametunnistuse ees ja kelle eeskujuks on usuisa Luther, kes oli Wormsi riigipäeval valmis ennast ülemuste alla painutama ainult pühakirja alusel. Ta küsis ka, kas põhimääruste muutmine selles suunas vastab ikka luteri kiriku huvidele, kuna kaua oli ju võideldud selleks, et vabaneda härraskirikus kehtinud patronaadiõigusest ja saada kogudusele vabalt hingekarjast valida. Pealegi oli 1919. aasta kirikukongress tunnistanud kiriku aluseks üksikkoguduse. Seega jõudis artikli autor vältimatule järeldusele: „Nende põhimäärustega läheneb meie luterlik kirik katolitsismile. Kuid seda ilma et tal leiduks katoliku kiriku usulisi aluseid oma organisatoorse külje põhjendamiseks. [---] Nende põhimääruste vastuvõtmine tähendaks järsku pööret kiriku põhikorralduses ja sellist lähenemist katolitsismile, millist luterlus ei ole teostanud kuskil teisal.”⁴⁸⁵

Pole kahtlust, et artiklis esitatud seisukohad väljendasid alalhoidlike ringkondade kirikukorralduslikke ja eklesioloogilisi vaateid. Piiskopiamet võis olla üksnes otstarbe pärast. Katoliiklusele omaseks peeti tsentraliseeritud, hierarhilist korraldust ühes piiskoppide võimuga, välispidist toredust ja kleruse esiletõstmist, evangeelseks aga usklike üldist preestriametit. Madalkirikliku vaate järgi oli vaimulik vaid üks koguduse liikmete hulgast, „usuline spetsialist”, kellele ainult välise korra huvides oli usaldatud sõna kuulutamine ja sakramentide jagamine. Loomulikult rajanes kirik üksikkogudusel. Mistahes koguduse õiguste piiramist ja vaimulike ülemate voli suurendamist tuli seetõttu käsitada kaldumisena katoliiklusele. Sellelt pinnalt on ka mõistetav kriitika kiriku keskasutuste aadressil. Oluline on märkida, et sõandati ka avaldada rahulolematust 1934. aastal oluliselt tugevnenud riigi järelevalveõigusega kiriku suhtes.

Kiriku institutsionaliseerumist, klerikalismi ja episkopalismi ning koguduste kõrvaletõrjumist kiriku juhtimisest kritiseeris teravalt ka teoloog Elmar Salumaa, kes ajakirja „Akadeemia” 1937. aasta 4. numbris avaldas *Civis ecclesias-*

---

⁴⁸⁵ *Postimees* nr. 283, 19.10.1937, lk. 2 („Neli piiskoppi ja Ev. Luteri Usu Kiriku Põhimääruste eelnõu”).

ticus'e pseudonüümi all artikli „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas”. Ta leidis, et 1934. aasta seadusega loodud kiriku uus valitsemis-süsteem on põhjalikult institutsionaalne ja üleküllastatud mitmesugustest juhtimis-asutustest. „Miks peab meil tarvis olema kõiki neid kirikukogusid ja piiskoplikke nõukogusid – kus meie piiskop kiriku üldjuhina ju niikuinii isiklikult tunneb kõiki temale alluvaid vaimulikke? [---] Milleks meile paarisaja vaimuliku tarvis kõik need mitmeastmelised vaimulikud kohtud jne?” küsis Salumaa. Uues kirikukorralduses ilmnes institutsionalismi kõrval teise iseloomustava asjaoluna klerikalism. Kogudused olevat iseene juhtimisest pea-aegu täiesti kõrvale tõrjutud ja asetatud õpetaja-juhi eestkoste alla. Salumaa nägi selles tagasiminekut ajalukku. Iseseisvuse suurim võit – koguduste tähtsuse rõhutamine – oli tema meelest nüüd ilma erilise põhjendamiseta olematuks tunnistatud. Kuid see polnud veel kõik. Ta jätkas: „Klerikalismi iseloomustab veel episkopalism, millise põhimõtte järgimine uutes kiriku põhimäärusis tagab kiriku üldjuhile – olgu see piiskop või peapiiskop – peagu monarhilise võimu ja õigused. Sest: kui piiskopil on igas asjas ümberotsustamise ja seismapaneku õigus – millised õigused tal siis veel peaksid puuduma? Ka see on samm tagasi ajalukku.” Salumaa lõpetas oma artikli väitega, et rahva kõlbelise kasvatamise asemel loob kirik üha uusi institutsioone ja tahab end kindlustada seadustega, nii et kiriku kohta võiks valusa tõena maksta muistne prohvetisõna (tollases tõlkes): „Ma vihkan ja põlgan te pidusid ega tunne rõõmu te peokoosolekuist... vii eemale minust su laulude kära, su kandlemängu ei taha ma kuulda...” (Am 5:21.23).⁴⁸⁶

Salumaa arvamust tuleb võtta kui tollase kirikuvalitsuse poliitika ja asjaajamise suhtes kriitiliselt meelestatud teoloogi hinnangut (1939. aastal etendas Salumaa teatud rolli Rahamäe kukutamisel). Ta oli kahtlemata teravapilguline vaatleja ja analüüsija, kuid tema lähenemisest jääb mulje, et ta esindas nende ringkondade vaateid, kes nägid kiriku alusüksusena demokraatlikult juhitavat kihelkonnakogudust ning kes suhtusid umbusuga keskvalitsuse tsentraliseerivatesse reformikavadesse, eriti aga sellesse, mida peeti pelgaks väliseks deko-ratsiooniks.

Teisalt võis konsistooriumi kavast tõesti jääda mulje, et Rahamägi ihaldas suuremat välist autoriteeti võimaldavat peapiiskopi tiitlit, mis oleks talle andnud naaberkirikute juhtidega võrreldava positsiooni. Kirikukogu aruteludest selgub, et peapiiskopi ametikoha sisseseadmise vajadust põhjendati nii rahvus- kui välispoliitilise argumendiga. Peapiiskopi tiitel lisanuks Eesti kirikupeale formaalset kaalu nii kodu- kui välismaal. Teiseks, kuigi konkreetsetest piiskopikandidaatidest avalikult veel ei räägitud, polnud üldsegi keeruline oletada, kelle Rahamägi oleks peapiiskopiks saamise korral piiskoppideks esitanud – eks ikka oma senised lähemad kaastöölised piiskoplikke vikaaride näol. Nii vähemalt võisid mõelda need, kes selles kavas nägid evangeelse kiriku seisukohalt asjatut uhkeldamist ja episkopalismiga liialdamist. Nagu me hiljem näeme,

---

⁴⁸⁶ Salumaa 1937, lk. 235.

kõlas 1939. aasta kirikukriisi ajal piiskop Rahamäe aadressil ka selline süüdistus, et ta oli soovinud takistada Jaak Variku poja Jaan Variku kandideerimist Rakverre, kuna soovis selle koha anda tulevasele piiskopile F. Jürgensonile. Tollane Pärnu praost Arumäe kirjutab aga mälestustes, et kui 1937. aasta septembris toimus Pärnu Eliisabeti koguduses piiskoplik visitatsioon, pakkus Rahamägi talle Rakvere kogudust ja piiskopliku vikaari ametikohta. Arumäe keeldus: „Ma ei tahtnud vahetada Pärnu kogudust Rakvere koguduse vastu, ei olnud ka soovi hakata täitma piiskopliku vikaari ebamääraseid ülesandeid.”⁴⁸⁷

1937. aasta sügisel, IV kirikukogu eel, kirjutas Aunver kirikulehe esileheküljel eelseisvast otsustamisest piiskopkondade küsimuses, rõhutades kõigepealt seda, et põhimõtteline otsus EELK jagamise kohta neljaks piiskopkonnaks võeti vastu juba kolmandal kirikukogul. Siiski pidas ta vajalikuks argumenteerida piiskopkondade loomise kasuks põhjendusega, et „meie kirikuelu viimase kolme aasta jooksul on nii palju laienenud ja kasvanud, et see vajab hädasti uusi töötajaid vastutusrikkastel kohtadel.” Ta oli ka seisukohal, et mida tugevamini ja terviklikumalt kirik seesiselt organiseeritud on, seda edukamalt tuleb ta toime oma ülesannetega. Aunver tõi näiteks Rootsi aja, kui evangeelne kirik oli haletsusväärseis seisukorras – Rootsi valitsuse esindaja piiskop Rudbeckiuse mure ja hool oli siis olnud ametisse seada vastutusrikkaid ametiisikuid, et kirikut üles ehitada. See oli andnud häid tagajärgi.⁴⁸⁸

Piiskoppide ja piiskopkondade küsimuse viis Rahamägi vahetult enne kirikukogu ka piiskopliku nõukogu ette. Piiskop rõhutas, et piiskoppide institutsiooni loomisel lähtutakse sellest, et kirik jääks ühtlaseks tervikuks ja uusi konsistooriume ei ole vaja. Seejärel tutvustas Rahamägi praostidele põhimääruste muutmise kava. Järgnenud arutus avaldas praost Pärli soovi, et piiskoppide ametisse seadmist tuleks ajakirjanduses põhjendada ja selgitada. Lattik leidis, et piiskoppide institutsiooni elujõuliseks muutmise jaoks on tarvis 1) avalikkusele selgitada, et uue korra juures majanduslik olukord ei muutu, 2) korraldada õpetajate palgaküsimus ja 3) et riik annaks kirikule ainelist toetust.⁴⁸⁹

IV korraline kirikukogu kogunes 20. ja 21. oktoobril 1937. Nagu arvata võis, kujunes kiriku juhtimisreformi küsimus ning konsistooriumi esitatud põhimääruste muutmise kava üheks peateemaks, mis tekitas elavat arutelu. Oma kõnes kirikukogu ees põhjendas Rahamägi piiskopkondade loomise vajadust järgnevalt:

Pääpiiskopkonda on tarvis mitte välispidise toreduse pärast, vaid kirikutöö intensiivsemaks muutmise pärast, teatud küsimustes vastutava isiku lähedale toomise pärast kogudustele. Ka sellepärast on pääpiiskopkonda vaja, et iga tuul ei saaks kõigutada kiriku organisatsiooni. Ka selleks, et ei oleks tarvis välismaa abi piiskopi ametisseõnnistamisel.

---

⁴⁸⁷ Arumäe 2005, lk. 264.

⁴⁸⁸ EK nr. 41, 1937, lk. 1.

⁴⁸⁹ EELKKA, Piiskoplik Nõukogu 1935–1938, protokoll 19.10.1937, punkt 3.

Olgu öeldud, et need Rahamäe viimased sõnad osutusid tahtmatult prohvetlikeks, sest välismaist abi uue piiskopi pühitsemisel oleks EELK pärast Johan Kõpu piiskopiks valimist 1939. aastal kindlasti vajanud – Kõpp jäigi tegelikult olude tõttu pühitsemata ning kasutas piiskopi ning hiljem ka peapiiskopi tiitlit ilma asjakohase ametisse pühitsemise või seadmiseta. Kuid tulgem tagasi kirikukogu juurde. Vastuväiteid ja kriitikat tõrjuda püüdes lisas Rahamägi:

Kui öeldakse, et piiskop tahab sellega oma võimu suurendada, siis ei ole see õige, ja kui ametivennad seda räägivad, siis on see alatu. Piiskop ei tarvita rohkem võimu, kui talle on antud. Piiskoplikud vikaarid on seni ilma palgata töötanud. Ka praostid ei saa palka, kuid tuleb hoolitseda, et ka praostid edaspidi saaksid palka. Kus midagi ei tehta, sääl ka midagi ei sünni. Koguduse elu tardub, sest õpetaja ei jõua igale poole. [---] Töö intensiivsuse pärast on uusi piiskoppe vaja. Popsi seisukohast tuleb välja jõuda.⁴⁹⁰

Esitatud argumendid – juhtimistasandi lähendamine kogudustele ja vaimulikele, kiriku organisatsiooniline tugevdamine ja tegevuse intensiivistamine – olid iseendast igati mõistlikud. Õigupoolest on samu argumente kasutatud piiskopkondade loomise kasuks hiljemgi, 1990. aastatel ja 21. sajandi algul.

Kava kohaselt pidid piiskopkonnad jagunema järgmiselt:

- 1) Peapiiskopi alluvuses – Tallinna Piiskoplik Toomkogudus, Tartu Ülikooli koguduse eesti ja saksa pihtkond, Rootsi ja Saksa praostkond, kokku 16 kogudust, 9647 liikmemaksu maksjat, 20 244 hinge;
- 2) Põhja-Eesti piiskopkond – Ida-Harju, Lääne-Harju ja Tallinna praostkond, 25 kogudust, 57 188 maksumaksjat, 190 652 hinge;
- 3) Ida-Eesti piiskopkond – Järva, Narva-Alutaguse ja Viru praostkond, 30 kogudust, 50 949 maksumaksjat, 152 813 hinge;
- 4) Lõuna-Eesti piiskopkond – Tartu, Valga, Viljandi ja Võru praostkond, 51 kogudust, 88 805 maksumaksjat, 333 547 hinge;
- 5) Lääne-Eesti piiskopkond – Lääne, Lääne-Saarte, Pärnu ja Saaremaa praostkond, 49 kogudust, 54 733 maksumaksjat, 149 344 hinge.⁴⁹¹

Kommenteerides peapiiskopi koha täitmise küsimust, ütles Rahamägi: „Mina arvan, et mul on õigus peapiiskopi koha pääle, sest Kirikupäev on mind valinud terve Kiriku pääle ja võimu ei tule mitte juure. Aga ma olen valmis ka loobuma, kui tahetakse uut pääpiiskoppi valida. Ma saan oma vanu päevi ka teisiti mööda saata.” Viimaks kordas ta veel põhimääruste muutmise peaesmärki – kirikliku töö intensiivistamine. „Kui seda ei soovita, siis mina sellest eluküsimust ei tee,” tähendas ta reformikava kohta. „Tööd on aga tarvis intensiivsemaks muuta.”⁴⁹²

Kuigi kirikukogu oli eelmise aasta detsembris oma põhimõttelise heakskiidu piiskopkondade loomise kavale andnud ja teinud konsistooriumile ülesandeks eelnõu väljatöötamise, sai järgnevate arutelude käigus ilmsiks, et kahtlejate hulk

⁴⁹⁰ EELKKA, IV KK 1937, lk. 16–17.

⁴⁹¹ EELKKA, *ibid.*, lk. 17.

⁴⁹² EELKKA, *ibid.*, lk. 18.

oli vahepeal pigemini kasvanud. Viimaste vastuväited võib kokku võtta järgnevalt. Kõigepealt kaheldi selles, kas piiskoppe ja piiskopkondi mitte liiga palju ei saa. Saadik Märt Ulk leidis, et kavandatud reform „on liig laiutus: 4 piiskoppi!”, piisaks ka kahest piiskopist. Ta oli seda meelt, et suured reformid vajavad põhjalikku ettevalmistust, kuid praegu ei ole meeoleolu ette valmistatud. Saarde koguduse juhatuse liikme Madis Nõmmiku arvates peaks just reamehi rohkem ametisse seadma. Veel toonitati vajadust pidada nõu praostkondade sinoditega. Jaak Varik kiitis küll viisakalt piiskopi põhjendusi, et Jumala sõna tuleb rohkem kuulutada, kuid leidis, et kaval peab olema rahva usaldus. Tallmeister ütles, et tal oli kahe nädala eest olnud piiskopiga pikem jutuajamine ning piiskop oli rääkinud nii veenvalt, et ka tema läks „soojaks”, kuid hiljem tulid kahtlused tagasi. „Populaarne see ettepanek ei ole,” tähendas Tallmeister koguduseliikmete arvamusele viidates. Jaan Treumann kahtles, kas piiskopid peaksid ühtlasi olema koguduse õpetaja ametis, kuna kogudusele peaks jääma õigus endale ise hingekarjast valida. (Treumann oli Tartu Peetri koguduse 2. pihtkonna õpetaja – kava kohaselt pidi aga Lõuna piiskopist saama Tartu Peetri peaõpetaja.) Joosep Liiv tõstatas koguni küsimuse, kas piiskopkondade loomise kava on kooskõlas kiriku õpetusega, ning nõudis asja arutamist usuteadlaste konverentsil. Mitmed kahtleval seisukohal olijatest soovisid aja mahavõtmist ning kava arutamist kas siis kogudustes ja praostkondades või komisjonis.

Pooldajate leerist juhtis piiskoplik vikaar J. O. Lauri kirikukogu saadikute tähelepanu omakorda sellele, et eelnõu oli ju ometi kirikukogu enda soov ning et tegemist ei ole suure reformiga, kuna küsimus pole põhimääruste ümber tegemises, vaid ainult piiskopkonna muutmises peapiiskopkonnaks. Teda toetas piiskoplik vikaar A. Soomre, kelle sõnul oli kirikutöö palju intensiivsemaks muutunud ja üks piiskop ei saa korraga mitmes kohas olla. Niisamuti meenutas piiskoplik vikaar F. Jürgenson saadikutele, et konsistoorium ei taha kellelegi midagi peale suruda, vaid ta on eelnõud välja töötades teinud vaid seda, mida kirikukogu talle ülesandeks tegi. Mõnedes sõnavõttudes laideti maha soov asja praostkondades arutada. J. O. Lauri kahtles, kas arutamisest praostkondade sinoditel tuleb midagi välja: „16 praostkonda arutavad põhimääruste muutmist, aga meie ei saa 16 põhimäärust teha, vaid üheainsa.” J. Järve sõnul tuleks kava küll laiematele hulkadele tutvustada, kuid kirikukogu on kõrgeim instants. Ta rõhutas endiselt rahvuspoliitilist argumenti peapiiskopkonna kasuks: „Kui satume Läti pääpiiskopiga välismaal kokku, siis võib arvamine tekkida, nagu oleks meie Piiskop Läti pääpiiskopi all.” Samas juhtis Järve tähelepanu mõningatele lünkadele ja vasturääkivustele eelnõus. Toomkoguduse juhatuse esimees advokaat Alfred Nirk soovis samuti küsimuse otsustamist kirikukogus: „Saadikud peavad otsustama ise, aga mitte inimeste arvamistega arvestama, sest niipalju on ka arvamisi, kui palju on inimesi.”

Piiskopiameti tugevdamise kasuks argumenteerisid nii Lauri kui Rahamägi. „Mulle näib, et tahetakse kogu ulatuses tagasi endist kirikuseadust,” ütles Lauri

pahaselt. „Ennemalt võis piiskop ainult nõu anda, nüüd võib ta aga juhtida, karistada, ümber paigutada õpetajaid jne. Enne ei võinud piiskop juhtida, sest kogudus lahkus siis üldkirikust. Kaks ja pool aastat on aga uus kirikuseadus maksev olnud ja kirik on kosunud.” Rahamägi vastas omakorda ettepanekule suurendada pigemini reameeste arvu: „Õeldi, et halb on, kui on palju kindrleid. Veel halvem on, kui on küll sõdurid, aga ei ole kindrali.” Ta viitas ka sageli reisil viibiva piiskopi ülekoormatusele: „Praegusel piiskopil ei ole aega: ainult vagunis saab ka lugeda.” Samuti juhtis ta tähelepanu sellele, et ametisolevad piiskoplikud vikaarid on ennekõike seotud oma koguduse teenimisega: „Piiskoplikku vikaari ei saa tema kogudusest ära võtta, selleks on aga tarvis piiskoppe.” Neile, kes olid arvustanud tõika, et piiskopi kui koguduse peaõpetaja valib kogudusele keegi teine, ütles ta, et kui kirikupäev valis tema piiskopiks, pidi Toomkogudus ta vastu võtma ning sellest pole midagi katki, kui ühe koguduse asemel saab niisuguseid olema neli.⁴⁹³

Kirikukogule tehti eelnõu edasise menetlemise kohta kuus ettepanekut: 1) uute põhimääruste vastuvõtmine 6 kuuks edasi lükata ja esitada seisukoha võtmiseks praostkondade sinoditele ja Tallinna Jaani, Rakvere, Haapsalu ja Tartu Peetri koguduse nõukogudele (Püss); 2) eelnõu esimesel lugemisel vastu võtta (H. Kubu); 3) eelnõu komisjonile anda (J. Treumann); 4) eelnõu komisjoni saata, moodustada üheksaliikmeline komisjon, kes esitab oma kava järgmisele korralisele kirikukogu koosolekule (J. Varik), 5) eelnõu esimesel lugemisel vastu võtta, teine lugemine teha mõnel järgmisel kirikukogu koosolekul (J. Järve); 6) eelnõu anda õpetuslikust seisukohast otsustamiseks Usuteadlaste Konverentsile (J. Liiv). Hääletamisel leidis 51 poolt- ja mitte ühegi vastuhäälega saadikute enamuse toetuse Variku ettepanek eelnõu komisjonile andmise kohta. Ühel häälel otsustati valida üheksaliikmeline komisjon, kuid valimine lükati järgmisele päevale.⁴⁹⁴ Kirikukogu teisel tööpäeval valitigi piiskopkondade küsimusega tegeleva komisjoni liikmeteks Jõhvi õp. abipraost J. Varik, Paide koguduse esimees M. Ulk, Kullamaa köster H. Anniko, Laiuse õp. J. Järve, Kaarli I pihtkonna õp. A. Kapp, Püha Vaimu koguduse õp. Th. Tallmeister, Rapla õp. J. Liiv, Saarde koguduse juhatuse liige M. Nõmmik ja Toomkoguduse juhatuse esimees A. Nirk.⁴⁹⁵

3.3. Piiskopkondade kava läbikukkumine

Kirikukogu valitud üheksaliikmelise põhimääruste komisjoni kutsus piiskop Rahamägi kokku 11. novembril 1937. Koosolek toimus konsistooriumi istungitesaalis. Esmalt andis piiskop komisjoni liikmetele ülevaate põhimääruste eelnõu saamisloost. Seejärel valiti komisjoni juhatuse koosseisus A. Kapp (esi-

⁴⁹³ EELKKA, *ibid.*, lk. 18–28.

⁴⁹⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 29.

⁴⁹⁵ EELKKA, *ibid.*, lk. 36.

mees), J. Varik (abiesimees) ja J. Järve (sekretär). Niisiis asusid komisjoni tööd juhtima konservatiividest opositsiooniesindajad. Järgnevast mõttevahetusest selgus, et komisjoni liikmetel ei olnud ühest arusaama neile antud tööülesandest. Tekkis küsimus, kas tegeleda tuleks ainult piiskopkondade teemaga või vaadata kehtivad põhimäärused läbi kogu ulatuses. Rahamägi rõhutas, et põhimääruste muutmine oli arutusele tulnud ainult seoses konkreetse küsimuse, s.o. piiskopkondade asutamisega, teda toetas Toomkoguduse esimees A. Nirk. Kuid mitmed teised komisjoni liikmed soovisid juhust kasutada ning põhimäärused täies ulatuses revideerimisele võtta. Seda meelt olid Tallmeister, Ulk, Järve jt. Varik väitis koguni, et kirik ei ole kehtivatele põhimäärustele oma sanktsiooni andnud. Komisjon otsustaski, et põhimäärused tulevad läbivaatamisele kogu ulatuses. Ka piiskopkondade küsimuses kõlasid erinevad arvamused, peamiselt küll kahtlevad. Näiteks köster Anniko nurises, et põhimäärused on liigselt koguduste õigusi kärpinud ning temal kui vanal kirikutegelasel on raske piiskopkondadele oma poolehoidu anda. Varik toonitas, et kiriku põhialus on kogudus, mitte *Herrenkirche*. Sama meelt oli ka Kapp, kes ütles, et seltskonnas ei olda uute piiskoppide poolt. Mitmes sõnavõtus käidi välja mõte, et piisaks kahest piiskopist. Veel tehti ettepanek kaasata komisjoni töösse asjatundjatena prof. J. Köpp, riigikohtu liige K. Saarmann ja õp. J. Treumann, mis ka toetust leidis.⁴⁹⁶

Luteri kiriku reformiküsimused pälvisid ka ajakirjanduse tähelepanu. Komisjoni esimesest koosolekust tegi ülevaate „Päevaleht”, kus märgiti, et töö raskuspunkt langes konsistooriumi esitatud piiskopkondade asutamisele, kuid et see ettepanek ei leidvat üldist poolehoidu ja et töö käigus tehtavat selliseid muudatusettepanekuid, et see kava põhjalikult muutub. „Postimees” teatas, et komisjon pooldab seisukohta, et usulistel ja kiriklikel põhjustel ei ole uute piiskoppide ametisse seadmine üldse tarvilik ja kui see küsimus tuleks kaalumisele riiklikel ja rahvuspoliitilistel põhjustel, siis ei oleks vaja nii palju piiskoppe, kõige rohkem võiks kõne alla tulla uue piiskopikoha loomine Lõuna-Eesti jaoks, asukohaga Tartus. Ajalehe väitel ei pooldanud mitte ükski komisjoni liige nelja piiskopi ametiseseadmist.⁴⁹⁷

Pärast töösihtide kooskõlastamist asuti põhimäärusi läbi vaatama. Komisjon pidas terve rea koosolekuid, millest enamikul osales ka piiskop Rahamägi, kes üritas asjade käigul silma peal hoida.⁴⁹⁸ Piiskopkondade küsimuses otsustati 28. juunil 1938, et jäädakse kolme, nimelt Tallinna, Põhja ja Lõuna piiskopkonna juurde. Komisjon jõudis oma tööga lõpule 1938. aasta septembris. Kuid veel kuu aega enne kirikukogu kokkuastumist polnud kirikulehe peatoimetajal ja kirikuvalitsuse liikmel Aunveril, kes oleks pidanud olema hästiinformeeritud

⁴⁹⁶ EELKKA, põhimääruste komisjon, protokoll 11.11.1937.

⁴⁹⁷ *Päevaleht* nr. 308, 12.11.1937, lk. 5 („Kiriku uued põhimäärused laiemal muutmisel”); *Postimees* nr. 307, 12.11.1937, lk. 3 („Uued piiskopid ei ole tarvilikud”).

⁴⁹⁸ EELKKA, põhimääruste komisjon, protokollid 7.12.1937, 11.1.1938, 28.6.1938, 4.–5.7.1938, 26.8.1938, 30.8.1938, 6.–7.9.1938.

isik, komisjoni töö tulemused lähemalt teada. Vaid ajaleheteadete põhjal võis ta öelda, et komisjoni kava näeb ette peapiiskopi ühes kahe piiskopiga ja kahe iseseisva konsistooriumiga, kuna praegune kirikuvalitsus jääks ülemkonsistooriumiks.⁴⁹⁹

Muide, eelmises kirikulehe numbris oli toodud teade uue piiskopkonna loomisest Soomes (pealkirja all „Soome kirik suurendab oma piiskoppide arvu”) ning lisatud kommentaariks – ilmselt Aunveri enda poolt –, et kui juba Soome kirik on seda teed läinud, siis tohiks ka Eesti kirik asuda kavatsatud uuenduste teele. Kirjutises kinnitati, et piiskopkondade loomise näol ei ole tegemist „mingi kirikliku võimutaotlusega ega eneselaiutamisega, vaid tegelikult vajadustest väljakasvanud tarvidusega paremini hoolt kanda meie rahva usuliste ja kiriklike vajaduste eest.” Kui kirik tahab jääda rahvakirikuks ja täita oma ülesandeid suurema ustavusega, rakendades tööle uusi tööjõude, asutades uusi kogudusi ja vastavalt tegeliku elu vajadustele ümber korraldades oma töömeetodeid, siis peaks reformikava küll kõigilt neilt heakskiidu saama, kellele on armas kiriku ja rahva tulevik. Kiriku kasvava ja süveneva töö juures on arusaadav, kui hädavajalik on uute töötajate ametisse panemine. See maksab ka kirikujuhtimise kohta, mis on praegu kuhjatud ühe mehe (s.t. piiskopi) õlgadele. Sellele lisanduvad arvukad ja järjest avarduvad suhted väliskirikutega.⁵⁰⁰

Oktoobris jõudis üheksaliikmelise komisjoni eelnõu konsistooriumi ette. Kirikuvalitsus moodustas nende läbivaatamiseks väikese, kolmeliikmelise komisjoni koosseisus piiskop Rahamägi ning assessorid Kubu ja Aunver. Näib, et üheksaliikmelise komisjoni kavast häiris kiriku juhtkonda kõige rohkem peapiiskopi kui kogu EELK kõrgeima juhi võimu vähendamine ja võimalik oht kiriku ühtsusele, mis võis tuleneda piirkondlike konsistooriumide ellukutsumisest ja piiskopkondadele suurema iseseisvuse andmisest. Igatahes otsustasid Rahamägi, Kubu ja Aunver 13. oktoobril, et esiteks ei toeta nad üheksaliikmelise komisjoni poolt välja pakutud kahe konsistooriumi juurdelisamise mõtet ning teiseks, et peapiiskopi võimu tuleb keskendada.⁵⁰¹

V kirikukogu kogunes 19. ja 20. oktoobril 1938 Tallinnas Kaubandus-Tööstuskoja saalis Pikal tänaval. Põhimääruste muutmise ja piiskopkondade loomise kava tuli arutusele kohe esimesel päeval, elav mõttevahetus venis õhtu peale. Nagu selgus, tuli üheksaliikmeline komisjon välja oma ettepanekutega, mis paljuski erinesid konsistooriumi esitatud eelnõust, kuigi lähtealuseks oli siiski võetud piiskopkondade loomise idee. Ka komisjonis endas oli olnud erinevaid vaateid, kuid nende esitatud kava oli läbi hääletatud ja esindas sellisena komisjoniliikmete enamuse seisukohta. Mida siis komisjon välja pakkus? Alljärgnevas on püütud arutelu käiku refereerida, kuid etteruttavalt võib öelda, et komisjonis olid ikkagi mõjule pääsenud demokratiseerivad ja detsentrali-

---

⁴⁹⁹ EK nr. 38, 1938, lk. 1.

⁵⁰⁰ EK nr. 35, 1938, lk. 4.

⁵⁰¹ EELKKA, Põhimäärused III, 3-liikmelise komisjoni protokoll 13.10.1938.

seerivad vaated kirikukorraldusele. Seetõttu oli komisjon oma põhimääruste muutmise kavas kärpinud peapiiskopi võimupiire ning ette näinud kolm keskvalitsusest suhteliselt sõltumatut piiskopkonda. Niisamuti oli võrreldes konsistooriumi eelnõuga taastatud õpetaja valimine täiskogu poolt ja praosti valimine sinodi poolt. Need ettepanekud pidid takistama „ebaevangeelse” hierarhia tekkimist. Samas näib, et komisjoni liikmedki ei olnud oma eelnõuga eriti rahul. Mõned liikmed distantseerusid neile ebasobivates punktides komisjoni tööst, teised soovisid kirikukogu toetust oma ideedele, mis ei olnud komisjonis läbi läinud.

Kuid tulgem komisjoni esitatud ettepanekute või õigemini tervikkava juurde. Komisjoni esindajana kõnelesid A. Kapp ja J. Järve. Komisjoni esimehena tegi Kapp, kes 1920. aastate alguses ei pooldanud piiskopi ametikoha sisseseadmist, üldist laadi sissejuhatuset, milles märkis, et nad olid rajanud oma töö eelmisel aastal esitatud konsistooriumi eelnõule, kuid „on lubanud muudatusi evangeelses vaimus”, et leida kompromiss piiskopkondade kava pooldajate ja vastaste vahel. Ta tähendas, et kuigi konsistooriumi liikmed ei lasknud ennast eelmisel kirikukogul komisjoni valida, oli piiskop Rahamägi tänuväärset nende tööst osa võtnud. Komisjonis olnud meeleolude kohta ütles ta:

Komisjoni liikmed on enamikus vanemad tegelased. Meil, vanematel tegelastel, oli raske selle struktuuriga leppida, mis praegu maksev. Komisjoni seisukoht tahab olla maakleriks 1937. aasta kava ja ta vastaste vahel. Ühel meelel olid komisjoni liikmed selles, et kavale anda evangeelset vaimu. [---] Sellel kaval on vastaseid majanduslikkude väljaminekute alusel; olen ise vastaste hulgas. Kuid meie evangeelse Kiriku juhtimine rikastub piiskoppide läbi. Nad peavad olema aga evangeelsed piiskopid.⁵⁰²

Millised olid siis need muudatused „evangeelses vaimus”, mida komisjon oli eelmise aasta kavasse sisse viinud, ning millisena kujutati ette „evangeelseid piiskoppe”? Kapi selgituste põhjal on peapiiskop *primus inter pares*, ta on ka ülemkonsistooriumi kõigi ühiste ürituste juht. Kapi sõnul ei teinud komisjon tülüküsimust piiskoppide arvust – piisaks kolmest, arvas ta, sest peapiiskopi (ametikoha loomise) küsimuses tuli arvestada ka kiriku prestiižiga. Peamiseks raskuseks oli olnud uute struktuuridega kaasnevate kulude küsimus, kuid ta uskus, et neid ei tule siiski mitte rohkem kui varasema kava kohaselt. Konsistooriumid kujutavad endast piiskopkonna nõukogu juhatust, tervele kirikule on ühine ülemkonsistoorium. Kapp mõõnis, et komisjoni kava nägi ette keerulisema struktuuri kui konsistooriumi oma, kuid selle eest „ta on evangeelses vaimus”.

Põhjalikuma ülevaate komisjoni eelnõust andis kirikukogule J. Järve.⁵⁰³ Komisjon oli pidanud üheksa istungit ja töötanud ühtekokku 13 päeva. Põhimäärused vaadati läbi kogu ulatuses. Komisjon oli seisukohal, et tema vaated

⁵⁰² EELKKA, V KK 1938 protokoll mustand, lk. 10–11.

⁵⁰³ Vt. Järve ettekande refereeringut EELKKA, V KK 1938 protokoll mustand, lk. 11–13.

vastavad kirikukogu enamusele. Põhimääruste koostamisel oli valida, kas aluseks võtta autoritaarne, juhikeskne põhimõte või demokraatlik vaade. Järve arvates tuli evangeelselt seisukohalt lähtudes valida kesktee – evangeelne kirik ei või rajada ennast katoliku hierarhia, vaid evangeelsele põhimõttele üldisest preestriametist. Veel tuli arvesse võtta õiguslikku olukorda riigis, iseseisvusajal ja juba varem omandatud kogemusi, evangeelsete kirikute korraldust teistes maades ning rahva „vaimlise struktuuri ja mentaliteedi” küsimust, kuna evangeelne kirik vastas „põhjamaa rahvaste iselaadile”. Kuid tähtsad olid ka kirikukogu otsused. III kirikukogu oli tunnistanud põhimääruste muutmise tarvilikuks, IV kirikukogus oli arvustatud piiskoppide arvu. Edasi väitis Järve, et üldiselt oli komisjon kinni pidanud kehtivatest põhimäärustest, kus see vähegi oli võimalik. Muudatused olid ette võetud seal, kus see väga tarvilik oli. Näiteks piiskoppide küsimuses ei ühinenud komisjon konsistooriumi pakutud arvuga (5), samuti ei pooldanud nad konsistooriumi kavas ette nähtud piiskopkondade korraldust ja piiskoppide võimu, nagu ka seda, et piiskop on mõne koguduse õpetaja. Komisjon ei saanud leppida piiskoppide ametisse valimise viisiga põhjendusega, et troonipärimise õigus on võõras evangeelsele vaimule. Samas oli komisjon „rahvuspoliitilistel põhjustel” arvestanud vajadusega peapiiskopi järele, et „meie kirik oleks autokefaalne ega oleks tarvis piiskopi ametisseõnnistamisel võõraid piiskoppe tuua”. Seega nägi komisjoni kava ette kolm piiskopkonda. Peapiiskopile kuulub kirikuelu juhtimine, ta on ühtlasi Tallinna piiskop. Piiskopkonna juhatuse asemel eelistati konsistooriumi (Järve sõnul küll „juhulikult hääletusel”), senine konsistoorium pidi muutuma ülemkonsistooriumiks.

Komisjon oli muudatusi teinud ka teistes põhimääruste osades. Oldi seda meelt, et koguduse õpetaja tuleb valida täiskogu poolt. Pikalt oli vaieldud selle üle, kas anda koguduse täiskogu pädevusse ka eelarve ja aruande kinnitamine ning õpetajale umbusalduse avaldamise ja ümbervalimise võimalus. „Kui aga demokraatliku korra eeskuju otsida, siis oleks Novgorodi veetše kõige demokraatlikum,” lisas Järve võrdlemisi sarkastiliselt. Tema arvates võisid kogudustepäevad olla palju sisukamad, täiskogu polnud kompetentsem kui nõukogu. Veel oli komisjon ette näinud, et tuleks taastada praosti valimine sinodi poolt. Niisamuti valib konsistooriumi kirikukogu. Ametikandjate vanuse ülempiiriks arvati 65 aastat. Piiskoppe ei õnnistata, vaid seatakse ametisse. Kaotati piiskopi õigus õpetajaid ümber paigutada, väljaspool praostkondi olevad kogudused otsustati liita mõne praostkonnaga. Niisamuti kaotati piiskoplik nõukogu, kuna sellel polnud ei otstarvet ega võimu. Mõistetavalt kustutati ka piiskoplikud vikaarid. Ettekannet lõpetades soovitas Järve eelnõu veel kolmandale lugemisele saata. „Kava ei ole täiuslik, kuid komisjoni liikmed on tõsidusega sealjuures olnud,” nentis ta, lisades: „Kava on siiski tervik teatavate põhimõtetega.”

Selles suhtes oli Järvel õigus, komisjon oli eelnõu aluseks võtnud kirikuvallitsuse nägemusest erineva tervikliku arusaama kirikukorraldusest. Nagu öeldud, arvestati küll konsistooriumi kavas ettenähtud piiskopkondadega, kuid

mitmel puhul olid komisjonis võidule pääsenud demokraatlikud vaated kirikujuhtimisele. Järgnenud sõnavõttus juhtis assessor Aunver kirikukogu saadikute tähelepanu sellele, et sisuliselt oli nüüd kirikukogu ees kaks täiesti iseseisvat põhimääruste kava – konsistooriumi ja 9-liikmelise komisjoni oma. Kui komisjoni esimees Kapp ja aruandja Järve olid väitnud, et tegemist oli kompromisskavaga, siis oli see Aunveri meelest õige ainult teatava määraneni. Väliselt võisid ju komisjoni ettepanekud olla rajatud IV kirikukogule esitatud eelnõule, kuid muudatused olid suured. Ta tõi näiteks uue juhtimisskeemi ülemkonsistooriumi ja kolme konsistooriumiga. Aunver jätkas:

Mis puutub Kiriku organite võimupiiridesse, siis ütleb komisjoni kava, et peapiiskop juhib kõrgema vaimulikuna Kirikut. Missugune see võim on – igatahes ei näe meie ühtki võimalust, kuidas ta Kirikut juhtida võib. Peapiiskopi võimu kitsendatakse ka seal, kus seda tarvis ei ole – ta määrab tekstid eralisteks pühapäevadeks ja pühadeks mitte iseseisvalt, vaid koos piiskoppidega. Peapiiskopilt nõutakse Kiriku juhtimist, kuid talle ei anta võimu. Kui konsistooriumi kava järele on peapiiskopil võimalus kaastöölisi valida, siis kaob komisjoni kava järele ka see võimalus ära. Peapiiskop on seega halvemas seisukorras, kui oli meie endine riigivanem, kes erakondadestki võis otsida kaastöölisi. Kui jääks nõnda, siis peab peapiiskop küll vastutust kandma, kuid ta ei saa Kirikut juhtida nõnda, et vastutust võiks kanda.⁵⁰⁴

Edasi osutas Aunver sellele, et komisjoni kava järgi on piiskopid iseseisvad ning sõltuvad kiriku keskvalitsusest ainult niipalju, et nad on ülemkonsistooriumi liikmed. Ei nähta ette, et nad alluksid peapiiskopile. „Ühise Kiriku asemele tekib 3. Igaüks elab omaette elu,“ kurtis ta. Ta oli seisukohal, et kirik peab olema tervik, kui ta tahab enda eest seista. Kuigi komisjoni kava üksikuid osasid võib pooldada, ei ole kava tervikuna õnnestunud, et ta võiks saada kahe kolmandiku kirikukogu liikmete toetuse, leidis Aunver viimaks. Sellest lähtuvalt tegi ta ettepaneku lükata eelnõu teisel lugemisel edasi ja moodustada põhimääruste lõpliku kava väljatöötamiseks mõlema kava esindajaist komisjonipariteetsetel alustel (4+4 liiget).

Järgmisena võttis sõna Tallmeister, kes pakkus välja, et kirikukogu annaks kava komisjonile ümbertöötamiseks tagasi järgmistel alustel: 1) kirikuvalitsuseks on peapiiskopi juhtimisel töötav konsistoorium, piiskopid jäävad edasi oma koguduse õpetajaks ja juhivad piiskopkonda samadel alustel nagu praostid praostkonda, 2) koguduse täiskogu võimupiire suurendatakse nii majandusküsimustes kui valimistel ühes õigusega vabaneda ebasobivast ametikandjast, 3) kõikidesse esinduskogudesse tuleb sisse viia proportsionaalsuse põhimõte, 4) põhimäärustesse võetakse kindlad normid ametitalituste kohta, mille täitmata jätmisel langeb koguduseliige kirikust välja. Komisjoni liige A. Nirk avaldas arvamust, et käimasoleval istungil ei suudeta põhimäärusi vastu võtta kujul, et nad vastaksid kiriku huvidele. Ta väitis, et oli jäänud hääletamisel oma soovidega vähemusse ning et esitatud kava ei peegelda seda meeoleolu, mis komis-

---

⁵⁰⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 14–15.

jonis valitses, komisjon olevat muutnud ka seda, mida polnud tarvis muuta. Ainus küsimus, milles komisjon oli olnud ühel meelel, oli piiskoppide vajalikkuse küsimus. „Siin nimetati evangeelset põhimõtet,” jätkas ta. „Meie aga tahame, et kirikus kord oleks. See põhimõte, mis komisjoni kavas on, võimaldab korralagedust.”⁵⁰⁵

Vahepeal oli päev jõudnud õhtusse. Viimasena sai sõna piiskop Rahamägi, kes rõhutas vajadust leida kesktee üksikkoguduse ja üldkiriku vahekorra määratlemisel; ühtlasi tõrjus ta väiteid, nagu ei sobiks piiskoppide arvu suurendamine kokku evangeelse arusaamaga kirikust:

Ma pean ütleva, et ma rohkem süvenenud olen evangeelse korra sisse. Uued põhimäärused tulid 1934. a. kiires korras esitada. Alused olid juba ees. Kerge see ei olnud, et ettekirjutatud alustele ehitada. 1919. a. maksmapandud kord oli idealistlik, aga ta ei pidanud paika, kui tulid raskused. Evangeelse kiriku struktuuris on tarvis leida printsiipi, mis lahendaks üksikkoguduse ja terve kiriku küsimuse. See on raske ülesanne neid kaht ühendada. On olemas evangeelseid kirikuid, kus ametis on vikaarpiiskopid – see pole katoliiklik. Katoliiklik põhimõte on hoopis midagi muud. Komisjonis oli idealistlikke seisukohti, kuid tegelik elu nõuab keskteed. [---] See on täiesti võimatu, kui peapiiskop peab olema kiriku juht ja juhtimise võimalused võetakse ära.⁵⁰⁶

Veel väljendas Rahamägi seisukohta, et kiriku ümberkorraldamine on lahutamatu seotud kirikliku maksusüsteemiga, samuti leidis ta, et piiskopile ei ole tarvis anda näilisi õigusi. Näiteks on piiskopile küll antud koguduse õpetaja ümberpaigutamise õigus, kuid tegelikkuses on selle kasutamine keeruline, kui üks kogudus ei taha oma õpetajat ära lubada ja teine ütleb: „Saadate siia õpetaja, makske ise ka palka!” Ei aita siin piiskopi võimust, kui kogudus maksab palga ja valib omale õpetaja, laiutas Rahamägi käsi.

Põhimääruste muutmise arutelu jätkus kirikukogu teisel tööpäeval – neljapäeval, 20. oktoobril – sama elavalt, kui see oli lõppenud eelmisel õhtul. Kohe alguses teatas koosoleku juhataja A. Kask, et põhimääruseid ei saa tervikuna vastu võtta ning palus kõnelejaid ette tuua uusi põhimõtteid, mida ei olnud veel väljendatud. Komisjoni liige M. Nõmmik kordas pikemas sõnavõtus oma varasemat mõtet: kirikus on puudus „fronditöölistest”, mitte juhtidest. Kiriku neljaks piiskopkonnaks jagamise asemel tuleks tähelepanu pöörata otstarbekohasele tööjaotusele, näiteks poolitada suuri kogudusi ja võtta praostkondades ametisse vikaarõpetajad. Kui peapiiskoppi peaks aga vaja olema rahvusvahelistel põhjustel, siis piisaks kahest piiskopkonnast – Põhja peapiiskopkonnast ja Lõuna piiskopkonnast. Tema väitel oleks kirikurahvas sellega veel päri; kuuldes aga, et komisjon oli ette näinud kolm piiskoppi, küsitud Pärnu- ja Viljandimaal: „Mis teie seal ometi jälle teete?” Samas ei pooldanud Nõmmik kirikupea võimu allaviimist „kuni minimaalseni”, nagu komisjoni enamus oli soovinud. Ta tõi näiteks piirivalvuri, kellelt nõutakse küll kaitset, kuid kes seotakse käsist-jalust.

⁵⁰⁵ EELKKA, *ibid.*, lk. 16–20.

⁵⁰⁶ EELKKA, *ibid.*, lk. 20–21.

„Kiriku ametiisikutel tuleb leppida ka vallandamisega, kus see vajalik,” arvas ta.⁵⁰⁷

Variku järgi väljendub evangeelne printsiip olus, et kirikus saab kuulutatud evangeelium Jeesusest Kristusest. Kirik ei ole võidule saanud mitte kristlaste tõttu, vaid evangeeliumi väel. Evangeelse ja katoliikliku arusaama erinevus vaimulikust ametist seisnes tema arvates järgmises: „Meil ei ole mitte vaimulikku seisust. Meie oleme Jumala ees põhimõtteliselt ühesugused. Meie valime ja anname mandaadid Jumala sõnaga. [---] Määramine on katoliiklik.” Üksikkoguduse ja üldkiriku küsimuses oli Varik seisukohal, et kirik ei ole ainult koguduste summa, vaid organism. Ta ei nõustunud väidetega, nagu oleks komisjoni kava kärpinud peapiiskopi õigusi. Vastupidi, peapiiskopi kohuseks ja õiguseks on valvata õpetajate ametipidamise ja kõlbla elu üle, tal on õigus jutlustada igas kirikus, samuti on tema ülesandeks ühes teiste piiskoppidega vaimulike ordinatsioon ja introduksioon. Küsimus oli võimu tasakaalus. „Meie ei võta katoliiklikke põhimõtteid vastu,” kinnitas ta. Kava edasise menetluse kohta arvas ta, et kõigepealt tuleks otsustada, kas peapiiskop või mitte, siis tema võimupiirid, mitu piiskopkonda ja mitu konsistooriumi ning lõpuks koguduste küsimus.⁵⁰⁸

J. O. Lauri leidis komisjoni ettepanekutes nii mõndagi huvitavat, kuid rõhutas eelkõnelejale vastu vaieldes, et peapiiskop peab kirikut juhtima kõrgema vaimuliku juhina, kuid seda ei võimaldata – ordinatsiooni kaudu ta juhtida ei saa. Lauri väitel oli kogudustes ja õpetajate seas levinud üldine vaade, et piiskop peaks tegema seda ja teist, tarvitama ka kõva kätt. „Demokraatia nõue on kiriku elus võõrast vallast. Kiriku korras ei ole ta sünnis,” kritiseeris ta ilmalike printsiipide ülevõtmist. „Jõle asi on teise mehe demokraatia. Riiklikke kombeid ei saa tuua kirikusse. Kiriku ülesanne ei ole demokraatia, vaid teenida Kristust.” Lauri lükkas tagasi väite, nagu poleks õpetaja määramine evangeelne – Rootsisis ja Taanis määrab õpetaja ametisse riigivalitsus, Saksas valib nõukogu, Vene ajal tegi seda patroon. Sellegi poolest on need kirikud evangeelsed. Viimaks avaldas ta arvamust, et on küllalt ühest kirikuvalitsusest, kuna me oleme üks kirik.⁵⁰⁹

Järgnevates sõnavõttudes pooldasid piiskoppidele reaalse võimu andmist õp. Kerem ja Uustal, kes rääkisid dekoratiivsete „nukupiiskoppide” vastu. Samas arvasid mitmed (Uustal, Püss), et piisab peapiiskopist ja piiskopist. M. Ulk oli seisukohal, et reformid tuleks jätta ja enne ümber korraldada kiriku maksusüsteem. Temaga oli nõus õp. Anton Eilart, kes ei suutnud tõsiselt võtta põhjendust, nagu oleks peapiiskoppi tarvis rahvuspoliitilistel põhjustel. Eilarti jaoks oli esitatud kava vastuvõtmatu just kulude poolest, kuna iga piiskopi juurde oli ette nähtud ametkond. Õp. Emil-Alfred Paigaline tegi ettepaneku, et konsistoorium saadaks komisjoni näpunäidete järgi koostatud ankeedi

---

⁵⁰⁷ EELKKA, *ibid.*, lk. 22–26.

⁵⁰⁸ EELKKA, *ibid.*, lk. 26–28.

⁵⁰⁹ EELKKA, *ibid.*, lk. 28–29.

praostkondade sinoditele ja kirikukogu liikmetele seisukoha võtmiseks uute põhimääruste suhtes. Komisjon koostaks siis selle materjali põhjal uued põhimäärused. Viimasena kõneles taas Järve, kes ütles ennast ainsana komisjoni kava kaitsvat. Ta nurises ka kirikukogu töömeetodite üle – üheks-kaheks päevaks kokku tulles ei suudeta edasi jõuda. Kui valitakse uus komisjon, tuleb veel kolmas kava. „Perpetuum mobile tuleb,” ennustas ta.⁵¹⁰

Niisiis ei viinud tulised arutelud sugugi seisukohtade lähenemisele. Vahepeal hakkas aga aeg otsa saama, sest kirikukogu päevakorras oli muidki tähtsaid küsimusi, nagu näiteks kiriku eelarve. Seetõttu oli Rahamägi juba varem palunud ära otsustada kaks küsimust – 1) kas kirikukogu peab tarvilikuks asuda juba nüüd peapiiskopkonna teostamisele või lükata see edasi, 2) kas kirikukogu peab tarvilikuks seniseid põhimäärusi terves ulatuses revideerida. Sellele järgnes muide lühike sõnavahetus Järve ja Rahamäe vahel. Nimelt palus Järve, et Rahamägi annaks teada enese ja konsistooriumi soovi edasise menetluskäigu kohta, kuid sai jahedavõitu vastuse, et küsimuse peateostajaks on kirikukogu. „Aga konsistoorium on juhtiv organ!” hüüatas Järve. „Teie seda ei soovi!” torkas pahane piiskop vastu.⁵¹¹

Pärast lühikest vaheaega teatas konsistooriumi liikmetega nõu pidanud piiskop, et võtab PM § 50 alusel põhimääruste muutmise küsimuse päevakorrast ära. Ta tegi ka kirikukogule teatavaks kirikuvalitsuse seisukoha: „Konsistoorium, jälgides kirikukogu liikmete asjalikke ja tõsiseid avaldusi EELK põhimääruste muutmise asjas leiab, et need avaldused põhimääruste muutmise kohta on nii mitmekesised ja kaaluvad, et raske on praegu viljakalt lõpule viia põhimääruste muutmist terves ulatuses. Selle pärast leiab Konsistoorium, et põhimääruste niisugune muutmise küsimuse otsustamine tuleb edasi lükata...” Rahamägi lisas, et ta ei tee seda sellepärast, et komisjoni tööd mitte tunnustada, vaid ainult põhjusel, et praegu on raske küsimust lõpule viia terves ulatuses. Ta lubas, et edaspidi kasutatakse kõik ettetoodud seisukohad materjalina põhimääruste muutmise ülestõstmisel ja kava väljatöötamisel.⁵¹² Piiskopi käigu suhtes avaldas kahetsust Varik, kes samas küll leidis nii nagu konsistooriumgi, et põhimääruste muutmise asi ei ole küps. Tallmeister tegi omakorda ettepaneku, et kirikukogu võtab ette põhimääruste muutmise täies ulatuses ja valib selleks komisjoni, kuid küsimuse umbejooksmisest väsinud kirikukogu otsustas siiski päevakorras edasi minna.

Kahtlemata tuli asjade selline käik kirikukogu liikmetele ootamatult, sest päevakorrast võeti välja ning lükati määramata ajaks edasi juhtkonna enda soovitud ja kavandatud reform. Samas polnud Rahamäel ja tema mõttekaaslastel suurt valikut – kuigi 1936. aastal oli piiskopkondade loomise kava saanud kirikukogus põhimõttelise heakskiidu, oli nüüd siiski selgunud, et reformi suunitluse ja üksikasjade osas puudus kirikus üksmeel, pörkusid

---

⁵¹⁰ EELKKA, *ibid.*, lk. 30–39.

⁵¹¹ EELKKA, *ibid.*, lk. 29–30.

⁵¹² EELKKA, V KK 1938, lk. 36, ja protokoll mustand, lk. 40.

erinevad nägemused ja arusaamad ning konsistooriumi reformikava ähvardas võtta soovimatu ilme. Nagu Aunver hiljem kirikulehes kommenteeris, taotles kirikuvalitsuse kava ühtset ja terviklikku kirikut, kuid komisjoni eelnõu tegi võimalikuks, et kiriku üksikud osad võrdlemisi rippumatult ja iseseisvalt oma kiriklikku elu võiksid korraldada. Aunveri arvates oli omaette küsimus, kas viimane seisukoht oleks üldse olnud teostatav. „Teame ju, et meie suuri vaevu oleme jõudnud välja organisatsiooniliselt tervikliku Eesti evangeelse kirikuni ja sel teel kõrvaldanud paljugi raskusi, mis varem võimalik ei olnud,“ kirjutas ta.⁵¹³ Seda arengut ei soovinud kiriku juhtkond ohtu seada.

Pealegi ei olnud Rahamägi enam positsioonis, et kirikuvalitsuse algatusi läbi jõuliselt suruda. Vaimulike seas olid juba hakanud liikuma kuuldused piiskopi võimalikust abielulahutusest. Aasta hiljem kirjutas ta, et võttis kava kirikukogu päevakorrast ära selleks, et „oleks võimalik veel kord seda läbi töötada, ja seekord juba komisjoni liikmetel ühes kirikuvalitsuse liikmetega ja teiste kompetentsete ringidega.“ Ta nentis ka, et seisukohad läksid väga lahku ning komisjoni esimehel A. Kapil ja aruandjal J. Järvel „omad arvamised olid, aga ka komisjoni liikmete seisukohad väga divergeerivad olid“.⁵¹⁴ Niisiis oli piiskopi käik taktikaline ega tähendanud reformikavast loobumist. Siiski jäi Rahamäe kirikuvalitsuse eestvõttel kavandatud juhtimisreform lõpule viimata. Muidugi ei võinud ei piiskop Rahamägi ega konsistooriumi ja kirikukogu liikmed tol hetkel ette näha, et piiskopkondade küsimus oli päevakorrast maha võetud mitte ajutiselt, vaid pikkadeks aastakümneteks; et järgmise aasta oktoobrisse kavandatud korralist kirikukogu istungit ei toimunudki, kuna piiskop oli selleks ajaks ametist tagandatud; ning et vähem kui kahe aasta pärast polnud enam seda riigikordagi. Seda, et kiriku juhtkond lootis põhimääruste kavaga järgmisel aastal edasi töötada, näitab küsimuse jätkuv käsitlemine konsistooriumis. 1939. aasta suvel puhkenud „piiskopisõda“ sundis konsistooriumi küll asja edasi lükkama, kuid 11. septembri istungil – kõigest kolm päeva enne kiriku juhtkonna tegevuse peatamist valitsuse poolt – otsustati küsimus uuesti oktoobris toimuma pidanud korralise kirikukogu ette viia.⁵¹⁵

1939. aasta kirikukriisi käsitlevas peatükis näeme, et Jaak Varik, kes oli enneolematu võimutäiusega määratud kiriku hooldajaks, üritas põhimääruseid muuta konservatiividele meelepärases suunas, s.t. taheti välja jätta mitmed tsentraliseeriva iseloomuga ja piiskopi võimu rõhutavad normid, sealhulgas piiskoplike vikaaride institutsioon. Päriselt see siiski ei õnnestunud, kuna uus valitsus ei olnud kõiges Variku plaanidega nõus. Rahamäe reformikavadest teostus hiljem vaid niipalju, et 1943. aastal seadis kirikukogu sisse vikaarpiiskopi ametikoha, mis jäi esialgu püsima pagulaskirikus. PM § 29 uus sõnastus kõlas: „Piiskopi alaliseks asendajaks ja abiliseks Kiriku juhtimisel on

---

⁵¹³ EK nr. 43, 1938, lk. 1.

⁵¹⁴ Päevaleht nr. 308, 1939, lk. 2 (H. B. Rahamägi. „Kiriku seadusest ja kiriku põhimäärustest. IV. Kas, mida ja kuidas muuta?“).

⁵¹⁵ EELKKA, konsistooriumi protokoll 11.9.1939.

vikaarpiiskop. Ta valitakse piiskopi ettepanekul Kirikukogu koosolijate absoluutse häälteenamusega määramata ajaks.”⁵¹⁶ Ühtlasi kaotati piiskoplike vikaaride ametikohad. Kuigi selle otsusega teostati Variku, Kapi jt. soovitud muudatused kiriku juhtimises, ei olnud Rahamäe-aegne peapiiskopkonna-idee sugugi maha maetud. Järgmisel aastal kirjutas Saksa okupatsiooniaegse Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe konsistooriumile kirja, milles ta pani ette, et „ajaloolist traditsiooni ja ev.-luth. kiriku koguduste suurust” arvestades muudetakse piiskopi ametinimetus peapiiskopiks ja vikaarpiiskopi ametinimetus piiskopiks, kuna seda küsimust olevat kirikuringkondadest mitmel korral temani kantud ning temal ei ole selle muudatuse vastu midagi.⁵¹⁷ 1949. aasta põhikirjas tuligi kodumaa kirikus peapiiskopi tiitel kasutusele.⁵¹⁸ Piiskopi kui peapiiskopi alalise asetäitja ja abilise ametikoht nähti kodumaa kirikus ette alles 1991. aasta põhikirjas. Paguluses võeti peapiiskopi tiitel kasutusele 1957. aastal ja ühtlasi hakati vikaarpiiskopi kohta kasutama nimetust piiskop.

3.4. Kokkuvõte

Piiskopiameti taastamisega 1919. aastal sooviti luua eestlaste vabale rahvakirikule vääriline institutsioon, eemalduda endisest härraskiriklikust korraldusest ja Saksa luterluse mõjusfäärist ning orienteeruda Põhjamaadele. Siiski jäid piiskopiameti suhtes kehtima erisugused teoloogilised seisukohad, alates piiskopi introduktsiooni või pühitsemise küsimusest ja lõpetades piiskopi ametiriitusega. Eriti ägedalt taunisid mõned apostliku suktsessiooni ideed, kõlasid koguni süüdistused katoliikluse importimises. Piiskop Rahamäe pühitsemisel otsustati konservatiivsetest ringkondadest kõlanud kriitikale vaatamata korrata EELK esimese piiskopi ametisse seadmisel loodud pretsedenti ja kutsuda pühitsejaks Rootsi kirikupea.

Piiskopkondade loomise kava oli mõeldud kirikukorralduse jätkuva reformina ja selle eestvedajaks oli piiskop Rahamägi ühes oma kirikuvalitsusega. Sellele pandi alus juba 1935. aasta põhimäärustega, milles nähti ette piiskoplike vikaaride institutsioon. Piiskopkondade loomise mõtte leidis ilmselt toitu nii ajaloost, teiste kirikute eeskujust kui soovist ja vajadusest tõsta EELK kirikupea ametikoha autoriteeti ning laiendada piiskopliku juhtimise ja teenimise haardulatust, kuna Tallinnas resideeriva piiskopi töökoormus oli niigi pingeline paljude kohustuste tõttu nii kodu- kui ka välismaal. Rahamägi põhjendas piiskopkondade loomist vajadusega intensiivistada kiriku tegevust ja lähendada piiskopliku juhtimise tasandit kogudustele. Siiski ei soovinud kiriku juhtkond

⁵¹⁶ EELKKA, Põhimäärused, väljavõte 12.5.1943 peetud kirikukogu protokollist.

⁵¹⁷ EELKKA, *ibid.*, Mäe konsistooriumile 15.3.1944.

⁵¹⁸ Põhimääruste muutmise ja uue põhikirja küsimuse ning peapiiskopi ametinimetuse kasutusele võtmise kohta Nõukogude korra tingimustes vt. lähemalt Altnurme 2001, lk. 165–167 ja 195–199.

luua suhteliselt autonoomseid lokaalseid kiriklikke üksusi ja nii ohtu seada EELK terviklikkust, vaid reformikava järgi pidid tulevased piiskopkonnad kui koguduste ja praostkondade tasandi ning üldkiriku juhtimisorganite vahelülid olema tihedalt integreeritud tsentraliseeritud kirikukorraldusega.

Piiskopkondade asutamise ideele ja piiskopi võimupiiride suurendamisele leidis vastaseid nii vaimulike kui koguduseliikmete seas, eriti pahandas see madalkiriklikke konservatiive. Seda peeti ebaevangeelseks, tarbetuks uhkeldamiseks, kiriku katoliseerimiseks jne. Kui 1936. aastal kiitis kirikukogu piiskopkondade kava ilma pikemate aruteludeta põhimõtteliselt heaks, siis 1937. aastal tabas konsistooriumi eelnõud terav kriitika. Kirikukogu valis reformikava läbi vaatamiseks 9-liikmelise komisjoni, kuhu kuulusid väga erinevad kirikutegelased nii konservatiivide kui liberaalide seast. Paraku jäid kirikuvalitsuse esindajad komisjoni tööst kõrvale. Kuna piiskopkondade loomist näis olevat raske ära hoida, siis keskendus kavas kahtlejate või selle vastaste kriitika piiskoppide arvule ja võimupiiridele. Kehtivate põhimäärustega rahulolematud kirikutegelased püüdsid ära kasutada ootamatult avanenud võimalust ja revideerimisele võtta neile vastuvõtmataid kirikuseaduse sätteid.

1938. aastal tuli kirikukogu valitud komisjon välja sisuliselt alternatiivse põhimääruste eelnõuga, milles summeerusid kirikuvalitsuse kavast erinevad nägemused. Kartes ohtu tsentraliseeritud kirikukorraldusele, oli piiskop Rahamägi sunnitud eelnõu kirikukogu päevakorrast ära võtma ja reformikavad ajutiselt külmutama. Kuigi reformiga loodeti juba järgmisel aastal edasi minna, katkestas piiskopi abielu küsimuses puhkenud kirikukriis ning seejärel poliitiliste olude muutumine selle küsimuse arutamise. Seega sumbus Rahamäe ametiaja kõige ambitsioonikam kirikukorraldusreformi kava kiriku sisemistesse vaidlustesse ja vastuoludesse. Kavast teostus vaid niipalju, et 1943. aastal loodi piiskopi kõrvale vikaarpiiskopi ametikoht ning hiljem tuli nii kodumaal kui paguluses kasutusele peapiiskopi tiitel.

4. PIISKOP RAHAMÄGI VÄLISSUHETE EDENDAJANA

4.1. EELK välissuhted ja oikumeeniline tegevus

4.1.1. Välissuhete üldiseloorm ja horisondi avardumine

Iseseisvunud riigi rahvakirikuna avanes EELK-l võimalus lülituda senisest palju laiemasse kirikutevaheliste suhete võrgustikku. Kui seni oli kirik olnud vaimses-kultuurilises sõltuvuses Saksamaast kui luterluse emamaast – seda enam, et kirikuelu juhtimine oli baltisaksa vähemuse kätes –, siis oluline märk kursimuutusest ilmnis juba piiskop Kuke pühitsemisel 1921. aastal. Toona rõhutasid mitmed eesti kirikutegelased nagu Johan Kõpp ja Jaan Lattik selgelt, et kõigest saksapärasest eemaldumine ja pilkude pööramine põhjamaade poole on teadlik valik. Jakob Aunver on iseseisvusaja välissuhete arengut iseloomustanud järgmiselt: „Eesti rahvakiriku välissuhete otsimises ja sõlmimises toimus võrreldes endise ajaga kindlapiirilise ümberorienteerumise. Kui varem saksa luteri kirikuga õige lähedases ühenduses seisti, siis ei jäänud nüüd see enam ainsaks, vaid tema kõrval tõusid mõõduandvalt esiplaanile Põhjamaade, Ameerika, Anglikaani jt. evangeelsed kirikud.”⁵¹⁹

EELK välissuhted kahe maailmasõja vahelisel perioodil võikski jagada järgmisteks suundadeks: 1) suhted lähinaabritega nagu Soome ja Läti; 2) suhted Skandinaavia kirikutega, eeskätt Rootsi ja Taani kirikuga; 3) suhted teiste evangeelsete kirikutega Ida-Euroopa regioonis (Leedu, Poola, Ungari – viimase vastu tunti huvi hõimuliikumise raames); 4) suhtlemine luterlike kirikuid ühendava Luterliku Maailmakonvendiga ja 5) osavõtt rahvusvaheliste kristlike organisatsioonide tööst (s.h. rahutööst) ja üha enam hoogu koguvast oikumeenilisest liikumisest. Lisaks mainitud valdkondadele tuleks *last but not least* nimetada täiesti uue kogemusena 1930. aastate teisel poolel loodud suhteid anglikanismi emakirikuga – Inglismaa Kirikuga. Äratab tähelepanu, et siin ei ole mainitud suhteid Saksamaaga. Selle kohta tuleb öelda, et kontaktid olid küll olemas, kuid intensiivsem läbikäimine oli mitmesugustel põhjustel takistatud. Et huvi polnud kuhugi kadunud, näitab kasvõi seegi, et 1930. aastatel avaldas Eesti kiriklik ajakirjandus pidevalt teateid kristliku kiriku raskest olukorrast Hitleri-Saksamaal.

Järgnevatel lehekülgedel on püütud skitseerida EELK välissuhete laadi ja arengukäiku 1920.–1930. aastatel ja ennekõike H. B. Rahamäe rolli.⁵²⁰ Juba põguski pilk väga ulatuslikule allikmaterjalile kinnitab, et pea kõikides ülalnimetatud välissuhtluse valdkondades etendas Rahamägi olulist rolli nii enne

⁵¹⁹ Aunver 1953, lk. 76.

⁵²⁰ Põhjalikum ülevaade EELK välissuhetest valdkondade kaupa on esitatud P. Rohtmetsa magistritöös (Rohtmets 2006).

kui pärast piiskopiks valimist. „Mina näen Eesti Ev. Lut. Usu Kiriku piiskopis meest, kes tunnustab internatsionalismi ja oikumenilismi suurt tähtsust,” kirjutas Riia Ülikooli usuteaduskonna dekaan Voldemars Maldonis piiskop Rahamäe juubelile pühendatud koguteoses, ning kindlasti ei tule neid sõnu võtta üksnes viisakusest tingitud tunnustusena.⁵²¹ Sama teos loetleb Rahamäe üheksa ametit – neid oli 1930. aastate keskel sõna otseses mõttes üheksa – rahvusvahelistes organisatsioonides, millest märkimisväärsamad olid seotud osalemisega prakti- list kristlust (*Life and Work*) ning õpetust ja kirikukorraldust (*Faith and Order*) edendavate oikumeeniliste organite töös, kuid samuti tegevusega kirikutevahe- lises rahuorganisatsioonis nimega Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edenda- miseks Kirikute Kaudu (MRSEKK) ning Noorte Meeste Kristlikus Ühingus (NMKÜ).⁵²² Selles ei ole midagi iseäralikku. Oli ju Rahamägi süstemaatilise teoloogia õppejõud ning kirikuvalitsuse liikmena piiskop Kuke lähedane kaas- tööline. Oli endastmõistetav, et piiskopiks saades võttis ta enesele kiriku esinda- mise rolli. Pealegi tundis ta ka isiklikku huvi nii teiste luterlike kirikute kui ka oikumeenilise liikumise vastu. Nagu nendib P. Rohtmets, suunas piiskop Kukk oma jõu pigemini kiriku sisemisele arendamisele ega osalenud paljudel juhtudel välisviisitidel või konverentsidel, vaid saatis kellegi teise: „Näiteks oli välis- suhete hea käekäigu eest alati hoolitsemas Rahamägi, kellele meeldis väga konverentse külastada, ning juba enne piiskopiks valimist kiriku esindus- figurina esineda.”⁵²³

Pärast Rahamäe valimist piiskopiks kirjutas Aunver kirikulehe juhtkirjas uut kirikujuhti ees ootavast tööst muuhulgas ka kiriku välissuhete vallas: „Koos- tööle teiste kirikutega, nagu Soome, Läti, Taani, Rootsi, Anglikaani ja Saksa kirikud, pole meil varem suuremat tähelepanu pöördud, kuigi seda vahest avalikkuses on soovitatud ja välismaal, nagu Soomes, head vastukõla leidnud. Piiskop H. B. Rahamägi on hästi tuntud välismaal, ja ta väljendas [kohtumisel ajakirjanikega], et tahab sellelegi tähtsale alale suuremat tähelepanu panna.”⁵²⁴ Ka „Vaba Maa” vahendas piiskopi soovi, et Eesti luterlik kirik otsiks „suuremat kontakti” Põhjamaade, s.t. Soome, Rootsi ja Taani kirikuga, samuti Läti kiri- kuga ja nende kaudu ka anglikaani kirikuga.⁵²⁵ Niisiis pidas Rahamägi tihedaid välissuhteid Eesti kirikule oluliseks ning tal oli ka selge visioon, millises suunas neid arendada.

Vaadeldgem esmalt Eesti kiriku suhteid lähinaabritega ning Rahamäe osa selles.

---

⁵²¹ HBR 1936, lk. 158. Sellele vaatamata ei leia Rahamägi ega EELK kordagi mainimist oikumeenilise liikumise „ametlikus” ajalooülevaates, vt. R. Rouse, S. C. Neill (eds.). *A History of the Ecumenical Movement 1517–1948*. Geneva, 1986 (third edition).

⁵²² HBR 1936, lk. 34.

⁵²³ Rohtmets 2006, lk. 51.

⁵²⁴ EK nr. 27, 1934, lk. 210.

⁵²⁵ *Vaba Maa* nr. 143, 21.6.1934, lk. 6 (“Jutuajamine uue piiskopiga”).

Rahamäe eluloo koostaja peab vajalikuks märkida, et juba 1905. aastal külastas ta keskkoolilõpetajana Helsingit ning käis 1908. aastal Soomes matkamas.⁵²⁶ Kuigi need reisirid olid isiklikku laadi, saidki Aunveri teatel Soome ja iseseisvunud Eesti kiriku suhted alguse just isiklikest kontaktidest.⁵²⁷ Tuleb märkida, et aastatel 1899–1930 Turu peapiiskopi kohal olnud Gustaf Johansson – kes oli äratusliikumise taustaga piibellikult orienteeritud kirikutegelane – asus väga konservatiivsetel seisukohtadel. Just seetõttu oli talle vastukarva liberaalsete vaadetega Uppsala peapiiskopi Söderblomi isik ja tegevus. Kuna Söderblom oli ametisse pühitsenud piiskop Kuke, laienes Johanssoni kahtlustav suhtumine ka Eesti piiskopile.⁵²⁸ Seega ei saanud suhted ametlikul tasandil väga elavad olla, seda enam, et välissuhted ei paistnud olevat ka piiskop Kuke jaoks isiklik prioriteet. Küll aga tundis lõunanaabrite vastu huvi Porvoo piiskop Jaakko Gummerus, kes võttis koos Söderblomiga 1921. aasta juunis osa Kuke pühitsemisest. Sama aasta novembris kirjutas Gummerus Kukele, paludes informatsioonivahetuse tõhustamiseks leida Eesti poolelt korrespondent, kes võiks teha kaastööd Soome teoloogilistele väljaannetele. Gummeruse meelest võinuks selleks isikuks olla Rahamägi. Sidepidajaks Rahamägi küll ei saanud, kuid 1922. aasta jaanuaris osales ta Soome kirikupäeval, mille otseseks tulemuseks oli tihedamate sidemete loomine mõlema maa misjoniseltside vahel.⁵²⁹ Niisiis seisis Rahamägi üsna algusest peale Soome kirikuga loodud kontaktide juures. 1925. aastal osales ta, olles parajasti haridusminister, ühes õp. A. Sternfeldtiga (mõlemad olid koos abikaasaga) Lappeenrannas peetud Soome vaimulike (täpsemalt *Pappisliitto*) konverentsil, kus ta pidas ettekande Eesti kirikuoludest, ning tegi selle järel pikema tutvumisretke Ida-Soomes.⁵³⁰

Murrang kahe hõimurahva kiriklikes suhetes leidis aset 1929. aastal, kui Soome Kirikuloo Selts organiseeris oktoobrikuus õppereisi Tallinna. Sellest võttis osa peaaegu sada pastorit ja teoloogiatudengit, kes külastasid Tallinna kirikuid ja kohtusid eesti kirikutegelastega, teiste seas piiskop Kukega. Soome kolleegidega oli kohtuma tulnud ka Tartu ülikooli usuteaduskonna delegatsioon.⁵³¹

16.–18. juunil 1931 peeti aga Helsingis IV soome-ugri kultuurikongress, millele järgnes vahetult esimene Eesti-Soome kirikuõpetajate konverents, mida on nimetatud lausa EELK sõjaeelse välissuhtluse tegelikuks avalöögiks, kuivõrd see hõlmas pastorige laiemat ringi.⁵³² Soome-ugri kultuurikongressile sõitsid Eesti vaimulikest prof. Rahamägi, kes oli piiskop Kuke ametlik esindaja,

⁵²⁶ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 171, piiskopikandidaadi elulugu.

⁵²⁷ Aunver 1953, lk. 77.

⁵²⁸ Pesonen 2004, lk. 122; Ketola 1992, lk. 59–60; Ketola 2001, lk. 139.

⁵²⁹ EELKKA, kirjavahetus Soome kirikuga 1920–1938, Gummerus Kukele 3.11.1921; Rohtmets 2006, lk. 22–23.

⁵³⁰ HBR 1936, lk. 155.

⁵³¹ Ketola 2001, lk. 139.

⁵³² Rohtmets 2006, lk. 13.

A. Sommer ja A. Grünberg (Arumäe). Arumäe meenutab, et kongress algas jumalateenistusega Helsingi Johannese kirikus, millest võttis osa ka president P. E. Svinhufvud. Muide, see jumalateenistus pakkus äratust Eesti kiriku liturgilise komisjoni tulevasele esimehele. „Sellest jumalateenistusest on mulle jäänud meelde haruldaselt ilus liturgiline laul, õieti hakkasin ma alles nüüd mõistma liturgilise laulu tähtsust,” kirjutas Arumäe hiljem oma mälestustes. „Kui kuulsin pastor Apajalahti soliidset laulu – tal oli pealegi väga ilus hääl –, siis mõistsin, et kirikus ei tule laulda solistina, vaid palveteksti.”⁵³³ Kultuurikongressi avamise järel pidas ettekande kahest maailmavaatest – ristiusust ja materialismist – peapiiskop Erkki Kaila, Eesti piiskopi tervitused andis edasi Rahamägi, kes rõhutas, et hõimurahvad peavad ühiselt võitlema jumalariigi varade ja oma vabaduse eest.⁵³⁴ Rahamägi, Grünberg ja Sommer olid kutsutud ka Soome presidendi vastuvõtule. Arumäe hinnangul lähendasid Soomes veedetud kongressipäevad Eesti ja Soome kirikut, tutvuti ka mõnede Ungari luterliku kiriku esindajatega. Teatavaid raskusi valmistas keeleprobleem – Arumäe ise valdas soome keelt hästi, kuid mõned ametivennad pidid Soome kolleegidega suhtlemisel appi võtma ladina keele.⁵³⁵

Soome-ugri kultuurikongressile järgnenud Eesti-Soome kirikuõpetajate konverents toimus Turu lähedal Paimio koolimajas. Ketola hinnangul oli osavõtjate arv siiski tagasihoidlik – 20 pastorit Eestist ja 30 Soomest, kusjuures soomlaste seas olid peamiselt vanema põlvkonna esindajad, kes olid aktiivselt osalenud ka Skandinaavia vaimulike kohtumistel.⁵³⁶ Konverentsi juhatajateks valiti toompraost Yrjö Loimaranta ja Rahamägi. Ettekandeid oli nende päevade jooksul palju, eestlastest pidasid ettekande Sommer, kes kõneles Eesti kiriku noorsootööst, ja Rahamägi, kes andis ülevaate Eesti rahvakiriku hetkeolukorrast. Pühapäeval käidi Nurmijärve kirikus, tagasiteel külastati veel mitmeid Helsingi kirikuid. „Konverentsil, koosolekuil, ühiseil koosviibimistel kui ka tutvumiskäikudel Helsingi kirikutesse võisime tundma õppida Soome rahva vaimlise elu avaldusi,” märkis Aunver. Küllap olid just naabrite eluga tutvumisel saadud kogemused ja muljed ning loodud kontaktid konverentsi tähtsaim tulemus.⁵³⁷

Teine Eesti-Soome kirikuõpetajate konverents toimus 23.–31. juulini 1935 Tallinnas. Ketola sõnul kujunes see väga edukaks, Rohtmets nimetab seda koguni kahe kiriku vaheliste suhete kulminatsiooniks – selle hinnanguga võib

---

⁵³³ Arumäe 2005, lk. 210.

⁵³⁴ *EK* nr. 26, 1931, lk. 213–214 (J. Aunver. „IV Soome-Ugri kultuurikongressi päevilt. Esimene Soome-Eesti kirikuõpetajate konverents”).

⁵³⁵ Arumäe 2005, lk. 211. Rahamägi ei osanud soome keelt või valdas seda ebapiisavalt, igatahes kasutas ta kirjavahetuses Soome kirikutegelastega kas saksa või eesti keelt.

⁵³⁶ Ketola 2001, lk. 140.

⁵³⁷ *EK* nr. 27, 1931, lk. 218–219 (J. Aunver. „IV Soome-Ugri kultuurikongressi päevilt. Esimene Soome-Eesti kirikuõpetajate konverents”).

igati nõustuda.⁵³⁸ Soome delegatsioon koosnes 30 vaimulikust peapiiskop Erkki Kaila juhtimisel, teiste seas osales ka vastne Viiburi piiskop Yrjö Loimaranta. Eesti poolel osales arvatavasti üle saja vaimuliku, kuna vahetult enne seda oli toimunud erakorraline usuteadlaste konverents. Olgu lisatud, et tegemist oli esimese korraga, kui Soome kirikupea külastas iseseisvat Eestit. Kuna üleelmine peapiiskop Johansson ei tundnud Eesti vastu erilist huvi ning tema järeltulija Lauri Ingmani ametiaeg jäi lühikeseks, siis kujuneski nii, et peapiiskopiks saanud Kaila pidi soomlaste võla tasuma. Konverentsi avas kohaliku kirikujuhina piiskop Rahamägi, andes ülevaate Eesti usulisest maastikust ja luteri kiriku seisukorrast. Konverentsi lõpus tulid soomlased välja lausa konkreetsete koostööettepanekutega. Praost Kaiku Kallio loetles tervelt 15 punkti, milles sõsarkirikud võiksid ühistegevust arendada. Loetelu sisaldas mõlema kiriku piiskoppide osalemist uute piiskoppide pühitsemisel, vaimulike omavahelisi kokkusaamisi, õppe- ja uurimisretki, teoloogiliste loengupidajate vahetamist jne. Piiskop Loimaranta tegi ettepaneku moodustada edasise koostöö arendamiseks toimikond, kuhu kuuluksid nii Eesti kui Soome poolt kolm liiget. Peapiiskop Kaila nimetas Soome esindajateks piiskop Loimaranta ja praostid Kallio ning Artur Malini. Eesti poolt said toimikonna liikmeks piiskop Rahamägi, praostid Lauri ja Grünberg ning õp. H. Nuth (Nuudi).⁵³⁹ Konverentsi kavasse kuulus ka pärja asetamine piiskop Kuke hauale ja jumalateenistus Keila kirikus. Pärast konverentsi lõppu korraldati kohalejäänud soome vaimulikele praost Grünbergi juhtimisel ringreis mööda Eestit.

Vaatamata kordaläinud konverentsile on M. Ketola sunnitud tõdema, et 1930. aastatel ei suudetud taolisi eesti-soome vaimulike konverentse enam korraldada ning kahe kiriku koostöö jäi laiema hõimutöö varju.⁵⁴⁰ Tuleb tunnistada, et Eesti-Soome kiriklikke suhteid kandis ja innustas paljuski ühine hõimuaade, kuigi sealjuures oli oluline ka ühine usk. Piiskop Loimaranta tõdes, et soomlasi ja eestlasi ühendab üksteisega mitte ainult veresugulus, vaid ka ühine evangeelne-luterlik usk.⁵⁴¹ Samamoodi kirjutas Rahamägi 1937. aastal välja antud vaimulike kõnede kogumikus hõimuliikumise vaimulikust dimensioonist ja kasust järgmist: „Kõige suurem asi, mis võib olla ka hõimuliikmete kokkupuutumisel, on see sisemine osadus, mis tekib ja kasvab välja taevase Isa armastusest meie vastu, Jumala osadusest inimesega. Niisuguse osaduse alused ja õnnistused ulatuvad igavesesse ellu.”⁵⁴²

⁵³⁸ Ketola 2001, lk. 140; Rohtmets 2006, lk. 32. Konverentsist ja sellele järgnenud ringreisist kirjutab oma mälestustes Arumäe, nimetades seda küll esimeseks Eesti ja Soome kirikuõpetajate konverentsiks, vt. Arumäe 2005, lk. 235–236. Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentside kohta vt. ka Ketola 1992.

⁵³⁹ Käesolevas töös juba varem osundatud ettekannet on refereeritud *EK* nr. 30, 1935, lk. 5. Vt. ka EELKKA, Eesti ja Soome kirikute vaheline toimikond, II Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsi protokoll.

⁵⁴⁰ Ketola 1992, lk. 65–66 (eestikeelne tekst).

⁵⁴¹ *Ibid.*, lk. 65.

⁵⁴² J. Aunver (toim.). *Kindel tee. Vaimulike kõnede kogu*. Tallinn, 1937. Lk. 5.

Kirikupeana tuli Rahamäel aeg-ajalt osaleda naabermaade piiskoppide ametisse pühitsemisel. Nii näiteks võttis ta alles elektina osa Tampere piiskop Aleksi Lehtoneni pühitsemisest 1934. aasta suvel. Taevaminemispühal, 30. mail 1935 toimus Viiburi piiskopi Yrjö Loimaranta pühitsemine. Rahamägi oli Loimarantaga juba varem mitmel korral kokku puutunud. „Piiskopi ametiseseadmise teenistusele kutsuti Eestist kaks vaimulikku – piiskop Rahamägi ja mina,” meenutab Arumäe. „See oli väga uhke ja pidulik jumalateenistus, millest võttis osa ka Soome president.”⁵⁴³ Rahamägi – kes oli Viiburis koos abikaasaga – kinkis uuele piiskopile eestikeelseid raamatuid, sealhulgas kaunit nahka köidetud juubeliteose „Usupuhastus eestlaste maal”, ja osales käte pealepanemisel.⁵⁴⁴ Järgnes uhke lõunasööök-vastuvõtt, kus Arumäe sõnul osales palju „ordenitega mehi”. „Rahamäel oli luterikuuel Soome kõrgeim aumärk nagu paljudel Soome ametivendadel. Mina kandsin Soome Valgeroosi aumärki,” tähendas ta oma mälestustes.⁵⁴⁵ Järgnevalt külastas Rahamägi Porvood, Tampere ja Turut, kohtudes oma Soome ametivendade piiskop Max von Bonsdorffi, piiskop Aleksi Lehtoneni ja peapiiskop Erkki Kailaga. Turust sõitis Rahamägi laevaga Stockholmi, et osa võtta Skara ja Härnösandi piiskopi pühitsemisest Uppsalas 7. juunil 1935.⁵⁴⁶ Niisiis pakkus pikem ringsõit Soomes ja Rootsis Rahamäele häid võimalusi kohtumisteks ja sidemete tugevdamiseks oma kolleegidega naabermaades.

Kui Soomega ühendas eestlasi sarnane keel ja rahvusliku liikumise käigus avastatud „hõimused” – samas polnud Eesti ja Soome kiriku varasemad kokkupuuted mitte just väga tihedad –, siis lätlastega oli ühine ajaloolis-kiriklik taust. See määras ära ka suhete iseloomu lähinaabritega. Suhetes Läti kirikuga olid esikohal pragmaatilisemad teemad nagu näiteks Lätis elavate eestlaste vaimuliku teenimise korraldamine või ühine tegutsemine kõnelustel anglikaanidega. Peab ütleva, et Läti kiriku arengukäik kahe maailmasõja vahel meenutas paljuski Eesti kiriku oma. Olid ju mõlemad noored rahvakirikud kuulunud varem samasse kirikuorganisatsiooni ning asunud üheaegselt iseisvale arenguteele. Nii Eesti kui Läti esimese kirikupea seadis ametisse peapiiskop Söderblom. Mõlemal kirikul oli probleeme saksa vähemusega, mõlemat raputas tüli pealinnas asuva toomkiriku pärast. Mõlemas kirikus astusid 1930. aastate esimesel poolel ametisse uued kirikujuhid. Ja mõlemad kirikud leidsid end 1934. aastal pärast riigipööret (Eestis toimus see märtsis, Lätis maikuu) uuest, teatud mõttes soodsamast olukorrast. (1936. aasta jaanuaris osales peapiiskop Theodors Grünbergs Rahamäe kutsel Tartus usuteadlaste konverentsil ning väljendas muuhulgas Läti kiriku rõõmu selle üle, et 1935. aasta 15. mail antud seadusega on kirik seatud paremasse olukorda ja piiskopile on antud

---

⁵⁴³ Arumäe 2005, lk. 233.

⁵⁴⁴ EK nr. 23, 1935, lk. 1. Vt. ka foto nr. 12 käesoleva töö lisas.

⁵⁴⁵ Arumäe 2005, lk. 233.

⁵⁴⁶ EK nr. 25–28, 1935 (H. B. Rahamägi. „Muljeid ja kokkupuutumisi Soomest ja Rootsist”).

suurem võim kiriku juhtimises.⁵⁴⁷) Üldiselt oli vahekord Läti kirikuga hea, mistõttu võis Rahamägi 1937. aastal paluda välisminister F. Akelilt aumärgi annetamist peapiiskop Grünbergsile, põhjendades seda sellega, et „Läti peapiiskop on alati soojalt suhtunud Eestisse ja Eesti kirikusse ning on osa võtnud tema üritustest.”⁵⁴⁸ Siiski varjutasid Rahamäe ametiaja teisel poolel Eesti-Läti kiriklike suhteid probleemid eestlaste teenimisega Lätis ja lätlaste teenimisega Eestis.

1933. aastal sai Rahamägi piiskop Kukelt eriülesande tutvuda kirikliku tööga Lätis elavate eestlaste keskel.⁵⁴⁹ Riia Peeter-Pauli eesti koguduses olid tekkinud vastuolud õpetaja Häusleriga. 1934. aasta veebruaris külastas Rahamägi Riiat ja pani ette, et probleemide lahendamiseks tuleks koguduses asutada teine pihtkond, mis oleks omale saanud uue õpetaja. Häusler süüdistas Rahamäge koguduse asjadesse sekkumises, samuti väitis ta, et Rahamägi oli rikkunud Lätis kehtivat seadust, ristides saatkonnas kiriklikult laulatamata konsuli lapse.⁵⁵⁰ Rahamägi selgitas, et ta ei talitanud Riias omapäi, vaid astus kohe ühendusse Läti kirikujuhtidega. Mis puutus saatkonna töötajasse, siis väitis ta, et see oli tegelikult Tartu Ülikooli koguduse liige. Lätis elavate eestlaste teenimisega seotud probleemide lahendamiseks tegi Rahamägi, olles juba piiskop, Läti peapiiskopile 1936. aastal ettepaneku sõlmida kokkulepe, millega reguleeritaks eesti vaimulike tegevus Lätis ja läti vaimulike tegevus Eestis.⁵⁵¹ Pärast mõnesugust kirjavahetust ja tööd tekstiga 1937. aastal kiideti Eesti ja Läti kiriku vaheline konventsioon heaks 1938. aastal mais, kui esinduslik EELK delegatsioon eesotsas piiskopiga külastas Riiat (Rahamägi oli Riia ja Kaunase kaudu teel Utrechti konverentsile, vt. allpool). Rahamägi saatsid piiskoplikud vikaarid Soomre ja Kubu, konsistooriumi peasekretär Roomees, majandussekretär Redi ja mitmed teised. Riias kohtuti Läti peapiiskop Grünbergsi, ülemkirikunõukogu liikme prof. V. Maldonise ja Riia Eesti koguduse esindajatega. Rahamägi oli Grünbergsi külaline ja peatus viimase pool. Niisiis jõuti Riias kahe kiriku vahel sõlmitavas konventsioonis kokkuleppele. Järgnes Läti ülemkirikunõukogu istung, kus kokkulepe ilma muudatusteta heaks kiideti. Konventsiooni ajaliseks kestuseks nähti ette kümme aastat. Lisaks kahe kiriku vaheliste suhete arutamisele kõnelesid Rahamägi ja Grünbergs Utrechti konverentsi ja anglikaanidega peetavate läbirääkimiste teemal (vt. allpool).⁵⁵² Veidi hiljem kirjutas Aunver Riias sõlmitud konventsiooni kohta, et see on tähelepanuväärne mitte üksnes selle poolest, et paneb aluse eestlaste ja lätlaste usuelu korraldamisele vastavalt

⁵⁴⁷ EELKKA, UK 1936, lk. 10.

⁵⁴⁸ EELKKA, kirjavahetus Läti kirikuga 1921–1938, Rahamägi Akelile 3.2.1937. Olgu märgitud, et Rahamägi oli Läti riigilt oma aumärgi juba saanud, vt. *EK* nr. 42, 1936, lk. 7.

⁵⁴⁹ *EK* nr. 36–38, 1934, lk. 290.

⁵⁵⁰ EELKKA, diasporaatöö 1921–1934, Häusler konsistooriumile 14.3.1934.

⁵⁵¹ EELKKA, kirjavahetus Läti kirikuga 1921–1938, Rahamägi Grünbergsile 17.11.1936.

⁵⁵² *EK* nr. 19, 12.5.1938, lk. 1 („Piiskop Rahamägi Riias ja Kaunases”).

Lätis ja Eestis, vaid aitab ka tugevdada sidemeid mõlema maa evangeelsete kirikute vahel, „mis väga soovitav on praegusel raskel ajal, kus rahvusvaheline õhkkond Euroopas suurimal määral rahutust osutab”. Aunveri jaoks oli Balti riikide tihe koostöö kõikidel aladel, ka kiriklikul, vajalik selleks, et nende rahvaste elu „juhtida hädaohlikest karidest üle”. Kuid enamgi veel, ta nägi Eesti-Läti kirikutevahelist kokkulepet laiemalt kristlike kirikute ühinemispüüete kontekstis. Viimaks avaldas Aunver lootust, et kokkulepe jõustub peatselt.⁵⁵³

Paraku ei tulnud sellest midagi välja. Nimelt sai Eesti ja Läti suhetes tõsiseks proovikiviks Võru praostkonda kuuluv Laura segakogudus, milles oli lätlaste enamus. Läti kirik seadis kokkuleppe jõustumise sõltuvusse oma soovide täitmisest. 9. novembril 1938 Tallinnas toimunud Eesti ja Läti kiriku esindajate kohtumisel tulid lätlased (V. Maldonis ja P. Eglitis) välja nõudmistega, et Laura kogudus jagataks kaheks, eestlaste ja lätlaste koguduseks, lätlasi asuks teenima Läti kodanikust õpetaja ja kogu kinnisvara kirjutataks läti koguduse nimele. Nagu oleks sellest veel vähe olnud, nõuti ka Valga Jaani koguduse muutmist läti õpetaja teenitavaks koguduseks ning uute läti koguduste asutamist Tartusse ja Tallinna. Niisamuti sooviti muuta kevadel heaks kiidetud konventsiooni mõningaid punkte.⁵⁵⁴ Tuleb märkida, et tegemist polnud ainult kirikutevahelise probleemiga, sest näiteks töölubade väljastamine sõltus mõlema riigi ametivõimudest. Rahamägi tegi juba 1938. aasta suvel ettepaneku asutada Laurasse iseseisev läti kogudus, millega konsistoorium ka nõustus.⁵⁵⁵ Sellega polnud aga päri siseministerium, kust vastati, et siseminister ei „poolda uute läti koguduste asutamist Eestis”.⁵⁵⁶ Vaatamata EELK juhtkonna jõupingutustele – selle küsimusega tuli tegeleda nii Rahamäel, teda 1939. aasta suvel asendanud vikaar Lauril kui piiskop Kõpul – katkesid läbirääkimised tulemusteta 1940. aastal. Veel mõne aasta eest väga heas seisus olnud suhted kahe kiriku vahel olid tõsiselt pingestunud.⁵⁵⁷

Rahamägi aitas samuti suure innu ja avatusega edendada naabritevahelist teoloogilist koostööd. 1920. aastate lõpus ja 1930. aastatel peeti Balti teoloogide konverentse, millest võtsid osa Soome, Eesti ja Läti usuteadlased, hiljem kutsuti juurde ka Rootsi, Kaunase ja Königsbergi ülikoolide esindajad. Väidetavalt oli konverentsi kokkukutsumise mõtte algataja Rahamägi.⁵⁵⁸ Tema enda sõnul sündis Balti teoloogide konverentsi mõte 1926. aastal Soome lahel laevalael, kui Eesti ja teiste „rajariikide” teoloogid sõitsid Helsingisse NMKÜ XIX maailmakonverentsile.⁵⁵⁹ Samas kirjutab N. Pesonen, et esimest korda tuli sedalaadi

⁵⁵³ EK nr. 21, 25.5.1938, lk. 1–2 („Eesti-Läti evangeelsete kirikute-vahelise kokkuleppe puhul”).

⁵⁵⁴ EELKKA, kokkulepe Läti kirikuga 1939–1940, nõupidamise protokoll 9.11.1938.

⁵⁵⁵ EELKKA, *ibid.*, Rahamägi konsistooriumile ja konsistooriumi otsus 15.6.1938.

⁵⁵⁶ EELKKA, *ibid.*, siseministeriumi üldosakonna direktor konsistooriumile 20.12.1938.

⁵⁵⁷ Kogu küsimuse kohta vt. lähemalt Rohtmets 2006, lk. 81–91.

⁵⁵⁸ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 172, piiskopikandidaadi elulugu.

⁵⁵⁹ UA nr. 1, 1933, lk. 79–80 („III balti teoloogide konverents”).

konverentsi korraldamise mõte esile Åbo (Turu) Akadeemia usuteaduskonna professori Johannes Lindblomi ja tema nõo, Riia Ülikooli usuteaduskonna professori Immanuel Benzingeri keskusteludes. Konverentsi kokkukutsumise ettepanek tuli Riist, konkreetselt oli balti teoloogide kokkukutsujaks Helsingi Ülikooli usuteaduskonna dekaan Arthur Hjelt.⁵⁶⁰ Nii või teisiti, esimene Balti konverents peetigi juba 1927. aasta maikuu lõpus Helsingis, Eestit esindasid E. Tennmann ja Rahamägi, kes andis ülevaate eesti teoloogia olukorrast. Teine konverents toimus 1929. aasta juuni alguses Riias, kolmas seoses Tartu Ülikooli 300. juubeliga 1932. aastal Tartus, selle peateemaks oli „Kristlus ja maailm”. Rahamäel kui tollasel usuteaduskonna dekaanil lasus korraldamise ja külaliste võõrustamise kohustus. 1936. aastal kiitis rootsikeelse Åbo Akadeemia usuteaduskonna dekaan dr. G. O. Rosenqvist Rahamäe panust Põhja-Balti koostöösse ning seda, et dekaanina oli viimane otsinud ühendust naaberriikide kirikute ja usuteaduskondade esindajatega.⁵⁶¹ Järgmisele konverentsile, mis toimus 1934. aastal Königsbergis, Eesti esindajad ei sõitnud, kuid seevastu osaleti viiendal konverentsil Turus (1937).⁵⁶²

Eesti kiriku suhted ülemerenaabri Rootsi kirikuga ei kujunenud nii tihedaks kui näiteks põhjanaabrite soomlastega, vaatamata sellele, et peapiiskop Söderblom oli taastanud piiskopiameti apostliku järjepidevuse EELK-s. Söderblom külastas Eestit kokku kolm korda, viimati 1928. aasta juunis, kui Tartus avati Gustav Adolphi mälestussammas. Söderblom suri 1931. aastal. Tema ametijärglane peapiiskop Erling Eidem väisas Eestit seoses Rahamäe pühitsemisega, järgides oma eelkäija eeskuju ja võttes vastu Tallinnast tulnud kutse. Seda tööka tuleb pidada oluliseks, võttes arvesse, et uue Eesti piiskopi ametisse seadmine või pühitsemine oleks võinud piirduda ka Soome ja Läti peapiiskopi kui lähinaabrite osavõtuga. Peapiiskop Eidem tutvus selle visiidi ajal ka rootsi koguduste olukorraga Noarootsis ja Vormsis.⁵⁶³ Rootsi kogudused kuulusid omaette praostkonda. 1934. aastal oli Eestis viis rootsi rahvusest vaimulikku, 1939. aastal oli järele jäänud kolm.⁵⁶⁴ Nagu eelpool öeldud, külastas Rahamägi Rootsit 1935. aasta juunis, osaledes Uppsalas kahe piiskopi pühitsemisel ja kohtudes nii peapiiskop Eidemiga, kes tuletas meelde oma „helgeid päevi Eestis”, kui ka teiste tuttavatega.

P. Rohtmets nendib, et kuigi kirikujuhtide tasandil oli läbisaamine suurepärase, ei kasvanud sellest välja tihedamat läbikäimist. Kuigi Rootsi kirik oli suur ja võimas riigikirik, vaieldamatu autoriteet Skandinaavias, jäadi üksteise suhtes eemaltvaataja positsioonile. Niisamuti ei kujunenud välja Söderblomi soovitud ühtset Põhjala kirikuteblokki, kuhu oleksid kuulunud ka Eesti ja Läti

---

⁵⁶⁰ Pesonen 1999a, lk. 370.

⁵⁶¹ *HBR* 1936, lk. 123–124.

⁵⁶² Balti teoloogide konverentside kohta vt. lähemalt Pesonen 1999a ja Rohtmets 2006, lk. 79–81.

⁵⁶³ *EK* nr. 39, 1934, 310–311 („Peapiiskop Eidem rootslasi külastamas”).

⁵⁶⁴ Aunver 1953, lk. 76.

kirik.⁵⁶⁵ Rootsiga suhtlesid eeskätt EELK Rootsi praostkonna esindajad. 1930. aastate teisel poolel oli tõsiseks probleemiks tööloa muretsemine Eestis tegutsevatele rootsi vaimulikele, kuna kirikute ja usuühingute seaduse järgi võisid kirikus töötada ainult Eesti kodanikud. See probleem tõi kaasa kirjavahetuse Rahamäe ja Eidemi vahel ning põhjustas arusaamatusi.⁵⁶⁶ Tööloa küsimus, nagu juba eespool seoses Läti kirikuga mainitud, puudutas kõiki teise riigi kodanikest vaimulikke, kes soovisid Eestis töötada. Samamoodi oli piiskop Rahamägi võimetu asjade käiku mõjutama soomlasest pastori Helle Erviö puhul, kes töötas Eesti ingerlaste ja soomlaste seas.⁵⁶⁷

1920. aastatel tekkisid kontaktid Taani kirikuga, seda just NMKÜ kaudu, kus olid tegevad Eesti poolel Rahamägi ja Taani poolel õp. L. P. Fabricius, kes oli Taani NMKÜ sekretär ja hiljem peasekretär. Viimane oli Rahamäega tutvunud juba tema haridusministriks olemise ajal ning osales Taani kuninga, riigi ja kiriku ametliku esindajana 1934. aastal tema piiskopiks pühitsemisel.⁵⁶⁸ Eesti ja Taani kiriku suhete väljundiks saigi esialgu noorsootöö. Rahamäe juubelikogumikus avaldatud tervituses kiitis Fabricius Eesti piiskopi isiklikku vagadust, administratiivseid ja organisatorivõimeid ning põhjalikke teoloogilisi teadmisi. Ta meenutas: „Kui ta aastal 1933 osa võttis NMKÜ ja KNNÜ ülemaalisest koosolekust Nyborgi rannal, kus oli koos üle 1000 noore inimese, oli ta naerata-
v nägu ja meeldiv kogu kohe populaarsemaid koosolekul ja tekitas soojemat huvi tema isiku ja koos sellega noorsoo vastu tema kodumaal, keda ta esindas.”⁵⁶⁹ (Veidi kõrvale kaldudes olgu lisatud, et 1931. aastal võttis Rahamägi Eesti NMKÜ esimehena osa NMKÜ üleilmsest konverentsist Torontos ja Clevelandis. Teekonnal Kanadast USA-sse peatuti Buffalo linnas, kus inglise keelt mitte oskav Rahamägi äratas tähelepanu lühikese ladinakeelse kõnega. „See erakordne sõnavõtt pööras kõigi juuresolijate tähelepanu Eestile ja tegi meie delegatsioonile tõsisist au,” märkis hilisem Eesti NMKÜ esimees R. Kuuskmaa. Tema sõnul oli Rahamägi kogu konverentsi ajal üldise tähelepanu osaline.⁵⁷⁰)

28. oktoobrist kuni 1. novembrini 1936 tähistati suurejooneliselt 400 aasta möödumist Taani usupuhastusest. Pidustustest võttis Eesti esindajana osa piiskop Rahamägi. Sel puhul välja antud koguteoses sisaldus ka tema artikkel Eesti-Taani suhetest. Rahamäel tuli ka kõnesid pidada ja Eesti kiriku olukorda tutvustada. Eesti kirikuelu raskustena nimetas ta liiga suuri kogudusi, kiriku-

⁵⁶⁵ Rohtmets 2006, lk. 59–60.

⁵⁶⁶ Vt. kirjavahetust toimikust: EELKKA, kirjavahetus Skandinaavia kirikuga 1921–1938. Küsimuse kohta lähemalt vt. Rohtmets 2006, lk. 54–58. Vt. ka Danell 1999, lk. 325 jj.

⁵⁶⁷ Pesonen 1999b, lk. 344 jj. Erviö kohta vt. ka Rohtmets 2006, lk. 34 jj. Juba 1937. aastal oli kiriku juhtkond alustanud läbirääkimisi siseministeeriumiga KUS § 7 muutmiseks, vt. EELKKA, konsistooriumi protokoll 3.2.1937, paraku tagajärjetult.

⁵⁶⁸ Rohtmets 2006, lk. 61.

⁵⁶⁹ HBR 1936, lk. 127–128.

⁵⁷⁰ *Ibid.*, lk. 96.

hoonete viletsat seisukorda ning võimaluste puudumist diakonisside ja diakonite väljaõppeks. Piiskop leidis ka, et oleks vaja ellu kutsuda vähemalt üks kristlik rahvaulikool.⁵⁷¹ Juubelipidustustel osalemine ei olnud sel aastal sugugi ainus kokkupuude Taani kirikuga. Nimelt oli augustisse kavandatud mõnede eesti pastorite ja NMKÜ tegelaste Taani-reis.⁵⁷² Järgmine eesti kirikuõpetajate Taani-külastus leidis aset 1938. aasta septembris.⁵⁷³

Soome-ugri hõimutöö raamesse tuleb liigitada Eesti ja Ungari evangeelse kiriku kontaktid. 24. maist kuni 6. juunini 1937 toimus Budapestis I soome-ugri kirikuõpetajate konverents. Eestist ja Soomest oli kohale sõitnud 60 vaimulikku, Ungarist umbes sama palju. Eesti delegatsiooni juhtis piiskop Rahamägi. Kui valdav osa eestlastest sõitis Ungarisse rongiga, siis Arumäe otsustas ette võtta autoreisi Pärnust Budapesti. Oma värvikaid muljeid on ta kajastanud mälestustes. Konverentsil oli ta tõlgiks ja piiskopi paremaks käeks.⁵⁷⁴ Pärast konverentsi korraldati külalistele ringreis mitmetesse Ungari paikadesse. Näib, et võõrustajad oli oma põhjapoolsete hõimuvendade vastuvõtmisega kõvasti vaeva näinud, igatahes jätkus Aunveril pidulike vastuvõttude ja huvitavate kohtumiste iseloomustamiseks vaid kiidusõnu.⁵⁷⁵

Järjest tiheneva läbikäimise tõttu teiste kirikutega otsustas konsistoorium piiskopi ettepanekul 9. septembril 1937, et välismaal võivad EELK-d esindada ainult need, kes on saanud piiskopilt või kirikuvalitsuselt vastava ülesande.⁵⁷⁶ Sama aasta detsembris määrati juba ametisse ametlikud sidepidajad väliskirikutega: Jaak Taul – Inglismaa, Kurt Saarse – Prantsusmaa, Rudolf Kiviranna – Ungari, August Grünberg – Soome, Hjalmar Pöhl – Rootsi ja esialgu ka Norra ja Taani ning Felix Johannes Buschmann (ajutiselt) – Läti kirikuga.⁵⁷⁷

Viimaks veel EELK suhetest Luterliku Maailmakonvendiga (LMK). Täna Luterliku Maailmaliidu eelkäija loodi 1923. aastal Eisenachis, EELK-d esindas seal piiskop Kukk. Teine maailmakonvent toimus 1929. aastal Kopenhaagenis. Kolmandal maailmakonvendil, mis peeti 13.–20. oktoobrini 1935 Pariisis, osales juba piiskop Rahamägi ja pidas seal koguni ettekande luterluse tuleviku-väljavaadetest. Rahamäe teatel esindasid 25 riigi luterlikke kirikuid 100 osavõtjat. Teemasid, millel ettekandeid peeti, oli kokku kuus, nende seas usulise kriisi, sise- ja välismisjoni, luterliku maailmakonvendi organisatsiooni jt. küsimused. Rahamägi pidas oluliseks, et otsustati ametisse seada peasekretär ning hakata edaspidi maailmakonvendi koosolekuid pidama viie aasta tagant.⁵⁷⁸ 1936. aasta augustis osales Rahamägi Lutheri Akadeemia päevadel Sonders-

⁵⁷¹ EK nr. 46, 1936, lk. 1–2 („Taani kiriku usupuhanstuse 400 a. juubel”).

⁵⁷² EK nr. 26, 1936, lk. 2 („Kirikutegelaste ekskursioon Taani”).

⁵⁷³ EK nr. 35, 1938, lk. 1 („Eesti kirikuõpetajate õppereis Taanimaale”).

⁵⁷⁴ Arumäe 2005, lk. 261.

⁵⁷⁵ EK nr. 24, 1937, lk. 1, 3 („Eesti kirikutegelased Ungaris”).

⁵⁷⁶ EELKKA, konsistooriumi protokoll 9.9.1937, punkt 6.

⁵⁷⁷ EELKKA, konsistooriumi protokoll 2.12.1937, punkt 5.

⁵⁷⁸ EK nr. 44, 1935, lk. 7–8 (H. B. Rahamägi. „3. Luteri maailmakonvent”).

hausenis, pidades seal valguspiltidega illustreeritud ettekande Eesti kiriku olukorrast.⁵⁷⁹

13. juunil 1938 saabus Eestisse ja kohtus piiskopiga LMK esindaja S. O. Sigmond, kes tõi kaasa kutse EELK piiskopile ja delegatsioonile osaleda neljandal maailmakonvendil Philadelphias, mis pidi toimuma 1940. aastal. Kirikulehele antud usutluses rõhutas Sigmond LMK tähtsust, öeldes, et enne 1923. aastat „Lutheri kirikud peaaegu ei tundnud üksteist”, kuid nüüd esine-takse kogu maailmas ühise üksuse ja tervikuna. Stockholmis toimunud LMK täitevkomitee koosolekul arutati korraldusküsimusi, abivajavate luteri kirikute toetamist ja Philadelphia kohtumise päevakava. „Eesti Kirikus” märgiti sel puhul, et LMK-d pole kerge ümber korraldada, kuna vormiliste erinevuste kõrval lahutavad luterlasi ka sisulised arusaamad kirikuosadusest: „Sest Rootsi ja mõnede teiste põhjamaade kirikute suurejoonelisuse kõrval – seisavad ju need kirikud pühaõhtusöömaaja osaduses inglise kirikuga – on teine osa kiri-kuid, kes ei taha lubada pühaõhtusöömaaja osadust ka nende Luteri kirikutega, kes jagavad armulauaosadust mitteluterlike kirikutega.”⁵⁸⁰ (Selleks hetkeks olid ka Eesti ja Läti kirik kõnelused anglikaanidega edukalt lõpetanud.) Selle märkuse juurest ongi hea edasi liikuda oikumeeniliste suhete valdkonna juurde.

4.1.2. Osavõtt oikumeenilisest liikumisest

1910. aastal Edinburgh’is toimunud misjonialasel konverentsil alguse saanud oikumeeniline liikumine jagunes 1920. aastatel kolme põhisuunda: misjon, praktiline kristlus ehk tegelik ristiusk, nagu tollases eestikeelses kirjanduses tavatseti väljenduda (*Life and Work*) ning õpetus ja kirikukorraldus (*Faith and Order*). Laias laastus võiks siiski rääkida kahest valdkonnast, praktilisest ja õpetuslikust poolest. Torkab silma, et EELK-s tunti suuremat huvi praktiliste küsimuste vastu. Kuna osavõtt oikumeenilisest tegevusest eeldab paratamatult suuremat avatust ja paindlikkust ka teoloogilistes vaadetes, siis pole ime, et Eestis innustusid sellest pigemini liberaalse ja kiriklik-konfessionaalse suuna esindajad nagu E. Tennmann, Th. Tallmeister, H. B. Rahamägi ning viimase piiskopiks olemise ajal tema kaastöölised J. Taul, F. Jürgenson ja mõned teised, keda piiskop välislahetustesse saatis. Ettevaatlikult või suisa eitavalt suhtusid oikumeenilistesse kontaktidesse konservatiivid. 1939. aastal kirjutas Rahamägi, et alalhoidliku voolu esindajad pidasid oikumeenilist liikumist otse „saatana kiusatuseks” ning tegid talle kui piiskopile selles osas etteheiteid.⁵⁸¹ Juba 1925. aastal kritiseeris üks konservatiivide juhtfigure H. Pöld Stockholmis peetud

⁵⁷⁹ EK nr. 35, 1936, lk. 1 („Lutheri Akadeemia ülikoolipäevilt. Piiskop Saksamaal ja Schweitsis”). Artiklis kõneleb Rahamägi oma reisimuljetest, juurde lisatud fotol on prof. K. Bröhle ning Rahamägi koos abikaasa Edithiga, kes kannab rahvarõivaid.

⁵⁸⁰ EK nr 24, 1938, lk. 4; nr. 27, 1938, lk. 5.

⁵⁸¹ Rahamägi 1939, lk. 14.

maailmakonverentsi. Et Eesti alalhoidlikud luterlased käisid oma välismaa mõttekaaslastega ühte sammu, seda kinnitab tõik, et ka Soome konservatiivne peapiiskop G. Johansson astus konverentsi vastaste ridadesse (vt. allpool).

Jälgides EELK osalemist rahvusvahelises oikumeenilises tegevuses 1920.–1930. aastatel paistab kohe silma, et Rahamägi kuulus kõige aktiivsemate isikute ringi. Seda kinnitavad ka tema eelpool loetletud ametid rahvusvahelistes organisatsioonides. Teiseks näib, et kuigi Rahamäe kui professionaalse teoloogi erialaks oli süstemaatiline usuteadus, pakkusid talle huvi eeskätt praktilised, „elulised” küsimused. Ta osales kristliku rahuorganisatsiooni MRSEKK tegevuses ning eelistas 1937. aastal sõita *Life and Work*’i maailmakonverentsile, saates paar nädalat hiljem toimunud *Faith and Order*’i konverentsile F. Jürgensoni. Kuigi Inglismaa Kirikuga peetud kõnelused, millest Rahamägi EELK peamise esindajana osa võttis, olid pigemini õpetuslikku laadi (vt. järgmist alapeatükki), siis võib olla kindel, et Rahamäe huvi anglikaani kiriku vastu tingis ikkagi praktilise koostöö soov. Nagu hiljem näeme, kinnitas ta seda ka „Päevalehele” antud intervjuus pärast 1938. aasta Inglise-Balti konverentsi.

Oikumeenilise liikumise praktilise kristluse suunaga ühenduses tuleb esmalt vaadelda MRSEKK tegevust (selle organisatsiooni ingliskeelne nimi oli *World Alliance for International Friendship Through the Churches*).⁵⁸² See kirikutevaheline ühendus asutati Konstanzis, just I maailmasõja vallapuhkemise ajal, 2. augustil 1914 eesmärgiga edendada rahvusvahelist koostööd ja rahu. MRSEKK Eesti rahvuskomitee moodustati peapiiskop Nathan Söderblomi initsiatiivil 1919. aastal enne Haagis peetud III konverentsi.⁵⁸³ Eesti esindaja Haagis küll ei osalenud, kuid selle eest viibis 1920. aasta augustis peetud maailmaliidu IV konverentsil St. Beatenbergis õp. J. Lattik. Kõige esinduslikumaks kujunes V konverents Kopenhaagenis (1921), millest võtsid osa ka piiskop Kukk, J. Lattik ja E. Tennmann. MRSEKK rahvusvahelise nõukogu VI konverents toimus 6.–8. augustini 1925 Stockholmis, vaid veidi aega enne praktilise kristluse maailmakonverentsi.⁵⁸⁴ Nagu Tennmann märgib, oli seekordne konverents võrreldes Kopenhaagenis toimunuga tagasihoidlikum ja jäi ka järgneva maailmakonverentsi varju.⁵⁸⁵ 105 ametliku delegaadi seas olid ka Tennmann ja Rahamägi, viimane oli selleks ajaks liitunud Eesti rahvuskomiteega.⁵⁸⁶ Tennmanni sõnutsi polnud Eesti saadikutel kerge, kuna nende päritolumaa selgumisel hakati kohe küsimusi esitama Tallinna Toomkiriku kohta, kostsid koguni

---

⁵⁸² Tolleaegne eestikeelne nimekuju: Ilma Liit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu.

⁵⁸³ Rohtmets 2006, lk. 101.

⁵⁸⁴ MRSEKK struktuuri kohaselt oli rahvusvaheline nõukogu (*International Council*) üldine esindusorgan, mis koosnes liikmesriikide rahvuskomiteede esindajatest. Selle vaheaegadel korraldati organisatsiooni tegevust seesuguste juhtimisorganite nagu täitevkomitee ja juhtivkomitee kaudu.

⁵⁸⁵ Tennmann 1926–1928 — *UA* nr. 3, 1927, lk. 132.

⁵⁸⁶ Vt. Rahamäe kirjutatud ülevaadet: *EK* nr. 34, 1925, lk. 268; nr. 35, 1925, lk. 275–278 („Ilmaliidu koosolekutelt rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu”).

süüdistused kirikuröövvis (teatavasti soovis konsistoorium kiriku andmist piiskopi kasutusse, kuid saksa kogudus polnud sellega nõus.) „Minu õnneks oli ses asjas väga kompetentne prof. ja assessor Rahamägi ligidal, kelle juurde siis ka enamasti arupärijad juhataasin,“ kirjutas Tennmann.⁵⁸⁷

Paistab, et Tennmanni ja Rahamäe suhted olid juba toona veidi pingelised. Igatahes süüdistas Tennmann hiljem Rahamäge selles, et viimane oli Stockholmis tema idee Rahu Akadeemia loomise kohta välja käinud kui enda oma.⁵⁸⁸ Rahamäe versiooni järgi oli ta aga ise selle mõtte algataja, nimelt oli ta paari aasta eest seda teemat arutanud ühes öises vestluses Tennmanniga oma kirjutus- toas ülikooli pastoraadis.⁵⁸⁹

Praktilise kristluse (*Life and Work*) suund sai kindlama kuju peapiiskop Söderblomi eestvõttel, kes kutsus 1925. aastal Stockholmi kokku rahvusvaheline konverentsi, mis töötas kujuneda muljetavaldavaks kirikulooliseks sündmuseks, seda enam, et sellega taheti meeles pidada 1600 aasta eest Nikaias peetud esimest üleilmset kirikukogu. Juba aasta alguses avaldas Rahamägi kaks artiklit, millest esimene tutvustas Stockholmi konverentsi teemasid – need puudutasid majandust, rahvusvahelisi suhteid, eetikat ja haridust – ja oikumeeniliste organisatsioonide tegevust.⁵⁹⁰ Teises artiklis püüdis ta Stockholmi konverentsi toimumise vajadust igati kaitsta ja põhjendada. Ta lükkas ümber alalhoidlikest ringkondadest kõlanud väited, nagu poleks konverentsist osavõtjad rahul oma senise usutunnistusega, vaid tahaksid selle asemele leida uut, sotsiaalset usutunnistust. Rahamägi leidis, et kuna maailmas on tekkinud ühinenud väerind kristluse vastu, siis tuleb ka kristlastel ühiselt välja astuda. Kui alustataks usutunnistuslikest lahkuminekutest, siis viiks see vaid asjatutesse vaidlustesse. „Mis aga tingimata inimesi seob ja ühendab, – see on: töö, tegelikkude ülesannete täitmine!“ oli ta veendunud. Just sotsiaalsed küsimused on peaküsimus, mille lahendamise katsete juures tuleb rõhutada kristlikku vaimu maailmameelsuse vastu.⁵⁹¹

Rahamäe teine artikkel oli tegelikult mõeldud vastusena H. Põllu kirjutisele ajalehe „Meie Kirik“ veebruarinumbrites.⁵⁹² Nimelt nurises Põld kavandatava konverentsi teemadevaliku üle, kuna usulised küsimused olid tema meelest täiesti kõrvale jäetud. „Kas on aga siis üleüldse loota, et niisugune kirikutevaheline konverents, mis usuasjad kõrvale jätab, või koguni uut sotsiaalset usutunnistust hakkab üles seadma, kirikuid ligemale viib sellele Kristuse igatsusele, „et nemad kõik üks oleksid“?“ küsis ta.⁵⁹³ Järgmises numbris avaldas Põld

⁵⁸⁷ EK nr. 38, 1925, lk. 300 (E. Tennmann. „Kiriklikeilt konverentsiolt Stokholmis“).

⁵⁸⁸ Tennmann 1926–1928 — UA nr. 3, 1927, lk. 136 (joonealune märkus).

⁵⁸⁹ EK nr. 35, 1925, lk. 276 („Ilmaliidu koosolekutelt rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu“).

⁵⁹⁰ EK nr. 3, 1925, lk. 18–19 („Evangeelsete kirikute ühinemispüüded“).

⁵⁹¹ EK nr. 9, 1925, lk. 68 („Tegeliku ristiusu konverentsist“).

⁵⁹² MK nr. 6, 1925, lk. 45–46; nr. 7, 1925, lk. 52–54 („Üleilmne „tegeliku ristiusu konverents“ ja selle vastasvool“).

⁵⁹³ MK nr. 6, 1925, lk. 46.

Soome peapiiskop Johanssoni kirjutise, milles too kritiseeris konverentsi, lähtudes luterlikust kahe riigi õpetusest. Soome peapiiskopi meelest on riigi ülesanne alal hoida jumalikku ilmakorda ning sotsiaalsed, majanduslikud ja poliitilised küsimused kuuluvad riigi tegevusalasse. Kiriku ülesanne on seevastu evangeliumi kuulutamine ja Kristuse ihu ülesehitamine. „Ei ole siis õieti mõeldud, kui kristlikka kirikuid niisuguste ülesannetega maailma konverentsile kutsutakse endid näitama,” kirjutas Johansson (H. Põllu tõlkes). „Neil ei ole mõjuvõimu (autoriteeti), et sotsiaalse elu tegevaid jõudusid juhtida.” Peapiiskop kahtlustas ka – ja ilmselt sugugi mitte alusetult –, et selle vooluga liitub ratsionalism ehk mõistuseusk, mis tahab „inimliku jõuga ühiskondlised, majanduslikud ja poliitilised olud uueks teha ja töötab heameelega kaasa üleilmse konverentsiga”.⁵⁹⁴

Stockholmi konverents toimus 19.–30. augustini 1925. Programm oli mahukas, kuid selgeid sihte polnud seatud, kui jätta kõrvale püüdlus piirata kirikutevahelist koostööd sotsiaaleetiliste küsimustega (konverentsi deklaratsiooni lühikokkuvõtteks peeti löövat lauset „Õpetus lahutab, teenimine ühendab!”). Esindatud olid ortodoksi ja protestantlikud kirikud. Viimaste seas ilmnis aga vastuolu – kui Saksa luterlikud kirikud lähtusid ühiskonnateemade käsitlemisel kahe riigi õpetusest, mille järgi on majanduslikud ja sotsiaalsed küsimused riigi võimkonnas, siis anglosaksi ja prantsuse protestandid soovisid kristlaste aktiivset osalemist jumalariigi ehitamisel maises ühiskonnas.

Stockholmi konverents pälvis ka Eestis kaunis suurt tähelepanu ja vastukaja, seda eriti liberaalide leeris. Sellele pühendasid kirjutisi prominentsed liberaalsed pastorid nagu Tallmeister⁵⁹⁵ ja Tennmann⁵⁹⁶, kes olid mõlemad Stockholmis kohal. Konservatiividest vahendas Põld artiklis „Stokholmi konverentsi hindamine” vabameelsete „koondusmeeste” ehk keskvoolu ja eemale jäänud parempoolsete ehk konservatiivide reaktsioone, esitades viimaks Sk 5:5–11 põhjal oma hinnangu.⁵⁹⁷ (Põllu artikli pealkiri viitab 16. sajandi ortodoksse luterliku teoloogi Martin Chemnitzi teosele „Examen Concilii Tridentii”, milles vaetakse kriitiliselt Trento kirikukogu otsuseid.) Vahetute muljete kütkes pühendas Tallmeister konverentsile „Protestantlises Ilmas” palju ruumi. Konverentsi ajakohane suunitlus ja seal valitsenud avatud meeleolud panid Tallmeisteri õhates meenutama käibele läinud fraasi: „Tõesti: Nikea lahutab, Stokholm ühendab!”⁵⁹⁸ Niisiis võisid konservatiivid oma halvimad kartused täideläinuks lugeda – oli selge, et liberaalide jaoks ei olnud oluline niivõrd kiriku traditsiooniline õpetus, mille üheks väljenduseks oli Nikaia usutunnistus, vaid puht-

---

⁵⁹⁴ *MK* nr. 7, 1925, lk. 53–54.

⁵⁹⁵ Vt. artikleid *PI* nr. 9–11, 1925.

⁵⁹⁶ Tennmann 1926–1928.

⁵⁹⁷ *MK* nr. 42, 1925, lk. 337–339; nr. 44, 1925, lk. 350–351; nr. 48, 1925, lk. 382–384; nr. 49, 1925, lk. 390–392; nr. 50, 1925, lk. 398–399 („Stokholmi konverentsi hindamine”).

⁵⁹⁸ *PI* nr. 11, 1925, lk. 165 („Tegeliku ristiusu ilmakonverents Stokholmis”).

praktiline koostöö ühiskondlikes küsimustes. Nii saigi Põld „Meie Kiriku” veergudel võidukalt sellele osutada, et „sellest konverentsist kõige suuremat tuge enesele otsis see vool, mis vanadele usutõdedele tahab selja pöörata ja uusi üles seada.”⁵⁹⁹

Stockholmi konverentsi teemal võttis kirikulehe veergudel sõna ka Rahamägi, kelle sõnul oli ürituse suureks sihiks nimelt see, „mida peab kirik tänapäev tegelikult üles näitama, kui tema tahab kristlik kirik olla”. Rahamägi oli nõus sellega, et õpetuslikke küsimusi ei saa alahinnata. Esimesed kirikukogud olid põhjalikult tegelenud kristoloogiliste küsimustega, usupuhastuse ajal panid inimesi liikuma soterioloogilised küsimused. „Mis on aga tänapäev, mis suuremaid hulke sisemiselt liikuma paneb? Millest ka usulised, kristlikud ringid huvitatud?” küsis ta. Rahamägi pidas arusaadavaks, et kui inimeste huvide raskuspunkt oli pöördunud ühiskondlike ja eetiliste küsimuste juurde, ei saa kirik jääda pealtvaataja ossa (veidi eespool osundas ta teoloog J. Kaftanit, kelle meelest olid ajastu keerdküsimustena üles kerkinud sotsiaalne ja internatsionaalne, s.t. rahvusvaheliste suhete probleem). Iseäranis kehtis see evangeelse kiriku kohta:

Ta on teenija kirik. Teenida tuleb seal, kus teenida vaja, kus oodatakse abi, kus häda, kus seisukord põnev ja põlev. Keegi aga ei saa salata, et just sotsioloogia ala on see, kus häda suur, kus tõtt otsitakse, tõe pärast võideldakse, raskustega ja murrangutega, pühadusega ja vihaga!⁶⁰⁰

1929. aastal andis Rahamägi usuteadlaste konverentsil ülevaate *Life and Work*’i eesmärkidega mõneti kattuvast, Inglismaal sotsiaalse evangeeliumi liikumise rüpes tekkinud organisatsioonist COPEC (*Conference on Christian Politics, Economics and Citizenship*), näidates, et „kõigi ristiusu kirikute ülesanne ja siht on sotsiaalse elu korraldamises kaasa aidata”. Oma kõnes esitas ta kuus teesi: 1) ristiusu olemusest tulenevalt on kristlik kirik igal ajajärgul olnud sotsiaalse mõjuga, 2) kaasaeg nõuab evangeeliumi laiaulatuslikku sotsiaalset interpretatsiooni, milles on kohustatud kaasa töötama ka Eesti kirik, 3) selle interpretatsiooni teostamisel ei tohi vähendada midagi sotsiaalsest ideaalist, mis leidub juba evangeeliumides, 4) kristlik kirik peab nii sotsiaalses õpetuses kui ka elus rajama end teadlikult Kristuse õpetusele ja teole, 5) usuteadlaste ja õpetajate konverentsid peaksid määrama alalised referendid kristlik-sotsiaalsetes küsimustes, 6) Tartu ülikooli usuteaduskonna juures tuleb ellu kutsuda Eesti kristlik-sotsiaalne instituut. Kaks viimast punkti võeti hääletamisel üksmeelselt vastu, referendiks tulevastel konverentsidel valiti J. Taul. Rahamäe mõtted leidsid öeldavasti kuulajate poolehoidu, ainult Ambla õpetaja J. Willberg arvas sellest küllalt olevat, et inimene saab õndsaks üksnes usu läbi.⁶⁰¹

---

⁵⁹⁹ MK nr. 42, 1925, lk. 338.

⁶⁰⁰ EK nr. 34, 1925, lk. 266–267 („Üleilmiline kristlik konverents Stokholmis”).

⁶⁰¹ EK nr. 5, 1929, lk. 38–39 („Usuteadlaste järjekorraline konverents”).

1930. aastal reorganiseeriti Stockholmi konverentsi jätkukomitee Praktilise Kristluse Oikumeeniliseks Nõukoguks.⁶⁰² Järgmisel aastal suri üks *Life and Work*'i juhtfigure peapiiskop Söderblom. Oikumeenilise liikumise eestvedamine läks nüüd täielikult üle Inglismaale. Eesti kiriku osalemine praktilise ristiusu liikumise tegevuses pärast Stockholmi konverentsi oli suhteliselt tagasihoidlik, soikudes piiskop Kuke surma järel. Piiskopiks saades teatas aga Rahamägi 1934. aasta augustis *Life and Work*'i peasekretärile, et on valitud 9. augustil EELK ametlikuks esindajaks selle organisatsiooni juures. Teises kirjas andis ta teada Eesti kiriku toetusest kalendrireformile, millega *Life and Work* oli juba mõnda aega tegelenud.⁶⁰³

Kuid tulgem tagasi MRSEKK tegevuse juurde, mille Eesti-poolses tegevuses kasvas järk-järgult Rahamäe roll. 1926. aastal osales Rahamägi MRSEKK juhatuse koosolekul Bernis ja Lausanne'is. 1928. aasta augusti lõpus toimus Prahhas rahvusvahelise nõukogu koosolek, millele järgnes sealsamas septembri alguses Stockholmi jätkukomitee istung. Mõlemast võttis osa piiskop Kukk, teda saatis Eesti rahvuskomitee sekretär E. Tennmann. Kuid Prahhas viibis ka Rahamägi, kes oli pikemal ringkäigul Euroopas: ta külastas Inglismaad, Amsterdami ja Kölni.⁶⁰⁴ 1929. aastal käis Inglismaal MRSEKK konverentsil, mis oli mõeldud ainult Läänemere äärsete riikide esindajatele, õp. Paul Kuusik, kes asendas Rahamäge, mistõttu jäi ära viimase kavas olnud ettekanne „Kristlikud põhimõtted rahvuslike vahetõttades”.⁶⁰⁵

Piiskopina asus Rahamägi kohe korraldama ja laiendama MRSEKK Eesti rahvuskomitee tegevust. Olgu märgitud, et selle tegevusest võtsid osa kaks Eesti suurimat kirikut – EELK ja EAÕK –, kuigi juhtpositsioon oli mõistetavalt luterlaste käes. P. Rohtmets näeb selles organis koguni praeguse Eesti Kirikute Nõukogu eelkäijat.⁶⁰⁶ 23. augustil 1934 nimetati Rahamägi Taanis Fanös peetud MRSEKK täitevkomitee koosolekul selle liikmeks.⁶⁰⁷ Septembris 1934 tuli Tallinna MRSEKK peasekretär Henry-Louis Henriod, kes oli muide varemgi Eestis käinud ja Rahamäega Tartus kokku puutunud.⁶⁰⁸ 2. novembril 1934 toimus piiskopi kabinetis MRSEKK Eesti rahvuskomitee koosolek, millest võtsid osa Rahamägi, EAÕK metropoliit Aleksander, J. Lattik ja E. Tennmann. Sellel koosolekul valiti rahvuskomitee esimeheks Rahamägi, abiesimeheks Lattik, laekuriks metropoliit Aleksander ja sekretäriks Tennmann. Rahvuskomitee kõrvale otsustati moodustada rahvusnõukogu, mille koosseis määrati

⁶⁰² Tolleaegne eestikeelne nimekuju: Tegelik Ristiusu Ökumeeniline Nõukogu, saksa keeles: *Ökumenischer Rat für Praktischer Christentum*, inglise keeles: *Universal Christian Council for Life and Work*, vt. Rouse, Neill 1986, lk. 553.

⁶⁰³ EELKKA, *Ökumenischer Rat 1922–1935*, Rahamäe kirjad 17.8 ja 24.8.1934. Kalendriküsimuse kohta vt. Rohtmets 2006, lk. 139–141.

⁶⁰⁴ *EK* nr. 34, 1928, lk. 276; nr. 36, 1928, lk. 292.

⁶⁰⁵ Vt. *EK* nr.-d 32–36, 1929 (P. Kuusik, „Muljeid Inglismaalt”).

⁶⁰⁶ Rohtmets 2006, lk. 132.

⁶⁰⁷ EELKKA, MRSEKK 1921–1936, MRSEKK täitevkomitee protokoll 23.8.1934.

⁶⁰⁸ EELKKA, *ibid.*, Henriod Rahamäele 2.7.1934.

järgmiselt: juhatuse moodustasid neli rahvuskomitee liiget, kolm EELK esindajat konsistooriumi nimetamisel ning lisaks üks liige Rootsi praostkonnast ja üks liige Saksa praostkonnast, kaks EAÕK esindajat (nendest üks venekeelsest osast), ülikooli esindaja ja üks noorsootöö esindaja (nimeliselt mainitakse J. Tauli). Samuti otsustati läbi vaadata ja registreerimiseks esitada põhikiri. Seejärel peatuti Balti regionaalkonverentsiga seotud küsimustel. Konverentsi sooviti näha esindusliku üritusena, kuhu taheti kutsuda osavõtjaid lisaks Balti riikide esindajatele ka Soomest, Poolast, Taanist ja Rootsist. Konverentsi toimumise kohaks määrati Tallinn, „silmas pidades tegevuse tutvustamist laiemale hulgile”. Konverentsi päevakorda sooviti võtta teemad nagu riik ja kirik, kreeka-katoliku kiriku praegune seisukord, kirikliku kristluse tähtsus tänapäeva küsimustes ja kohalikud kiriku ülevaated. Samuti lepiti kokku, et iga-aastast rahupüha hakatakse pidama teisel advendipühapäeval.⁶⁰⁹

MRSEKK Balti regionaalkonverents toimuski 3.–6. septembrini 1935 Tallinnas. Soome-Eesti vaimulike konverentsi järel oli see EELK jaoks juba teine esinduslik rahvusvaheline üritus Rahamäe ametiaja esimesel aastal. Osavõtjate ring oli päris lai: EELK-st piiskop Rahamägi, Aunver, Kubu, Lattik, Lauri, Sommer, von zur Mühlen, Pöhl, Tallmeister, Tennmann ja Taul, s.t. praktiliselt kõik välis- ja oikumeeniliste suhetega tegelevad inimesed. EAÕK-st olid kohal metropoliit Aleksander, preester G. Aleksejev ja V. Päts. Läti oli esindatud peapiiskop Grünbergi, praost K. Irbe ja veel mõnede luteri ja õigeusu kirikutegelastega, Leedu luterlikku kirikut esindas dr. Ycas. Soomest olid kohal Porvoo piiskop M. von Bonsdorff, prof. J. E. Alanen ja dr. U. Paunu. Rootsist esindasid mõned teoloogid ja vaimulikud. Rahamägi pidas ettekande kiriku olukorrast Eestis.⁶¹⁰ „Eesti Kirikus” antud ülevaates peeti aga kõige huvipakkuvamaks U. Paunu ettekannet „Kirik, riik ja rahvas”. Sealsamas refereeriti konverentsi resolutsioone, mis käsitlesid muuhulgas kommunismi praktiliste ja teoreetiliste probleemide läbiarutamist kristluse seisukohast, ettevalmistusi 1937. aasta maailmakonverentsiks ja Balti kirikute edasist koostööd. Selleks pidi iga maa rahvusnõukogu esindajatest moodustatama ühine komitee, millele kokku kutsumine jäeti piiskop Rahamäe hooleks.⁶¹¹

1936. aastal võttis Rahamägi osa nii MRSEKK täitev- kui ka juhtivkomitee istungist Chambys ning külastas juhust kasutades ka Genfis asuvaid MRSEKK, *Life and Work*'i ja NMKÜ keskusi.⁶¹² 1937. aastal sai J. Taulist pärast E. Tennmanni surma Eesti rahvuskomitee sekretär. Ta võttis ka osa MRSEKK konverentsist Inglismaal. 1. märtsil 1938 võeti aga MRSEKK Eesti rahvusnõukogu koosolekul vastu põhikiri. Selles loetletakse organisatsiooni eesmärged: edendada rahvusvahelist sõprust ja rahu, aidata kaasa rahvusvahelise ulatusega sotsiaalsete ja majanduslike probleemide lahendamisele, uurida riigi-, rahvuse

⁶⁰⁹ EELKKA, *ibid.*, Eesti rahvuskomitee protokoll 2.11.1934.

⁶¹⁰ EELKKA, *ibid.*, *Die Baltische regionalkonferenz* 3.–6.9.1935 (protokoll).

⁶¹¹ EK nr. 37, 1935, lk. 3 („Maailmaliidu Balti regionaalkonverentsi otsusi”).

⁶¹² EELKKA, konsistooriumi protokoll 26.8.1936, punkt 1 (piiskopi teadaanded).

ja ühiskonna probleeme, leida koostööd kirikute, usuühingute ja rahvuste vahel Eestis ning võtta oma esindajate kaudu osa Maailmaliidu tegevusest. Samal koosolekul otsustati MRSEKK rahvusvahelise nõukogu liikmeks valida mõlemad kirikupead, Rahamägi ja Aleksander, peale nende veel Lattik ja Taul, juhtivkomitee liikmeks esitati Rahamägi ja Taul.⁶¹³ Paraku pörkus põhikirja registreerimine ootamatult formaalsustele. 24. märtsil 1938 esitasid piiskop Rahamägi ja metropoliit Aleksander Eesti Rahvusnõukogu põhikirja siseministrile registreerimiseks ühes palvega kanda organisatsioon seltside, ühingute ja nende liitude registrisse.⁶¹⁴ Kuid siseminister leidis, et põhikiri ei vasta kirikute ja usuühingute seadusele, mis ei võimalda kirikutel ühineda „seesuguse sihi taotlemiseks”, ning otsustas sellest tulenevalt registreerimise avalduse tagasi lükata.⁶¹⁵ Nii ei saanudki Eesti esimene oikumeeniline organisatsioon riigivõimu juriidilist tunnustust.

1938. aastal Norras Larvikis peetud rahvusvahelise nõukogu koosolekule ei saanud Rahamägi minna, ta oli vahepeal vabastatud ka täitevkomitee liikme kohalt ning määratud vähemustekomiteesse. 1939. aasta augustis tähistati Genfis juhtivkomitee koosolekul pidulikult MRSEKK 25. juubelit, juuni lõpus toimus aga Riias teine Balti regionaalkonverents. Paraku ei osalenud Rahamägi tema jaoks sel ajal keeruliseks kujunenud olukorra tõttu kummalgi üritusel.⁶¹⁶

Seni on käsitlemist leidnud kirikutevaheline koostöö praktilistes ja ühiskondlikes küsimustes. Kiriku õpetuse ja korraldusega (*Faith and Order*) tegelev suund organiseerus 3.–21. augustini 1927 Lausanne'is peetud konverentsil, kus olid esindatud nii protestandid kui ortodoksid. Aunveri teatel ei puudunud ka Eesti esindajad.⁶¹⁷ 1935. aasta jaanuaris määras konsistoorium piiskopi ettepanekul ja tema asemikena EELK esindajaks *Life and Work*'i juurde Lauri, Sommeri ja Tauli ning MRSEKK Eesti Rahvusnõukokku Kubu, Aunveri ja Tallmeistri.⁶¹⁸ Järgmise aasta jaanuaris määrati aga tegeliku ristiusu konverentsi delegaatideks piiskop Rahamägi ja Kubu.⁶¹⁹ Selle informatsiooni edastas abipresident J. Masing ka H. L. Henriodile, kes oli nii *Life and Work*'i kui MRSEKK peasekretär.⁶²⁰ 1936. aasta veebruaris andis piiskop Rahamägi teada, et kavatseb isiklikult Edinburgh'i konverentsist osas võtta, enda asemikeks määras ta Jürgensoni ja Kubu. Kuid 1937. aasta juuli lõpus, s.o. vahetult enne konverentsi toimumist teatas ta, et tema asemel sõidab Edinburgh'i praost Jür-

---

⁶¹³ EELKKA, MRSEKK 1937–1938, Eesti Rahvusnõukogu koosoleku protokoll 1.3.1938. (Protokollis kasutatakse nimekuju „World Alliance Eesti Rahvuskomitee”.)

⁶¹⁴ EELKKA, *ibid.*, Rahamäe ja Aleksandri taotlus 24.3.1938.

⁶¹⁵ EELKKA, *ibid.*, siseministri otsuse ärakiri 30.6.1938.

⁶¹⁶ EELKKA, MRSEKK 1937–1938 ja MRSEKK 1939–1940, mitmesugune kirjavahetus 1938–1939.

⁶¹⁷ Aunver 1953, lk. 78.

⁶¹⁸ EELKKA, konsistooriumi protokoll 17.1.1935, punktid 1–2.

⁶¹⁹ EELKKA, konsistooriumi protokoll 16.1.1936, punkt 24.

⁶²⁰ EELKKA, *Ökumenischer Rat* 1936–1938, Masing Henriodile 23.1.1936.

genson.⁶²¹ Asi oli selles, et Rahamägi oli usu ja kirikukorralduse konverentsile eelistanud praktilise kristluse konverentsi, mõlemast ta aga osa võtta ei saanud. Vahepeal, 1937. aasta mais külastas Tallinna *Faith and Order*'i jätkukomitee sekretär prof. Henri Clavier, kes kohtus EELK esindajatega. Tema visiidist, mille eesmärgiks oli tutvustada eelseisva Edinburgh'i maailmakonverentsi temaatikat, teatas ette peasekretär Leonard Hodgson, kellele Rahamägi vastas, et kuna konverentsist ollakse väga huvitatud, kohtub ta meeleldi prof. Clavieriga.⁶²²

1937. aasta läks oikumeenilise liikumise ajalukku kahe väga olulise konverentsiga Suurbritannias. Nimelt peeti 12.–26. juulini Oxfordis praktilise kristluse (*Life and Work*) ning 3.–18. augustini Šotimaal Edinburgh'is usu ja kirikukorra (*Faith and Order*) maailmakonverents. EELK oli mõlemal esindatud, esimesest konverentsist võttis osa piiskop Rahamägi, teisest F. Jürgenson. Oxfordis toimunust andis Rahamägi ülevaate kirikulehe veergudel.⁶²³ Kohal oli 425 delegaati ja veel sadakond külalist. Võrreldes Stockholmi konverentsi optimistlike meeoludega oli erinevus selles, et nüüd oli õhus tunda ärevust ja kurjade aegade eelaimdust. Konverentsi avakõne pidasid Canterbury peapiiskop Lang ja Oxfordi ülikooli rektor vikont Halifax. „Rahvad ja riigid on kesk suurt uussündi. Kõigil on tunne: üks maailm vaob alla, on tulemas või osalt juba olemas uus seisund. Kuid tumedates joontes,“ refereeris Rahamägi avakõnede sisu. „Kas ja mida on kristlikkudel kirikutel ütelda? Selleks ütlemiseks vastutus-tunne peab olema meil elav. Tuleb kindlalt, selgelt, julgelt maailmale ütelda, mida kristluse seisukohalt ütleva peab.“⁶²⁴ Konverentsi üldteemaks oli „Kirik, rahvas ja riik“, töötati viies sektsioonis, mis keskendusid nimetatud peateema eri aspektidele. Siinkohal ei ole tarvis pikemalt peatuda konverentsi töö ja tulemustel, mida on muide ülalmainitud artiklis kaunis ülevaatlilikult käsitletud Rahamägi.⁶²⁵

Edinburgh'i konverentsist võttis osa 414 saadikut 122-st protestantlikust ja ortodoksi kirikust. Konverentsi teemadering oli jaotatud neljaks valdkonnaks: 1) Meie Issanda Jeesuse Kristuse arm, 2) Kristuse kirik ja Jumala sõna, 3) Kristuse kirik, tema vaimulik amet ja sakramendid ning 4) Kiriku ühtsus elus ja jumalateenistuses. Eestit ainsana esindanud praost Jürgenson kuulus kolmandasse sektsiooni. Tema järgi jõuti kõige suuremale üksmeelele esimeses töөрühmas, mida juhatas Tampere piiskop A. Lehtonen. Nagu arvata võis, ei saavutatud vaimuliku ameti ja sakramentide küsimuses üksmeelt, lahtiseks jäi näiteks

---

⁶²¹ EELKKA, *Usu ja kirikukorralduse konverents 1923–1938*, Rahamäe kirjad 22.2.1936 ja 27.7.1937.

⁶²² EELK, *ibid.*, Hodgson Rahamäele 18.3.1937, Rahamägi Hodgsonile 16.4.1937 ja muu kirj vahetus H. Clavieri visiidi asjus 1937. a. kevadel.

⁶²³ *EK* nr. 29, 1937, lk. 3; nr. 30, 1937, lk. 3; nr. 31, 1937, lk. 4; nr. 32, 1937, lk. 4–5 („Tegeliku ristiusu konverentsist”).

⁶²⁴ *EK* nr. 29, 1937, lk. 3.

⁶²⁵ Vt. ka Rohtmets 2006, lk. 151–154.

sakramentide arv, milles protestandid ja ortodoksid olid eri meelt. Täiskogul sai siiski heakskiidu sõnastus, et ühinenud kirikus peab Vaimu ühtsuse alusel jääma ruumi mitmesugustele vaimuliku ameti kujudele. „Mis aga nüüd sarnaseid konverentse tähtsaks teeb, ei ole mitte ainult otsekohesed tulemused, vaid see oikumeeniline, see ülemaailmne ja üldkristlik õhkkond, mis seal valitseb, inimeste isiklik kokkupuutumine, läbikäimine vennalikus vaimus,“ märkis Jürgenson. Eesti kiriku jaoks oli oluline ka see, et *Faith and Order*'i jätkukomitee (*Continuation Committee*) liikmeks valiti piiskop Rahamägi, kuigi viimane ise kohal ei viibinud.⁶²⁶ Kindlasti võib selle asjaolu panna Rahamäe rahvusvahelise tuntuse ja kaalu arvele.

„1937. aasta on olnud meie kirikule õigusega tihedamate välissuhete sõlmimise aastaks ja jääb seega versta-postiks teiste keskel,“ kirjutab Aunver tagasi-vaates möödunud aastale, loetledes mitmesuguseid rahvusvahelisi sündmusi ja kohtumisi nagu Soome-Ungari kirikuõpetajate I kongress Budapestis, maailmakonverentsid Oxfordis ja Edinburgh'is, Lutheri Akadeemia suvepäevad Saksamaal Sondershausenis, Soome-Eesti kirikunoorte vastastikused külaskäigud, mis „on kõigiti kaasa aidanud tihedama kontakti loomisele evangeelsete väliskirikutega.“⁶²⁷

Kuid ka järgmine, 1938. aasta tõi endaga olulisi arenguid. Nimelt hakkas kaju võtma Kirikute Maailmanõukogu (KMN).⁶²⁸ 10. märtsil 1938 külastas selle esindaja Nils Ehrenström Tallinnat ja kohtus Eesti kirikujuhtide ja vaimulikega, kohal olid piiskop Rahamägi, metropoliit Aleksander, A. Soomre, K. Mühlen, P. Kuusik, A. Eilart, A. Horn, A. Täheväli (Sternfeldt), K. Tiit, A. Roomees ja kirikulehe sekretär H. Jänes. Ehrenström tutvustas loodava KMN-i eesmärke, ülesehitust ja lähema 10–15 aasta teemasid. Kohalolijad olid üksmeelsed selles, et KMN-i loomine on tarvilik, kuid küsimuses, kas see võiks olla ka kirikute nimel kõnelevaks organiks, jäädi pigem äraootavale seisukohale. Mis puutub ühisesse usulisse alusesse, siis pooldati vanu kristlikke usutunnistusi. Seejärel selgitas Ehrenström KMN-i struktuuri, kohtade jaotust kesknõukogus ja tegevusvaldkondi. Konkreetsetest küsimustest, mis võiksid eesseisvatel aastatel kõne alla tulla, nimetas Ehrenström järgmisi: 1) Kirik ja kirikud, 2) kiriku mõju maailmale, 3) rahvas ja riik, 4) ateismi probleem, 5) perekond ja kirik ning 6) kirik ja rahu.⁶²⁹

9.–13. mail 1938 peeti Hollandis Utrechti nii *Life and Work*'i kui *Faith and Order*'i egiidi all kirikutevahelist konverentsi, kus arutati ühe olulisema küsimusena Kirikute Maailmanõukogu loomist. Sellel konverentsil osales ka piiskop Rahamägi, kes oli Balti kirikute ainus volitatud esindaja. (Teel Utrechti

---

⁶²⁶ EK nr. 34, 1937, lk. 1 ja 5 (F. Jürgenson. „Et nemad kõik üks oleksid. Märkmeid Edinburghi maailmakonverentsilt“).

⁶²⁷ EK nr. 52, 1937, lk. 1.

⁶²⁸ Inglise keeles *World Council of Churches*, eesti keeles nimetati seda tollal Kirikute Ökumeeniliseks Nõukoguks.

⁶²⁹ EELKKA, MRSEKK 1937–1938, protokoll 10.3.1938.

kohtus Rahamägi Läti ja Leedu kirikujuhtidega, kellega lepiti kokku et, Eesti ja Läti saavad oma esindaja maailmanõukogusse järgemööda.) Rahamägi pidas KMN-i loomise otsust kirikuajalooliseks. Ta märkis, et selles organis saavad kõik Balti kirikud oma esindaja, kuid täidesaatvas komitees on kolme peale ette nähtud üks esindaja. „Utrechti nõupidamise päevad ja otsused on suure sammu edasi viinud Kristuse ülempreestri palve mõttes: „et nemad kõik üks oleksid!” Ja see on suur ajamärk,” kirjutas ta värskete muljete kütkes.⁶³⁰ 25. novembril 1938 sai EELK KMN-i ajutiselt juhatuselt liitumisettepaneku. 1. detsembril otsustas konsistoorium selle ettepanekuga nõustuda, millest Rahamägi ka W. A. Visser't Hooftile teada andis.⁶³¹ Olgu lisatud, et ta pidas Kirikute Maailmanõukogu loomist sedavõrd oluliseks, et andis sellest ülevaate vaimulike ja teoloogide kõige laiemale ringile usuteadlaste konverentsil 1939. aasta jaanuaris.⁶³²

Nagu teada, leidis Kirikute Maailmanõukogu tegelik asutamine aset alles pärast Teist maailmasõda. MRSEKK tegevus vaibus aga sõja puhkedes, kuigi veel viimasel hetkel üritati suurt rahvusvahelist konverentsi kokku kutsuda. Kristlike kirikute rahupüüded totalitaarsete režiimide haardes vaevlevas Euroopas olid määratud nurjumisele. Sellegipoolest etendas see organisatsioon tähtsat rolli kirikutevahelise koostöö edendamisel. Kõikidest toonastest oikumeenilistest koostöövormidest oli see Eesti jaoks kahtlemata kõige olulisem, eriti kui silmas pidada, et Eesti rahvuskomitee ja -nõukogu raames pandi alus praktilisele koostööle EELK ja EAÕK kui kahe suurima konfessiooni vahel.

Järgnevalt vaadeldgem aga lähemalt õpetuskõnelusi Eesti, Läti ja Inglise kiriku vahel 1930. aastate teisel poolel.

---

⁶³⁰ EK nr. 20, 1938, lk. 1 (H. B. Rahamägi. „Maailma kristlikkude kirikute ühinemisest”). Utrechti konverentsi kohta vt. ka: EELKKA, materjalid Utrechti konverentsi kohta 1938.

⁶³¹ EELKKA, Oikumeeniline Kirikute Nõukogu, Kirikute Maailmaliidu ajutise juhatuse kiri 25.11.1938, Rahamägi Visser't Hooftile 7.12.1938; konsistooriumi täiskogu protokoll 1.12.1938, punkt 4.

⁶³² EELKKA, *ibid.*, piiskopi aruanne Kirikute Ökumeenilise Nõukogu tegevuse kohta 1938. aastal (Rahamäe omakäeline kirjutis).

4.2. Suhete loomine Inglismaa Kirikuga 1936–1938

4.2.1. Eellugu ja esimene Inglise-Balti konverents 1936. aastal

Omaette alapeatüki pühendamist EELK ja Inglismaa Kiriku suhetele võiks põhjendada esiteks sellega, et esimest korda ajaloos astus EELK teoloogilistesse kõnelustesse teise konfessiooni – tõsi küll, 16. sajandi usupuhastusest välja kasvanud konfessiooni – kuuluva kirikuga, mis päädis oikumeeniliselt tähelepanuväärse kirikuosaduse kokkuleppega. Ka Aunver hindab just seda kõige kaalukamaks saavutuseks EELK välissuhetes: „Kõige kaugemale ulatuva tähendusega oli kahtlemata välissuhete sõlmimises ühendusse astumine Anglikaani kirikuga”.⁶³³ Teiseks on käesoleva uurimuse seisukohalt oluline see, et selles lähenemisprotsessis etendas EELK poolt juhtivat osa piiskop Rahamägi, kelle isiklikku huvi ja panust suhete loomisel anglikaanidega ei saa alahinnata. Pealegi aitab lähem pilguheit kõneluste käigule muuhulgas tutvuda Rahamäe teoloogiliste vaadetega kirikuõpetuse, sakramendiõpetuse ja vaimuliku ameti küsimustes.⁶³⁴

Suhete loomist kahe Balti (s.o. Eesti ja Läti) luterliku kiriku ja Inglismaa Kiriku (*Church of England*) vahel tuleb vaadelda tollases kontekstis – sel ajal anglikaani kirikus Põhjamaade luterluse kui suhteliselt sarnase kirikukorraldusega usupuhastusliku konfessiooni vastu tärnanud huvi ning oikumeenilise liikumise taustal. Sealjuures polnud Balti kirikutes anglikaanide jaoks sugugi vähetahtis asjaolu, et Uppsala peapiiskop Söderblom oli 1920. aastate alguses pühitsenud ametisse Eesti ja Läti kirikupead ning taastanud mõlemas kirikus apostlikus suktsessioonis seisva piiskopiameti. Inglismaa Kirik hakkas luterlusele lähenemise vastu huvi tundma juba 19. sajandi lõpus. 1888. aasta Lambethi konverents (regulaarselt peetav anglikaani piiskoppide üleilmne konverents, mis koguneb Canterbury peapiiskopi Londonis asuvas Lambethi palees) väljendas soovi astuda samme sõbralike suhete loomiseks Skandinaavia luterlike kirikutega ja eriti kirikuosaduse sisseseadmiseks Rootsi Kirikuga. Samal konverentsil võeti vastu ka neli põhimõtet oikumeenilise dialoogi pidamise alusena: 1) pühakiri kui kõike õndsusvajalikkude sisaldav ülim usunorm, 2) Nikaia ja apostlik usutunnistus kui kristliku usu piisavad väljendused, 3) ristimine ja armulaud kui Kristuse enda seatud sakramendid, 4) ajalooline piiskopiamet. Suurbritannia anglikaanide huvi ennekõike Rootsi kiriku vastu oli igati mõistetav. Mõlema kuningriigi kiriku ajaloos ja korralduses oli tähelepanuväärseid sarnasusi.

1911. aastal raporteeris Rootsi kirikuga suhete loomise võimalusi hindav Inglise kiriku komisjon, et Rootsi piiskoppide suktsessioon on säilinud katkematuna ja et Rootsi kirikul on õige arusaam piiskopiametist. Komisjon soovitas,

⁶³³ Aunver 1953, lk. 78.

⁶³⁴ Varem on seda teemat käsitlenud nii käesoleva töö autor (vt. Vihuri 2000 ja 2001) kui ka P. Rohtmets (Rohtmets 2006, lk. 64–77).

et Rootsi kiriku liikmeid tuleks lubada armulauale ning et rootsi preestrid võivad jutlustada anglikaani kirikus. Samuti soovitati mõlema kiriku piiskoppide vastastikust osalemist uute piiskoppide pühitsemisel. 1920. aasta Lambethi konverents kiitis need soovitud heaks ning läkitas Rootsi piiskoppidele kirja.⁶³⁵ Söderblomi organiseerimisel saatsid Rootsi piiskopid 1922. aasta kevadel vastukirja, milles tervitatakse anglikaani piiskoppide initsiatiivi, kuid apostliku suhtsessiooni kohta märgitakse, et „armulauaosaduse küsimuses ei ole meie Kirik asetanud otsustavat kaalu ei õpetusele vaimulikust ametist üldiselt ega sellele, mida tavaliselt nimetatakse piiskoppide apostlikuks suhtsessiooniks ja sellega seonduvatele küsimustele.”⁶³⁶

1920.–1930. aastatel oli anglikaanide poolel Skandinaavia luterlike kirikutega suhete eestvedajaks Arthur Cayley Headlam, tuntud oikumeeniliste huvidega kirikutegelane ja Gloucesteri piiskop 1923–1945. Aastatel 1933–1934 juhtis ta Londonis ja Helsingis läbirääkimisi Soome kirikuga, mille tulemusena kirjutati 19. juulil 1934 alla Inglismaa Kiriku ja Soome Evangeelse Luterliku Kiriku ühisraport.⁶³⁷ Nimetatud dokument nägi ette kirikutevahelise armulauaosaduse sisseadmise ja mõlema kiriku piiskoppide vastastikuse osavõtmise uute piiskoppide pühitsemisest. 25. juulil 1934 saatis piiskop Headlam Canterbury peapiiskopile Soome kirikuga saavutatud kokkuleppe tekstiga koos kaaskirja, milles märkis, et kõneluste peateemaks kujunes vaimuliku ameti küsimus ning et anglikaanide jaoks seisnesid raskused kahes asjaolus. Esiteks oli Soome kirikus 1884. aastal katkenud piiskopiameti suhtsessioon, kuna kõik ametis olnud piiskopid surid samal aastal ning puudus võimalus kutsuda väljastpoolt piiskoppe suhtsessiooni taastamiseks (muide, Headlam kasutas siinkohal väljendit *force majeure* ehk vääramatu jõud). Siiski polnud see peamine probleem, kuna seda olukorda sai kergesti parandada, kaasates Rootsi ja Inglise piiskoppe – näiteks värske Tampere piiskopi A. Lehtoneni pühitsemisest oli osa võtnud Uppsala peapiiskop. Anglikaanide jaoks oli palju tõsisem küsimus see, et Soome kirikuseadus lubas toompraostil piiskopitooli vakantsi korral ordineerida. Piiskop Headlam oli soomlaste palvel selgitanud Inglise kiriku positsiooni apostliku suhtsessiooni küsimuses. Ta oli rõhutanud suhtsessiooni kui kristliku kiriku kestvuse ja ühtsuse välise märgi (*external sign*) olulisust, osutades samas Lambethi konverentsi 1930. aasta resolutsioonile, kus rõhutatult deklareeriti, et anglikaanid ei sea kahtluse alla kirikuameti „vaimulikku reaalsust” (*spiritual reality*) nendes kristlikes kirikutes, kus ei ole piiskoppe. Väärub märkimist, et samas kirjas mainis Headlam talle Soomes teatavaks saanud asjaolu, et nii Uppsala peapiiskop kui Tampere piiskop Lehtonen kavatsevad

---

⁶³⁵ *Together in Mission and Ministry: The Porvoo Common Statement, with Essays on Church and Ministry in Northern Europe. Conversations between the British and Irish Anglican Churches and the Nordic and Baltic Lutheran Churches.* London, 1996. Lk. 53.

⁶³⁶ G. Bell (ed.). *Documents on Christian Unity 1920–24.* London, 1924. Lk. 187.

⁶³⁷ Vt. J. Taul. „Lambeth Quadrilateral.” — *UA* nr. 2, 1936, lk. 48–53.

osaleda Eesti piiskopi Rahamäe ametisse pühitsemisel.⁶³⁸ Niisiis oli Eesti kirik juba sattunud anglikaanide vaatevälja.

Eestil tekkisid lähemad kontaktid Inglismaa Kirikuga 1930. aastate keskpaigas. Juhuslikke kokkupuuteid võis olla olnud varemgi, kuid need polnud viinud ametlike suhete loomiseni. Näiteks kirjutab Eesti Vabariigi saadik Londonis August Schmidt (Torma), et esimese Briti diplomaatilise esindaja Balti riikides Stephen Tallentsi mälestuste järgi teinud valitsusjuht K. Päts talle juba Vabadussõja päevil 1919. aastal ettepaneku seada Eesti ja Inglise kiriku vahel sisse kontaktid, kuid tollal ei järgnenud sellele konkreetsemaid samme. Päts lubanud Briti esindajale saata omapoolse memorandumi, kuid see jäi ühel või teisel põhjusel koostamata ning üle andmata. Alles pärast kokkuleppe sõlmimist Soome kirikuga hakanud anglikaanid tõsiselt huvi tundma samasuguse kokkuleppe sõlmimise vastu Eesti ja Lätiga.⁶³⁹

Nagu eelpool öeldud, külastas Rahamägi 1928. aastal Inglismaad. „Inglismaal huvitasid mind anglikaani ja vabakiriku püüded, kui ka „copeci” liikumise tagajärjed,” kirjutas ta aruandes.⁶⁴⁰ 1929. aastal sai Rahamägi peapiiskop Söderblomilt kutse osaleda Inglismaa ja Balti teoloogide konverentsil, kuid nagu ta saadik Oskar Kallasele selgitas, takistas teda sõitmast töökoormus ja vähene inglise keele oskus.⁶⁴¹ Samal aastal toimunud MRSEKK konverentsil käis õp. Paul Kuusik, kes oli tagasi jõudes Inglise kirikust üdini vaimustatud. „Kõike kokku võttes pean ütleva, et Inglismaa kirik ja kiriku elu meile just oma praktilise töö poolest väga palju pakkuda võib,” kirjutas ta. „[---] Kirik ei ole siin töötanud ilusate jutlustega, mõjutades mõistust ja tundeilma, vaid on osanud omale positsiooni luua palve ja tegeliku töö läbi.”⁶⁴² Nagu edaspidi näeme, kasutas Rahamägi hiljem sama argumenti, et põhjendada suhete loomist Eesti ja Inglismaa kiriku vahel.

15. märtsil 1935 saatis saadik A. Schmidt välisministeeriumile salajase kirja, millest selgub, et lähema kontakti loomise küsimus EELK ja anglikaani kiriku vahel oli Eesti võimudele huvi pakkunud juba varem, kuid mitteametlik pinnasondeerimine ei leidnud tol korral tarvilikku vastukaja.⁶⁴³ Igal juhul oli Soome

---

⁶³⁸ *Report of the Committee Appointed to Confer with Representatives of the Church of Finland in Accordance with Resolution 38 of the Lambeth Conference, 1930.* London, 1934, lk. 4–5.

⁶³⁹ A. Torma. „Eesti-Inglise koostööst kiriklikes küsimustes.” — *E.E.L.K. Londoni kogudus 1946–1951.* Luton, 1951, lk. 4–5; A. Torma. *The church in Estonia.* London, 1943, lk. 18. Torma viidatud koht Briti diplomaadi mälestusteraamatus on: Sir Stephen Tallents. *Man and Boy.* London, 1943, lk. 300.

⁶⁴⁰ EAA, f. 2100, n. 2, s. 922, l. 136, Rahamäe aruanne reisistipendiumi tarvitamist 25.11.1928.

⁶⁴¹ EAA, f. 2100, n. 2, s. 923, l. 85, Rahamägi Kallasele 2.5.1929.

⁶⁴² *EK* nr. 36, 1929, lk. 285 („Muljeid Inglismaalt”).

⁶⁴³ EELKKA, kirjavahetus anglikaani kirikuga 1924–1938, Schmidt välisministeeriumile 15.3.1935.

ja Inglismaa kiriku vaheline kokkulepe Eesti välisministeeriumile ja kirikuvalitsusele teada ning selle põhipunktid tõlgiti eesti keelde.

Siiski tuli konkreetsete kõnelusteni viinud algatus Läti peapiiskopilt Theodors Grünbergsilt – lätlased jõudsid eestlastest ette ning astusid Canterbury peapiiskopiga ühendusse. See tekitas kahe Balti kiriku vahel pingelise võistlusmomendi. 22. jaanuaril 1936 ütles Läti peapiiskop, viibides parasjagu Tartus usuteadlaste konverentsil, oma Eesti kolleegile, et Läti kirik on Canterbury peapiiskopilt saanud kutse tulla märtsikuus Londonisse, et pidada läbirääkimisi Läti ja anglikaani kiriku koostöök. Peapiiskop Grünbergs leidis, et oleks parem, kui Läti ja Eesti kirikud võiksid ühiselt läbirääkimisi pidada. See uudis tuli Rahamäele üllatusena ja paistis teda väga ärritavat. Ta saatis 30. jaanuaril välisministrile ja Londoni saadikule A. Schmidtile ühise kirja, mis kandis märget „Salajane ja kiire” ning mida tasub siinkohal peaaegu tervikuna osundada:

Juba kauemat aega on olnud minul soov Eesti kirikut lähendada Anglikani kirikule. Anglikani kiriku poolt võeti need lähenemispüüded heasoovilikult vastu. Eesti Välisministeeriumi poliitiline osakond ja härra saadik Schmidt on siin lahkesti tarvilikke andmeid ja teateid korduvalt saatnud [---].

Mina katsusin kontakti luua Anglikani kirikuga Soome Tampere piiskopi dr. A. Lehtose kaudu, kes Soome ja Anglikani kirikute lähendamise peategelane Soomes. Tema võttis lahkesti vahetalitaja osa oma peale. Teated olid kõige paremad.

Kuid te gelikult ei ole asi veel otsestesse läbirääkimistesse jõudnud.

Nüüd aga kiirustab üks asi meie kavatsusi.

Nimelt ütles minule Läti peapiiskop dr. Grünberg Tartus 22. I. 1936, et nemad, s.o. lätlased, on kutse saanud Canterbury peapiiskopilt Londoni sõitmiseks otsesteks läbirääkimisteks Läti ja Anglikani kirikute koostöötamiseks. Kokkusaamise ajaks olevat ette pandud märtsi kuu s.a. Kuna tavaliselt Canterbury peapiiskop ise pöörduvat vastava kiriku poole, mida mina ka ootasin, olevat sel puhul Läti saadik Londonis selle kohtamise läbi viinud. Nii peapiiskop Grünberg'i ütelnus mulle. Ka ütles ta mulle, et parem oleks, kui Eesti ja Läti üheskoos võiksid siin läbirääkimisi pidada. Lätist sõitvat Londoni 3 esindajat.

Kuna mina Soome piiskop Lehtose arvamusel jäin ootama Canterbury peapiiskopilt vastavat kutset, on lätlased oma maa kombe järele vist talitanud ja agressiivselt talitanud.

Kuna Eesti kirik minu teada enne Lätit astus juba läbirääkimistesse Anglikani kirikuga ja lätlased sellest teada said minu pühitsemisel, rsp. 1935. a. minult, ja on mööda minnes Anglikani kiriku traditsioonidest, millest kõneles piiskop Lehtonen, läbirääkimise aja kindlaksmääramiseni jõudnud, siis ei jää minul muud üle, kui paluda Teid, härra Minister, ja Teid, härra saadik, et ühes Läti esindajatega lubataks Londoni rsp. Canterbury'sse sõita ka Eesti kiriku esindajal rsp. esindajatel.

Tähendaksin juure, et eile oli minul kõnelus selles küsimuses härra Riigivanemaga, kes seda sammu heaks kiitis.⁶⁴⁴

---

⁶⁴⁴ EELKKA, *ibid.*, Rahamägi välisministrile ja Schmidtile 30.1.1936.

Lõpetuseks palus Rahamägi iseäranis Eesti saadikul Londonis „astuda samme Canterbury peapiiskopi ees, et võimaldataks läbirääkimiste otstarbel Londoni sõita ka Eesti kiriku esindajatel ühel ajal Läti kiriku esindajatega”. Niisiis soovis Rahamägi lätlastega sammu pidada, kartes ilmselt, et Eesti kirik võib kõnelustelt kõrvale jääda.

Edasi järgnes tihe diplomaatiline kirjavahetus. Saadik Schmidt vastas 11. veebruaril Rahamäele, et nad olid piiskopi kirja kätte saades kohe kirjutanud Canterbury peapiiskopi erasekretärile ning saanud Lambethi paleest „väga lahke ja sõbraliku” vastuse ning teate, et peapiiskop näeks meeleldi Eesti piiskoppi Londonis ühel ajal Läti kiriku delegatsiooniga.⁶⁴⁵ 14. veebruaril astus Eesti saadikuga ühendusse Gloucesteri piiskop Arthur C. Headlam, kes oli määratud kõneluste anglikaanide-poolseks juhiks, paludes eelnevalt saata EELK põhimäärused, armulauateenistuse, ristimise- ja ordinatsioonitalituse tähtsamate osade tõlked ning avalduse EELK usutunnistusliku aluse kohta.⁶⁴⁶ 15. veebruaril saatis omakorda piiskop Rahamägi, loobudes viimaks tagasihoidlikkusest ja samas teadmata veel Headlami kirjast, Canterbury peapiiskopile kirja, milles väljendas soovi tulla Londonisse kas ühel ajal Läti delegatsiooniga või mõnel teisel sobival ajal, et arutada kahe kiriku lähenemise võimalusi. Ta märkis, et tema kaasmaalaste kõrge hinnang Inglismaale ja selle institutsioonidele on viinud ta juba aastate eest veendumusele, et lähedased kontaktid EELK ja Inglismaa Kiriku vahel oleksid soovitavad ja kasulikud.⁶⁴⁷ 19. veebruaril vastas Canterbury peapiiskop Cosmo Gordon Lang lahkesti Rahamäele, et on väga rahul, kui ta koos Läti delegatsiooniga 16. märtsil Londonisse jõuab.⁶⁴⁸ 21. veebruaril kirjutas Rahamägi, kes ei olnud ilmselt veel Canterbury peapiiskopi kirja kätte saanud, ka Gloucesteri piiskop Headlamile, vabandades, et nii lühikese aja jooksul ei ole võimalik saata põhimääruste ingliskeelset tõlget, mistõttu ta saab edastada ainult eesti- ja saksakeelse teksti. Armulaua-, ristimis- ja ordinatsioonitalituse kordade tõlke lubas ta saata lähimate päevade jooksul. 27. veebruaril ta seda ka tegi.⁶⁴⁹

Vahepeal kirjutas Rahamäele Tampere piiskop A. Lehtonen, kes informeeris teda Soome ja Inglise kiriku kõneluste problemaatikast.⁶⁵⁰ 15. veebruaril kirjutas Rahamägi taas Londoni saadikule, paludes kedagi saatkonna töötajatest olla abiks tõlkimisel, kuna ta ei vallaanud inglise keelt, ning uuris, kas saatkonnas oleks võimalik peatuda.⁶⁵¹ Asi lahenes nii, et Rahamäega läks Inglismaale kaasa usuteaduskonna eradotsent õp. Jaak Taul, kes oli 1930. aastate alguses ennast Inglismaal täiendanud ja oskas seetõttu ka inglise keelt.

⁶⁴⁵ EELKKA, *ibid.*, Schmidt Rahamäele 11.2.1936.

⁶⁴⁶ EELKKA, *ibid.*, Headlam Schmidtile 14.2.1936.

⁶⁴⁷ EELKKA, *ibid.*, Rahamägi Langile 15.2.1936.

⁶⁴⁸ EELKKA, *ibid.*, Lang Rahamäele 19.2.1936.

⁶⁴⁹ EELKKA, *ibid.*, Rahamägi Headlamile 21.2.1936 ja 27.2.1936.

⁶⁵⁰ EELKKA, *ibid.*, Lehtonen Rahamäele 25.2.1936.

⁶⁵¹ EELKKA, *ibid.*, Rahamägi Schmidtile 15.2.1936.

5. märtsi „Eesti Kirik” andis esileheküljel teada, et piiskop Rahamäele on tulnud Canterbury peapiiskopilt kutse osa võtta nõupidamiselt Londonis Eesti ja Inglismaa kiriku koostöö asjus. „Koostöö anglikani kirikuga annaks mõndagi kasulikku meie kirikule, sest anglikani kirik on tuntud oma elulähedusega,” kirjutas leht. Lugejaid informeeriti, et läbirääkimiste aineks on mõlemate kirikute organisatsiooni ja õpetuse aluste küsimused. Samuti pidas kirikuleht vajalikuks toonitada, et eraviisiliselt algasid läbirääkimised juba siis, kui H. B. Rahamägi piiskopiks valiti, nüüd siis olid need rõõmustaval viisil tagajärgi andmas.⁶⁵²

Piiskop Rahamägi asus teele Inglismaa poole reedel, 13. märtsi pärastlõunal väljunud rongiga. Sõit kulges korduvate pikemate peatuste ja ümberistumistega läbi Euroopa. Tartust tuli peale J. Taul. Järgmisel päeval jõudis rong Ida-Preisi aladele. „Piiril nägime esimesi haakristlasi, märkasime nende erilist tooni nende ülesastumises, nende toonis oli nagu palju impulsiivset jõudu,” meenutas Taul. Eestlaste käest uuriti, kas neil on kaasas sotsialistlikku või kommunistlikku kirjandust. Järgmine öö veedeti Königsbergis. Pühapäeva hommikul sadas lund, Rahamäel ja Taulil oli paar tundi aega, et kirikusse minna. Ühes kirikus kuulasid nad ära algusliturgia ning läksid siis teise, kus oli parasjagu leeripüha. Kirik oli rahvast täis ja vaimulik kutsus leerilapsi üles võitlusse kõige selle vastu, mis on *undeutsch*. Königsbergist jätkus sõit Berliini. „Piiskopil oli muusa peal ja ta kirjutas oma kavatsetava uue raamatu sissejuhatuse ja ühe peatüki rongis,” tähendas Taul reisimärkmetesse.⁶⁵³ Neljandal reispäeval kulges teekond Kölni ja sealt Belgia sadamalinnast Ostendesse. Ülesõit Inglismaale kestis kolm tundi. Reisi viimane osa viis Doverist Londonisse, Victoria jaama jõuti juba õhtuhämaruses. Saatkonnast vastu saadetud auto viis Rahamäe ja Tauli otse Lambethi paleesse. Külaliste auks andis õhtusöögi peapiiskop Lang, ka Läti peapiiskop oli juba kohale jõudnud.

Esimene Inglismaa ning Läti ja Eesti kirikute vaheline teoloogiline konverents, nagu seda nimetati, peeti sealsamas Lambethi palees 17.–19. märtsini 1936. Anglikaane esindasid Gloucesteri, Wakefieldi ja Fulhami piiskop, Chichesteri toompraost ja veel kolm preestrit, lätlasi peapiiskop Grünbergs, Riia praost Adolf Kundzins ja pastor Edgar Rumba, eestlasi piiskop Rahamägi ja dr. Jaak Taul. Konverentsi käik on üldjoontes dokumenteeritud. Esimese päeva – teisipäeva – hommikul sessioonil võeti kõne alla pühakiri ja kiriku usutunnistuslikud alused (s.h. kiriku õpetusautoriteet ja traditsioon), õhtupoolikul sakramentide jt. kiriklike talituste (ristimine, konfirmatsioon, piht ja laulatus) küsimus. Kolmapäeval jätkati armulaua temaga, neljapäeval käsitleti vaimulikku ametit.

Avakõnes meenutas Canterbury peapiiskop Lang, et kolme kiriku kokkusaamine lähtub 1930. aasta Lambethi konverentsi resolutsioonist, mis volitasid teda asutama komisjone suhtlemiseks Soome ja teiste Skandinaavia kirikutega.

---

⁶⁵² EK nr. 10, 1936, lk. 1.

⁶⁵³ EK nr. 15, 1936, lk. 5.

Konverents oli võtnud arvesse, et Uppsala peapiiskop oli pühitsenud ametisse Läti ja Eesti kirikupead. Canterbury peapiiskopi jaoks olid algavad kõnelused osa Kristuse kiriku laiematest ühtsuspüüdlustest. Ta avaldas lootust, et protestantlikesse kirikutesse õnnestub tuua täielikumal määral katoolset usku ja katoolse usu säilitanud kirikutesse jällegi protestantlikku indu. „Meie ideaaliks on luua Jumala ettehooldusel nähtav ühtsus praegu lahutatud Kristuse kirikute vahel,” ütles ta, „mitte ühetaolisus, vaid et igaüks peab ühe usu ja korralduse osaduses kinni oma traditsioonidest.” Oma vastuses ütles peapiiskop Grünbergs, et Läti kirikul on seljataga rahutud ajad, võidelda tuli nii jumalaeitamise kui usulise ükskõiksusega. Seetõttu on nad rõõmsad, kui leiavad kontaktidest teiste kristlastega tuge. Kiriku elu välised vormid võivad erineda, kuid ühendajaks on üks Issand, üks usk, üks ristimine ja Jumala armastus. Ta oli tänulik, et Inglise kirikuvõimud tundsid huvi tema väikese kodumaa ja noore kiriku vastu. Rahamäe kõne oli rajatud Kristuse palvele, „et nad oleksid üks” (Jh 17:22). Piiskop märkis, et Eesti kirikut ähvardab oht kolmest suunast – idast ateismi ja kommunismi mõju, lõunast Rooma propaganda ja läänest „saksa kristluse” uustõlgendused. Kutse tulla Inglismaale näitab aga, et Eesti ei seisa nende ohtude vastu üksi.⁶⁵⁴

Sissejuhatavate kõnede järel tutvustas piiskop Headlam Eesti ja Läti delegatsioonile Lambethi konverentsi poolt seatud aluseid kõneluste pidamiseks teiste kirikutega. Lepiti kokku, et vaatluse alla võetakse pühakiri, usutunnistused, sakramendid ja vaimulik amet. Pärast Rahamäe ja Grünbergsi mõningaid selgitusi Eesti ja Läti kiriku kohta asutigi käsitlema pühakirja, usutunnistusi ja traditsiooni. Gloucesteri piiskop luges ette 39 usuartikli 6. artikli, mis sätestas pühakirja ainsa usunormina („Püha Kiri sisaldab kõiki õndsuseks vajalikke asju”) ja määras kindlaks kaanoni ulatuse. Piiskop Rahamägi tutvustas omakorda EELK põhikirjas loetletud õpetuslikke aluseid. Jutt veeres ka uutele piiblitõlgetele, millega nii Eestis kui Lätis parasjagu tegeldi. Mainiti, et mõlemas kirikus loetakse ja hinnatakse apokrüüfe, kuid neid sisaldasid ainult kohalikud piiblitrukid, kuna Briti ja Välismaa Piibliseltsi väljaannetes need puudusid. Järgnevalt peatus piiskop Headlam artiklitel 20 ja 34, mis käsitlesid kiriku autoriteeti ja traditsiooni. Ta selgitas, et Inglismaa Kirik tunnustab esimese nelja oikumeenilise kirikukogu autoriteeti, kuigi seab pühakirja esikohale, ning tundis huvi, milline on Läti ja Eesti kiriku suhtumine üleilmsetesse kirikukogudesse. Rahamägi vastas, et kirikukogude koostatud usutunnistusi loetakse jumalateenistusel ning et nelja üleilmse kontsiili autoriteet leiab kahtlusteta tunnustamist Augsburgi usutunnistuses ja *Liber Concordiae*’s. Edasises diskussioonis leiti, et kõik osapooled tunnustavad täielikult Nikaia, apostlikku ja Athanasiuse usutunnistust. Läti ja Eesti esindajad nõustusid kirjalikult formuleeritud seisukohaga, et kirikute taasühinemisel on usutunnistustes väljendatud fundamentaalsed usutõed piisavaks aluseks ning iga konfessiooni sekundaarsete formuleeringute, nagu anglikanismi usuartiklid või luterlikud usutunnistuskirjad,

---

⁶⁵⁴ *Conferences* 1938, lk. 9–11.

järgimist ei tuleks teistele kirikute peale suruda. Dr. Raven tundis seejuures huvi, kas Inglismaa Kiriku arusaam õigeismõistuõpetusest rahuldab luterlasi. Baltlased vastasid, et neid rahuldab täielikult 39 usuartikli 11. artiklis väljendatud seisukoht.⁶⁵⁵

Teine sessioon toimus teisipäeva pärastlõunal, teemaks sakramendid ja talitused. Alustuseks andis Rahamägi üle ristimis- ja armulauatalituse korrad, mis olid tõlgitud inglise keelde. Märjiti ära, et need korrad on samad nii Eestis kui Lätis. Seejärel selgitas piiskop Headlam anglikaanide positsiooni. Tema sõnul tunnistas Inglismaa Kirik üldiselt õndsusvajalikuna kahte sakramenti – ristimist ja armulauda, kuigi terminit „sakrament” kasutati vahel ka niisuguste talituste kohta nagu ordinatsioon, konfirmatsioon, piht ja laulatus, millest usutakse, et need vahendavad kristlastele armu. Rahamägi vastas, et Eestis ja Lätis ei nimetata neid talitusi sakramendiks. Edasi asuti iga talitust eraldi käsitlema, põhilisteks sõnavõtjateks olid Eesti poolelt piiskop Rahamägi ja lätlastel praost Kundzins ja peapiiskop Grünbergs. Hr. Moss uuris luterlastelt ristimise ja õigeismõistmise vahekorra kohta. Rahamägi vastas, et ristimises saab iga ristitu Jumala lapseks ja Kuningriigi pärijaks, kuid sõltub igauhest endast, kuidas ta neid ande kasutab. Hr. Mossi huvitas veel, kas luterlased käsitlevad ka konfirmatsiooni kui Jumala andi. Praost Kundzins vastas talle, et iga usutoiming on Jumala and, ning tõi siis näiteid õigeusu kiriku salvimise praktikast, mida tundsid hästi ühtviisi lätlased ja eestlased. Järgnevalt käsitleti pihti ja abielu. Selgitati, et Lätis ja Eestis ei peeta laulatust sakramendiks ning kodanliku ja kirikliku abielu vahel tehakse vahet. Rahamägi märkis, et kiriku liikmetelt nõutakse kiriklikku abiellumist, kodanliku abielu sõlmimine ilma kirikliku laulatusest tähendaks enese väljajätmist kiriku sotsiaalsest elust. Kõneks tuli ka abielulahutuse küsimus ning kirikute praktika lahutatud isikute kohtlemisel.⁶⁵⁶

Kolmapäeva hommikupoolsel sessioonil võeti kõne alla armulaua küsimus. Piiskop Headlam uuris, kas Läti ja Eesti kiriku armulauaõpetus on sama, mis on esitatud luterlikes usutunnistuskirjades. Ta nentis ka, et Inglismaa Kirikus leidub selles osas erinevaid arusaamu. Rahamägi märkis vastuseks, et luterlik arusaam armulauast on *via media* roomakatoliku ja zvingliaanliku lähenemise vahel – armulaud ei ole pelgalt mälestamine, vaid Kristuse and iseenda näol. Koosolijad leidsid, et armulauaõpetuses ollakse põhimõtteliselt ühte meelt. Edasi kaldus jutt õpetuslikult küljelt praktikale. Jumalateenistusest kõneledes rõhutas Rahamägi, et selles on kaks kõrgpunkti, nimelt jutlus ja armulaud. (Sõna ja sakramendi võrdväärne hindamine liturgilises praktikas oli talle oluline vaade, mida ta rõhutas näiteks kirikukogu jumalateenistusel peetud jutluses 1938. aastal.) Rahamägi andis ka teada, et Eestis võib piiskopi loal kasutada alternatiivset, rikkalikumat liturgiat, ning et usuteadlaste konverentsil oli arutatud küsimust, kas armulauda tuleks pühitseda igal pühapäeval. Läti kiriku praktikast andis ülevaate praost Kundzins, Inglismaa Kiriku tavadest piiskop

---

⁶⁵⁵ *Ibid.*, lk. 12–16.

⁶⁵⁶ *Ibid.*, lk. 16–19.

Headlam. Samuti tuli vaatluse alla nii Eesti kui ka Läti kiriku agendas sisalduv armulauupalve, mis oli juba varem inglise keelde tõlgitud.⁶⁵⁷

Õhtupoolikul olid baltlased kutsutud lord Dickinsoni juurde parlamendi ülemkotta kella poole viie tee. Lord Dickinson pidas tervituskõne, milles tuletas meelde inglaste abi Vabadussõjas ja väljendas oma sümpaatiat Balti rahvaste vastu. Seejärel tutvuti ülemkoja tööga, kus parasjagu arutati piimaküsimust. Nimelt oli Winchesteri piiskop algatanud küsimuse, et lastele tuleks võimaldada rohkem piima kui tervislikku toiteainet. Lordide koja liikmete (kelle hulka kuulus ka 30 piiskoppi) parukad ja traditsiooniline rõivastus jätsid baltlastele huvitava mulje. Õhtusöögi andis külaliste auks kanoonik lord Douglas Athanaeumi klubis, söögilauas istuti hilise õhtutunnini. Lord Douglase tervituskõnele vastasid nii Rahamägi kui Grünbergs, esimene kiitis Inglismaa päikesepaistet, mida pidas vastuvõtjate seesmise südamesoojuse peegelduseks.⁶⁵⁸

Konverentsi viimase päeva hommikul võeti kõneks vaimuliku ameti küsimus, millest oli teada, et selles esineb poolte seisukohtades erinevusi. Sessiooni juhatas sisse Headlam, kes ütles, et tema teada ei pea luterlased piiskopiameti küsimust eriti oluliseks, seevastu anglikaanide jaoks on tegemist üliolulise küsimusega. Anglikaane oli selle eest kritiseeritud, eriti usu ja kirikukorra maailmakonverentsil. Valdav osa neist ei pooldanud vähemuse (s.t. anglo-katoliikliku tiiva) seisukohta, et ilma piiskoplikult ordineeritud vaimulikkonnata pole ka kehtivaid sakramente, kuid oli samas siiski veendunud, et ilma ajaloolise piiskopiametita ja ühtsel alusel seisva vaimulikkonnata ei ole võimalik saavutada kindlat ja püsivat alust kirikute taasühinemiseks. Headlami jaoks oli kirikuühtsus vajalik muuhulgas selleks, et kaitsta kirikut totalitaarse riigi rünnakute eest paljudes maades. Ühtsuse suudab aga tagada traditsiooniliste reeglite ja ordinatsioonikorra järgi kujundatud vaimulik amet, kusjuures nende reeglite allikaks tuli pidada ühtse, jagunematu kiriku traditsiooni. Sakramentide kohta lisas ta, et iga sakramendi toimetajaks on Kristus ise ning just seetõttu ei saa anglikaanid uskuda, et Kristus keelaks oma õnnistust kellelegi, kes siiralt Teda otsib. Chichesteri toompraost selgitas omakorda, et nende esmaseks kohuseks on ühtse kiriku traditsioonilise ametikorralduse säilitamine. Tema arvates võis kiriku ühtsust taastada ainult tagasi pöördudes selle traditsiooni juurde, kuigi nad olid valmis tunnistama, et vaimulik amet nendes kirikutes, kus polnud piiskoppe, on samuti Jumala poolt õnnistatud. Ta oli seisukohal, et sõna ja sakramendi amet on Piibli ja usutunnistuste kõrval kirikuelu põhialuseks.⁶⁵⁹

Luterlikku ametikäsitlust tutvustades viitas piiskop Rahamägi vastuseks Augsburgi usutunnistuse 14. artiklile („Kirikuvalitsemise kohta õpetatakse, et mitte keegi ei või kirikus avalikult õpetada, jutlustada ega sakramente jagada, ilma et ta oleks selleks korra kohaselt kutsutud.”) ning selgitas, et Lutheri järgi

---

⁶⁵⁷ *Ibid.*, lk. 19–21.

⁶⁵⁸ *EK* nr. 15, 1936, lk. 3 (Rahamägi); *EK* nr. 16, 1936, lk. 3 (Taul).

⁶⁵⁹ *Conferences* 1938, lk. 21–22.

peab vaimulik olema korra kohaselt ametisse kutsutud (*rite vocatus*). Ta oli seisukohal, et tänapäeva kristlik kogudus pärineb igati seaduspäraselt varakristlikust kogudusest, ning rõhutas, et vaimulik amet tuleb Kristuselt. Läti peapiiskop ütles, et nemad ei pane põhirõhku piiskopiameti suktsessioonile. Pastoritel, keda ordineerisid superintendendid, olid samad õigused kui nendel, kes olid ordineeritud piiskopi poolt. Nad hindavad piiskopiametit ja hindaksid ka suktsessiooni, kui see tugevdab piiskopiametit. Läti peapiiskoppe oli seni ametisse seatud, kuid konkreetselt tema pühitsemise küsimus pidi arutusele tulema alles järgmisel kirikukogul.⁶⁶⁰ Läti saksakeelne vähemus, nagu ka riigisakslased, suhtusid piiskopiametisse umbusklikult.

Selle peale andis Rahamägi teada, et tema oli ametisse pühitsetud Uppsala peapiiskop Eidemi, Tampere piiskop Lehtoneni ja Läti peapiiskop Grünbergi poolt Rootsi korra järgi. Tal oli kirikujuhtimisel abiks neli piiskoplikku vikaari, kuid need ei olnud piiskopiks pühitsetud. Piiskop võis vajaduse korral ordineerimise õigust delegeerida, eriti kui silmas pidada, et Eestis oli vaid üks piiskop. Praktikas oli ta küll alati ise ordineerinud.

Luterlaste üldine lähenemine vaimulikule ametile ja vabam arusaam ordinatsioonist anglikaanidele just väga ei meeldinud. Piiskop Headlam märkis, et selles asjas on Inglismaa Kiriku ning Läti ja Eesti kiriku vahel tõeline erinevus. Inglismaal ei tohi preester mitte mingil tingimusel ordineerida, kuigi preestriordinatsiooni korral ühinevad presbüterid käte pealepanemisel piiskopiga. Kui Inglise ning Läti ja Eesti kiriku vahel tekib lähem ühendus, siis tuleks ette näha võimalus, et anglikaani piiskopid osalevad tulevikus uute piiskoppide pühitsemisel. Anglikaani ordinatsioonil rõhutatakse, et piiskopid, preestrid ja diakonid ordineeritakse üldise Kristuse kiriku, mitte üksnes kohaliku kiriku ametisse. Rahamägi kostis selle peale, et nende intentsioon on sama, kuigi see ei ole ordinatsioonikorras nii selgesti väljendatud. Veidi hiljem täiendas ta, et kui minevikus rõhutati rohkem Lutheri formuleeringut, siis nüüd pannakse suuremat rõhku Kristuse enda sõnadele ning ordinatsiooni nähakse seadmisena Kristuse kiriku ametisse. Dr. Rumba selgitas, et kui anglikaanid rõhutavad kolmeastmelist vaimulikku ametit, siis luterlased näevad piiskopi ja presbüteri erinevust pigem funktsionaalsena, ülesannete ja mitte ametiastmete erinevusena. Praktikas ordineerib ka Lätis alati piiskop. Rahamägi lisis, et usklike üldine preestriamet on nende jaoks tähtis, kuid ordinatsiooniga antakse kandidaadile eriline amet, ning see ei ole ordineerija, vaid Kristuse töö. Kuna üldise preestreluse teema oli juba jutuks tulnud, küsis Läti peapiiskop, milline on Inglismaa Kiriku seisukoht usklike üldise preestriameti osas (ilmselt pidas Grünberg

---

⁶⁶⁰ Läti esimene piiskop Karlis Irbe, kelle pühitsesid 1922. aastal ametisse peapiiskop Söderblom ja piiskop Kukk, oli 1931. aastal tagasi astunud seoses vastuoludega Riia toomkiriku kuuluvuse pärast. Uppsala peapiiskop Eidem oli küll kutsutud tema järeltulijat ametisse pühitsema, kuid Rootsi kirikupea soovis, et piiskop Irbe võtaks talitusest osa. Viimane oli aga keeldunud ja nii jättis ka Eidem tulemata. Vt. *Together in Mission and Ministry* 1996, lk. 117; Talonen 2005, lk. 156–157.

silmas ilmikute meelevalda hädaolukorras sakramente pühitseda). Piiskop Headlam vastas, et anglikaanidel ei ole regulatsiooni selliseks juhtumiks, kui kristlaste ühendusel ei ole pika aja jooksul võimalik osa saada preestri teenimisest. Headlami sõnul oli piiskoppide enamus Lambethi konverentsil asunud seisukohale, et juhul kui ei peaks olema võimalik sakramenti vastu võtta piiskoplikult pühitsetud vaimuliku käest, võivad anglikaanid osa saada ka mittepiiskoplike kirikute sakramentidest. Ta selgitas, et see seisukoht kajastab traditsioonilist anglikaani vaadet Mandri-Euroopa protestantidele, kes olid reformatiooni käigus kaotanud piiskopiameti, kuid seda mitte oma süü tõttu – neid ei tuleks käsitleda lahkulööjatena. Piiskop Rahamägi avaldas seisukohta, mis ei kõlanud just eriti kõrgkiriklikult, et vaimulike puudumisel võib ka ilmik hädaolukorras armulauda pühitseda, kuna sakramendid on antud Jumala poolt. Samas olid nii tema kui praost Kundzins seda meelt, et nende kirikurahvas hindab kõrgelt korra kohaselt ordineeritud ametikandjaid.⁶⁶¹

Konverentsi lõpetas Gloucesteri piiskop tõdemusega, et mõlemad pooled on oma seisukohad esitanud, konkreetseid otsuseid ei ole langetatud ning edaspidi tuleb korraldada veel üks konverents, mis võiks anda lõpliku tulemuse. Lepiti kokku, et see peetakse 1937. aastal nii Riias kui Tallinnas. „Jumal annaks, et 1937. a. külaskäigu puhul loodud sidemed veel tugevneksid ja õnnistusrikasteks saaksid nii suurele vanale anglikaani kirikule kui ka Eesti ja Läti evang. lut. usu kirikutele,” soovis Rahamägi hiljem kirikulehele kirjutatud ülevaates. Talle oli kõik kogetu, iseäranis anglikaani kiriku juhtide ja ametikandjate sõbralik ja vennalik suhtumine jätnud sügava mulje.⁶⁶²

Pärast konverentsi ei sõitnud Rahamägi ja Taul kohe tagasi, vaid jäid veel mõneks päevaks Inglismaale. Reedest esmaspäevani, s.o. 20.–23. märtsini viibisid nad piiskop Headlami külalistena Gloucesteris, mida Rahamägi pidas peaaegu niisama tähtsaks ja huvitavaks kui Londonis viibimist – seal võis nii linnas kui maal tundma õppida anglikaani kiriku elu, jumalateenistusi, konfirmatsiooni, vaimulike ja koguduseliikmete kodust elu.⁶⁶³ Tauli teatel külastasid nad laupäeval peale Gloucesteri ja selle vana katedraali veel üht iidvana kirikut Tewkesburys. Pühapäeval oldi teenistusel Gloucesteri katedraalis. Tauli hinnangul oli kuulnud jutlus pildirikas ja vastas „meie jutlusele”, samuti olid koorilaulud väga ülevad. Järgnevalt tutvusid nad ka ühe Eesti oludest erineva tavaga – selgus, et Inglismaal õnnistab leerilapsi ainult piiskop. Headlam palus neil nimelt kaasa tulla Botton on the Mounti kirikusse, kuhu oli toodud kolme-nelja kohaliku koguduse leerilapsed. Jumalateenistus oli siiski ilma armulauata.

Tagasisõit kulges üle Brüsseli, Acheni ja Berliini. Läti peapiiskop jäi neist maha Aachenisse. Berliinis pidas parasjagu kõnet Adolf Hitler, kelle esinemine kanti üle ka raudteejaamas. Nii said Rahamägi ja Taul oma kõrvaga kuulata füüreri kihutuskõnet ja oma silmaga näha natsiloosungeid. Tagasi koju jõudsid

---

⁶⁶¹ *Conferences* 1938, lk. 22–24.

⁶⁶² *EK* nr. 15, 1936, lk. 3.

⁶⁶³ *EK* nr. 14, 1936, lk. 1.

nad alles neljapäeval. „Ilus reis oli seljataga. Nagu unenägu oli ta möödas,” kirjutas Taul. „Jäi palve, et Issand ise õnnistaks neid tulemusi Eesti kirikule, mida olime suutnud saavutada läbirääkimiste ja isiklike tutvuste kaudu.”⁶⁶⁴

4.2.2. Kirikuringkondade reaktsioone

Anglikaanide lähenemispüüded Põhjamaade luterlikele kirikutele, sealhulgas kõnelused Soome kirikuga, olid Eesti kirikuringkondades üldiselt juba varem teada. Näiteks avaldas „Eesti Kirik” 6. detsembril 1934 lühikese artikli „Anglikaani ja Soome kiriku sõprusleping”, milles märgitakse, et see on ärganud Soomes suurt tähelepanu ja on mõnede arvates üks tähtsamaid sündmusi Soome uuemas kirikuajaloos, kuid ei tähenda samas mingisugust järeleandmist usutunnistuse suhtes ega puuduta kiriku sisemist korraldust ja kombeid. Praktiliselt on aga leping tähtis eriti välis- ja meremisjoni tööle ning Austraalias ja Ameerikas elavatele soomlastele, samuti võivad nüüd mõlemad kirikud hakata käsikäes töötama Aafrika misjonialal.⁶⁶⁵

Konservatiivide seas see kokkulepe paraku nii optimistlikke meeleolusid ei ärganud, pigemini vaadati nendele arengutele umbusuga. Nagu H. Põld nentis väljaandes „Meie Misjon”, ei teinud anglikaanid läbirääkimistel mingeid järeleandmisi, seevastu olevat luteri kiriku ühinemised teiste kirikutega toonud ikka ainult allajäämist. Põllu jaoks oli problemaatiline anglikaanide armulauaõpetus, mis tegevat armulaua annid, Kristuse ihu ja vere, sõltuvaks vastuvõtja usust. Ta nägi ka erinevust piiskoppide õnnistamises, mida luterlikus kirikus võivad toimetada mittepiiskopid. Pealegi olevat see lähenemine alles anglikaani usu mõju algus.⁶⁶⁶ Järgmises numbris märkis ta, et kui Soome kirik peaks tõesti järgi andma anglikaanide nõudele, et ainult teine piiskop ja mitte näiteks toompraost võib uut piiskoppi ametisse seada, siis „lakkaks ta olemast usutunnistuse-line lutherline kirik”.⁶⁶⁷

Piiskop Rahamäe sõit Londonisse, mis oli avalikkusele tulnud üsna ootamatult, häiris eeskätt baltisaksa pastoreid. Võimalus, et Eesti kirik kaugeneb üha enam „Saksa emakirikust” ja hakkab libisema Inglismaa anglikaanikiriku mõju-sfääri, oli neile soovimatu areng. Sestap püüdis Saksa praostkonna praost Konrad von zur Mühlen Rahamäe enda käest teada saada anglikaanidega peetud kõneluste sisu kohta, kuid kuulis piiskopilt peamiselt vaid seda, kui hästi oli teda Londonis vastu võetud. Mühlen ise oli seda meelt, et kontaktid Canterbury

---

⁶⁶⁴ EK nr. 16, 1936, lk. 4.

⁶⁶⁵ EK nr. 49, 1934, lk. 389.

⁶⁶⁶ *Meie Misjon*, nr. 1, 1935, lk. 11.

⁶⁶⁷ *Meie Misjon*, nr. 2, 1935, lk. 23.

Tooliga olid pigemini poliitilist laadi ning seotud eestlaste orientatsiooni-muutusega, kuid usulis-teoloogilises mõttes ei ole neil mõju Eesti kirikuelule.⁶⁶⁸

Teoloogilise külje pealt oli anglikaanide taotlusi ja soomlastega peetud läbi-rääkimisi analüüsinud Jaak Taul, keda võib pidada kahtlemata parimaks angli-kanismi tundjaks ja tutvustajaks tollases Eestis.⁶⁶⁹ Suhted anglikaanidega tulidki kõne alla 27.–29. jaanuarini 1937 peetud usuteadlaste konverentsil, kus Jaak Taul pidas tutvustava iseloomuga teoloogilise ettekande (kõnealune ettekanne „Kirikute reüniooni dogmaatilised alused Lambeth-konverentside otsustes” või õigemini selle kokkuvõtte jagati trükitud kujul konverentsi liikmetele, kuid avaldati osaliselt ka „Eesti Kiriku” 1937. aasta numbrites).⁶⁷⁰ „Ala, kus meie inglasi pea üldse ei tunne, on kirik ja usuelu,” nentis Taul alustuseks, ning tal oli kahtlemata õigus.⁶⁷¹ Järgnevalt tutvustaski ta kuulajatele Lambethi konverent-side resolutsioone kirikute taasühinemise valdkonnas, eriti nn. *Lambeth Quadri-lateral*’i nelja punkti, ning anglikanismi usuartiklite õpetuslauseid pühakirja, usutunnistuste, sakramentide ja vaimuliku ameti küsimuses, aga samuti läbi-rääkimistel teiste kirikutega üles kerkinud kitsaskohti. Sellele harivale ette-kandele vaatamata avaldati järgnenud sõnavõttudes anglikaanidega suhete loo-mise osas päris tõsiseid kahtlusi ja koguni vastuväiteid, seda just alalhoidlike luterlaste leerist. Näib, et peamiseks kartuseks oli anglikaani kiriku „kato-liiklikkus”. Harald Pöld deklareeris, et Soome ja Eesti kirik ei otsi midagi Inglismaalt, ning avaldas soovi, et „meie Piiskop ei võetaks lõksu inglaste poolt”. Õp. Treumann kuulutas otse, et kalduvust katolitsismile ei ole Eestis võimalik teostada, Samuel Eberhard aga seletas: „Luterlisel alusel seistes pole meil võimalik ühendust leida Inglise kirikuga eriti *successio apostoliae*’t silmas pidades. Sakramendid on anglikaani kirikus väga ebamääraselt vormuleeritud – sääal pole midagi konstantset. Tõeküsimus on sääal kõrvaline küsimus. Pääasjaks on sääal kirikuvalitsuse küsimus ja kiriku ühtsusküsimus.” Pastor Frey küsis koguni: „Milleks meil usupuhastust vaja oli, kui meie ühineme angli-kaanidega?”⁶⁷²

Konverentsil kõneldust ülevaate teinud „Päevalehe” teatel ütlesid saksa vaimulikud eesotsas Kunda õp. Eberhardiga, et nad on sellest otse häiritud, et Eesti ev.-lut. kirik otsib ühendust Inglise kirikuga, „kus pole õieti mingit usku”. Sõnavõtjad rõhutasid, et Eestil kui usuisa Lutheri kodumaal (*sic!*) ei ole kohane otsida kontakti Inglise kirikuga ja selle õpetusega. Eesti soost õpetajad aga küsinud oma saksa ametivendadelt, et mis sünnib praegu Saksamaal ja mis seal

⁶⁶⁸ Ketola 2000a, lk. 286–287. Vt. ka K. von zur Mühleni hinnangut väljaandes *Deutsches Kirchenblatt* nr. 5, 8.5.1936, lk. 35 ja nr. 5, 8.5.1937, lk. 35.

⁶⁶⁹ Vt. Taul 1936; J. Taul. *Soome ja Inglise kirikute lähenemisest*. Tallinn, 1938. (Vt. ka *EK* nr. 24, 1938, lk. 3–4).

⁶⁷⁰ *EK* nr. 5–11, 1937.

⁶⁷¹ *EK* nr. 5, 1937, lk. 3. Olgu lisatud, et kõrgkiriklikust liikumisest Inglismaal oli äsja saksakeelsele lugejale kirjutatud väljaandes *Deutsches Kirchenblatt* nr. 1, 1937, lk. 3–5 („Die englische Hochkirche”).

⁶⁷² EELKKA, UK 1937, lk. 5a.

õieti usust on järele jäänud. Üldiselt aga pooldanud vaimulikud Eesti ja Inglise kiriku vahel kontakti loomist ja suhtusid Tauli ettekandesse heatahtlikult.⁶⁷³

Niisiis häiris konservatiivne anglikaanide kõrgkiriklikkus, rõhuasetus välistele kommetele ja struktuuridele, vaimuliku ameti ja apostliku suksessiooni rõhutamine, ebamäärane sakramendiõpetus ja aktiivne osavõtt oikumeenilisest liikumisest. Võimalik, et kahtlust äratas veel Inglismaa Kiriku kui riigikiriku staatus. Õpetuslikust seisukohast võib nende etteheidete ja kahtluste kohta öelda, et Kolmekümne üheksas usuartiklis formuleeritud anglikaani armulauaõpetus on tõepoolest kalvinistliku ilmega. Rahamägi oli sunnitud selgitama, et see on eksiarvamus, „nagu oleks anglikaani kirik katoliikline, samuti nagu ei oleks sääli tõde tähtis.” Piiskopi arvates on vaja üksteist tundma ja hindama õppida, „ilma oma vara käest andmata”. Niisamuti rõhutas Taul, et tutvudes anglikaani kirikuga „rikastuksime usulise elu poolest.”⁶⁷⁴

Konverentsi järel kirjutas Aunver kirikulehe esileheküljel aruteludest suhete üle anglikaani kirikuga. „Ebamääraselt näiteks on võetud meie kiriku suhteid Anglikani kirikuga,” kirjutas ta. „Kui küll vaikinud on kõnelused n. n. kõrgekiriku taotlustest meie evangeelses kirikus, siis ometi avaldus ka konverentsil teatud umbusaldus Anglikani kiriku kristlike kirikute taasühenduse püüete kohta, nagu oleks selles tegemist mingisuguse poliitilise aktsiooniga.”⁶⁷⁵ Aunver avaldas lootust, et dr. J. Tauli põhjalik ettekanne suutis suurel määral need kahtlused hajutada. Ta pidas ka väga tähtsaks, et Eesti kirik tahab teadlikult täita oma osa kristlike kirikute ühinemistöö ülesandes, tingimusel, et ta kindlalt seisab oma õpetuslikel tõekspidamistel.

Näib siiski, et Tauli ettekanne ei suutnud sugugi mitte kõikide teoloogide ja vaimulike kahtlusi hajutada. 1938. aasta „Akadeemia” 5. numbris ilmus *Civis ecclesiasticus*’e varjunime all Elmar Salumaa artikkel „Meie usu- ja kiriku elu välisorientatsioonist”, mis oli kirjutatud juba pärast EELK ja Inglismaa Kiriku kokkuleppe allakirjutamist 1938. aasta jaanipäeval (vt. allpool). Eesti oma teoloogiat ja rahvalähedast-rahvuslikku kirikut pooldav Salumaa oli igasugustele võõrapärastele eeskujudele orienteeritud püüdluste suhtes ülimalt skeptiline:

Nimelt: küsitav on, mis suhtes inglise kirik meile ligem on. Oma konfessionaalselt ilmelt on ta võrratult kaugem, oma traditsioonidelt võõras samuti kui saksa kirikki, omalt teoloogialt, vähemalt selle evangeelses osas, inglispärastatud saksa koopia. Kui meie nüüd suure õhinaga hakkaksime kopeerima seda, mis inglise kiriku- ja usuelus ehk meeldib, siis oleks see ainult mööbli ümberpaigutamine toas, aga mitte uus sisustamine. Muidugi on inglise kirikult palju õppida – nagu igal kasvaval inimesel palju õppida on täiskasvanud džentelmenilt. Kuid kui niisugusel õppimisel puudub tõeline oma, kui seal ainult välispidi järele

---

⁶⁷³ *Päevaleht* nr. 27, 27.1.1937, lk. 4 („Saksa soost õpetajad on häiritud Eesti kiriku kontakti loomisest Inglise kirikuga”).

⁶⁷⁴ EELKKA, UK 1937, lk. 5a.

⁶⁷⁵ *EK* nr. 5, 1937, lk. 1.

tehakse seda, mis vahest silmale ilus näha või ka kõrvale kaunis kuulata – siis ei kasva meie usu- ja kirikuelu kaugeltki iseseisvamaks. Meie looksime siis näiva õhuvahetuse abil illusioone, et järgnev põlv taas parajal ajal võiks meie kirikule ette heita võõrapärasust inglise arvel. Seepärast ei ole ka õige tulla avalikkuse ette väitega, et nüüd oleme andnud surmahoobi sakslusele endi kirikus. Ei – me oleme vaid endisele võõrapärasusele lisandamas uut.⁶⁷⁶

Samas leidis Salumaa, et Eesti kiriku konfessionaalne külg seob teda paratamatult luterliku emamaaga ja emakirikuga (s.t. Saksamaaga ja sealse luterliku kirikuga). Asi polevat mingi uue, rahvuspärase konfessiooni kujundamises, vaid selles, kui võrd genuiinse luterlusega EELK-s veel üldse tegemist on. Genuiinselt luterlik polnud Salumaa arvates enam 19. sajandi saksa teoloogia, genuiinne luterlus olevat ka tänapäeva saksa mõtlemisele võõraks jäänud. Anglosaksi „hädaohu” suhtes arvas ta, et inglise mõju ei saa olema suur esiteks ruumilise lahutuse ja teiseks praeguse generatsiooni vähese inglise keele oskuse tõttu: „Mille abil võiks viljakamalt kontakti saavutada, on eesti usuteadlastele töötamise võimaldamine inglise ülikoolis – kuid seegi töötab jääda üksikute eralõbuks. Nii pole sellel äsjaloodud sidemel meie kiriku välisorientatsiooni parandamiseks tegelikult kaugeltki neid tulemusi loota, mida sealt esialgu arvatakse paistvat.”⁶⁷⁷

Seega võib öelda, et piiskop Rahamäe anglikaanikirikule suunatud oikumeeniline kurss sattus nii baltisaksa ja üldse harjumuspärasest Saksa-orientatsiooni pooldavate kui ka Eesti kirikuelu ja teoloogiat rahvuslikumaks muutmist toetavate vaimulike ja teoloogide kriitika alla.

4.2.3. Teine Inglise-Balti konverents 1938

Algselt arvestati sellega, et teine Inglise-Balti konverents või õigemini kõnelustevoor võib toimuda juba 1937. aastal. Mitmesugustel põhjustel see lootus ei täitunud. Veebruaris 1937 kirjutas Rahamägi piiskop Headlamile ning palus konverents järgmisele aastale edasi lükata, võttes arvesse Läti kiriku soovi ja seda, et Inglismaal pidi sel aastal toimuma kaks rahvusvahelist oikumeenilist konverentsi.⁶⁷⁸ Ta sai peatselt Gloucesterist vastuse, et anglikaanide delegatsioonil olnukski tiheda ajakava tõttu raske täies koosseisus Balti riikidesse sõita ning et järgmine aasta sobiks ka neile paremini.⁶⁷⁹ Jõululaupäeval 1937 kirjutas Rahamägi taas Headlamile, olles vahepeal konsulteerinud Läti peapiiskopiga, ja pakkus välja konkreetsed kuupäevad: 19.–21. juuni 1938 Riias ja 22.–24. juuni

---

⁶⁷⁶ Salumaa 1938, lk. 309.

⁶⁷⁷ *Ibid.*

⁶⁷⁸ EELKKA, kirjavahetus anglikaani kirikuga 1924–1938, Rahamägi Headlamile 27.2.1937.

⁶⁷⁹ EELKKA, *ibid.*, Headlam Rahamäele 3.3.1937.

Tallinnas.⁶⁸⁰ Piiskop Headlam saatis veel aasta eelviimasel päeval vastuse, et võtab kutse vastu, kuid ei tea hetkel kõikide Inglise delegatsiooni liikmete nimesid.⁶⁸¹ Suhete tihenemisest tunnistab ka tööik, et detsembris 1937 määras konsistoorium Jaak Tauli sidepidajaks Inglise kirikuga.⁶⁸²

Teine teoloogiline konverents inglaste ja baltlaste vahel toimus kahes jaos 1938. aasta juunis. Alustati laupäeval 18. juunil Riias. Anglikaanide poolelt osalesid Gloucesteri, Derby ja Fulhami piiskop, Chichesteri toompraost ja preestrid A. J. Macdonald ning H. M. Waddams. Lätlasi esindasid lisaks peapiiskopile prof. dr. V. Maldonis, Riia praost A. Kundzins, praost K. Avots, dr. V. Grüner ja E. Rumba. Eesti delegatsiooni kuulusid piiskop Rahamägi, praost assessor F. Jürgenson ja dr. J. Taul, Tallinnas lisandusid assessorid J. O. Lauri, A. Soomre, H. Kubu ja J. Aunver.⁶⁸³

Oma tervituskõnes meenutas Läti peapiiskop kahe aasta eest Londonis käsitletud teemasid, milleks olid pühakiri, usutunnistused ja sakramendid. Ta leidis, et nendes küsimustes ei olnud raske ühisele arusaamale jõuda, kuna pühakiri ja usutunnistused on nii luterlastele kui anglikaanidele ühiseks aluseks. Ka sakramentide küsimuses ei ilmnunud põhimõttelisi erinevusi. Piiskop Headlam nõustus Läti peapiiskopiga, et esimeses kolme punktis oldi täielikult ühel meelel. Ta märkis, et anglikaanid ei soovi ühetaolisust, kuna nad usuvad, et erinevad rahvad ja inimesed toovad esile ühe ja sama ristiusu erinevaid tahke. „Me tuleme nüüd sellel konverentsil vaimuliku ameti küsimuse juurde, ja ma arvan, et vahest ehk ajaloost tulenevalt käsitletakse seda küsimust üsna erinevalt Inglismaal ja luterlikes maades,“ ütles ta. „Vahel arvatakse, et me Inglismaal tähtsustame neid küsimusi üleliia. Kuid meie kogemus ütleb meile, et kui me vaatame kiriku ühtsuse küsimusele, on vaimulikul ametil suur tähtsus.“⁶⁸⁴

Pärast delegatsioonide juhtide sissejuhatavaid sõnavõtte asutigi konverentsi peateema juurde. Anglikaanide jaoks oli tegemist võtmeküsimusega. Kõneluste käiku jälgides ilmneb, et Inglismaa Kiriku delegatsioon oli suunavaks osapooleks, kuna neil oli konkreetne eesmärk – kirikuosadusse astumiseks tuli saavutada baltlaste nõustumine piiskopliku ordinatsiooni põhimõttega.⁶⁸⁵ Eesti ja Läti kirikul olid küll piiskopid, kuid raskused seisnesid (sarnaselt Soome kirikuga peetud kõnelustele) selles, et piiskopi toimetatud ametisse pühitsemist ja ordinatsiooni käsitati pigem praktilise, mitte põhimõttelise korraldusena. Näiteks võis nii Eesti kui Läti kirikus ordineerida ka praost või mõni teine

⁶⁸⁰ EELKKA, *ibid.*, Rahamägi Headlamile 24.12.1937.

⁶⁸¹ EELKKA, *ibid.*, Headlam Rahamäele 30.12.1937.

⁶⁸² EELKKA, konsistooriumi protokoll 2.12.1937, punkt 5.

⁶⁸³ *Conferences* 1938, lk 3.

⁶⁸⁴ *Ibid.*, lk. 25–26.

⁶⁸⁵ Piiskopliku ordinatsiooni (*episcopal ordination*) all on siin ja edaspidi mõeldud piiskopi toimetatud preestri *resp.* õpetaja ordineerimist ning piiskopi pühitsemist. Presbüterliku ordinatsiooni (*presbyteral ordination*) all pidasid anglikaanid silmas presbüteri- ehk preestriseisuses oleva vaimuliku toimetatud ordinatsiooni, nagu see kujunes välja paljudes luterlikes kirikutes, kus piiskopiamet oli usupuhastuse järel kaotsi läinud.

vaimulik – praktika, mis oli anglikaanidele vastuvõtmatu. Pealegi ei olnud Läti teine kirikupea Grünbergs piiskoplikult pühitsetud. Samas ei nõudnud anglikaanid baltlastelt mingi kindla teoloogilise õpetuse aktsepteerimist piiskopiameti apostliku järjepidevuse kohta. Inglismaa Kirikus olid esindatud erinevad, s.h. vägagi kõrgkiriklikud vaated piiskopiametile, kuid üldiselt siduvaks peeti ainult printsiipi, et ajalooline piiskopiamet on kirikuühitsuse seisukohalt vajalik. Eesti ja Läti esindajad üritasid, tuginedes usutunnistuskirjadele ja Lutheri eeskujule, siduda vaimulikku ametit usklikke üldise preestriametiga ning näha ameti konkreetse kujus vaid ajaloolist, inimlikku korraldust. Piiskopi ja pastori vahel ei nähtud mingit põhimõttelist erinevust. See seisukoht valmistas nn. ajaloolise piiskopiameti vajalikkust rõhutavatele anglikaanidele raskusi. (R. Jasper teab öelda, et piiskop Headlamile sumpatiseerisid Balti kirikujuhid ning ta soovis nende kirikute heaks midagi ära teha, kuid talle tundus, et baltlased olid piiskopiameti omaks võtnud luterlikele kirikutele tüüpiliselt kuidagi nagu vastu tahtmist.⁶⁸⁶) Seejuures näib, et just lätlastele oli anglikaanide positsiooni aktsepteerimine problemaatilisem, kuid piiskop Rahamägi ilmutas suuremat paindlikkust. Rahamägi toonitas, et piiskopiamet ei ole luterlusele võõras, sest nii usutunnistuskirjad kui Luther ise eeldasid selle ameti edasikestmist. Ta oli koguni valmis aktsepteerima apostliku suksessiooni ideed, kui see ei asenda evangeeliumi järjepidevuse põhimõtet.

Eesti ja Läti kiriku jaoks oli piiskopiameti küsimus suhteliselt uus, lõpuni selgeks rääkimata teema (mäletatavasti olid vaidlused eesti vaimulike seas piirdunud peamiselt piiskopi ametirietusega ning apostliku suksessiooni idee emfaatilise eitamisega mõnede poolt). Pealegi ei olnud mõlema kiriku teoloogiline kapatsiteet võrreldav suure Inglismaa Kiriku omaga. Küllap just seda silmas pidades pani peapiiskop Grünbergs Läti kiriku seisukohana lauale Rootsi piiskoppide avalduse ning tegi ettepaneku võtta see dokument diskussiooni aluseks. (Tegemist oli eelpool viidatud Rootsi piiskoppide 1922. aastal saadetud vastusega Lambethi konverentsile piiskopiameti ja laiemalt vaimuliku ameti küsimuses.⁶⁸⁷) Selles olid Rootsi piiskopid asunud seisukohale, et kiriku ja vaimuliku ameti mistahes korralduslik kuju ei ole seatud *de jure divino*. Kiriku organisatoorse korralduse ja vaimuliku ameti eesmärk on evangeeliumi kuulutamine ja sakramentide jagamine (Augsburgi usutunnistuse 5. artikkel). Rootsi Kirik ei saa tunnustada *de jure divino* põhimõttelist erinevust vaimuliku ameti kahe või kolme astme, milleks see amet on jagunenud *de jure humano*, eesmärgi ja meelevalda vahel. Kiriku ametit (*ministerium ecclesiasticum*) tuleb hinnata või väärtustada ainult selle põhjal, kas ja kuidas see täidab inimkonnale antud jumaliku ilmutuse vahendaja või kanali ülesannet. Samas kinnitasid Rootsi piiskopid, et niisugune õpetuslik käsitlus ei tee nende kirikut sugugi ükskõikseks vaimuliku ameti korraldusliku külje suhtes, mis on kristlikust koge-

⁶⁸⁶ R. Jasper. *Arthur Cayley Headlam: Life and Letters of the Bishop*. London, 1960, lk. 260.

⁶⁸⁷ See kiri on publitseeritud dokumentide kogumikus: Bell 1924, lk. 185–195.

musest lähtuvalt ja Vaimu juhtimisel ajaloo käigus välja kujunenud, vaid nad näevad kiriku traditsioonides nii auväärset minevikupärandit kui ajaloo Issanda õnnistust.⁶⁸⁸

Anglikaanidele oli see jutt tuttav. Piiskop Headlam osutas oma vastuses sellele, et esitatud seisukohas nähakse vaimulikku ametit Jumala kingitusena kirikule Jeesuse Kristuse kaudu. Ta osundas Pauluse sõnu: „Tema on see, kes on pannud mõned apostleiks ja mõned prohveteiks ja mõned evangelistideks, mõned karjaseiks ja õpetajaiks” (Ef 4:11) ning rõhutas kahte asja: 1) kiriku vaimulik amet tuleb Jumalalt ja 2) selle algne kuju erineb nüüdisaegsest ametikorraldusest. Vaimuliku ameti konkreetne kuju on ajaloolise arengu tulemus, pühakirjas ei nõuta kinnipidamist ühestki kindlast vormist. Headlam mõõnis, et Inglismaa Kirikus ei käsita sugugi mitte kõik piiskopiameti meelevalla ühtviisi, kuid praktikas ollakse ühel meelel selles, et piiskopiamet peab olema kirikute taasühinemise alus. Headlamit ei rahuldanud väide, et vaimulik amet eksisteerib vaid *de jure humano* (on seega inimlik korraldus) – see on arenenud kirikus Püha Vaimu toimetel. Ajalooline vaimulik amet ühes apostliku suktsessiooniga moodustab kiriku taasühinemise aluse, loob ühtsuse eelmiste põlvkondadega ja kirikuga kõikjal praeguses maailmas. Edasi käsitles Headlam sakramentide kehtivuse ja piiskopiameti vahekorra küsimust. Ta märkis, et terminit „kehtivus” (*validity*) võib mõista vähemalt kahes tähenduses. See võib tähendada nii „õiguspärast, kanoonilist” kui „vaimselt toimivat” (*spiritually efficacious*); neid kahte asja ei tohi segamini ajada. Headlam oli seisukohal, et need, kes eitavad sakramentide kanoonilist kehtivust, peaksid siis sedasama ütleva ka vaimse toime kohta. (Tuleb märkida, et Headlam ei kuulunud anglokatoliiklikku tiiba – vastupidi, ta oli korduvalt kritiseerinud nende vaateid apostliku suktsessiooni ja vaimuliku ameti küsimuses.) Kuigi Inglismaa Kirikus on neid, kelle vaate kohaselt on piiskopiamet vajalik sakramentide õigeks jagamiseks, on Anglikaani Ühendus võtnud Lambethi konverentsi avalduses seisukoha, mis tunnus- tab vaimuliku ameti vaimset toimet ka seal, kus ei ole piiskopiametit.

Derby piiskop oli Headlamiga põhimõtteliselt nõus ja avaldas kahetsust, et Rootsi piiskoppide avalduses oli liiga teravalt ning selles mõttes ekslikult püütud lahus hoida jumalikku ja inimlikku korraldust. Ta leidis ka, et selles kirjas mõisteti vaimulikku ametit liiga kitsalt ning et seda oleks tulnud vaadelda nii pastoraalse juhtimise kui kiriku ühtsuse instrumendina. Seejärel tutvustas Derby piiskop dokumenti „Õpetus Inglismaa Kirikus” (*Doctrine in the Church of England*). Refereerin siinkohal selles esitatud viit punkti või teesi piiskopiameti kohta:

1. Piiskopiamet sümboliseerib ja kindlustab kiriku apostlikku missiooni ja meelevalla; ajalooliselt kujunes piiskopiametist selle missiooni ja meelevalla organ.
2. Varases kirikus väärtustati piiskoppide ametijärglust seepärast, et nad tagasid apostliku õpetuse puhtuse näiteks uute ja eksitavate õpetuste

---

⁶⁸⁸ *Conferences* 1938, lk. 27–28.

vastu, mida väljendasid ebaõigesti apostlikele autoritele omistatud kirjutised või salajased traditsioonid. Kahtlemata vähenes vajadus taolise garanti järelle siis, kui formuleeriti üldkehtivad õpetuslikud seisukohad ning määrati lõplikult kindlaks pühakirja kaanon. Siiski on piiskoppide ülesandeks jäänud kiriku kaitsmine valeõpetuste eest.

3. Piiskop esindab oma ametis kogu kirikut nii oma diötseesis kui kirikukogudel, olles kiriku ühtsuse ja universaalsuse elavaks esindajaks.
4. Piiskop on oma diötseesis Hea Karjane, hingehoid kuulub tema ameti juurde. Ta on ülemkarjane nii vaimulikele kui ilmikutele ning esindab erilisel viisil hingehoiu isalikkude aspekti.
5. Võttes arvesse, et kiriku ühtsus on muu hulgas tagatud uute vaimulike korrakohase ametisse seadmisega ning et piiskop on kiriku ühtsuse ja universaalsuse organ, siis on just piiskop see isik, kes ordinatsiooni kaudu teostab kiriku apostliku missiooni autoriteeti.⁶⁸⁹

Edasi öeldakse dokumendis, et piiskopiametile annab erilise tähtsuse kõigi nende elementide koondumine ühes isikus, mis ei oleks kollektiivse organi puhul sellisel viisil võimalik. Piiskop saab oma diötseesi esindada üldistel kirikukogudel ainult siis, kui ta ei teosta oma ametit autokraatlikus vaimus, vaid on tihedas ühenduses nii vaimulike kui ilmikutega. Kirikus kui Jumala majapidamises peaks piiskop esindama isa-printsiipi, see ei oleks kollektiivse organi puhul võimalik ning vaesestaks kiriku vaimulikkude elu. Piiskop peab alati ülevaatamist teostama isana, mitte peremehetsema karja kallal, ning iga konkreetne piiskopiameti kandja ei tohi iial unustada, et ka tema kuulub Kristuse karja, vajades nagu iga teinegi pastoraalset teenimist.⁶⁹⁰ Derby piiskop lisas omalt poolt, et sõltumata sellest, millise kuju vaimulik amet ka ei võtaks, peaks selle ameti üleminek ühelt kujult teisele ja ühelt põlvkonnalt teisele toimuma nende kaudu, kes on selleks volitatud. (Muide, veidi hiljem täiendas teda Fulhami piiskop, kes ütles – otsekui illustratsiooniks sellele, et Inglismaa Kirikul ei olnud ühtset arusaama piiskopiametist –, et tsiteeritud dokumenti ei saa mingil juhul käsitada kiriku ametliku seisukohana, sest see kajastab vaid mõningate ringkondade vaateid.)⁶⁹¹

Luterlaste poolt sõna võtnud piiskop Rahamägi nentis, et evangeelsetes maades on (piiskopiameti suhtes) erisuguseid tundeid ja mõtteid, kuid põhiküsimusis tuleb tagasi pöörduda usutunnistuse juurde. Luterlikud usutunnistuskirjad viitavad alati tõelistele piiskoppidele ja ka Luther eeldas alati piiskopiameti olemasolu. Ainus küsimus oli see, milline on tõeline piiskop. Rahamägi ütles ennast nõustuvat suurema osaga Derby piiskopi poolt öeldust. Luterlased oleksid rõõmuga säilitanud (piiskopiameti) järjepidevuse, leidis ta, kuid praktikas ei osutunud see võimalikuks. Samuti ei tohiks järjepidevust rõhutada

---

⁶⁸⁹ *Ibid.*, lk. 51–52.

⁶⁹⁰ *Ibid.*, lk. 52.

⁶⁹¹ *Ibid.*, lk. 29.

evangeeliumi kõrvalejätmise arvel – just see viimane on palju tähtsam (ilmselt pidas Rahamägi silmas luterlikku seisukohta, et kiriku seisukohalt on otsustav evangeeliumi kuulutamise järjepidevus). Derby piiskop küsis Rahamäelt, kas piiskop lakkab olemast piiskop, kui ta toimib ebaevangeelsel viisil. Kahjuks on Rahamäe vastus protokollitud vaid üldjoontes või ei vastanudki ta otse esitatud küsimusele – ta tsiteeris vastuseks Apostlite tegude raamatu esimest peatükki ja ütles, et luterlased oleksid valmis tunnistama apostlikku suktsessiooni, kui seda ei käsitata õndsusvahendina.⁶⁹²

Konverents jätkus esmaspäeval, 20. juunil. Läti peapiiskop tegi ettepaneku võtta kõne alla dokumendi „Õpetus Inglismaa Kirikus” viis punkti. Prof. Maldonis märkis, et nendes punktides kirjeldatud piiskoppide funktsioonid on evangeelses kirikus iga pastori ülesanne. Ta väitis, et igal pastoril on õigus olla karjane ja jagada sakramente *jure divino*. Pastorid valivad endi seast piiskopi (varemalt kindralsuperintendendi). Luterlased mõistvat suktsessiooni just selliselt. Maldonis soovis teada, mida mõtleavad anglikaanid suktsessiooni all. Piiskop Headlam vastas, et kindlasti juba 2. sajandil oli ordineerimine antud piiskopi kätte põhjusel, et kiriku ühtsus oleks tagatud. Presbüterid ühes kogudusega valisid piiskopi ning seejärel pühitsesid naaberpiiskopid ta ametisse. Sel viisil sai temast mitte üksnes kohalik, vaid üldise kiriku piiskop. Kuna kõik piiskopid olid sel viisil oma vanemate kolleegide poolt pühitsetud, loodi sellega side nii varasema kui kaasaja kirikuga. Sel viisil on piiskopiamet oluline märk kristliku kiriku katoolsusest ja kestvusest. Rohkem kui tuhande aasta jooksul – kuni usu-puhastuseni – ordineeriti kõik piiskopid ja vaimulikud niisugusel kombel ning peab nõustuma, et see on üldise kiriku tava ja kord. Edasi selgitas dr. Macdonald Inglise reformatsiooni asjaolusid seoses apostliku suktsessiooniga. Prof. Maldonis vastas, et luterlased ei ole vastu piiskopiametile kui sellisele. Nii Gloucesteri kui Derby piiskop rõhutasid, et see, mis on katkenud, tuleb korda teha nii kiiresti kui võimalik. Järgnevalt märkis piiskop Headlam, et konverents on jõudnud arusaamisele, et ajalooline piiskopiamet on kiriku ühtsuse huvides soovitav. Ta selgitas, et Inglismaa Kirikul ei ole mingit konkreetset teooriat või teoloogiat piiskopiameti kohta, kuid siiski öeldakse selgelt, et kõik piiskopid tuleb pühitseda teiste piiskoppide poolt ja kõik vaimulikud tuleb piiskoppide poolt ordineerida. „Selle seisukohaga tuleb kõigil konverentsist osavõtjatel nõustuda,” ütles ta resoluutselt.⁶⁹³

Prof. Maldonis oli seisukohal, et taasordineerimine ei ole hea asi ning seda ei praktiseerinud ka Inglismaa Kirik ajutise ühenduse ajal Šoti kirikuga 17. sajandil. Ta sai asjast aru nii, et Inglismaa Kirik soovib piiskoppide korrakohast pühitsemist just tulevikku silmas pidades, mõistmata hukka minevikku (s.t. ütlemata seda, nagu oleks luterlaste vaimulik amet olnud senini kehtetu vms.). Peapiiskop Grünbergs tõstatas omakorda konfirmatsiooni küsimuse. Piiskop

---

⁶⁹² *Ibid.*, lk. 29.

⁶⁹³ *Ibid.*, lk. 29–30.

Headlam vastas, et konfirmatsiooni osas on kristlikus kirikus erinevaid tavasid ning et Inglismaa Kirik ei soovi muuta teiste kirikute praktikat.

Siiski polnud lätlased valmis veel kõiges järele andma. Prof. Maldonis ütles, et Läti kirikus ordineerib pastoreid piiskop, kuid seda võib teha ka praost ning neile meeldiks see tava säilitada. Headlam vastas, et see on nende jaoks tõsine probleem. Sama küsimus oli üles kerkinud ka läbirääkimistel Soomes, kuid siis oli anglikaane veendud selles, et praktikas praostid ei ordineeri. Headlami arvates võiks lahendus olla piiskoppide arvu suurendamises. Derby piiskop palus Maldonisel tema poolt öeldut lähemalt selgitada. Prof. Maldonis vastas, et praosti õigus ordineerida põhineb kõikide usklike üldisel preestriametil. (Ilmselt jagas Maldonis Lutherile tagasiviidavat vaadet, et ristimises omandavad kõik kristlased ühesuguse meelevalla ning teatud ülesannete delegeerimine vaimulikele on kirikukorra ja otstarbe küsimus, mitte põhimõtteline erinevus ilmikute ja vaimulike vahel.) Headlam vastas, et usklike üldine preestriamet hõlmab ka ilmikuid, kellel ei ole õigust ordineerida. Just kirikliku korra pärast peab ordineerimist juhatama piiskop, kuigi teised preestrid assisteerivad. Rahamägi selgitas, et Eesti kirikuseaduse järgi on piiskop see, kes ordineerib, ning see on alati ka nii olnud, kuid teiste vaimulike assisteerimisel. Ta lisas, et praostid on ordinatsiooni toimetanud ainult vähestel erijuhtudel. Praost Jürgenson osutas nii Augsburgi usutunnistuse 7. artiklile kui Efesose kirja 4. peatükile, tähendades, et kumbki ei pane suurt rõhku vaimulikule ametile. Headlam vastas, et sakramente talitatakse õigesti siis, kui seda teevad selleks määratud kiriku ametikandjad. Piiskoplik ordinatsioon või pühitsemine on osa ametisse määramisest. Fulhami piiskop osundas anglikanismi usuartiklite 23. artiklit, mille kohaselt ei või koguduses keegi võtta endale avalikku jutlustamise ja sakramentide jagamise ametit, kui ta pole korra kohaselt kutsutud ja läkitatud. Issanda viinamäele võivad sulaseid kutsuda ja tööle saata need, kellele see voli on ametlikult antud. Selle peale viitas J. Taul Soome kirikuga peetud läbirääkimiste raportile, milles nenditi 23. artikli mitmetimõistetavust. Tauli arvates võis seda tõlgendada nii, et ordineerijaks saab olla vaid piiskop, kui ka nii, et ordinatsiooni võib toimetada igatüks, keda kirik selleks volitab. (Tõepoolest, usuartikli sõnastus jätab selle lahtiseks.) Taul väljendas arvamust, et teoorias lubab ka Inglismaa Kirik presbüterlikku ordinatsiooni. Seepeale tsiteeris Fulhami piiskop ordinatsioonikorra eessõna, mis otsesõnu sätestas piiskopliku ordinatsiooni (tegemist oli 1662. aasta korraga, mis kehtestati pärast Stuartite restauratsiooni).

Seejärel kõneldi läbiseegi mitmel teemal. Praost Jürgenson tõstas küsimuse, kas sakramentide kehtivust saab siduda õige ordinatsioonivormeliga, kuna vormel on praktiline ja teisejärguline asi. Headlam tuletas vastuses meelde, mida ta oli juba varem „kehtivuse” kohta öelnud ning osundas varakristliku piiskopi Ignatiuse sõnu: „Ilma piiskopita ei ole armulauda”. Derby piiskop tuli tagasi Rahamäe lausutu juurde, et ka Eestis on „ebakorrapäraseid” (*irregular*) ordinatsioone aset leidnud, ning ütles, et Inglismaa Kirikus tulnuks need korra kohaseks muuta esimesel võimalusel. Piiskopi sõnutsi nõuab Inglismaa Kirik vaid nende

kristlike ühenduste vaimulike uuesti ordineerimist, kus ei ole piiskoppe. Arutati ka selle üle, milline oleks protseduur, kui Rootsi Kiriku vaimulik avaldaks soovi Inglismaa Kirikus teenida. Dr. Grüner Läti delegatsioonist püüdis eristada piiskopiameti vaimulikku tähendust ning kanoonilisi ja õiguslikke aspekte ning arvas, et põhitähtis on ülevaatamise funktsioon, mitte piiskopiameti konkreetne kuju. Kas ei täideta seda funktsiooni nii luterlikus kui anglikaani kirikus, küsis ta. Piiskop Headlam vastas talle, et teoreetilises küsimuses ei ole vaja arvamust väljendada, vaid et piiskopiamet on kiriku ühtsuse jaoks tarvilik praktilisest vaatepunktist. Ta ütles lõpetuseks, et vaimulik amet on kujunenud Püha Vaimu juhtimise all ning sellel on seetõttu vaimulik autoriteet. Traditsioonilise ameti katkemine on viinud kiriku ühtsuse kadumisele.⁶⁹⁴

Edasi jätkusid kõnelused Tallinnas. Inglise ja Läti delegatsioonid saabusid Tallinnasse teisipäeva õhtul kiirrongiga Riiast. Raudteejaamas võtsid külalisi vastu piiskop Rahamägi (kes oli Riiast juba varem naasnud), praostid Kubu, Lauri, Aunver ja mitmed Tallinna kirikuõpetajad. Lauluga tervitas saabujaid *Cantate Domino* koor.⁶⁹⁵ „Eesti evangeelne kirik tervitab suure heameelega Anglikaani kiriku esindajate Tallinna jõudmist ühes Läti kiriku esindajatega,” kirjutas Aunver järgmisel päeval kirikulehes. „Suures Briti demokraatias on vaba Eesti alati näinud sõpra, kes mõistab meid ja kes meid on toetanud rasketel otsustavatel sündmustel.” Samas artiklis andis ta ühtlasi lühikese ülevaate Soome, Eesti ja Inglise kiriku varasematest kontaktidest ning toonitas, et käimasoleval konverentsil selgitatakse „usu, õpetuslikke ja teisi kirikuelu küsimusi selles mõttes, kas need võimaldavad nimetatud kirikutel omavahelisse lähemasse ühendusse astumise, misjuures kõne alla ei või tulla mingisugused [usu ja õpetuse] muutmise küsimused ühel kui teisel poolel.”⁶⁹⁶ Ilmselt lootis Aunver selle lausega rahustada neid, kes suhtusid anglikaanidega läbirääkimiste pidamisse umbusuga ja kahtlustasid eemaldumist luterlikult usualuselt.

Kolmas sessioon algas kolmapäeval, 22. juunil lühikese armulauateenistusega Toomkirikus, mille pidas piiskop Rahamägi. Inglismaa delegatsioon oli kohal endises koosseisus (v.a. Fulhami piiskop), lätlastest ei olnud Tallinnasse tulnud praostid Kundzins ja Avots ning dr. Grüner, kuid selle eest olid kohal peapiiskop Grünbergs, prof. Maldonis ja õp. Rumba. Mõistetavalt oli kasvanud Eesti delegaatide arv – lisaks piiskop Rahamäele ja dr. Taulile osalesid kõnelustel piiskoplikud vikaarid Lauri, Soomre, Jürgenson ja Kubu ning praost Aunver ehk teisisõnu kogu kiriku kõrgem juhtkond. Rahamägi ütles osalejatele teretulemast, märkides, et tegemist on esimese korraga, kui anglikaani kiriku ametlikud esindajad Eestis viibivad, ning esitas seejärel inglastele seitse informatsioonilist laadi küsimust.

---

⁶⁹⁴ *Ibid.*, lk. 29–33.

⁶⁹⁵ *EK* nr. 26, 30.6.1938, lk. 1 („Anglikaani, Läti ja Eesti kirikute konverentsi järg Tallinnas”).

⁶⁹⁶ *EK* nr. 25, 22.6.1938, lk. 1 ja 7 („Käesoleval nädalal. Anglikaani ja Läti kirikutegehlased Tallinnas”).

1. Milline on Inglismaa Kiriku vaade usutunnistustele? Kuidas Inglismaa Kirik kasutab neid jumalateenistustel ja ametitalitustel?
2. Kuidas on tagatud Inglismaa Kiriku õpetuslik ühtsus? Kellel on õigus õpetust seletada?
3. Missugusel viisil on sõna ja sakrament teineteisega seotud?
4. Kas on vältimatu, et konfirmatsiooni talitab ainult piiskop?
5. Kui suurel määral sõltub Inglismaa Kirik riigist? Mida nõuab riik kirikult?
6. Missugused on ühelt poolt Inglismaa Kiriku ja roomakatoliku kiriku suhted ja teisalt suhted vabakirikutega?
7. Kas Inglismaa Kirik teeb sotsiaaltööd?⁶⁹⁷

Nagu näha, lähtusid need küsimused suuresti Eesti kiriku aktuaalsetest teemadest (taustaks olid erinevad usuvoolud ja kiriku õpetuslik ühtsus, suhted riigiga ja teiste konfessioonidega, kiriku sotsiaalne väljund). Vastuseks esimesele küsimusele andis piiskop Headlam ülevaate apostliku, Nikaia ja Athanasiuse usutunnistuse kasutamisest Inglise kiriku jumalateenistustel. Rahamägi päris seepeale, kas igal üksikul piiskopil on oma piiskopkonnas õigus esitada oma personaalseid tõlgendusi. Headlam vastas, et vanasti tuli igal vaimulikul väljendada oma täielikku nõustumist 39 usuartikliga. Nüüdisajal peab vaimulik ütleva seda, et ta aktsepteerib seda Inglismaa Kiriku õpetust, mis sisaldub palveraamatus, usuartiklites ja ordinatsioonikorras. Iga piiskop võib vajadusel neid oma piiskopkonnas tõlgendada ning piiskoppidekogu teeb seda ühes provintsi kirikukogu (*Convocation*) alamkojaga terve kirikuprovintsi jaoks. Chichesteri toompraost täiendas Headlamit, selgitades provintsi kirikukogu kodade korraldust. Derby piiskop lisas, et iga piiskop on vastutav ordineeritavate usu puhtuse eest. Valeõpetuse eest võis preestrit ka kohtu kaudu süüdistada, kuid uuemal ajal peetakse paremaks viisiks eksiarvamustega võitlemisel vaba mõttevahetuse õhkkonda. Rahamägi tundis veel huvi, kas usutunnistusi ja usuartikleid üldiselt järgitakse. Talle vastati, et see on nii teatava tõlgendamisvabaduse piires. Teise küsimuse juurde asudes – see puudutas õpetuslikku ühtsust ja tõlgendamist – leiti, et suur osa vastusest oli juba eelnevalt antud. Õpetuse tõlgendamise kohta öeldi, et seda teevad provintsi kirikukogud. Lambethi konverentsidel öeldi olevat suur sisemine, kuid mitte õiguslik autoriteet. Rahamägi küsis, kas Canterbury ja Yorki provintsi kirikukogu õpetuslikes seisukohavõttudes on iial ette tulnud lahknemist. Vastus oli „ei”. (Võimalik, et see küsimus pakkus Rahamäele huvi iseseisvate piiskopkondade moodustamise debati tõttu Eestis.) Kolmas küsimus puudutas sõna ja sakramendi vahekorda. Taul selgitas, et luterlaste jaoks on sakrament *verbum visibile* ehk nähtav sõna. Rahamägi viitas omakorda Lambethi konverentsi seisukohale, et pühakiri

---

⁶⁹⁷ *Conferences* 1938, lk. 33–41; vt. ka lk. 54–55. (Eesti delegatsiooni küsimused on tõlgitud inglise keelest.)

sisaldab kõike õndsusvajalikku – kuid kas sakramendis pakutakse midagi enamat?

Pärast Eesti delegatsiooni küsimuste osalist ärakuulamist ja vastamist tuli konverents tagasi põhiteema, nimelt vaimuliku ameti küsimuse juurde. Läti delegatsioon pani lauale resolutsiooni, milles deklareeriti, et lähtudes oikumeenilise ühtsuse ja kristlaste harimise ja ülesehitamise seisukohalt on nad nõus tunnistama piiskopiameti ja vaimuliku ülevaatamisameti suurt tähtsust. Prof. Maldonis lisas, et avaldus väljendab kõigi Riias olnud Läti delegatsiooni liikmete seisukohti. Läti kiriku avaldus ise oli järgmine:

Oikumeenilise ühtsuse ning kristliku hariduse ja edendamise huvides me tunnistame vaimuliku ülevaatamisameti ja piiskopiameti suurt tähtsust.

Ülevaatamine (Episkopat) põhineb (*jure divino*) Issanda ja Päästja ning Tema Vaimu seadmisel. Kuid ülevaatamise konkreetset, ajaloos esile kerkinud vormid on mõjutatud inimvaimust (*jure humano*). Seetõttu me söandame kinnitada, et erinevused eri konfessioonide ülemkarjaste ametite vormides ja kehtivuses ei takista kiriku oikumeenilisi ühtsuspüüdlusi ega selle vajalikkust. Me usume, et inimeste pääste sõltub ainuüksi Jumala armust ja õigeksmõistmisest usu läbi (luterlik alusprintsip).

Sellel usualusel seistes loodavad Läti evangeelse kiriku esindajad, et Läti Kirik oma ajaloolises arenemises võtab tulevikus omaks just sedalaadi piiskopiameti vormid ning annab neile sellise kehtivuse, mis viib edasi tööd kristliku kiriku oikumeenilise ühtsuse heaks.⁶⁹⁸

Rahamägi sõnas lätlaste avaldust kommenteerides, et tema saab sellest nii aru, et lätlased loodavad tulevikus piiskopiametit nõnda kujundada, et seda tunnustatakse kõikide poolt. Piiskop Headlam ütles, et lätlaste väljendatud lootus on anglikaanide delegatsiooni jaoks tõeliselt oluline. Samas lisas ta, et avaldus väljendab kahte asja. Esiteks sisaldas see teooriat piiskopiameti kujunemise kohta, millega paljud anglikaanid võiksid isegi nõustuda, kuigi nad ei väljendaks seda nii paljude sõnadega. Ollakse nõus, et piiskopiamet esineb mitmel kujul, kuid kirikute taasühinemisel saab aluseks olla vaid ajalooline piiskopiamet. Teiseks leidis Headlam, et avalduses väljendati soovi kirikuühtsuse huvides omaks võtta piiskopiamet sellisel kujul, mis võimaldaks selle üldist tunnustamist. Ta arvas, et see seisukoht on anglikaanidele piisav. „Me ei soovi teisele kirikule peale suruda ühtegi teooriat piiskopiameti kohta, kuna meie enda kirikus on piiskopiameti kohta erinevaid teooriaid ning ühtsus teiste kirikutega peab tulenema vastastikku tunnustatud vaimulikkonnast,“ ütles ta.⁶⁹⁹ Niisiis oli tegemist murdepunktiga – lätlased olid anglikaanidele järele andnud ning lubasid kirikuosaduse nimel tulevikus arvestada nende nõuetega piiskopiameti osas.

Neljandas sessioonil – kolmapäeval, 22. juunil – jätkati varem poolelijäänud küsimustele vastamisega, mis piiskop Rahamägi oli Eesti kiriku poolt esitanud. Viies küsimus oli käinud kiriku ja riigi vahekorra kohta Inglismaal. Piiskop

---

⁶⁹⁸ *Ibid.*, lk. 36–37.

⁶⁹⁹ *Ibid.*, lk. 37.

Headlam selgitas piiskoppide ja teiste vaimulike ametisse määramise korda ning seda, kuidas kirik teostab oma jurisdiktsiooni. Mandri-Euroopa süngeid arenguid silmas pidades küsis Rahamägi, kas Inglismaa Kirikul on jõudu säilitada oma iseseisvus, kui Inglismaa muutuks totalitaarseks riigiks. Talle vastati, et sunni rakendamine kiriku suhtes viiks riigist lahutamisele. Derby piiskop lisas, et Inglismaal on riigikirikliku korralduse suhtes erinevaid vaateid, kuid loodetakse, et kirik on sõltumatu õpetusküsimustes. Vastuseks selgitas Rahamägi omakorda Eesti olukorda 1934. aasta seaduse vastuvõtmise järel.

Seejärel tuldi taas tagasi läbirääkimiste peateema juurde. Läti esindaja prof. Maldonis päris, kuidas tuleks edasi liikuda kirikuühtsuse poole. Piiskop Headlam selgitas, et kui Eesti või Läti kirik peaks Inglismaalt kutsuma piiskopi osalema uue piiskopi ametisse pühitsemisel, oleksid nad valmis oma esindaja saatma. Ja vastupidi – kui tulevikus peaks Canterbury peapiiskop paluma Eestil ja Lätil osaleda, loodaksid nad positiivsele vastusele. Headlam soovitas ka Balti kirikutel ametisse seada rohkem piiskoppe. Maldonis tundis huvi, milles väljenduks kirikutevaheline ühtsus vahepeal, s.t. enne uute piiskoppide pühitsemiseni jõudmist. Ta oli kuulnud, et Inglismaal elavad lätlased või eestlased võiksid paluda kohalikult vaimulikult talitusi, juhul kui nad endast märku annavad. Leiti, et läbiviidud talitustest teatamiseks tuleks luua mingisugune infovahetuse mehhanism. Piiskop Headlam märkis, et Inglismaa Kiriku suhetes Rootsi ja Soome kirikuga oli kerkinud mitmesuguseid diskussiooniteemasid. Ta avaldas lootust, et neid on võimalik arutada Lambethi konverentsidel ning kui Eesti ja Lätiga saavutatakse kokkulepe, siis palutakse ka nende kirikute esindajatel oma delegaadid saata. Vastuseks praost Jürgensonile öeldi, et Lambethi konverentsi otsuse kohaselt ei seata kahtluse alla seda, kui mõni anglikaan osaleb erandkorras mittepiiskoplikult ordineeritud vaimuliku seatud armulaual. Piiskop Headlam osutas 17. sajandi pretsedendile selle kohta, et oma kiriku teenimisulatuses eemalejäänud anglikaanid olid osalenud luterlikul armulaual ning lisas, et on täiesti selge, et luterlik kirik ei alahinda sakramente.

Näis, et põhiasjus ollakse kokku leppinud. Nüüd tuli asuda lõppraporti koostamise juurde. Rahamägi pani ette, et kokkulepe võiks olla sarnane sellega, mis saavutati läbirääkimistel Soome kirikuga. Sellega olid kõik nõus. Piiskop Headlam märkis, et konverents on ühel meelel selles, et esiteks peab kirikute vahelise osaduse aluseks olema usuühtsus ning teiseks, et ühe kiriku tavasid ei soovita teisele peale suruda.⁷⁰⁰

Viies sessioon toimus jaanilaupäeval. Kõigepealt vastasid anglikaanid eestlaste kuuendale ja seitsmendale küsimusele (Inglise kiriku suhted roomakato-liiklaste ja teiste konfessioonidega ning osalemine sotsiaaltöös). Ühisdokumendini („Joint Report”) jõudsid osapooled kuuendal sessioonil, jaanipäeval, 24. juunil 1938.⁷⁰¹ Selle näol oli vormiliselt tegemist läbirääkimistel osalenud

---

⁷⁰⁰ *Ibid.*, lk. 38–40.

⁷⁰¹ *Ibid.*, lk. 40–41.

delegatsioonide pöördumisega kirikupeade poole. Olgu siinkohal esitatud ühisraporti eestikeelse teksti põhiosa:

Meie oleme suure hoolega uurinud ühtlusi ja erinevusi nimetatud kolme kiriku õpetuses ja kombeis ning teeme teatavaks, et kõige olulisemates õpetuspunktides on olemas ühtlus. Need vahekorrad (suhted), mida meie esitame, ei nõua üheltki kolmelt kirikult õpetuse tõlgendustes, sakramentide ja liturgia tarvitamistes, mis neile iseloomustav on, muudatuste ettevõtmist, kuid eeldab, et iga kirik hoiab kinni ristiusu põhilistest õpetustest. Meie arvame, et kõik kolm kirikut peavad kinni ristiusu olulisemast õpetusist.

Meie soovitame:

1. Kui Läti Peapiiskop või Eesti Peapiiskop paluvad Canterbury Peapiiskoppi nimetada piiskoppi osa võtma piiskopi õnnistamisest Läti või Eesti kirikus, et ta piiskopi nimetab selleks otstarbeks ja samal viisil, kui Canterbury Peapiiskop palub Läti Peapiiskoppi või Eesti Piiskoppi nimetada üht piiskoppi osa võtma mõne Anglikaani kiriku piiskopi õnnistamisest, et nemad selleks otstarbeks nimetavad piiskopi.
2. Inglise delegatsioon soovib lubada Läti ja Eesti kiriku liikmeid armulaua käia Inglise kirikus, ja võtab teatavaks, et Läti ja Eesti kirikud oleksid valmis lubama armulauale Inglise kiriku konfirmeeritud liikmeid.
3. Kui Lambethi konverentsi või mõne teisel ajal peetakse konverentsi Anglikaani kiriku ja teiste kirikute piiskoppide vahel, kes temaga liidus, siis Läti ja Eesti kirikute piiskopid palutakse sellest osa võtma, samuti kutsuvad Läti ja Eesti kirikud Inglise kiriku piiskoppe osa võtma samalaadsetest konverentsidest, kui neid peetakse tulevikus.
4. Et Inglise kiriku vaimulikud oleksid nõus ristima ja laulatama Inglismaal või Inglise asumail asuvaid Läti ja Eesti evang. Kirikute liikmeid, ning Läti ja Eesti vaimulikud täidaksid samu funktsioone Anglikaani kiriku liikmete suhtes, kui neil ei ole kättesaadaval Inglise kiriku vaimulikku. On ka soovitatav, et nad annaksid ristimise ja laulatuse tunnistuse.⁷⁰²

On huvitav märkida, et Tallinnas peetud sessioonidest osa võtnud Aunver nägi saavutatud tulemust olulisena eelkõige diasporaale. „Kui nimetatud kokkulepe kirikute poolt kinnitatakse, siis on sellel eriti suur tähendus väliseestlaste suhtes,“ märkis ta kirikulehes. Artikli lõpus avaldas ta siiski lootust, et Issand õnnistab konverentsi töö tulemusi ühtse kiriku ülesehitamiseks.⁷⁰³

Konverentsi delegaadid ei tegelenud ainult oikumeeniliste läbirääkimiste pidamisega, neile oli nii Lätis kui Eestis kohaliku maa ja rahva tutvustamise eesmärgil kultuuriprogramm organiseeritud. Riias külastati üleriigilist laulu- pidu, pühapäeval osaleti jumalateenistustel eri kirikutes ning pärastlõunal oli ette nähtud väljasõit Siguldasse. Delegatsioonidesse kuuluvad piiskopid kohtusid samuti Läti presidendi ja peaministriga. Ka Eestis said külalised töö vahe- aegadel osa laulupeorongkäigust ja avakontserdist. Jaanipäeval jutlustas Glou-

---

⁷⁰² EELKKA, kirjavahetus anglikaani kirikuga 1924–1938, „Ühine Aruanne Canterbury Peapiiskopile, Läti Peapiiskopile ja Eesti Piiskopile”, 24.6.1938.

⁷⁰³ EK nr. 26, 1938, lk. 3.

cesteri lordpiiskop Headlam Tallinna Jaani kirikus leeripühal. Jaanipäeva õhtul lõpetati konverents armulauajumalateenistusega Toomkirikus. Veel samal õhtul lahkus Inglise delegatsioon Tallinnast, sõites rongiga Petserimaale ja Vene piirile.⁷⁰⁴

Luteri kiriku kokkulepe anglikaanidega äratas ka ajakirjanduse tähelepanu. „Päevaleht” kajastas seda orientatsioonimuutuse võtmes, tuues samas ära piiskopi kommentaari. Rahamägi andis ajalehele ülevaate kokkuleppe sünniloost ning luterlaste ja anglikaanide suhetest, osutades esmalt kirikute lähenemispüüetele oikumeenilise liikumise raames. Järgnevalt kirjeldas ta kokkuleppe sisu ning märkis, et Eesti kirikule on see suure tähendusega, kuna eestlasi leidub laialipillatuna üle kogu maailma ning seetõttu ei ole kõikjal võimalik ametisse panna oma õpetajaid (Rahamägi eeldas ilmselt, et kokkulepe Inglismaa Kirikuga laieneb teistelegi anglikaani kirikutele). „Lõpuks tuleks veel kriipsutada alla seda momenti, et meie oleme seni orienteeritud saksa teoloogiast,” märkis piiskop. „See väärtus on ju väga suur, kuid ta on tahaplaanile jätnud praktilise ja tegeliku elu. Inglise kirik on aga sellest küljest väga rikas, mispärast sealt nii mõndagi väärtuslikku võib õppida, mis peaks tulema kasuks ka meie usu- elule.”⁷⁰⁵ Kirikuvalitsuse häälekandja „Eesti Kirik” leidis aga luterliku maailmakonvendi tööd kajastavas kirjutises, et kui näiteks anglikaani kirikud on koon- dunud Lambethi konverentsi ümber, mis iga kümne aasta tagant Canterbury peapiiskopi juhatamisel koguneb, siis miks ei võiks sedasama teha luterlikud kirikud, kelle omavaheline ühendus on tugevam kui anglikaanidel.⁷⁰⁶

Mõne aja pärast järgnesid ka kirikuringkondade, sealhulgas teiste konfes- sioonide reaktsioonid. Teoloog E. Salumaa kriitilist hinnangut on juba eelpool osundatud. Saksa praostkonna väljaanne „Deutsches Kirchenblatt” nägi saavu- tatud kokkuleppe puhul ühe potentsiaalselt ohtliku mõjutegurina seda, et anglikaani kirik on hierarhilise ülesehitusega, luterlik kirik soovib aga Lutheri eeskujul rõhutada üldist preestriametit. Kardeti ka sidemete nõrgenemist refor- matsiooni emakiriku ehk Saksa evangeelse kirikuga.⁷⁰⁷

Õigeusu kiriku väljaandes „Usk ja Elu” avaldati arvamust, et luteri kirik on tagasiteel katoliikluse, kuna Inglise kiriku usk sarnaneb vana katoliikliku usuga veel enam kui „rootsi usk” (selle viitega peeti silmas eeskätt 15 aasta eest tihe- nenud sidemeid Rootsi kirikuga). Luterlastest arvati, et „aegamööda harjuvad nad ära mitte üksnes piiskopipühitsusega piiskoppide poolt, karjasekepiga, ristidega rinnal, kirikuriietusega, vaid ka muuga, isegi usuga, et piiskop ei ole mitte paljas ametinimi, vaid ka astjas pühitsevale ja lunastavale väele ja püha Neitsi Maarja kui Jumalinimese ema austamisega.”⁷⁰⁸

⁷⁰⁴ EK nr. 25, 1938, lk. 1; EK nr. 26, 1938, lk. 3.

⁷⁰⁵ Päevaleht nr. 176, 3.7.1938, lk. 2 („Milles erineb anglikaani kirik luterlikust kiri- kust”).

⁷⁰⁶ EK nr. 37, 1938, lk. 1.

⁷⁰⁷ Deutsches Kirchenblatt nr. 8, 4.8.1938, lk. 63.

⁷⁰⁸ Usk ja Elu nr. 8, 28.7.1938, lk. 124.

Sündinud kokkulepet analüüsis ka katoliiklaste väljaanne „Kiriku Elu”, viidates piiskop Rahamäe intervjuule „Päevalehes”. Artiklis leiti, et kõige olulisem vahe anglikaani ja luterliku kiriku vahel on endiselt vaimuliku ameti küsimuses, kuna anglikaanid mõistavad seda preestriseisusena ning konservatiivide (ilmselt on mõeldud nn. anglokatoliiklasi) meelest on Kristus altarisakramendis ligi vaid preestri ametliku talituse tõttu ja jääb sinna ka pärast konsekratsiooni. „Mis on nüüd eesti luteri kiriku esimehed selle üle mõelnud, kui nad lubasid „armulaua ühenduse luua” anglikaani kirikuga?” küsis artikli autor (E. P. – Eduard Profittlich?) salvavalt. „Kas jäi see tähtis õpetusepunkt neile silmade vahele praktiliste soodustuste pärast?”⁷⁰⁹

EELK konsistoorium kiitis kokkuleppe heaks juba 1938. aasta juuli alguses, s.t. vaevalt kaks nädalat pärast selle sõlmimist. Assessor K. Saarmannile tehti ülesandeks töötada välja kokkuleppe elluviimise juriidiline külg.⁷¹⁰ Samal aasta juulis saatsid nii Canterbury peapiiskop Lang kui piiskop Headlam Rahamäele oma tänukirjad. Canterbury peapiiskopi kiri oli puhtalt viisakus- ja tänuavaldus. Peapiiskop Lang tänas külalislahkuse eest, mida Läti ja Eesti olid inglastele osutanud, ning märkis, et piiskop Headlam oli olnud saavutatud eduga väga rahul.⁷¹¹ Oma rahulolust „esialgse kokkuleppega” (nii on vist antud kontekstis kõige õigem tõlkida väljendit *interim report*, kuna anglikaanid mõistsid seda alles esimese, ajutise sammuna täieliku kirikuosaduse saavutamise teel) andis ka Headlam ise Rahamäele teada, avaldades lootust, et tulevasel Lambethi konverentsil (see oli kavandatud 1940. aastale, kuid lükati paraku sõja tõttu edasi) on ka Eesti ja Läti kirik esindatud. Headlam käis koguni välja mõtte, et võiks pidada ühise konverentsi kõikide Läänemere-äärsete kirikute (Rootsi, Soome, Läti ja Eesti) osavõtul.⁷¹²

25. oktoobril 1938 esitas piiskop Headlam ametlikult Canterbury peapiiskopile kolme kiriku delegatsiooni koostatud ühisraporti. Kaaskirjas märkis ta, et see sarnaneb väga Soome kirikuga allakirjutatud raportiga. Headlam kinnitas Canterbury peapiiskopile, et kristliku õpetuse põhipunktides ollakse ühte meelt. Konfirmeerimise tavas on see erinevus, et luteri kirikus konfirmeerib kogudusepreester. Tänu Tallinnas nähtule võis Headlam jagada Canterbury peapiiskopiga oma muljeid luterlikust konfirmatsioonist. Jaanipäeval Jaani kirikus peetud leeripüha kohta kirjutas ta, et see muljetavaldav jumalateenistus kestis ligi kolm tundi. 17–18 aastaseid leerilapsi oli kuuekümmne ringis. Piiskop (Rahamägi) pidas neile kõne ning koguduse kolm vaimulikku panid igähele käed peale. Anglikaanidel oli hea meel kuulda, et konfirmatsioonipalves palutakse alati Püha Vaimu andide pärast ning et Eesti kiriku korra järgi ei saa keegi kiriklikku laulatust enne, kuni ta pole leeris käinud. Kuid vaimuliku ameti teema kohta

⁷⁰⁹ *Kiriku Elu* nr. 8/9, august/september 1939, lk. 56 („Anglikani ja luterikiriku suhteid”).

⁷¹⁰ EELKKA, konsistooriumi protokoll 7.7.1938.

⁷¹¹ EELKKA, kirjavahetus anglikaani kirikuga 1924–1938, Lang Rahamäele 27.7.1938.

⁷¹² EELKKA, *ibid.*, Headlam Rahamäele 21.7.1938.

märkis Headlam, et selles olid ilmnenud teatud raskused, nii nagu kõneluste puhul soomlastegagi. Siiski olid Läti ja Eesti kirik väljendanud soovi omada korrapärasest vaimulikku ametit (*regular ministry*) ning ehitada sellele ametile ühtset katoolset kirikut. Lõpetuseks märkis Headlam, täidetuna siirast sümpaatiast Balti rahvaste ja kirikute vastu:

Nii Lätis kui Eestis on sõjast möödunud kahekümne rahuaasta jooksul üles ehitatud riiklikku ja kiriklikku elu. On ehitatud palju uusi kirikuid. Meile tundus, et nii meie kui nende jaoks oleks see suur saavutus, kui saaksime olla osalised nende kahe rahva ja kiriku, mis on nii vanad ja siiski alles noored, edasiviivas ja tegusas elus.⁷¹³

Inglismaa Kiriku puhul võttis kokkuleppe heakskiitmine veidi rohkem aega, kuid 1939. aastal sai see nii Canterbury kui Yorki kirikukogu heakskiidu. Canterbury kirikukogu ülemkoda kinnitas ühisraporti soovitusel 19. jaanuaril 1939, alamkoda 23. mail. Tuleb märkida, et Yorki kirikukogu ülemkoda otsustas 18. jaanuaril 1939 muuta ühisraporti neljanda punkti sõnastust selliselt, et Inglismaale elama asuvatelt eestlastelt või lätlastelt soovitakse kirikutähe (*letter of introduction*) esitamist kohalikule piiskopile, kes pidi seejärel korraldama sooviavaldaja pastoraalse teenimise.⁷¹⁴ 16. augustil informeeris piiskop Rahamägi kirikuvalitsust Canterbury peapiiskopi teadaandest 19. juunist 1939, et nii Canterbury kui Yorki kirikukogu on kokkuleppe kinnitanud, ning andis ühtlasi teada peapiiskopi esindaja Duncan Jonesi külaskäigust. Konsistoorium võttis selle informatsiooni teadmiseks.⁷¹⁵

Mis sai 1938. aasta kokkuleppes edasi? Paraku tuleb nentida, et järgnenud poliitilised sündmused Eestis ja Euroopas ei võimaldanud kirikutel kavandatut ellu viia. 1939. aasta juulis külastas Eestit Chichesteri toompraost Duncan Jones, kes osales jumalateenistusel Tartu Peetri kirikus ja kohtus Tallinnas piiskop Rahamäega, andes talle üle Canterbury peapiiskopi kirja. Koos Rahamäega külastasid nad Põhja-Eesti puhkekohti Rannamõisas ja Narva-Jõesuus. Maailmasõja puhkedes sidemed katkesid ja taaselustusid alles pärast J. Tauli asumist Inglismaale 1947. aastal.⁷¹⁶ Kokkuleppe esimene punkt – piiskoppide vastastikune osalemine uute piiskoppide pühitsemisel – ei teostunud Eesti suhtes enne 1992. aastat.⁷¹⁷

---

⁷¹³ *Conferences* 1938, lk. 5–7.

⁷¹⁴ G. Bell (ed.). *Documents on Christian Unity: Third Series 1930–48*. London, 1948, lk. 156–158.

⁷¹⁵ EELKKA, konsistooriumi täiskogu protokoll 16.8.1939, punkt 6.

⁷¹⁶ *EK* nr. 30, 1939, lk. 4 („Canterbury peapiiskopi kiri Eesti piiskopile”). Taul 1986, lk. 69.

⁷¹⁷ Anglikaani piiskop osales esimest korda piiskop Einar Soone pühitsemisel ja seejärel peapiiskop Jaan Kiivit noorema pühitsemisel 31.10.1994. (Lätis oli Inglismaa Kiriku Euroopa mandriosa koguduste Gibraltari piiskop käinud peapiiskopi pühitsemisel 1989.) 1996. aastal kirjutati alla Porvoo deklaratsioon, mis on varasematest kokkulepetest palju ulatuslikum.

1940. aastal vajanuks Eesti kirik välist abi valitud piiskop J. Kõpu ametisse pühitsemisel, kuid keeruline olukord Euroopas ei lasknud sellel sündida. Väärrib märkimist, et Kõpp kirjutas peatselt pärast ametisse valimist piiskop Headlamile uurimaks, kas keegi Inglise piiskoppidest saaks tulla tema ametisse seadmisele, kuid Headlam viitas oma vastuses sõja tõttu raskenenud liikumisvõimalustele.⁷¹⁸ Kirjavahetusest tema ja saadik A. Schmidt vahel aga selgub, et Gloucesteri piiskop pidas siiski anglikaani piiskopi osavõttu Kõpu ametisse seadmisest väga oluliseks ja avaldas lootust, et Rahamäe ametijärglane ei pühitsetaks „mitte ainult Rootsi piiskopi, vaid ka Inglise piiskopi poolt”, kuna see oleks „väga oluline nii korrapärase pühitsemise kui osaduse märgina”, mida Inglise kirik soovis Eesti kirikuga arendada. Teises kirjas Eesti Londoni saadikule arvas Headlam, et kõige lihtsam ning samas korrektne ja kanooniline lahendus oleks see, kui endine piiskop Rahamägi ise pühitseks oma järeltulija.⁷¹⁹ Piiskop Headlamil oli küll õigus, kuid ilmselt ei kaalunud kiriku uus juhtkond seda võimalust üldse, sest see oleks tekitanud pärast kibedat kirikuvõitlust tarbetuid küsimusi ja pingeid. Pole ka teada, kas kibestunud Rahamägi oleks taolise ettepanekuga nõustunudki. Muide, kiriku juhtkonda abistas selles küsimuses välisministeerium. Headlami ja Schmidt kirjavahetuse edastas Kõpule välisminister Ants Piip, kes osundas saadik Schmidt, et konsekratsiooni küsimuses ei aitaks vist ka Läti peapiiskopi kutsumine, kuna „tema enese konsekratsioon pole vist päris regulaarne”.⁷²⁰ 24. aprillil 1940 otsustas piiskopi ametiseseadmist ettevalmistav komisjon teha konsistooriumile ettepaneku paluda introduktsiooni toimetajaks Rootsi peapiiskop Eidem, soovitavalt kas 16. või 30. juunil. Järgnes kirjavahetus Eidemiga, kellele väljapakutud kuupäevad ei sobinud ja kes lõpuks ei saanudki tulla, kuna Eestis algas Nõukogude okupatsioon.⁷²¹

Nii jäigi piiskop Kõpp olude tõttu pühitsemata. Samas tuleb rõhutada, et kuigi Kõpp oli aastate eest avaldanud arvamust, et välismaa piiskoppide osalemine võib sündida „puht pidulikkuse pärast”, kuid on võimalik ka „koduste jõududega toime saada” (vt. eelmist peatükki), siis ei olnud see siiski kiriku juhtkonna teadlik otsus ja valik, vaid sõjaoludest ja okupatsioonist tingitud paratamatus.

---

⁷¹⁸ EELKKA, piiskop J. Kõpu introduktsiooni küsimuses 1940, Headlam Kõpule 28.12.1939.

⁷¹⁹ EELKKA, *ibid.*, Headlami kirjad Schmidtile 22.12.1939 ja 2.1.1940.

⁷²⁰ EELKKA, *ibid.*, Piip Kõpule 17.2.1940.

⁷²¹ EELKKA, *ibid.*, protokoll 24.4.1940; toimik „Johan Kõpu ametisse astumine 1939”, kirjavahetus Eidemiga aprill–juuni 1940.

4.3. Kokkuvõte

1920.–1930. aastatel avardus oluliselt EELK välissuhete horisont. Juba 1920. aastate alguses kõneldi teadlikust orientatsioonimuutusest. Eesti vaba rahvakirik soovis vähendada oma sõltumatust baltisaksa kultuurilisest eestkostest, eemalduda Saksa luterluse mõjusfäärist ja läheneda Põhjamaadele. Pealegi kujunesid vahekorrad baltisaksa vähemusega kohati üsna pingeliseks. Seda suunamuutust toetasid Uppsala peapiiskopi Nathan Söderblomi püüdlused Põhjamaade ühtse kirikutebloki moodustamiseks Rootsi kiriku juhtimisel. Kuid ajapikku tihenesid üksikutest kontaktidest alguse saanud suhted hoopis Soome kirikuga. Eesti ja Soome kirikutegelaste läbikäimine sai indu ka hõimuliikumisest. Suhted Läti kirikuga kujunesid 1930. aastate lõpuks ootamatult teravaks, kuna ei suudetud mõlemaid pooli rahuldaval viisil reguleerida eesti ja läti rahvusvähemuse kirikliku teenimisega seotud küsimusi. Kuna välismaa kodanikest vaimulikud vajasisid Eestis töötamiseks võimude luba, tekitasid raskused selle saamisel pingeid ka teiste naaberkirikutega.

EELK liitus juba oma algusaastatel oikumeenilise liikumisega, osaledes nii praktilise kristluse (Stockholm 1925, Oxford 1937) kui usu ja kirikukorra (Edinburgh 1937) maailmakonverentsidel. Seetõttu tundub loomulik, et 1938. aastal otsustas EELK juhtkond ühineda loodava Kirikute Maailmanõukoguga. Kuid rahvusvahelistest organisatsioonidest oli EELK oma esindajate kaudu kõige enam seotud MRSEKK-ga, mille Eesti rahvuskomitee andis oma panuse kirikutevahelisse koostöösse Eestis, kaasates nii EELK kui EAÕK. Näib, et pühendumine koostööle teiste kirikutega just sotsiaalsetes küsimustes sobis EELK-le igati.

Rahamäest sai juba 1920. aastatel üks EELK välissuhtluse esindusfiguure. Seejuures tundis ta erilist huvi – nii nagu akadeemilise usuteadlasenagi – sotsiaalsete ja eetiliste küsimuste vastu. Ta oli tihedalt seotud MRSEKK Eesti rahvuskomitee tegevusega ja võttis osa nii kodumaistest kui rahvusvahelistest üritustest. Alates 1934. aastast langes EELK esindamine rahvusvahelisel tasandil just tema kui piiskopi õlgadele, kuigi ta kasutas vajadusel teiste kirikuvallitsuse liikmete ja lähemate kaastööliste abi. Välissuhtluses jätkas Rahamägi avatud kurssi. Ta deklareeris vajadust tugevdada sidemeid Põhjamaade kirikutega ja nende kaudu ka anglikaani kirikuga. EELK ei jäänud kõrvale tolle aja olulisematest oikumeenilistest sündmustest ja arengutest. Rahamägi kuulus mitmete oikumeeniliste organisatsioonide tööorganitesse, olles rahvusvaheliselt kõige enam tuntud ja hinnatud Baltimaade kirikujuht.

EELK seisukohalt tuleb pidada ajalooliseks 1938. aastal saavutatud kokkulepet Inglismaa Kirikuga, kuna noore rahvakiriku jaoks oli tegemist esimese sedalaadi kokkuleppega teise konfessiooni kuuluva kirikuga. Kuigi initsiatiiv suhete sõlmimiseks tuli anglikaanidelt, ei olnud sealjuures sugugi vähetähtis nii Eesti kui Läti kirikupea huvi ja avatus. Rahamägi oli Eesti-poolseks mootoriks suhete loomisel Inglismaa Kirikuga, kusjuures siingi olid tema jaoks õpetus-

likest teemadest olulisemad „tegeliku elu” küsimused. Luterliku teoloogina esindas ta õpetuskõnelustel küllaltki traditsioonilisi luterlikke seisukohti, ilmudes sealjuures paindlikkust piiskopiameti küsimuses, mis oli anglikaanidele oluline. Rahamägi oli koguni valmis aktsepteerima apostliku suksessiooni ideed, kui sellest ei tehta õndsusküsimust ega jäeta varju evangeeliumi järjepidevust. Rahamägi lootis Inglise-orientatsioonist ja suhetest anglikaanidega ammutada Eesti kirikule praktilisi, kasulikke kogemusi.

Konservatiivsete vaadetega ringkonnad suhtusid oikumeenilisse liikumisse umbusuga, kartes traditsiooniliste luterlike usualuste ja -tõdede tahaplaanile jäämist sotsiaalsete ja poliitiliste küsimuste kõrval. Pealegi innustusid oikumeenilisest liikumisest eeskätt liberaalsemate vaadetega vaimulikud, mis vaid kinnitas alalhoidlike kahtlusi. Eriti pahandas konservatiive, kelle seas oli nii eesti kui baltisaksa pastoreid, või vähemalt tegi neid ettevaatlikuks lähenemine anglikanismile, mida kahtlustati katoliiklikkuses ja ebamäärastes õpetuslikes vaadetes. Anglikanismi ja kõrgkiriklikkuse mõju kardetav suurenemine oleks tähendanud Eesti kiriku jätkuvat eemaldumist Saksa luterluse mõjusfäärist ja võõraste kommete importimist. Samuti nähti ohtu anglikaani kiriku hierarhilises korralduses, mida vastandati kõikide kristlaste üldise preestriameti kontseptsioonile.

5. KIRIKUELU ARENGUJOONI 1934–1939

5.1. Kirikuelu õitseag või süvenev kriis?

Piiskop Rahamäe ametiajas tuleb näha omaette terviklikku perioodi Teise maailmasõja eelses kirikuelus. Sisepoliitikas langes see kokku Pätsi, Laidoneri ja Eenpalu juhitud autoritaarse režiimiga, nn. vaikiva ajastuga, mis jättis kirikuelule ja kirikukorraldusele oma sügava jälje, seda nii positiivses kui negatiivses mõttes. Noore vabariigi rahutud algusaastad olid jäänud minevikku, suudeti saavutada sisepoliitiline ja majanduslik stabiilsus. Ka kirikus suudeti – vähemalt väliselt – tagada kirikukorralduse tsentraliseerimise abil teatav ühtsus. Seetõttu pole ime, et mõned hilisemad autorid on nimetanud 1930. aastaid kirikuelu õitseajaks, nii nagu üldse idealiseeriti tagantjäreli omariikluse ajajärku, mil „Päts oli president ja maksis Eesti sent”. On mõistetav, et ühtviisi nii paguluses kui nõukogude okupatsiooni üle elanud kodumaa kirikus näis sõjajaelne periood suisa kuldajastuna.

Väliskiriku peapiiskop K. Veem on oma monograafias pealkirjastanud piiskop Rahamäe ametiaega käsitleva peatüki „Kiriku õitseag”.⁷²² Niisamuti kirjutab peapiiskop J. Kiivit noorem, et kiriku õitseajaks võib lugeda 1930. aastate lõppu, mil elati oma tegevuse laiendamise kavatsustega. Tema hinnangul oli riikliku iseseisvuse lühikese ajaga palju saavutatud: asutati ligi 50 uut kogudust, ehitati üle kümne kirikuhoone, kindlustati töötajate koolitus ja järelkasv. Elavaks oli muutunud suhtlemine vennaskirikutega, jõudu kogusid mitmesugused töövaldkonnad, avaldati heatasemelist teoloogilist ja usulist kirjandust. EELK 170 kogudust teenis üle kaheksa vaimuliku ja umbes sama palju kösterorganisti. Lisaks 153 kirikuhoonele oli kasutada 42 abikirikut, peale selle 96 vennastekoguduse palvemaja. Tegevuse laiendamise tõttu tõusis päevakorraks piiskopkondade loomise mõte.⁷²³

Rahamäesse positiivselt suhtuvad kirikutegelased on tõstnud esile EELK teise piiskopi rolli selles õitsengus. Veem kirjutab, et piiskop Rahamägi kutsus esile imekspandavat kirikuelu elavnemist ja süvenemist, mis leidis tunnustavat poolehoidu. Tema dünaamika ei piirdunud Veemi sõnul üksnes kirikuorganite ja üldkiriku tegevuse virgutamisega, vaid ta „võttis üles” ka suhted teiste kirikutega.⁷²⁴ R. Kiviranna on veendunud, et 1934. aasta piiskopivalimistel langes valik igakülgselt parimale mehele, keda Eesti kirikul üldse sellele kohale esitada oli – Rahamägi oli kõrgeima kvalifikatsiooniga vaimulik ja usuteadlane, kelle kirik piiskopiks valis. Piiskoppi saatnud tema ametis üldine poolehoid ja

---

⁷²² Veem 1990, lk. 310.

⁷²³ J. Kiivit. „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda.” — Gnandenteich 1995, lk. 102–103.

⁷²⁴ Veem 1990, lk. 312, 320.

usaldus, tema töö ja selle tulemused seisid kõrgemal ka tema vastaste väiklasest arvustusest.⁷²⁵

Teiselt poolt on antud ka kriitilisi hinnanguid, eriti seoses kirikukorralduse reformimisega. Mitmed uurijad on näinud Rahamäe-aegse kiriku juhtkonna tegevuses kiriku väliste struktuuride ülepaisutamist ja üldse kõige välise rõhutamist. Näiteks kirjutab R. Saard, et kirikus hakati astuma samme endisaegse klerikalismi suunas, niisamuti mainivad T. Karjahärm ja V. Sirk kirikuvalitsuse pompoosseid ülepaisutamise plaane ning seda, et paljude meelest suurendasid Rahamäe ajal kasutusele tulnud uued esinduslikud ametid võimuhierarhiat ja sümboliseerisid keskvalitsuse võimu koguduste üle.⁷²⁶ Ka M. Ketola kirjutab, et 1935. aasta põhimäärused tsentraliseerisid kirikuvalitsemise, rõhutasid piiskopi võimu ja vähendasid koguduste õigusi.⁷²⁷ Kuigi kirikujuhtimise tsentraliseerimine ja juhtimisorganite struktuuri keerulisemaks muutumine vastab iseendast tõe, tuleb siiski märkida, et need väited tuginevad E. Salumaa või temaga sarnaselt mõtlevate tegelaste hinnangule, kes esindasid ametliku kirikupoliitika suhtes kriitilisi vaateid. Salumaa esitatud kriitika juurde jõuame õige pea.

Värskeimalt on R. Saard – ilmselt taas Salumaa eeskujul – rõhutanud, et luterlik rahvakirik kaotas sidemed intelligentsiga, kes ei vajanud uskumiseks enam kiriku abi. Saardi väitel vaimustas 1920.–1930. aastatel tuhandeid eestlasi küll uusprotestantlik luterlus (s.t. Tallmeistri, Kuljuse jt. viljeldud liberaalteoloogiline lähenemisviis kristlikule usule), kuid mitte kirikukristlus. Seevastu kuulutas piiskop Rahamägi, et kristlane olla tähendab olla „kiriklane, kiriku liige”, ja kutsus inimesi üles tasuma oma kirikumakse.⁷²⁸ Sellest vastandusest võiks välja lugeda Saardi hinnangu, et kirikujuhtide vastus inimeste võõrdumisele kirikust ei olnud adekvaatne – selle asemel, et kirikut ja õpetust ajakohastada uusprotestantismi vaimus, riputi endisaegsete kirikuvalu vormide küljes. Edasi kirjutab Saard, et vaikival ajastul hüljati nii kiriku- kui riigijuhtimises demokraatlikud printsiibid ning algas võimu koondamise ja tsentraliseerimise aeg. Võim kogudustes ja kirikus koondus vaimulike kätte, algas kiriku klerikaliseerumine. Luterlik kirik püüdis monokultuurse Eesti ainsaks rahvuskirikuks.⁷²⁹

Tõepoolest, piiskop Rahamäe aegse kiriku arenguhoone kirjeldamisel ja iseloomustamisel tuleb silmas pidada üldriiklikku konteksti. Pätsi režiimile oli omane optimistlike, ülesehitavate ja rahvuslike ehk „eestilike” meeleolude viljelemine. Ajaloolaste hinnangul korraldati tasulülitatud kodanikualgatuse asendamiseks mitmesuguseid propagandistlikke kampaaniad, nagu näiteks nimede eestistamine, rahvuslike sümbolite ja mälestusmärkide levitamine ja püstitamine (rahvuslipp, Vabadussõja monumendid), raamatuaasta, kodu-

---

⁷²⁵ Kiviranna 1996.

⁷²⁶ Saard 2000, lk. 309; Karjahärm, Sirk 2001, lk. 114.

⁷²⁷ Ketola 2000a, lk. 278.

⁷²⁸ Saard 2007, lk. 1268. Vt. ka Rahamägi 1934c, lk. 22–24.

⁷²⁹ Saard 2007, lk. 1424–1429.

kaunistamine jne.⁷³⁰ Ajastu vaimuga kooskõlas ilmnesis samasugused arengu-
jooned kirikuelus ja tegevuses. Näiteks kui propagandaminister Ants Oidermaa
saatis 26. septembril 1935 kirja koguduse hoonete, kirikuaedade ja kalmistute
korrastamise ning kaunistamise küsimuses, sai ta vastuseks, et kirikuvalitsus on
juba varem sellekohaseid samme astunud ja tahab ka edaspidi seda teha.⁷³¹
1936. aastal kutsus Rahamägi oma ringkirjas kodukaunistamise aasta puhul üles
pöörama tähelepanu kirikute ja surnuaedade korrashoiule ning asutama kogu-
dustes alalisi komisjone ja ringe, kes selle eest hoolt kannaksid. „Ka iluga
teenime Jumalat,“ lisis piiskop.⁷³² Nii üldkiriku kui koguduste tasandil loodigi
kõikvõimalikke komisjone kirikukaunistamise, vaimuliku kirjanduse levitamise
ja kirikumuusika edendamise alal. Kiriku tegevust, ametiisikuid ja struktuure
esitleti esinduslikul kujul ka trükisõnas. 1934. aastal ilmus EELK ametikandjate
loend, 1936. aastal Rahamäe juubelikogumik, 1939. aastal Bruno Ederma ja
Asta Jaiki koostatud „Eesti Evangeeliumi Luteri Usu kirikud“, lisaks soliidset
trükitud EELK aruanded 1936. ja 1937. aasta kohta.

Peatugem korraks mainitud juubelikogumikul ja piiskop Rahamäe juubeli
tähistamisel. 2. juunil 1936 sai Rahamägi 50-aastaseks. Piiskopi juubeliks panid
tema lähedasemad kaastöölised ja poolehoidjad kokku esindusliku koguteose
(nagu seda tollal nimetati) „Hugo Bernhard Rahamägi. Eesti Ev. Luteri Usu
Kiriku piiskop“. Kaasautoreid oli lausa 48, nende seas Ameerikast, Saksamaalt,
Inglismaalt, Ungarist, Taanist, Soomest ja Lätist. Raamatu võib sisu poolest
jagada kolmeks: esiteks piiskopi elulugu ja tema tööd, teiseks teatud usulis-
kiriklike küsimuste käsitlused ja kolmandaks Rahamäega seotud mälestused
ning isiklikumat laadi muljed. Teose väljaandjaks oli ajaleht „Eesti Kirik“ ja
selle toimetaja Jakob Aunver. „Ei saa ütelda, et oleks laskutud mingisugusele
ülistamisele, nagu see sedalaadi albumites viisiks, vaid on jäädud asjaliku
kirjelduse tasapinnale,“ kiitis kirikuleht oma väljaannet, püüdes otsekui tõrjuda
süüdistusi Rahamäe isikukultuse loomises.⁷³³ Peab ütleva, et taolisi juubeli-
albumeid oli varem välja antud K. Pätsi ja J. Laidoneri kohta, ilmselt siis püüti
kirikus seda eeskujuga järgida.⁷³⁴

Ei pane imestama, et kogumiku kaasautorid ei hoidnud piiskopi kui mitme-
kõlge kirikutegelase tunnustamisel kiitusega kokku. Näiteks kõneles Jaan
Lattik juubilarist kui andekast vaimuinimesest, kelle töö ei ole olnud asjata ega
viljata ühelgi alal, kuhu on küündinud tema mõte, tahe ja käsi.⁷³⁵ Hans Kubu
aga iseloomustas Rahamäge kui väsimatut eestvedajat ja mootorit: „Meie

⁷³⁰ Karjahärm, Sirk 2001, lk. 288.

⁷³¹ EELKKA, konsistooriumi protokoll 3.10.1935, punkt 39.

⁷³² EELKKA, piiskopi ja konsistooriumi ringkirjad 1935–1938, piiskopi ringkiri nr. 7, 20.5.1936.

⁷³³ EK nr. 23, 1936, lk. 2.

⁷³⁴ Käesoleva töös on nimetatutest kasutatud teost K. Päts. *Tema elu ja töö. Kaas-
aegsete mälestusi*. Tallinn: 1934, vt. kasutatud kirjanduse loetelus Raudkepp 1934.

⁷³⁵ HBR 1936, lk. 174.

piiskop on ise see vedur, mis alati liigub ja kõik enese järele liikuma paneb. Tema juhib ja kannab kõike tööd, mida tehakse meie kirikus, ja seda teeb tema alati ühesuguse innuga.”⁷³⁶ Vaevalt et need sõnad paljast viisakusest öeldud olid, sest Rahamäe mitmekülguses, innukuses ja kirikule pühendumises ei ole tema elukäiguga tutvumise järel mingit kahtlust. Samas olid just Lattik ja Kubu 1939. aasta suvel nende kaheksa praosti seas, kes Rahamäe kirikujuhi ametis täiesti kõlbmatuks ja läbikukkunuks tunnistasid ning just nimelt saamatu juhtimise tõttu tema tagandamist nõudsid. Siis leidis ka neid ametivendi, kes neile juubeliteosesse kirjapandud kiidusõnu meelde tuletasid.

Piiskopi juubelit tähistati lausa üldkirikliku sündmusena paljude prominentsete kiriku- ja ühiskonnategelaste osavõtul. Teisipäeva, 2. juuni keskpäeval, korraldas Rahamägi oma korteris vastuvõtu kirikuvalitsuse liikmetele, praostidele, ametivendadele, sugulastele ja sõpradele. Juubilaritervitasid konsistoriumi abipresident Jaan Masing, kes luges ette auaadressi, seejärel andis kirikule peatoimetaja J. Aunver ametivendade nimel piiskopile üle juubeliteose. Õnnitlejaid-tervitajaid oli muidugi rohkesti, teiste seas rektor J. Kõpp Tartu Ülikooli poolt. Viimaks võttis sõna Rahamägi, kes soovis, et Jumal annaks talle jõudu ja tahet edaspidiseks tööks oma kiriku ja rahva heaks, aga ka seda, et koguduste tegelased looksid talle võimalusi soodsaks tegutsemiseks Jumala riigi levitamisel rahva keskel.

Õhtul kell kuus peeti Toomkirikus pidulik tänujumalateenistus, kus lisaks juubilarile teenisid ka piiskoplikud vikaarid ning teised vaimulikud. Kirik oli kaunistatud loorberite ja lilledega. Riigivanema esindajana osales jumalateenistusel kohtuminister Johan Müller, kes võeti kirikus vastu oreli- ja fanfaariheli-dega. Külaliste seas olid ka sotsiaalminister Oskar Kask, propagandajuht Ants Oidermaa, apostlik-õigeusu kiriku metropoliit Aleksander, ülempreester Nikolai Päts (riigivanema vend) ja teised avaliku elu tegelased. Piiskop võeti vastu Enn Võrgu ja Aleksander Abeli koorilauluga „Nüüd Isa nimel tervitame”, päevakohase kõnega pöördus tema ja koguduse poole piiskoplik vikaar praost Johannes Oskar Lauri, kes meenutas piiskopiameti raskusi ja suuri ülesandeid. Pärast jumalateenistust koguneti NMKÜ ruumidesse koosviibimisele, mis oli mõeldud laiemale seltskonnale ja kuhu olid palutud ka riigi esindajad. Riigivanema esindajana kõneles sise- ja peaministri asetäitja kohtuminister Müller, kes rõhutas riigi ja kiriku häid suhteid. Oli rohkesti õnnitlustelegramme ja kirjalikke tervitusi, teiste seas ülemjuhataja Johan Laidonerilt ja Soome kiriku peapiiskopilt. „Kirik ei ole seda tähtpäeva märkinud liigse ülistamisega, vaid usub ja loodab kõigepealt, et Kõigeväeline Jumal ise tahab olla meie piiskopiga kirikliku elu juhtimisel tulevail päevil,” kirjutab kirikuleht piiskopi juubelpäeva sündmuste kokkuvõtteks.⁷³⁷

Kirik ja riigi suhetest tuleb lähemalt juttu järgmises alapeatükis, praegu aga tulgem tagasi kirikuelu arengute juurde. Huvitava ja samas väga kriitilise

---

⁷³⁶ *Ibid.*, lk. 170.

⁷³⁷ *EK* nr. 23, 1936, lk. 1–2.

analüüsi iseseisvusaegse kiriku asendist ühiskonnas esitas 1937. aastal noor teoloog Elmar Silvester Teppan (Salumaa). Tema arvates selgus ametlike tugede varisedes pärast revolutsiooni hämmastava tõsidusega kirikupubliku usuline kurbloomus – laialdane usuline ükskõiksus näitas, et kirik oli asutuseks, ilma milleta väga hästi elus läbi saadi, teda kasutati üksnes kombe pärast teatud elupuhkudel. Linnakodanike ja eriti tööliste seas paisus see ükskõiksus iseäranis sotsialistliku propaganda tõttu põhimõtteliseks vaenulikkuseks kiriku ja kristluse vastu üldse. Tüüpiliseks nähtuseks oli haritlaste võõrdumine kirikust, mis oli osalt tingitud samast pahempoolsest kallakust. Haritlaskond nägi kirikus poliitilise ja maailmavaatelise tagurluse kantsi, mida paremal juhul sündsustunde tõttu salliti, kuid millega tõsiselt ei arvestatud. Kirikut tabasid kõik need nähted täiesti ettevalmistamatult. Pettumusmeeleolu, mis valitses vanas, „head põlve” maitsnud vaimulikkonnas, nakatas ka Eesti-aegsest ülikoolist tulnud noorpõlve. Tegeldi kurtmisega raskuste üle, kiriklikel konverentsidel käsitleti põhiliselt majandusküsimusi, selle asemel et panna rõhku vaimulike paremale ettevalmistamisele, hea vaimuliku kirjanduse hankimisele ning usulise tegevuse ja hingehoiutöö arendamisele. Abi saabus ootamatult sealt, kust seda kõige vähem oodati, ja nimelt sisepoliitiliselt ümberkujunemiselt. Kirik muutus silmapaistvaks teguriks avalikus elus, usukommete täitmine hakkas kuuluma hea tooni juurde. Kuid sellega ei muutunud ühiskonna ja kiriku vahekord, kiriku esiletõus ei olnud kavakindla kirikliku töö tulemus, vaid õnnelik juhus, kirikule riigi poolt annetatud.⁷³⁸

1939. aasta piiskopikriisi kujunemise künnisel võttis Salumaa sel teemal taas sõna.⁷³⁹ Ta tuletas kõigepealt meelde nõrga keskvalitsusega ja sisetülidest vaevaldud kiriku olukorda enne 1934. aastat: „Oli päris arusaadav, et endine kirikuvalitsuslik kord meie laiemat kirikupublikut enam kui tüüdanud oli.” 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadust (mida on artiklis ekslikult nimetatud põhimäärusteks) hindas ta sümboolse tähendusega riiklikuks aktiks, sest „selle sammuga õigupoolest meie kirik omandas esmakordselt täie t u n n u s t u s e riigivõimult”, silmas pidades kiriku endise olukorra puudusi. Edasi märkis ta, et piiskopile ja kirikuvalitsusele usaldati peaaegu maksimaalsed võimupiirid (tegemist oli väitega, mida opositsioon 1939. aastal korduvalt Rahamäele nina alla hõõrus, heites talle ette võimetust piiskopile antud võimuküllust oskuslikult tarvitada). Lootusi paisutanud Salumaa sõnul seegi, et uue piiskopi ametisse astudes amnesteeriti senised „ketserid” ning võeti nad vastu üldkirikusse. „See oli vähemalt hea tahte sümpaatne avaldus koostööks rahvusliku rahvakiriku ehitamisel,” märkis ta. Kuid optimistlike lootuste kiuste hakkas ajakirjanduses peatselt taas ilmuma arvustavaid sõnavõtte kiriklike olude kohta.

Seoses kirikliku administratsiooni teiskordse ümberkorralduse kavatsusega muutus sõnavõttude toon kohati hoopis etteheitvaks. Teatava üllatusena avalikkusele tundus seegi, et mainitud kirikuvalitsuse poolt esitatud kavad kaugeltki

⁷³⁸ Salumaa 1937, lk. 233–234.

⁷³⁹ Salumaa 1939a, lk. 79–84.

üksmeelset vastuvõttu ei leidnud ka kirikuringides enestes, mistõttu nad hoopis päevakorrast kõrvaldati – kas jäädavalt, see pole seni selgunud. Juba siis hakati teravamalt kõnelema meie kiriku töötulemusist ja juhiti tähelepanu administratiivsete ning majandusküsimustega koormatud kiriklikkude nõupidamiste ja usuteadlaste kokkutulekute päevakordadele. Toonitati enama huvi tarvidust sisulise problemaatika vastu jne. Kuid need sõnavõttud jäid hüüdjaks hääleks kõrbe. Oma vastuseis sääraseile kirjutisile armastasid kirikutegelased tarvitada ainult kurjustavat tooni ning avaldada imetlevat pahameelt võhikute vastu, kes julgenud arvustavalt häält tõsta kiriklikes asjus. Ei väsitud toonitama, et meie usu- ja kiriku elu sammub ainult pidevat tõusurada. Kõik kiriklikud aruanded – vaatamata, et muidu peagu igal leheküljel leidub kõige kurvemaid andmeid usu elu leigusest meie kogudusis – lõpevad otse traditsiooniliselt optimistliku halleluuajaga.⁷⁴⁰

Salumaa meelest olid üksikasjad, mille näitel hakkasid mõned kirikutegelased 1939. aastal kõnelema kriisist (seoses piiskopi abieluprobleemidega), vaid tõelise olukorra väliseiks tunnuseiks. Põhjused peitusid sügavamal – kiriku vaimse ilme ja suuna küsimustes. Edasises keskendus Salumaa vaimulike kaadri küsimustele, milles ta nägi kriisi sügavamat põhjust. Seni oli kirik pühendunud välisele organiseerimistöele ja takerdunud välispidisesse, kuid vaimulik töö oli jäänud pinnapealseks. Vaimulik on ühelt ametitalitusest teisele tõttav ametnik, kelle vabad momendid on koormatud koolitundide või seltskondliku ja poliitilise tegevusega, kurtis Salumaa. Kui aga tahetakse, et ristiusu eluväärtused rahvale omaks saaksid, tuleks kogu senine tööviis revideerimisele võtta. Deklaratiivsete jutluste ja kõnedega ei saavuta midagi, kui sellega ei kaasne asjatundlik ja igakülgne hingehoiutöö. Kogudusetöö tuleks jagada erialadeks ja anda need sobivaima isiku hooleks, kuna hea jutlustaja või liturgi ei pruugi sobida noorte- ja lastetööl. Tulevaste vaimulike spetsialiseerumine peaks aset leidma juba stuudiumi ajal, mis eeldaks ka usuteaduskonna õppekavade ja -meetodite põhjalikku ümberkorraldamist. Veelgi olulisem on vaimulike enesetäiendamise küsimus. Salumaa meelest leidis pastori ametist vaevalt mugavamad elukutset, kus suure rahuga kõik ülikoolis omandatud teadmised ja oskused võidi kutsetegevuses kõrvale heita. Pole siis ime, et tulemuseks on nii sageli kurdetav olukord: kirik jääb tühjaks, jutlused hõredaks. „Aeg on tõtanud pastorist mööda,” nentis Salumaa. „Ta leiab kontakti veel ainult vanema põlve väsimahakkavate esindajatega.”⁷⁴¹ Tema lõppjärelendus oli:

Kriisituuled meie kirikus praegusel silmapilgul on hoiatavaks sümptomiks endise joone jätkamise suhtes. On tarvis põhjalikku murrangut mitte meie kiriku õpetuslikkudes alustes esmajoones, nagu seda ekslikult mõnelt poolt paratamatuks peetakse, vaid murrangut meie ametiisikute mentaalses ja nende arusaamades kiriku tõelisist ülesandest.⁷⁴²

---

⁷⁴⁰ Salumaa 1939a, lk. 81.

⁷⁴¹ *Ibid.*, lk. 82–84.

⁷⁴² *Ibid.*, lk. 84.

Nagu juba eespool nenditud, oli Salumaa kahtlemata teravapilguline vaatleja ning tema tähelepanekutes on nii mõndagi tabavat. Kuid samas tuleb lisada, et Rahamäe ja tema kaastööliste sihiks oli ühiskondlikus ja riiklikus elus kaas-tegev, hästi organiseeritud ja tõhusalt toimiv rahvakirik. Nad olid veendunud, et selleks ei piisanud ainult keskendumisest koguduste tasandil tehtavale tööle, nagu võisid mõelda paljud alalhoidlikud madalkiriklased. Kirik vajab kesket juhtimist ja koordineerimist ning oma jõudude koondamist ja tegevuse ühist kavandamist. „Mina tean: mõned käivad ümber ja kõnelevad pahatahtlikult sellest organiseerimistööst,” ütles piiskop Rahamägi 1936. aasta veebruaris II kirikukogu ees kiriku juhtkonna tegevusest ülevaadet andes. „Kuid: mina ütlen: 1) organiseerimistöö on niisamuti tähtis kui muu töö; 2) organiseerimistöö loob kanalid, mille kaudu jookseb koguduste soontes veri; ja siis: mina ütlen: minul on kahju, kui pannakse silmad kinni selle eest, mida kirikutegelased siin ja oma kohtadel teevad ülesehitavat, Kristuse ihu ja meie vaimu ja hinge kosutavat. Aga veel enam: just ka need arvustajad elavad sellest, mida kiriku keskvalitsus 1935. a. jooksul saavutanud.”⁷⁴³

Ei saa ka ütelda, nagu oleks kirik keskendunud ainuüksi oma organisatsiooni ümberkorraldamisele ning poleks üritanud tegeleda sisulise tegevusega. Olles suutnud 1934.–1935. aasta reformiga kiriku terviklikuks koondada, asus kiriku juhtkond kiriku tegevust laiendama ja süvendama. „Võrreldes Konsistooriumi 1936. a. tööd tööga, mida Konsistooriumil tuli korraldada 1935. a., võib ütelda, et Konsistooriumi 1936. aasta töös langeb pearõhk mitte enam kiriku organisatsiooni ümberkujundamisele, nagu 1935. aastal, vaid juba põletavamate päevaküsimuste, mida käesolev aeg kiriku elus esile toonud, arutamisele ning lahendamisele võtmisega,” kirjutab Rahamägi aruandes 1936. aasta kohta.⁷⁴⁴ Jätkuv struktuurireform kirikus (piiskopkondade loomise kava, millest oli eespool juttu) pidi juhtkonna nägemuses teenima seda eesmärki, aidates kaasa kirikutöö sisulise külje parandamisele ja tõhustamisele.

Pilk liikmeskonna statistikale näitab, et ajavahemikus 1935–1937 suurenes liikmete arv 14 166 inimese võrra (836 894-lt 851 060-le), kuid iseseisvusaja algusaastate taset siiski enam ei saavutatud (nt. 1924. aastal oli EELK liikmeid kokku 895 232). Teatavale kõikumisele vaatamata vähenes ka armulaualiste arv (1923. aastal 262 147; 1935. aastal 217 477; 1937. aastal 208 145).⁷⁴⁵ Tagantjäreli asjadele vaadates pani Aunver selle ühiskonna sekulariseerumise arvele: „Kui varem võis eesti rahvast kiriklikuks rahvaks pidada, siis nüüd hakkasid avalduma ilmalikustumise nähted ikka selgemal kujul, mida peale muu kinnitab püha õhtusöömaajast osavõtu vähenemine.”⁷⁴⁶ Talituste (ristimine, konfirmatsioon, laulatus, matus) arvud püsisid endiselt kõrgel, kuid 1920. aastate

⁷⁴³ EELKKA, II KK 1936 materjalid, piiskopi ülevaade konsistooriumi ja enese tegevusest 1935. aastal.

⁷⁴⁴ *EELK aruanne 1936*, lk. 6.

⁷⁴⁵ Aunver 1953, lk. 81.

⁷⁴⁶ *Ibid.*, lk. 80.

algusega võrreldes oli siingi tegemist langustrendiga (1923. aastal ristiti 16 629, konfirmeeriti 14 731 ja maeti 13 563 inimest, 1937. aastal ristiti 11 437, konfirmeeriti 10 530 ja maeti 11 995 inimest). Aunveri jaoks kõnelesid statistilised andmed selget keelt sellest, „et Eesti rahvakirik tähtsa ja mõõduandva tegurina rahva usulis-kõlbelist elu mõjustas ja kujundas”. Kuid teisalt oli temagi sunnitud tunnistama talituste arvu langust, lisades vaid: „Kui muidu ka ükskõikne ja külm kiriku vastu oldi, siis surma läbi lahkunute omaste ärasaatmiseks sooviti siiski kiriklikku matusetalitust.”⁷⁴⁷ 1935. aastal nägi piiskop Rahamägi Eesti ja Soome kirikuõpetajate konverentsil peetud kõnes selles olukorras pigemini rahvakiriku võimalust ja kohustust:

Mis puutub Ev. lut. ususse, siis võib ütelda, et sellesse kirikusse kuulub terve Eesti rahvas. Aga see ei ole meie suurusega uhkustus, sest Jumal võib ka kivist Aabrahamile lapsi äratada. See on meie kohustus praegusel hetkel kristliku kiriku ajaloos.⁷⁴⁸

Millised olid 1930. aastate teise poole põhilised kirikuelu teemad, projektid ja märksõnad? Organisatsiooni reformimise kõrval pöörati tähelepanu otseselt usuelu puudutavatele küsimustele nagu ajakohane leerikava, uus piiblitõlge ja liturgiauendus. Võib öelda, et kiriku juhtkond ja vähemalt teatud osa vaimulikonnast teadvustas kirikuelu ja kirikliku tegevuse ajakohastamise vajadust kasvava sekularismi tingimustes. Kiriku tegevuse laiendamise vajadusest annab märku 1937. aasta märtsis ilmunud assessor Soomre artikkel „Organiseerimistööst kirikus”, milles öeldakse, et igas praostkonnas tuleb ühtlase arengu huvides luua kirikuelu eri valdkondade edendamiseks toimkonnad. Artiklis loetletakse tervelt 11 toimkonda: noorsootöö, evangelisatsiooni- ja sisemisjoni-, välislähetustöö, majandus-, leeri- ja usuõpetus-, kirikute kaunistamise, kalmistute, kirikumuusika, vaeste hoolekande ehk kristliku armastustöö, vaimuliku kirjanduse ja viimaks kodukorra ja liturgiline toimkond. Soomre oli seisukohal, et kehtivates kiriklikes õigusaktides antud juhiste ja suundade elluviimisel peavad kaasa aitama võimalikult kõik EELK liikmed.⁷⁴⁹

Suur komisjonide arv annab tunnistust ka üldkiriku tegevuse ulatusest. 1937. aasta kiriku aruandest võib lisaks mitmesugustele kiriklikele organisatsioonidele, asutustele, seltsidele ja toimkondadele kokku lugeda tervelt 12 komisjoni: piibli komisjon, liturgiline ja agenda komisjon, lauluraamatu ja vaimulike laulude komisjon, leerikavade komisjon, piiskop Kuke mälestuse jäädvustamise komisjon, põhimääruste komisjon, praostkonna kodukorra komisjon, koguduste

---

⁷⁴⁷ *Ibid.*, lk. 81.

⁷⁴⁸ EELKKA, Eesti ja Soome kirikute vaheline toimkond, II Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsi protokoll, lk. 9. Olen seda tsitaati kasutanud sõltumatult R. Saardist, kes nimetab Rahamäe väidet terve eesti rahva kirikusse kuulumise kohta pateetiliseks, sisutihjaks ja demagoogiliseks, vt. Saard 2007, lk. 1427–1428. Siiski on selge, et Rahamägi rõhutab kolleegide ees kõneledes pigemini vaba rahvakiriku kohustust rahvast usuliselt teenida ja kasvatada, mitte kiriku suurust.

⁷⁴⁹ *EK* nr. 9, 1937, lk. 1.

kodukorra komisjon, mälestuslehtede ja kaunistuste komisjon, usuõpetuse õppe- raamatute ja õppekavade komisjon, vaimuliku kirjanduse kirjastamise ja levita- mise komisjon ning kiriklike raamatukogude arendamise komisjon. Iseküsimus, kui tulemuslik ühe või teise komisjoni töö tegelikult oli.

Iseseisvusaja esimesel kümnendil ei olnud ilmunud uut piiblitõlget. See- juures oli küsimus aktuaalne, sest vajati kasvõi juba keeleliselt kaasajastatud tõlget. Uue piiblitõlke ettevalmistamisega hakkas 1930. aastate alguses tege- lema Harald Põld. 1935. aastal ilmus „Koolipiibel”, mis kujutas endast koolide vajadustele kohandatud piiblintoloogiat. 1938. aastal valmis Põllul Uue Testa- menti uustõlge. 1939. aastal ilmus eestikeelse Piibli 300. juubeli puhul kirjas- tusühingu „Loodus” väljaandmisel Suur Piibel. Ametlikel andmetel kuulusid piiblitõlke komisjoni J. Liiv (esimees), H. Põld, A. Westrén-Doll, A. Eilart, H. Kokamägi, J. Köpp, J. Veski, S. Aaslava ja H. Masing.⁷⁵⁰ Ka piiskop Raha- mägi osales komisjoni koosolekul ja hoidis kogu protsessil silma peal.⁷⁵¹

Uue, ajakohase piiblitõlke kõrval pöörati kaunis suurt tähelepanu leeri- ja usuõpetusega seonduvale. Vaimulikud andsid endale aru, et olukorras, kus endisaegne kiriku liikmeskonna taastootmise süsteem (s.t. kirikliku järelevalve all toimiv koolikorraldus) oli lakanud eksisteerimast, tuli seda enam pöörata tähelepanu teistele kiriku usulise õpetuse edasiandmise viisidele. Usuteadlaste konverentsidel oli korduvalt jutuks ajakohase leeriõpetuse kava väljatöötamise vajadus. 1935. aasta konverentsil pidas sel teemal ettekande õp. Jaan Muru, kes märkis, et peamiseks mõjuavaldamise ajaks noortele on leeriaeg, kuna enne ja pärast ei tule noored kiriku juurde. Leeriõpetuse peasihiks on usulisele elule äratamine. Kool ei anna kirikule usulise kasvatusena noori; kool ja kirik lähevad eri rada. Muru esitas konverentsile tervelt 11 resolutsiooni, milles nõuti muu hulgas usuõpetuse sunduslikuks tegemist ja õppekava muutmist nii, et see oleks aluseks leeriõpetusele, kuna kool annab õpilased hiljem kiriku kasvatada; kirikuõpetajad peaksid saama õiguse revideerida usuõpetust; leeriõpetuse kava väljatöötamiseks tuleb moodustada komisjon (see valitigi 3-liikmelisena koos- seisus Muru, Aunver ja Kubu).⁷⁵²

Järgmise aasta konverentsil soovitas komisjoni esimeheks valitud J. Muru igal õpetajal koostada leeriõpetuse kava ja esitada see piiskoplikule vikaarile. Samas avaldas Rahamägi arvamust, et „oleks tarvis konkreetne kava tundide järele” ja palus selle küsimusega tegeleda.⁷⁵³ Selles asjas näitas piiskop ise ees- kuju – veel samal aastal ilmus tema kirjutatud leeriõpik „Jumala riigi palve”, mis sisaldas ka konfirmatsiooniõpetuse kava Meie Isa palve seletuse raames.⁷⁵⁴ Ka leerikava komisjon üllitas 1936. aastal paljundatud käsikirjana „Leeriõpe- tuse kava”; 1938. aastal ilmus trükist „Konfirmatsiooniõpetuse kava”. 1938.

⁷⁵⁰ EELK aruanne 1936, lk. 51.

⁷⁵¹ Piibli tõlkimise küsimuste kohta 1930. aastatel vt. lähemalt: Paul 1999, lk. 629–714.

⁷⁵² EELKKA, UK 1935, lk. 29–30, 31–32.

⁷⁵³ EELKKA, UK 1936, lk. 36–37.

⁷⁵⁴ Rahamägi 1936a, lk. 199–256.

aasta konverentsil arutati muu hulgas leeriaja pikkuse üle (3 või 4 nädalat; kardeti, et liiga pikk leeriaeg peletab noored eemale) ning otsustati 3 nädala kasuks. Seejärel otsustas usuteadlaste konverents saata kava tutvumiseks praostkondade õpetajate konverentsidele.⁷⁵⁵

Loomulikult püüdis kirik kaasa rääkida ka usuõpetuse küsimuses. 1923. aasta rahvahääletusel oli saavutatud hinnaline võit. Edaspidi kulges usuõpetuse korraldamine juba rahulikult, sellesse kaasati ka kiriku esindajad. Aastatel 1929–1931 tegutses haridusministeeriumi juures spetsiaalne usuõpetuse korraldamise komisjon, millesse kuulusid nii EELK kui EAÕK esindajad, näiteks prof. J. Köpp, praost A. Westrén-Doll, F. Jürgenson ja ülempreester N. Päts.⁷⁵⁶ 1935. aastal toetas usuteadlaste konverents praost Lauri ettepanekut, et usuõpetus olgu koolides sunduslik, konfessionaalne ja usuõpetaja olgu enamuse usku. Sealjuures märkis piiskop Rahamägi, et Läti koolides on usuõpetus sunduslik ja seda on 2 tundi nädalas. Kõik mõtteavaldused otsustati asjakohases memorandumis haridusministeeriumile teatavaks teha.⁷⁵⁷

Sama aasta 29. märtsil saatis Rahamägi koos metropoliit Aleksandriga haridusminister Nikolai Kannule ühise märgukirja usuõpetuse asjas. Kui kümne aasta eest, kui Rahamägi oli haridusminister, oli metropoliit valitsusele ette heitnud luterlaste eelistamist, siis nüüd otsustasid kahe suurema kiriku pead jõud ühendada (tõsi, initsiatiiv selleks tuli Rahamäelt). Märgukirjas nõuti usuõpetuse tunnistamist teiste õppeainetega ühevääriliseks ning selle muutmist kohustuslikuks ja konfessionaalseks vastavalt õpilaste enamuse usule. Nõudmisi oli rohkemgi kui siinkohal mainitud.⁷⁵⁸ Huvitava hinnangu haridusministeeriumi ja kiriku suhetele annab haridusminister Aleksander Jaakson 1939. aasta kirikukriisi ajal. Nimelt kirjutas ta seoses piiskop Rahamäe ümber kujunenud olukorraga siseministrile kirja (sellest tuleb juttu ka järgmises peatükis), milles hindas EELK ja ministeeriumi suhteid üldiselt normaalseks, eriti pärast rahvahääletust, kuid ei saanud jätta märkimata, et on olnud ka ajajärke, mil luteri kiriku ringkonnad on avaldanud rahulolematust ja tahtnud tungida koolide sisemisse ellu, avaldades korduvalt soovi, et usuõpetuse revideerimine peaks kuuluma kirikuõpetajatele. Haridusministeerium oli seevastu jätkuvalt seisukohal, et usuõpetuse revideerimine kirikuõpetajate poolt ei ole tarvilik ega otsarbekohane.⁷⁵⁹

P. Valk kirjutab koolinõunike aruannete põhjal, et 1930. aastatel ilmnesis seoses usuõpetusega uued probleemid, ja nimelt kodude vähene toetus koolis õpetatavale. Valk peab seda märgiks sekulariseerumisprotsessist. Samas nendib ta, et vanemad, kes ise enam kirikus ei käinud ja kelle kodudes usuelu puudus,

---

⁷⁵⁵ EELKKA, UK 1938, lk. 13–14.

⁷⁵⁶ Valk 1997, lk. 39.

⁷⁵⁷ EELKKA, UK 1935, lk. 25.

⁷⁵⁸ EELKKA, konsistooriumi protokoll 4.4.1935, vt. ka protokolle 21.3 ja 28.3.1935; EK nr. 14, 1935, lk. 1–2.

⁷⁵⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 39, haridusminister siseministrile 26.8.1939.

pidasid siiski vajalikuks, et nende lapsed usuõpetuse tundides osaleksid.⁷⁶⁰ Ka haridusministri ülalosundatud kirjast selgub, et usuõpetust õppis ligikaudu 99% õpilastest.

Kirikus teadvustati, et rahva paremaks usuliseks teenimiseks ei vajata ainult uusi kirikuhooneid, vaid ka palvelaid ja kuulutuspunkte. Luteri kirikul olid vabakoguduste näol aktiivsed konkurendid, kellele kardeti kaotada eeskätt usuliselt ärksaid kirikuliikeid. Pealegi ei pidanud ajalooliselt väljakujunenud kirikukihelkondade ja abikirikute võrgustik ning harjumuspärasel korraldusel põhinevad töömeetodid sammu moodsa aja muudatustega nagu linnastumine, tööstuse arengu mõjud agraarsele elukorraldusele jne. 1935. aasta usuteadlaste konverentsil sõnas piiskop Rahamägi, et „usuelu elustamiseks ja vastukaaluks lahkuskude tegevusele tulevad asutada rahvarikkamatesse kohtadesse uued kogudused ja kirikud, kuna suured kogudused tulevad jaotada.”⁷⁶¹ Küllap ei olnud see Rahamäe originaalne mõte, vaid paljude kirikutegelaste äratundmine.

1936. aasta oktoobris kutsus ka piiskoplik vikaar A. Soomre kirikulehe veerududel uute kirikute ja palvelate ehitamisele. Kuigi iseseisvusajal oli seni valminud mitu uut kirikut – Tapal, Kundas, Petseris –, puudusid mitmel kogudusel endiselt oma pühakojad (Soomre tõi näiteks Tallinna Pauluse, Peeteli ja Emmause koguduse).⁷⁶² EELK aruandes 1937. aasta kohta on öeldud, ilmselt just Soomret osundades: „Üldiselt peaks aga meil kirikuid ja palvelaid olema palju enam, samuti ka kirikuskäijaid. Tallinnas näiteks ei ole viimase 70 aasta jooksul juurde ehitatud mitte ühtki ev.-luteriusu kirikut, rahvaarv ja linna piirid on aga selle pika aja jooksul kasvanud mitme-mitmekordselt.”⁷⁶³

Kuigi kirikusse kuulumine oli veel valdav, eriti maapiirkondades, kurdeti ilmalikust elulaadist tingitud väheneva osavõtu üle kirikuelust. Samas aruandes tsiteeritakse nt. Viru praosti, kes kirjutab: „Pühapäeva pühitsetakse vähe töö katkestamise mõttes. Pühapäev pole sageli mitte ka pühapäevaks. Ei saa kuhugi minna pühade ajal, ilma et silm ei näeks mitmel pool töötajaid.”⁷⁶⁴ 1936. aasta osas väljendus Piiskopliku vikaarkonna (sellesse kuulusid Tallinna, Rootsi ja Saksa praostkond ning Piiskoplik Toomkogudus ja Ülikooli kogudus) aruandja (Rahamägi? Kubu?) kaunis pessimistlikult. Ta leidis, et välispidiste tundemärkide järgi pakub kiriklik elu küll rõõmustavat pilti, jumalateenistustest osavõtmine on elav, kuid kirikuskäijate arv peaks olema suurem. Tallinna kirikud ei mahuta üle 20 000 inimese, kuid see moodustas vaid 1/6 praostkonna liikmetest. „Kuhu jäävad aga ülejäänud 100 000?” küsiti aruandes ja nenditi: „Ei ole kahtlust, et kogu meie aja usuelu on väga tugevasti läbi imbutunud sekularismist ja selle tõttu muutunud pinnapealseks. Rahva rõhuva enamuse juures *usuelu* piirdub ainult pühapäevade, mida ka ei võeta enam tõsiselt, ja välis-

---

⁷⁶⁰ Valk 1997, lk. 69.

⁷⁶¹ EELKKA, UK 1935, lk. 24.

⁷⁶² EK nr. 43, 1936, lk. 1.

⁷⁶³ EELK aruanne 1937, lk. 24.

⁷⁶⁴ *Ibid.*, lk. 31.

pidiste usukommete täitmisega.⁷⁶⁵ Järgmisel aastal oli aruandja küll veidi optimistlikum, kirjutades, et üldpilt on rõõmustav: „Tühjade pinkide pärast meie kirikutes ja palvelates ei ole põhjust nuriseda.”⁷⁶⁶ Siinkohal võib küsida, kas Pätsi režiimi avalikult sõbralikul suhtumisel kirikusse oli inimeste usulistele hoiakutele ja käitumisele mingisugust mõju. Näib, et vähemalt väliselt võis see nii olla. Igatahes märgiti 1937. aasta aruandes: „Ristusvaenulikul liikumisel paistab meie rahva juures olevat vähe pinda. Näib, et ristiusku põhimõtteliselt pooldada kuulub praegu meie juures „hea tooni” hulka.”⁷⁶⁷

Üks vaba rahvakiriku olulisi eesmärke oli eesti rahvusest vaimulike kaadri ettevalmistamine. Selles valdkonnas paranes olukord 1930. aastate lõpuks tunduvalt. Aunveri andmetel oli 1919. aastal 136-st vaimulikust eestlasi 58 ja sakslasi 74. Seega moodustasid eestlased pastorkonnast 42,6% ja sakslased 54,4%. 1939. aastal, enne baltisakslaste lahkumist, oli 227-st vaimulikust eestlasi 173 (76%) ja sakslasi 49 (22%).⁷⁶⁸ Tagasivaates 1937. aastale nägi Aunver sisemise töö süvenemist kõigil kirikuelu tööpõldudel. „Palju noori tööjõudeõpetajaid on astunud kiriklikule tööpõllule,” rõõmustas ta. „Ei ole enam ühtki kogudust Eesti evangeelses kirikus, mis peaks ilma hingekarjaseta olema kirikuõpetajate puudusel.”⁷⁶⁹ Rahamägi oli juba 1936. aastal piiskoplikule nõukogule teatanud, et ei kavatse kandidaate mitte enne ordineerida, kui igapähe on kindel töökoht ning soovitas õpetajatel muretseda rohkem isiklikke adjunkte.⁷⁷⁰

Tõepoolest, 1930. aastate teisel poolel tuli usuteaduskonnast kirikutöösse küllalt palju lõpetajaid ning mõnikord ordineeriti rohkem kui kümme kandidaati korraga. Näiteks ordineeris Rahamägi IV kirikukogu avajumalateenistusel 20. oktoobril 1937. aastal 10 kandidaati, 26. detsembril 1938 koguni 14 kandidaati, mis oli seni suurim ordinatsioon. Üldse ordineeriti 1935–1937 igal aastal 19 uut õpetajat, 1938 paari võrra vähem – 17. Kiriku ametikandjate loendi järgi oli 1934. aasta septembris EELK teenistuses 169 vaimulikku (nendele lisandus 17 pensionil olevat ja 11 vabakutselise usuteadlase staatuses õpetajat).⁷⁷¹ 1939.

---

⁷⁶⁵ *EELK aruanne 1936*, lk. 23–24.

⁷⁶⁶ *EELK aruanne 1937*, lk. 24.

⁷⁶⁷ *Ibid.*, lk. 27.

⁷⁶⁸ Aunver 1953, lk. 76. Rootslastest vaimulike arv oli nimetatud aastatel vastavalt 4 ja 3. Ketola peab Aunveri ja Veemi andmeid ebatäpseiks ning esitab enda koostatud EELK vaimulike arvu ja rahvuslikku kuuluvust kirjeldava tabeli, mõõndes siiski, et ka tema andmed ei ole lõplikud, vt. Ketola 2000a, lk. 330. Ketola järgi oli 1919. a. EELK-s kokku 122 pastorit, neist 57 eestlast ja 65 sakslast, 1939. a. aga 213, neist eestlasi 160 ja sakslasi 53. *EK* nr. 37, 1939, lk. 3 järgi oli EELK-s enne sakslaste ümberasumist 227 vaimulikku, neist 220 kogudustes ja 7 kiriku tööaladel (need arvud langevad kokku Aunveri omadega, ilmselt ongi viimane just nendest lähtunud).

⁷⁶⁹ *EK* nr. 52, 1937, lk. 1.

⁷⁷⁰ EELKKA, Piiskoplik Nõukogu 1935–1938, piiskopliku nõukogu protokoll 8.12.1936, lk. 2.

⁷⁷¹ *EELK ametikandjad* 1934, lk. 52–62. Aunver esitab 1934. aasta vaimulike arvuks 136, mis ei saa olla tõene, vt. Aunver 1953, lk. 76.

aastal, enne baltisakslaste lahkumist, töötas kirikus 227 vaimulikku. Koguduse-töös abistasid neid köstrid-organistid, keda oli 1935. aastal 215 ning 1940. aastal 206.⁷⁷² Kuigi teoloogiaüliõpilaste arv oli võrreldes teiste teaduskondadega üks väiksemaid, ulatus see alates 1925. aastast igal aastal üle saja, püsidis 105 (1932) ja 131 (1937) vahel.⁷⁷³ Baltisaksa õpetajate lahkumine leidis aset 1939. aasta oktoobris, seega juba pärast piiskop Rahamäe tagandamist. Lahkujaid oli üle 40, mistõttu kiriku hooldajaks määratud J. Varikul tuli kiiresti hakata tegelema vakantsete kohtade täitmisega (vt. ka järgmist peatükki).

Kuna usuteaduskonnas õppis ka naissoost üliõpilasi, siis kerkis üles nende ordineerimise küsimus.⁷⁷⁴ Sellega ei olnud kiriku juhtkond siiski päri. Olles ära kuulunud piiskopliku nõukogu seisukoha, otsustas konsistoorium 1938. aastal, et „naiskandidaate ei saa lubada Kiriku vaimulikesse ametitesse, kuna seda kiriku traditsioon ei tunne ning seda ka põhimäärused ette ei näe ja selleks tarvidust ei ole.” Konsistoorium sedastas, et uusi õpetajaid on rohkem, kui kirik suudab ametisse seada, mistõttu otsustati edaspidi eksamile lubada vaid piiratud arvul kandidaate, „tegelikku tarvidust silmas pidades”.⁷⁷⁵ Piiskoplikus nõukogus oli aga leitud, et „naisõpetajate töösse rakendamine ei ole kooskõlas Püha kirjaga” ja soovitati naisusuteadlastel rakendust leida kooliõpetajatena.⁷⁷⁶

Viimaks veel kirikutevahelistest suhetest. Suuruselt teine kirik oli 158 kogudusega ja 212 764 liikmega (1934) Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik.⁷⁷⁷ Aastaruannetes märgiti, et vahekord õigeusu kirikuga oli iseseisvuse algusest saadik üldiselt hea, kuid samas kurdetakse mõnede luteri kiriku vastu suunatud kirjutiste üle õigeusklike ametlikus häälekandjas. Roomakatoliku kiriku kohta on kirjutatud, et suhted puudusid täielikult: „Kuna see kirik peab ennast ainuõndsakstegevaks, ei võigi meil tekkida iseäralikku vahekorda selle kirikuga. Sealt poolt jätkatakse intensiivset propagandat meie maa rekatoliseerimiseks, selle propaganda tagajärgi ei olnud aga veel mitte märgata.”⁷⁷⁸ Taolise tõrjuva hoiaku põhjuseid oli ilmselt mitu. Rooma kirik hoidis kõikjal distantsi ega olnud – erinevalt õigeusu kirikutest – tollal veel liitunud oikumeenilise liikumisega. Pealegi oli Eesti katoliku kirik kaunis väike – 1934. aastal oli sellel 2327 liiget ja 1937. aastal 11 preestrit.⁷⁷⁹ Vabakoguduste kohta öeldi

---

⁷⁷² Aunver 1953, lk. 83.

⁷⁷³ Karjahärm, Sirk 2001, lk. 49.

⁷⁷⁴ Kui 1921. aasta 1. poolaastal õppis usuteadust vaid 1 naisüliõpilane, siis 1926. aastal oli neid juba 16, vt. Aunver 1953, lk. 53.

⁷⁷⁵ EELKKA, toimik „Kiriku aruanne (1938)”, aruanne konsistooriumi tegevuse kohta 1938. aastal üldalal, lk. 4. 1926. aastal oli usuteadlaste konverents, kuulates ära J. Kõpu ettekande, põhimõtteliselt toetanud naiste ordineerimist, toetajate seas oli toona Aunveri teatel ka Rahamägi, vt. *EK* nr. 5, 1926, lk. 37.

⁷⁷⁶ EELKKA, Piiskoplik Nõukogu 1935–1938, piiskopliku nõukogu protokoll 25.8.1938, punkt 5.

⁷⁷⁷ Sild 1938, lk. 235.

⁷⁷⁸ *EELK aruanne 1937*, lk. 26.

⁷⁷⁹ Sild 1938, lk. 240.

1936. aasta aruandes vaid järgmist: „Lahkusuliste propaganda oli sama intensiivne kui varemgi. Üleminejate arv aga ei kasvanud, vaid langes.”⁷⁸⁰

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et väliselt pakkus Pätsi ajastu kirikule häid töötingimusi, mida oli kaua igatsetud, ning EELK teise piiskopi ajal tahtis kiriku juhtkond neid ära kasutades kirikuelu igakülgset arendada. J. Kiiviti tabava ütluse kohaselt elati oma tegevuse laiendamise kavatsustega. Kirik teadvustas enda ees seisvaid ülesandeid, võimalusi ja probleeme. Riigivõimu toetavale hoiakule vaatamata tuli arvestada ühiskonna jätkuva sekulariseerumisega ja üritada sellele adekvaatselt reageerida. Lihtne see ei olnud, sest hoolimata tsentraliseeriva iseloomuga reformidest oli raske saavutada üksmeelt suhteliselt suveräänses pastorkonnas ja tasandada erinevate voolude vahelisi vastuolusid, mis löid esimesel võimalusel uuesti lõkkele.

Nii jäi piiskop Rahamäe ootamatu lõpuga ametiaeg sisuliselt lõpetamata perioodiks EELK ajaloo, seda nii kiriku sisemistel kui välistel põhjustel. Rahamäe tagandamine 1939. aasta sügisel ja muudatused kiriku juhtkonnas tõmbasid kriipsu peale jätkuvatele reformikavadele. Väliste tingimuste mõttes katkestas loomuliku arengu 1940. aastal aset leidnud riigikorra muutumine. Seetõttu ei ole võimalik hinnata, kas kiriku juhtkonna pingutused kiriku organisatsiooni ümberkorraldamisel ja erinevate tegevusvaldkondade väljaarendamisel oleksid ajaliselt pikemas perspektiivis tulemusrikkaks osutunud. Kuid igal juhul võis EELK ennast 1930. aastate lõpul täie õigusega pidada elanikkonna enamust hõlmavaks rahvakirikuks ning sellest lähtuvalt oma tööd kavandada ja korraldada.⁷⁸¹

Järgnevalt on aga põhjust lähemalt vaadelda kiriku ja riigi vahekorda Pätsi režiimi ajal.

5.2. Kirik ja riik ning 1938. aasta põhiseadus

5.2.1. Kiriku kaasamine riigiellu ja toetus „12. märtsi režiimile”

Pätsi režiimi kohta on kirjutatud, et võimu tsentraliseerimine ja tugevdamine haaras vaikival ajastul kaasa ka kiriku. Riik sekkus kiriku siseasjadesse, seda nii luteri kui õigeusu kiriku puhul (nt. Petsrimaa kirikuelu korraldamisel), et tagada kiriku terviklikkus ja lõpetada seda lagundavad lahkkelid, eesmärgiga

---

⁷⁸⁰ *EELK aruanne 1936*, lk. 25.

⁷⁸¹ Ka M. Ketola osutab sellele, et EELK püüdis 1930. aastate teisel poolel muutuda tõeliselt rahvuslikuks Eesti kirikuks, tugevdada kiriku rahvuslikku iseloomu ja võtta enesele positiivne rahvuslik roll. Paraku sai aeg lihtsalt otsa ning II maailmasõda ja nõukogude võimuperiood katkestasid need arengud. Ketola meelest võib seda pidada üheks oluliseks, kuigi mitte ainsaks põhjuseks, miks hiljem osutus ateistlik kasvatus eestlaste seas nii tõhusaks. Vt. Ketola 1999, lk. 243.

allutada kirik riigivõimu kontrollile.⁷⁸² M. Ketola väidab koguni, et Pätsi võimuaaramise järel võttis autoritaarsus maad ka luteri kirikus. Päts nägi aga kirikus ühiskonna nurgakivi ja sotsiaalse stabiilsuse garanti, tema eesmärk oli kiriku abil konsolideerida ühiskonda.⁷⁸³ Ketola arvamus langeb niisiis kokku R. Saardi eespool osundatud hinnanguga, et vaikival ajastul hüljati nii kiriku- kui riigijuhtimises demokraatlikud printsiibid ning algas võimu koondamise ja tsentraliseerimise aeg.

Väitega kiriku või kirikujuhtimise autoritaarse(ma)ks muutumisest ei saa päriselt nõustuda – muidugi juhul, kui sellega on silmas peetud kiriku juhtkonna ja piiskopi tegevust ja mitte riigivõimu kontrolli –, ning seda vaatamata teatavale tsentraliseerimisele kirikukorralduses. Tsentraliseeritud juhtimine ei ole veel iseenesest autoritaarsus. Peab ütlema, et üldiselt ei piiratud kirikus vaba mõttevahetust ega tehtud takistusi erinevate suundade tegevusele. Tõsi, piiskop manitses ametivendi hoiduma politiseeritud jutlustest ning palus protestantidel hoida madalat profiili, seda kirikurahu huvides. Samas ei olnud Rahamägi mingi autoritaarne figuur, nagu juba eespool sai tõdetud. Ta ei nõudnud alluvatelt oma isiklikule võimule ja autoriteedile tuginevat kuulekust. Vastupidi, 1939. aastal heitis vastasrind Rahamäele nagu ühest suust ette hoopis seda, et ta oli küll lasknud piiskopi võimu riigivõimu toel „suureks tõsta”, kuid polnud seda kirikus korra hoidmiseks kasutanud. Üks ajaleht iseloomustas aga piiskoppi pigemini diplomaadi kui kirikujuhina.⁷⁸⁴

Kuid selles, et riigivõim soovis kiriku tegevust oma kontrollile allutada, võisime veenduda juba käesoleva uurimuse 2. peatükis, kus oli juttu uue kirikute ja usuühingute seaduse väljatöötamisest. Valitsuse soov ei olnud otseselt suunata või mõjutada kiriku igapäevast juhtimist, küll aga hoida kirikul silm peal, minimeerida kriitikat ja kasutada kirikut oma üldpoliitilise programmi toetamisel. Seoses riigivõimu järelevalvega tuleb meele pidada, et kiriku sundnormid ehk sisemist elukorraldust reguleerivad õigusaktid pidid enne kehtima hakkamist siseministri heakskiidu saama, mis tähendas iga uue normi eelnevat kooskõlastamist. Kiriku juhtkonnal ja eriti piiskopil kui kiriku üldjuhil tuli jälgida, et kiriku ja vaimulike tegevus ei väljuks etteantud raamidest. Seetõttu võis piiskop sattuda delikaatsesse olukorda – tal tuli ühelt poolt arvestada kirikutegelaste soovide ja meeleoludega ning teisalt vahendada valitsuse tahtmist.

Kuigi pole kahtlust, et paljusid luterliku kiriku juhtivaid tegelasi häiris riigi järelevalveõiguse suurenemine, tuli neil samas hinnata neid uusi võimalusi, mida riigivõimu ootamatu toetus kiriku jaoks avas. Olles saanud pärast 1934. aasta märtsipööret valitsevalt režiimilt tuge kiriku sisemiseks ümberkorraldamiseks, läksid EELK juhtkond ja tema ametlik häälekandja „Eesti Kirik” kaasa optimistlik-positiivsete riikliku ülesehitamise meeleoludega. Ühe tüüpnäitena võib esitada kirikulehe peatoimetaja assessor Aunveri artikli riigivanema ja

⁷⁸² Grichin 2003, lk. 180; Tohvri 1994, lk. 88.

⁷⁸³ Ketola 2003a, lk. 420; Ketola 2000a, lk. 278.

⁷⁸⁴ Vt. lähemalt alajaotust 6.3.1.

vägede ülemjuhataja kõnede puhul Põllutöökoja kongressil 1936. aastal. Järgnevalt osundatav kaunis tüüpiline lõik näitab selgesti, et luteri kiriku juhtkond nägi meelsasti kirikut osalemas rahva „tervendamisel” käsikäes riigi ja selle juhtidega:

Ei taha ju meie kirik midagi muud, et meie rahva hing terve oleks, ja küll maksab ka siin tõekspidamine, et terves kehas võib elada terve vaim. Kui meie riigi juhid parima tahtega ja õilsamate püüetega selle eest hoolt kannavad, et maised elulised tingimused saaksid loodud rahva jõuliseks nooruslikuks kasvamiseks, siis on see üheks võimaluse loomiseks, et eesti evangeelne kirik näeb käsikäes töötamist riigi ja kiriku vahel ja võib loota kiriku osa heale kordaminekule. On küll hästi selge, et meie kirik esmajoones peab praegusel ajal kogu oma jõu pühendamada eriti rahva usulise ja kõlblise ülesehitamise tööle, kui ka seda mõnelt poolt mitmet viisi püütakse halvata.⁷⁸⁵

Vahest kõige ilmekamalt sõnastas kiriku ja riigi ülesande ja vahekorra, nagu kirikutegelased seda nägid, E. Tennmann juba 1927. aastal. Kuigi Tennmann ei kuulunud kiriku juhtkonda ning oli öeldavasti Rahamäe kirikupoliitika suhtes kriitiline, võib tema mõtteavaldust lugeda paljude pastorite arusaamaks ülesannete jaotumisest kiriku ja riigi vahel:

Nimelt, et kristlus veel mitte ei ole võitnud kõiki riigikodanikka, tulebki kirikul energilisemalt võidelda kristlikkude mõtete propageerimises. Sellega ei riku ta sugugi riigitööd. Sest riigi asi on välispidine kord. Kirik aga hoolitseb õige vaimu eest: kirik on riigi südametunnistus. Et riik on inimeste ühiskond, siis on tal seda sisemist juhti vaja.⁷⁸⁶

Seega soovis luterlik kirik täita demokraatliku ja sekulaarse rahvusriigi välise vormi kristliku usulis-kõlblise sisuga, nagu see juba eespool käsitletud usuõpetuse küsimuses ilmnis. Seda silmas pidades on kiriku juhtkonna toetus valitsuse poliitikale mõistetav, kuna Pätsi režiimi reformideprogrammi üldsuund oli konservatiivne, tsentraliseeriv ja traditsioonilisi väärtusi hindav.⁷⁸⁷ Loomulikult tuli tänulik olla ka mõistmise eest, mida riigivõim oli kiriku juhtkonna soovide suhtes ilmutanud.

Varsti pärast seda, kui poliitilised erakonnad olid riigivanema 1935. aasta 5. märtsi dekreediga likvideeritud, informeeris L. Raudkepp piiskop Rahamäe sellest, et ühenduse „Kristlased” juhatus oli arutanud ühinemist valitsusmeelse Isamaaliiduga. Raudkepi arvates ei oleks see raske, kuna kristlaste ühenduse põhikiri oli juba varem ette näinud, et riigielu stabiliseerumine võib toimuda ainult rahva ühistunde, usulis-kõlblise eluvaate, isamaa-armastuse ning sotsiaal- ja tööolude parandamise ja edendamise läbi. Tema väitel pooldas Isamaaliit kristlaste seisukohti, eriti pärast Pätsi dekreete, „millega kirikule on antud vääriline koht riigi ja rahva elus”. Isamaaliidu üldpõhimõtted on alati olnud

---

⁷⁸⁵ EK nr. 49, 1936, lk. 1.

⁷⁸⁶ Tennmann 1926–1928 — UA nr. 4, 1927, lk. 186–187.

⁷⁸⁷ Karjahärm, Sirk 2001, lk. 288.

kiriku ja kirikurahva ideaaliks, oli Raudkepp veendunud.⁷⁸⁸ (Nagu selgub Rahamäe kohtumaterjalidest, tehti ka piiskopile tema enda sõnul ettepanek astuda Isamaaliitu, kuid ta keeldus sellest. Kas keeldumise põhjuseks oli erapooletust nõudev kirikujuhi ametipost või midagi muud, sellest kahjuks juttu pole, nagu ka sellest, kas kutsuja oli keegi endise KRE ridadest või valitsusringkondadest.⁷⁸⁹) Küllap just Raudkepi nimetatud kaalutlustel asus kirik ametlikul tasandil valitsevat režiimi toetama. Piiskop Rahamägi võrdles koguni riigipöörde esimese aastapäeva puhul raadios peetud hommikupalvusel 12. märtsi tähendust teiste rajavate sündmustega Eesti omariikluse ajaloos:

Nii nagu meie ajalukku on kirjutatud lähemas minevikus kustumatult päevad: 24. veebr., 2. veebr., 1. dets., nii jääb sinna püsima ka 12. märts! [---] Peaasi on, et meie riigis oleks kindel kord, meie kodumaa pinnal valitsemas õigluse poole püüdev meel ja rahulik töövaim, küllap siis saame igasugustest raskustest üle!⁷⁹⁰

Propagandateoses „12. märts. Aasta riiklikku ülesehitustööd”, mis ilmus märtsipöörde aastapäeva puhul, loetles Rahamägi Pätsi valitsemisajal seni sündinud „põhjapanevaid muudatusi”: kirikut on tunnustatud organisatsiooniliselt terviklikuna, on otsustatud võõrandatud kirikuvarade eest tasu maksta, vastu on võetud uus korraldus puhkepäevade kohta. Enamgi veel, Rahamäe arvates sündis 1935. aasta jooksul usu ja kiriku suhtes meeleolumurrang rahva hinges, kuna riigivanem Päts oli „mitmel puhul otsustaval viisil” rõhutanud ristiusu ja kiriku tähtsust, niisamuti oli olnud soodne tema suhtumine kiriku keskvalitsusse. Ta kirjutas:

Kokkuvõttes võib ütelda, et kui kirikule ka edaspidi saab riigivalitsuse poolt osaks nii sõbralik suhtumine ja ta töö leiab tunnustamist, siis ta seda suurema rõõmuga tahab oma rahvast teenida selles, mis rahvale tarvis ta tõeliseks vabaduseks, püsivaks rahuks ja sügavaks elurõõmuks.⁷⁹¹

Rahamägi nägi kirikut ja riiki partneritena, keda ühendavad ühised huvid – kui riik peab kirikust lugu, õpetab kirik rahvast oma riigist kahekordselt lugu pidama. Usulised väärtused, mida kirik esindab ja õpetab, on aluseks tervele ühiskonnale, kuna peaaegu kogu rahvas on kirikurahvas. (1936. aastal oli see veel tõesti paljuski nii.) Ühes teises 12. märtsi riigipöörde saavutustele pühendatud artiklis kirjutas ta:

Ja just ka riiklikult ja rahvuslikult võib küll tervitada kiriku organiseerimis- ja ülesehitamistööd möödunud aastal. Kirik tervikuna kasvatab rahvast tervikuks; kirik, kellest riik lugu peab, õpetab rahvast kahekordselt riigist lugu pidama. Kuid enam veel: see, mis riigi ja rahva elule aluseks: jumalakartus, pühitsus, õiglus, tõde, truudus, ligimesearmastus ja muud sügavad väärtused pääsevad selle tõttu nagu h e a d e k a n a l i t e k a u d u kirikurahva keskele,

⁷⁸⁸ EELKKA, toimik „Kiriku poliitika”, Raudkepp Rahamäele, 3.4.1935.

⁷⁸⁹ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 63, kohtuistungiprotookoll 25.7.1941.

⁷⁹⁰ EK nr. 11, 1935, lk. 1.

⁷⁹¹ Rahamägi 1935, lk. 37–38.

ta südamesse ja sedaviisi ka kogu rahva ja riigi ellu. On ju meie rahvas peaaegu tervikuna just ka kirikurahvas.⁷⁹²

Omaette peatükk riigi ja kiriku suhetes, mida tuleks eraldi uurida, on vaimulike osalemine vapside liikumises. Sellel liikumisel oli kirikus omajagu kandepinda. Olid ju vapsid kuulutanud, et usk on eesti rahva kõlbluse alus ning riik peab usku ja kirikut kõigiti toetama. Päris kindlasti oli see jutt mõnedele kirikutegelastele meelt mööda.⁷⁹³ A. Kasekamp märgib, et vabadussõjalased ei seostanud end otseselt kirikuga, vaid püüdsid esindada positiivseid moraaliväärtusi.⁷⁹⁴ Vapside tegevusega olid seotud või sellest innustusid näiteks järgmised kirikuõpetajad: Boris Aareandi, Jaan Lääne, Mihkel Ostrov, Friedrich Stockholm, Jaan Treumann, Rein Uhke, Valter Viks.⁷⁹⁵ See loetelu ei ole kindlasti ammendav. Siinkohal võib meelde tuletada ka 2. peatükis osundatud väidet ajalehest „Vaba Maa”, mille kohaselt ujunud luteri pastorid enne 12. märtsi pööret kui kalad vapside vees.

On arusaadav, et võimud püüdsid vapsimeeleolusid kontrollida ning avaldasid ka kirikule sellekohast survet. Näiteks kui kiriku juhtkond esines võimude ees palvega, et väljaspool kirikuhooneid toimuvaid vaimuliku sisuga üritusi ei peaks eelnevalt registreerima, siis vastas pea- ja siseminister K. Eenpalu 7. märtsil 1935, et ei pea võimalikuks senist koosolekute registreerimise korda muuta, kuna „kirikuõpetajate seas on veel isikuid, kes ei ole suutnud antud olukorras veel püsima jääda vaimuliku kutse-eeskriitika tasemele, vaid kasutavad jumalateenistusi seoses negatiivse poliitilise tegevusega”. Eenpalu palus piiskopil „astuda mõjuvalt samme selleks, et märgitud väärnähted kirikuelust kaoksid”.⁷⁹⁶

Ei oska öelda, milliseid samme Rahamägi selles küsimuses astus (1939. aastal ütles ta, et oli palunud ametikandjatel puhtpoliitilisest tegevusest hoiduda⁷⁹⁷), kuid igal juhul avaldas ta täielikku toetust valitsevale režiimile, distantseerudes vapside riigipöördeplaanidest, mille täideviimine oli kavandatud 8. detsembrile 1935. Piiskop saatis veel samal päeval – pühapäeval – K. Pätsile järgmise sisuga toetustelegrammi: „Härra Riigivanemale! Jumal olgu tänatud, et riik ja rahvas on hoitud raskete vapustuste eest. Rohket õnnistust ja kindlust. Piiskop Rahamägi.” Pea- ja siseminister K. Eenpalule saadetud kirjas avaldas Rahamägi kirikurahva nimel rõõmu, et kodumaa on saanud Jumala armu läbi hoitud vennavere valamise eest.⁷⁹⁸ Samas peab tõdema, et kiriku juhtkond ilmutas selles tundlikus asjas iseseisvat mõtlemist isegi pärast vapside riigipöördekatse nurjumist. Kui siseminister oli oma otsusega 23. märtsist 1936

⁷⁹² Rahamägi 1936b, lk. 52.

⁷⁹³ Graf 2000, lk. 273; Ketola 2003b, lk. 115.

⁷⁹⁴ Kasekamp 1999, lk. 78.

⁷⁹⁵ Vt. nt. Marandi 1991, lk. 143, 150; Ketola 2003a, lk. 413.

⁷⁹⁶ EELKKA, konsistooriumi protokoll 21.3.1935, punkt 28.

⁷⁹⁷ EELKKA, VI KK 1939, lk. 22.

⁷⁹⁸ EK nr. 50, 1935, lk. 1.

keelanud Märjamaa õpetaja J. Läänel ja Rõuge õpetaja V. Viksil ametikohustuste täitmise nende kogudustes, siis asus konsistoorium seisukohale, et see keeld ei tähenda veel nende ametist vabastamist.⁷⁹⁹

Järgnevate aastate tähtsündmusi kiriku ja riigi suhetes oli uue põhiseaduse väljatöötamine, kehtestamine ja rakendamine, mis tähendas kirikule senisest veelgi suuremat tunnustust riigi poolt. Põhiseaduse loomise protsessi kaasati ka kirik, kelle jaoks oli eriti oluline usu ja kiriku kohta käiva paragrahvi ümbersõnastamine. Kirik oli küll juba mõndagi saavutanud, kuid soovis riigilt endiselt arvestamist oma „eluliste huvidega” ning tunnustamist rahvuslikult ja riiklikult tähtsa tegurina.

1935. aasta vana-aasta kõnes teatas Päts vajadusest töötada välja uus põhiseadus. Selleks pidi kokku kutsutama kahekojaline Rahvuskogu, mille esimene koda oli valitav, kuid teine koda pidi koosnema kutsekodade esindajatest, kelle seas oli ette nähtud koht ka EELK piiskopile. Rahvuskogu kahekojalises struktuuris leidis niisiis väljenduse valitseva režiimi soov rajada riigi poliitiline elu kutsekodadele, mis koondasid eri elualade esindajaid ja täitsid teatud mõttes poliitiliste erakondade aset. Selles korporatiivses riigivalitsemise mudelis oli kirikulegi oma koht ette nähtud. Kiriku juhtkond asus kõhklematult toetama uue põhiseaduse väljatöötamist.

Juba 16. jaanuaril 1936 väljendas Aunver artiklis „Kirik kutsutakse osa võtma Rahvuskogu tööst” kirikurahva nimel lootust, et uues vabariigi põhiseaduses ei saa leiduma paragrahve nagu „riigiusku ei ole”, sest kirik on positiivseks tähtsaks teguriks riigi ja rahva elus ning see osa tuleb temale anda ka riigi põhiseaduses. Ta nägi ka märke, et kiriku „eluliste huvidega” arvestatakse, nagu seda ametis oleva valitsuse riigielu juhtimine oli juba näidanud. „See lubab ka kirikurahval valimiskastide juurde astuda elava lootusega Jumalale, et tema ei keela õnnistust eelseisvatele tähtsatele sündmustele meie riigi ja rahva elus,” julgustas ta kirikuliikeid rahvahääletusest osa võtma.⁸⁰⁰

Veebruari alguses esines piiskop Rahamägi raadios pikema kõnega rahvahääletuse teemal, milles kutsus samuti kirikurahvast üles hääletusel osalema. Ta põhjendas seda kõigepealt vajadusega riigi ja ühiskonna asjades kaasa rääkida ning pidas rahvahääletust ja sellel osalemist pühaks. Kuid tema arvates oli kirikurahval veel üks põhjus, miks minna kava poolt hääletama, ja nimelt see, et esmakordselt Eesti Vabariigis on otsustatud „kirikut kui suurt, tähtsat asutust kutsuda osa võtma riiklikust ülesehitavast tööst.” Rahamägi tuletas meelde esimeses põhiseaduses sisaldunud ja endiselt jõusolevat sätet „Riigiusku Eestis ei ole”. Ta nõustus sellega, et kui seda tõlgendada nii, et Eesti riigis ei eelistata üht või teist usku, siis on see hea. Kui aga leitakse, et rahvas peaks olema ilma usuta, siis ei või sellega kuidagi leppida. „Kahjuks kuni 12. märtsini 1934. a. valitses niisugune tendents Eesti riiki ja rahva saatust määravas enamuses,” nentis ta. „Kui riigikogu 12. nov. 1925. a. vastu võttis „Usuühingute ja nende

⁷⁹⁹ EELKKA, konsistooriumi protokoll 7.5.1936, punkt 9.

⁸⁰⁰ EK nr. 3, 1936, lk. 1.

liitude seaduse”, siis rutati kõigepealt järgmist kinni naelutama ja nimelt esimeses paragrahvis: Riik ei toeta ühtki usuühingut ega nende liitu.”⁸⁰¹ Piiskop jätkas:

Seevastu praeguse riigivanema ja vab. valitsuse tahe on teine. Korduvalt on riigivanem rõhutanud kirikute ja usulis-kõlbla töö tähtsust riigi ja rahva elus. Otsustava, põhjaneva seadusega ja julge sammuga sündis siin 12. detsembri 1934. a. pööre. On hakatud hindama kiriku ja tema töö tähtsust nii riiklikust kui rahvuslikust seisukohast. Kirik tervikuna kasvatab ju rahvast tervikuks. Kirik, kellest riik lugu peab, õpetab mitmekordselt riigist lugu pidama.⁸⁰²

Rahamäe jaoks olid ühiskonna, nii riigi kui rahva, aluseks kristlikud väärtused nagu tõsine jumalakartus, õige elu pühitsus, kestev õiglus ja tõde, otsekohene truudus, tõe- ja ligimesearmastus, ausus, ohvrimeelsus jne. Kui riik seda mõistab ja kirikut õigesti hindab, pääsevad need väärtused „nagu hästi korraldatud kanali kaudu” kirikurahva keskele ja südamesse ning terve rahva ja riigi sisse. Eesti rahvas on ju tervikuna kirikurahvas. Riigimeeste ehk poliitikute suurim tarkus ja ühtlasi rahva oleviku ja tuleviku tähtsamaid aluseid on see, kui rahva hinges ja riigi südames lastakse tekkida, areneda ja kasvada püsivatel, vaimulikel väärtustel. (Sama mõtet oli Rahamägi väljendanud juba ülalmainitud propagandateoses 12. märtsi pöörde saavutuste kohta: „Targa riigijuhhi üks muredest seepärast peab olema ka rahva usuelu eest hoolitsemine kiriku kaudu.”⁸⁰³) Just nendest kaalutlustest lähtudes kutsus Rahamägi kirikurahvast hääletama valitsuse kava poolt:

Eelolev rahvahääletus, kui ta lõpeb positiivselt, annab kirikurahvale riiklikus struktuuris kindla osavõtmise kõigist neist üldistest üritustest, mis on rahva hingele ja südamele mõõduandva tähtsusega. Seepärast olen ma kindel, et Eesti kirikurahvas läheb ja hääletab sellel rahvahääletusel niisamasuguse kindla teadvusega nagu ta seda tegi esimesel rahvahääletusel. Nii seal kui ka siin teeb ta seda Eesti parema tuleviku mõttes.⁸⁰⁴

1936. aasta veebruaris saigi võimude kava rahvahääletusel suure toetuse osaliseks. Tuleb märkida, et Päts oli juba 1936. aasta jaanuaris moodustanud „usaldusliku erikomisjoni”, mis hakkas välja töötama uut põhiseadust. 9. detsembril 1936 reorganiseeriti see riigivanema käskkirjaga ametlikuks põhiseaduse erikomisjoniks, mida juhtis Johannes Klesment.⁸⁰⁵

Usuteadlaste konverentsil 1937. aasta jaanuaris esines Jaan Järve ettekandega „Mõtteid kiriku ja riigi vahekorra kohta uue põhiseaduse väljatöötamisel – meie seisukoht”, milles ta andis ülevaate riigi ja kiriku õiguslikust vahekorrast eri riikides. Ta jagas need järgmiselt: riigid, kus kiriku kohta oli väljendatud

---

⁸⁰¹ EK nr. 6, 1936, lk. 1.

⁸⁰² *Ibid.*

⁸⁰³ Rahamägi 1935, lk. 37.

⁸⁰⁴ EK nr. 6, 1936, lk. 1.

⁸⁰⁵ Graf 2000, lk. 374; Ruusmann 1997, lk. 131.

positiivne, jaatav seisukoht, ja riigid, kus see oli eitav (Eesti Vabariik, Nõukogude Venemaa). Järgnenud mõttevahetust sisse juhatahes nimetas piiskop Rahamägi riike, kus kiriku suhtes valitsenud eitavaid hoiakuid oli revideeritud (Läti, Poola) ja avaldas veendumust, et vahekorrad riigi ja kiriku vahel peaksid olema positiivselt väljendatud. Ta nimetas ka asju, mis olid veel tema arvates lahendamata, näiteks kiriku ülalpidamise küsimus. Rahamägi tõi näiteks Soome, kus valitses selline korraldus, et need, kes ei soovinud tasuda kirikumaksu, maksid kultuurimaksu – ta arvas, et selline korraldus ei teeks ka Eestile paha, kuna siis ei tarvitseks kellelgi kirikust välja astuda maksu pärast. Edasi leidis Rahamägi, et lahendamist vajaksid ka perekonnaseisuametiga ja kristliku kasvatusena seotud küsimused.

Järgnevates sõnavõttudes kalduti kohati liigselt üksikasjadesse, nii et kõnelejatele tuli meelde tuletada, et põhiseadus ei saa lahendada kõiki kiriku mureküsimusi. J. O. Lauri leidis, et kirikutegelaste püüdeks peab olema vaba rahvakiriku jäämine endisele alusele, kuid sealjuures on mitmel puhul tarvis riigi abi, kasvõi juba selles mõttes, et riik võimaldaks jumalateenistuse pidamist üldse. Mõõda ei saa minna kooli küsimusest, riik peab lapsi (usuliselt) õpetama, sest ainult pühapäevakool ei ole lahenduseks. Ta nõudis ka, et negatiivsed väljendused kiriku suhtes peavad põhiseadusest välja jääma. Piiskop Rahamäe sõnavõttuga haakus F. Jürgenson, kes arvas, et vahest on aeg (kohustuslike) kirikumaksude fikseerimiseks küps ning et kes usuühingusse ei kuulu, peab maksma kultuurimaksu. A. Täheväli (Sternfeldt) oli seda meelt, et taktikalise seisukohast oleks parem kiriku seisukohad teatavaks teha põhiseaduse eelnõud väljatöötavale komisjonile kui tulla oma arvamistega välja Rahvuskogus. J. Treumanni vastulausest selgub, et Täheväli oli veel avaldanud arvamust, et 80 Rahvuskogu liiget viiakse lõa otsas Toompeale ja neile pannakse heinad ette põhimõttel „võtke vastu, mis ülalpoolt peale pressitakse”. Treumanni meelest olid aga Rahvuskogul täiesti vabad käed tegutsemiseks. Harri Haamer nentis, et see on üldse esimene kord, kui kirikuõpetajate hulgas kiriku seisukohtadest juttu tehakse. Ta soovis, et õpetajad üldse ei osaleks riigi ja kiriku vahekordade fikseerimisel, kuna kõige vabam on kirik olnud kannatuse ja risti all. Protokoll järgi selgitanud seepeale J. Järve H. Haamerile „poliitilisi aabitsatõdesid”. J. Uustal arvas, et kirik peab esinema „alandliku sooviga”, et kiriku ja riigi vahekord oleks väljendatud mingi positiivse lausega, kuid lähem vahekord tuleks väljendada eriseaduses. Ka J. Kõpp toetas seisukohta, et kiriku põhialused oleksid põhiseaduses positiivselt väljendatud, kuid üksikasju sinna sisse viia ei saa. „See oleks palju, kui kätte saame, et kirikuasjad korraldatakse avalikõiguslikul alusel,” arvas ta. „Mida vähem kirik riigist oleneks, seda tugevam tema on.” Rahvuskogusse valitud õp. Julius Vollmann (Voolaid) palus vaimulikel kirjalikud seisukohad rahvaesindajatele saata. Arutelu võttis kokku Rahamägi, kes tegi ettepaneku, et ametivennad omi mõtteid avaldaks, et siis, kui kiriku seisukohta küsitakse, midagi ka öelda on. Mingit konkreetselt sõnastatud

otsust konverents selles küsimuses vastu ei võtnud ja ilmselt polnud see nii mõeldudki.⁸⁰⁶

18. veebruaril 1937 astuski kahekojaline Rahvuskogu kokku. Selle koosseis kujunes opositsiooni kõrvale jäämise tõttu valitsusmeelseks. Rahvuskogu liikmete hulgas oli ka kirikutegelasi – esimese koja koosseisu kuulusid Jaan Treumann, Jaan Järve, Karl Puusepp ja Julius Voolaid, teise kotta piiskop Rahamägi. Kaks päeva enne Rahvuskogu kokkuastumist tegi piiskop Rahamägi avalduse, milles ta soovis riigile tugeva ja kandva põhiseaduse loomist, mõeldes tervele eesti rahvale ja Eesti riigi tulevikule Jumala palge ees.⁸⁰⁷ Reedel, 19. veebruaril peeti Rahvuskogu avamise puhul Tallinna Toomkirikus pidulik jumalateenistus, kus Rahamägi jutlustas. Ta meenutas jutluses Jeesuse käsku anda keisrile, mis keisri oma, ja Jumalale, mis Jumala oma, ning seletas, et riigile ja rahvale kõige paremat andes ei saa ära unustada Jumalat, jättes rahva ainult maiste siduvuste juurde, nagu ka Jumala ees oma kohust täites ei saa jätta teenimata rahvast, keda Jumal tahab õnnistada.⁸⁰⁸

Rahvuskogu kokkuastumise ootel kirjutas Aunver toimetajaloos kirikurahva ootustest seoses usu ja kiriku ning riigi vahekorra kindlaksmääramisega kavandatavas põhiseaduses. Ta meenutas, et esimeses põhiseaduses ja sellele järgnenud kavandis, niisamuti kehtivas põhiseaduses, tehti seda negatiivse lausega „Eesti Vabariigis riigiusku ei ole”, nagu oleks see olnud rahva üldine seisukoht. Kuid tõeliselt see polnud nii, vaid selles küsimuses olid osanud ennast alati maksuma panna need ringkonnad, kes suhtusid kirikusse kui mitte vaenulikult, siis „eemaletõukavalt”. Aunveri sõnul uskus kirikurahvas kindlasti, et uues põhiseaduses ei sünni kiriku ja riigi vahekorra kindlaksmääramine enam usku ja kiriku tööd halvustaval kujul. Kiriku lootuste suhtes oli tal öelda järgmist:

Kuid üht tahame siinkohal küll kindlasti väljendada, et eesti evangeelne kirik ei hellita mitte mingisuguseid lootusi riigikiriku seisukohale, nagu seda on püütud näidata mõningates ringides. Kirik suudab siis kõige edukamalt täita oma ülesandeid, kui temale vaba rahvakirikuna valitsus garanteerib rahulised töövõimalused ja kui tema tähtis töö rahva usu- ja kõlbelises elus leiab õige hindamise.⁸⁰⁹

Tagantjärele on raske öelda, kas Aunver tahtis sellega lihtsalt tõrjuda „mõningate ringide” kartusi riigikiriku tekkimise ees või andis ta ühtlasi valitsejatele mõista, et kirik kavatses jääda riigivõimust sõltumatuks vabaks rahvakirikuks, kes ei vaja muud kui üksnes mõistlikke töötingimusi ja oma ajaloolise rolli tunnustamist rahva usulis-kõlbelisel harimisel. Igatahes rõõmustas ta selle üle, et Rahvuskogu alustab tööd kirikus Jumalalt õnnistust paludes, samuti et Asutava Kogu aegne laiade rahvakihtide usuvaenulik meeleolu on kadunud ning et tullakse tagasi igaveste usutõdede ja usuliste väärtuste juurde. Üsna Pätsi

⁸⁰⁶ EELKKA, UK 1937, l. 5p–6p.

⁸⁰⁷ EK nr. 7, 1937, lk. 1.

⁸⁰⁸ Piiskopi jutlus on avaldatud: EK nr. 8, 1937, lk. 1–3.

⁸⁰⁹ EK nr. 6, 1937, lk. 1.

repertuaarist laenatud mõttega leidis ta, et „tervenemine on edasi jõudnud märgatavalt”.

Pärast Rahvuskogu kokkuastumist kirjutas Aunver, et selle avakoosolekud on andnud palju hoogu rahva ühistundele, mis on parema tuleviku pandiks. Ka väljendanud riigivanem rahva arvamust, kui ta avaldas lootust, et oma 20. aastapäevaks on Eesti riik täiesti kindlustatud uuel alusel. Kuid kõige enam valmistas Aunverile rõõmu asjaolu, et Rahvuskogu alustas oma tööd piduliku jumalateenistusega Piiskoplikus Toomkirikus paljude Rahvuskogu liikmete, mitmete valitsustegelaste ja kirikutäie rahva osavõtul. See oli tema meelest uus märk selle kohta, et riik tunnustab kirikut. „See sündmus on meie riigi ajaloos esmakordne. Varem ei ole ühtki, ei Asutava Kogu ega Riigikogu koosolekut pühitsetud jumalateenistusega,” kirjutas ta. „Isegi valitsuse esindajad on puudunud minevikus nii mõnelgi kirikuvalu pidulikul jumalateenistusel.” Ta oli ka liigutatud sellest, et Rahvuskogu 1. koja esimees Jüri Uluots lõpetas pärast ametisse valimist peetud sõnavõtu Loojale mõeldes: „Aidaku meid see, kes meie rahvast seni on aidanud vabaduse ja päikesepaiste poole” – Aunveri jaoks kõneles temas sel hetkel „Meie uskliku rahva hing”.⁸¹⁰

28. juulil 1937 võttis Rahvuskogu uue põhiseaduse vastu ja lõpetas veidi kauem kui viis kuud kestnud töö. Ka sel puhul peeti Toomkirikus riigivanema, valitsuse ja Rahvuskogu liikmete ning väliskülaliste osavõtul tänujumalateenistus. Valminud põhiseadusega väga rahul olev Rahamägi tänas jutluses kõiki asjaosalisi kirikuga arvestamise eest:

Olgu üteldud siin, pühakojas, teile tänu, nii riigivanemale, valitsusele kui Rahvuskogu liikmetele kõige väärrika tunnustuse eest kristlikule kirikule. Uus põhiseadus lõpetab eitava suhtumise kirikule, mis oli meie revolutsioonijärgse päranduse. Andku Jumal, et kirik oma poolt õigel viisil ja väärilt teeniks oma rahvast, et meie kodumaa pinnal sirguks, kõnniks ja töötaks vabalt ja rõõmsalt kõrge Jumala rahvas.⁸¹¹

18. augustil pöördus Rahamägi EELK ametikandjate ja koguduste poole, et uue põhiseaduse valmimist nimetataks eeloleval pühapäeval tänuväljenduseks. Niisamuti andis ta 20. detsembril korralduse, et põhiseaduse jõustumist 1. jaanuaril 1938 tuleb kirikutes ja palvelates tähistada nii vana-aasta kui uusaasta jumalateenistustel, lisades, et vastava seletuse, kõne või palvuse järel võib laulda riigihümni.⁸¹² Tõepoolest, usu ja kiriku asend oli uues põhiseaduses sõnastatud märksa positiivsemalt kui eelnevates. Paragrahv 14 sätestas:

Südametunnistuse- ja usuvabadus on kindlustatud. Kuulumine kirikuisse ja usuühinguisse on vaba. Suuremaile kirikuile võidakse seadusega anda avalik-õiguslikke aluseid. Riigikirikut ei ole. Usuliste talituste täitmine on vaba, kui see

---

⁸¹⁰ EK nr. 8, 1937, lk. 1.

⁸¹¹ EK nr. 33, 1937, lk. 2.

⁸¹² *Ibid.*, lk. 1; EK nr. 51, 1937, lk. 1.

ei kahjusta avalikku korda ega kõlblust. Usutunnistus ei või olla süüteo toimepanemise ega kodaniku kohustuste täitmisest keeldumise vabanduseks.

Kuigi põhiseaduses oli endistviisi säilitatud usuvabaduse põhimõte ja riigikiriku puudumine, oli seal uudne säte suurematele kirikutele avalik-õigusliku staatuse andmise võimaluse kohta. Tegemist oli juba riigivanem Pätsi esitatud põhiseaduse kavandis sisaldunud ettepanekuga. Tõsi, Pätsi eelnõus oli usku ja kirikut käsitlev paragrahv kõlanud nii: „Eestis on usu ja südametunnistuse vabadus. Kuulumine usulistesse ühingutesse ja liitudesse on vaba. Suuremaile usuühingutele võidakse seadusega anda avalikõiguslikke aluseid nende tegevuses. Usuliste talituste täitmine on vaba, kui see ei kahjusta avalikku korda ega kõlblust.”⁸¹³

Eelnõu täiendamist ning kiriku ja riigi vahekorra täpsemat määratlemist soovisid nii piiskop Rahamägi kui J. Järve ja J. Treumann, viimased nõudsid ka kiriku õiguste kindlakujulist fikseerimist. Samas sai Rahvuskogus kriitika osaliseks norm, millega taheti suurematele usuühingutele anda avalik-õiguslik staatus, kuna see tähendas teatud usuühingute ebavõrdset esiletõstmist. Arutleti ka terminoloogia üle, kas ei peaks „usuühingu” mõiste kõrval kasutama veel teist mõistet „usuasutis” (seda toetasid J. Uluots ja K. Eenpalu). Järve, Treumanni jt. ettepanekul asendati lõppversioonis mõisted „usulised ühingud” ja „liidud” sõnaga „kirik” seal, kus peeti silmas suuremaid Eestis tegutsevaid kirikuid. Võrreldes heaks kiidetud tekstiga puudus Pätsi eelnõus mõnedele kirikutegelastele liiga negatiivsena tundunud säte, et riigikirikut ei ole. Artur Mägi esitatud ülevaates põhiseaduse koostamise käigust selgub, et kõnealune norm otsustati Rahvuskogu teise koja eelnõukomisjoni ja üldkomisjoni ettepanekul senikehtiva põhiseaduse eeskujul taas sisse tuua selle põhjendusega, et vältida kahtlust, nagu tähendaks avalik-õiguslik kirik riigikirikut. Selle ettepaneku vastu rõhutati (nt. Uluots), et avalik-õiguslik kirik on siiski teataval määral riigiga seotud, kuid need vastuväited jäid vähemusse. Esimene koda täiendas eelnõu teksti omakorda sättega, mille kohaselt südametunnistus ja maailmavaade ei või olla takistuseks kodanikukohustuste täitmisele.⁸¹⁴ Kuid kokkuvõttes oli lõpptulemus võrreldes seni kehtinud sõnastusega kirikule palju enam meeltemööda. Uue põhiseadusega anti kahele suuremale kirikule veel üks privileeg – nimelt tagas § 84 kirikupeadele *ex officio* koha parlamendi teises kojas ehk Riiginõukogus.

Mitmete kirikutegelaste hinnangud uuele põhiseadusele, seda just seoses usu ja kiriku kohta sätestatuga, olid ülimalt positiivsed. Piiskop Rahamäe tänusõnu Rahvuskogule me juba kuulsime. Ka J. Järve arvates astus Rahvuskogu suure ja julge sammu kiriku tunnustamise suunas. Kui varasemates põhiseadustes (1920, 1933) koosnes usku ja kirikut puudutav valdavalt eitavatest normidest, siis uus põhiseadus tähendas uue ajastu algust riigi suhtumises kirikusse. Mitte ainult mõiste „kirik” kasutusele võtmine, vaid ka avalik-õigusliku asutuse staatuse

⁸¹³ EK nr. 9, 1937, lk. 1.

⁸¹⁴ Põhiseadus ja Rahvuskogu 1937, lk. 177–178, 214.

võimaldamine kahele suuremale kirikule ja nende vaimulike juhtide määramine Riiginõukogu liikmeteks andis kirikule tunnustatud positsiooni, nii et kirik „ei ole enam vaevusallitav asutis, keda püüti kõigiti hoida õiguslikult ühel tasemel turba-, spordi- ja muude ühingutega”, kirjutas Järve.⁸¹⁵

Tagasivaates 1937. aastale kirjutas Aunver, et Eesti evangeelne kirik palvetab tänutundes kõikväelise Jumala poole, kelle hoidmisel on ta võinud täita oma vastutusrikkaid ülesandeid rahu olukorras; kirikul ei ole tarvis olnud mures olla oma saatuse pärast, vaid ta on võitnud enesele kindla tunnustuse riigi ja rahva elus. Ka Aunver pidas ennekõike silmas kirikule soodsat formuleeringut põhi-seaduses, samuti seda, et EELK piiskop kuulus ameti poolest Riiginõukogusse ning et kiriku ja kooli vahekorras oli usuõpetuse küsimuses osutatud teineteise-mõistmist. „Kui Jumal oma õnnistust ja rahu ei keela meie maale ja rahvale ja tema evangeelsele kirikule uue aastal, siis viimane tahab täita oma ülesandeid eesti rahva elujõulise ja terve tuleviku heaks,” avaldas ta lootust.⁸¹⁶ Aasta hiljem kordas ta samu mõtteid: „Vabariigi president ja valitsus on oma parema tahtmi-sega selle eest hoolt kandnud, et ka Eesti evangeelne kirik oma vastutusrikkaid ülesandeid möödunud aastal täita on võinud. [---] Vastastikune üksteise ülesannete mõistmine ja hindamine on paremaks eelduseks, et ka tulevikus Eesti evangeelne kirik oma rahvast saab teenida sellega, mis kiriku Issandalt tema kätte on usaldatud.”⁸¹⁷

Samasugune positiivne iseloomustus kiriku ja riigi vahekorrale antakse EELK aruandes, kus hinnatakse 1937. aastat kirikule õnnistusrikkaks ja rahu-likuks tööaastaks ja lisatakse, et vahekord riigivalitsusega oli hea: „Riigihoidja on oma avitava käe mitmel korral lahti hoidnud ka kirikule ning tema ülesanne-tele, mida siinkohal tänuga meelde tuletame.”⁸¹⁸

Käesoleva osa lõpetuseks olgu märgitud, et sarnased arengud olid aset leid-nud ka naabermaal Lätis. 1934. aasta 12. mai riigipöördega võimu haaranud Karlis Ulmanise režiim soosis eriti luterlikku kirikut, tugevdades selle kui rahvakiriku positsioone ning ignoreerides rahulolematust katoliku kiriku vai-mulikkonna seas. 1938. aastal hindas peapiiskop Grünbergs kiriku ja riigi suh-teid järgmiselt:

Jumal on meie riiki ja kirikut imeliselt õnnistanud ja juhatanud, mille eest oleme Jumalale tänulikud mitte üksnes sõnades, vaid kogu eluga. Jumal on andnud riigile kaugelenägeva juhtkonna ja valitsuse. Riigipea ja valitsus toetavad kirikut ja tagavad selle autonoomia...⁸¹⁹

---

⁸¹⁵ *Ibid.*, lk. 398–400.

⁸¹⁶ *EK* nr. 52, 1937, lk. 1.

⁸¹⁷ *EK* nr. 52, 1938, lk. 1.

⁸¹⁸ *EELK aruanne 1937*, lk. 21.

⁸¹⁹ Talonen 2005, lk. 157.

5.2.2. Kiriku ja riigi suhete valupunkte

Kui kiriku juhtkond säilitas avalikkuses võimude tegevust toetava joone – vähemalt kui aluseks võtta piiskopi jutlused ja avalikud pöördumised seoses riiklike sündmustega ning konsistooriumi häälekandjas avaldatud kirjutised –, siis oli see pealispid. Kindlasti oli kirikutegelaste hulgas neid, kes toetasid valitsuse poliitikat rahva „tervendamisel” ja riikluse ülesehitamisel. Kuid opositsioon valitseva režiimi suhtes oli ka kirikus olemas, seda nii vapsi- kui demokraatiameelsete näol. Oma mõju oli demokraatlike ja akadeemiliste ringkondade leppimatul vastuseisul Pätsi-Eenpalu „juhitavale demokraatiale”, mis kujutas endast autoritaarset valitsemiskorda oma repressioonide ning kodanikuõiguste ja -vabaduste piiramisega. Näiteks astus Tartu Ülikooli rektor Johan Kõpp ühes teiste rektoraadi liikmetega 1936. aasta septembris tagasi ülikooli autonoomia kärpimise pärast.

Paguluses meenutas eksminister, diplomaat ja vaimulik J. Lattik, kuidas tal oma jutluste pärast mitmel korral võimudega pahandusi tekkis. „Vapsid istusid vanglas, poliitilisi parteisid endisest parlamendist segamas ei olnud. Olid vaid üksikud vastasrinna mehed Rahvuskogus. Rahu oli majas,” kirjeldas ta vaikivat ajastut. Ainult üksikud häirisid seda üldist vaikust, nende seas ka tema. Kord tuli politseinik – Lattiku endine leeriõpilane – tema käest jutluse käsikirja küsima, sest oli ette kantud, et Lattik olevat vabaduspäeva eel kehtiva korra vastu kõnelenud. Ühel teisel korral hoiatas teda siseminister Eenpalu, kes oli Lattiku kaasvillistlane EÜS-ist, et edaspidi ei lähe tal eksimise korral enam hästi. Piiskop Rahamägi keelas aga Lattikul Toomkirikus jutlustamise ära, põhjendades seda sellega, et ta võib jällegi eksida.⁸²⁰

Peatugem korraks sellel lool. Lattikul tekkis pahandusi 20. veebruaril 1938 Viljandi Pauluse kirikus peetud jutluse pärast, mille kohta esitati kaebus. Nagu selgub Rahamäe ettekandest konsistooriumile, kutsus peaministri kt. ja siseminister Eenpalu piiskopi kuu aega hiljem, 21. märtsil, enda juurde ja tutvustas talle Lattiku küsimuses koostatud akti. Kohe järgmisel päeval kirjutas Rahamägi Lattikule, teatades, et on tõstetud kaebus, et „Teie olete selles jutluses politiseerinud”. Viimane lükkas selle süüdistuse tagasi ja saatis Rahamäele oma jutluse teksti. Kuna Lattik oli just neil päevil kutsutud Toomkirikusse kõnelema, otsustas Rahamägi vahele astuda, et vältida uusi pahandusi ja võimudega vastuollu sattumist. Asi sai aga avalikuks, mistõttu pidas piiskop vajalikuks kirikuvalitsust oma sammudest informeerida:

Kuna Siseministri ettekanne mõjus minule mitte heasti ja kuna õp. J. Lattikul on juba paar korda niisugusi asju ees olnud ja mina teda hoiatanud olen Kaarli ja Tartu Peetri kirikus peetud jutluste pärast, et tema poliitilist võitlustooni ja asju ei kannaks kirikusse ja kuna ma kuulsin, et teda tahetavat kutsuda 27. III. Toomkirikusse Pauluse koguduse konsertjumalateenistusele kõnelema, siis teatasin

---

⁸²⁰ Lattik 1950, lk. 321–322.

õp. Uhkele, et tema, kuni õp. J. Lattiku asja selgitamiseni, loobuks viimase kutsumisest jutlustamiseks Toomkirikus, kui piiskoplikus kirikus.

Kuid Lattiku jutlusega tutvumise järel kirjutas Rahamägi talle, et „mina omalt poolt ei leia midagi häirivat Teie jutluses ja olen lõpetanud selle asja.”⁸²¹ Rahamäe kiiret reageerimist Lattiku küsimuses tuleb näha kontekstis, millest tuleb peatselt juttu – asi oli selles, et enne Riigikogu valimisi kandideeris terve rida pastoreid opositsiooni poolel, mis tingis Pätsi enneolematult terava sõnavõtu „tänamatu” kiriku aadressil ja pani piiskopi väga delikaatsesse olukorda.

Kõigele vaatamata ei maksa siiski arvata, nagu oleks kiriku juhtkond olnud ilma igasuguse kriitikata valitsusmeelne. Kui siinkohal meenutada Rahamäe kaastööliste Lauri, Sommeri, Masingu ja Aunveri seisukohti enne 1934. aastat, siis olid kõik nad ühel või teisel viisil rõhutanud vajadust, et kirik oleks riigist sõltumatu. Loomulikult oldi lojaalne Eesti Vabariigile, milles nähti Jumala kingitust rahvale – see oli ju eestlaste oma riik. Nii riik kui kirik püsivad Jumala armust, oli Sommer rõhutanud. Tollaste väljaütlemiste põhjal paistab, et just Rahamägi oli üks neid, kes pooldas tihedat koostööd kiriku ja riigi vahel. Kiriku juhtkonna jaoks oli muidugi oluline ära kasutada neid võimalusi, mis olid kiriku jaoks avanenud pärast 12. märtsi riigipööret. Kiriku osatähtsuse ja missiooni tunnustamine rahva seas ja ühiskondlikus elus ning mõistva suhtumise osutamine riigi poolt oli midagi uut ja enneolematut Eesti Vabariigi senises ajaloos. 1937. aasta põhiseaduse väljatöötamisel Rahvuskogus ja sellega kehtestatud valitsemiskorralduses oli Päts teoks teinud oma lubaduse „kutsuda kirik riigi valitsemise tööst osa võtma oma ametlikkude esindajate kaudu” – luteri ja õigeusu kiriku pead kuulusid nüüd ameti poolest Riiginõukogusse.

Tuli ette ka muid asju, mis kiriku ja riigivõimu vahekorda varjutasid. Samal ajal, kui asuti välja töötama uut, ühiskonda ühendavat põhiseadust, hakkas kirikule muret valmistama Tallinna Vabaduse väljaku suurejooneline ümberkujundamise kavatsus. 1937. aasta veebruaris lõppenud arhitektuurivõistluse võitis Alar Kotli ja Ernst Kesa töö, mis nägi ette Jaani kiriku lammutamise ning selle kohale monumentaalse Kohtupalee ja selle ette Vabadussõja mälestusmärgi – Tasuja ratsakujuga tipneva hiigelsamba – rajamise. Vaadelgem seda küsimust veidi lähemalt.

Kuuldused, et Jaani kirik läheb lammutamisele, ringlesid juba 1936. aastal.⁸²² Sama aasta detsembris avaldas Jaani kogudusepäev kiriku lammutamise vastu protesti. Riigivanemale saadeti telegramm palvega aidata Jaani kiriku küsimuse lahendamisele kaasa nii, et see „ei puudutaks valusalt rohkearvulist Jaani kogudust”. Võeti ka vastu resolutsioon, milles avaldati lootust, et Jumal ise juhib kiriku küsimuse lahendamist nõnda, kuidas see on Tema tahtmise järgi

⁸²¹ EELKKA, J. Lattiku isikutoimik, Rahamägi Lattikule 22.3.1938, Lattik Rahamäele 23.3.1938, Rahamäe ettekanne konsistooriumile 28.3.1938, Rahamägi Lattikule 31.3.1938.

⁸²² EK nr. 32, 1936, lk. 4; vt. ka EK nr. 39, 1936, lk. 1, kus käsitletakse uue Jaani kiriku ehitamise küsimust.

õige. Resolutsiooni vastuvõtmise järel tekkis saalis suur ärevus. Koguduse õpetaja H. Kubu püüdis koguduseliikmete rahulolematust vaigistada. Ta manitses koosolijaid, et seda valusat küsimust, mille kohta valitsus on võtnud seisukoha, ei saa suurel koosolekul üksikasjalikult arutada, kuna ärevas meeleolus võiksid langeda sõnad, millest võivad tekkida raskused kõnelejaile, aga ka koguduse juhatusele ja eriti õpetajaile. Manitsus ei mõjunud ning läbisegi kõnedesse ja vahelehiüetesse mattunud koosolek tuli ruttu ära lõpetada.⁸²³ 4. märtsil võttis Jaani koguduse nõukogu vastu resolutsiooni, milles teatas, et koguduse seisukoht Jaani kiriku lammutamise suhtes on kategooriliselt eitav ning et selle teostamine ei haavaks sügavalt üksnes kogudust, vaid kogu usklikult mõtlevat eesti rahvast.⁸²⁴ 24. märtsil edastas Rahamägi koguduse seisukoha valitsusele.⁸²⁵

Kriitilisi arvamusi kiriku lammutamise ja Vabadusplatsi ilmaliku ümberkujundamise kohta avaldas kirikuleht veelgi, vaatamata oma üldiselt positiivsele ja riigitruule hoiakule. Näiteks kirjutas E. Oldekop artiklis „Vabadusplats ja jumalakoda”, et asi pole isegi niivõrd Jaani kogudusele armsa kiriku säilitamises kui „Jumalause sümboli” allesjätmisses riigi sümboolses südames.⁸²⁶

Jaani kiriku 70. aastapäevale pühendatud jumalateenistusel 12. detsembril 1937 väljendas ka piiskop Rahamägi oma jutluses kiriku lammutamise kavatsuse suhtes ettevaatlikku kriitikat. Ta meenutas, et kui omal ajal taheti lammutada Aleksander Nevski katedraali, olid luterlased läinud õigeusklikele appi pühakoja päästmisel, kuigi see oli ehitatud venestamise ajajärgul. Jaani kirik püstitati aga esimese eesti kirikuna Tallinnas. Kuna Rahamäe jutluse teemaks olid Jumala annid, oli tal hea võimalus viidata riigihoidja Pätsi sõnadele hiljutisel Isamaaliidu kongressil: „Suurte väärtustega ei tohi mängida!” Rahamägi nägi kiriku lammutamise soovis sekulaarse rahvuspoliitilise ebajumalateenistuse ilmingut:

Mõned tahavad, et Vabadusplatsil või tema ääres oleks ehk altar mõnesugusele uuele jumalale (nagu ka Mait Metsanurga raamatus „Kutsutu ja seatu” Maria igatseb), või altar tundmatu jumalale, nagu seda Paulus Ateenas Areopaaguse platsil, Kohtuplatsil, leidis! Kõneldakse ka Jaani kiriku viimisest teisele kohale. Kuid: on kindel, et ka Jaani koguduses leidub tulevikus mehi ja naisi, kes Paulusega Ateena linna avaral platsil ütlevad siin, Vabadusplatsil: „See Jeesus, keda teie olete risti lõõnud, seda on Jumal Issandaks teinud!”⁸²⁷

Ateena kohtuplatsi (Areopaag oli kõrgemal kaljul asetsev kohtumõistmise paik, vt. Ap 17:16–34) ja sealsete ebajumalaaltarite meenutamisega tõmbas Raha-

---

⁸²³ EELKKA, Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938, I kogudusepäeva protokoll 20.12.1936, lk. 6–7.

⁸²⁴ EK nr. 11, 1937, lk. 1. Vt. ka EELKKA, Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938, koguduse nõukogu protokoll nr. 114, 4.3.1937.

⁸²⁵ EELKKA, Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938, Rahamägi valitsusele 24.3.1937.

⁸²⁶ EK nr. 49, 1937, lk. 5.

⁸²⁷ EK nr. 50, 1937, lk. 1, 3–4.

mägi kõneka paralleeli kavandatava Kohtupalee ja selle ette püstitatava Tasuja sambaga.

Võitlus Jaani kiriku pärast jätkus järgmiselgi aastal. 1938. aasta oktoobris arutati küsimust koguni kirikukogul. Kuigi kirikukogu otsustas J. Variku ettepanekul peaaegu üksmeelselt (vaid üks saadik jäi erapooletuks) pöörduda presidendi poole palvega, et „uskliku rahva huvides Jaani kiriku lammutamine mitte ei teostuks”, avaldati arutelu käigus siiski erinevaid seisukohti. Näiteks kui Soomre nõudis, et kirikukogu pöörduks kategoorilise palvega valitsuse poole ning Varik teatas, et tema küll ei saaks kujunenud olukorras vabadussõja monumendi heaks korjandust toetada, siis leidis saadik Ulk, et see oleks patt isamaa vastu, kui raha ei korjataks, sest „Jaani kiriku lammutamine puudutab ainult väikest ringi, üht kogudust.” Piiskop Rahamägi tsiteeris aga üht sõjaväelast, kes olevat öelnud: „Kui meil ei oleks olnud vabadussõda, ei oleks ka ühtki kirikut,” ja väljendas väga ettevaatlikult arvamust, et Jaani kiriku lammutamine ja Vabadussõja monumendiga asendamine on delikaatne küsimus.⁸²⁸

Kirikukogu saatis presidendi juurde delegatsiooni koosseisus Varik, Treumann ning ilmikliikmed Hendrikson ja Püss. Pätsile anti üle viisakas, kuid otsekoheses toonis koostatud pöördumine, milles osundati nii Jaani koguduse nõukogu kui kirikukogu eitavat seisukohta Jaani kiriku lammutamise küsimuses. Vabadussõja mälestuse jäädvustamise kohta öeldi aga järgmist: „Kui nüüd seda Eesti rahva suurt võitlust ja Jumala suurt andi tahetakse mälestada Jumala Sõna kuulutamise koha hävitamisega, siis täidab see kirikurahva hinge haavumise ja kibeduse tundega, mis halvab tööõõmu riikliku elu ülesehitamisel.” Niisiis anti presidendile üheselt mõista, et kui Jaani kirik lammutatakse, muutuvad meeled olud kirikus režiimi poliitika suhtes väga kriitiliseks. Pätsile tuletati meelde ka tema sõnu 1935. aastast: „Kes kirikut lõhub, see lõhub riigi aluseid”⁸²⁹

Jaani kiriku küsimust oli arutatud ka Riigivolikogus, mitmed (nagu E. Sär-gava ja J. Tõnisson) olid seda meelt, et vabadusmonumendile tuleb leida teine asukoht. Uue kiriku ehitamiseks vajaminevat rahasummat polnuks võimalik kokku saada korjanduse teel ning arvestamata ei saanud jätta ka nende tunnetega, mis kiriku lammutamisega oleksid paratamatult tekkinud.⁸³⁰

Teine asi, mis just riigivõimu poolt vaadates suhteid kirikuga halvendas, oli asjaolu, et enne VI Riigikogu valimisi 24.–25. veebruaril 1938 seadsid mitmed kirikutegelased end üles opositsioonijõudude poolel ja hakkasid avalikult võimulolijaid arvustama. Veebruari alguses peetud kõnes kritiseeris riigihoidja Päts kirikut riigivõimu suhtes osutatud vähese tänulikkuse ja vastutulelikkuse pärast. Ta oli solvunud, et vastasrinnas kandideeris tosinajagu kirikuõpetajaid, kuid valitsusmeelse Rahvarinde toetajate ridades ainult üks. Eriti puudutas teda asjaolu, et üks kirikuõpetaja oli oma jutluses kõnelenud Moosese lahkumisest

⁸²⁸ EELKKA, V KK 1938 protokoll mustand, lk. 42–43.

⁸²⁹ EELKKA, Tallinna Jaani kogudus II, 1935–1938, pöördumine presidendi poole 1.11.1938.

⁸³⁰ EK nr. 44, 1938, lk. 7.

ning võrrelnud sellega käesolevat poliitilist olukorda, leides, et riigijuhid on vanaks jäänud ja neil oleks aeg ära minna. Seda võis mõista otsese vihjena, et vanurpoliitik Päts ei peaks presidendiks kandideerima. Haavunud Päts tuletas oma kõnes tänamatule kirikule meelde valitsuse heatahtlikkust ja paiskas näkku pretsedenditu teravusega süüdistusi:

Praegune valitsus on usu ja kiriku vastu kannatlik ja heatahtlik olnud. Ma ütlen rohkem, meie oleme südamest kõik tunnistanud, et riiklikku elu ei saa üles ehitada, kui riigi ja kiriku vahel on vaen või külm olek või üksteise eitamine. Sellest välja minnes oleme meie sel ajal, kui meie riigivõimu käsutasime, seda võimalikult nii teinud, et kirikule vastu tulla. Oleme püüdnud kiriku soovidele vastu tulla nii, et nad pidid olema rahuldatud selles mõttes, nagu kiriku juhtidelt juhitud soov ja tahe oli. Meie ei ole vahet teinud ei uskude ega kirikute vahel.

Kui kujundasime ühise rahvarinde, siis selles lootuses, et kirik, kes riigi käest sel ajal on kõik saanud, ei jää eemale, või kui ta ei taha poliitikat teha otsese osavõtmisega sellest, siis vähemalt ei jää eemale oma moraalse ja kõlblise toega sellest liikumisest, mis praegu rahval on.

Mis meie näeme? Rahvarinde kandidaatide hulgas üle terve maa on ainult üksainukene kirikuõpetaja, vastasrindes on neid üle kümne, ma ei tea, kas 11 või 12. Nad tahavad poliitikast osa võtta, aga nad ei taha ühes minna rahva koondatud enamusega. Nad ei taha minna selle suure lepliku meelega koos, vaid selle vastutööks seavad nad ennast üles. Kirik tahab näidata, et ta siiski riigivõimu ja valitsuse vastu mingit, ma ei taha öelda viha, aga mingit sisetunnet kannab, mis teda keelab teistega ühte rada käimast.⁸³¹

Nende sõnade näol oli tõesti tegemist otsese ja terava kriitikaga kiriku aadressil riigihoidja enda suust. Kirikule hõõruti nina alla, et ta on riigi käest kõik saanud, kuid vastutasuks on olnud tänamatus ja kõrvale hoidmine valitsuse kursi toetamisest. Muide, riigihoidja sõnavõtu kirikut puudutavale osale valmistas režiimimeelses ajalehes „Uus Eesti” (see oli Isamaaliidu mitteametlik häälekandja) teed varjunime „Kirikusõber” all kirjutatud artikkel, kus tuletati meelde, et 12. märtsi 1934 järel sai kirik uue sisemise korra, mis andis talle võimaluse enda ümberkorraldamiseks ja „mitmete väärnähete väljarookimiseks kiriku elust”. Artikli autor kahetses, et ümberkorraldused kirikus ei olnud lõpule jõudnud. Kirikule meenutati, et tal oleks tähtsamatki teha kui (opositsiooni poolel) poliitikas osaleda: „Muuseas on ikka veel lahendamata küsimus, kuidas tõmmata tegelikult kiriku rüpe tagasi need laiad rahvahulgad, kes ainult nimeliselt kuuluvad kirikusse.”⁸³²

Kuid tulgem Pätsi sõnavõtu juurde tagasi. Tasub tähele panna, et Päts süüdistas vastutöötamises lausa tervet kirikut, mitte üksikuid pastoreid. Tähelepanuväärsed on ka Pätsi etteheited oponentidele selles, nagu ei tahaks nad rahva enamusega ja lepliku meelega kaasa minna, vaid teevad vastutööd. Ilmselt oli see osa kõnest mõeldud märguandena kiriku juhtkonnale midagi kiiresti ette

⁸³¹ *Uus Eesti* nr. 37, 7.2.1938 („Riigihoidja K. Pätsi sõnavõtt Riigivolikogu eelseisvate valimiste puhul”), vt. ka Päts 2001, lk. 526 ja Turtola 2003, lk. 192.

⁸³² *Uus Eesti* nr. 25, 26.1.1938 („Kirik ja poliitika”).

võtta. Tõtt öeldes oli ju Pätsil omast seisukohast piisavalt põhjust solvuda, sest Rahvarindes ja opositsioonijõudude ridades kandideerivate vaimulike vahekord – üks kaheteistkümnele – oli iseenesest vägagi kõnekas. (Tegelikult pääsesid Riigivolikogusse vaid Risti õpetaja J. Voolaid ja Pindi õpetaja K. Puusepp, neist esimene Rahvarinde ridades.⁸³³)

Samas tähendas selline positsioon Rahamäele ja kirikuvalitsusele jäämist riigivõimu ja nende kirikutegelaste vahele, kellest esimene soovis kirikult suuremat avalikku toetust valitsuse tegevusele ja teine pelgas kiriku muutumist valitseva režiimi tööriistaks. Teisipäeval, 8. veebruaril, s.o. järgmisel päeval pärast riigihoidja sõnavõtu avaldamist ajalehes „Uus Eesti” viibiski piiskop Rahamägi nii Pätsi kui peaminister Eenpalu jutul „kirikuelu tähtsate küsimuste asjus”.⁸³⁴ (Olgu märgitud, et piiskop kohtus mõlemaga regulaarselt.) 16. veebruaril informeeris Rahamägi konsistooriumi sellest kohtumisest, kahjuks ei sisalda tema napolisõnaline kiri midagi sisulist.⁸³⁵ Siiski võib arvata, millest kohtumisel juttu oli. Aunveri teatel andsid valitsusringkonnad ja juhtivad riigitegelased piiskopile mõista, et kirik peaks rohkem kaasa aitama riiklike huvide toetamises, kui ta seda seni teinud oli, eriti parlamendi valimiste puhul.⁸³⁶

10. veebruari „Eesti Kiriku” esileheküljel, kus ilmus lühike teadaanne riigijuhtide ja piiskopi kohtumisest, vastas Aunver ajalehe „Uus Eesti” viimastes numbrites avaldatud süüdistustele kiriku aadressil, nagu ei meeldiks mõnedele pastoritele uus põhiseadus ja kõik see loov töö, mida viimastel aastatel on riigi elu ülesehitamisel tehtud. „Kas nad tahavad nüüd kõike seda purustada ja meile vanad sisevõitlused uuesti kaela tuua!” oli viimati „Uus Eesti” 4. veebruari lehenumbris küsitud.⁸³⁷ Aunver vastas riigitruult, et igasugune rünnak uue põhiseaduse vastu lüüakse tagasi ning et ei luteri kirik ega tema õpetajaskond ei ole töötanud põhiseaduse ega loova töö vastu. Vastupidi, kirik ja õpetajaskond mõistavad hinnata seda suurt tööd ja jõupingutust, mis on võimaldanud ka kirikul oma ülesandeid riigi ja rahva kindlama tuleviku heaks täita. Kirikule ja õpetajatele on liiga südame lähedal meie maa ja rahvas ning vaba Eesti, et ta seda tahaks purustada, mis kindlustab Eesti rahvale ja riigile sel tõsisel ja rahutul ajal rahvaste peres rahu ja arengu terved alused, oli Aunver resoluutne.⁸³⁸ Tema vastust võib ka vaadelda kui kiriku juhtkonna seisukohta ja vastust esitatud kriitikale.

---

⁸³³ EK nr. 9, 1938, lk. 6.

⁸³⁴ EK nr. 6, 1938, lk. 1.

⁸³⁵ EELKKA, piiskopi kirjavahetus 1938, piiskopi teadaanne konsistooriumile 16.2.1938.

⁸³⁶ Aunver 1953, lk. 85–86.

⁸³⁷ Vt. *Uus Eesti* nr. 34, 4.2.1938 („Kirik hädaohlikul teel”), kus keegi „Põllumehe” pseudonüümi taha varjunud autor kritiseeris taas poliitikas osalevaid pastoreid. Veidi varem ilmus samas ajalehes „Ilmaliku” varjunime all veel üks kiriku suhtes kriitiline artikkel, milles soovitati noorsoo ilmalikustumise põhjuseid otsida mitte usust, vaid kirikust, vt. *Uus Eesti* nr. 28, 29.1.1938 („Miks noorsugu võõrdub kirikust?”).

⁸³⁸ EK nr. 6, 1938, lk. 1.

23. veebruaril saatis Rahamägi Pätsile nii enda kui EELK nimel õnnitlused viimase 64. sünnipäevaks. Taas kord väljendas piiskop kirikurahva tänu Pätsi „kõigiti hea suhtumise eest kiriku käekäigusse ning tema korraldustesse” ning oli tänulik, et „Tohime elada nagu väikesel imesaarel, kus on südametunnistuse ja usu vabadus kindlustatud, kuna paremat ja pahemat kätt väljaspool meie ise-
seisva riigi piire on kirikutel ja kristlastel palju, palju kannatada...”⁸³⁹ Selles viimases oli Rahamäel kahtlemata õigus, kristliku kiriku olukord nii stalinistlikus Nõukogude Liidus kui natslikul Saksamaal oli väga raske ning Eesti avalikkus oli ajakirjanduse vahendusel sellest informeeritud. Sellisel taustal polnud kirikul Pätsi režiimi all üldse põhjust nuriseda.

Siiski ei suutnud valimiseelsed pinged kiriku ja riigivõimu vahekorrale üldiselt kestvat mõju avaldada. Kui pärast valimisi ametisse kinnitatud peaminister Eenpalu esines 25. mail 1938 Riigivolikogus ja Riiginõukogus kõnega uue valitsuse töösuundadest, pidas ta vajalikuks märkida, et rahva usu elu alal hindab valitsus kõrgelt kõiki püüdeid ja korraldusi, mis on suunatud usu elu väärtuse tõstmisele. Loomulikult tõstis kirikuleht selle mõtteavalduse rasvases kirjas esile.⁸⁴⁰

5.3. Rahamägi ja liturgiauuendus

Omaette tervikuna tuleb järgnevalt käsitleda veel üht kiriku elu valdkonda, mis võib eelnevalt vaadeldud teemade kõrval tunduda ehk suhteliselt kõrvalisena – nimelt püüdeid uuendada liturgiat ja jumalateenistuslikku elu. Kui üldse põhjendusi otsida, miks sellele teemale erilist tähelepanu osutada, siis võib öelda, et esiteks saab kirik nähtavaks eelkõige kogudustes peetavatel jumalateenistustel ja talitustel, mis kujundavad kiriku välise palge, ning teiseks olid tollased liturgiareformi katsed otseselt seotud Rahamäe osalusega.

Rahamäes on sageli nähtud kõrgkirikliku suuna esindajat Eesti luterluses. See tundub olevat üsna levinud arusaam. Uurijatest väidab R. Saard, et uue piiskopi initsiatiivil hakkas luterlik kirik 1930. aastatel arenema „katoliikliku kõrgkiriklikkuse” suunas.⁸⁴¹ Kõrgkirikliku liikumise mõju uuendusmeelsetele õpetajatele peab K. Kirikal otseseks põhjuseks, miks üldse hakati muudatustest kõnelema ja neid jumalateenistuslikus elus rakendama. Ta näeb ka selgepiirilisi paralleele kõrgkirikliku liikumise ja liturgilise komisjoni ideede vahel.⁸⁴²

Peab ütlevat, et taolisi arvamusi esitati juba tollal. Näiteks pani kirikupoliitiliselt kuumal 1939. aasta suvel Viljandi praost Jaan Lattik anonüümses ajaleheartiklis piiskopile süüks välist tulevärki ja poolkatoliiklikku ülesastumist riie-
tuses, mis polevat tema hinnangul kogudustele midagi andnud. Niisamuti

⁸³⁹ EELKKA, piiskopi kirjavahetus 1938, Rahamägi Pätsile 23.2.1938.

⁸⁴⁰ EK nr. 22, 1936, lk. 5.

⁸⁴¹ Saard 2006, lk. 11.

⁸⁴² Kirikal 2005, lk. 72.

kirjutati „Rahvalehes”, et vastased heidavad Rahamäele ette seda, et ta oli kaldunud „Inglise „kõrge kiriku” pompi üle tooma.” Soome saatkond Tallinnas raporteeris kodumaale, et Rahamägi on tuntud oma kõrgkiriklike vaadete poolest.⁸⁴³ Piiskopkondade loomist käsitlevas peatükis kuulsime aga anonüümset kriitikat piiskop Rahamäe ja kiriku juhtkonna aadressil luteri kiriku kui väidetavalt külma sõna- ja mõistusekiriku lähendamises katolitsismile nii „värvitoogaliste piiskoppidega” kui uute põhimääruste kaudu. Tõsi, need etteheited ei puuduta ainult liturgia uuendamist, vaid laiemalt kogu ametlikku kirikupoliitikat ja vaateid kirikukorraldusele, piiskopiametile jne.

Niisiis tuleks järgnevalt vaadelda, milline oli Rahamäe osa 1920.–1930. aastate liturgiauuenduses ning küsida, milles konkreetsetl seisnes tema väidetav kõrgkiriklikkus või kaldumine katoliiklusesse.⁸⁴⁴ Seejuures maksab silmas pidada, et mõiste „kõrgkirik” või „kõrgkiriklased” (*High Churchmen*) päriskodu on Inglise kirikus. Nn. kõrgkiriklik liikumine ulatub tagasi Elizabeth I aega, tulles uuesti esile 19. sajandi Oxfordi liikumises. See usulis-teoloogiline suund rõhutab anglikaanikiriku järjepidevust katoelse kristlusega ning tähtsustab piiskopiametit ja sakramente, samuti pööratakse tähelepanu liturgiale.⁸⁴⁵ Nagu eelnevalt nägime, oli Eesti luteri kirikus neid, kes kahtlustasid anglikaane „katoliikluses”. Samas pooldasid paljud vaba rahvakiriku lähenemist Põhjamaade luterlusele, kuigi ka see – eriti kui Rootsi kirikut silmas pidada – oli Saksa luterlusega võrreldes palju „kõrgkiriklikum”, rääkimata peapiiskop Söderblomi evangeelse katoliikluse ideest. Eesti kirikutegelaste seas seostati katoliiklust eelkõige teatud väliste kommetega, aga ka range distsipliinide, jäikade konservatiivsete hoiakute ja arvamusevabaduse puudumisega.⁸⁴⁶

Võib arvata, et paljude eesti vaimulike jaoks, kes olid liturgiareformist huvitatud või vähemalt jaatasid uue, ajakohase käsiraamatu vajalikkust, olid tähtsad praktilised argumendid, s.h. agenda keelelise uuendamise ja jumalateenistuse rikastamise ning selle esteetilise külje rõhutamise vajadus. Muide, liturgiliste küsimuste vastu tundsid huvi ka liberaalid ehk protestandid, vähemalt Tallmeister ja vahest ka E. Tennmann (vt. allpool). Mõistagi ei sidunud nemad uuendusi katoliiklusega, milles nad nägid täielikku vastandit protestantismile, vaid pigemini vajadusega muuta endisaegne baltisaksa härraskirik kaasaegsemaks. Alalhoidlik suund oli seevastu üldiselt madalkirikliku, pietistliku ilmega, mistõttu väärtustati kiriku välist lihtsust ja keskendumist pühakirjale. Just neist

⁸⁴³ *Päevaleht* nr. 227, 23.8.1939, lk. 6; *Rahvaleht* nr. 204, 31.8.1939, lk. 2; Ketola 2002, lk. 237. (Vt. lähemalt 6. peatükki.)

⁸⁴⁴ Olgu märgitud, et ülevaate EELK liturgilise komisjoni tegevusest sõjaajal perioodil saab K. Kirikali ülalmainitud tööst.

⁸⁴⁵ E. A. Livingstone (ed.). *Oxford Concise Dictionary of the Christian Church*. Oxford, 1996, lk. 240 ja 375–376; vt. ka Kirikal 2005, lk. 11–13.

⁸⁴⁶ Näiteks nimetasid liberaalsemate vaadetega vastased H. Põldu ja tema mõttekaaslasi halvustavalt katoliiklasteks, kuna nad nägid nende hoiakutes sarnasust katoliku kirikule, kus „inimesel hingeline vabadus” puuduvat ja lihtsal koguduseliikmel „ei tohi olla usu asjades oma arvamist”, vt. Vihuri 2004, lk. 43.

ringidest võis oodata liturgia tähtsustajate aadressil etteheiteid „katoliiklusse” kaldumise pärast.

Agenda muutmise küsimusega hakati tegelema juba rahvakiriku algusaastatel. EELK-s kehtis tollal 1902. aastal ilmunud „Agenda ehk Käsiraamat Evangeliumi-Lutheruse-usu kogudustele Vene riigis. I ja II jagu”, mis kujutas endast 1897. aasta saksakeelse agenda tõlget ja mis oli rahvakiriku loomise ajal kasutusel olnud vähem kui paarkümmend aastat. Kuid sisu poolest läks see tagasi 1834. aasta agenda juurde. Niisiis oli oma ilmelt ja sisult tegemist ikkagi 19. sajandi teoloogilisest ja liturgilisest paradigmat lähtuva käsiraamatuga keiserliku Venemaa evangeelsetele kogudustele, mitte Eesti vabale rahvakirikule. Juba 1920. aasta oktoobris esines usuteadlaste konverentsil ettekandega Johan Kõpp, kelle arvates oli kasutusel olev agenda introituseid, kollektasid, palveid ja talituste tekste silmas pidades sisult liiga ühetooniline ja väheliikuv, keeleliselt tuim, iluta ja vaene, nõuab redigeerimist. Kõpp tegi ettepaneku, et konverents valiks agenda uuendamiseks komisjoni. Läbirääkimiste käigus juhiti tähelepanu sellele, et Tartus on prof. Hahni ja prof. Strombergi juhatusel töötanud liturgiline komitee ning et eelmisel aastal oli valitud liturgiline komisjon. Konverents otsustas valida 8-liikmelise komisjoni koosseisus piiskop Kukk, prof. Kõpp, prof. Stromberg, dots. Rahamägi, õp. Tennmann, õp. Aunverdt, õp. Lattik ja praost Põld. Seda komisjoni nimetatakse protokollis nii liturgiliseks komisjoniks kui agendakomisjoniks.⁸⁴⁷

1922. aasta jaanuaris arutati usuteadlaste konverentsil Vastseliina õpetaja Nathan Aunverdti koostatud *Missa evangelica* korda. Kuna Aunverdt oli haigestunud, tutvustas konverentsil missa põhijooni Rahamägi, kes selgitas, et see on mitmeaastase töö vilj, ilmunud ka trükis ja 10 marga eest saada. Evangeelsest missast kõneledes viitas Rahamägi kõrgkiriklikule liikumisele Saksamaal, kus taotleti tagasipöördumist vana kiriku liturgia juurde. Rahamägi ise ei olnud Aunverdti missakorraga päris rahul. Ta oli näiteks selle vastu, et kava nägi ette koguduse kõnelemise. Seda teevad juudid, väitis ta. Tema arvates oleks parem, kui kogudus laulaks, samuti avaldas ta lootust, et vast leidub koguduse osadele ka muusika. Usutunnistuse jagamist õpetaja ja koguduse vahel ta ei pooldanud. Rahamäele tundus, et missas näib mõni koht „katholiku maiguga” olevat, kuid seda võivat ka teises mõttes võtta. Vaikse palve kohta – selle tähtsust oli rõhutanud L. Raudkepp – arvas ta, et seda pooldaksid eeskätt intelligentsi hulka kuuluvad koguduseliikmed, kes ütlevad, et nad kuulevad jumalateenistusel palju laulu ja kõnet, kuid oma südant mitte.

Järgnenud sõnavõttudes avaldati Aunverdti kavale üldiselt toetust ja heakskiitu. Praost Beermann selgitas vaimulikele, et kui missakord läbi lugeda, siis ei leia sealt mitte „katholiku vaimu, nagu kardetakse”, vaid Aunverdt on tarvitusel võtnud selle korra, mida Wilhelm Löhe Neuendettelsaus kasutas. (W. Löhe oli „kõrgkiriklike” vaadetega konfessionaalne luterlik teoloog 19. sajandi Saksamaal.) Löhe järeltulija Meyer oli seda korda täiendanud. Ka

---

⁸⁴⁷ EELKKA, UK 1920, lk. 2.

Beermann ise oli seda kasutanud, pidades selle korra järgi Suure Neljapäeva pärastlõunal armulauaga jumalateenistust. Niisamuti oli Suurel Reedel kell kolm ette nähtud „liigutav” teenistus. „Põhimõtteliselt peame meie missat mitte kartma, vaid tänuga vastu võtma nagu ka jumalateenistuse rikastust,” ütles ta. Ka Th. Tallmeister soovis, et konverents annaks oma nõusoleku, et erijuhtudel võiks missat kasutada. „Hea meelega panen aga tähele, et enamjagu ametivendi täna poolt on,” rõõmustas ta. O. Sild ütles, et kui tahetakse jumalateenistust rikastada, siis tuleb hoolt kanda, et see oleks ühtlane ja avaldaks psühholoogiliselt mõju. Ta leidis, et Lutheri seisukohalt ei ole takistust jumalateenistust muuta ja rikastada ning Aunverdti kava ei näi üldiste põhimõtete vastu olevat. Sild arvas vaid, et „katholiku maiku” on pühalik protsessioon altarile.⁸⁴⁸

Veel arutati sõnavõttudes koguduse kõnelemise ja laulmise üle. Näib, et usuteadlaste konverents konkreetselt Aunverdti kava suhtes mingit otsust ei langesanud, kuigi H. Kubu pani ette, et konverents väljendaks oma põhimõttelist poolehoidu missale ja jumalateenistuse rikastamisele. Ka piiskop Kukk oli seisukohal, et katsekorras võiks evangeelset missat kasutada. Kiiduavaldustega võeti vastu praost Beermanni ettepanek, et Rahamägi haigele ametivennale ergutava ja lahke kirja kirjutaks. Rahamägi leidis, et see rõõmustaks ametivend Aunverdti väga, sest ta oli kartusega välja tulnud. Tallmeister tegi ettepaneku, et liturgiakomisjon võiks mitmesuguseid kavasid välja töötada, Beermann saatku oma Suure Neljapäeva ja Suure Reede missad komisjonile. Sellest ettepanekust lähtuvalt otsustaski konverents, et need, kellel on liturgia rikastamiseks materjali, saadaksid selle õp. Aunverdtile ja prof. Rahamäele läbitöötamiseks ja ettepanekute tegemiseks.⁸⁴⁹

Tuleb märkida, et nii nagu kirikukorralduse küsimuses, kahtlustati mõningates ringides siingi uuendajaid „katoliikluses”. Katoliiklikuks loeti kõigepealt teatud väliseid märke ja sümboleid. 1924. aastal lükati usuteadlaste konverentsil rõhuga häälteenamisega tagasi Aunverdti ettepanek, et usupuha 400. juubeliaasta mälestuseks „kõik Eesti kiriku õpetajad talaari peal hõbedast risti hakkaksid kandma”.⁸⁵⁰ Kui 1926. aastal põhikirjaga õpetaja ametirist siiski kehtestati, pahandas konservatiivide juht praost H. Põld: „Niisugust õpetaja ameti risti kusagil lutherlises maailmas ei tunta, see on katoliku ja Kõrge kiriku vaimulikkude tundemärk.”⁸⁵¹ 1930. aasta usuteadlaste konverentsil soovis õp. Hans August Leyst, et seoses armulaua seadmise ega ei tehtaks ristimärki, mille juba Luther ise välja jättis. „Kui ristimärgi ära jätame, siis oleme eht luterlased,” väitis ta, „jätame sisse, oleme pool katoliiklased.” Jaak Variku kommentaar oli, et tema teeb küll ristimärki, ta oli seda õp. Hahni juures õppinud.⁸⁵² Katoliikluse poole kaldumist liturgiauuenduses taunis avalikult ka J. Kõpp oma 1927. aastal

⁸⁴⁸ EELKKA, UK 1922, lk. 19–20.

⁸⁴⁹ *Ibid.*, lk. 21.

⁸⁵⁰ EELKKA, UK 1924, § 37.

⁸⁵¹ *MK* nr. 37, 1926, lk. 292.

⁸⁵² EELKKA, UK 1930 (pagineerimata).

ilmunud artiklis „Jumalateenistuse korra uuenduse küsimusi”. Ta leidis, et kuna evangeelne jumalateenistus on laadilt esiteks koguduse jumalateenistus ja teiseks sõnateenistus, siis ei saa õnnestunuks pidada jumalateenistuse uuenduse katseid, mis suruvad koguduse pealtvaataja ossa. Ta tunnistas ebakohaseks „evangeelsed missad” – ilmne vihje Aunverdti koostatud korrale –, kus liturg ja lektor või mõne teine abiline askeldavad tükk aega altari astmete ees, vastastikku rääkides või laudes, seljaga koguduse poole, ja uudishimulikult või üksikõikselt pealtvaatav kogudus ootab, millal algab järgmine „etendus”. Konkreetsest pidas Kõpp silmas järgmist:

Sellega on eitav otsus antud näit. 1926. a. kirikupäeva puhul (3. III) Tartu Peetri kirikus korraldatud „õhtuse suurpalvuse” kohta, rääkimata üldse sellest kui ebaõnnestunud katsest ühte sulatada katoliikset missat ja evangeelset jumalateenistust.⁸⁵³

Nn. evangeelsel katoliiklusel oli siiski oma vastupandamatu võlu. Nii näiteks sümptatiseerisid välised katoliiklikud kombed Arumäele, keda ei saa muidu kahtlustada erilises kõrgkiriklikkuses või katoliikluseihaluses. Arumäe külastas nimelt 1936. aastal Itaaliat ja viibis reisi jooksul mitmes katoliku kirikus. Reisi muljetes kiitis ta aja jooksul välja kujunenud kombeid, millest katoliiklased kinni peavad ega häbene, nagu kummardus kirikusse tulekul ja „niks” altari ees. „Mõtlesin: küll oleks kena, kui saaks ühendada katoliikset kommet ja evangeelset sisu,” õhkas ta. „Kodus lugesin Fr. Heileri kirjutust evangeelsest katoliiklusest ja see kinnitas veelgi mu soovi.” Väärib märkimist, see vaga soov ilmus kirikulehe veergudel.⁸⁵⁴

1935. aasta veebruaris – põhimääruste koostamisel ajal – saatis Tallmeister Rahamäele kirja, milles palus võtta kaalumisele liturgiauuenduse ja missarüüde kasutamise lubamise küsimuse. Ta märkis, et mõnedes ringides räägitakse, et piiskop peaks uuendama liturgiat ja viima sinna sisse „rohkem müstikat” jne. Tal endal käis juba mõnda aega ajakiri „Die Hochkirche”, millest nähtus, et ka Saksamaal oli kõrgkiriklik liikumine pinda võtmas. „Kas ei tuleks ka meil võimaldada seal, kus seda soovitakse, säärast „kõrgkiriklikku” liturgiat – erakorralistel jumalateenistustel,” küsis ta. „Selleks oleks aga tarvis, et põhimäärused näeks ette ka missarüü kandmise õiguse.” Tallmeister lisas, et ilma selleta võiks juhtuda, et kui näiteks õp. Tennmann peaks veel kord seda tegema, mis ta kord Palamusel tegi, võetakse ta KUS § 17 lg 3 põhjal vastutusele kui katoliku kiriku ametirüü kasutaja.⁸⁵⁵ Ta tegi ettepaneku täiendada põhimääruste eelnõud lausega: „Peale selle on lubatud kirikus altariteenistuses kanda valge-, punase-, roheline-, violett- ja mustavärvilist missarüüd, nagu see on tarvilusel Soome ja

⁸⁵³ J. Kõpp. „Jumalateenistuse korra uuendamise küsimusi. II.” — *EELK* 1992, lk. 96. (Äratrükk *UA* nr. 1, 1927.)

⁸⁵⁴ *EK* nr. 1, 1937, lk. 2.

⁸⁵⁵ 1934. a. kirikute ja usuühingute seaduse § 17 lg 3 sätestas: „Kiriku põhimääruses või kiriku või usuühingute liidu põhikirjas ettenähtud vaimulikkude teenistusvormi või ilmselt sellega sarnanevat vormi ei või võtta tarvilusele ükski teine kirik, liit või usuühing”.

Rootsi evang. luteriusu kirikutes”. Tallmeistri meelest tulnuks see küsimus põhimääruste väljatöötamise käigus lihtsalt ära otsustada, kuna suurtel koosolekutel (ilmselt pidas ta silmas usuteadlaste konverentsi või kirikupäeva) ei tuleks otsustamisest midagi välja, kuna enamik ripuks harjumuspärase küljes. Omal ajal poleks ka piiskopirüü läbi läinud, kuid Söderblom tõi selle lihtsalt kaasa ja nüüd olid kõik sellega harjunud. Pealegi oleks missariüü kasutamine jäänud vabatahtlikuks ja hoiaks ära, et see ei jääks ainult katoliiklaste monopoliks.⁸⁵⁶ Kahjuks pole teada, kas ja mida piiskop vastas, igatahes ei jõudnud see ettepanek põhimäärustesse. Sellele vaatamata räägib enda eest ainuüksi tõik, et Tallmeister selles asjas Rahamäelt üldse tuge otsis.

Kuid liturgilise riietuse vastu ei tundud huvi üksnes mõnede vaimulike, vaid ka ilmikute seas. 1935. aastal palusid mõned Toomkoguduse liikmed – „Teie oma koguduse ärksamad tegelased,” nagu nad kirjutasid – Rahamäge, kes oli jõuluõhtul talaari kandnud, et ta edaspidi esineks jõuluõhtul „ilusas piiskopiriietes”, kuna seda oli teinud ka piiskop Kukk. Veel soovisid nad, et piiskop laseks altari kõrgemale tõsta ja seda lillede ning küünaldega kaunistada, hoidudes elektrivalgustusest, mis „näeb altari peal inetu välja”. Ka piiskopi karjaseauale, kui see on käest pandud, tuli altaril sobiv koht teha. Viimaks palusid nad, et piiskop siseneks suurtel pühadel kirikusse suurest uksest ja kannaks rahva seast läbi tulles mitrat.⁸⁵⁷

Kuid vaatame nüüd lähemalt Rahamäe huvideringi ja tegevust seoses liturgiauendusega. Kaasaegsete teatel oli Rahamägi hea liturg. Rahamäe hilisemaid opponente ja tema järel liturgilise komisjoni esimeheks saanud August Grünberg (Arumäe) kirjutas piiskopi juubelikogumikus, ning kindlasti mitte lihtsalt viisakusest juubilari vastu:

Alalise kirikuskäijana ei võinud jääda tähele panemata see korrektsus, täpsus ja aulikkus liturgilises esinemises, mis oli nii loomulik ja omane prof. Rahamägile. Nende oma jumalateenistustega Ülikooli kirikus andis prof. Rahamägi kauni, praktilise eeskuju selles, kuidas tegelikult pidada jumalateenistusi, eriti kuidas toimida liturgilistes osades. Siin oli kõik kavakindlalt läbi mõeldud ja välja töötatud – kehtiva agenda kohaselt. Palju võis õppida temalt, kuidas laulda jumalateenistuse liturgilisi osi. Omades kauni koolitatud lauluhääle ja absoluutse muusikalise kuulmise, mõjus tema liturgiline laul haaravalt ja köitvalt, kutsus esile kuulajas sügava hardustunde. Eriti kaunitena on püsinud meeles adventiaegsed vespid oma erilise liturgiaga ja kannatamisaja õhtuteenistused.⁸⁵⁸

Nagu öeldud, on kõrgkirikliku suuna iseloomulikuks tunnusjooneks liturgia ja sakramentide tähtsustamine. Liturgia kaunidust kõrgelt hindava Rahamäe jaoks oli armulaud jumalateenistuse kõrgpunkt. V kirikukogu avajumalateenistusel

⁸⁵⁶ EELKKA, Põhimäärused I, Tallmeister Rahamäele 4.2.1935.

⁸⁵⁷ EELKKA, kirjavahetus Piiskopliku Toomkogudusega 1927–1938, kiri Rahamäele 1935.

⁸⁵⁸ HBR 1936, lk. 79–80 (A. Grünberg. „Piiskop dr. H. B. Rahamägi liturgilisi üritusi Eesti Ev. Lut. Usu Kirikus”).

19. oktoobril 1938 pidas ta jutluse püha õhtusöömaaja tähtsusest, milles meenu-
tas, et armulaud on kristlikes kogudustes alati olnud jumalateenistuse haripunkt.
„Ei tea, kuidas temast ajajooksul on saanud nagu mingisugune matmisepüha või
leinatalitus,” kurtis ta tegelikule olukorrale mõeldes.⁸⁵⁹ Nagu eelmises peatükis
nägime, rõhutas Rahamägi armulaua tähtsust õpetuskõnelustel anglikaanidega,
kuigi oli seda meelt, et hädaolukorras võib ka ilmik armulauda pühitseda –
vaade, mis ei taha hästi kokku sobida kõrgkirikliku vaimuliku ameti teo-
loogiaga.

Milline oli Rahamäe osa liturgilise komisjoni töös? Rahamägi oli liturgilise
komisjoni liige selle moodustamisest peale ning osales selle töös kaunis aktiiv-
selt.⁸⁶⁰ 7. märtsil 1925 toimus Rahamäe juures ülikooli pastoraadis liturgilise
komisjoni koosolek, millest peale tema võtsid veel osa Arnold Habicht ja
Nathan Aunverdt. Komisjon tõdes, et senise agenda trükk oli lõpukorral ning
seetõttu tuleb asuda ette valmistama uut trükki. Kuna laiemates kirikuring-
kondades oli kuulda arvamusi, et agenda juures tuleks aja nõuetele vastavalt ette
võtta keelelisi ja sisulisi parandusi, otsustas komisjon asuda agenda sisulisele
revideerimisele. Selleks otstarbeks oli N. Aunverdt välja töötanud küsitluslehe
või ankeedi vaimulikele, mis otsustati pärast mõningate paranduste sisseviimist
heaks kiita ja ametivendadele laiali saata. Järgnevalt seadis komisjon paika oma
edasise töökava prioriteetid. Otsustati, et töö lähtekohaks ja aluseks on pea-
jumalateenistuse kord pühapäevadel ja kirikupühadel, seejärel kõrvalised
jumalateenistused, palvetunnid, vesperid jne., viimaks kasuaaltalitused. Teise
küsimusteringina arutati koosolekul Rahamäe välja töötatud laulatustalituse
korda. Rahamägi oli teinud ettepanekuid leksioonide valiku osas ning sõnas-
tanud ajutise laulatusvormeli pruutpaaride tarvis, kes olid eelnevalt kodanlikult
ehk riiklikult registreeritud. Rahamäe ettepanekud võeti küll vastu, kuid rõhutati
samas, et neid tuli võtta ajutistena, kuni seoses uue agenda valmimisega need
põhjalikumalt läbi kaalutakse.⁸⁶¹

Liturgilise komisjoni esimene esimees N. Aunverdt suri ootamatult
1927. aastal. Esimeheta jäänud komisjoni järgmine koosolek toimus 19. mail
1928 konsistooriumis. Sellest võtsid osa Rahamägi, Aunver, Raudkepp ja
Sommer, muusikaproffessor A. Topman, organist J. Aavik, köstrid K. Tuvike ja
A. Siiak ning külalistena piiskop Kukk ja konsistooriumi sekretär O. Villa.
Sellel koosolekul valiti Rahamägi liturgilise komisjoni esimeheks. Komisjoni
juhatusse valiti veel A. Topman (abiesimees), L. Raudkepp (kirjatoimetaja) ja

---

⁸⁵⁹ EK nr. 42, 1938, lk. 2.

⁸⁶⁰ Nagu eespool nägime, valis usuteadlaste konverents Rahamäe liturgilise komisjoni
liikmeks juba 1920. aasta oktoobris. 1922. aastal teatas konsistoorium Rahamäele tema
määramisest komisjoni liikmeks, vt. EELKKA, Liturgiline Komisjon 1921–1931,
piiskop Kukk Rahamäele 14.7.1922.

⁸⁶¹ EELKKA, *ibid.*, l. 73–74, liturgilise komisjoni koosoleku protokoll 7.3.1925. (Raha-
mäe kõne 1925. aasta usuteadlaste konverentsil „Laulatusvormeli teisendid ja muuda-
tused” on avaldatud EK nr. 8, 1925, lk. 59–60.)

A. Siiak. Edasi otsustati komisjoni töö intensiivistamiseks moodustada neli alakomisjoni või tööringi. Need olid 1) agendakomisjon (esimees: J. Kõpp või tema keeldumise korral A. Habicht, liikmed: A. Eilart, J. Uustal, A. Kõögardal), 2) vaimulike laulude komisjon (esimees: Raudkepp, liikmed: Eilart ja üliõpilane A. Abel), 3) muusika tööring (esimees: Topman, liikmed: Aavik, Tuvike, Siiak, Raudkepp) ja 4) mälestuslehtede ja kaunistuste tööring (esimees: Sommer, liikmed: proua L. Kukk, A. Grünberg, Siiak).⁸⁶²

1. oktoobril 1928 kogunesid Tartu ülikooli pastoraadis – s.t. Rahamäe juures – agenda ja muusika tööringid. Alustuseks selgitas Rahamägi komisjoni töö eesmärged. Tema sõnul oli põhiküsimuseks agenda väljaandmine. Otsustati agendat mitte lihtsalt uuesti trükkida, vaid ümber töötada nii palju kui võimalik, jäädes samas tihedalt seotuks senise korraga. Leiti, et agenda tuleb ümber töötada ja välja anda osade kaupa, kuid kõige tarvilikum oleks peajumalateenistuse kord. Selle viimase võiski Rahamägi nüüd komisjonile liikmetele ette kanda. Nimelt oli ta juba 1927. aasta sügisel „seniste kogemuste ja töö põhjal” peajumalateenistuse uue korra kavandi kokku seadnud. Muusikalise osa oli ta läbi vaadanud koostöös prof. A. Topmaniga. Kohalolijad otsustasid Rahamäe esitatud kavandiga „üldiselt täiesti ühineda”. Topman lubas muusikalise külje lõplikult välja töötada, terve kava korraldus ja esitamine jäeti Rahamäe hooleks. Avaldati lootust, et jumalateenistuse korra proovitrükki on võimalik esitada jaanuaris toimuvale usuteadlaste konverentsile.⁸⁶³ Uue agenda kavandi trükkimine jäi siiski järgmisesse aastasse.⁸⁶⁴ (Olgu mainitud, et Rahamäe kandidatuuri ülesseadjad 1934. aasta piiskopivalimistel lugesid tema kui liturgilise komisjoni esimehe teeneks „Agenda I” trükkitoimetamise 1929. aastal.⁸⁶⁵)

Seda kavandit oli usuteadlaste konverentsil võimalik arutada siiski alles 1930. aasta jaanuaris. Eelnõu kohta pidas ettekande prof. Kõpp, kes märkis, et käsiraamatu muutmiseks on kolm võimalust: 1) agenda täielik muutmine, 2) senise korra puuduste parandamine ja 3) keeleliste puuduste kõrvaldamine. Ta leidis, et antud juhul on tegemist teise ja kolmanda variandiga. Kõpp ise eitas põhjaliku muutmise, s.t. täiesti uue käsiraamatu väljatöötamise vajadust.⁸⁶⁶ Vahemärkuse korras olgu öeldud, et varsti pärast konverentsi nurises üldkiriku üritustest eemale jäänud Tallmeister, kes pidas oluliseks jumalateenistuste kaasajastamist ja „Noa-aegse agenda iganenud vormulaaride” uuendamist, kiriku liturgilise olukorra ja komisjoni töö tagasihoidliku uuenduslikkuse pärast:

Hiljuti on nad trükkida lasknud mingisuguse „Agenda evang.-luter. usu kogudustele Eestis”, millest juba aastaid oli kõneldud. Mis seisab aga viimases? Peale mõne uue viisi, mille väärtust ma ei julge hakata hindama, ainult jumala-

⁸⁶² EELKKA, *ibid.*, l. 82, liturgilise komisjoni koosoleku protokoll 19.5.1928.

⁸⁶³ EELKKA, *ibid.*, l. 94–94p, agenda ja muusika tööringi koosoleku protokoll 1.10.1928.

⁸⁶⁴ *Agenda evangeeliumi-luteri usu kogudustele Eestis*. Tallinn [1929].

⁸⁶⁵ EELKKA, Rahamäe isikutoimik, l. 169, piiskopikandidaadi elulugu.

⁸⁶⁶ EELKKA, UK 1930 (pagineerimata).

teenistuse kondikava, milles sisuliselt kõik on jäänud endiseks. Sama patutunnistus, sama laulupalve, sama armukuulutus – ainult natuke silutult – ja muidugi apostoolikum ja Nikea usutunnistus. Mitte midagi uut ja mitte mingit mitmekesisust... Kui meie liturgiliste komisjonide töö tagajärgi jääda ootama, siis läheb kindlasti iga kirikuõpetaja enne hauda, kui ta saab neid tarvitada.⁸⁶⁷

Kuid tulgem Kõpu ettekande juurde tagasi. Järgnevalt peatus Kõpp kavandi üksikutel osadel. Ta leidis, et tekstis kasutatud mõiste „vaimulik” ei vasta evangeelsele seisukohale, sellele tuleks eelistada mõistet „liturg”. Tema lõppotsus oli, et üldiselt ei jäta kavand muljet, et muudetud jumalateenistuse kord palju parem oleks. Kõpu meelest oli küll lisandunud positiivseid jooni, kuid konarusi oli stiilis ja vormis, samuti oli tema arvates juurde lisatud mitteevangeelseid momente, mida ei saa soovitada. Agenda kava muutmises ei tuleks rutata, soovitas ta tempot maha võtta.

Teine pikem ettekanne oli Berliinist kohale kutsutud prof. Johannes Biehlelt, kes kõneles esmalt jumalateenistusest kui liturgi ja koguduse dialoogist ning esitas siis oma märkused kavandi kohta. Järgnenud arutelu avaldati mitmesuguseid mõtteid. Näiteks oli õp. Leyst koostanud oma versiooni armulauapalvest, mille ta ette kandis. J. Variku arvates ei võta rahvas muusikalisi palasid tõsiselt, pearõhk langevat sõnale. Tema jaoks oli küsimus koguni selles, kas seistakse evangeelsel alusel. Varik avaldas ka lootust, et konverents lükkab kavandi armulaua-osa tagasi. Diskussiooni võttis kokku komisjoni esimees Rahamägi, kes meenutas liturgilise komisjoni ellukutumise asjaolusid ja tänas ettekandjaid. Ta avaldas kahetsust, et ametivennad 1925. aastal välja saadetud ankeedile ei vastanud, kuid rõhutas, et kõik need, kes vastasid, olid uuendusi jaatanud ja seda pidi liturgiline komisjon respektierima. (See Aunverdti koostatud põhjalik ankeet koosnes 120 küsimusest, millele võttis vaevaks vastata vaid 21 vaimulikku; tegemist on äärmiselt huvitava materjaliga, millel ei ole siinkohal paraku võimalik pikemalt peatuda.⁸⁶⁸) Edasi informeeris Rahamägi kuulajaid, et agenda käsikirja oli lektor Veske läbi vaadanud, seega oli see keeleliselt parandatud. Mis puudutab Kõpu ettepanekut mitte kasutada mõistet „vaimulik”, siis möönis Rahamägi, et Saksamaal on üldiselt kasutusel termin „liturg”, kuid tähendas, et mõistesse „vaimulik” tema küll katolitsismi sisse ei loe. Rahamägi kommenteeris ka kõlanud mõtteavaldusi mõnede liturgiliste osade kohta ja kutsus viimaks ametivendi üles oma seisukohti avaldama, et komisjon saaks nendega arvestada. Taas sai sõna J. Kõpp, kes kordas oma vaateid liturgiale. Kõpp nägi agendas kunstitööd, omaette tervikut. Jumalateenistuse korras peab olema kindel põhivaade ja ühtlus, oli ta veendunud. Piiskop Kukkk võttis läbirääkimised kokku kolme ettepanekusse, mis ka läbi hääletati. Konverents otsustas ühel häälel kavandi paranduste tegemiseks

⁸⁶⁷ *PI* nr. 5, 1930, lk. 77 („Iganenud usuteadus”).

⁸⁶⁸ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1921–1931. Ankeedi vastuste kohta vt. Kirikal 2005, lk. 36–47 ja lisa nr. 2.

komisjonile tagasi anda, toetust ei leidnud ettepanekud kavand esitatud kujul vastu võtta ja see tagasi lükata.⁸⁶⁹

Intensiivne töö 1929. aasta kavandiga jätkus Rahamäe juhtimisel paaril järgmisel aastal. 25. septembril 1930 peetud liturgilise komisjoni ja vaimuliku laulupäeva komisjoni ühisel istungil teatas Rahamägi, et trükitud agenda kavandi on läbi vaadanud prof. Biehle, kes oli ette valmistanud lausa uue kavandi. Kaaskirjas pakkus Biehle välja, et kui tema kavand ei peaks vastu võtmist leidma, tuleks vaidlusaluste küsimuste lahendamiseks valida segakomisjon. Komisjon otsustas asuda trükitud kavandi üksikasjalikule läbivaatamisele, jälgides paralleelselt prof. Biehle ettepanekuid.⁸⁷⁰ Tööd jätkati armulauatalituse korra läbivaatamisega juba 27. oktoobril.⁸⁷¹ Järgmisel aastal peeti kaks tööringide koosolekut, 9. jaanuaril ja 16. detsembril, mõlemad Rahamäe korteris Tartus.⁸⁷² Kõigil üksikasjadel, nii muusikalistel kui liturgilistel kaalutlustel ja ettepanekutel, ei ole siinkohal kahjuks võimalik peatuda. Olgu vaid märgitud, et ühest liturgilise komisjoni materjale sisaldavast kaustast võib leida mitu Rahamäe signatuuriga agendakavandit, mille lehekülgedel on tehtud hulgaliselt märkusi ja parandusi. Nende hulgas on ka mõned teoloogiliselt võrdlemisi kõnekad. Näiteks ühes kavandis on armulauapalvet parandatud järgmiselt (sulud ning alla- ja läbikriipsutused on lisatud käsitsi):

~~(Tule oma rahva juurde),~~ püha Jumal, ja õnnista meid, kes me iseennast ihu ja hingega Sulle omaks anname ~~(ja Sinule tänu ohverdame meie äralonastamise ja~~ ~~õndsuse lootuse eest)! Saada meile oma Püha Vaimu, (kõige elu ja pühitsuse~~ ~~tõejat),~~ ja lase meid ja need annid Tema läbi pühitsetuks saada: see leib, mida murrame, ja see karikas, mida õnnistame, et nad meile oleksid Kristuse ihu ja vere osasaamiseks.

Seadmissõnadele järgnes palve:

Kristus on kesk meie seas! Teda austame Sinu ees, oh taevane Isa, kui oma puhast ja püha ja ilma veata ohvrit. Temaga kummardame Sind, tema sees kiidame Sind, tema läbi palume Sind...

Näib, et parandusi tingis soov vältida ebaluterlikuna tundunud ohvriterminoloogiat, kuigi armulaua mõistmine tänuohvrina ning Kristuse nimetamine pühaks ja veatuks ohvriks on luterliku teoloogia seisukohalt täiesti korrektne. Kavandi lehekülgede vabadel servadel on resümeeritud ilmselt ametivendadelt laekunud märkusi, näiteks ühe lehekülje alumises servas on kirjutatud „Varik: Missaohver” ning tekstis seisvate sõnade „Kristus on kesk meie seas” juurde on

⁸⁶⁹ EELKKA, UK 1930 (pagineerimata).

⁸⁷⁰ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1921–1931, l. 195–197p, liturgilise komisjoni ja vaimuliku laulupäeva komisjoni ühise koosoleku protokoll 25.9.1930. Biehle ettepanekud sisalduvad samas toimikus.

⁸⁷¹ EELKKA, *ibid.*, l. 205–205p, liturgilise komisjoni koosoleku protokoll 27.10.1930.

⁸⁷² EELKKA, *ibid.*, l. 231–231p ja l. 244–244A, muusika ringi ja agenda ringi koosoleku protokollid 3.1.1931 ja 16.12.1931.

tähendatud, et tegemist on puht katoliikliku transsubstantsiatsiooni mõttega. Ilmselt häiris mõningaid Kristuse reaalsuulise rõhutamine armulauas, kuigi iseendast oli tegemist ortodoksse, luterlusele tunnusomase õpetusega.⁸⁷³ Muudatused armulauapalves võeti vastu agenda ringi koosolekul 16. detsembril 1931, kuid on huvitav, et 1936. aastal ilmunud kavandi parandustega kordustrukis need päris sel kujul siiski ei kajastu.⁸⁷⁴

Jumalateenistuse korra uuendamise küsimuste kõrval oli Rahamägi kahtlemata huvitatud kirikumuusika käekäigust. Olles saanud liturgilise komisjoni esimeheks, kutsus ta 1. oktoobril 1928 enda juurde ülikooli pastoraati kokku koguduste lauluseltside ja vaimulike laulupäevade korraldamise komisjoni koosoleku, mida avades juhtis ta tähelepanu sellele, et vaimuliku laulu tase on kirikutes langemas, koolides õpetatakse seda väga vähe ning samuti jätab soovida kirikukooride tegevus. Koosolekul käsitleti vaimuliku laulu äratamise ja levitamisega seotud küsimusi, vaimulikku laulu koolis, koguduste laulukoosolekute ja -seltside olukorda, vaimulike laulupäevade korraldamist jms.⁸⁷⁵ 1930. aasta septembris jõuti liturgilise ja vaimuliku laulupäeva komisjoni ühis koosolekul äratundmisele, mille Rahamägi juhatajana kokku võttis, et üldiselt peetakse vajalikuks uue lauluraamatu väljaandmist.⁸⁷⁶

3.–4. detsembril 1930 toimus Tallinnas I kirikumuusika kongress, mille peatekande „Kirikumuusika tähtsus inimese igapäevases elus” pidas Rahamägi.⁸⁷⁷ Kongressiks välja antud brošüüris kirjutatakse ta vaimuliku muusika alase hariduse tähtsusest kirikutegelaste ettevalmistamisel, kritiseerides samas vaimulike vähiklikkust liturgiliste ja kontsertjumalateenistuste kokkuseadmisel. „Mida siin kõik kokku klopitakse ja ühte „sulatada” võidakse!” kurtis ta. „Ei ole ime, kui jumalateenistus katkendliselt, väsitavalt, rahutumakstegevalt, purukskistavalt mõjub. Topitakse üks asi teise järele inimese hinge – ja: seedi!” Samas käis Rahamägi välja mõtte, et usuteaduskonna juurde asutataks vaimuliku muusika õpetaja koht, mida võiks ühendada ülikooli koguduse organisti ja koorijuhi ametiga. Ta rõõmustas selle üle, et ülikooli valitsus oli usuteaduskonna ette-

---

⁸⁷³ Vt. EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, agenda kavandi eksemplar A, lk. 26–27. Eksemplaris D on sõnad „kui oma puhast ja ilma veata ohvrit” asetatud juba sulgudesse.

⁸⁷⁴ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1921–1931, l. 244p, liturgilise komisjoni agenda ringi koosoleku protokoll 16.12.1931. Agenda kavandi täiendatud trüki kohta vt. allpool.

⁸⁷⁵ EELKKA, *ibid.*, l. 96 jj, koguduste lauluseltside ja vaimulike laulupäevade korraldamise komisjoni koosoleku protokoll 1.10.1928.

⁸⁷⁶ EELKKA, *ibid.*, l. 196p, liturgilise komisjoni ja vaimuliku laulupäeva komisjoni ühise koosoleku protokoll 25.9.1930.

⁸⁷⁷ EELKKA, *ibid.*, l. 203, üleskutse I Eesti kirikumuusika kongressile. Sündmuse kohta vt. *Esimene Eesti Kirikumuusika kongress 3. ja 4. dets. 1930. Tallinnas*. Tallinn, 1930.

panekul kinnitanud prof. A. Topmani pooleks aastaks kirikumuusika alal abiõppejõuks.⁸⁷⁸

Piiskopi juubelikogumikus kiitis aga Arumäe Rahamäge: „Kõikjal oli juhtimas ja õhutamises liturgilise komisjoni esimees – küll juhatades koosolekuid, küll esinedes referaatidega kokkutulemistel, küll pidades kõnesid vaimulikel laulupäevil.”⁸⁷⁹

Agenda kavandi hetkeseis toodi usuteadlaste konverentsi ette taas 1932. aastal. Rahamägi kandis ette, et kavandi lõplik redaktsioon oli kirikumuusika sekretariaadi poolt koostöös prof. Biehlega vastu võetud, ning tegi liturgilise komisjoni nimel ettepaneku, et konsistoorium saadaks selle praostkonna konverentsidele tutvumiseks. Piiskop Kukk märkis, et kvoorumi puudumisel ei saa kavandit praegu vastu võtta, vaid see tuleks esitada järgmisele usuteadlaste konverentsile. Järgnevalt teatas Rahamägi, et paneb oma volitused liturgilise komisjoni juhatajana maha, ja soovis uue esimehena näha praost Grünbergi. Rahamäele avaldati tehtud töö eest tänu.⁸⁸⁰ (Meenutagem, et 1931. aastal oli Rahamägi taandanud ennast konsistooriumi liikme ametikohalt ja mõnedest teistestki ülesannetest.)

Järjekordne liturgilise komisjoni koosolek toimus 3. oktoobril 1932 konsistooriumi ruumides, sellest võtsid osa Rahamägi, Grünberg, Topman, Raudkepp, Eilart, Sommer, Tuvike ja Siiak. Rahamägi informeeris koosolijaid usuteadlaste konverentsi otsusest agenda kavand heaks kiita ja paralleelselt kehtiva agendaga tarvitusele võtta. Koosoleku juhataja sedastas, et sellega ei ole komisjoni töö veel kaugeltki lõppenud. Edasi tuli töötada palvete (sh. päevapalvete), algusalmide ja leksioonidega, samuti lastejumalateenistuse ja liturgiliste jumalateenistuste ning viimaks ametitalituste kordadega. Kavas oli ka muusikaline osa veel kord põhjalikult läbi vaadata ja täies ulatuses vastu võtta ning trükkida. Järgnevalt vaadati üle ka teiste tööringide tegevuse hetkeseis. Siis andis Rahamägi taas kord teada, et lahkub komisjoni esimehe kohalt. Ta oli selles ametis olnud alates 19. maist 1928, seega veidi rohkem kui neli aastat. Tema ettepanekul valiti uueks esimeheks A. Arumäe, abiesimeheks sai Sommer, juhatuses jätkasid Raudkepp ja Siiak.⁸⁸¹ Arumäe kutsekirjast selgub, et 8. detsembriks 1932 oli kavandatud veel üks koosolek, kus Rahamägi soovis arutada uute leksioonide küsimust, liturgiliste jumalateenistuste kavasid ja lastejumalateenistuse korda, kuid selle protokoll puudub.⁸⁸²

---

⁸⁷⁸ H. B. Rahamägi. „Ilus episood kirikumuusika alalt.” — *Esimene Eesti Kirikumuusika kongress 1930*, lk. 31–33.

⁸⁷⁹ *HBR* 1936, lk. 82.

⁸⁸⁰ EELKKA, UK 1932, lk. 19–20. Kuigi see protokollist ei ilmne, kiitis Arumäe teatel konverents agenda kavandi siiski heaks ja soovitas selle võtta paralleelselt endise agendaga kasutusele, vt. *HBR* 1936, lk. 81–82.

⁸⁸¹ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, liturgilise komisjoni koosoleku protokoll 3.10.1932.

⁸⁸² EELKKA, *ibid.*, Arumäe komisjoni liikmetele novembris 1932.

Pärast Rahamäe tagasiastumist esimehe kohalt jäi komisjoni töö kaheks ja pooleks aastaks soiku. Agenda küsimus tuli taas päevakorda 1935. aasta usu-teadlaste konverentsil, kus kiideti heaks Rahamäe ettepanek, et liturgiline komisjon võtaks kavandi uuesti läbivaatamisele, kuna selle viimasest esitamisest oli möödunud kolm aastat ja vahepeal ei olnud kirikuvalitsus mingeid kindlaid samme astunud, kuigi oli tulnud uusi soove ja ettepanekuid.⁸⁸³ Niisiis seisis just Rahamägi agendauuenduse protsessi edasiviimise eest. Samal konverentsil sõna saanud helilooja Enn Võrk teatas aga, et muusikalisest seisukohast ei rahulda teda kumbki kasutusel olev agenda.⁸⁸⁴

27. märtsil 1935 pidas liturgiline komisjon konsistooriumi majas oma järgmise koosoleku, millest võttis osa ka Rahamägi, nüüd juba piiskopina. Rahamägi rõhutas taas uue agenda vajadust, kuna nii vana agenda kui kavandi trükk oli otsas ja uutele õpetajatele ei olnud enam midagi kätte anda. Uue kavandile oli ette heidetud ebahütlust. Kuid mitmest sajandist pärinevat materjali sisaldav vana agenda oli tarvitusel olnud üle 30 aasta, ka sellesse tulnuks teha ajakohaseid parandusi ja täiendusi. Kuna kogudustes kasutati mõlemat, siis leidis piiskop, et vähemalt peajumalateenistustel tuleks maksuma panna kindel kord. E. Võrk oli komisjonile esitanud oma agenda muusikalise kavandi. See kuulati ära, kuid seisukohta ei võetud. Komisjon otsustas hoopis pöörduda üleskutsega heliloojate poole peajumalateenistuse muusikalise kavandi saamiseks, tähtjaks määrati 1. november 1935.⁸⁸⁵

Septembris saatis Rahamägi Arumäele kirja, milles kiirustas komisjoni agenda küsimuses tagant. Piiskopi seisukoht oli, et kiiremas korras tuleb ära otsustada, kas jääda vana agenda juurde, seda vaid parandades, või panna esialgu maksuma uus agenda kavand või teha midagi üsna uut. Rahamägi palus komisjonil Võrgu kavandi, mida ta pidas ühtlaseks, taas läbi vaadata. Viimaks rõhutas ta, et liiga suurtele lahknevustele jumalateenistuse korras tuleb lõpp teha ja ametivendadele tuleb midagigi kätte anda.⁸⁸⁶ Paraku ei laekunud seatud tähtajaks peale Võrgu kavandi teisi kaastöid. 7. novembri koosolekul lauldi see läbi ning tehti sealjuures mõningaid ettepanekuid, kuid üldiselt leiti kavand olevat tervik. Siiski pidas komisjon vajalikuks küsida teiste asjatundjate arvamust.⁸⁸⁷ 14. novembril paluski piiskop Rahamägi prof. Topmanilt ja helilooja Artur Kapilt hinnangut Võrgu muusikale.⁸⁸⁸ Topman vastas, et Võrgu kavand jätab korduval läbimängimisel „meeleolu romantilis-lüürilisest muusikast”. Tema meelest jäi selles puudu sügavalt läbitunnetatud kirikumuusikast, mis oleks

---

⁸⁸³ EELKKA, UK 1935, lk. 32.

⁸⁸⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 27.

⁸⁸⁵ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, liturgilise komisjoni koosoleku protokoll 27.3.1935. Vt. ka *EK* nr. 13, 28.3.1935, lk. 5 („Liturgilise komisjoni koosolek”).

⁸⁸⁶ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, Rahamägi Arumäele 20.9.1935.

⁸⁸⁷ EELKKA, *ibid.*, Arumäe Rahamäele 14.9.1936. Samas toimikus sisaldub ka Võrgu kavand.

⁸⁸⁸ EELKKA, *ibid.*, Rahamäe kirjad Topmanile ja Kapile 14.11.1935.

tõsine, manitsev ja mis ka trööstib ja julgustab ning „mille juures kirikust lahku- des tunned, et see paik oli püha ja muusika selles oli suur, tõsine ja püha.”⁸⁸⁹ A. Kapp saatis esialgu heakskiitva hinnangu, öeldes, et nõustub Võrgu kirju- tatud muusikaga, kuna „see on kirjutatud sobivalt meie kirikustiilile”. Juhust kasutades avaldas ta arvamust, et pastorid võiksid liturgiat, eriti Meie Isa palvet laulda ainult siis, kui neil on kuulumist ja häält. Kuid veel samal päeval, ilmselt asja üle põhjalikumalt järele mõeldes, kirjutab Kapp teisegi kirja, milles soovit- as korraldada laiaulatusliku võistluse uue agenda (muusika) koostamiseks.⁸⁹⁰

Nii Võrgu muusika kui agenda kavandi jumalateenistuse kord sattusid kriitika alla ka 1936. aasta usuteadlaste konverentsil. Võrk selgitas, et oli oma kavandi loonud, tundes tühimikku. Kavand lauldi läbi, kusjuures liturgi osades olid Kubu ja Rahamägi. Õhtul peeti aga ülikooli kirikus Võrgu kavandi alusel jumalateenistus. Agenda küsimuses pidas konverentsil ettekande kirikumuusika teaduslik sekretär Johannes Hiob, kes osundas mõnede muusikute (Persnikoff, Kapp, Topman) arvamusi ning väljendus ka ise Võrgu muusika suhtes eitavalt. Talle sekundeeris Võru praost Heimann, kes arvas, et kui tahta vana asemel midagi uut ja paremat, ei tohiks uue vastuvõtmisega rutata. Tema meelest puudus Võrgu kavandis rahu, kuid samuti viisirikkus (see olevat retsitatiivne). Heimann oli kindel, et see kavand ei leia kirikurahva poolehoidu. Järgnevalt võttis sõna prof. Kõpp, kes kutsus üles jumalateenistuse korra muutmiselega mitte ruttama. Ta leidis, et senine jumalateenistuse kord on ikkagi tervik, seda kannab rahva vagadusmeeleolu. Kõpp meenutas, et agenda muutmise küsimus oli üles kerkinud juba pärast ilmasõda, kuid kõigepealt tuleks otsustada, kas üldse vaja- takse uut agendat. Selle soetamine peaks olema pikema aja küsimus. Niisiis oli Kõpp ettevaatlik jumalateenistuse korra muutmise küsimuses, küll aga pooldas ta muudatusi sõnalises küljes. Kõpuga ühines õp. Treumann, kelle arvates polnud õige, et „Jumala sõna aetakse läbi pillide ja pasunate” – tema igatahes ei saavat agenda kavandit tarvitada, sama meelt olnud ka praost Aleksander Kapp (helilooja Artur Kapi vend). Pole mingi üllatus, et eitajate hulka kuulus ka H. Põld, kes tuletas meelde, et Luther oli *Deutsche Messe*'s pannud rõhku sõna- lisele osale. Viisidega ei tohiks sõna mitte käänata ja väänata. Armulaua osas ei lubanud Põld üldse mingeid muudatusi.

Seejärel sai sõna E. Võrk, kes põhjendas oma kavandi mahalaidetud osi muusikalise ühtluse vajadusega. Kriitikutele astus vastu ka piiskop Rahamägi, kes vihjas alustuseks sellele, et õp. Treumann olevat ise varem ütelnud, et ta pole muusikamees, kuid mänginud hiljem kavandi ometi läbi, katsunud isegi laulda ja sealjuures leidnud kavandi nõrga olevat. Rahamägi leidis, et rahva juures on arusaamine muusika ja laulu suhtes relatiivne, puht subjektiivne asi. Edasi meenutas ta, kuidas agenda muutmise küsimus oli üldse päevakorda tõusnud. Nimelt oli varasematel konverentsidel selgunud, et senine agenda ei rahuldanud enamikku kirikuinimesi. Rahamäe väitel oli see mõte juba 20–30

⁸⁸⁹ EELKKA, *ibid.*, Topman Rahamäele 18.1.1936.

⁸⁹⁰ EELKKA, *ibid.*, Kapi kirjad Rahamäele 20.1.1936.

aastat vana ning agenda muutmise küsimuse akuutsus polnud vaibunud. Ta mõõnis, et muusikalise osa soetamisega oli olnud raskusi, kuid tänas kõiki heliloojaid, eriti Võrku, tehtud töö eest. Viimaks avaldas piiskop arvamust, et lugupidamisest usuteadlaste konverentsi vastu ei tuleks agenda muutmise kavatsust maha matta, liturgiline komisjon võtku agenda sõnaline osa lõplikule kaalumisele ning muusikamehed muusikalise osa, kusjuures klassikalised osad peavad säilima (ilmselt pidas Rahamägi silmas teatud liturgiliste osade ülesehitust). Pärast piiskopi sõnavõttu tegi praost Jalajas ettepaneku valida prof. Kõpp liturgilise komisjoni liikmeks. Tallmeister raporteeris, et Pühavaimu koguduses on tarvitusel rohelistega agenda kavand ning kui avaldatakse soovi jääda vana agenda juurde, siis tema kogudusele ei ole see vastuvõetav. Nad olid otsustanud uuele korrale üle minna pärast pikki kaalumisi ning vana juurde tagasimineku tooks kaasa vaid kirjeldamatuid segadusi. Taas sõna võtnud Rahamägi pani vaimulikele südamele, et peajumalateenistuse korda ei tohi omavoliliselt muuta, niisamuti nagu ei tohi „schlaagerite viise palvelaulude asemel laulda”. Arumäe palus käega märku anda nendel, kes uut agenda kavandit kasutavad. Tõe hetk saabus, kui tõusis vaid 13 kätt. Arutelude lõpetuseks otsustas konverents paluda agenda komisjonil fikseerida jumalateenistuse kord ja sõnaline osa, esitada vaimuliku muusika asjatundjatel oma ettepanekud ning seni, kui uus agenda ei ole veel välja töötatud, anda välja senine agenda, milles oleksid parandatud palvete, leksioonide ja ametitalituste osa. Samas valiti prof. Kõpp ühel häälel liturgilise komisjoni liikmeks.⁸⁹¹

Pärast konverentsi saatis Rahamägi E. Võrgule lohutuskirja, tänades teda suure töö eest Eesti kirikumuusika alal ning avaldas lootust, et sõnavõttud konverentsil muusikalise osa kohta teda ei heiduta, vaid virgutavad tööd jätkama. Rahamägi ütles, et oli Võrgu muusikaga peetud jumalateenistuse kohta ülikooli kirikus palju head kuulda saanud ja paljude haritlaste meelest tulnuks see maksma panna.⁸⁹²

Jumalateenistuse ja liturgilise muusika küsimusi kajastati aeg-ajalt ka kiriku-
lehe veergudel. 1936. aastal ilmus läbi mitme numbri J. Hiobi artikkel „Eesti praegune kirikumuusika ja selle rahvustamise tarve ning põhjendus”,⁸⁹³ ja H. Jänese „Evangeelse liturgia olemusest”.⁸⁹⁴ Sama aasta 23. juuli kirikulehe numbris anti teada uue agenda kavandi teise, täiendatud trüki ilmumisest.⁸⁹⁵ Seda oli võimalik osta kirikumuusika sekretariaadist, hinnaga 2 krooni. Selgituseks lisati, et selles on ette võetud mõned muudatused transponeerimise ja teiste täienduste näol, samas pidi kavand jääma „vankumata aluseks” uue

---

⁸⁹¹ EELKKA, UK 1936, lk. 18, 26–29.

⁸⁹² EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, Rahamägi Võrgule 4.2.1936.

⁸⁹³ EK nr. 25, 1936, lk. 1; nr. 26, 1936, lk. 1; nr. 27, 1936, lk. 3–4; nr. 28, 1936, lk. 3–4.

⁸⁹⁴ EK nr. 28, 1936, lk. 1.

⁸⁹⁵ Tegemist oli 1929. aasta „Rahamäe agenda” parandatud versiooniga, mis arvestas 1930. aastate alguses liturgilises komisjonis heaks kiidetud muudatusi.

agenda tarvitajatele.⁸⁹⁶ Arvatavasti taheti prooviväljaande uustrüki abil uuen-
datud korda propageerida, kuigi samal ajal oli agendakomisjon kavandiga taas
tööle hakanud. Samas numbris on avaldatud ka A. Sommeri harivat-üleskutsu-
vat laadi artikkel liturgilistest värvidest, kiriku kaunistamisest ning altari- ja
kantslikatetest. 1938. aasta jaanuaris ilmus Hillar Sakaria artikkel „Tähelepane-
kuid eesti kirikulaulust”.⁸⁹⁷

Kuid tulgem tagasi agenda kavandi juurde. Kohe pärast usuteadlaste konve-
rentsi kirjutas Arumäe piiskopile, et agenda sõnalise osaga tehtava töö kiirema
kulgemise huvides tuleks moodustada väike töörühm, millesse võiksid kuuluda
tema ise, rektor Kõpp ja õp. Eilart. Kui kiiresti peale hakata, võiks loota, et
sõnaline osa valmib paari kuuga ja seejärel võivad siis juba muusikamehed
tööle asuda, arvas ta.⁸⁹⁸ See töörühm moodustatigi ja kogunes Tartus kolmel
korral – 17. veebruaril, 8.–9. märtsil ja 10.–11. juunil. Punkt-punktilt arutati läbi
uue jumalateenistuse korra sõnaline osa ning võeti ette mitmesuguseid muuda-
tusi. Tuleb öelda, et töörühma liikmete hoiak agendauuenduse suhtes oli
küllaltki alalhoidlik (Kõpp oli alati olnud seisukohal, et kirik ei vaja sisu poolest
uut, vaid lihtsalt veidi kaasajastatud agendat). Näiteks otsustati armulaua-
liturgias tagasi pöörduda senise agenda juurde, asetades taas esikohale tradit-
sioonilise Lutheri armulauapalve (Meie Isa palve ja seadmissõnad). Rahamäe
kavandis sisaldunud armulauapalve jäi siiski alternatiivse variandina sisse.⁸⁹⁹
„Isiklikult pean seda õigeks ja nagu Jumala poolt juhituks, et mitte kiiresti uus
kavand vastu ei võetud,” kirjutas Arumäe piiskop Rahamäele varasema kavandi
kohta. Viivitus oli andnud hoopis võimaluse asja põhjalikumalt kaaluda ja
tutvuda liturgiliste küsimustega teistes luterlikes kirikutes (Arumäe pidas silmas
II Põhjamaade kirikumuusika kongressi 1936. aasta kevadel Helsingis).⁹⁰⁰

1936. aasta novembri alguses saatis Arumäe taas Rahamäele kirja, paludes
piiskopil agendakomisjoni koosseisust isiklikult osa võtta, et agenda kavand
lõplikult heaks kiita. Samas kurtis ta vaimulike vähese liturgilise teadlikkuse
üle. „Olite hiljuti õige pessimistlik meie kirikuõpetajate suhtes, sest nad ei alistu
korrale,” kirjutas Arumäe. „Pean Teie vaadet jagama liturgilisel alal.” Nimelt
oli Arumäel olnud hiljuti võimalust kuulda ühe suure koguduse pidulikku
jumalateenistust, mille kokkuseadmine oli liturgiliselt vigane, osalt täiesti
võimatu – näiteks patutunnistuse asemel loeti vaba palvet, mille mõttekäik
olnud täiesti kirikupalve sarnane. Rahvale võis see ju ilus tunduda, kuid Arumäe
meelest ei tohtinuks sedalaadi isetegevus lubatav olla. Ta avaldas lootust, et kui
agenda kavand esitatakse usuteadlaste konverentsile, tuleks ametivendade

---

⁸⁹⁶ EK nr. 30, 1936, lk. 5.

⁸⁹⁷ EK nr. 3, 1938, lk. 3.

⁸⁹⁸ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, Arumäe Rahamäele 25.1.1936.

⁸⁹⁹ EELKKA, agenda komisjoni protokollid 1936–1940, agenda kavandi väljatöötamise
alakomisjoni protokollid.

⁹⁰⁰ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, Arumäe Rahamäele 14.9.1936.

tähelepanu juhtida sellele, kui tähtis ja ilus on kinnipidamine kindlast kavast.⁹⁰¹ 16. novembril pidas liturgiline komisjon piiskop Rahamäe osavõtul Tallinnas oma plenaaristungi. Seal tehti esitatud kavandis veel mitmeid parandusi ja täiendusi ning otsustati see järgmise aasta jaanuaris usuteadlaste konverentsile esitada. Keelelise viimistlemise tegijaks paluti lektor dr. J. Veski.⁹⁰²

Agenda kavand tuligi taas kord arutusele 1937. aasta usuteadlaste konverentsil (see jagati konverentsi liikmetele välja käsikirjalise paljundusena⁹⁰³). Ettekande „Agenda sõnaline osa” pidas liturgilise komisjoni esimees Arumäe. Seejärel võtsid mitmed (Kõpp, Põld, Aunver) sõna agenda keelelise külje kohta. Muu hulgas sooviti agenda, piibli ja katekismuse keele ühtlustamist (õp. Aleksander Täheväli, mag. Siegfried Aaslava). Sisulise poole pealt arvas rektor Kõpp armulaua konsekratsiooni akti teises variandis sisalduva lause „Kristus on kesk meie seas” kohta, et „see ei ole evangeelne, sest Kristus on alati meie seas, mitte tema juuresolu teatavatel silmapilkudel”. (See reaalseltsi kahtluse alla panev väide kõneleb üht-teist Kõpu mitte just väga ortodokssetest vaadetest sakramenditeoloogiale.) Praost Bernhard Steinberg soovis, et enne usutunnistust võiksid olla sissejuhatavad sõnad. Ta oli nõus ka korjanduse sisseviimisega, kuid ei pidanud otstarbekaks, et seda tehakse palvelaulu ajal. Õp. J. Kiivit ei pooldanud seda, et liturg altarist koguduselaulu kaasa laulaks, samuti ei peaks usutunnistust lugema näoga koguduse poole. Kiivit oli Kõpuga sama meelt konsekratsioonipalve teise variandi osas – ta soovis, et see lükataks tagasi.

Agenda kavandi kohta ütles oma arvamuse ka piiskop Rahamägi. „Agenda küsimusega oli alguses ühenduses soov rikastada Jumalateenistust ka esteetilisest küljest. Käesolev kavand on eelmise kavandiga võrreldes jäänud ses mõttes vaesemaks,” nentis ta ilmse pettumusega. Samas soovis ta agenda küsimuses suuremat otsustavust: „Vähemaid parandusi tuleb iga aastaga. Sellepärast peaks kord olulised osad agenda kavandis vastu võtma.” Ta vastas ka mõnedele esitatud mõtteavaldustele, mitte nõustudes Kõpu seisukohaga armulauapalve küsimuses: „Meie ei tohi unustada, et laused, millest kõnelesid sõnavõtjad, on algristikoguduse algvara, mida meie kergel käel ära anda ei taha („Kristuse on kesk meie seas”), seda tarvitati algristikoguduses.” Rahamäe meelest ei olnud palve Vabariigi Valitsuse eest kroonulik, nagu oli arvamusi avaldatud. Seda palvet oli ühtlustamise mõttes tarvis, et vältida korralagedust, mis valitses omal ajal selles küsimuses, leidis ta. Ka võib kodumaad „armsaks” nimetada (nii-sugust sõnastust oli kritiseerinud Kõpp). Viimaks avaldas piiskop seisukohta, et agenda osi ei tohiks vanast ja uuest segamini tarvitada. (Olgu lisatud, et kohe Rahamäe järel selgitas Kõpp, et ta ei tahtnud oma sõnavõtuga kedagi isiklikult puudutada, vaid asja paremini edasi viia.) Oli veel muidki arvamusi. Näiteks leidis mag. Hugo (Uku) Masing agenda kavandist palju „sakslikust”, mis tema

⁹⁰¹ EELKKA, *ibid.*, Arumäe Rahamäele 3.11.1936.

⁹⁰² EELKKA, agenda komisjoni protokollid 1936–1940, agenda komisjoni koosoleku protokoll 16.11.1936.

⁹⁰³ EELKKA, Liturgiline Komisjon 1932–1938, Arumäe Rahamäele 4.4.1938.

arvates pidanuks kaduma. Õp. H. Haamer kurtis aga, et ta ei saa laulda Nikolaus Deciuuse loodud kolmainsushümni „Au, kiitus olgu igavest” esimeses salmis sisalduvaid sõnu „meist hea meel on Jumalal”, kuna igal pühapäeval ei saavat korrata asja, mida olemas ei ole. Haamer pani ette kasutada selle asemel hümniteist salmi. Veel tulnukuks agendast kustutada vaimuliku kohta käivad sõnad „kutsutud ja seatud” (kahjuks ei lisa protokoll lähemat põhjendust).⁹⁰⁴

Arutelu lõpule jõudes avaldas Aunver seisukohta, et põhimõtteliselt ei olda agenda vastu ning et üldiselt võiks kavandi vastu võtta ja laekunud ettepanekute alusel redigeerida. Tallmeister kostis selle peale – ilmselt pettunult –, et uus kavand ei sisalda midagi uut ega rikasta liturgiat, mistõttu ei pidanuks seda üldse trükkima, õigem olnuks vana keeleliselt parandada. Liturgilise komisjoni esimees Arumäe selgitas, et agendakomisjoni siht oli olnud sõnalist osa läbi töötada vastavalt läinud aasta usuteadlaste konverentsi otsusele. Kavandi keeleline külg oli usaldatud autoriteetidele ning 95% etteheidetest langes just sellele. „Sellest järeldub, et meie ei tohi keelelist modernismi viia kirikusse,” arvas Arumäe. „Meie püüd olgu sinnapoole, kuidas rahvas kõneleb.” Rahamäe ettepanekul hääletati, kas võtta mõistena tarvitusele „pihi-” või „pihtitalitus”. Ilma vastuhäälteta otsustati tarvitada vormi „piht-pihti”. Seejärel informeeris piiskop koosolijaid piiblitõlke seisust, agenda üle rohkem ei arutatud.⁹⁰⁵

Pärast konverentsi jätkus töö agenda keelelise külje parandamisel ja ühtlustamisel, mis anti üle piiblitõlke komisjonile. Arumäe teatel oli tegelik parandaja H. Põld.⁹⁰⁶ 1938. aasta alguses toimetati kavand trükki.⁹⁰⁷ Usuteadlaste konverentsi eel kirjutas kirikuleht optimistlikult, et kiriku agenda küsimuses, „mida pole kerge lahendada, on nüüd loota, et meie evangeelses kirikus kaob liturgilise korra mitmekesisus ja ebaühtlus ja et uus agenda loob kirikus jumalateenistustel ühtlase korra.”⁹⁰⁸ Etteruttavalt tuleb öelda, et uut agendat siiski veel ei kehtestatud. 1938. aasta konverentsil arutleti peamiselt agenda kavandi keelelise külje üle, pikemaid mõttevahetusi tekitas korjanduse sisseviimise ja Meie Isa palve laulmise küsimus. Rahamägi tegi puhtkeelelist laadi ettepaneku sõnastada palved nõnda, et tingiva kõneviisi lõpud „-ksid” ja „-ksime” („kuuleksime”, „vastu võtaksime”) ära jääksid. See ettepanek võeti vastu. Korjanduse küsimuses märkis Rahamägi, et ohverdamine kuulub jumalateenistuse elementide hulka. Ta avaldas ka poolehoidu alternatiivsele armulauapalvele, kuna see rõhutas tema sõnul armulaua eshatoloogilist momenti, nagu see oli algristikoguduses. Seepeale kordas J. Kõpp taas oma vastuseisu lausele „Kristus on kesk meie seas”, mis ei olevat juba keeleliselt õige ja mida tema isiklikult ei saa

⁹⁰⁴ EELKKA, UK 1937, l. 9–10.

⁹⁰⁵ EELKKA, *ibid.*, l. 10p.

⁹⁰⁶ EELKKA, toimik „Kiriku aruanne (1938)”, Arumäe Rahamäele 2.2.1939; *EELK aruanne 1937*, lk. 60.

⁹⁰⁷ *Agenda evangeeliumi-luteriusulistele kogudustele Eestis. Agenda komisjoni poolt vastu võetud 16. novembril 1936. a. Kavand*. Pärnu, 1938.

⁹⁰⁸ *EK* nr. 3, 1938, lk. 1.

mingil tingimusel tarvitada. Rahamägi pareeris, et see lähtub *Didache*'st.⁹⁰⁹ Kokkuvõttes otsustas konverents 1936. aasta agendakavandi kõigi tehtud märkuste, paranduste ja sooviavaldustega ühel häälel vastu võtta ja esitada usu-teadlaste konverentsile kolmandale lugemisele tuleval aastal.⁹¹⁰

1939. aasta usuteadlaste konverentsil viidi jumalateenistuse korda veel mõningad väiksemad muudatused. Puhkesid vaidlused *biblicum*'i ehk piiblisalmidest koosneva usutunnistuse üle, mida mõnes koguduses (näiteks Tallinna Pühavaimu koguduses) tavatseti lugeda apostliku ja Nikaia usutunnistuse asemel. Selle kasutamist lubava rubriigi väljajätmist nõudsid H. Pöld, J. Willberg, A. Abel ja A. Oebius, *biblicum*'i pooldasid A. Pähn, A. Võõbus, H. Annast ja J. Kõpp. Põllu ettepanek sai vaid 11 poolthäält, vastu oli 31, teiste seas juhataja, abijuhataja ja liturgilise komisjoni esimees. (Olgu juba siinkohal märgitud, et Rahamäe kui kirikujuhi arvatav toetus *biblicum*'i kasutamisele sai järjekordseks pahameelepiisaks alalhoidlike karikas.⁹¹¹) Siiski juhtis piiskop Rahamägi tähelepanu sellele, et usuteadlaste konverentsi otsusega ei olnud *biblicum*'i tarvitamine veel lubatud, vaid agenda pidi tervikuna konsistooriumist ja kirikukogust läbi minema, enne kui ta kehtima hakkab. Viimaks pani abijuhataja praost Lauri agenda kavandi tervikuna vastuvõtmiseks hääletamisele. Protokollis märgitakse napolisõnaliselt, et uus agenda võeti kolmandal lugemisel vastu ilma ühegi vastuhääleta.⁹¹²

1939. aastal usuteadlaste konverentsi heakskiidu saanud agenda kavandi lähem analüüs ei kuulu küll käesoleva töö eesmärkide hulka, kuid torkab silma, et jumalateenistuse põhikord jäi põhilises osas endiseks.⁹¹³ Võib isegi väita, et kvalitatiivseteks muudatusteks ei olnud toona aeg veel küps. Rahamäe poolt kümne aasta eest trükki toimetatud kavandiga võrreldes oli tugevasti kärbitud epikleesi sisaldavat armulaupalvet (vaidlusalused sõnad „Kristus on kesk meie seas” olid üldse välja jäänud), esikohale oli paigutatud varasem armulaupalve. Kuigi vaimulike seas oli neid, kes soovisid jumalateenistuse korra põhjalikumat uuendamist ja rikastamist (teiste seas Rahamägi), ei saa siiski rääkida mingi spetsiifiliselt kõrgkirikliku programmi elluviimisest. Tõsi, Rahamägi tähtsustas armulauda ja tema esialgses kavandis sisaldus ka küllaltki „kõrgkiriklik” armulaupalve, samuti olid talle musikaalse inimesena tähtis liturgia ja liturgiline laul, kuid samas näib, et liturgia rikastamise all pidas ta silmas eeskätt jumalateenistuse esteetilist külge. Rahamäe tegevuses liturgia alal on raske näha

---

⁹⁰⁹ *Didache* ehk „Kaheteistkümnepostli õpetus” on varakristlik teos, vt. *Apostlikud isad*. Tallinn, 2002, lk. 205–212.

⁹¹⁰ EELKKA, UK 1938, lk. 13–15, 19–20.

⁹¹¹ Rahamägi 1939, lk. 7.

⁹¹² EELKKA, UK 1939, l. 24.

⁹¹³ Vt. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Agenda. Vastu võetud Usuteadlaste konverentsi poolt 26. jaanuaril 1939. a. Kava*. Tegemist on masinakirjas paljundusega, mis sisaldab vaid peajumalateenistuse ja pihitalituse korra, täiesti puudub muusikaline osa.

„katoliseerivat” joont. Pigemini oli talle oluline rahvakiriku vajadustele vastava, keele ja sisu poolest uuendatud ajakohase käsiraamatu väljatöötamine.

K. Kirikali hinnangul polnud kirik institutsionaalselt uuenduste elluviimiseks valmis, õpetajate iseteadlikkus ja kiriku struktuur, mis vajanuks enam tsentraliseeritust, ei võimaldanud liturgilisel komisjonil seatud eesmärgile – uuenduste kehtestamiseni kogu kirikus – jõuda.⁹¹⁴ Selle hinnanguga võib üldiselt nõustuda. Kindlasti aeglustasid vaimulike seas levinud kõhklused, eriarvamused ja ka huvipuudus pikka aega agenda kavandi vastuvõtmist, kuid kaheteistkümnendal tunnil selleni siiski jõuti. Kahel kümnendil väldanud töö tulemusena oli valminud uus jumalateenistuse põhikord. Kuid nagu Rahamägi selgitas, ei olnud uus agenda veel normatiivse käsiraamatuna kehtestatud, vaja oli ka konsistooriumi ja kirikukogu heakskiitu. Paraku oli selleks ajaks piiskopi ümber puhkenud kirikukriis – ärevad meeleolud valitsesid ka 1939. aasta usuteadlaste konverentsil – ning käsiraamatu kehtestamine viibis. Pealegi töötati edasi muusikalise poolega. 15. mail 1940. otsustas liturgilise komisjoni muusikatoimkond välja kuulutada konkursi uute muusikaliste kavandite saamiseks. Tähtajaks seati 31. detsember 1940.⁹¹⁵ Kahjuks katkestas selle protsessi poliitiliste olude muutumine.

Tuleb tõdeda, et kõikidele pingutustele vaatamata jäi Rahamäe eestvedamisel ja osalusel üritatud pikaajaline liturgiauuendus kavandatud ulatuses teostumata. „Alates a. 1940 aset leidnud põhjalikud muudatused maa ja rahva elukorraldustes ei võimaldanud kavatsuste teostumist,” kirjutas piiskop Kõpp paguluses välja antud senise agenda uustruki eessõnas. Kuigi erinevate agenda-kavandite üksikud liturgilised ja muusikalised osad (näiteks armulauapalve või viisistatud õnnistamissõnad) leidsid hiljem kohatist kasutamist, ei hakanud see agenda iial tervikuna kehtima. Ilmselt oleks uus käsiraamat siiski viimaks vastu võetud ja trükkis ilmunud, kui okupatsioonid ja sõda poleks kirikuelu segamini paisanud. Pärast sõda olid kirikul esialgu teised prioriteedid. Keeleliselt ja sisuliselt veidi kohendatud agenda ilmus 1951. aastal Stockholmis, kuid tegemist oli 1902. aasta agenda ümbertöötatud uustrukiga, mitte liturgilise komisjoni materjalide põhjal valminud uue käsiraamatuga. Kodumaal pole uus jumalateenistuste ja talituste käsiraamat mitmesugustel põhjustel ilmunud veel käesolevate ridade kirjutamise ajal.

---

⁹¹⁴ Kirikal 2005, lk. 69.

⁹¹⁵ EELKKA, agenda komisjoni protokollid 1936–1940, muusika toimkonna koosoleku protokoll 15.4.1940, lk. (35–38).

5.4. Kokkuvõte

1930. aastaid on tagantjärei idealiseerivalt nimetatud kirikuelu õitseajaks, kuigi kiriku juhtkonna keskendumist välisele struktuurireformile kritiseeriti juba tollal. Pätsi režiim soovis kirikut kui suuri inimhulki hõlmavat institutsiooni ära kasutada ühiskonna ühendamisel ja „tervendamisel”. Kirik omakorda tahtis demokraatliku ja sekulaarse riigi välisele vormile anda kristlikku usulist-kõlbelist sisu. Tunnetades ühiskonna jätkuva sekulariseerumise ohtu püüdis kirik oma tegevust igati ajakohastada, laiendada ja intensiivistada. Piiskop Rahamäe nägemuses pidid muudatused kirikukorralduses andma selleks vajaliku baasi või raamistikku. Ta kutsus üles välja töötama ajakohast leerikava, avaldades ka ise ühe leeriõpiku, ning asutama uusi kirikuid ja kogudusi. Tema initsiatiivil pöördusid mõlema suurema kiriku juhid valitsuse poole, nõudes usuõpetuse kohustuslikuks muutmist. Ehitati uusi kirikuhooneid, räägiti suurte koguduste jagamise vajadusest, tegeldi ajakohase leerikava väljatöötamisega, valmistati ette uut piiblitõlget jne. Nii üldkiriku kui praostkondade ja koguduste tasandil kutsuti ellu suur hulk komisjone ja toimkondi, kasvas ka vaimulike arv.

Sisepoliitiliselt langes Rahamäe ametiaeg kokku nn. vaikiva ajastuga. Kirikujuhtimise tsentraliseerimisele vaatamata ei saa siiski rääkida autoritaarsusest kirikus. Rahamägi ei olnud mingil juhul autoritaarne juht, kuigi uus kirikukorraldus andis piiskopile varasemast suurema võimu. Eesti suurima kiriku peana püüdis Rahamägi hoida riigivõimuga head ja lugupidavat vahekorda. Ta nägi 12. märtsi riigipöördega kehtestatud režiimis Eesti omariikluse uut, ajaloolist arenguetappi ning võimalust riigi ja kiriku vastastikku toetavaks ja kasulikuks koostööks. Pealegi langes autoritaarse režiimi konservatiivne reformideprogramm paljuski kokku kiriku huvide ja väärtushoiakutega. Rahamägi asus avalikult toetama Pätsi kavandatud uue põhiseaduse väljatöötamist. 1937. aastal valminud põhiseadus kujuneski kirikule varasemast soodsamaks, kuna kahele suuremale kirikule anti avalik-õiguslik staatus ja nende juhtidele koht parlamendi ülemkojas.

Sellele vaatamata sügenes järgnevatel aastatel kiriku ja riigi suhetesse pingeid. Režiim teostas kiriku suhtes järelevalvet, vapsidega seotud vaimulike tegevust piirati, poliitilised jutlused tõid kaasa võimude sekkumise ja meelepaha. Piiskop sattus delikaatsesse olukorda, kui ühelt poolt soovis riigi juhtkond kiriku jõulisemat toetust oma poliitikale ning teisalt tuli ilmsiks, et paljud kirikutegelased on autoritaarse korruga opositsioonis. Paljusid kirikuinimesi ärritas Tallinna Jaani kiriku lammutamise kava.

Liturgiauueenduse küsimus tuli päevakorda juba 1920. aastate alguses, kuna Vene keisririigi ajast pärinev agenda vajab nii sisulist kui keelelist parandamist. Vaimulike hulgas oli nii neid, kellele sümpatiseerisid kõrgkirikliku liikumise taotlused, kui neid, kes hoiatasid katoliikluse eest ega soovinud harjumuspärasel korras suuri muutusi. Rahamägi oli algusest peale liturgilise komisjoni liige ja selle esimees aastatel 1928–1932. Tema juhtimisel laienes komisjoni töö

paljudesse valdkondadesse. 1929. aastal anti välja Rahamäe koostatud agenda prooviväljaanne, mis ei leidnud aga sel kujul vastuvõtmist. Muu hulgas häiris mõningaid pastoreid armulauapalve sõnastus, kuna see sisaldas katoliiklikuna tunduvat ohvriterminoloogiat ja rõhutas Kristuse reaalpresentsi. 1930. aastate teisel poolel jätkus töö agenda kavandiga juba Arumäe, Kõpu jt. osalusel, Rahamägi ise jäi selles protsessis pigem tahaplaanile. 1937. aastal avaldas ta koguni kahetsust, et uus agendakavand oli võrreldes eelmisega jäänud „vaesemaks”. Kahe aastakümne pikkune agendauuenduse protsess päädis 1939. aastal jumalateenistuse põhikorra heakskiitmisega usuteadlaste konverentsil. Sellele vaatamata ei saa rääkida kõrgkirikliku programmi elluviimisest liturgias. Tege-
likkuses keskendus nii agendakomisjoni kui vaimulike tähelepanu põhiliselt jumalateenistuse käibiva korra vormilisele ja keelelisele kaasajastamisele, lahtiseks jäi muusika küsimus. Esteetilist eesmärki teenis kirikukaunistamise propageerimine ja liturgilistes värvides altari- ja kantslikatete kasutusele võtmine. Vaimulike ametirietuses ei võetud aga ette mingeid „kõrgkiriklikke” muudatusi (alba ja kaasula lubamise näol), kuigi mõned vaimulikud olid seda soovinud.

6. 1939. AASTA KIRIKUKRIIS

6.1. Vastarind

Piiskop Rahamäe ametist tagandamiseni viinud sündmusteahelat on erinevad autorid nimetanud piiskopitüliks, piiskopisõjaks, Rahamäe kriisiks ja kiriku juhtkonna kriisiks.⁹¹⁶ Kaasaegses ajakirjanduses kõneldi ka kirikukriisist. Eelmises peatükis osundas teoloog E. Salumaad, kes pidas kirikukriisi palju ulatuslikumaks ja sügavamate põhjustega nähtuseks, kui seda olid piiskopi isiku ümber puhkenud vastuolud.⁹¹⁷ Nõukogude ajal oli nagooni ideoloogiliselt korrektne näidata, et kirik kui kodanliku diktatuuri tugi oli Oktoobrirevolutsiooni mõjul püsivas kriisiseisundis. Siiski rõhutati, et raskemakujuline kriis ja laostumine kirikus ilmnes eriti kodanliku perioodi lõpuaastail.⁹¹⁸

Käesolevas peatükis on „kirikukriisi” all mõeldud konkreetsemalt tüli piiskop Rahamäe ametisesobivuse küsimuses ning kiriku lõhenemist kahte leeri, mille taustal olid erinevate voolude vaheline võimuvõitlus ja võimetus ilma välise sekkumiseta kriisi ületada. „Piiskopisõjaks” võib aga tollase ajakirjanduse eeskujul nimetada kirikukriisi eelviimast, vihaseimat vaatumist, ajavahelehel 25. juulist 14. septembrini 1939, mil kaheksa praosti ühes oma toetajatega taotlesid riigivõimult ei rohkem ega vähem kui kiriku kõrgeima vaimuliku juhtkonna (s.t. piiskopi, piiskoplike vikaaride ja vaimulike assessorite) tagandamist *in corpore* ning mis lõppes piiskopi, konsistooriumi ja kirikukogu tegevuse peatamisega valitsuse poolt. Vastasseis kirikus oli muutunud nii ulatuslikuks ja teravaks, et K. Veemi kasutatud mõiste „kiriku juhtkonna kriis” tundus liiga tagasihoidlikuna.⁹¹⁹

Mis siis ikkagi viis EELK ajaloos pretsedentitule sammule – kiriku kõrgeima vaimuliku juhi ametist tagandamisele? Teoloog A. Võõbus märgib: „Teine Eesti piiskop tõi oma ametisse kaasa imetlusväärset administratiivset oskust ja uue hoo. Kahjuks päädis tema energiline tegevus mitmel alal ootamatu lõpuga.”⁹²⁰ Käesolevat peatükki kirjutades kerkis nende ridade autori ette korduvalt küsimus: kas piiskop Rahamägi kui kirikujuht ja ülemkarjane kukkus täielikult läbi? 1934. aastal oli Rahamägi kirikujuhi kohale asunud ilmselt parimas mõeldavas olukorras. Kirik saavutas peatselt mitmed enda jaoks olulised eesmärgid, mida varem oli edutult taotletud. Autoritaarne režiim tunnustas kirikut ühiskonna

⁹¹⁶ Kuigi Rahamäe tagandamisest ja kirikukriisist on kirjutanud mitmed autorid, keda järgnevalt ka nimetatakse, tuleb seni kõige põhjalikumaks käsitluseks pidada M. Ketola oma, vt. Ketola 2000a, lk. 308–325 ja Ketola 2000b.

⁹¹⁷ Salumaa 1939a, lk. 79–84.

⁹¹⁸ Rannik 1961, lk. 319–323.

⁹¹⁹ Vt. Veem 1990, lk. 320.

⁹²⁰ „The second Estonian bishop brought with him admirable skills and a new impetus to the task. Unfortunately, his energetic actions in many directions came to an abrupt end.” — Võõbus 1981, lk. 56.

usulis-kõlblise alustalana. Piiskopil õnnestus lõpetada nn. protestantide skisma, parandada suhteid baltisakslastega ja ühendada kirik terviklikuks organisatsiooniks. Paljuski tänu just Rahamäele saavutati ka rahvusvahelist edu. Seevastu pakuvad Rahamäe ametiaja viimased kuud lohutut pilti tülitsevast ja lõhenenud kirikust, ebakindlast ja nurka surutud piiskopist ning avalikkuses ja võimuringkondades valitsevast rahuolematusest kirikuga seonduvate skandaalide pärast. Kas kirikukriisi põhjuseks oli piiskopi väidetavalt ebapädev ja pealiskaudne juhtimisstiil ning tema kõlbline küündimatus käituda oma ameti vääriliselt? Või oli selleks suutmatust leida tasakaal erinevate kiriklike suundade vahel ja võtta arvesse kõiki jõutegureid?

Kirikuloolane R. Saard nimetab kriisi põhjusena piiskopi abieluprobleeme, niisamuti ka soome ajaloolane S. Zetterberg, kelle sõnul sattus kirik kriisi Rahamäe isiklike põhjuste tõttu.⁹²¹ Kahtlemata olid piiskopi abieluprobleemid tõsised ja seda just oma mõju tõttu kirikule. Ilmselt ei osanud Rahamägi kriisi alguses päris hästi ette näha avalikkuse ja paljude kirikutegelaste reaktsiooni. Asi läks ajakirjandusse ja kiriku juhtkonna ümber tekkis skandaalimaiguline olukord. Samas tuleb rõhutada, et ajal, kui piiskop ametist tagandati, oli ta endiselt abielus Edith Rahamäega, olles avalikult teada andnud, et nad on oma probleemidest üle saanud.

Mõned teised autorid näevadki asja laiemas kontekstis – kriisi põhjuseks olid sügavad eriarvamused kirikukorralduse küsimustes ning piiskopi abielu võimalik lahutamine vallandas võimuvõitluse kiriku juhtkonnas ja sai relvaks, mida piiskopi vastu kasutati.⁹²² Näiteks nendib M. Ketola, et 1939. aasta kriisil ei olnud ühte, selgesti defineeritavat põhjust. Kirikukriisi juured peituvad tema hinnangul 1934.–1935. aasta kirikukorraldusreformis, millega luterlik kirik muudeti avalikuks korporatsiooniks, kasvas kiriku sõltuvus riigist ja piiskopi võim seni suuremat iseseisvust nautinud koguduste arvel. Alalhoidlikes ringides säilis rahulolematust piiskopi lepituspoliitikaga liberaalide suhtes.⁹²³ Ka P. Rohtmets kõneleb tsentraliseeritud ja riigi kontrolli alla langenud kirikust, avaldades arvamust, et kirikujuhiks valitud Rahamägi, kes oli iseloomult pigemini läbirääkija, ei olnud loodud valitsema sellist kirikut, kus võim kogunes väikese arvu vaimulike kätte, selleks oleks olnud vaja märksa karmikäelisemat juhti.⁹²⁴

Hiljuti on ajaloolane Ago Pajur kirjutanud, et valitsus soovis kirikule peale suruda uusi põhimäärusi, mis võimaldanuks riigivõimu ulatuslikku sekkumist kiriku siseasjadesse, kuid piiskop saatis eelnõu kirikutegelaste vastuseisu tõttu tagasi. Võimudes tekitanud see rahulolematust ning valitsus hakkas piiskopi eraelu probleeme ettekäändena kasutades õhutama olemasolevat lõhet kiriku

---

⁹²¹ Saard 2006, lk. 51; Zetterberg 2007, lk. 586.

⁹²² Karjahärm, Sirk, 2001, lk. 114; Erelt, Vahter 1998, lk. A13; Kurs 1998, lk. 45–46.

⁹²³ Ketola 2000a, lk. 308–309.

⁹²⁴ Rohtmets 2006, lk. 14.

juhtkonnas.⁹²⁵ Nagu edaspidi näeme, suhtus valitsus 1939. aastal Rahamäesse tõepoolest reserveeritult ning pidas opositsiooniga ühendust, andes koguni näpunäiteid, kuidas toimida.

Kuigi Rahamägi võitis 1934. aastal ülekaalukalt piiskopivalimised ja asus kohe energiliselt kirikut ühendama ja koondama, säilis tema ja kirikus võimule tulnud ringkondade suhtes opositsioon. „Ühel ajal paljude positiivsete saavutustega kiriklikul tööpõllul teise piiskopi ajal hakkas kuuldavale tulema hääli, mis arvustavalt suhtusid mitmesse üritusse ja organisatsioonilisse uuendusse,” kirjutab Aunver. Tema teatel kuulusid opositsiooni eelkõige need, kes olid 1934. aastal toetanud Jaak Variku kandidatuuri piiskopikohale (meenutagem, et Rahamäe vastu oli hääletanud 131 saadikut). Opositsiooni moodustasid Vaba Sinodi ringkond ning „Meie Misjoni” ja „Ärataja” ümber koondunud kirikutegelased, kellega kriisi süvenedes ühinesid ka mitmed praostid ja teised vaimulikud.⁹²⁶

Mida siis Rahamäele ja tema kirikupoliitikale ette heideti? Kaasaegsete teatel järgmist.

Mõnede hinnangute järgi oli kriisi üheks põhjuseks piiskopkondade loomise kava – seda nimetavad esimesena nii 1940. aastal ilmunud Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköite toimetus kui ka Aunver.⁹²⁷ Üldisemalt oli selleks rahulolematuse välja kujunenud kirikukorraldusega, mida mõned pidasid liiga piiskopikeskseks, katoliseerivaks ja tsentraliseerituks ning mille kohta ütles praost A. Kapp 1938. aasta oktoobris: „Meil, vanematel tegelastel, oli raske selle struktuuriga leppida, mis praegu maksev.”⁹²⁸ See rahulolematuse oli levinud nii konservatiivide kui mõnede teistegi seas. 1939. aastal kirjutas Salumaa, et kiriku juhtkonnale tehtud etteheited välispidisesse takerdumise suhtes on siiski olnud õigustatud ning kirik on kulutanud jõudu peamiselt välisele organiseerimistöele.⁹²⁹ Oma mälestustes väidab ta, et järgmiseks piiskopiks tõusnud J. Kõpp nägi Rahamäe algatusel teostatud ümberkorraldustes balti härraskiriklike traditsioonide kaudset elustamist. Demokraadina ei saanud Kõpp sellega nõustuda. Eriti ohtlikuks pidanud ta Salumaa sõnul asjaolu, et riigivõimu toel püstitatava autoriteedi surve all hakkavad vaimulikud endid tundma riigiametnikena ja käituma taas härraspastoritena. Rahamäe ümber koondunud ringkond haistnud omakorda Kõpu vaadetes teoloogilist liberaalsust.⁹³⁰ Salumaa mainib, et ka prof. Eduard Tennmann (kes suri 19. novembril 1936) oli Rahamäe vastu nii tema dekaaniks kui piiskopiks olemise ajal, sarjates ja tuulutades

---

⁹²⁵ *Eesti ajalugu* VI, 2005, lk. 101. Pean siiski lisama, et minu käsutuses ei ole seda väidet kinnitavaid allikmaterjale.

⁹²⁶ Aunver 1953, lk. 85–86.

⁹²⁷ *EBL* 1940, lk. 216; Aunver 1953, lk. 85.

⁹²⁸ *EELKKA*, V KK 1938, lk. 10.

⁹²⁹ Salumaa 1939a, lk. 82.

⁹³⁰ Salumaa — *EELK* nr. 1, 1990, lk. 24.

tolleaegset kirikupoliitikat isegi loengutes.⁹³¹ Kõpp ja Tennmann kaldusid vaadetelt pigemini liberaalide leeri.

Teisalt näib, et konservatiivne tiib (või vähemalt selle mõned tegelased) ei olnud Rahamäele andestanud äraleppimist protestantide ehk liberaalidega ning nägi piiskopi tegevuses lubamatut järeleandlikkust. Võõbus kirjutab, et ultra-konservatiivid ja konservatiivid ootasid vaid soodsat võimalust, et tegutsema asuda.⁹³² Pärast piiskopikohalt tagandamist välja antud brošüürikeses „Eesti evangeelse kiriku pale. Vooludest kirikus” kirjutas Rahamägi:

Isäranis oldi teisele piiskopile kuri, et see lubas protestantlikel kogudusil kirikus tegutseda ja õp. W. Kuljuse võttis tagasi kiriku rüppe. Praost H. Kubu „biblicumi” küsimus on nagu järellaine kõiges selles. Ta heitis seda teisele Eesti piiskopile ette, et see on protestantidel ja üldse lubanud tarvitada jumalateenistustel ka usutunnistuse tõdede väljendamist pühakirja sõnadega. [...] Teatud põhjustel oli õp. Kubul, kes teise piiskopi valimistel juba oleks näinud piiskopi kandidaadina prof J. Kõppu, nüüd huvi käsikäes alalhoidlikkude ringidega kõnelda „mädapaisete väljarookimisest” kirikus. Ning „biblicumi” pooldajad pidid olema ühed niisugustest. Piiskoppi tuli ka nende hulka lugeda. Kirikupoliitilised kaalutlused nõudsid seda praost H. Kubult.⁹³³

Tuleb öelda, et „protestantide” küsimusega oli piiskopil tegemist ka pärast nende kirikusse tagasivõtmist. Näiteks 1937. aasta jaanuaris kaebas ühe Tallmeistri jutluse peale Tallinna praostkonna evangelisatsiooni toimkonna juhatus, mistõttu Rahamägi oli sunnitud Tallmeistrilt paluma jutluse käsikirja. Viimane saatis piiskopile „Protestantliku Ilma” numbri, kus jutlus avaldati. Rahamägi palus, et ta hoiduks jutlustes negatiivsest poleemikast ning esitaks ainult „positiivset kristlust”, mida Tallmeister lubas ka teha.⁹³⁴ Mis puutub *biblicum*’i, siis 1939. aasta mais, kui Rahamägi oli juba jäänud pikemale puhkusele, palus piiskopi kohuseid täitev J. O. Lauri Tallmeistril hoiduda apostliku usutunnistuse asendamisest „ning jumalateenistustel ja ametitalitustel käia täpselt agenda järele”.⁹³⁵

Veel mainib Rahamägi alalhoidliku voolu vastuseisu oikumeenilisele liikumisele, mida nad pidanud lausa „saatana kiusatuseks” ja seda edendavaid tegelasi „saatanlikeks kiusajaiks”, mistõttu tehtud talle kui piiskopile sageli etteheiteid osalemise pärast oikumeenilistes püüdlustes ning koostöö pärast anglikaani ja teiste kirikutega, ka kreeka-katoliku (s.o. õigeusu) kirikuga jne.⁹³⁶

⁹³¹ Salumaa — *EELK* 1991, lk. 20.

⁹³² Võõbus 1981, lk. 54.

⁹³³ Rahamägi 1939, lk. 6–7.

⁹³⁴ *EELKKA*, Th. Tallmeistri isikutoimik, kirjavahetus 1937. a. jaanuaris ja samas *PI* nr. 1, 23.1.1937 (Tallmeistri jutluse tekst on mitmes kohas Rahamäe poolt allajoonitud); Rahamägi 22.3.1937.

⁹³⁵ *EELKKA*, *ibid.*, Lauri Tallmeistrile 4.5.1939.

⁹³⁶ Rahamägi 1939, lk. 14.

Muidugi tuleb Rahamäe brošüürikest võtta apologetilise kirjatükina, kuid samas ei saa salata, et madalkiriklikud konservatiivid olid nn. protestantismi küsimuses kogu aeg äärmiselt tundlikud olnud ning samal ajal polnud neile vähimalgi määral vastuvõetav ka see, mida nad pidasid „katoliikluseks”. Igal juhul nägi Rahamägi ise või siis tahtis välja näidata, et peab tema vastu suunatud rünnakute tegelikuks põhjuseks konservatiivide vastuseisu piiskopi lepituspoliitikale liberaalide suhtes.⁹³⁷

Kuid praostide ja teiste vaimulike hulgas oli ka lihtsalt Rahamäe isiku ja tema uhkeldavaks peetud stiiliga rahulolematuid. Arumäe peab seika, kuidas Rahamägi endale auto muretsetes, piiskopi toretseva stiili näiteks. Ta leiab, et kui piiskop Kuke ajal elati kokkuhoidlikult, siis uue piiskopi ajal hakkasid puhuma hoopis teised tuuled: „Uus piiskop tahtis ka väliselt hiilata. Ühel koosolekul arutati piiskopile auto ostmise võimalust. Piiskop Kuke ajal ei oleks selline küsimus üldse päevakorda tulnud – tema sõitis kas bussi, rongi või taksoga. Võtsin sõna ja selgitasin, et selleks ei ole raha. Rahamägi vaidles vastu, öeldes, et Tampere piiskopil Lehtosel on auto.” Samas kõneleb Arumäe tema jaoks ebameeldivast üllatusest, et jutud Rahamäe mõõdutundetusest olid jõudnud koguni Soome. Nimelt küsitud tema käest, kas vastab tõe, et piiskop on nõudnud endale looži „Estonia” teatris.⁹³⁸ Kahjuks ei kirjuta Arumäe sellest, mida ta küsijatele ütles ja kas see looži-jutt üldse tõele vastas. Veel ühe viite rahulolematusele teatud ringkondades esitab Albert Soosaare poeg Enn Soosaar, kes oletab, et tema isa võisid kauaoodatud, ent paljude pettumuseks hoopis välisele orienteeritud kirikureformide kõrval häirida veel piiskopi huvi poliitika ja võimümängude vastu ja muidugi suutmatust või tahtmatust elada abielutöötuse kohaselt.⁹³⁹

Kuid on ka teistsuguseid hinnanguid. Valter Vaasa meenutuse kohaselt oli piiskop Rahamägi lugupeetud, väga võimekas ja haruldase sarmiga inimene. Vaasa arvates tekitas paljudes kadedust see, et ta oli piiskopiks saanud väga noorelt.⁹⁴⁰ (Olgu lisatud, et Rahamägi oli Vaasa abikaasa ristiisa.) Niisamuti mäletab Rahamäge viisaka ja lugupeetud inimesena Johannes Aarik, kelle Rahamägi 5. juunil 1938 õpetajaks ordineeris.⁹⁴¹ Huvitav, et Rahamäe vastaste kadedust nimetab ka Rudolf Kiviranna, kelle Rahamägi ordineeris oma viimasel suuremal ordinatsioonitalitusel 26. detsembril 1938:

---

⁹³⁷ Ülal viidatud Eesti Biograafilise Leksikoni täiendusköite artikkel saadeti enne ilmumist Rahamäele läbivaatamiseks, kes soovis juurde märkida, et lisaks piiskopkondade asutamise küsimusele ja isiklikul pinnal kujunenud olukordadele põhjustas opositsiooni tekkimise tema vastu vahekordade tasandamine protestantliku voolu juhtidega, mille pärast ta oli parempoolsete kirikuringkondade (s.t. konservatiivide) alaliste etteheidete ja pealekäämistega osaliseks saanud. Toimetust võttis selle märkuse arvesse. Vt. EKM EKLA, f. 194, m. 57:20, l. 6/74.

⁹³⁸ Arumäe 2005, lk. 265–66.

⁹³⁹ Soosaar 2007, lk. 22.

⁹⁴⁰ Erelt, Vahter 1998, lk. A13. Valter Vaasa (1915–2006) ordineeriti 1946. aastal.

⁹⁴¹ J. Aarik. — Suuline teade autorile 20.11.2006.

Piiskopi edu ja populaarsus hakkas esile tooma mitte ainult poolehoidu, vaid ka kadeduse mürgiseid õisi. Keegi ei võinud aimata, millist vilja need kandma hakkavad. Ajalugu kõneleb meile sellest, kes olid need, kes hakkasid piiskopi isikusse vaenulikult suhtuma. Piiskopi töö ja selle tulemused seisid väiklasest arvustusest kõrgemal. Selle kohta oluks raske öelda midagi halba.

1939. aastal lõhkes pomm oma purustava jõuga. Algul tundus see uskumatuna: mõned piiskopi ametivennad, nimekad praostid, astusid ühendusse peaminister Eenpalu ja siseminister Veermaaga, kes seadusevastaselt, piiskopi vaenlaste soovile vastu tulles, kasutasid üht paragrahvi, mis võimaldas peatada piiskopi tegevus, s. t. kõrvaldada piiskop ametist. Mõned praostid süüdistasid piiskoppi, et sooviga oma abielu lahutada ja uuesti abielluda olevat ta tekitanud eesti rahvale ohtliku olukorra.⁹⁴²

Teise asjaoluna, mis Rahamäe kukutamisel teatud rolli etendas, mainib Aunver valitsuse soovi, et kirik peaks rohkem kaasa aitama riiklike huvide toetamises, kui ta seda seni tegi, eriti parlamendivalimiste puhul. Eelnevalt oli juttu sellest, et Päts oli luteri kiriku peale solvunud just seoses viimaste valimistega. Pärast kõiki neid kiriku huvidele vastutulemisi polnud kirikutegelaste seas ikka veel erilist tänulikkust märgata! Rahamägi oli jäänud riigivõimu ja nende kirikuringkondade vahele, kes soovisid võimuga vähem tegemist teha või olid režiimi suhtes kriitilised.

Alles kolmandal kohal nimetab Aunver Rahamäe isiklikke probleeme. Tema väitel ruttasid vastased piiskopi perekondlikus elus ette tulnud raskusi ära kasutama.⁹⁴³ Aunveriga nõustub ka Võõbus, kelle hinnangul polnud Rahamägi oma abielu lahutamise traagiliste asjaolude eest vastutav, kuna tema abikaasa oli lihtsalt kaotanud terve mõistuse.⁹⁴⁴ Niisamuti väidab Vaasa, et abieluprobleemist sai relv, mida kasutati piiskopi vastases võimuvõitluses.⁹⁴⁵ Kuigi selgetele piibellikele nõuetele piiskopi pereelu kohta (ülevaataja olgu ühenaisemees, kes hästi oma peret juhatab, 1Tm 3:2 jj) on raske vastu vaielda, oli antud juhul pigemini tegemist ettekäände või ajendiga, viimase piisaga opositsiooni rahulolematuse karikas. Seevastu laseb Arumäe oma mälestustes paista, et tema opositsiooniline tegevus lähtus üksnes pühakirjast, mitte isiklikest või muudest motiividest.⁹⁴⁶

Kes kuulusid opositsiooni? Järgnevatel lehekülgedel näeme, et tegemist oli väga eripalgeliste vaimulikega, sugugi mitte kõik ei kuulunud konservatiivsesse tiiba. Kõrgematest vaimulikest olid eestvedajaiks piiskoplik vikaar praost Hans Kubu ja praostid August Arumäe, Manivald Heinam (Heimann), Jakob Jalajas, Jaan Lattik, Hermann Mähle, Konrad von zur Mühlen (ja hiljem tema asemele astunud Waldemar Thomson), Friedrich Schiele ning abipraost Jaak Varik. Kui silmitseda 12. septembril 1939. aastal 58 pastori deklaratsioonile allkirjutanute

---

⁹⁴² Kiviranna 1996.

⁹⁴³ Aunver 1953, lk. 86.

⁹⁴⁴ Võõbus 1981, lk. 56, joonealused märkused 6 ja 7.

⁹⁴⁵ Erelt, Vahter 1998, lk. A13.

⁹⁴⁶ Arumäe 2005, lk. 273.

nimekirja, siis võib näha, et märkimisväärne osa nendest – tervelt 22 – olid sakslased. Tuntumatest eesti soost õpetajatest võiks nimetada näiteks Aleksander Kappi, Albert Soosaart, Arnold Jannot, Aksel Vooremaad ja Richard Koolmeistri, vastaste seas olid ka Rahamäe kunagine adjunkt Tartu Ülikooli koguduses Arnold Kerem ja Jaan Järve (kes oli pigemini liberaal), samuti hilisemad EELK peapiiskopid Jaan Kiivit seenior ja Alfred Tooming. Muidugi tuleb arvestada, et 1939. aasta hilissuvel oli konflikt kirikus muutunud avalikuks ja see sundis paljusid poolt valima, mida teistsuguses olukorras ei oleks võib-olla tehtud. Piiskop Rahamäe vastasrinna mootoriks oli siiski palju väiksem seltskond, kellest tõuseb sihikindluse ja visaduse poolest esile kolmik Arumäe, Kubu ja Varik.

Allikatest ilmneb, et niisama erinevad olid piiskopi vastaste motiivid. Avalikult heideti Rahamäele ette abielulahutuse kavatsust, kusjuures eriti Arumäe ja Varik rõhutasid, et süüdiolene pool on piiskop – just tema oli tahtnud lahutust selleks, et uuesti abielluda. Proua Rahamäele ei olnud nende meelest seevastu midagi ette heita. Tuleb märkida, et moraaliküsimusele rõhumine oli tõhus relv, mida oli konflikti arenedes võimalik modifitseerida. Piibliga sai astuda ka kirikus kehtiva korra vastu. Pealegi oli piiskoplik nõukogu 1936. aastal ühel häälel vastu võtnud resolutsiooni, mille esitas Rahamäe toetaja praost Ado Kõõgardal: „Keelatud on taas laulatada süüdlast poolt ja neid, kes kokkuleppel lahutatud. Erijuhtudel otsustab Konsistoorium.”⁹⁴⁷ Seejuures ei olnud opositsiooni jaoks probleem, et piiskopi tagasiastumist nõudvate praostide hulgas oli ka J. Lattik, kes taunis avalikult piiskoplikule nõukogule eelnenud usuteadlaste konverentsi samalaadset otsust, kirjutades „Postimehes”, et riigivanema dekreediga kehtetatud uus kirikuseadus on kirikuõpetajatele julgustavalt mõjunud ja mõned lausa kuraasitama pannud: „Tuntakse, et jalad on põhjas, ja seepärast võib kõvemini kõnelda eksinud koguduse liikmetega.”⁹⁴⁸

Teiseks kaevati lagedale õp. Alfred Lepa ja Kristlaste Oma-Abiga seotud afäärid, sest sugukõlvatused ja rahalised segadused olid ju tõepoolest aset leidnud. Neid ja ka mitmetes kogudustes ette tulnud segadusi ja tülisid silmas pidades pandi Rahamäele süüks suutmatust kirikus korda hoida.

Kolmandaks võib nimetada paljude konservatiivide rahulolematust kehtiva – nende meelest ülemäära piiskopikeskse ja tsentraliseeritud – kirikukorraldusega. Kui ühelt poolt heideti piiskopile ette, et ta on otsustusvõimetu ega kasuta talle antud võimu seal, kus vaja, siis teisalt räägiti isegi piiskopi „võimuga määratsemisest” – etteheide, mis Rahamäge hingepõhjani solvas. Mõned, nagu Kubu ja Jalajas, tõstsid esile Rahamäe järeleandlikkust protestantide, s.t. Tallmeistri ja Kuljuse suhtes.

⁹⁴⁷ EELKKA, Piiskoplik Nõukogu 1935–1939, protokoll 8.12.1936, punkt 5.

⁹⁴⁸ *Postimees* nr. 64, 7.3.1936, lk. 2 („Lahutatuid ei laulatata”). Kuna artikkel oli anonüümne, kirjutas Rahamägi Lattikule ja küsis, kas see kuulub talle. Lattik tunnistas kirjatöö omaks, vt. EELKKA, J. Lattiku isikutoimik, Rahamägi Lattikule 13.3.1936, Lattik Rahamäele 21.3.1936.

Võiks arvata, et 1939. aasta kirikuvõitluses jäi paljude poolt moraalselt hukkamõistetud ja ametis läbikukkunuks tunnistatud piiskop üksi. Tegelikult ei olnud see nii. Rahamäele jäid kuni lõpuni ustavaks kõik tema võimujärgi kaastöölised konsistoriumis, nii vaimulikud kui ilmikud, s.h. kõik piiskoplikud vikaarid peale H. Kubu. See on ka mõistetav, sest olid nad ju koos piiskopiga olnud kirikupoliitika peamised arhitektid ja elluvijad. Süüdistused kirikujuhtimise adressil puudutasid ka neid. Piiskopile tõttasid appi liberaalse voolu juhtkujud Tallmeister ja Kuljus, mis paraku ainult suurendas konservatiivide pahameelt. Alates 1939. aasta kevadest nõudsid 16 praostist kaheksa piiskopi lahkumist ja kaheksa olid tema ametisse jäämise poolt. Kogu pastorkonna arvamust ei ole tagantjärele võimalik täpselt teada saada, kuna mingit üldkiriklikku arvamusküsitlust või hääletust ei korraldatud. Kriisi kulminatsioonimomendil soovis piiskopi lahkumist vähemalt 63 vaimulikku (kuigi opositsioon väitis, et nendega ühinevad peatselt teisedki kirikuõpetajad üle riigi), kuid see oli siiski vaid veidi üle veerandi kõikidest EELK pastoritest. Ühe 1939. aasta oktoobris avaldatud anonüümse arvamuse kohaselt oli vaimulike enamus toetanud piiskoppi ning vastu oli vähemus.⁹⁴⁹ Niisamuti ei ole võimalik opereerida koguduste ja koguduseliikmete arvamusega, kuigi koguduste juhtimisorganite ja üksikisikute kirju koostati nii piiskopi poolt kui vastu. Ka avalik aramus – niivõrd kui seda ajakirjanduse veergudel avaldatu põhjal hinnata tohib – ei olnud ühemõtteliselt ühel või teisel poolel. Ajakirjandus avaldas vastakaid arvamusi, sõna said opositsioonijuhid, kuid oli ka raskustesse sattunud piiskopile kaasatundjaid, kuigi arvati, et kirikurahu huvides tuleb tal varem või hiljem minna. Mõnedes artiklites kritiseeriti opositsiooni tegevust, tüliõhutamist ja korrale allumatust.

Kuid vaadeldagem nüüd seda kõike lähemalt.

6.2. Piiskopi abieluprobleemid ja kriisi kujunemine

Kui Rahamägi 1934. aastal kirikupeaks valiti, ei teadnud avalikkus piiskopi era- ja pereelu kohta midagi iseäralikku arvata. Vastupidi, kõik paistis olevat parimas korras, nagu lugupeetud õppejõule ning väljapaistvale ühiskonna- ja kirikutegelasele kohane. Ka mitmetelt tollastelt fotodelt paistab, et Hugo ja Edith Rahamägi jätsid koos esinedes igati soliidse mulje.

Põgusa pilgu värske piiskopi kodusesse ellu heitis ajakiri „Romaan” paraadloos „Pool tundi piiskopi kodus”.⁹⁵⁰ Varsti pärast piiskopiks valimist oli Rahamägi koos abikaasaga kolinud korterisse Toompeal aadressil Kiriku põik 4, kus ta elas kuni 1937. aasta lõpuni. Loo autorile hakkas piiskopi uue kodu sisustuses silma rõõmus lihtsus – omaniku „harmoonilisest iseloomust” andnud töötoas tunnistust massiivne kirjutuslaud ja ametivendade kingitud mööbel, saalis oli

⁹⁴⁹ *Uus Eesti* nr. 291, 25.10.1939.

⁹⁵⁰ *Romaan* nr. 19, 1934, lk. 580–581.

klaver, „mille ääres piiskop koos abikaasaga viidavad ülendavaid hetki”, söögituba oli täis valgust ja rahu, mis täitnud terve kirikupea korteri. Akendest avanes kaunis vaade merele, kust piiskop võis oma sõnutsi vaimus näha sõpru lahe taga Soomes. Edasi kuuleme piiskopi kunsti- ja muusikahuvist, male-, ratsutamise- ja tenniseharrastusest ning mesilaste pidamise armastusest. Juurde lisatud fotol võib näha idüllilist pilti piiskop Rahamäest klaveri taga, kõrval abikaasa Edith, teisel fotol istub Rahamägi mõtlikus poosis malelaua taga. Rahamäest kui inimesest jäi ajakirjanikule hea mulje – tema silmapilkselt vallutatav teesklematu sõbralikkus, soe ja mõistev süda, haruldased anded. Niisamuti leidis loo autoril ainult kiidusõnu piiskopiproua aadressil, kes pidi kehtastama kõrgeima kirikuvõimu kandja õiget abikaasat – Edith Rahamägi oli loomulik, ilma poosita, helduse ja headusega küllastatud hallipäine daam, kelle läheduses võinud tunda tema hingest sädelevat soojust. „Meie kõik oleme saanud endale suure, soojasüdamelise sõbra ja pr. Rahamäes leidnud õige hingekarjase kaaslase, sügavahingelise ja õilsa,” oli artikli autori lõppotsus perekond Rahamäe suhtes.

Paraku hakkas see ajakirjanduslik klantspilt piiskopi pereelust õige pea tasapisi murenema. Need, kes Rahamäe koduseid asju lähemalt teadsid, olid juba varem teatud veidrusi märganud. R. Kiviranna meenutab: „Kui ma olin viimase kursuse üliõpilane, kutsus prof. Rahamägi meid nii mõnigi kord külla oma ilusasse ülikooli koguduse pastoraati. Märkasime, et professori abikaasa Edithi käitumine on võõrastav ja arusaamatu. Teadsime ka, et prof. Rahamägile valmistas palju muret abikaasa aktiivne osalemine mitme lahkusu sekti tegevuses ja nende majanduslik toetamine.”⁹⁵¹ Kahtlemata on see tagantjäreli kirja pandud meenutus avameelsem kui mõned 1936. aastal ilmunud piiskopi juubeliteoses esitatud arvamused, mis on arusaadavalt eranditult helged. Näiteks õp. Paul Kuusiku sõnul oli Rahamäe lahke kodu – ülikooli pastoraat Vallikraavi tn. 25 – avatud kõigile, kes teda külastasid. „Nii mõnegi kauni õhtu olen ma seal mööda saatnud,” kirjutas Kuusik. „Ikka oli professoril ja koguduse õpetajal kas midagi uut jutustada ehk asjast huvitatud ringile refereerida mõnda äsja ilmunud raamatut. Need oli tõelised ergutustunnid maalt tulnud õpetajale.”⁹⁵² Professor Rahamäe Tartu-kodu õhkkond oli jätnud väga meeldiva mulje ka õp. H. Nuudile, ta nimetas seda „tõeliseks rahu- ja puhkekoduks, harmooniliseks üksuseks ja tervikuks, kus on hea välja puhata ja jõudu koguda pärast väsitavat päevatööd, aga kus on ka iga võõras oodatud ja teretulnud külaline.” Nuudile olid muljet avaldanud ka proua Edith Rahamäega peetud pikad mõttevahetused, mis keerlesid põnevate päevaprobleemide ja usulis-sotsiaalsete küsimuste ümber ning kandusid praktilise ristiusu alale. Nuudi pani imeks, missuguse seesmise soojuse ja asjatundlikkusega Edith Rahamägi neid küsimusi käsitles.⁹⁵³

---

⁹⁵¹ Kiviranna 1996.

⁹⁵² *HBR* 1936, lk. 224.

⁹⁵³ *Ibid.*, lk. 198–199.

Millalgi 1934. aastal tutvus Edith Rahamägi 34-aastase pastor Alfred Lepaga. 1939. aasta augustis tunnistas Lepp järgmist: „Puutudes kokku proua Edith Rahamäega, selgus varsti, et meil on väga palju ühiseid vaateid. See lähendas meid üksteisele ja peagi olin Rahamägede kodus pea igapäevane külaline.” Lepa sõnul oli proua Rahamäe sügavamaks veendeks propageerida ja ellu viia rahvuste ja uskude vahede kaotamist. Luterlikule kirikule vaatas ta kui välisele vormile, pidades ideaaliks vendlust, nagu see oli valitsenud algkoguduses. Lepp väitis, et ka piiskop olevat oma abikaasa vaateid pooldanud.⁹⁵⁴ 1936. aastal asutasid Lepp ja Edith Rahamägi oma vaadete viljelemiseks heategevusorganisatsiooni Kristlik Oma-Abi. Lepa teatel oli selle nime välja pakkunud piiskop Rahamägi ise, kes pidas ka ühingu pühitsemistalituse. Kuid peatselt tulid avalikkuse ette sellega seotud rahalised sekeldused; levisid ka kuuldused, et ühingu majas tegeldakse joomingutega. Edith Rahamäe isa J. Hendriksoni väitel kõrvaldas Lepp ühingu raha.⁹⁵⁵ Lepp ise ajas kõik raamatupidaja ja sassis raamatupidamise süüks. Tema väitel oli ürituste korraldajal õigus saada 25% sissetulekutest. Piiskop ei olevat ühingut rahaliselt toetanud, märkis Lepp sapiselt, „kuna ta on selleks liiga kokkuhoidlik inimene”.⁹⁵⁶

Pastor Lepa ja Edith Rahamäe vahel tekkinud kummaline suhe pani asjaga kursis olevaid inimesi arusaamatusest päid vangutama. Mõned nendest pidasid süüdlaseks ainult Lepa, teised leidsid, et ka piiskopiproua ei olnud täie mõistuse juures. Valter Vaasa hinnangul olnud Edith Rahamägi nii hea südamega inimene, et ta annetas vaestele kasvõi oma viimase hõbeda, kuid ei osanud vahet teha ausate inimeste ja sulide vahel ning langes aferist Lepa küüsi.⁹⁵⁷ Rahamäe äia sõnul kasutas Lepp tema tütre kergeusklikkust kurjasti ning aja jooksul langes Edith sedavõrd tema mõju alla, et teinud kõike, mida Lepp soovis. Viimane ekspluateeris Edith Rahamäge just rahaliselt, kuna see sai oma abikaasalt igakuiselt toetust 100 krooni. Samas kõneles Hendrikson, et tema tütar ja Lepp ei elanud koos kui mees ja naine, s.t. seksuaalses mõttes. Ta oli nimelt Lepa kohta kuulnud, et see on „niisugune inimene, kes tarvitab mehi oma suguihade rahuldamiseks”.⁹⁵⁸

Eduard Laaman meenutab, et millalgi tuli piiskop tema käest murelikult uurima oma naise ja õp. Lepa suhete kohta. „Vastasin ärgu kartku, L[epp] tema prouat ei armasta,” kirjutas Laaman oma päevikusse. „Ei lisand juure et L[epp] – homosexualist.”⁹⁵⁹ Vaevalt, et see Rahamäge eriti rahustanud olekski. Samas nimetab Laaman proua Rahamäge poolearuliseks naiseks – hinnang, mida jagasid mõned teisedki. Laamani järgi usaldas piiskopiproua Lepa täielikult, üüris talle aadressil Viru tn. 19 korterit ega reageerinud märkuste peale, et Lepp

⁹⁵⁴ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 29–29p, Lepp ülekuulamisel 19.8.1939.

⁹⁵⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 35, Hendrikson ülekuulamisel 21.8.1939.

⁹⁵⁶ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 30, Lepp ülekuulamisel 19.8.1939.

⁹⁵⁷ Erelt, Vahter 1998, lk. A13.

⁹⁵⁸ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 35p, Hendrikson ülekuulamisel 21.8.1939.

⁹⁵⁹ Laaman 2004 — *Akadeemia* nr. 1, 2004, lk. 220.

kasutas seda tegelikult noorte poistega kohtumiseks. (Ilmselt olid Lepal ka pedofiilsed kalduvused, sest ühe tunnistuse kohaselt tarvitas ta „poisikesi naisterahva eest”. Asi olnud koguni nii hull, et poisikesed olid Lepast täielikult üle, mürasid tema Tartu-korteris ja pöörasid selle segi ning tegid Lepaga, mida ise soovisid.⁹⁶⁰)

„Minu läheda vahekorra pärast tema abikaasaga piiskop minule senini mingisuguseid etteheiteid ei teinud ja saime võrdlemisi hästi läbi,” kinnitas Lepp tagantjärele. Kuid varsti, kuuldes Kristliku Oma-Abi rahalistest sekeldustest, sugulise moraali kõlvatustest noorte seas ja joomingutest, sai piiskopi mõõd siiski sai täis. Pealegi oli proua Rahamägi – Lepa sõnul „omas lihtsameelsuses” – nende suhet avalikult demonstreerinud, seletades, et see olevat kõige täiuslikum armastus.⁹⁶¹ Piiskop hakkas Lepale etteheiteid tegema, viimane eitas kõike, kuid arvas siiski, et Rahamägi ei jäänud teda uskuma. 1937. aasta kevadel saatis üks ühingu tegelane, nimelt proua Raudsepp, Lepa peale kaebuse konsistooriumile. Rahamägi kutsus Lepa ametlikult välja, oli kuri ja ähvardas teda minema saata. Lepp vastas, et kui tema läheb, siis tuleb ka proua Rahamägi temaga kaasa. Mõne aja pärast keelas Rahamägi Lepale jumalateenistuste pidamise, alguses suuliselt ja siis kirjalikult. Lepp ei kuuletunud ning piiskopil ei jäänud muud üle, kui asi vaimulikku kohtusse anda. Kohus toimus 1937. aasta jõulude eel ning karistas Lepa vaimuliku õiguste äravõtmisega kuueks kuuks. Vahepeal olid asjadesse sekkunud ka sisekaitsevõimud, kelle korraldusel saadeti Lepp Tallinnast välja.⁹⁶²

1937. aasta kevadel oli Edith Rahamägi avanud pansioni Elvas ja elas oma abikaasast lahus. Lepp asus elama Tartusse. Alates 1938. aasta algusest elas piiskop Rahamägi eramajas Nõmmel Kuuse tänaval. Tühjaks jäänud Toompea-korterisse asusid elama Edith Rahamäe tuttavad välismaalased – austerlane Oskar Evald ja sakslane Franz-Joseph Matuschka –, kes esitlesid ennast professoritena, kuid tegelesid peamiselt pummeldamise ja tantsimisega, mis lõppes sellega, et pahaste majaanike nõudmisel ütles peremees piiskopiprouale korteri üles.⁹⁶³ 1938. aastal jätkas Edith Rahamägi oma pansioni-projekti Narva-Jõesuus. Lepp elas taas tema juures ja käitus J. Hendriksoni sõnul kompromiteerivalt, et sellega piiskopile kätte tasuda ametist tagandamise pärast.

⁹⁶⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 37, Heiti Eedla ülekuulamisel 21.8.1939.

⁹⁶¹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 30, Lepp ülekuulamisel 19.8.1939.

⁹⁶² Konsistoorium arutas Lepa küsimust 1937. aasta märtsis ja aprillis. Selgub, et 5. märtsil keelas piiskop suuliselt Lepal EELK õpetajana tegutsemise. 22. märtsil teatati Politseivalitsusest, et A. Lepal on keelatud viibimine Tallinnas ja Harju maakonnas. 10. aprillil otsustas piiskop PM § 192 alusel anda Lepa küsimuse kiriku alamkohtule. 24.11.1937 vaatas Tallinna alam kirikukohus süüdistusaja PM § 187 p 1 ja 2 põhjal läbi ja otsustas Lepal „keelata vaimuliku ameti kohuste täitmine kuue kuu jooksul”. — EELKKA, konsistooriumi protokollid 17.3.1937 ja 7.4.1937; piiskopi otsuste raamat, otsus nr. 55, 10.4.1937; A. Lepa isikutoimik.

⁹⁶³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 33–33p, poliitilise politsei ettekanne 19.8.1939.

Hendriksoni väitel andis Edith just Lepa mõjutusel ühe Narva notari kaudu sisse abielulahutuse avalduse, kuid võtnud selle hiljem tagasi.⁹⁶⁴

Kuuldused piiskop Rahamäe võimalikust abielulahutusest hakkasid tasahilju levima juba 1937. aastal. 1938. aasta kevadel kirjutas Rahamägi konsistooriumi abipresident Jaan Masingule ja assessor Johannes Oskar Laurile, et tema abielu on karile jooksnud ning et tal seisab arvatavasti ees abielulahutus. Vestluses Masinguga teatas Rahamägi, et abikaasa on tema juurest lahkunud, peab Elvas mingit pansionaati ja soovib lahutust; tekkinud halbade juttude tõttu ei jää ka temal muud üle kui lahutust nõuda.⁹⁶⁵

Näib, et konsistooriumi liikmetest oli asjast kõige enam häiritud piiskoplik vikaar ja Tallinna praost Hans Kubu. Ta oli oma sõnul käinud Rahamäe jutul juba 1938. aasta veebruari alguses ning öelnud piiskopile, et rahva seas liiguvad jutud, et ta kavatseb oma abielu lahutada ja uuesti abielluda. Piiskop ei eitanud neid kuuldusi, vastates, et ta teeb vajaduse korral tarvilikud järeldused, et mitte kirikuelule raskusi teha. Suvel sai Kubu teada, et Rahamägi oli abipresident Masingule ja Laurile kui vanemale piiskoplikule vikaarile kirjutanud, et ta on otsustanud oma abielu lahutada ja tahab teada saada konsistooriumi ja piiskopliku nõukogu seisukohta, kas ta sel korral võib oma ametisse jääda. 25. augustil 1938 toimus piiskopliku nõukogu koosolek, kus arvamused lahknesid. Kaheksa liiget soovis lahutuse korral piiskopi ametist lahkumist, seitse olid piiskopi jäämise poolt ja üks ei väljendanud oma seisukohta. Rahamäele tehti need tulemused teatavaks. Samal päeval toimunud konsistooriumi istungil ei võetud mingit seisukohta.⁹⁶⁶ Kui Kubu informatsioon piiskoplikus nõukogus toimunud hääletuse tulemuste kohta vastab tõele (ja see tundub üpris tõenäoline), siis näitab see, et kiriku juhtivad tegelased jagunesid piiskopiküsimuses enam-vähem võrdselt kahte leeri juba kriisi kujunemisejärgus.

Esiialgu loodeti siiski, et piiskop suudab oma pereasjad ära klaarida. Kuid asi polnud ainult piiskopi ja tema abikaasa purunenud abielus, vaid eriti ärritavalt mõjusid jutud Rahamäe ja eelmise piiskopi lese Melanie Kuke suhetest (laiema avalikkuse ette jõudis see informatsioon siiski alles 1939. aasta augustis). Oli ta ju olnud piiskop Kuke perekonnasõber. Arumäe väitel oli üldiselt teada, et piiskop kurameeris Jakob Kuke lesega.⁹⁶⁷

Kirikukogu ajal 19. oktoobril 1938 läksid piiskopiga vestlema abipraost Varik ning praostid Kubu ja Kõögardal (viimane kuulus endiselt Rahamäe toetajate hulka). Kuigi kirikukogul arutati tuliselt piiskopkondade küsimust, olid neil kolmel südamel piiskopi eluviisid ja võimalikud tagajärjed. Varik kui kõige

---

⁹⁶⁴ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 35p–36, Hendrikson ülekuulamisel 21.8.1939.

⁹⁶⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 24, Masing ülekuulamisel 23.8.1939.

⁹⁶⁶ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 7, Kubu ülekuulamisel 19.8.1939. Igatahes ei olnud see küsimus ametlikult piiskopliku nõukogu päevakorras ja seetõttu protokollis kajastamist ei leia, vt. EELKKA, Piiskoplik Nõukogu 1935–1938, protokoll 25.8.1939.

⁹⁶⁷ Arumäe 2005, lk. 271. Väljendiga „kurameeris” tahab Arumäe rõhutada, et abielurikkujaks pooleks oli piiskop, mitte tema kodust lahkunud abikaasa.

vanem ametivend selgitas Rahamäele, et nad on tulnud kui hingekarjased ja kirikukogu liikmed. „Meil on selge, et Sinu hing on hädaohus, mis võib lõppeda katastroofiga,” ütles ta. „Ühtlasi on Sinu samm raske hoop Eesti Kirikule. Meie tungiv palve on, et Sa oma abielulahutuse asja lõpetad, ja kõik sidemed, mis Sind köidavad mujal, lahus Sinu naisest, radikaalselt purustaksid.” Sidemete purustamise all pidas Varik silmas suhtlemise lõpetamist Melanie Kukega. Seejärel luges Varik piiskopile pühakirja (Õp 1:20–33). Variku sõnul olid nad soovinud, et piiskop annaks otsekohe jaatava vastuse, kuid Rahamägi vaid tänas neid ja lubas asja üle järele mõelda. Kui teised lahkusid, jäi Varik Rahamäega eraviisiliselt juttu ajama. „Proua Kukk on noor, ja nagu ma olen kuulnud, kirglik naine, aga Sina oled mees aastates, sellepärast ei või see samm ialgi mitte hästi lõppeda,” manitses Varik 52-aastast Rahamäge ettevaatlikkusele. Rahamägi vastanud, et ega proua ei olegi noor, ta on 36 või 38 aastat vana. (Teelikult oli Melanie Kukk hiljuti saanud 35-aastaseks).⁹⁶⁸

Novembris, kui Varik käis haiglas proua Rahamäega kohtumas, süvenes temas oma sõnul veendumus, et piiskopi abielulahutuse kavatsuse tõeline põhjus ja siht oli uus abielu. Ta olevat vestlusest proua Rahamäega mõistnud, et viimast ei köitnud õp. Lepaga mitte mingi seksuaalne huvi, nagu seda üldiselt lasti välja paista, nii et Variku meelest ei olnud piiskopil oma naisele abielutruuduse seisukohalt midagi ette heita. Melanie Kuke vend Voldemar Kuljus öelnud Varikule Jõhvi kiriklas 1938. aasta jõulude paiku, et tema õde ei ole niisugune, kes ennast ise pakub, piiskop oleks pidanud kõigepealt „paberid puhataks tegema”, ennast lahti võtma, Tartusse minema (nähtavasti on mõeldud tagasipöördumist usuteaduskonna õppejõu kohale) ja siis uuesti abielluma.⁹⁶⁹

Kui seni oli küsimust arutatud eraviisiliselt või kinniste uste taga, siis võiks öelda, et uus vaatus piiskopi pereelu ümber keerlevas saagas algas 11. detsembril 1938, kui „Päevalehes” ilmus teade, et Rahamäe lahutusasi tuleb arutusele 13. detsembril Tallinna Ringkonnakohtus.⁹⁷⁰ Järgmisel päeval ilmus sama teade ka teistes ajalehtedes. Nüüd oli asi avalikuks tulnud. See oli paljudele kirikutegelastele liig ja nõudis kohest reageerimist. „See teade äratas kõikjal

---

⁹⁶⁸ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 21–21p, Varik ülekuulamisel 23.8.1939.

⁹⁶⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 21–21p, Varik ülekuulamisel 23.8.1939. Olgu lisatud, et 1979. aastal saatis Lepp „ENSV Ev. Luth. usu Piiskopile” palvekirja pensioni määramiseks, milles ta pidas vajalikuks selgitada oma kunagisi suhteid Rahamäega. Ta kirjutas: „Piiskopp’iga oli minul hea vahekord. Ta tahtis, et mina abiellun tema naise Edithiga ja ta annab mulle Leebiku mõisa suvila ja [õpetaja] koha kuhu tahan. Et tema saaks abielluda ja lahutada end Edithist ja abielluda endise piiskopi proua Kukk’ega. Kukk’e proual oli 3 prisket poissi ja suur kahekorruseline kivimaja. Piiskopil oma Edithiga lapsi ei olnud ja ta lootis, et vast tema ka saab veel lapse.” — EELKKA, A. Lepa isikutoimik, Lepp peapiiskop Edgar Hargile 21.3.1979. Lepa versiooni tuleb suhtuda reservatsioonidega, kuid seda, et Rahamägi tahtis lahutuse korral „oma kodu jälle korraldada”, tunnistas viimane ka ise, vt. allpool.

⁹⁷⁰ *Päevaleht* nr. 336, 11.12.1938, lk. 8 („Piiskop H. Rahamägi laseb oma abielu lahutada”).

suurt ärevust,” selgitas Kubu hiljem. „Sellepärast kutsusin mina kõik praostid Tallinnasse kokku nõupidamisele, mis tekkinud olukorras Kiriku pärast ette võtta.”⁹⁷¹ Kokkusaamise algatajaks näib siiski olevat olnud Pärnu praost Arumäe, kes „Päevalehes” avaldatud teate peale võttis kohe Kubuga ühendust ja palus teda kui pealinna praosti järgmiseks päevaks kõik praostid kokku kutsuda. Kohtumine leidiski aset 13. detsembril Kubu korteris ning Arumäe järgi oli kõigi üksmeelne otsus, et piiskop ei tohi lahutada selleks, et uuesti abielluda.⁹⁷² Siiski polnud veel tegemist opositsioonilise üritusega, vaid praostide eraviisilise nõupidamisega piiskopi raske olukorra ja kirikuelu raskuste pärast. Kohal oli kümme praosti: Kubu, Arumäe, Mühlen, Pärli, Heinam, Lattik, Aunver, Jürgenson, Beermann ja Köögardal. Nendest viis (nimelt Pärli, Aunver, Jürgenson, Beermann ja Köögardal) osutasid hiljem Rahamäe kindlateks toetajateks. Kohtuasja avalikuks tulemisest – piiskopi lahutuskavast olid nad juba varem teadlikud – häirituna kirjutasid nad alla mõistvale ja suhteliselt leelele, kuid siiski otsusekindlale avaldusele, milles oli öeldud:

Praostid avaldavad piiskopile sügavat poolehoidu tema raskes heitlemises purustatud kodu pärast ja tänavad teda suure ning õilsa töö eest Eesti Kiriku ülesehitamisel. Selle juures ei saa praostid mööda minna sõbralikust nõuandest oma piiskopile, mille nad samuti temale ettekannavad: Kiriku ellu on tulnud raskused. Piiskop tehku kõige lähemal päevil õiged ja rahustavad järeldused oma isikliku elu küsimustes ja aidaku kiriku pärast meie kirik ja kirikurahvas välja ummikusse jooksnud seisukorrast, sest Pühakirja ja kiriku kombe põhjal ei või piiskop lasta oma abielu lahutada.⁹⁷³

Arumäe mainib ka, et piiskopi juurde saadeti delegatsioon, mis koosnes vana-aasta auväärsetest vaimulikest nagu Hageri õpetaja Thomson ja Martna õpetaja Haller. Rahamägi polevat neile midagi kindlat vastanud. Arumäe ei täpsusta, millal täpselt see sündis (kui on silmas peetud K. Thomsonit, siis viimane suri juba 15. märtsil 1938).⁹⁷⁴

1939. aasta septembris seletas Rahamägi ülekuulamisel siseministeriumis, et selleks ajaks, kui praostid 13. detsembril 1938 tema küsimust arutasid, oli ta oma abikaasa poolt algatatud lahutuseprotsessi juba seisma pannud, kuid asja lõplik päevakorrast äravõtmise võis sündida vaid kohtuotsusega, mis tuli 1939. aasta veebruaris. „Küsimuse puhul, mis ma iseenesele ette seadsin, kas asutada uus kodu, või jääda oma ametisse, otsustasin ma viimase kasuks,” rääkis Rahamägi. Ta väitis ka, et oli praostidele juba detsembris öelnud, et asja formaalne lõpetamine sõltub tema abikaasast ja kohtust.⁹⁷⁵

Tallinna ringkonnakohtu tsiviilosakonna toimiku põhjal poliitilises politseis koostatud õiendist selgub, et Hugo Bernhard ja Edith Rahamägi olid 28. juulil

⁹⁷¹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 7p, Kubu ülekuulamisel 19.8.1939.

⁹⁷² Arumäe 2005, lk. 271–272.

⁹⁷³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 9, praostide seisukoht 13.12.1938.

⁹⁷⁴ Arumäe 2005, lk. 272.

⁹⁷⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 55p–56, Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

1938 esitanud kohtule ühise avalduse, milles palusid oma abielu lahutada. Kohus pidi avaldust arutatama 4. novembril, kuid 17. oktoobril palusid mõlemad asi peatada kuni ühe poole sellekohase avalduseni. 2. novembril esitas vandeadvokaat Kustav Kurg Rahamäe volikirja ja teatas, et pooltel on teada, et asi tuleb arutusele 4. novembril. Nimetatud kuupäeval otsustas kohus, et protsess peatatakse. Kuid juba 19. novembril nõudis advokaat Kurg, et asi tuleks arutusele kõige lähemal ajal. Selle nõudmise põhjal määrati uus aeg – 13. detsember. Rahamäed esitasid ühiselt uue avalduse 7. detsembril, milles paluti kohtuasi peatada kuni nende uue korralduseni. Alles 23. jaanuaril 1939 palusid mõlemad ühises avalduses nende abielulahutamise asi läbi vaatamata jätta ja lõpetada. 20. veebruaril kordasid nad sama uues avalduses. 21. veebruaril otsustas kohus asja lõpetada.⁹⁷⁶

Kubu väitel ilmnis piiskopi abielulahutuse pärast suur rahutus ka usuteadlaste konverentsil Tartus 1939. aasta jaanuaris. Rühm õpetajaid oli asja omavahel arutanud ja nad pöördusid Haljala õp. Martin Nurme kaudu piiskopi poole palvega, et ta seda küsimust oma ametivendadega arutaks. Piiskop ei olevat sellega nõustunud, vaid seletanud, et seda asja arutatakse vastavates instantsides. (Nagu eelnevalt viidatud õiendist nähtub, ootas Rahamägi, et kohus asja lõpetamise suhtes oma otsuse teeks.) Seejärel tuli umbes 50 õpetajat omalgatuslikult kokku ja otsustas ühineda praostide seisukohaga 13. detsembrist 1938.⁹⁷⁷ Ka Arumäe kõneleb, et tal oli usuteadlaste konverentsi ajal 23. jaanuaril Tartus piiskopiga pikem kõnelus, ta oli Rahamäele öelnud, et tema vastu on usaldus kadunud ja et piiskop ei saa enam edaspidi kirikuelu õnnistusrikkalt juhtida.⁹⁷⁸

Rahamägi oli lubanud leida lahenduse, mis kõiki rahuldab. Juba 1938. aasta lõpus kolis abikaasa tagasi tema juurde. Veebruaris lõpetati kohtuprotsess. Arumäe meenutab, et kui tal tuli märtsis minna Helsingisse eestlastele jumalateenistust pidama, ütles Rahamägi talle enne sõitu: „Lahutus on kohtust tagasi võetud ja sa võid sellest vajaduse korral Soomes rääkida.” Arumäe tegigi seda, oma sõnul heas usus, et piiskop peab sõna.⁹⁷⁹ 13. veebruaril esitas aga H. Kubu piiskopile avalduse piiskopliku vikaari kohalt lahkumiseks. Piiskop rahuldab selle 25. veebruaril ning informeeris 9. märtsil oma otsusest konsistooriumi täiskogu.⁹⁸⁰ „Päevaleht” märkis sel puhul, et lahkumise põhjuseks on põhimõttelist laadi lahkuminekid kirikuvalitsuse vaimulike liikmetega „mõnes küsimuses, mis viimasel ajal häirivad kirikurahvast ja ähvardavad tekitada kiriklikus elus ummiku”.⁹⁸¹

⁹⁷⁶ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 42–42p, poliitilise politsei õiend 24.8.1939.

⁹⁷⁷ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 6, Kubu ülekuulamisel 19.8.1939.

⁹⁷⁸ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 15, Arumäe ülekuulamisel 21.8.1939.

⁹⁷⁹ Arumäe 2005, lk. 272.

⁹⁸⁰ EELKKA, piiskopi otsuste raamat, otsus nr. 134, 25.2.1939; konsistooriumi täiskogu 9.3.1939, punkt 3.

⁹⁸¹ *Päevaleht* nr. 53, 22.2.1939, lk. 2 („Praost H. Kubu lahkub kirikuvalitsusest”).

Kuid selleks ajaks oli ajakirjanduses alanud äge vaidlus selle üle, kas piiskop tohib oma abielu lahutada või mitte.⁹⁸² 7. veebruaril avaldas Tallmeister „Päevalehes” artikli „Kas vaimulik tohib lahutada oma abielu”, milles ta küll möönis, et ristiusu seisukohalt on abielu lahutamatu, kuid leidis siiski, et evangeelsed kirikud on teatud olukordades seda hädavahendina lubanud. Ta meenutas, et oli kahe aasta eest usuteadlaste konverentsil teinud ettepaneku, et lahutatud isikud võivad jääda kirikuliikmeks ja saada uuesti laulatatud alles siis, kui vaimulik kohus on tunnistanud asja põhjendatuks. Mis piiskopi küsimusse puutus – Tallmeister hoidus otseselt mainimast, kellest on jutt –, siis nägi ta ainsa lahendusena asja andmist kõrgemale vaimulikule kohtule. Kui vaimulik on süüdi, tuleb tal lahkuda, kuid süütuse korral tohib ta oma ametisse edasi jääda.⁹⁸³ (Tallmeister oli ilmselt veendunud, et piiskop ei olnud süüdiolend pool.)

V. Kuljus asus aga palju radikaalsemal seisukohal kui tema liberaalne kolleeg. Ta oli veendunud, et Jeesus on toonud vabaduse käsust, langetades vaidlusküsimustes oma otsused mitte käsuprintsiibist, vaid alati kindlast olukorrast lähtuvalt. Määrav on vabadus käsunõudest ja inimese teadlikkus. Jeesus oleks võinud igale abielulahutajale ja alkoholipruukijale öelda: „Vanasti küll nii ei lubatud, aga mina ütlen teile: kus mina olen, seal on vabadus. Aga teie peate teadma, mis te teete: miks lahutate oma abielu.” Ka usuisa Luther, kes lõi käega vaimulike tsölibaadile ja tõi oma naise Katariina kloostrist välja, oleks kohe abielu lahutanud, naise minema saatnud ja uue võtnud, kui kodu ja naine oleksid tema tööle tagasikiskuvat ja takistavat mõju avaldanud. „Talitunud kui Peeter Suur,” lisas Kuljus. „Inimene on kõikide niisuguste asjade isand, ka oma abielu isand.” Tulles konkreetset küsimuse juurde, kas vaimulik võib oma abielu lahutada, vastas Kuljus nii: „Ei või, kui ei pea. Aga peab, kui kutse, töö, töötahe ja meelerahu ägavad ta all. Jumalal on tarvis sind ennast ja mitte su abielu. Ei jõua sa edasi ühes elu vormis, vali endale teine: peaasi on ometi, et jõuaksid edasi.”⁹⁸⁴

Küllap on pikematagi selge, kui väga seesugune jutt alalhoidlikke, piibliustavaid ringkondi vihastas. Tallmeistrile ja Kuljusele vaidlesid vastu konservatiivide liider H. Põld ja ootamatult poolt vahetanud H. Kubu.⁹⁸⁵ Konservatiivide leerist ründas piiskoppi ka kuukiri „Ärataja”, seda just tegevtoimetaja insener K. Paldroki sule läbi. (Ajakirja üheks toimetajaks oli Jaak Varik ning kaastööliste ringi kuulusid H. Haamer, Br. Hasselblatt, J. Jalajas, J. Kiivit,

⁹⁸² Selle kohta vt. ka Ketola 2000a, lk. 311, ja Ketola 2000b, lk. 73–74. Ketola peab just seda avalikku väitlust, mis omandas suured mõõtmed ja tekitas rahva seas nõutust ja segadust, põhjuseks, miks valitsus otsustas Rahamäele mõista anda, et tal tuleb ametist lahkuda.

⁹⁸³ *Päevaleht* nr. 38, 7.2.1939, lk. 2.

⁹⁸⁴ *Päevaleht* nr. 53, 22.2.1939, lk. 2 („Jeesus ja abielulahutus”).

⁹⁸⁵ *Päevaleht* nr. 42, 11.2.1939, lk. 2 (H. Põld. „Kui vaimulik tahab lahutust oma abielust”); nr. 57, 26.2.1939, lk. 2 (H. Põld. „Luther ja abielulahutus”); nr. 73, 14.3.1939, lk. 2, 4 (H. Kubu. „Kas usulise kriisi lahendamisele „protestantliku vaimuga?”). Artikleid sel teemal ilmus ka teistes ajalehtedes.

H. Põld, J. Reidak, K. Schultz jt.) Esimest korda võttis Paldrok abielulahutuse küsimuse jututeemaks veebruarinumbris, käsitledes seda piibliaasta kontekstis. Abielurikkumise patt ühes abielulahutamistega on meie rahva elus üks hirmsamaid haigusi, leidis ta. Seda patuhaigust saab pidurdada ja arstida vaid julge sõna ja piibli selge valgusega. „Selle asemel aga kirjutavad ajalehed ja räägib rahvas igas seltskonnas, et kirik oma juhiga, kes on astunud abielulahutuse teele, avab kõik ukсед sellele patule.” Teisal samas numbris nõudis ta otsesõnu ja avalikult piiskopi tagasiastumist, põhjendades seda nõudmist pühakirjaga: „Seepärast on ka Piibli seisukoht selles küsimuses selge: abielulahutuse teele astunud vaimulik ei või enam oma ametit edasi pidada.”⁹⁸⁶

Järgmises, märtsikuu numbris jätkas ta samal teemal valulise artikliga, reageerides ühtlasi Tallmeistri ja Kuljuse kirjutistele „Päevalehes”. Ta leidis, et usuelu kisub alla väike, kuid aktiivne piiblitõdesid mittetunnistav grupike, kellele praeguse piiskopi ajal on jälle antud täielik õigus kirikus tööd teha. See hulgake on valus haav kiriku küljes, mis valmistab lõpmata palju valu ja pahan dust tervele organismile. Vaatamata sõnavõttudele ajakirjanduses ja selle „hirmsale allakiskuvale mõjule rahva kõlbelises elus” ei ole ei piiskop, konsistorium ega kiriku ametlik häälekandja „Eesti Kirik” mingisugust seletust esitanud, nagu ei puudutaks see üldse kirikut. „See on lõõnud verised haavad meie kirikule, mida on raske parandada. See on küsimus, mis vajab kiiret lahendust,” jätkas Paldrok. „Ja on järel veel ainuke samm, mis seda haava parandada suudab, ja see on piiskopi ametist tagasiastumine, mida kõikjal täiesti loomulikult ja iseenesest mõistetavaks sammuks peetakse ja mida oodatakse. [---] Isegi abielulahutuse käigu lõpetamine ei tohiks anda enam õigust piiskopile oma ametikohale edasi jääda, sest piiskopi ja ka kiriku kaotatud autoriteeti see enam ei päästa.”⁹⁸⁷

Piiskopi tagasiastumist nõudes ei väljendanud K. Paldrok ainult isiklikke vaateid, vaid konservatiivide seas süvenevaid meeleolusid. Vastuseks praost J. Aunveri juhitud Ida-Harju praostkonna õpetajate konverentsi nõudele nende seisukohtade esitamise pärast avalikult vabandada kirjutas J. Varik, et tõde ei või iial kahjustada kiriku elu ning Paldroki kirjutistes avaldatud vaated abielulahutuse küsimuses on õiged. Ta ei mõistnud neid kirikuõpetajaid, kes pühakirja Jumala sõnaks peavad, kuid abielurikkumise fakti õigustavad. Varik vihjas, et temale on teada asjaolud, mida avalikkus ei tea, kuid veel ei olevat õige aeg neid ette tuua. (Nagu hiljem näeme, vihjas Varik sellele, et Rahamäel oli suhe proua Kukega ning just see olevat olnud piiskopi abielulahutuse kavatsuse tegelik põhjus, mitte abikaasa lahkumine kodust.) „Terve asi keerleb

---

⁹⁸⁶ *Ärataja* nr. 2, 1939, lk. 39 („Piibli juubeliaasta puhul”) ja lk. 57 („Kas võib vaimulik oma abielu lahutada ja seejuures oma ametikohta edasi pidada?”).

⁹⁸⁷ *Ärataja* nr. 3, 1939, lk. 91 („Meie kiriku valusatest haavadest”).

viimselt ühe fundamentaalse küsimuse ümber: kas Jumala sõna või inimeste arvamine,” kirjutas ta lõpetuseks.⁹⁸⁸

Tagantjärgi avaldas Rahamägi arusaamatust selle üle, miks hakati ühekorraga nõudma tema tagasiastumist:

Selle asja juures on minul arusaamata, et praostid Kubu, Grünberg, Heinam, Lattik, kes 13. detsembril 1938 a. ühes teiste praostitega minule saadetud kirjas avaldasid oma sügavamat poolehoidu raskes heitlemises purustatud kodu pärast ja tänasid mind suure ning õilsa töö eest Eesti kiriku ülesehitamisel, ning teatasid, et ma võin ametisse edasi jääda, kui minu abielulahutuse küsimus on korraldatud, palju hiljem aga esitasid Valitsusele nõude minu lahkumise kohta piiskopi kohalt, põhjendades seda vajadust ikka minu abielulahutuse küsimusega.⁹⁸⁹

Näib, et kuigi piiskop oli täitnud praostide nõudmise ja soovi ning lõpetanud lahutusasja, oli just ajakirjanduses puhkenud avalik arutelu see, mis pani opositsiooni koonduma ja tegutsema. Kubu seletas hiljem, et ajakirjanduses puhkenud poleemika õpetajate abielulahutamise võimaluste ja usudogmade üle süvendas kirikuringkondades ärevust. Kuna piiskop ja konsistoorium „ikka veel ei astunud mingisuguseid samme”, tuli praostidel hakata tegutsema eraviisiliselt.⁹⁹⁰ 22. märtsil nentis Narva-Alutaguse praostkonna sinod (hiljem küll ilmnis, et tegemist ei olnud korrakohase koosolekuga⁹⁹¹), et piiskopi abielulahutuse asi ja sellega seonduvad nähted on sünnitanud kirikurahva keskel avalikku pahandust ja halvanud nii piiskopi kui kiriku autoriteeti, ning nõudis piiskopilt, et ta „kutsuks kõige kiiremas korras, hiljemalt mai kuu lõpul, kokku erakorralise kirikukogu, mille päevakorras oleks kiriku prestiiži jaluleseadmine”.⁹⁹² Järgmisel päeval, 23. märtsil, koostasid kaheksa praosti – Pärnu praost Grünberg (Arumäe), Võru praost Heinam, Narva-Alutaguse praost Jalajas, Tallinna praost Kubu, Viljandi praost Lattik, Saaremaa praost Mähle, Saare-Lääne praost Schiele (kes ei saanud teeolude tõttu kohale tulla, kuid teatas oma nõusolekust telefonitsi ja kirjalikult) ja Saksa praost Mühlen – põrutava avalduse, milles nõuti nii piiskop Rahamäe kui tema vaimulikest kaastööliste tagasiastumist. Eraviisilisel nõupidamisel olid nad jõudnud järgmistele seisukohtadele:

1. Kiriku ja piiskopi autoriteeti enam ei ole. Usaldus ülemkarjase ja koguduste vahel on katkenud. Seda jalule seada ei saa, sest ei ole vahendeid, millega saaks tagasi võita armastust ja usaldust.
2. On vaid üks pääsetee, et piiskop lahkub ja ühes temaga kõik piiskoplikud vikaarid ja vaimulikud assessorid.
3. Kiriku pärast tuleb seda teha kõige kiiremas korras.

⁹⁸⁸ *Ärataja* nr. 4, 1939, lk. 122 („Seletuseks”).

⁹⁸⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 56. Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

⁹⁹⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 7p. Kubu ülekuulamisel 19.8.1939.

⁹⁹¹ EELKKA, VI KK 1939, lk. 16.

⁹⁹² ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 10, Jalajas ülekuulamisel 21.8.1939.

4. Meie usume, et piiskop kirikut siiski nii tõsiselt armastab, et ta kiriku hääks toob selle isikliku ohvri.⁹⁹³

Tuleb märkida, et see avaldus jäi esialgu avalikkusele teadmata. Rahamägi väitis hiljem, et esimese avalduse sisu sai talle teatavaks alles koos 25. juuli pöördumisega. Ta kuulis vaid niipalju, et enne praostide ametlikku koosolekut oli olnud kaheksa praosti nõupidamine.⁹⁹⁴ (Tõsi, hiljem väitis Kubu, et 23. märtsi avaldus tehti piiskopile samal päeval suuliselt teatavaks ja seetõttu ei vasta tõele Rahamäe väide, et ta sai sellest teada alles pärast 25. juuli pöördumist.⁹⁹⁵ Kuid miks nõuti mitte ainult piiskopi, vaid ka piiskoplike vikaride ja vaimulike assessorite (s.t. Jürgensoni, Lauri ja Soomre ning Aunveri, Nuudi ja Tammiku) tagasiastumist? Tegemist oli Rahamäe kõige lähedasemate abilistega ning tema kirikupoliitika kujundajate ja elluviijatega. Ilmselt oli opositsioonil (kelle hulka kuulus nüüd ka endine piiskoplik vikaar Kubu) selge, et kõik nad toetavad piiskoppi.

Nii või teisiti, igal juhul oli piiskop sattunud erakordselt tugeva surve alla. Näis, et kujunenud olukorras ei jäetud talle muud võimalust kui tagasi astuda. Augustis kirikukogu ees esinedes ütles ta, et ka peaminister (Eenpalu) oli praostide esildise põhjal nõudnud tema lahkumist. 23. märtsi koosoleku järel oli talle antud kolm päeva mõtlemiseks ja kaks nädalat lahkumiseks. Seda nõuet korraldi, kui ta oli kolmekuulisele puhkusele jäänud (niisiis aprilli keskel).⁹⁹⁶ 31. märtsil saatis Rahamägi Masingule kui konsistooriumi abipresidendile kirja, milles teatas, et kavatseb pärast pikemaajalist puhkust piiskopi kohalt lahkuda. 13. aprillil andis piiskop konsistooriumi täiskogule teada oma soovist terviselikel põhjustel pikem puhkus võtta ja seejärel ametist lahkuda.⁹⁹⁷

26. augustil – kriisi haripunktis – saatis haridusminister Aleksander Jaakson siseminister Richard Veermaale kirja, millest selgub, et 1939. aasta kevadel oli Rahamägi kahel korral pöördunud esimese poole sooviga leida tema jaoks võimalus, et ta võiks tagasi pöörduda oma endisele ametikohale süstemaatilise usuteaduse professorina Tartu ülikoolis. Nagu haridusminister märkis, polnud ülikoolis valitsevate meeleolude tõttu oodata Rahamäe tagasivalimist „harilikus korras”. (Põhjuseks ei olnud õppejõudude üleküllus usuteaduskonnas. Igatahes kirjutas dekaan S. Aaslava piiskopiks valitud J. Kõpule 1939. aasta lõpus, tuletaades meelde ka Rahamäe siirdumist piiskopikohale viie aasta eest: „Teie eelseisev lahkumine Usuteaduskonnast seoses Teie valimisega E.E.L.K. Piiskopiks tuletab valusasti meelde teadusliku järelekasvu soetamise muresid Usuteaduskonna suhtes, seda enam, et juba 5 aastat tagasi väikese koosseisuga

---

⁹⁹³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 2, praostide kiri 23.3.1939.

⁹⁹⁴ EELKKA, VI KK 1939, lk. 21.

⁹⁹⁵ *Postimees* nr. 216, 14.8.1939, lk. 4.

⁹⁹⁶ EELKKA, VI KK 1939, lk. 21.

⁹⁹⁷ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 276, Rahamägi Masingule 31.3.1939; konsistooriumi protokoll 13.4.1939, punktid 19–20.

Usuteaduskonnakogu kaotas ühe liikme, millest tekkinud lünga täitmist teata-
vasti tänini veel pole suudetud lõpule viia.⁹⁹⁸) Seepärast leiti väljapääs era-
professori asutamise näol. Kuid 9. mail väljendasid ülikooli usuteaduskond ja
nõukogu oma eitavat suhtumist. Sellele vaatamata tegi haridusminister valit-
susele ettepaneku asutada eraprofessor (ehk isiklik professor, nagu seda tollal
nimetati), millega valitsus 9. juunil põhimõtteliselt ka nõustus. 10. juuniks oli
Rahamägi haridusministri juurde kutsutud. Rahamägi uuris eraprofessori
õiguste ja palgatingimuste kohta, kuid jättis lahtiseks küsimuse, kas ta tahab
ülikooli tagasi minna. Ta olevat tahtnud presidendiga kogu selle asja üle veel
rääkida. Ministrile jäi igatahes mulje, et Rahamägi ei olnud enam kindlalt
seisukohal, et ta piiskopitoolilt lahkub.⁹⁹⁹

6.3. „Piiskopisõda”

6.3.1. Praostide juulikirjast erakorralise kirikukoguni

Juuli alguseks oli Rahamäes küpsenud kindel nõu ja soov ametisse edasi jääda.
Ta kohtus ka president Pätsiga ja andis oma seisukoha edasi. 6. juulil kirjutas ta
konsistooriumile lühikese kirja: „Teatan, et lõpetan puhkuse ja asun ameti
kohuste täitmisele.”¹⁰⁰⁰ Piiskopi toetajad võtsid selle otsuse rahuldustundega
vastu, näiteks kirjutas L. Raudkepp Rahamäele:

Mina loodan, et Sinu tagasitulek puhkusest enne termiini on vahest heaks
tunnuseks. Kirik on rahunenud ja senine seisund ameti alal võiks vaikselt edasi
minna. Mina olen selles „raskes asjas” äärmiselt tagasihoidlik, hoidunud iga-
sugustest juttudest. Ma ei tea, mis tuleb, kuidas läheb, kuid soovin südamest, et
asi ennast vaikseks kohendab ja „modus vivendi” leidub.¹⁰⁰¹

Siiski ei lasknud asi ennast vaikseks kohendada ning piiskopi otsus oli paljudele
ootamatu ja ka vastuvõetmatu. Mitte ainult opositsioon, vaid nii mitmedki
kõrvalseisvad reavaimulikud tundsid, et Rahamägi ei peaks kujunenud olu-
korras kirikupea ametis jätkama. Tollane Vändra koguduse õpetaja ja hilisem
pagulaskiriku piiskop Karl Raudsepp kirjutab oma mälestusteraamatus:

Sel õnnetul ajal oli meie kiriku piiskop H. B. Rahamäe perekonnaelu purunenud
ja ilmnes mittesoovitavaid nähteid. Piiskop ei astunud tagasi, vaid kirik pidi teda
selleks sundima. Ma ei olnud selles võitluses aktiivne, kuna ei tundnud asju nii
lähedalt, et võtta kindlat seisukohta. Olin küll veendumusel, et piiskopil, kes ei
suutnud korraldada oma perekonnaelu, oleks tulnud lahkuda ja mida varem, seda
parem. Kui ta seda aga ei teinud, siis astusid ägedad vastased, kelleks olid

⁹⁹⁸ EAA, f. 2100, s. 5, n. 37, l. 179.

⁹⁹⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 41, haridusminister siseministrile 26.8.1939.

¹⁰⁰⁰ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 278, Rahamägi konsistooriumile 6.7.1939.

¹⁰⁰¹ EELKKA, A. L. Raudkepi isikutoimik, Raudkepp Rahamäele 13.7.1939.

Narva-Alutaguse praost Varik, Tallinna praost H. Kubu ja Pärnu praost A. Arumäe, tegevusse. Võitlus oli lühike, piiskop sunniti ametist lahkuma.¹⁰⁰²

„Piiskopisõja” avalöök tuli 25. juulil, kui kaheksa opositsioonilist praosti (selle erinevusega, et Saksa praosti kohal oli Mühleni välja vahetanud W. Thomson) kirjutasid alla uuele kirjale, milles kinnitati, et nad on jäänud 23. märtsil vastu võetud seisukohtade juurde ja toonitasid, et usalduse kaotanud juht „ei saa jääda kõrgele juhi kohale”. Praostid rõhutasid, et küsimus ei puuduta ainult Rahamäe isiklikke, koduseid asju, vaid sellega seoses on arutusele tulnud „piiskopi kui ülemkarjase kogu tegevus, mille vastu puudub usaldus”. Nad viitasid ka kogu loo välispoliitilisele aspektile – nimelt sellele, et EELK kuulub suurde evangeeliumiusuliste perre kogu maailmas ja et eriti põhjamaade kirikutegelased olevat teravalt jälginud Eesti kiriku raskusi ning „muremõtteid väljendanud meie Kiriku tuleviku pärast”. Allakirjutanud olid veendunud, et kiriku seemise ühtsuse, rahu ja tugevuse pärast „on tingimata tarvilik, et piiskop Rahamägi lahkuks omalt kohalt 1. augustil s.a., nagu ta seda ka oli lubanud”.¹⁰⁰³ See avaldus saadeti nii konsistoriumile kui valitsusele ja siseministrile, mis tähendas seda, et sisuliselt apelleerisid opositsioonilised praostid riigivõimu sekkumisele. 23. märtsi avalduses olid nad nõudnud ka piiskoplikke vikaaride ja vaimulike assessorite tagasiastumist – nõudmine, millest nad ei olnud nüüdki taganenud.

Kaheksa praosti petitsioon põhjustas avalikuks tulemise järel tõelise „piiskopisõja”, mida peeti nii koguduste, praostkondade ja kiriku kõrgemate juhtimisorganite tasandil kui ajakirjanduses ja riigi valitsusasutustes. Piiskopi naasmisele oma tööpostile reageeris kiiresti „Ärataja”, kus tegevtoimetaja K. Paldroki suu läbi kuulutati kirikus välja vaimulik sõda: „Meie ei tohi mingil viisil ega põhjusel sellega leppida, et meie kogudusi ja kirikut juhitakse Jumalale vastupanijas ja sõnakuulmatus meeles, mille läbi kasvatatakse ja juhitakse kirik ja kogudused, seega kogu rahvas, Jumalale vastupanijaks ja sõnakuulmata rahvaks. Selle vastu peame meie võitlema ja selle vastu tahame meie ka oma kirikus võidelda.” Ja veel: „Sellepärast tahame ka meie, keda Jumal siin meie kirikus võitluserindele on asetanud, julgelt Jumalasõna mõõka tarvitada ja kartmatult sellega sinna lüüa, kus patt pesitsemata hakkab.”¹⁰⁰⁴

Augusti alguses saatis piiskop Rahamägi kaheksale praostile kirja, milles palus kahe nädala jooksul teada anda, kas nad 25. juuli kirjale alla kirjutades 1) toimisid oma praostkonna nimel või ülesandel ja 2) kas sinod või kogudused olid neid volitanud niisuguseid seisukohti võtma.¹⁰⁰⁵ Kaheksast praostist vastasid seitse, ainult Viljandi praost Lattik ei reageerinud. Kõik nad põhjendasid oma teguviisi piiskopi abielulahutuse kavatsusega. Kubu tsiteeris Pühakirja: lahutada ei tohi muidu kui hooratöö pärast (Mt 19:3–9; 1Kr 7:10–11) ja et

¹⁰⁰² Raudsepp 1982, lk. 104. Tuleb täpsustada, et Varik oli tol ajal abipraost.

¹⁰⁰³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, leht 1, kaheksa praosti kiri 25.7.1939.

¹⁰⁰⁴ *Ärataja* nr. 7, 1939, lk. 196 („Usulisest võitlusest Kirikus ja isiklikus elus”) ja lk. 217 („Kes on kiriku tõeline sõber?”).

¹⁰⁰⁵ EELKKA, VI KK 1939 materjalid, piiskop praostidele 2.8.1939.

piiskop peab olema kõigile heaks eeskujuks (1Tm 3:1–5; 1Pt 5:3). Ta leidis, et tema praostiamet õigustab ja kohustab teda selle järele valvama, et kirikus Jumala sõna ja käsud au sees peetaks. Schiele ütles, et ta on praostina mitmes tähtsas asjas hääletanud ja seisukohta võtnud, ilma et kellegi käest oleks erilist volitust saanud. Jalajasel oli siiski ette näidata praostkonna sinodi otsus 22. märtsist (sellest oli eespool juttu). Arumäe viitas sellele, et PM § 163 p. 10 annab talle kui praostile õiguse teha konsistooriumile ettepanekuid kirikuelu parandamiseks ja puuduste kõrvaldamiseks. Ta põhjendas, et piiskopi lahutusasi oli sünnitanud kirikus sellise pahanduse, et praostide kohus oli selle kõrvaldamiseks ettepanekuid teha. Mingeid erilisi volitusi polnud selleks sinodilt vaja, pealegi oli Rahamäe abielulahutuse asi nii ebameeldiv ja valus, et seda polnud vaja sinodi ja avalikkuse ette tuua. Thomson ütles end ühinevat Kubu vastusega ja lisas, et kuigi ta oli tegutsenud ilma formaalse volituseta, on ta veendumusel, et Saksa praostkonna kogudused ja sinod jagab ja jaatab tema tehtud otsuseid.¹⁰⁰⁶

Kaheksa praosti pöördumine valitsuse poole ja kirikutüli taaspuhkemine pälvis paratamatult ka ilmaliku ajakirjanduse tähelepanu.¹⁰⁰⁷ 11. augustil andis Rahamägi „Päevalehele” intervjuu, milles põhjendas oma naasmist piiskopi ametikohale ja selgitas praostide nõudmise tagamaid. Nimelt oli talle kevadel paistnud, et need praostid, kes tema lahkumist nõudsid, avaldasid ka eneste seljataga olevate ringkondade (s.t. praostkondade) arvamust ning et usaldus tema vastu on lõõnud kõikuma. Seepärast oli ta otsustanud tagasi astuda. Kui see asi oli aga üldiselt teatavaks saanud, hakkas ta saama kirju, milles teda paluti piiskopikohalt mitte lahkuda. Eriti tähtis oli see, et niisugust soovi avaldati õpetajate, nõukogude ja juhatuste kaudu just nendest praostkondadest, mille praostid nõudsid piiskopi tagasiastumist. Asja selgitamisel ilmnis, et seoses selle nõudmisega ei olnud peetud ühtegi sinodit. „Vastuvaidlematult olid minu vastaste seisukohad täiesti isiklikud, mispärast ma ei pidanud neid ka küllalt kaaluvateks oma ameti mahapanemise küsimuse otsustamisel,” kõneles Rahamägi, ootamata ära kaheksa praosti vastuseid tema kirjale. „Ja pealegi, kus nii hulgaliselt avaldati soovi, et ma seda ei teeks.” Edasi selgitas ta, et ta polnud sealjuures opositsiooni küsimust lõplikult lahendatuks pidanud, vaid asus ametikohuste täitmisele kindla kavatsusega anda asjale kiriku põhimäärustes ette nähtud seaduslik käik. Sel juhul tulnuks kirikukogul otsustada ka piiskopi andmine kõrgema vaimuliku kohtu alla. Rahamäele tundus see lahendus kõige õigem ja kirikuelu ühtluse seisukohalt kõige kasulikum. Kellelgi ei oleks siis enam olnud õigust etteheiteid teha ei piiskopile ega tema vastastele, kuna kõik oleks olnud täiesti seaduspärane ja erapooletu. Seda, et 8 praosti olid piiskopi tagasiastumise nõude kandnud valitsuse ette, pidas ta liigseks ruttamiseks ja

¹⁰⁰⁶ EELKKA, *ibid.*, Kubu 7.8.1939, Jalajas 8.8.1939, Heinam 9.8.1939, Mähle 15.8.1939, Schiele 15.8.1939, Arumäe 16.8.1939, Thomson aug. 1939.

¹⁰⁰⁷ ”Piiskopisõjast” kirjutab ajakirjanduse põhjal Ketola, vt. Ketola 2000a, lk. 313 jj.; Ketola 2000b, lk. 75 jj.

ühtlasi tõendiks selle kohta, et tema vastased ei tahtnud asja ajada kiriku-seaduses ettenähtud korras. Veel märkis ta, et samade praostide seisukohad 23. märtsist olid talle teatavaks saanud alles üheaegselt viimase avaldusega, varem ei olnud neid konsistooriumile esitatud. Lõpetuseks avaldas Rahamägi arvamust, et kirikuellu puutuvad küsimused kuuluvad lahendamisele kiriku enda instantside poolt ja et „käsiolev asi tuleks otsustada nii, et oma sõna saaksid sekka ütelda ka laiemad hulgad”.¹⁰⁰⁸

Siinkohal võib küsida, mis õieti ajendas opositsiooni oma tegevust jätkama? Kui 1938. aasta sügisel olid mitmed mõjukad kirikutegelased seadnud Rahamäele piiskopiametis jätkamiseks tingimuse, et ta lõpetab oma lahtusasja, siis oli viimane selle tingimuse täitnud. Kohtuasi oli teatud viivitusega lõpetatud 1939. aasta veebruaris, Edith Rahamägi oli oma abikaasa juurde tagasi tulnud ning polnud ka teateid selle kohta, et piiskop oleks jätkanud kuidagi ebasüdasat suhtlemist Melanie Kukega. Rahamägi oli toiminud just nii, nagu Kubu, Varik ja teised olid temalt nõudnud. See oli küll sündinud avalikkuse survele. Sellele vaatamata olid kaheksa praosti juba märtsis deklareerinud, et piiskopil ei ole enam autoriteeti ning et usaldus ülemkarjase ja koguduste vahel on katkenud. „Piiskopisõja” ajal 1939. aasta hilissuvel jätkas opositsioon avalikult piiskopi kritiseerimist tema abieluraskuste pärast. Mängu toodi uus argument – piiskop oli süüdi selles, et ta üldse oli soostunud oma abielu lahutama „poolte kokkuleppel”, s.t. mõlema poole nõusolekul – niisiis vastuolus piibelliku abielukäsitlusega. Opositsioon keeldus arvesse võtmast, et piiskop oli vähemalt väliselt oma abieluasjad korda saanud. Näiteks kirjutas praost Schiele oma kirjas konsistooriumile, et suured pahandused, tülid ja vaidlused oleksid jäänud tulemata, kui piiskop oleks oma kavatsusest loobunud, kuid selle asemel esitas ta kohtule palve oma abielu lahutamiseks vastastikusel kokkuleppel abikaasaga. Kuigi palve sai pärast tagasi võetud, kirjutas Schiele, ei muutnud see asjaolu paljude kirikuarmastajate silmis olukorda mitte põrmugi, kuna usaldus piiskopi vastu oli abielulahutuse kavatsuse avalikuks saamisega „paljude südamest” kadunud.¹⁰⁰⁹ Taolisi arvamusi oli teisigi, nii näiteks kirjutasid üleskõetud Rapla koguduse liikmed siseministrile: „Abielurikkuja, ega sohinaiste pidaja ei kõlba aga piiskopiks. – Nii mõistab seda asja rahvas ja heidab praegu piiskopi üle kõige ülbemat nalja.”¹⁰¹⁰

Kahtlemata oli asja käsitlemine meedias, sealhulgas kirikutegelaste endi avalikud vaidlused, piiskopi ja kiriku mainet vaid kahjustanud. „Uudisleht” püüdis analüüsida kirikurinde olukorda ja opositsiooni motiive artiklis „Miks nad on oma ülemkarjase vastu”, millel on iseloomulikud alapealkirjad – „Kui Kubu oli piiskopi parem käsi”, „Vagatseva praosti” kõikuv hingelaad, „Ka sina, –...” ja „Kes tahavad asemele?”.¹⁰¹¹ Lugeja saab teada, et Tallinna praost Kubu, kes on

¹⁰⁰⁸ *Päevaleht* nr. 215, 11.8.1939, lk. 3 („Kirikuküsimusi lahendagu kirik ise”).

¹⁰⁰⁹ EELKKA, VI KK 1939 materjalid, Schiele kiri konsistooriumile 15.8.1939.

¹⁰¹⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 45, kiri siseministrile 17.8.1939.

¹⁰¹¹ *Uudisleht* nr. 129, 13.8.1939, lk. 5.

esimesena piiskopi lahkumist nõudvale avaldusele alla kirjutanud ja on üldse Rahamäe vastase aktsiooni algataja ja õhutaja, oli viis aastat tagasi praeguse piiskopi energilisemaid toetajaid. Kuid varsti sattus ta vastuollu oma koguduse nõukogu esimehe Fr. Vahtmeistriga, kelle ametissekinnitamist ta üritas konsistooriumis igati takistada. Viimaks leidnud piiskop Rahamägi, et Kubu vastuseis Vahtmeistrile lähtub liiga isiklikest motiividest ja kinnitas viimase ametisse. Kubu tajunud oma positsiooni nõrgenemist nii koguduses kui kirikuvalitsuses ning see muutnud tema suhtumist piiskoppi. „Vagatsevaks praostiks” nimetatud Grünberg (Arumäe) olnud üliõpilaspõlves elurõõmus korporant, kes aga „musta mantli all kohe ilmutama hakkas vagatseja kalduvusi”. Enne piiskopivalimisi sõitnud ta mööda maad ringi ja soovitanud kõikjal piiskopiks J. Varikut, kuid kui valik teisiti läks, siis nähti teda lähenemas Rahamäele. Piiskopi sõprade sõnul olevat tal selline temperament, mis nõudvat kaasalöömist seal, kus „kristliku vaimu ja tõe nimel” midagi lahti on. Loo „Brutuseks” on tehtud aga J. Lattik, keda ajalehe sõnul oli peetud ikka liberaalseks hingekarjaseks, kellest oodanuks pigem suurimat arusaamist abieluvahekordade mõistmises. Lattiku ja Rahamäe vahekorrad hakanud halvenema siis, kui piiskop oli „mõnesugustel põhjustel” keelanud tal jutlustamise ühes Tallinna koguduses ja oli hiljem sunnitud sekkuma Viljandi koguduse probleemidesse. Ajaleht vahendas ka kuuldusi, et Rahamäe tagasiastumise korral peetakse kõige tõenäolisemateks piiskopikandidaatideks Kubut, Grünbergi ja Varikut. Samas viidatakse tervele reale noorematele kirikuõpetajatele, kes teadvat jutustada, kuidas piiskopikandidaadid olevat juba maal ringi sõitnud ja käinud kuulamas, kuidas kogudustes olukord on, kas ei tuleks pastoraadis remonti teha, õpetaja palka tõsta jne.

Siiski tuleb märkida, et nii Rahamägi ise kui kiriku juhtkond hoidis pikka aega madalat profiili ega trüginud ajakirjandusse oma seisukohti selgitama. Kindlasti võib Rahamäele ette heita põiklemaid vastuseid ja ebakindlat käitumist. Kuid siiski näib, et opositsioon jätkas piiskopi süüdistamist ka siis, kui selleks enam otseselt põhjust ei olnud, süvendades sellega ise usaldamatust piiskopi vastu. Kui 1938. aastal oli piiskopi ametist lahkumist vajalikuks peetud ainult lahutuse korral, siis alates 1939. aasta märtsist nõudis opositsioon piiskopi tagasiastumist igal juhul, tuues põhjenduseks usalduse ja autoriteedi kaotuse.

Piiskopi lahkumise pooldajad üritasid maksimaalselt oma positsioone kindlustada, pidades koosolekuid ja kirjutades pöördumisi. 16. augustil korraldas praost Arumäe enda juures Pärnu praostkonna õpetajate erakorralise konverentsi. Seal vastu võetud kirjalikus seisukohas, mis edastati ka ajakirjandusele, meenutati, et piiskop oli lubanud lahutuse korral sellest vastavad järeldused teha ja tagasi astuda, kuid ei julgenud otsustavat sammu astuda: „trooni ja krooni kaotsimineku kartusel paneb piiskop abielulahutuse asja kohtus esialgu seisma,

võtab hiljem lahutamise sooviavalduse tagasi ja asub uuesti oma hüljatud eluseltsilise kõrvale”.¹⁰¹²

Kuid mitte kõik Pärnu praostkonna vaimulikud ei olnud asja sellise käsitlusega nõus. 24. augustil saatis Pärnu Eliisabeti I koguduse õpetaja assessor Nuudi kirja Eliisabeti II koguduse õpetajale praost Arumäele, milles süüdistas teda tõsiasjade moonutamises. Piiskop ei olnud oma eluseltsilist hüljanud, vaid see oli ise tema juurest ära läinud, seletas Nuudi. Ja mitte piiskop ei astunud uuesti oma eluseltsilise kõrvale, vaid viimane tuli tagasi oma mehe juurde, kes elas oma kodus Nõmmel. Need asjaolud p i d i d Arumäele teada olema, heitis ta praostile vassimist ette. Nuudi pahandas, et keegi oli Pärnu praostkonna vaimulike seletuskirja ajalehe veergudele paisanud, mistõttu said lugejad asjast väärmulje. Nuudi tuletas Arumäele meelde, et juba Luther oli õpetanud ligimese eest kostma ja kõik asjad „hääks käänama”.¹⁰¹³ (Olgu märgitud, et assessorina oli Nuudi üks nendest, kelle tagasiastumist koos piiskopiga olid kaheksa praosti nõudnud.)

Pärnu vaimulike avaldust loeti inetuks ka ajakirjanduses, näiteks kirjutas „Postimees”, tahtmata samas küll kaitsta piiskopi teguviisi kõnealuse küsimuse keerdsõlme kiskumisel, et Pärnu praosti ja 9 õpetaja kirja oli „otse piinlik lugeda”. Artikli autori meelest ei olnud kirja toon ja „kristlik mõtteviis” (see väljend oli mõeldud iroonianana) sobiv kiriku ametikandjatele.¹⁰¹⁴ „Rahvalehes” aga kirjutati, et selle asemel, et piiskopi eest tänupalvet teha, et Jumal on piiskopi südant valgustanud ja õigele teele tagasi pööranud tema vanale kohale ametis ja abielus, jääb pamfletist mulje, et konverentsil on tuline kahju, et piiskop pole oma abielulahutust lõpuni viinud.¹⁰¹⁵ 25. augustil olid aga koos Viljandi praostkonna vaimulikud, kes nentisid, et kirikutüli üha süveneb ja toob kirikule lõpmata palju pahandust ja rahutust. Nad pöördusid kirikuvalitsuse abipresident Masingu poole kirjaga, et ta mõjutaks piiskoppi veel kord tõsiselt kaaluma kujunenud olukorda ja sellega ühenduses „oma ametist äraastumise võimalust”.¹⁰¹⁶

Kuitahes siirad ja õilsad ka polnuks piiskopi „äraastumise” pooldajate soovid tüli, pahandust ja rahutust kirikus lõpetada, sundisid nende aktsioonid ka piiskopi toetajaid koonduma ja välja astuma, mis viis paraku kiriku järjest suuremale polariseerumisele. 16. augustil saatsid kaheksa piiskoppi toetavat praosti Rahamäele kirja, milles avaldasid seisukohta, et piiskopile esitatud nõudmistega tekitatud olukord tuleks lahendada „Kiriku oma organite” kaudu vastavalt

---

¹⁰¹² EELKKA, VI KK 1939 materjalid, protokollid äraakiri 17.8.1939. Kahjuks ei suutnud koosolekut protokollinud vikaarõpetaja J. Aarik, kes on osavõtnud vaimulikest käesoleval hetkel ainsana elus, 67 aastat hiljem üksikasju meenutada. — Suuline teade 20.11.2006.

¹⁰¹³ EELKA, VI KK 1939 materjalid, Nuudi Arumäele 24.8.1939.

¹⁰¹⁴ *Postimees* nr. 220, 18.8.1939, lk. 3 („8 piiskopitruu praosti kiri”).

¹⁰¹⁵ *Rahvaleht* nr. 204, 31.8.1939, lk. 2 („Piiskopikriis ja 8 praosti kaebus”).

¹⁰¹⁶ EELKKA, VI KK 1939 materjalid, Viljandi vaimulike kiri 25.8.1939.

põhimäärustele (s.t. ilma välise sekkumiseta) ning et kirikukogu võimalikult pea kokku astuks ja selle pinevuse lahendaks. „Meie arvamuse kohaselt ei ole praegu Teil võimalik piiskopi kohalt lahkuda ja palume teid piiskopi ametiga ühenduses olevaid kohustusi ilma ühegi kahtlemiseta täita,“ kirjutasid praostid Rahamäele.¹⁰¹⁷ Sellele jõulisele toetusavaldusele olid alla kirjutanud Valga praost Johannes Oskar Lauri, Tartu praost Aleksander Kuusik, Lääne praost Ferdinand Jürgenson, Ida-Harju praost Jakob Aunver, Lääne-Harju praost Ado Köögardal, Järva praost Gerhard Perli, Viru praost Gustav Beermann ja Rootsi praost Hjalmar Pöhl. Järjekordne „8-kiri“ tähendas, et kirik oli sisuliselt lõhenenud – kaheksa praosti nõudsid piiskopi tagasiastumist, kaheksa avaldasid talle toetust. Kummalgi leeril oli toetajaid nii kogudustes kui vaimulike seas.

Kolmapäeva, 16. augusti keskpäeval, s.o. samal päeval, kui piiskopitruud praostid oma avalduse koostasid, kogunes konsistooriumi täiskogu arutama kirikus kujunenud olukorda. Avalikkuses oodati huviga selle tulemusi, sest ajakirjandusse olid jõudnud teated, et piiskop taotleb erakorralise kirikukogu kokkukutsumist. Peale Rahamäe võtsid koosolekust osa abipresident Masing, piiskoplikud vikaarid Lauri, Aunver ja Jürgenson, õp. A. Tammik ning ilmik-assessorid riigikohtunik K. Saarmann ja Krediidpanga direktor A. Matto. Puudusid Nuudi ja Sommer, kes olid parasjagu puhkusel. Esimesena oli päevakorras kaheksa praosti kiri 25. juulist, teiseks tutvuti piiskopile saadetud toetusavaldustega (õp. Voldemar Kirovari, Pühalepa koguduse juhatuse ja Karksi-Nuia koguduseliikmete kiri). Samuti võeti teadmiseks kaheksa praosti toetuskiri. Kolmandaks kuulati ära piiskopi ettepanek erakorralise kirikukogu kokkukutsumise kohta. Rahamäe ettepanek võeti ka esitatud kujul vastu. Väärrib märkimist, et selle kohaselt ei seisnud kirikukogu päevakorras põhipunktina mitte piiskopi küsimus, vaid „8 praosti kirjad“. Assessor Saarmannil kui juristil paluti see punkt kirikukogus ette kanda.¹⁰¹⁸ „Postimehe“ teatel esinenud Rahamägi kaheksa praosti küsimuses kahetunnise seletusega, kuid „Rahvalehe“ andmetel piirdus piiskop vaid kirikukogu kokkukutsumise edasilükkamatu vajaduse rõhutamisega. „Uus Eesti“ teadis aga rääkida, et piiskop oli teatanud, et loobub põhimäärustes ettenähtud õigustest 8 praosti suhtes seisukohta võtta, andes asja kogu ulatuses lahendada kirikukogule ja sealt edasi võib-olla kõrgemale vaimulikule kohtule. „Postimehele“ antud intervjuus selgitas assessor Aunver, et kirikukogul ei saa tulla päevakorda mingit usaldusküsimust piiskopile, nagu ekslikult on arvatud, kuna vastavalt põhimäärustele saab eluajaks ametisse valitud piiskoppi eemaldada vaid kõrgem vaimulik kohus. Ta lisas ka, et piiskop Rahamäel on tema praeguses seisukorras kirikuringkondades palju toetajaid, sellest tunnistavad „hulgaliselt“ saabunud kirjad, milles avaldatakse talle usaldust ja kinnitatakse, et piiskop peab oma kohale jääma.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ EELKKA, *ibid.*, 8 praosti kiri piiskopile (ärakiri) 16.8.1939.

¹⁰¹⁸ EELKKA, konsistooriumi protokoll 16.8.1939, punktid 1–3.

¹⁰¹⁹ *Postimees* nr. 219, 17.8.1939, lk. 3 („Kirikukogu astub kokku 31. augustil”); *Rahvaleht* nr. 192, 17.8.1939, lk. 5 („Piiskopi saatus selgub 31. augustil”); *Uus Eesti* nr. 221,

Vahemärkuse korras tuleb öelda, et konsistoorium seisis kindlalt piiskopi poolel ning peale praost Kubu, kes oli veebruaris assessori kohalt lahkunud, ei olnud kirikuvalitsuses rohkem teisitimõtlejaid. Piiskopi ja konsistooriumi seisukohalt oli kaheksa opositsioonilise praosti näol tegemist kirikukorrale allumatute vaimulikega, kes ultimatiivselt piiskopi ametist lahkumist nõudes tegutsesid ise ilma pädevate kirikuorganite volitusteta ja tekitasid kirikus segadust. Pealegi olid nad toetuse leidmiseks pöördunud riigivõimu ja ajakirjanduse poole. Kiriku juhtkond oli seevastu seisukohal, et nende väljapressimisele ei saa järgi anda, vaid tüli tuleb lahendada kiriku enda organite kaudu. Kindlasti olid konsistooriumi liikmed teadlikud kiriku hooldamise alla mineku võimalusest. Seda sooviti igal juhul vältida. Rahamägi oli valmis ennast kirikukogu otsusele allutama, kuid ilmselt arvestas ta sellega, et kirikukogus on temal kui kirikujuhil ikkagi rohkem toetajaid.

Teade erakorralise kirikukogu kokkukutsumise kohta võeti ajakirjanduses vastu ebalevalt. Kaheldi, kas kirikukogu suudab ikka kirikukriisi lahendada, kuna praostide seas oli võrdselt nii piiskopi toetajaid kui vastaseid. Ühe või teise poole võit tähendaks vältimatuid tagajärgi vastaspoolele, kuid käärimine jätkuks, ka uue piiskopi ajal. Nagu „Päevaleht” kirjutas, võisid koguduste, õpetajate, praostide ja piiskopi vahekorrad muutuda permanentseks võitlusväljaks, kuhu astub järjest uusi võitlejaid ja kus tuuakse lagedale järjest uusi argumente. „Postimehes” viidati ka mitmelt poolt kuulnud soovile, et riigivõim astuks omalt poolt samme kriisi lahendamiseks. „Teatavasti on aga valitsuse ringkondades seni asunud seisukohal, et kiriku organid peaksid need küsimused ise lahendama, ja kuuldavasti ei ole seni kaalutud teise seisukoha võtmist,” märkis ajaleht.¹⁰²⁰

18. augustil saatis piiskop Rahamägi seoses rünnakutega tema vastu ja eel-seisva erakorralise kirikukoguga ajakirjandusele avalduse, milles selgitas oma seisukohti ja käitumist. Ta ei pidanud õigeaks enne kirikukogu kokkutulemist sisuliselt asja kohta pikemalt sõna võtta, vaid avaldas imestust, et tema asja arutatakse juba sisuliselt, ilma et teataks tõelisi sündmusi ja nende motiive ja ilma et talle oleks antud võimalust „eelkohtumõistmisest” osa võtta (konkreet-selt pidas Rahamägi silmas Pärnumaa 9 õpetaja koosolekut ja nende ajakirjan-dusse paisatud kirja, samuti üksikute inimeste avalduste peale rajatud juhtkirju). Rahamägi ütles, et ta ei ole kasutanud piiskopile antud võimu ametiisikute karistamiseks ega ole tahtnud kaheksat praosti distsiplinaarsele vastutusele võtta enne asja sisulist arutamist kirikukogus, ehkki seda olevat talle soovitatud, kuid

---

17.8.1939 („Piiskopi küsimus 31. aug. kirikukogus”). Nii *Rahvaleht* kui *Uus Eesti* esitavad lisaks fotomaterjali – esimene toob ära foto täiskogu istungilt lahkuvast piiskopist ja piiskoplikest vikaaridest, teine piiskop Rahamäest enne istungit ja väljuvast J. Masingust.

¹⁰²⁰ *Uus Eesti* nr. 222, 18.8.1939 („Kiriku kriis. Käärimine läheb edasi”); *Päevaleht* nr. 222, 18.8.1939, lk. 2 („Piiskop, praostid, kirik”); *Postimees* nr. 227, 25.8.1939, lk. 7 („Kirikuringkondades sõelutakse kiriku kriisi”).

seda enam ootaks ta nendelt vähimatki korrektsust. Ta mainis ka, et talle on saadetud rohkelt toetavaid kirju, mida ajakirjanduses pole avaldatud, kuid enne kirikukogu ei soovi ta nende avaldamist. Veel kinnitas Rahamägi, püüdes hajutada kahtlusi, nagu kavatses ta oma süüasja arutamist kirikukogus ise juhatada, et kaheksa praosti kirja läbiarutamisel juhatavad kirikukogu tööd konsistooriumi abipresident ja selleks valitud juhatajad, mitte piiskop.¹⁰²¹

Kaks nädalat enne kirikukogu kokkutulemist võttis tülikusimuses lõpuks sõna ka kirikuleht, mis seni oli seda teemat põhimõtteliselt ignoreerinud. Aunver avaldas kahetsust, et kaheksa praosti jätkasid võitlust piiskopi vastu, kuigi viimane oli oma eraelu raskused kõrvaldanud ja ametikohustuste täitmisele asunud. Sellega kaasnesid artiklid ilmalikus ajakirjanduses, nagu see oli olnud kevadel. Aunver heitis opositsionääridele ette, et nad oleksid võinud küsimuse lahendamiseks järgida seaduslikku teed, mis põhimäärustega ette antud, kuid selle asemel valiti eraviisiliste nõupidamiste ja kirjade läkitamise tee. Ta küsis mässulistelt praostidelt, kes olid ka ise koguduseõpetajad, et mida nad ütlesid selle peale, kui mõni koguduseliikmete rühm hakkaks nende suhtes samal viisil talitama – küll nad siis nõuaksid nende korrale kutsumist seaduslike vahenditega!¹⁰²²

Kuid vaatame, kuidas reageeris puhkenud „piiskopisõjale” riigivõim, keda pommitati rohkete pöördumiste ja kirjadega. 13. augustil puudutas peaminister Eenpalu Läänemaa rahvuspeol pereväärtustest ja moraalist kõneledes ka Rahamäe ümber kujunenud skandaali, viidates õp. A. Lepa osale selles. „Postimehe” teatel ütles ta järgmist:

Ei ole mõistetav, et meie Eesti suurima kirikujuhi perekonnaelu ümber kujunenud „rasputiniaadi” pidi likvideerima politseilikus korras ja seepärast meie kõikide tunne ja teadmine meie perekonnaelu osas on küll pööratud nende poole, kus kõrgema moraali olemasolu meid kõiki juhtima peaks, palvega, et moraal korras oleks. See küsimus on väärt, et meie seda tunneksime, et siin ühenduses meie kiriku ja selle juhtimisega seatakse jalule meie paremad tunded, seatakse jalule meie perekonna eeskuju kindluse tunne.¹⁰²³

Arusaadavalt tundis kunagi Vene keiser Nikolai II õukonnas figureerinud ihara valemunga Rasputini seltskonda asetatud Rahamägi end solvatuna (mis sellest, et Rasputiniga oli ilmselt võrreldud Leppa – „rasputiniaadi” oli ju ikkagi võimalikuks teinud kirikupea). Ta saatis Tallmeistri kaudu Eenpalule kui korporatsioonikaaslasemale EÜS-i aukohtu-korra § 3 alusel „väljakutse”. Viimane ei võtnud seda vastu, vaid lasi piiskopile teatada, et „Peaministri toimetamised ei allu omavahelisele aukohtule”.¹⁰²⁴ Muide, järgmisel päeval pärast Eenpalu esinemist saatis praost Jalajas talle kirja, milles väljendas oma tänu peaministri kõne eest.

¹⁰²¹ EELKKA, VI 1939 KK materjalid, Rahamäe kiri 18.8.1939. Vt. ka *Päevaleht* nr. 227, 23.8.1939, lk. 6.

¹⁰²² *EK* nr. 33, 1939, lk. 1.

¹⁰²³ *Postimees* nr. 216, 14.8.1939, lk. 3.

¹⁰²⁴ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 47, Tuulse Tallmeistrile 17.8.1939.

Ta oli seda ajalehest lugenud ning tundis, et võiks igale sõnale alla kirjutada. Ta avaldas kahtlust, et kirikukogu oma praeguses koosseisus võiks langetada otsuse kiriku kõrgeima juhi vastu. Ta oletas ka, et pigemini sunnitakse nii tema ise kui ta ametivennad praostiametist lahkuma. Jalajas ei võinud muidugi teada, millise kibeda irooniaga vaatleb ajalugu 1940. aasta sündmuste valguses tema kirja lõpuridu: „Nii kaua kui meil selliseid [s.t. moraalselt vankumatuid] riigijuhte on, ei ole meil tarvis kellegi ega millegi ees väriseda.”¹⁰²⁵

Eelpool on osundatud haridusministri kirja siseministrile. See kiri reedab veel ühe valitsuseliikme hoiakuid piiskopi asjas. Haridusminister Jaakson muretses nimelt piiskopi abieluprobleemide mõju üle noorsoo kõlbelistele hoiakutele. Tema väitel oli piiskopi abielulahutamise küsimus tekitanud elevust ka koolides, eriti Tallinnas. Õpilased olevat küsinud, milleks õppida usuõpetust, kui Kristuse õpetuse järgi ei saa käia. Minister oli seisukohal, et abielulahutuse asi ei soodustanud kuidagi õppe- ja kasvatustööd koolides ning et piiskop Rahamägi oli oma tegevuse ja käitumisega halvanud usuõpetuse õpetamist, s.t. selle aine õpetamist, millest just kirik peaks huvitatud olema. Kogu see asi oli noortes tekitanud kahtlusi eetiliste tõekspidamiste suhtes, eriti eetiliste väärtuste püsivuses, pidurdades maailmavaate üldist kujunemist kindlate põhimõtete kohaselt.¹⁰²⁶ Kõrgete riigitegelaste seas oli teisigi rahulolematuid. Arumäe kirjutab, et juba möödunud talvel oli „üks kõrgel riiklikul kohal olev isik” öelnud talle: „Kuidas teie, õpetajad, võite veel toimetada laulatusi, kuidas teie saate tarvitada seda ilusat laulatusvormelit, „mis Jumal on ühte pannud, seda ärgu inimene lahutagu”, kui teie ise rikute kõige jämedamal kombel Jumala käsku?”¹⁰²⁷

12. augustil alustas siseministri abi August Tuulse, lähtudes valitsuse 7. augusti resolutsioonist ja siseministri korraldusest, piiskop Rahamäe asjas administratiivmenetluse seaduse korras „asjatoimetuse”.¹⁰²⁸ Selle käigus kuulati üle mitmed isikud, ennekõike muidugi 25. juuli kirjale alla kirjutanud praostid (ainult Saksa praosti Thomsoni asemel oli välja kutsutud Varik), aga ka Alfred Lepp, Jaan Hendrikson ja veel mõned isikud. 19. augustil käis siseministeeriumis Tuulse juures ülekuulamisel praost Kubu, 21. augustil Jalajas ja Arumäe, 22. augustil Mähle ja Heinam, 23. augustil Schiele ja Varik, samuti konsistooriumi abipresident Masing, 24. augustil Lattik. Peale Masingu, kes piiskoppi toetas, nõudsid nimetatud praostid endiselt Rahamäe lahkumist ja töid esile oma põhjendused. Vastasrind ei piirdunud piiskopi kritiseerimisega üksnes tema abieluprobleemide pärast, vaid seadis kahtluse alla nii Rahamäe juhiomadused kui kogu tema tegevuse piiskopina. Usalduse kadumise põhjusena nimetati piiskopi abielurikkumist ja halba eeskuju pereelus, suutmatust kirikus korda hoida ja tülisid lahendada, muutlikku meelt, ebakõlbeliste vaimulike

¹⁰²⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 43–43p, Jalajas Eenpalule 14.8.1939.

¹⁰²⁶ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 39–41, haridusminister siseministrile 26.8.1939.

¹⁰²⁷ Arumäe 2005, lk. 274.

¹⁰²⁸ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 5, siseministri abi määrus 12.8.1939.

sallimist ja järeleandlikkust protestantidele. Võib-olla kõige tabavamalt on need etteheited ühe lausega kokku võtnud Narva-Alutaguse praost Jalajas:

Piiskop Rahamäe oskamatus ja kõikuvus kiriku valitsemise alal, tema ükskõiksus ja sallivus usu õpetuse puhtuse ning kiriku ametikandjate kõlbelise tasapinna suhtes ning lõpuks, mis mulle kõige raskemana tundub, tema halb eeskuju perekonnapeana on andnud kogu kirikule ja usklikule rahvale väga raske hoobi, mida ta ise enam parandada ei suuda.¹⁰²⁹

Esmaseks põhjuseks, miks ülekuulataavad praostid olid kaotanud ülemkarjase vastu usalduse, oli tema abielulahutuse kavatsus ja selle ümber tekkinud kära. Arumäe sõnul pahandas kirikuringkondi eriti see asjaolu, et piiskop oli lahutust taotlenud mitte poolte süü, vaid kokkuleppe paragrahvi alusel, mille vastu kirik oli seni võidelnud.¹⁰³⁰ Viidati ka piiskopi suhetele proua Kukega. Kubu väitel oli piiskopi äi J. Hendrikson talle öelnud, et tema tütre õnnetuse põhjuseks on õp. A. Lepp, piiskopi õnnetuse põhjuseks aga keegi tuntud proua, kellega piiskop kavatses abielluda.¹⁰³¹ Ka Varik oli seda meelt, et piiskopil ei ole oma naisele abielutruuduse mõttes midagi ette heita – hoopis piiskop ise oli kavandanud uut abielu. Seejuures leidis Varik, et piiskopi talitusviis toob kaasa õpetajate ja kirikuliikmete demoraliseerumise ja luteri kiriku laostumise ning viib kogu rahva kõlbelisele langusele, kuna kaduvat tõkettamm usu ja kiriku autoriteedi näol.¹⁰³²

Kuid nii Jalajas kui Arumäe mõõnsid, et usalduse puudumine ja rahuolematumus oli tekkinud aastate vältel mitmetel põhjustel. „Piiskop, kui kiriku kõrgem juht ja administraator peaks omama selge pilgu, otsustusvõime ja tahtejõu nende otsuste vankumatuks elluviimiseks,” rääkis Jalajas. „Seda me praeguse piiskopi juures kahjuks ei näe.”¹⁰³³ Ka teised ülekuulataavad tegid nagu ühest suust etteheiteid piiskop Rahamäe juhtimisstiili ja juhivõimete kohta. Praostid heitsid talle ette otsustusvõime ja -julguse puudumist, ebajärjekindlust, seisukohtade kõikumist ja oskamatut võimukasutust, teisisõnu saamatust kirikuvalitsemisel. Nii näiteks väitis Varik, et „Piiskopi tegevus kiriku valitsemise alal on ilmutanud väga sagedasti mitte küllaldast järjekindlust ja seisukohtade püsivust, mis kiriku ametikandjate hulgas rahulolematust on tekitanud, ja kogudustes tõsiseid raskusi ja segadusi sünnitanud”¹⁰³⁴ Veel kaugemale läks Heinam, kes ütles, et piiskopi „kui kiriku kõrgema juhi tegevus ja korraldused kiriku valitsemise alal on juba kogu ta ametiaja kestvusel pahameelt ja rahulolematust tekitanud nende kindlusetuse ja kõikuvuse tõttu. Otsustusvõime puudus on avaldunud kogu tema talitusviisis.”¹⁰³⁵

¹⁰²⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 11p–12, Jalajas ülekuulamisel 21.8.1939.

¹⁰³⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 14p–15, Arumäe ülekuulamisel 21.8.1939.

¹⁰³¹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 7p, Kubu ülekuulamisel 19.8.1939.

¹⁰³² ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 21p, Varik ülekuulamisel 23.8.1939.

¹⁰³³ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 10p, Jalajas ülekuulamisel 21.8.1939.

¹⁰³⁴ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 21p, Varik ülekuulamisel 23.8.1939.

¹⁰³⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 18p–19, Heinam ülekuulamisel 22.8.1939.

Konkreetsete näidetena piiskopi suutmatuse kohta kirikutüüsid lahendada nimetati Iisaku ja Tudulinna, Väike-Maarja, Viljandi, Halliste, Tõstamaa ning Vastseliina kogudustes ette tulnud rahutusi, aga ka Alfred Lepaga seonduvat skandaali. Praost Jalajas tõi näiteid piiskopi vastuolulisest tegevusest Tudulinna konfliktis. Muu hulgas mainis ta ka seda, kuidas piiskop oli andnud Jaan Varikule (Jaak Variku pojale) loa kandideerida Rakverre, kuid oli tema hiljem kandidaatide seast kustutanud, et kohta reserveerida F. Jürgensonile, kellest oleks Rahamäe peapiiskopiks nimetamise korral arvatavasti piiskop saanud ja kes seetõttu silmapaistvamalt kogudust vajas. Niisamuti kirjeldas Võru praost Heinam, kuidas aastaid ei olnud suudetud lahendust leida Vastseliina õpetaja Eduard Ermitsa kaasusele. Kõigil üksikasjadel ei ole siinkohal vajadust peatuda.

Heinam ja Lattik viitasid ka Rahamäe meelemuutlikkusele. „Piiskopi kõikuvate seisukohtade tõttu on õpetajaskonnas õige tuttavaks saanud ütetus, et ega Piiskopiga ei saa muidu asja ajada, kui kirjalikult,“ kõneles Heinam.¹⁰³⁶ Niisamuti väitis Lattik, et ta on õppinud piiskop Rahamäe tundma kui meest, kelle eilne jutt täna enam ei maksa; seda olevat talle korduvalt kinnitanud ka teised ametivennad ja inimesed, kellel oli piiskopiga kokkupuutumist olnud. See ebajärjekindlus olevat lühikese aja kestel tunginud ka koguduste juhtivate liikmete keskele ja sealt edasi liikmeskonda. Enamgi veel, ringi liikudes olevat Lattiku sõnul igal pool kuulda võinud, et piiskop Rahamägi on kirikurahvale kauge ja võõras isik. Lattik ei pidanud paljudeks Rahamäe võimude ees koguni saksameelsuses süüdistada: „Niipalju ma tean, et piiskop Rahamägi korter ei ole kunagi olnud eesti vaimuga ja et sääl sageli on valitsenud kadaka vaim ja kadaka eesti keel.“ Veel rääkis ta, et Rahamäel puudub ka julgus – ta ei ole peaaegu kunagi isiklikult läinud raskeid vahekordi selgitama, vaid saatnud kas mõne praosti või piiskopliku vikaari. Lattik oli otsustanud, et ei lähe kunagi ametiasjus piiskopi jutule, sest sealt selget otsust ei saa. „Karjane ja veel pääleülemkarjane peab minu arvates olema järjekindel, julge ja selle juures ometi südamlilik ja sõbralik,“ leidis ta.¹⁰³⁷

Siia juurde võib lisada Schiele põhjenduse, miks ta oli piiskopi vastu usalduse kaotanud. „Teiseks puudub minul usaldus piiskopi kui hingekarjase vastu sellepärast, et ta on minu vastu külm ja mina ei ole temas vastukaja leidnud,“ ütles ta siiralt ja lisas, et on sama kuulnud paljudelt ametivendadelt üle riigi.¹⁰³⁸

Mõned praostid toonitasid, et piiskopinähtamine oli Rahamäel küllalt suur võim, et kirikus kord majas hoida, kuid ta ei osanud või ei suutnud seda kasutada. Näiteks ütles Jalajas, et Rahamägi „on omal ametiajal piiskopi võimu küll suureks tõstnud Valitsuse toetusel, kes on tahtnud kirikule abiks olla, kuid Piiskop ise pole oskanud oma võimuküllust õigel kohal ja mõõdul tarvitada.“¹⁰³⁹ Lattik avaldas Tuulsele, et ta on samal päeval „Päevalehes“ ilmunud anonüümse artikli

---

¹⁰³⁶ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 19, Heinam ülekuulamisel 22.8.1939.

¹⁰³⁷ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 26–27, Lattik ülekuulamisel 24.8.1939.

¹⁰³⁸ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 26–27, Schiele ülekuulamisel 23.8.1939.

¹⁰³⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 11, Jalajas ülekuulamisel 21.8.1939.

„Miks on 8 praostit piiskopi vastu?” autor. Selles oli öeldud, et piiskop on kogu oma ametiaja jooksul püüdnud täie karmusega kasutada võimu, mis seadused talle annavad, kuid ta pole seda osanud, kuna ta võis muuta eile tehtud otsuseid ja juba lõpetatud asja uuesti alustada. Näiteks Väike-Maarja, Rõuge, Rakvere, Tudulinna ja Iisaku koguduse raskused pärinevad just piiskopi „võimuga määramise” päevilt. Ometi ei viinud ta kusagil midagi läbi. Selles 24. augustil ilmunud artiklis on muide esitatud huvitav väide, et 8 praosti olid oma kirja kirjutanud kaalutlustel, et valitsusvõim ei peaks ennast kirikus maksma panema ja et raskuste kasvades ei peaks kirik hooldamise alla minema.¹⁰⁴⁰ Niisiis oldi sellest võimalusest teadlik ja arvestati sellega.

Jalajas ja Kubu süüdistasid piiskoppi ka järeleandlikkuses protestantlikule tiivale. Kubu väitel olevat uskliku kirikurahva keskel kõigutanud usaldust piiskopi vastu usutunnistuse küsimus. Agendas oli usutunnistus kohustuslik, kuid piiskop lubas õp. Tallmeistril tarvitada *biblicum*’i. Põhimääruste järgi ei olnud aga piiskopil selleks õigust. Ärevaks läinud asi siis, kui 1939. aasta usuteadlaste konverents võttis vastu muudatuse agendas, mille kohaselt lubati senise usutunnistuse asemel lugeda ka *biblicum*’i. Kubu arvates oleks piiskop kui konverentsi esimees pidanud sellise otsuse tegemist takistama, kuna see oli tema meelest vastuolus kiriku põhiõpetusega.¹⁰⁴¹ Jalajas heitis aga Rahamäele ette, et enne viimase ametisse astumist olid suhted protestantliku tiivaga selged, Iisaku ja Pühavaimu kogudus ning õpetajad Kuljus ja Tallmeister olid üldkirikust eemaldatud. Kuid uue piiskopi esimeseks sammuks oli nende tagasivõtmine. Kuljus oli küll deklareerinud meele muutust, kuid tegelikult jäid tema vaated endiseks ning Tudulinna sai vaen tema pooldajate ja vastaste vahel veel suurema hoo.¹⁰⁴²

Lattik seevastu heitis Rahamäele ette kõrgkiriklikkust ja välispidise hiilguse rõhutamisest. „Ka väline tulevärk ja poolkatoliikline ülesastumine riietuses kui ka muidu võimu hiilguses ei ole annud ei kogudustele ega kirikuvalitsusele endale vähemaidki tagajärgi,” oli ta „Päevalehes” kirjutanud.¹⁰⁴³ (Meenutagem, et sama Lattik oli 1921. aastal ägedalt kaitsenud piiskopiameti kasutuselevõtmist ja soovinud, et piiskop oma karjasekepiga kriitikutele üle turja annaks.) Tuleb siiski öelda, et ülekuulamisel ei teinud ükski praost Rahamäele etteheiteid kaldumise pärast „katoliiklusse”.

Lõppkokkuvõttes nentisid kõik ülekuulatavad praostid üksmeelselt, et nad ei kujuta Rahamäe jätkamist piiskopi kohal ette.

Lugedes opositsiooni süüdistusi ja etteheiteid piiskopi aadressil tuleb muidugi meeles pidada, et 1939. aasta augustiks kujunenud terava konflikti olukorras tuli neil oma tegevuse ja taotluste põhjendamiseks esitada just need argumendid ja väited, mida tüli võimalik lahendaja – s.t. riigivõim – oli

¹⁰⁴⁰ *Päevaleht* nr. 227, 23.8.1939, lk. 6.

¹⁰⁴¹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 6p–7, Kubu ülekuulamisel 19.8.1939.

¹⁰⁴² ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 10p–11, Jalajas ülekuulamisel 21.8.1939.

¹⁰⁴³ *Päevaleht* nr. 227, 23.8.1939, lk. 6.

võimeline mõistma ja aktsepteerima. Seetõttu tuli rõhutada piiskopi tegevuse skandaalsust ja üldiste moraalinormide riivet, kuid samuti kirikujuhi küündimatust kirikujuhtimisel, mis oli kaasa toonud vaid tülide ja segaduste kestmise. Selles, et piiskopi kavandatud abielulahutuse ümber toimunu oli segadust tekitanud ja kiriku autoriteedile halvasti mõjunud, pole vaja kahelda. Mõnevõrra ettevaatlikumalt tuleks võtta väiteid, nagu poleks piiskop suutnud oma võimu õigel viisil teostada. Opositsiooni jutust jääb mulje, nagu oleks kirik jõudnud Rahamäe valitsemisajal katastroofi äärel. Piiskop olevat ise oma tegevuse või tegevusetusega põhjustanud mõnede koguduste eemale jäämise üldkirikust. Isegi kui osa nendest süüdistustest ka mingil määral tõele vastas, äratav ikkagi kahtlust see, kuidas Rahamäe taheti sisuliselt vastutavaks teha kõikide kirikutülide eest. Mõned etteheited tunduvad aga lihtsalt väiklased.

Võrreldes opositsiooniliste praostidega rääkis ülekuulamisel hoopis teist juttu konsistooriumi abipresident, 64-aastane J. Masing, kes ütles, et peale kaheksa praosti ei tea ta isiklikult teisi kirikutegelasi, kellel puuduks usaldus piiskopi vastu. Masing lükkas ümber kuuldused, nagu oleks piiskop kirikuvalitsemise alal ebajärjekindel. Kuigi põhimääruste järgi on piiskopil suur võim, ei luba kirikujuhtimine „järsult talitamist”. Näiteks ei saanud Masingu sõnul kuigi palju kasutada ümberpaigutamise ja ametisse määramise õigust, kuna oli võimatu kogudustele peale suruda neile vastuvõetamatut õpetajat. Just selle tõttu ja „et kogudustes paiguti leppimatuse vaimu esile kerkib”, oli mõnede kirikutülide likvideerimine viibinud, näiteks Tudulinna ja Vastseliina. Tudulinna oli tegemist lahkuminekuga usulise ilmavaate alusel, arusaamatus tekkis kiriku kasutamise küsimuses. Vastseliina õpetaja kohta märkis Masing, et tema moraalitase „ei ole võib olla küllalt rahuldaval kõrgusel”, kuid teisele ametikohale paigutamine teda ei parandaks ja ametist tagandamiseks puudusid küllalt kaalukad põhjused. Pealegi ei olnud piiskop Rahamäe ajal tema peale kaaluvamaid kaebusi tulnud. Rõuge õpetaja Viks ja Väike-Maarja õpetaja Hiimets vahetasid vapside protsessi aegu sundkorras kohad, kuid see ümberpaigutamine oli olnud ajutine. Hiljem, kui Hiimets soovis oma endist kohta tagasi, oli Viks tõrkuma hakanud. Piiskop oli siis asja nii korraldanud, et Hiimets jäi edasi Väike-Maarjasse, kuid Viks lahkus administratiivteenistusse. Viljandis ei saanud õp. Lattik läbi oma abiõpetaja Seesemanni ja koguduse juhatusega. Konsistoorium määras visitatsiooni, mille toimetas piiskoplik vikaar Jürgenson. Piiskop oli soovitanud koguduse asjaajajaks isiku, kelle Lattik olevat vastu võtnud, kuid seda, miks politsei pidi sinna hiljem vahele astuma, Masing ei teadnud. Halliste õpetaja Kõiv tuli tagandada rahaasjade pärast, kuid kuna ta ei allunud konsistooriumi otsusele, anti ta kirikukohtu alla. Kohus oli teda karistanud õpetaja õiguste äravõtmisega pikemaks ajaks, kuid piiskop andis Kõivule amnestia ja saatis ta Saaremaale, kus pole tema kohta midagi halba kuulda olnud.¹⁰⁴⁴

---

¹⁰⁴⁴ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 22–23p, Masing ülekuulamisel 23.8.1939.

Abielu lahutamise küsimuses ütles Masing, et kuuldes Rahamäelt abielulahutuse kavatsuse kohta, oli tal tekkinud „puht teoreetiline” arvamine, et piiskop kavatses ehk tulevikus uuesti abielluda ja ta küsis seda otse. Piiskop vastas, et jah, tema armastab perekondlikku elu. Masing seletanud, et ilmikuna ei näe ta abielu lahutamises midagi halba, kuid uuesti abiellumine heidaks halba varju ja sel juhul ei oleks võimalik tema edaspidine jäämine piiskopiametisse. Edasistel kõnelustel oli Masing püüdnud piiskoppi mõjutada, et ta abielulahutusest üldse loobuks. Piiskop ei andnud kindlalt vastust, vaid lubas järele mõelda. Kui ajalehes avaldati teade, et lahutusasi on kohtusse jõudnud, tuli Rahamägi erutatult Masingu juurde ja ütles, et ta oli oma advokaadile teinud ülesandeks lahutuspalve tagasi võtta, kuid see unustas seda õigel ajal teha. Kokkuvõtteks väitis Masing, et konsistooriumi arvates polnud nn. kirikutülid ja piiskopi abielulahutuse kavatsus kirikuelule suuremat mõju avaldanud. Masing ei pidanud ka tõenäoliseks, et usaldamatus piiskopi vastu kuigi laialdane oli, kuna hiljaaegu oli piiskop Vigalas peetud kirikujuubelil suurte poolehoiuavalduste osaliseks saanud. Ka polnud piiskopi koostöös konsistooriumiga raskusi ette tulnud, otsused tehti alati üksmeelselt. „Piiskop on selge peaga ja küllalt resoluutne, kuigi kuulab ära ka teiste arvamisi,” kinnitas ta.¹⁰⁴⁵

Augusti viimasteks päevadeks oli õhk süüdistustest, spekulatsioonidest ja kriisi lahendamise ootusest lõhkemiseni tiine. Ajalehtedes üritati aimata kirikukogu kulgu. „Uus Eesti” vahendas kuuldusi, et mõlemad pooled on hoolega kirikukoguks valmistumas ja peavad üksikute rühmitustega koosolekuid. Teisalt teatati, et kaheksa praosti poolt tõstatatud piiskopiküsimus vormistatakse usaldushääletusena, millest piiskop peab siis ise oma järeldused tegema. Samas viidati assessor Aunveri seisukohale, et usaldusküsimus piiskopile ei saa kirikukogu päevakorda tulla, kuna vastavalt põhimäärustele saab eluajaks ametisse valitud piiskoppi eemaldada vaid kõrgem vaimulik kohus. Rehkendati, et piiskopi kohtu alla andmiseks peab 77-st kirikukogu liikmest selle poolt hääletama vähemalt 51 ehk kaks kolmandikku. Selleks oleks tulnud esitada asjakohane kaebus, kuid seda polnud tehtud. Veel anti teada, et piiskopivastased praostid soovivad kirikukogu koosoleku avalikuks kuulutamist ning et ka piiskopil polevat midagi selle vastu.¹⁰⁴⁶

Kirikukogu kokkutulemise päeval avaldas ajaleht „Uus Eesti” J. Variku artikli „Mille ümber käib võitlus kirikus?”, milles ta loetles peamisi etteheiteid Rahamäele. Ta nentis, et piiskopile on ette heidetud seisukohtade kõikumust ning öeldud kibedusega, et „Piiskopi lubadus on nagu Kerenski raha”. Teiseks nimetas ta õp. Lepa afääri, millest piiskop olevat teadlik olnud ja seda sallinud. Kuid kõige kaalukamaks osutus Variku jaoks kristliku abielu ja perekonna

¹⁰⁴⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 24–25, Masing ülekuulamisel 23.8.1939.

¹⁰⁴⁶ *Uus Eesti* nr. 233, 29.8.1939, lk. 1 („Kirikukogu kokkuastumine huvipunktiks”); *Rahvaleht* nr. 204, 31.8.1939, lk. 8 („Kirikunõukogu istung lahtine uste ees?”); *Postimees* nr. 232, 30.8.1939, lk. 2 („Kas kirikukogu lahendab „piiskopikriisi.”); *Postimees* nr. 233, 31.8.1939, lk. 4 („„Piiskopiküsimus” täna kirikukogus”).

aluste õõnestamine. Nüüd siis oli ka avalikkusele teatavaks saanud, et piiskopil oli kavatsus abielluda eelmise piiskopi lesega. Ta leidis, et kui piiskop oli kavatsenud lahutada ja uuesti abielluda ning sealjuures oma ametisse jääda, siis on see abielu pühaduse üle irvitamine. „Meie rahvas on langemas kahte leeri. Võitlus ei ole mitte vähem äge ja tähtis kui 1925. a. kiriku usualuste pärast,“ tõmbas ta hoogsalt ajaloolisi paralleele. „Praegune võitlus käib abielu pühaduse ja perekonna aluste pärast. Kui aga kiriku juhtiv isik neid aluseid õõnestab, siis seisame suurima kriisi ees. Ja meie kohus on temale öelda, et ta ei või olla kiriku juhiks.“ (Varikule sekundeeris „Äratajas“ K. Paldrok, kes väitis abiellu- lahutuse soovi tõelise põhjuse kohta sedasama ning kuulutas, et Rahamäe edasi- jäämine piiskopikohale lõhestaks kiriku.¹⁰⁴⁷) Teisalt nentis „Rahvaleht“, kirju- tades piiskopikriisi sügavamatest põhjustest, et kuigi piiskop Rahamäele on mõndagi ette heidetud – et ta on oma iseloomult rohkem diplomaat kui kiriku- juht; et ta laskis teha autoritaarse kirikuseaduse; ja et ta „meie lihtsaile harju- mustele liig rohkesti on kaldunud Inglise „kõrge kiriku“ pompi üle tooma“ –, siis tema ajal on ometi luteri kirikus ketserisõjad vaibunud. Ajaleht oli siiski seda meelt, et kui kodurahu huvides tuleb kirikuseadust parandada, siis peaks kirik ise selle algatama.¹⁰⁴⁸

Kui tuleme viivuks tagasi eelmisesse päeva. 30. augustil kogunes taas konsistooriumi täiskogu, et vaadata üle asjade seis ja teha kirikukoguks viima- seid ettevalmistusi. Napisõnalisest, ainult formaalset informatsiooni sisaldavast protokollist selgub vaid, et piiskop Rahamägi tegi ettekande erakorralise kirikukoguga seotud küsimustes ning järgnevalt käsitleti nii Pärnu praostkonna õpetajate konverentsi koosoleku protokollki kui piiskopile saabunud usaldus- avaldusi (sedapuhku Viljandi Pauluse, Väike-Maarja ja Emmaste koguduselt ja „Jeesuse sõprade“ Ühingult).¹⁰⁴⁹

6.3.2. Kirikukogu erakorraline koosolek

Järgmisel päeval, 31. augustil – sõna otseses mõttes Teise maailmasõja eelõhtul – tuli kokku erakorraline kirikukogu. Alustati kell 10 jumalateenistusega Toom- kirikus. Arumäe meenutab, et piiskop Rahamägi pidas jutluse kahest mäest – Siinai mäest, mis tähendab käsku, ja Kolgata mäest, mis sümboliseerib armu ja andeksandmist. Arumäe tundis end piiskopi jutlusest sügavalt puudutatuna. Pärast jumalateenistust läks ta koos Varikuga Patkuli trepi juurde kõrgele valli- äärele, ta oli ilmselgelt erutatud ning teda näis vaevavat südametunnistus: „Puhkesin nutma. Küsisin: „Kellel on nüüd õigus? Ma ei taha teha Rahamäele ülekohut. Olen tema sammu kaalunud pühakirja valguses ja ma ei saa seda

¹⁰⁴⁷ *Ärataja* nr. 9, 1939, lk. 281–284 („Veel selgituseks piiskopi küsimuses”).

¹⁰⁴⁸ *Uus Eesti* nr. 235, 31.8.1939; *Rahvaleht* nr. 204, 31.8.1939, lk. 2 („Piiskopikriis ja 8 praosti kaebus”).

¹⁰⁴⁹ EELKKA, konsistooriumi protokoll 30.8.1939, punktid 2–4.

õigeks pidada. Aga ka tema seletab pühakirja põhjal oma õigust.” Varik suutis mind siiski lohutada ja ma sain oma rahu tagasi.” Vähemalt nii kirjeldab Arumäe ise oma mälestustes seda seika.¹⁰⁵⁰

Kirikukogu istung algas Börsisaali hoones Pikk tn. 17 (endine Suurgildi hoone, kus praegu asub ajaloomuuseum) kell 12.15 rutiinsete toimingutega – avalaul ja palve, mida juhatas piiskop, surma läbi lahkunud kirikukogu liikmete mälestamine, juhatuse valimine ning tervitustelegrammi saatmine presidendile ja peaministrile. Rutiinile vaatamata oli tegemist nii erakorralise kui EELK ajaloos erakordse kirikukoguga, mis oli pühendatud piiskopi ja teiste kõrgemate kirikutegelaste küsimusele. Esimene hääletus, mis jõudude vahekorra märku andis, peeti küsimuses, kas kuulutada kirikukogu istung avalikuks. Vastava ettepaneku esitas Arumäe. Selle poolt oli 20, vastu 33 häält. (Tuleb märkida, et kui registreerimislehe järgi oli kohal 70 saadikut, siis nendest tervelt 17 ei hääletanud.¹⁰⁵¹ Ka hilisematel hääletustel osales maksimaalselt 53 saadikut.) Võib arvata, et opositsioon soovis istungi avalikuks kuulutamist selle tõttu, et avalikkuse terase tähelepanu abil kirikukogu liikmetele moraalset survet avaldada ja seeläbi oma positsioone tugevdada. „Postimees” kirjutab, et Börsisaali hoone ette oli kogunenud üsna rohkesti rahvast, kes pärast teadaannet kella poole ühe paiku, et kirikukogu jääb kinniseks, pettunult laiali läks.¹⁰⁵²

Pärast avamist andis Rahamägi juhatamise üle abipresident Masingule, kes palus kõigil jääda sõnavõttudes korrektsuse ja asjalikkuse piiridesse. Esimesena anti sõna konsistoriumi liikmele K. Saarmannile, kes tutvustas kirikukogule 29. juulil kirikuvalitsusele saabunud kaheksa praosti kirju 25. juulist ja 23. märtsist. Ettekandja leidis, et tegemist on ametlike dokumentidega, mille saatjad on kõrgemad vaimulikud, kes järelikult peaksid olema kõik läbi kaalunud. Need kirjad ei jäta aga seda muljet. Kõigepealt torkab silma, et autorid räägivad kirikurahva nimel. Saarmann oli seisukohal, et seda saab teha üksnes kirikukogu. Praostide teguviis on põhimääruste vastu ja seega lubamatu. Mida nende kirjadega taotletakse? – Piiskopi lahkumist, isegi tähtaeg oli määratud – 1. august. Ta nõustus esitatud väitega, et põhimäärused annavad praostidele õiguse piiskopile ettepanekuid teha kiriku parandamiseks, kuid seda tohi nõnda tõlgendada, et praostid võiksid tulla ja ütelda, et piiskop lahkugu ametist. Praostid on piiskopiga alluvusvahekorras. Ta tõmbas paralleeli kohtuministeriumiga. Kujutagem ette, ütles ta, et selle kõrgemad ametnikud – ministeriumi nõunikud – ilmuvad ühel ilusal päeval ministri juurde ja ütlevad talle: „Meie anname teile nõu, minge ära!” Kui piiskop oleks lahkunud 8 praosti nõudmise peale, siis oleks usalduse küsimus viidud igasse kiriku instantsi. Siis tuleks teatav arv inimesi kokku ja nõuaks näiteks koguduse õpetaja äraminekut. Mis oleks selle tagajärg? Saarmann osutas ka opositsiooniliste praostide arvatavalt tõelisele motiivile. Ajalehtedest võis näha, et seesama kiri oli saadetud ka

¹⁰⁵⁰ Arumäe 2005, lk. 272–273. Rahamäe jutlus on avaldatud *EK* nr. 35, 1939, lk. 2–3.

¹⁰⁵¹ EELKKA, VI KK 1939, lk. 16.

¹⁰⁵² *Postimees* nr. 234, 1.9.1939, lk. 2 („Kirikukogu mõistis hukka 8 praostit”).

Vabariigi Valitsusele. Mida taotleti sellega? Kirikute ja usuühingute seaduse § 20 ütleb, et kirikuorganite tegevus võidakse panna seisma, kui see omab riigi ja avaliku korra vastase iseloomu. „Tuleb järeldada, et praostid seda on järele kaalunud,” konstateeris Saarmann. „Siis oleksid aga Konsistoorium ja piiskop pidanud riigi ja avaliku korra vastaselt tegema!” Kuid miks ei reageerinud piiskop ja konsistoorium varem? Kaheksa praosti kirjas ei ole mingisuguseid konkreetseid andmeid piiskopi süüdistamiseks, vastas ta, on vaid üldised laused nagu „autoriteeti ei ole, usaldus on kadunud”. Kõne lõpus esitas Saarmann järgmise resolutsiooni: „Kirikukogu tunnistab 29. juulil s.a Konsistooriumile esitatud kirjale allakirjutanud praostite tegevuse ebaõigeks.” Lõpetuseks lisas ta, et kui kirikurahva esindus leiab, et piiskoppi tuleb süüdistada, siis tehtagu seda siin.¹⁰⁵³

Niisiis oli Saarmann kiriku juhtkonna taotluse lauale asetanud – nad soovisid kaheksa praosti tegevuse tunnistamist ebaõigeks. Järgnevalt astusid üles kirikuvalitsuse poolt „süüpink” asetatud opositsiooniliidrid. Nendest esimesena võttis sõna praost Kubu, kes püüdis selgitada kaheksa praosti tegevuse tagamaid. Ta ei saanud aru, milleks kirikukogu on kokku kutsutud. Piiskop ise oli praostidelt küsinud, kas nad veel usaldavad teda. Nemad olid siis öelnud oma seisukoha: ei usalda. Kuid miks nad pöördusid valitsuse poole? „Meie tahtsime seda ära hoida, et Kirikule ei tuleks hooldamist,” selgitas Kubu. „Piiskop on selle sama küsimusega pöördunud ka valitsuse poole ja vabariigi esimese kodaniku poole.” Miks? Kaheksa praosti eksinägemise pärast ei läinud piiskop ometi valitsuse usaldust küsima. „Meile oli selge, et kui Kirik ise ei suuda korda luua, siis valitsus tuleks ja võtaks Kiriku hooldamisele,” kordas ta. Järgnevalt osutas Kubu juhtumitele, kus piiskop oleks pidanud oma ülevaataja ülesannet täitma, kuid kus ta polnud võimu kasutanud. Pikemalt peatus ta Kristlaste Oma-Abi ja õp. A. Lepaga seonduval. „Sää! on ette tulnud asju, mida raske on nimetada ja mis on õiged,” oli Kubu nõrдинud. „Õp. Lepp on noormehi kokku kutsunud, öösel joonud; kõlblusevastaseid tegusid on tehtud – sugutung! on õp. Lepp rahuldanud oma endise leeripoisiga.” Piiskopi kohus oleks olnud järelevalvet pidada. Edasi oli neid häirinud abielulahutuse katse. Kubu ei nõustunud sellega, nagu oleks piiskopiproua selles süüdi. Piiskop ei kaitsnud oma abikaasat, kui öeldi, et ta sahkerdab võõraste meestega. Kui piiskopiproua Narva-Jõesuust tagasi tuli, oli ta murtud. Kui Kubu oli tema juurde läinud, oli ta ainult nutnud. Piiskop ei olnud talle toeks, vaid olevat just sel ajal, kui abikaasa haiglas oli, andnud sisse palve abielulahutuseks. „Kui teie tahate nüüd 8 praostit hukka mõista ja piiskopile usaldust avaldada, siis kriis nõnda küll ei lahene,” oli Kubu veendunud.¹⁰⁵⁴

Variku jaoks oli piiskopi juures kõige enam hukkamõistmist väärivaks asjajalu, et piiskop soovis kiiret lahutust selleks, et uuesti abielluda. Ta meenutas nende vestlust 1938. aasta kirikukogu ajal. Jah, usuteadlaste konverentsil

¹⁰⁵³ EELKKA, VI KK 1939, lk. 6–9.

¹⁰⁵⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 9–13.

jaanuaris oli piiskop oma raskusi tunnistanud, öeldes: „Jumal on mind raskustesse saatnud.” – „Mitte Jumal, vaid kurat!” öelnud üks noorem ametivend seepeale. Kas piiskop väärib andeksandmist, küsis Varik. Siira kahetsuse korral oli ta valmis andestama. Varikule tegi ka meelehärmi, et proua Rahamäge ei olnud keegi kaitsnud, ta oli rahva silmis määritud naine. „Mõõduandvaks loen ma lahutuse momenti ja teise võtmise tahtmist ja et puudub siiras kahetsus,” esitas Varik omapoolse süüdistuskokkuvõtte. Järgnevalt võtsid piiskopivastastest veel sõna saadik Nõmmik, praost Jalajas, praost Arumäe ja õp. Truu. Nõmmik nentis, et õpetajate ametieetika on langenud, nende üle pole olnud järelevalvet ja konsistorium on ära unustanud, et talle kuulub „valvamine õpetajate ja teiste Kiriku ametiisikute ametipidamise ja eluviisi järele”. Ta avaldas lootust, et piiskop suudab oma isiklikud huvid kiriku heaks ohverdada. Jalajas avaldas arvamust, et kui kirikukogu oleks juba maikuus kokku kutsutud, oleks kõik järgnev tulemata jäänud. Ka Arumäe oli seisukohal, et kui piiskop oleks lahutuse detsembris tagasi võtnud, oleks asi korras olnud (nagu eelnevalt nägime, oligi Rahamägi detsembris kohtuasja peatamise taotluse esitanud). Arumäe jaoks oli küsimus selles, kas võib piiskopi vastu usaldust olla, kelle perekonnaelu pole korras ja kes ei kutsu teisi õpetajaid korraks. Truu väitel oli aga selgunud, et kirikujuhi ja valitsuse vahel olid asjad katki. Kui kirik läheb hooldamisele, siis on teada, kes on selleks teed tasandanud.¹⁰⁵⁵

Piiskopi pooldajatest tuletas praost Aunver meelde, et Kubu kokku kutsutud praostide koosolek (13.12.1938) oli otsustanud, et kui piiskop suudab oma abieluasjad korda seada, siis on korras, kuid siis alustati ikkagi aktsioone piiskopi vastu. Piiskoplik vikaar Lauri selgitas omakorda piiskopitruude praostide seisukohta. Nad olid kahe nädala eest koos olnud ja jõudnud arusaamisele, et kirik peab ise oma asjad lahendama. „Meie ei taha hooldamise alla minna,” ütles Lauri. „Meie oleme suutelised oma asju ise lahendama.” Ka tema heitis piiskopivastastele ette, et nad olid kriisi lahendamiseks valest otsast alustanud.¹⁰⁵⁶

Pärast lõunavaheaega sai viimaks sõna piiskop Rahamägi, kelle kõne kestis üle kolme tunni. „Rahvalehe” teatel kõneles piiskop „temale lähedal olevaist küsimusist rahulikult ja veenvalt, teenides samasugust tähelepanu ka koosolijailt”.¹⁰⁵⁷ Rahamägi alustas vastusest Kubule, kes oli teda ametist lahkumisele keelitades vihjanud, et ka valitsus on sellest huvitatud. „Mulle oli imelik kuulda, kuidas piiskoplik vikaar teab valitsuse asju,” tähendas Rahamägi. Pärast sissejuhatavaid sõnu asus ta kirjalikult ettevalmistatud teksti juurde. Ta selgitas, et oli soovinud juba varem kirikukogu kokku kutsuda. 23. märtsi kirja polnud ta varem näinud, kuigi kuulis, et enne praostide koosolekut olid kaheksa praosti omavahel nõu pidanud. Piiskopi vastu esitatud süüdistustest pidas Rahamägi kõige tähtsamaks süüdistust, et evangeeliumiusuline kirik on usualustelt ära

¹⁰⁵⁵ EELKKA, *ibid.*, lk. 14–19.

¹⁰⁵⁶ EELKKA, *ibid.*, lk. 14 ja 19–20.

¹⁰⁵⁷ *Rahvaleht*, nr. 205, 1.9.1939, lk. 3 („Kirikukogu rikkalik õnnistus piiskopile”).

nihkunud. Ta vastas, et piiskopina lõpetas ta protestantismi tülid, õp. Kuljus uuendas oma ametivande. Kubu oli oma lahkumiskirjas piiskopile süüks pannud *biblicum*'i küsimust, kuid Kubu lahkumist olid nõudnud teised assessorid. Rahamägi möönis, et oma ülikoolipäevil oli ta olnud „väga liberaalne teoloog, kuid see sai teiseks...” Ta kinnitas: „Kirik ei ole usualuselt liikunud. Ma olen selle poolt, et piibel ei ole paberlik paavst, vaid ta on Jumala sõna sulase vammuses.” Edasi siirdus Rahamägi opositsiooni loosungi „Kord majja!” juurde. Piiskopina oli ta püüdnud lõhesid parandada. Ta küsis, miks ei saa ka praostid ise oma kogudustes (näiteks Arumäe Tõstamaal ja Hallistes) korda majja, vaid nõuavad seda piiskopilt. Eelmise aasta 13. detsembril olid praostid tänanud teda „õilsa töö” eest, kuid hiljaaegu kirjutas üks aktiivne praost „Päeva-lehes”, et piiskop „määratsevat võimuga”. Oma abieluasjade kohta ütles ta järgmist:

Mis puutub minu abielusse, siis mina ei ole tahtnud oma abielu lahutada. Ilma minu teadmata lahkus mu abikaasa. [---] Usulistel kaalutlustel algatas ta kaks korda abielulahutust. Ma palusin, et ta kodust ei läheks. Ka piiskopiproua Kukk on minu abikaasat palunud ja selle eest võidelnud, et ta kodust ei lahkuku. Kui meie oleksime lahutuse läbi viinud § 30 põhjal, ma oleksin kohe lahkunud piiskopi kohalt. Kuid et see teisiti on, siis sellepärast, et olen otsustanud ohvriks tuua oma elu Kirikule. Mina ei ole lahutuseks põhjusi andnud. Ma tahtsin küll, kui lahutus oleks tulnud, oma kodu jälle korraldada, seda ma tunnistan.

Kuid miks oli ta kevadel lubanud ametist lahkuda? Ta oli nimelt arvanud, et praostide seljataga seisab kogu kirikurahvas. Kuid puhkusel olles olid asjad hakanud paistma teises valguses. Kogudused ja ametivennad oli hakanud nõudma tema ametissejäämist. Kuid juba enne tema lahkumise küsimust oli hakatud rääkima kiriku hooldamisest. Ülikooli ei läinud ta sellepärast, et ülikool oli olnud selle vastu. Uuesti tööle hakkamise otsusest oli ta rääkinud presidendiga. „Härra piiskop, Teie võite, kuid Teil ei ole kerge,” oli president öelnud. Raskused algasid siis, kui tuli kaheksa praosti kiri. „Mina ei hakka kõnelema oma hingelistest piinadest,” sõnas piiskop. „Olen olnud enesetapmise ees ja mõnikord kasvõi tapmise ees. [---] Ma ei kõnele sellest valust, kui levitati jutte, piiskop midagi ei tegevat, määratsevat võimuga j.n.e.” Tema vastu kasutati raadiojumalateenistusi ja -hommikupalvusi, talle heideti ette auahnust ja võimuküsimust. Kui ta oma raskusi jaanuaris usuteadlaste konverentsil kahetses, ironiseeriti selle üle. „Äratajas” tulid kirjutised. „Ma olen Jumalaga nagu Jakob võidelnud,” ütles Rahamägi. Ta oli kutsunud Kubu ja Arumäe enda juurde, kuid nad ei tulnud. Ta püüdis nendega lepitust otsida, kuid tema püüdeid ignoreeriti. Kui ta oli usuteadlaste konverentsil palunud ametivendadelt kannatlikkust, siis öeldi, et piiskop palub aega, et oma väljaspool abielu sündinud last varjupaika paigutada.

Pärast neid selgitusi luges Rahamägi kirikukogule ette kirjad oma abikaasalt ja advokaadilt abielulahutuse käigu kohta. Nimelt oli Edith Rahamägi kirjutanud 5-leheküljelise seletuse oma usulistest vaadetest abielule ja abielulahutuse

asjaoludest. Abielu oli tema jaoks ilmavaate küsimus. Abielust ülemaks pidas ta põhimõtet, et jumalariigi pärast jäetakse kõik ning et ülestõusmises ollakse kui Jumala inglid taevas. Pärast ühingu Kristlik Oma-Abi sulgemist oli ta kodust lahkunud, et luua nende põhimõtete järgi vennlus, „kus võiksid koonduda kõik, kes tahavad olla vennad, õed, ka mu abikaasa, kui ta seda oleks tahtnud.” Ta tunnistas, et oli juba 1937. aastal andnud ühe advokaadi kaudu sisse lahutuspalve, kuid formaalsete vigade pärast ei tulnud sellest midagi välja. Hiljem oli ta omal algatusel sisse andnud uue taotluse ja takistanud selle tagasivõtmist. Abikaasale soovitas ta uuesti abielluda, „sest mul oli temast kahju, et ta ükski on, ei või ju kõik mitte jagada ühte ilmavaadet”. Seda, et ta siiski jälle koju oma abikaasa juurde tagasi jõudis, pidas ta juhtimiseks ülevalt.¹⁰⁵⁸

Kell kolmveerand seitse kuulutati välja 10-minutiline vaheaeg. Pärast seda jätkas piiskop süüdistustele vastamist. Kristlaste Oma-Abi kohta oli tal öelda, et ta oli palunud oma abikaasat sealt ära tulla ning see tuligi viimaks. Tulid kaebused Lepa peale, kuid mitte piiskopile. Ta kutsus Lepa kui ametivenna enda juurde ja hoiatas teda. Lepp olevat ka kellelegi öelnud, et piiskop tuleb suruda vastu seina ja hävitada. Rahamäge oli hoiatatud, et Lepp on tegelikult jesuiitide käsilane. Jesuiidid olevat otsustanud luteri piiskopi abikaasat „välja lüüa”. Lepp olevat käinud peapiiskop Profittlichi (kes oli Eesti katoliku kiriku apostellik administraator) juures juhtnõore saamas, koguni Roomaski. Ta oli saanud Lepa kohta lugeda juurdlusakte ja leidis, et need andmed on masendavad. Samas polnud ta midagi tähendanud, kuni Lepp tema abikaasaga koos oli, ehkki ta Leppa teraselt jälgis. Siis karistas ta Leppa selle eest, et ta ei kuuletunud, kui piiskop oli tal jutlustamise ära keelanud. Kuna Lepp ei kandnud talaari, ei saanud teda vastutusele võtta. Kuid miks ei heitnud konsistoorium ja piiskop teda vaimulikust seisusest välja? Selleks oleksid pidanud olema konkreetset süüdistused, laiutas Rahamägi käsi. „Lepaga katsusin kõik teha, aga ma ei osanud,” tunnistas ta viimaks. Mis puutus sellesse, kas president, peaminister ja valitsus teda veel usaldavad, siis eitas ta ette toodud väiteid. Ta oli presidendile öelnud, et tema asjas on häireid, aga ta püüab neid häireid selgitada (siinkohal on protokollis maha tõmmatud sõnad „aga ma püüan ennast parandada”). Kolm kiriku ametiisikut käisid peaministri juures, et piiskop ei saaks ametisse jääda – Kubu kinnitusele selleks, et kirik ei satuks hooldamise alla, lisas ta. 1938. aasta detsembris tulid praostid tema juurde. „Kas see on *consilium abeundi* [ametist vabastamise koosolek]?” oli ta nende käest küsinud. „Ei, vastati, kui asjad korraldada, siis võid rahulikult jääda.” Ta korraldas asjad ja ütles seda usu-teadlaste konverentsil. Piiskop eitas ka kuuldusi, nagu oleks ta lubanud toetada korraldust, et riik maksab õpetajatele palga, kuid saab vastutasuks õiguse neid kolme päeva jooksul ümber paigutada. Järgnevalt vastas ta veel mõnede tema aadressil kõlanud süüdistustele ja etteheidetele.¹⁰⁵⁹

---

¹⁰⁵⁸ EELKKA, VI KK 1939 materjalid, Edith Rahamäe selgituskiri 24.8.1939.

¹⁰⁵⁹ EELKKA, VI KK 1939, lk. 20–29

Rahamäe järel kõneles Kõpp, kes oli seisukohal, et kirikukogu ei saa ette toodud asju selgitada ei ühelt ega teiselt poolt, selleks tuleks palju väiksem kogu moodustada. Formaalselt ei saa kirikukogu avaldada piiskopile usaldust ega umbusaldust. Kõpp ei olnud õnnelik, et praostid pöördusid riigivõimu poole, kuid ta leidis, et neid ajendas siiski hea tahe kiriku elu parandada, ta ei näinud mingit põhjust neid süüpinkki asetada. Kõpp kutsus osapooli üles laua taha istuma ja asjad selgeks rääkima. Ta esitas ka järgmise ettepaneku: „Kirikukogu, ära kuulanud 8 praosti kirjad ja nende kohta antud piiskopi seletuse ning teiste sõnavõttud, kahetseb tõsiselt raske seisukorra tekkimist Kirikus. Selle juures avaldab Kirikukogu tungivalt soovi, et Kiriku juhtivad organid kiires korras hoolitseksid vastavate korralduste kaudu selle eest, et kõik raskusi tekitanud asjaolud siirameelselt ja vastastikkusel usaldusel selgitataks erinevate seisukohtade esindajate poolt ning väärnähted kõrvaldataks, et Kirikus võiks jälle aset leida rahu ning kindlaks kujuneda rõõmsa koostöö vaim Jumala riigi ehitamisel.”¹⁰⁶⁰ Niisiis pooldas Kõpp rahumeelset lahendust.

Järgmisena sõna võtnud Tallmeister asus ühemõtteliselt piiskoppi kaitsma. Ta mõistis kaheksa praosti teguviisi hukka ning oli arvamusel, et ühe eksisammu pärast ei saa hukka mõista meest, kelle elutöö on suur. „Teie olete piiskopi ise valinud,” ütles ta kirikukogule. „Nüüd astus piiskop elus ühe eksisammu ja ei kõlba enam kuhugi!” Ta meenutas, et mõne aasta eest anti välja piiskoppi ülistav juubelialbum, kus olid kirjutised ka Kubult ja Lattikult. Toona ei jäänud piiskop nende jaoks palju maha peaingel Gabrielist, kuid nüüd tallatakse ta jalgade alla. Kui „moraalsetel põhjustel süüakse inimene ära”, ei saa ta enam ennast maksuma panna. Keegi ei võtaks enam piiskopiametit vastu. Kui praegune piiskop lahkub, ei tule mitte rahu, vaid palju hullem seisukord, kuulutas Tallmeister. Samas esitas ta kirikukogule resolutsiooni: „Kuulates ära 8 praosti kirjad ja piiskopi seletused nendes toodud asjaolude kohta, Kirikukogu tunnistab nende praostite talitusviisi ebasüüdsaks ja lubamatuks, soovib oma lugupeetud ülemkarjasele Jumala rikkalikku õnnistust tema tegevuse energiliseks jätkamiseks ja läheb päevakorras edasi.”¹⁰⁶¹

Kuid päeva lõpuks ei olnud opositsioon piiskopi selgitustest ennast siiski veenda lasknud. Kubu jäi selle juurde, et usaldust ei ole. „Mida need 8 praostit on teinud, ei ole aluseta,” ütles ta. „Õp. Kuljus võib edasi kirjutada ja kõik läheb edasi, ametikandjad võivad endid lahutada lasta. Kui meie Kirikus jääb nõnda, kui seni on olnud, ei ole rõõmsat meeleolu. Meie Kirikus peab midagi sündima.”¹⁰⁶² Lattik, kes oli peatselt asumis Eesti Vabariigi suursaadikuks Leedus, kurtis, et Eesti riigis on asjad arenenud, kuid kirik on samas seisukorras kui 20 aastat tagasi – otsitakse piiblisalme, süüdistatakse ega tunta teineteist. Ta esitas oma ettepaneku: „Kirikukogu konstateerib kurvastusega Kiriku elus tekkinud lõhet ja kriisi ja avaldab soovi, et piiskop tõsiselt kaaluks samme, kuidas ta

---

¹⁰⁶⁰ EELKKA, *ibid.*, lk. 29–31.

¹⁰⁶¹ EELKKA, *ibid.*, lk. 31–33.

¹⁰⁶² EELKKA, *ibid.*, lk. 33–34.

Kiriku aitaks välja viia neist raskustest.”¹⁰⁶³ Varik tunnistas, et kui ta eelmisel aastal koos Kubu ja Kõõgardaliga piiskopi juurde läks, siis ütles „mu vana inimene, et las Rahamägi läheb”, kuid ristiinimesena pidi ta piiskoppi hoiatama. Ta kordas, et tema põhjendustes langeb pearõhk ikkagi abielulahutusele ja proua Rahamäe süütusele. Tegemist ei ole teoloogilise diskussiooniga, vaid konkreetse juhtumiga. Kui piiskop andis abielulahutuseks nõusoleku, siis on ta hukkamõistmise vääriline. Samuti kordas praost Thomson, et kriisi vältimiseks on piiskopi lahkumine tingimata tarvilik, kuna need, kelle ainsaks juhiseks on pühakiri, on kaotanud tema vastu usalduse. Praost Heinam esitas küsimuse, kuidas piiskop mõtleb kujunenud olukorras korraldada suhteid valitsusega, kellega tuleb käsikäes töötada.¹⁰⁶⁴

Keskpäeval alanud kirikukogu koosolek venis pikale, hääletama asuti juba südaöö liginedes. Selleks ajaks olid nii mõnedki saadikud lahkunud. Arumäe väidab, et osa ametivendi olid sõnades küll piiskopi vastu, kuid läksid enne avalikku hääletamist ruumist välja ja tegid pärast imestunud näo, et kas hääletamine on juba toimunud. Tema sõnul avaldas kirikukogu suure häälteenamusega piiskopile usaldust.¹⁰⁶⁵ Tegelikult ei olnud Rahamäe toetajate ülekaal sugugi nii suur. Esitatud resolutsioonid said häáli järgmiselt: assessor Saarmanni ettepaneku poolt oli 30 ja vastu 23 häält; Tallmeistri ettepanek kogus poolt 27 ja vastu 23 häält; prof. Kõpu ettepanek sai vaid 12 poolt- ja 22 vastuhäält; Lattiku ettepanekut pooldasid 24 ja vastu oli 26 saadikut. Seega leidsid Saarmanni ja Tallmeistri resolutsioonid toetust ja kirikukogu otsustas häältega 30:23, et kaheksa praosti teguviis oli olnud vale ning tulemusega 27:23 mõisteti opositsioonilised praostid hukka ja paluti piiskopil oma tööd jätkata. Esimesest hääletamisest võttis osa 53 saadikut, järgmistest juba vähem. Niisiis oli 17 saadikut selleks ajaks kas lahkunud või hoidusid hääletamisest. Tõsi, kirikukogu otsustusvõimele ei avaldanud see mingit mõju. Kirikukogu otsus vormistati kahepunktilisena:

1. Kirikukogu tunnistab 29. juulil s. a. konsistooriumile esitatud kirjale allakirjutatud praostite teguviisi ebaõigeks ja
2. Kuulates ära 8 praosti kirjad ja piiskopi seletused nendes toodud asjaolude kohta, Kirikukogu tunnistab nende praostite talitusviisi ebasündsaks ja lubamatuks, soovib oma lugupeetud ülemkarjasele Jumala rikkalikku õnnistust tema tegevuse energiliseks jätkamiseks ja läheb päevakorras edasi.

Päevakorras edasi minemine tähendas seda, et istung lõpetati laulu ja palvega südaööl. Rahamägi oli saanud kiriku kõrgeima organi kindla toetuse piiskopi ametis jätkamisel. Opositsioon ei kavatsenud kirikukogu otsust tunnistada, vaid tegi sealsamas avalduse, mis lisati eriarvamuseks kirikukogu protokollis: „Meie

---

¹⁰⁶³ EELKKA, *ibid.*, lk. 36.

¹⁰⁶⁴ EELKKA, *ibid.*, lk. 37–39.

¹⁰⁶⁵ Arumäe 2005, lk. 273.

ei loe kirikukriisi hääletuse tulemusega mitte lahendatuks ega piiskopi usaldust jaluleseatuks”. Sellele olid alla kirjutanud H. Kubu, A. Arumäe, J. Lattik, J. Varik, W. Thomson, G. Normann, H. Mähle, J. Sedlatschek, M. Nõmmik, J. Truu, J. Jalajas, M. Heinam, S. Bremen, K. Kentmann, J. Treumann, A. Graf, A. Kerem, J. Reidak, J. Järve ja H. Koppel. Piiskop Rahamägi teatas, et tema ei võtnud osa ühestki hääletusest.¹⁰⁶⁶

6.3.3. Valitsuse otsustav sekkumine

Erakorraline kirikukogu toimus erakorralisel ajal. 1. septembril alustas Saksamaa kallaletungi Poolale, mis vallandas Teise maailmasõja. Ilmselt mõistsid kõik, et oodatud ja kardetud sõda on lõpuks valla pääsenud. Arumäe meenutab, et ta jäi Tallinnasse ka järgmiseks päevaks, 1. septembriks. Seintele ja vaateakendele ilmusid teated alanud sõjast, ajalehepoisid pakkusid eriväljaandeid sõjateadetega. Kirikukogu tulemuste kohta kirjutas ta, et Rahamäe pooldajad rõõmustasid, sest kiriku ülim organ oli neile õiguse andnud, kuid rahva seas oli tekkinud käärimine.¹⁰⁶⁷ Kuigi kirikukogu oli mitte väga suure, kuid siiski selge häälteenamusega mõistnud kaheksa opositsioonilise praosti tegevuse hukka ning avaldanud piiskopile usaldust, kommenteeriti avalikkuses seda otsust vastakate tunnetega. „Postimehes” nenditi, et kirikusõpradel peaks nüüd olema hea meel, et kriis on ületatud, kuid avaldati samas arvamust, et formaalselt, paragrahvide järgi ei ole võimalik likvideerida kirikus tekkinud sügavat lõhet. Initsiaali „K” taha varjunud autor jäi huvi ja murega jälgima, kuidas piiskop suudab oma juhitud kokku liita ja üle kirikumüürides haigutava sügava lõhe sildu ehitada. Ajalehes „Uus Eesti” kirjutas keegi „koguduse liige”, et kirikukogu ei toonud selgust, vaid raske võitlus läheb edasi.¹⁰⁶⁸ Tuleb öelda, et kuigi opositsioon oli hirmul, ei kavatsenud nad alla anda. Nad pidasid ka hääletustulemusi pigemini juhuslikuks, kuna keskööks olid paljud kirikukogu liikmed juba lahkunud. Kõlasid süüdistused, et jõudude vahekorda mõjutas seegi, et konsistooriumi liikmed võtsid hääletamisest osa. Kirikulehe veergudel vastas neile Aunver, et assessorid on samuti seaduslikud kirikukogu liikmed ning et varem lahkunute seas võis vastupidiselt opositsiooni loogikale olla ka piiskopi toetajaid.¹⁰⁶⁹

Konsistooriumi täiskogu kogunes juba 1. septembril, et kirikukogu otsustest tulenevalt järgmisi samme arutada. Kui varem olid piiskop ja kirikuvalitsus olnud äraootaval seisukohal, siis nüüd olid neil vabad käed opositsiooni suhtes

¹⁰⁶⁶ EELKKA, VI KK 1939, lk. 39. Vt. ka EK nr. 35, 1939, lk. 1.

¹⁰⁶⁷ Arumäe 2005, lk. 274.

¹⁰⁶⁸ *Postimees* nr. 234, 1.9.1939, lk. 2 („Kas kriis lahendatud?”); *Uus Eesti* nr. 236, 1.9.1939 („Kuidas edasi?”).

¹⁰⁶⁹ EK nr. 39, 1939, lk. 1. Vt. ka EK nr. 37, 1939, lk. 3 („Kas Kirikukogu otsusel puudub kaal?”).

meetmete tarvitusele võtmiseks. Esialgu piirduti mõnede väiksema kaaluga otsuste tegemisega. Piiskopi ettepanekul vabastati praost Arumäe Soome kirikuga sidepidaja kohustest, konsistooriumi esindajaks Riigi Ringhäälingu Saatekava Komiteesse määrati praost Kubu asemel õp. K. Saarse ja tema asemikuks õp. P. V. Kuusik ning otsustati kustutada ajakiri „Ärataja” konsistooriumi juures peetavast levitamiseks lubatud ajakirjade registrist (huvitav muidugi, et selline lubatud väljaannete *Index librorum* üldse eksisteeris) ja keelata selle levitamine EELK kogudustes ja organisatsioonides.¹⁰⁷⁰

Mis puutub Arumäe vabastamise sidepidaja ametist, siis oli kiriku juhtkond veendunud, et Arumäe tegi Soomes piiskopivastast kihutustööd. Oma mälestustes Arumäe sellest lähemalt ei räägi, mainides vaid, et oli Soome kirikutegelastega kirjavahetuses. Talle kirjutas prof. Aarnis Voipio, väites, et Rahamägi on minetanud kõikide soomlaste sümpaatia, võimust kinni hoidev piiskop meenutavat katoliku kirikuvürsti või tavalist poliitikut, iialgi mitte luteriusu piiskoppi. Voipio teatel küsis „Kotimaa” toimetuse piiskop Lehtonenilt, kas ta on soovitanud Rahamäele jääda oma kohale, kuid sai kindla eitava vastuse. Piiskop Lehtonen kirjutas aga omakorda Arumäele, et oli Rahamäele kirjutanud ja soovitanud tal „Peetruse kombel kahetsedes” oma abikaasaga ära leppida.¹⁰⁷¹ Kui palju Soomes või mujal Rahamäe skandaali üksikasjadega kursis oldi või mida kogu loost arvati, on omaette küsimus, kuid igal juhul on kindel, et Eesti piiskopi ümber toimuv äratas naabrite juures tähelepanu. See tuli arvesse ka sisepoliitilise argumendina. Ilmselt püüdsid mõlemad pooled näidata, et välismaa kirikuringkondades toetatakse just neid. Näiteks levisid teated, nagu oleks Rootsi peapiiskop Rahamäe asjas oma seisukohta avaldanud. Eidem oli sunnitud selgitama, et „Selles eesti evangeelse vennaskiriku väga valusas küsimuses ei ole välismaa kirikutegelastel minu arvates midagi väljendada. Seda ma ei ole ka milgi kombel teinud.”¹⁰⁷²

M. Ketola kirjutab, et Eesti kirikukriisi jälgis ka Soome saatkond Tallinnas. Saatkond raporteeris kodumaale, et piiskopi abielulahutuse kavatsuse põhjuseks oli väidetavalt proua Rahamäe hüsteeriline meelelaad, rahakulutamine ja kaldumus lahkuskudesse. Piiskopi enda kohta anti aga järgmine hinnang: „Rahamägi on nimelt tuntud kõrgkiriklike hoiakute ja sallimatuse poolest nende usuvoolude vastu, mis lahknevad tema enda suunast. Siia tuleb veel lisada, et ta on varem ägedasti hukka mõistnud abielulahutuse kavatsusi, kui neid on kirikutegelaste seas ette tulnud.”¹⁰⁷³ Ketola nendib, et ei ole teada, kelle seisukohtadel see

---

¹⁰⁷⁰ EELKKA, konsistooriumi täiskogu 1.9.1939, punktid 1–3.

¹⁰⁷¹ Arumäe 2005, lk. 278–279; Arumäe kirjavahetuse kohta vt. ka Ketola 2002, lk. 236–237.

¹⁰⁷² EK nr. 39, 28.9.1939, lk. 1 („Rootsi peapiiskopi E. Eidemi õiendus piiskopiküsimuses”).

¹⁰⁷³ Ketola 2002, lk. 237: ”Rahamägi on nimmittäin tunnettu korkeakirkollisista mieliteistään ja suvaitsemattomuudesta niitä henkisiä virtauksia vastaan, jotka poikkeavat hänen omasta suuntauksestaan. Tähan on syytä lisätä, että hän aikasemmin on ankarasti

hinnang põhines. Kui vastasrind võis piiskopile tõesti ette heita kõrgkiriklike kalduvusi, siis sallimatuses teisitimõtlejate vastu oleks olnud raske leebe ja lepitava loomuga Rahamäge süüdistada. Pigem vastupidi, piiskopile heideti ju ette liiga sallivat suhtumist protestantidesse.

Kuuldused Eesti piiskopi ümber puhkenud segadustest olid jõudnud koguni Inglismaale. Juba juulikuus edastas Eesti saadik Londonis August Schmidt välisminister Karl Selterile Gloucesteri piiskop Headlamilt saadud kirja. Headlam kirjutas saadikule, et tal on vastumeelt segada ennast teise riigi asjadesse, kuid olles saanud kirju vastuolude kohta seoses piiskop Rahamäega peab ta oluliseks teada anda, et viimasega kokku puutunud tegelased Inglismaa Kirikus on temast kõrgel arvamusel ning et lähenemine Inglismaa ja Eesti kiriku vahel on edenenud suuresti tänu temale. Saadik Schmidt lisas ka omalt poolt, et Rahamägi on jätnud kõigile, kellega ta läbirääkimiste ajal lähemalt kokku puutus, hea mulje (Läti delegatsiooni juhtinud peapiiskop Grünbergs on kena mees, kuid liiga vana, tähendas Schmidt). Saadik oletas, et Gloucesteri piiskopi kiri oli nähtavasti dikteeritud murest, mis saab Eesti esindusest 1940. aasta Lambethi konverentsil. Seetõttu ei olnud piiskopi küsimus tema arvates ainult sisepoliitiline, vaid sellel oli teatav tähtsus ka rahvusvaheliselt. „Oleks väga soovitav,“ kirjutas Schmidt, „et tekkinud raskustest leitaks sarnane väljapääs, et piiskop Rahamägi nimi ja prestiiž jääks püsima endisel kõrgusel.“¹⁰⁷⁴ Valitsuse edasist tegevust silmas pidades tuleb nentida, et Inglismaalt saabunud toetusavaldusel Rahamäele ei olnud erilist mõju.

Kuid tulgem tagasi piiskopi vastusammude juurde. Rahamägi otsustas kohe septembri alguses mässuliste praostidega eraldi kohtuda. Kõnelused leidsid aset kuni 8. septembrini. Tal õnnestus koostööle veenda Jalajas, oma lahkumisest teatasid Mähle ja Schiele. Hiljem ülekuulamisel väitis Rahamägi kindlalt, et Schiele oli talle isiklikult seletanud, et tarvitas oma õpetajate ja koguduste usaldust kurjasti, teades, et kõik tema praostkonna õpetajad ja kogudused on piiskopi poolt. Sellise usalduse kurjasti-tarvitamise tagajärjel ei näinud ta teist teed kui praosti ametikohalt lahkuda, paludes siiski koguduse õpetaja ametisse edasijätmist. Ta ei olevat ka isiklikult ühestki nõupidamisest osa võtnud ning allkirjad olevat temalt alati tagantjärele võetud. Mähle oli seevastu jätkuvalt seda meelt, et koostöö on võimatu, sest kirikurahvas ja ametivennad on piiskopi vastu. Kui Rahamägi nimetas talle terve rea Saaremaa kogudusi ja õpetajaid, kes piiskopi tegevust hindavad ja teda täiesti usaldavad, siis olevat Mähle vaikinud. Praost Jalajas aga ütles end muretsevat, kas kirik ei kannata selle all, et piiskop sallib nn. protestante. Kuid olles ära kuulanud Rahamäe seletuse, olevat ta olnud sellega rahul ja lubanud koostööd jätkata ning teha omalt poolt

---

tuominnut avioeroaikeita, mikäli niitä on esiintynyt kirkonmiesten piirissä.” (Soome välisministeeriumi arhiiv, Tallinna-saatkonna raport 24/11.8.1939.)

¹⁰⁷⁴ ERA, f. 957, n. 14, s. 739, l. 2–3, Headlam Schmidtile 8.6.1939, Schmidt Selterile 12.7.1939.

kõik selleks, et kogudustest rahutused kaoksid.¹⁰⁷⁵ Ülejäänud opositsioonilised praostid jäid endale kindlaks, et koostöö ei ole võimalik ja piiskop peab lahkuma. Arumäe meenutab, et tema kõnelus Rahamäega oli väga ametlik, nad ütlesid teineteisele „teie”. Piiskop püüdis oma käitumist õigustada pühakirjaga. Arumäe võttis aga välja Uue Testamendi ja tsiteeris piiskopile pühakirja seisukohta abielurikkumisest ja lisas: „Nii kaua, kui need sõnad seisavad piiblis, ei saa ma teid tunnistada Eesti kiriku piiskopiks.” Sellega jutuaajamine lõppeski.¹⁰⁷⁶

Kirikus lahvatanud võitlust jälgiti tähelepanelikult ka valitsusringkondades. Valitsusmeelne „Uus Eesti” kirjutas kirikukogu toimumise päeval:

Teatavasti Valitsus ei ole seni end sidunud ei piiskopi pooldajatega ega ka tema vastastega. Riigivõim on kõigest sellest praegu veel täiesti väljaspool. Ta on vaid ev.-lut. kiriku ja tema juhtide tähelepanu juhtinud tõsistele asjaoludele ja hiljuti ka Peaministri sõnadega Läänemaa rahvuspäeval andnud omapoolse iseloomustuse olukorrale ning veelkord ja tõsiselt palunud, et kirik ise oma asjad seaks korda.¹⁰⁷⁷

Vaga soov, et kirik ise oma asjad korda seaks, sai tähendada vaid üht: piiskop peab lahkuma. See, et kirikukogu avaldas piiskopile toetust ja võimaldas opositsiooni vastu samme astuda, ei saanud valitsuse jaoks olla kriisi lahendus, sest võitluslik olukord kirikus säilis. Näib nii, et kohe pärast kirikukogu hakkas valitsuse tasandil järjest kindlamalt küpsema otsus piiskopi tagandamiseks. Arumäe kirjutab, et kohtus pärast kirikukogu siseminister R. Veermaaga ja ütles talle kui oma korporatsioonikaaslasele, et kujunenud olukord ei või kaua kesta.¹⁰⁷⁸ Viimane küsis, kes võiks kirikut kuni uue piiskopi valimiseni juhtida. Arumäe pakkus Jaak Varikut „kui kõige vanemat ning kõige kaalukamat Rahamäe vastast”. Siseminister andis seepeale nõu kokku kutsuda need vaimulikud, kes ei olnud piiskopiga ja kirikupäeva otsusega rahul. Teistkordsel siseministeriumi külastamisel anti Arumäele lugeda salajasi protokolle proua Edith Rahamäe ja pastor Lepa suhete kohta, samuti Lepa vahekordade kohta sõdurite ja meesõpilastega. Arumäe nägu värvus nendest rõvedustest lugedes häbist punaseks, ta nägi selles loos süüd Rahamäel – kuidas võis piiskop lubada, et niisugune inimene seisab kiriku teenistuses!¹⁰⁷⁹

Salumaa meenutab, et 1939. aasta kesksuvel kutsus Varik teda Jõhvi jutlustama: „Taustaks oli ummikolukord kirikus. Üldine poliitiline õhkkond oli tulvil äikest.” Järgmisel päeval tegi Varik Salumaale ettepaneku minna kiriku parki jalutama ja avaldas talle eravestluses, et oli eelmisel nädalal saanud sise-

¹⁰⁷⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 51–51p, Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

¹⁰⁷⁶ Arumäe 2005, lk. 275.

¹⁰⁷⁷ *Uus Eesti*, nr. 235, 31.8.1939, lk. 4 („Kirikukogu eel. Kriis pühakirja õpetuse täitmises”).

¹⁰⁷⁸ Tollase Pärnu praostkonna vaimuliku J. Aariku järgi tegutses Arumäe käsikäes kõrge riigitegelasega, kes kuulus temaga samasse korporatsiooni. Ilmselt oli see siseminister Veermäe. — J. Aarik, suuline teade autorile 20.11.2006.

¹⁰⁷⁹ Arumäe 2005, lk. 274–275.

ministrielt ettepaneku asuda kiriku hooldajaks. Varik oli palunud mõtlemisaega ning seadnud tingimuseks, et prof. Kõpp oleks valmis kandideerima piiskopiks. Salumaal tuli hakata vahetalitajaks Variku ja Kõpu vahel. Ta käis Kõpu juures paaril korral, kuni sai jaatava vastuse.¹⁰⁸⁰ Ajamääratlusega Salumaa mälu arvatavasti eksib ja see seik tuleks paigutada ikkagi septembri algusesse, mitte kesksuvele. Vastasel korral tuleks välja, et siseminister kavandas Rahamäe tagandamist ja pidas konkreetsete isikutega läbirääkimisi juba enne kirikukogu toimumist, selle tulemusi ära ootamata – mis ei ole muidugi võimatu.

Võimude kavatsus anda kirik just Variku kui ühe opositsiooniliidri hooldada võib tunduda kummaline. Võiks arvata, et kui valitsuse eesmärk oli olukord kirikus lahendada, siis Varik oli küll vale mees rahutoojaks, teda poleks paljude poolt kirikujuhina aktsepteeritud. Kuid kiriku juhtkonna tegevuse seisma-panemise korral tuli hooldaja määrata igal juhul, tegemist oli vajaliku, kuigi ajutise sammuga. Kõpu mängu toomine oli hea mõte, tegelikult vist ainus reaalne ja rahulik väljapääs kujunenud olukorrast. Sündmustest veidi ette rutates võib öelda, et Rahamägi ei saanud jätta oma ülalosundatud brošüüris viimase kohta ütlemata, et protestandid (s.t. liberaalid) „loevad oma „pühikuks” ja „patroniks” professor dr. J. Kõppu, nii nagu selle artikli kirjutaja protestantide eneste keskel seda on kuulnud.”¹⁰⁸¹ Etteheide oli küll hillitsetud, kuid siiski arusaadav – taas kord oli kiriku alalhoidlik tiib oma piiskopi ja konsistooriumi vastu konspireerides otsinud liitlasi liberaalide seas, ise samas piiskopile ette heites koostööd protestantide leeriga.

Siseministri soovitusel (vähemalt kui Arumäed uskuda) oli 12. septembriks Tallinna kokku kutsutud opositsiooniliste praostide ja vaimulike nõupidamine. Kiriku juhtkond oli sellest teadlik. Nii piiskop kui kirikuvalitsus hakkasid „korra majja” saamiseks viimaks otsuseid langetama. 11. septembril võttis konsistoorium teadmiseks piiskopile saabunud järjekordsed usalduskinnitused Paistu koguduse juhatuselt ning J. Suikilt ja R. Valterilt. Seejärel arutati piiskopivastase kihutustöö küsimust augustis toimunud Paide noortepäevadel, kuulates ära asjasse puutuvate isikute ettekanded. Olulisemad päevakorrapunktid olid seotud opositsiooniliste praostide saatusega. Kuna Saarte-Lääne praost Schiele ja Saaremaa praost Mähle olid esitanud lahkumispalve, siis otsustati see rahuldada. Järgnevalt informeeris piiskop konsistooriumi täiskogu praostidega peetud läbirääkimistest koostöö asjus, niisamuti andis J. Masing teada oma kõnelusest peaministriga (kahjuks ei ole selle sisu kohta midagi lähemat lisatud). Informatsioon võeti teadmiseks. Seejärel kuulati ära piiskopi teadaanne järgmiste karistuste määramise kohta:

1. praost H. Kubule – tagandamine Tallinna praosti ja Jaani koguduse õpetaja kohalt;
2. praost A. Arumäele – tagandamine Pärnu praosti kohalt;
3. praost M. Heinam'ile – tagandamine Võru praosti kohalt;

¹⁰⁸⁰ Salumaa 1990 — *EELK* nr. 1, 1990, lk. 26.

¹⁰⁸¹ Rahamägi 1939, lk. 10.

4. praost W. Thomsonile – noomitus;
5. abipraost J. Varikule – tagandamine abipraosti kohalt.

Kuna tegemist oli piiskopi meelevalda kuuluvate otsustega, siis võttis konsis-
toorium need teadmiseks, kuid pani samas Tallinna praosti kohused abi-
praostile, Pärnu praosti kohused anti õp. E. Paigalisele ja Võru praosti kohused
õp. A. Hinnole. (Olgu märgitud, et oma otsuste tegemisel lähtus Rahamägi
põhimäärustega piiskopile antud õigustest. PM § 30 järgi võis piiskop vaimu-
likke tagandada ning tema otsus oli sel juhul lõplik, niisamuti PM § 212 järgi oli
piiskopi poolt karistusena määratud manitsus või noomitus lõplik.) Rahamägi
teatas kirikuvalitsuse liikmetele veel seda, et ta on otsustanud anda õp. Variku
tema artiklite pärast kohtu alla.¹⁰⁸² Kuid see polnud kõik. Olles ilmselt üsna
kindel, et tal on koguduste esindajate seas tugev toetus, otsustas piiskop 17. sep-
tembriks Tallinnasse kokku kutsuda koguduste nõukogude esimeeste koos-
oleku. Kirikukriisi küsimust ei olnud küll päevakorras mainitud, kuid oli selge,
et see asi seal niikuinii kõne alla tuleb.¹⁰⁸³

Kui piiskopi ja kirikuvalitsuse vastukäigud asjaosalistele teatavaks said,
otsustasid Kubu ja Arumäe, et igal juhul tuleb uudise avalikuks saamist takis-
tada, et ametivendadel jätkuks ikka julgust järgmisele päevale kavandatud
koosolekule tulla. Kubu helistas otse peaminister Eenpalule ja suutis teda
veenda, et teadet ei avaldataks järgmise päeva lehtedes ega raadios.¹⁰⁸⁴

12. septembril kutsuti ülekuulamisele piiskop Rahamägi. Arvestades ajastust
ja siseministri lahkeid nõuandeid opositsioonile, tundub see juba puhta formaal-
susena, uurimiselise korrakohase ärakuulamisena, kusjuures otsus oli juba tege-
likult tehtud. Sellegipoolest tuleks siinkohal Rahamäe selgitustel lähemalt
peatuda – *audiatur et altera pars*, kuulatagu ära ka teine pool.

Rahamägi tõrjus kõigepealt väited, nagu oleks ta kaotanud ametivendade ja
kirikurahva usalduse. Kui kaheksa praosti isiklikult teda ei usalda, siis on see
nende südametunnistuse asi. Kui nad väidavad, et piiskopi vastu puudub usal-
dus ka nende praostkondade õpetajail ja kirikurahval, siis on temal ette tuua
vastupidiseid andmeid. Järgnevalt lükkas ta tagasi süüdistused protestantismi
soosimises ja kirikutülide lahendamata jätmises ning selgitas veel kord oma abi-
eluasju.

Esiteks võttis ta omaks, et ei olnud keelanud Tallmeistril usutunnistuse
kõrval kasutada Martin Lutheri sõnastatud usutunnistuse laulu, kuna Pühavaimu
kogudus oli sellega harjunud juba enne tema piiskopiks saamist. See oli teada
ka Kubule, kes oleks võinud praostina sekkuda, kui ta leidis, et see mõnede
jaoks häiriv oli. Rahamäe seisukoht oli, et ei Lutheri usutunnistuslaul ega püha-
kirjasalmidest koostatud *biblicum* ei ole vastuolus põhimäärustega ega vii
kirikut usualuselt ära. Tõsi, seda polnud kehtivas agendas ette nähtud, kuid

¹⁰⁸² EELKKA, konsisotooriumi protokoll 11.9.1939, punktid 2–4 ja 33–38.

¹⁰⁸³ EK nr. 37, 1939, lk. 3 („Koguduste nõukogude esimeeste kokkutulek Tallinna”).

¹⁰⁸⁴ Arumäe 2005, lk. 275.

ometi oli seda vaba rahvakiriku tekkimisest peale mitmes koguduses praktiseeritud. Mis puutub agenda muutmisse, mida Kubu sõnusti piiskop ei olnud takistanud, siis selgitas Rahamägi, et tegelikult ei ole veel mingisugust agenda muutmist olnud. Seda küsimust arutas juba mitmendat aastat Arumäe juhitud agendakomisjon. Usuteadlaste konverents oli jumalateenistuse rikastamise mõttes lubanud *biblicum*'i kasutada esimest korda 1938. aastal ja teist korda praost Arumäe ettepanekul 1939. aastal. Piiskopil on konverentsil ainult üks hää ilma mingi veto-õigusega, märkis Rahamägi. Teades selle küsimuse õrnust, oli ta isiklikult vastu hääletanud ja soovitanud, et *biblicum*'i tarvitataks ainult kõrval- ja liturgilistel jumalateenistustel.¹⁰⁸⁵ (Olgu märgitud, et oma brošüüris usuvoolude kohta kirikus nimetas Rahamägi ka avalikult Kubu etteheiteid valeks ja ülekohtusteks ning vihjas, et Kubu ütlused olid tingitud kirikupoliitilistest kaalutlustest.¹⁰⁸⁶)

Teiseks ei nõustunud Rahamägi etteheidetega, nagu ei oleks ta piiskopina „tarvitanud korraldavat kätt kirikus esile kerkinud tülide lahendamiseks, vaid lasknud nendel süveneda”. Ta osutas sellele, et ta oli algusest peale just kiriku ühtsusele ja lahkkelide lõpetamisele tähelepanu pööranud. Tänu tema tegevusele toodi kirikusse tagasi nn. protestantlikud kogudused ja lõpetati mitmed tülid Pärnu praostkonnas. Tudulinna oli tüli kestnud 15 aastat, seal seisid üksteise vastu kaks leeri ja ainult aeg ning rahulik suhtumine võis sealset tüli lahendada, oli ta veendunud. Rahamägi tegi ka etteheite praost Jalajasele, kes oli põhimääruste vastaselt lubanud õp. Kuljusel Tudulinna jutlustada, mistõttu juba vaibumisel olnud tülid uut hoogu said. Ka Väike-Maarja koguduse tülid ulatusid ajajärku, kui Rahamägi polnud veel piiskop, saades alguse sellest, et omaaegne köster sunniti ametist lahkuma. Kui õp. Viks saadeti sisekaitsevõimude korraldusel Rõugest välja, siis oli ta Viksile andnud loa asuda Väike-Maarjasse ja õp. Hiimetsale Rõugesse. Kui viimasel tekkisid seal raskused, pöördus ta Väike-Maarjasse oma endisele kohale tagasi. Järgnenud segadused Väike-Maarjas olid tekkinud õp. Viksi ja mõne tema pooldaja lubamatu kihutustöö tagajärjel, viimased olid tõstatanud teise pihtkonna loomise küsimuse. Seda küsimust ei saanud piiskop oma võimuga lahendada, vaid see anti vastavatele kirikuorganitele, kes asusid eitavale seisukohale. Seevastu Viljandi tülidest ei olnud ta eriti teadlik. Õpetaja Lattik oli soovinud abiõpetaja Seesemannist vabaneda, kuna ta „on ikka püüdnud mõne aja möödudes oma abiõpetajatest lahti saada”. Piiskopi määratud asjaajaja ajutise kohusetäitjaga (kelle ülesandeks oli ametliku dokumentatsiooni korrashoid) olid Lattik ja koguduse nõukogu kolm aastat rahul ning alles hiljem oli Lattik asunud tema suhtes eitavale seisukohale. Vastseliina õpetaja Ermitsa peale oli tõesti tulnud kaebusi, nagu tarvitaks ta liialt alkoholi, oleks riikas ja nagu ei sünniks jumalateenistused ning talitused korrapäraselt. Piiskop laskis neid asju uurida, toimetades isegi erakorralise visitatsiooni. Mitmed kaebused ei pidanud paika, kuid ühe osa

¹⁰⁸⁵ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 51–52p, Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

¹⁰⁸⁶ Rahamägi 1939, lk. 7.

suhtes oli ta andnud vastavalt põhimäärustele kohtuliku käigu. Rahamägi avaldas ka imestust, et Võru praost Heinam polnud Ermitsat kordagi karistanud või korralt kutsunud. Mis Alfred Leppa puutub, siis oli ta Rahamäe väitel vabastatud kiriku teenistusest juba konsistooriumi otsusega 2. maist 1935. Lepp oli praost Kubu loal jätkanud jutlustamist Tallinna Rootsi-Mihkli kirikus, mistõttu andis piiskop ta sõnakuulmatuse pärast kohtu alla. Kohus karistas Leppa ametipidamise õiguste äravõtmisega kuueks kuuks. Lepp ei allunud konsistooriumile ka tegevuse ajal Kristlaste Oma-Abis. Vaimulikust seisusest teda välja heita ei saanud, kuna ta ei seisnud enam kiriku teenistuses. Sellest kaasusest lähtuvalt oli piiskop algatanud küsimuse, kuidas siduda konsistooriumiga neid vaimulikke, kes ei seisa kiriku teenistuses ja kuidas neilt oleks võimalik vaimulikkude seisust ära võtta.¹⁰⁸⁷

Kolmandaks selgitas Rahamägi ülekuulamisel oma abielu lahutamise küsimust, mida opositsioon oli pidanud usalduse kaotamise peamiseks põhjuseks. Ta väljendas arusaamatust, miks mõned praostid asja teisiti käsitlevad. Lattik oli nii ajalehtedes kui kirikukogul seletanud, et temasse piiskopi abielulahutuse asjad ei puutu. Jalajas oli pidanud protestantismi küsimust kõige tähtsamaks. „Küll on minule arusaadav, et minu abielu lahutamise küsimus on teatud häiret sünnitanud kiriku orthodoxilistes ringides,” seletas Rahamägi, „peamiselt seal, kus seda rahutust on püütud tekitada.” Ta jätkas:

Mis puutub asja sisusse, siis ei ole mina oma abielu lahutamist soovinud, põhjendan ega algatanud, vaid seda on pidanud tarviliseks minu abikaasa oma ilmavaate alusel ja usulistel kaalutlustel. Viimast asjaolu võib tõendada minu abikaasa ise. Uuesti abiellumise kavatsus ei olnud sugugi põhjuseks minu praeguse abielu lahutamiseks. Minul on küll olnud kõnelust mõnede praostidega eraviisil uue kodu asutamisest, kui minu abikaasa poolt algatatud abielulahutus oleks teostamisele läinud. Mina olen ka oma sõpradele teatanud, et ma lahkun piiskopi ametist, kui minu abielulahutus teostub vastastikkuse kokkuleppe alusel. Küsimuse puhul, mis ma iseenesele ette seadsin, kas asutada uus kodu, või jääda oma ametisse, otsustasin ma viimase kasuks.¹⁰⁸⁸

Rahamägi oli veendunud, et see küsimus oleks ammu vaibunud, kui mõned praostid poleks talle arusaamatul põhjusel esitanud hiljem valitsusele nõudmise, et piiskop ametist lahkaks, põhjendades seda ikka abielulahutuse küsimusega. Piiskopi teada ei olnud kirikus „tõsist ärevuse seisukorda”, peale mõne praosti ja ühe ringi ametivendade juures, mis oli tekitatud valeteadete ja „asja tõeliku olukorra mitte õiglaselt valgustamise läbi”. Vaatamata ajaleheartiklitele ei olnud piiskopil veel kusagil kogudustes esinemisel raskusi tekkinud, pigemini vastupidi – teda oli igal pool rõõmuga vastu võetud ja toetust avaldatud. Isegi pietistlikud ringid nagu Jeesuse sõprade ühingud ja vennastekogudused olid talle täielikku poolehoidu ja tunnustust avaldanud.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁷ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 52p–55, Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

¹⁰⁸⁸ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 55p, Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

¹⁰⁸⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 56–57, Rahamägi ülekuulamisel 12.9.1939.

Järgmisel päeval saatis Rahamägi oma seisukohtade selgituseks ja kinnituseks siseministri abile A. Tuulsele tervelt 55 nimetust raamatuid, kirju ja dokumente. Nende seas olid tema juubeliteos, mitmesugused kirjad ja nende ära-kirjad, peamiselt koguduseliikmetelt, ametivendadelt ja köstritelt, ning koguduste (näiteks Pühalepa, Paistu, Väike-Maarja ja Emmaste) juhatustelt saabunud toetusavaldused piiskopile.¹⁰⁹⁰

12. septembril, s.o. samal päeval, kui piiskop siseministeeriumis olukorda kirikus ja enda isiku ümber puhkenud asju selgitas, tuli Tallinna Kaubandus-Tööstuskoja saali kokku 63 vaimulikku. (Ajakirjanduses märgiti, et EELK-s oli tollal kokku 220 või 227 kirikuõpetajat, seega oli kohale tulnud ligikaudu 28–29% tegevpastoritest.) Tegemist ei olnud avaliku, vaid eraviisilise koosolekuga, kuhu võõraid ei lubatud; kutsed olid edasi antud suusõnal. Piiskop ja konsistorium olid asjast siiski eelnevalt teada saanud. „Rahvalehe” teatel avas koosoleku H. Kubu, avapalve pidas J. Varik. „Tulime, et erateel nõu pidada raskeima üle, mis iial on olnud lahendada Eesti ev.-lut. kirikul,” ütles Varik. „Meie seisame otsustava küsimuse ees: kas kirik jääb – või läheb.” Paludes koosolekule õnnistust, hüüdis ta Jumala poole: „Sa näed, et kavalust pole meie sees!”

Seejärel võttis sõna Kubu, kes kirjeldas kujunenud olukorda. Praost Jalajas selgitas omakorda, mis asjaoludel ta oli piiskopiga ära leppinud: mitte et ta oma põhimõttest oleks loobunud, vaid armastusest kiriku vastu. Järgnevates sõnavõttudes leidsid mõned, et see kokkutulek on ebaloomulik, see olevat kui uppuja liigutus, kus pole enam selget, kaalutud mõtet. Arumäe vastas sellele, et peaasi on ühte hoida. Kuid piiskopi ümber tekkinud olukorra kõrval võeti kõneaineks ka viimaste aastate ametlik kirikupoliitiline suund. Paide Saksa koguduse õpetaja G. Normann leidis: „Meie kirikus puhuvad uued tuuled, ja need tuuled on meie kiriku viinud madalikule.” Praost A. Kapp esitas omakorda nõudmise põhimääruste muutmiseks, tema hinnangul ei olnud need kirikule sobivad.¹⁰⁹¹

Nende sõnavõttude ja ettepanekute alusel koostasid Laiuse õpetaja Järve ja Arumäe deklaratsiooni, millele kirjutas alla 58 vaimulikku.¹⁰⁹² („Päevalehe” teatel olid ülejäänud viis õpetajat teistega solidaarsed, kuid lubasid koostada oma deklaratsiooni.¹⁰⁹³) Deklaratsiooni lugedes ilmneb, et süüdistuste osas oli jäädud endisele positsioonile ja korrati mantrana juba seda, mida varemgi. Piiskopile heideti taas kord ette abielulahutuse kavatsust ja sidemete loomist teise naisega, niisamuti õp. Lepa moraaliveiduseid tegusid, mida piiskop polnud takistanud. Kirikukogu otsust nimetati „umbusalduse avalduseks Jumala Sõna tunnustajatele”. Nenditi, et nüüd on piiskop Rahamägi, „toetudes kirikukogu

¹⁰⁹⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 64–65, Rahamägi Tuulsele 13.9.1939.

¹⁰⁹¹ *Rahvaleht* nr. 214, 12.9.1939, lk. 8 („Piiskopivastased kirikuõpetajad kogunesid Tallinna”) ja nr. 215, 13.9.1939, lk. 3 („58 pastorit nõuab piiskopi lahkumist”).

¹⁰⁹² Arumäe 2005, lk. 275; avalduse tekst sealsamas, lk. 276–277. Masinakirjas eksemplar koos allkirjadega sisaldub Rahamäe toimikus, ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 59–59p.

¹⁰⁹³ *Päevaleht* nr. 248, 13.9.1939, lk. 1 („58 kirikuõpetaja deklaratsioon siseministrile”). Artikkel sisaldab nii pastorite deklaratsiooni kui resolutsiooni.

seadusvastasele usaldusavaldusele”, asunud nende praostide ja õpetajate tagakiusamisele, kes pühakirja ja südametunnistuse põhjal ei ole tema samme õigeaks pidanud. Avaldusele allakirjutanud pidasid piiskopi lahkumist tarviliseks.

Kes olid need 58 vaimulikku? Esitagem siinkohal nende nimed allakirjutamise järjekorras: Hans Kubu (Tallinna Jaani), Jaak Varik (Jõhvi), August Arumäe (Pärnu), Roderich Bidder (Tallinna Peeteli), Juhan Truu (Mihkli), Jaan Muru (Kursi), Aksel Vooremaa (Tartu Maarja), Waldemar Thomson (Pärnu Saksa), Albert Soosaar (Tallinna Sisemisjoni Selts), Arnold Janno (Kihelkonna), Gerhard Normann (Paide Saksa), Jaan Gnadenteich (Tapa), August Ein (Võnnu), Carl Helmut Intelmann (Varbla), Bruno Hörschermann (Lüganuse), Hermann Hansson (?) (Saksa Toomkogudus; allikas esineb nimekuju A. Hansson), Martin Nurm (Haljala), Martin Torrim (Saarde), Gotthard Hörschermann (Nõmme Saksa), Jakob Jalajas (Narva Aleksandri), Leo Treumann (Vaivara), Peter Paulsen (Piirsalu), Joosep Liiv (Rapla), Walter von Holst (Rakvere Saksa), Johan Reidak (Tori), Hellmut Thomson (Hageri), Rudolf Sauerbrei (Tallinna Kopli), Samuel Lind (Martna), Kurt Kentman (Kuusalu), Mihkel Ostrov (Sangaste), Richard Jõgis (Kose), Richard Koolmeister (Tallinna Peetruse), Aleksander Jürgenson (Suure-Jaani), Elmar Petersoo (Jõelähtme), Oskar Frey (Põltsamaa), Karl Kiisk (Karula), Alfred Tooming (Harju-Jaani), Philip Aleksander Tammaru (Pärnu-Jaagupi), Eduard Uibo (Käru), Arnold Graf (Võru), Hellmut Frey (Saksa praostkond), Samuel Eberhardt (Kunda), Bernhard Zur-Mühlen (Saksa praostkond), Peet Nõmmik (Türi), Bruno Hasselblatt (Tallinna Jaani), Elmar Pähn (Urvaste), Karl Tiit (Noorsootöö Keskus), Jaan Varik (Rakvere), Kurt Schultz (Põide), Jaan Kiivit (Viru-Jaagupi), Robert Walter (Tallinna Niguliste), Juhan Eduard Sõmer (Mõisaküla), Martin Heinam (Kanepi), Albert Vatter (Rannu), Elmar Kikas (Türi), Ernst Lootsmaa (Rõngu), Otto Etzold (Harju-Madise) ja Jaan Järve (Laiuse).¹⁰⁹⁴

Arumäe teatel viis Kubu aga siseministrile resolutsiooni, kus oli kirjas, et piiskopi ja kirikuvalitsuse otsuseid ei peeta enam siduvaks ning et Kubu, Arumäe ja Varik on volitatud edasise suhtes kõiki vajalikke samme astuma.¹⁰⁹⁵ Muide, Arumäe kirjeldab oma mälestustes värvikalt, kuidas pärast Tallinnast tagasiõudmist tuli Sindi õpetaja Emil-Alfred Paigaline vastavalt konsistooriumi otsusele tema ametit üle võtma. Helistati ajalehest „Uus Eesti”. Arumäe teatas, et praosti ametit ta üle ei anna – kui on sõda, siis olgu sõda. Järgmisel päeval ilmuski sellekohane artikkel, loomulikult ajakirjanduslike liialdustega. Sellepeale helistas Arumäele sotsiaalminister Kask, kellele tulnud selgitada, et ajaleht on veidi üle pakkunud. Arumäel oli telefoni teel sõnavahetus ka esimese pihtkonna õpetaja Nuudiga, kes heitis talle ette, et praost oli julgenud „oma käe tõsta Jehoova võitnud mehe vastu”.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹⁴ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 60–61. Vt. ka *Päevaleht* nr. 248, 13.9.1939, lk. 1.

¹⁰⁹⁵ Arumäe 2005, lk. 277.

¹⁰⁹⁶ *Ibid.*, lk. 278.

14. septembril ilmus „Päevalehes” intervjuu Kubu ja Arumäega. Mõlemad kinnitasid, et nad ei kavatse alluda tagandamisotsusele. Kubu leidis, et temal on samasugune õigus kirikus jutlustada nagu apostlitel, kes aeti templist välja, kuid kes tulid siiski tagasi. „Meie seisukoht on ühine: meie alistume piiskopi otsusele vaid siis, kui meid selleks sunnitakse võimuga,” kuulutas Kubu. Ta vihjas ka välise (s.t. riigivõimu) sekkumise ja hooldaja määramise võimalusele, leides samas, et kirik peab jääma vaba rahvakiriku alusele, kus kogudustel oleks samuti kiriku elus kindel sõna kaasa rääkida. Kubu vahendas ka õpetajate koosoleku ühise seisukoha, et kehtivad põhimäärused tuleb võtta revideerimisele ja seda peamiselt piiskopile antud „piiramatu võimu suhtes”. Niisamuti teatas Arumäe, et piiskopi otsus ei ole talle siduv, pealegi ei olnud piiskop oma otsust motiveerinud. Ta väitis, et tal on Pärnu praostkonna sinodi usaldus, teda oli kaks korda praostiks valitud. Konsistorium oli seevastu „Päevalehele” viidanud, et KUS § 25 alusel võivad nad põhimäärustega kooskõlas tehtud otsuste täitmist nõuda siseministri kaudu, s.t. „politseilikus korras”, nagu ajaleht märkis. Muide, samal leheküljel oli trükitud lugejakiri „Kas seadus ja kord käib ka pastorite kohta?”, mille autor (keegi „Riigikodanik”) avaldas põhimääruste paragrahvidest järke ajades nõrdimust opositsiooniliste vaimulike allumatuse ja omavoli üle (ta juhtis tähelepanu ka sellele, et 58 pastorit tervelt 22 olid sakslased).¹⁰⁹⁷

Vastasrinda kuuluvate praostide läbikäimisest valitsusasutuste ja ametiisikutega nähtub, et 1939. aasta hilissuveks oli riigivõim või vähemalt olid valitsuse võtmefiguurid peaminister Eenpalu ja siseminister Veermaa skandaalidest ümbritsetud piiskopi maha kandnud ning asunud kindlalt opositsiooni poolele. Võib arvata, et valitsuse lõpliku hoiaku kujunemist mõjutas ka riigi üldine keeruline poliitiline olukord. Meeleolud olid niigi ärevad ja mingit kirikukriisi piiskopi eraeluliste probleemide tõttu polnud riigivõimule küll vaja. 1. septembril tungis Saksamaa kallale Poolale ning paar päeva hiljem kuulutasid liitlasriigid omakorda Saksamaale sõja. 23. augustil olid aga Saksamaa ja Nõukogude Liit sõlminud nn. Molotov-Ribbentropi pakti, mille salajase lisaprotokolliga jagati Ida-Euroopa. Info, et Balti riigid on jäänud Nõukogude Liidu huvisfääri, jõudis ka Eesti Vabariigi juhtkonnani.¹⁰⁹⁸

Siseminister Veermaa kavandas piiskopi tagandamist ilmselt juba enne 31. augusti kirikukogu istungit ning andis opositsionääridele lahkesti nõu, kuidas piiskopivastast tegevust organiseerida. Opositsiooni jaoks kõige raske- mal hetkel – kui nende juhid olid kirikuvalitsuse otsusega tagandatud – astus riigivõim otsustava sammu. 14. septembril esitas siseminister Vabariigi Valitsusele 5-leheküljelise masinakirjas ülevaate luteri kirikus valitseva olukorra kohta, millele olid lisatud juurdlust kajastavad dokumendid.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁷ *Päevaleht* nr. 249, 14.9.1939, lk. 2 („Tagandatud praostid ei lahku”).

¹⁰⁹⁸ Küsimuse kohta, mida Balti riikide valitsused teadsid MRP lisaprotokollist 1939. aasta augusti lõpus ja septembri alguses, vt. Ilmjärv 2004, lk. 573–589.

¹⁰⁹⁹ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 68–72, siseminister valitsusele 14.9.1939.

Pakub huvi, kuidas siseminister asja esitas. Tema ettekanne kõlas nii, nagu oleks selle koostanud piiskop Rahamäe vastasleer. Tegelikult tugineski Veermaa siseministeeriumis toimetatud juurdlluse käigus üle kuulatud praostide ütlustele, ignoreerides täielikult Masingu ja Rahamäe tunnistusi. Kohe algusest peale näidatakse kirikut lahkkelidest ja tülidest kantuna ning rõhutatakse ette-
tulnud korrarikkumisi. Esiteks räägitakse üksikute koguduste siseelus tekkinud pingetest, millest mõned on kestnud juba pikemat aega, „kusjuures mitmes kohas on tulnud ette raskelt korda rikkuvaid tegusid, mida on pidanud riigivõim lahendada”. Siseminister nentis, et lahendamata kirikutülid on tekitanud korra-
rikkumisi, näiteks ühes koguduses olid politseivõimud jooksva aasta kestel toimetanud 13 juurdllust. Raskemakujuline kriis EELK-s algas siseministri arvates 1937. aasta alguses, kui seoses ühenduse Kristlaste Oma-Abi sulge-
misega sai teatavaks, „millise kõlvatu ja kõlblusvastase eluviisiga isikud on tegutsemas kiriku vaimulikus ametis, ning selgus, et asjaomased kirikuorganid ei astu nende kõrvaldamiseks mingeid samme”. Lahkkelid laienesid veelgi, kui sai teatavaks kiriku kõrgeima vaimuliku juhi abielulahutuse kavatsus. Piiskop oli küll oma avalduse kohtust tagasi võtnud, kuid see ei likvideerinud sügavalt juurdunud probleeme. Hiljem oli piiskop lubanud kiriku rahu pärast oma kohalt lahkuda, kuid ei teinud seda. Vastuolud jäid püsima, asjadel lasti areneda ja konfliktidel süveneda.

Edasi kirjeldas siseminister sündmuste käiku, mis järgnes kaheksa praosti 25. juuli kirjale. Ta märkis muuhulgas, et kriisi sügavust ja ulatust näitasid ka üle maa peetud koguduste koosolekuid, kus võeti vastu otsuseid kas piiskopi ja kirikuvalitsuse poolt või vastu. „Kiriku organisatsioonis puudub igasugune autoriteedi ja alluvusvahekordade tunnustamine,” nentis ta. Mis sellest pidi järelduma? Veermaa väitel ei suuda kirik, kelle juhtide hulgas sallitakse kõlvatu eluviisiga isikuid ja kelle juhtkonnas on tekkinud rasked lahkkelid, riidud ja tülid, täita oma põhikirjalisi ülesandeid. Kiriku juhtivate organite sellises seisukorras asumine toob kaasa tõsise ohu mitte ainult usuvalu arenemisele, vaid „halvab ja kahjustab kiriku kõrgete eesmärkide teostamist rahva kõlbluste, hariduslike ja kasvatustlike tarviduste rahuldamisel”. Siseminister oli veendunud, et „sellest tekivad lahkkelid ja rahutus laiades hulkades, mis ohustab avalikku korda ja rahu.” Kiriku juhtivate organite tegevusetuse tagajärjel „on võinud tekkida, süveneda ja laiaulatuslikku levikut omada korratud kirikuelus. See on põhjus-
tanud rahutust kirikurahva keskel ja annud tõuget avaliku korra ja rahu rikkumistele. Tekkinud olukorda ei ole kiriku praegused juhtivad organid suute-
lised lahendada, mida on näidanud nende senine tegevus.” Ministri maalitud pilt luteri kiriku väljapääsmatust olukorrast pidi viima ühesele järeldusele: „Seepärast peab valitsusvõim talle seadusega pandud kohustusi täitma ja astuma samme kirikus korravastase olukorra kaotamiseks ja kiriku- ning usuvalu korralikku arenemist kindlustava korra maksma panemiseks.” Kõike seda arves-
tades tegi siseminister Veermaa valitsusele ettepaneku kirikute ja usuühingute

seaduse § 20 alusel seisma panna piiskopi, konsistooriumi ja kirikukogu tegevus ning määrata hooldaja.¹¹⁰⁰

Siseministri muret kiriku olukorra, rahutuste ja alluvusvahekordade eiramise pärast võiks isegi tõsiselt võtta, kui võimud poleks samal ajal selgelt ühe poolega kokku mänginud ja neid vastupanule õhutanud. Nagu öeldud, andis Veermaa ise opositsioonile nõu ning nendega kooskõlastatult oli kavandatud kiriku juhtkonna kõrvaldamine ja Variku esitamine kiriku hooldajaks. Ministri ettekandes sisalduvad korduvad viited kirikukriisi sügavusele ja ulatuslikkusele, mida ei saa kahtlemata eitada, ning väited, nagu kujutas see ohtu avalikule korrale, pidid vaid õigustama riigivõimu sekkumist. Ettekandest jääb mulje, et luteri kirik oli jõudnud kõlbelise laostumise ja sisemise lagunemise lõppfaasi ning ainult ettenägeliku valitsuse hool ja abi võis veel kiriku päästa. Mitte just väga siirana ei paista selles valguses siseministri mure selle üle, et kirikus puudus igasugune autoriteedi ja alluvusvahekordade tunnustamine. Loomulikult ei tule kõrvale jätta opositsiooniliste praostide ja nende mõttekaaslaste siirast nõrdimust ja äratundmist, et kiriku juhtkonnas ja juhtimises peab midagi muutuma, kuid kas polnud võimud vastasrinnaga läbi käies allumatusele ka ise kaasa aidanud? Peaminister Eenpalu avalik kõne „rasputiniaadist” ja siseministri hoiak, ilmselt muudki vihjed ja eraviisilised kõnelused, mida pole dokumenteeritud, kuid mis selgesti mõista andsid, millisesse suunda võimude otsused langevad, mõjusid opositsioonile igal juhul julgustavalt ning õhutasid kirikuvalitsuse käike trotsima.

Lähtudes siseministri ettekandest ning tuginedes 1934. aasta kirikute ja usuühingute seadusele, peatas valitsus EELK piiskopi, konsistooriumi ja kirikukogu tegevuse. Sündinud otsus nägi välja nii:

Kirikute ja usuühingute seaduse (SK VI 1938, 3,1) § 20 alusel panna seisma Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku piiskopi, konsistooriumi ja kirikukogu tegevus ning määrata hooldajaks Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku õpetaja Jaak Varik, arvates 14. septembrist 1939 kell 20.

Peaminister K. Eenpalu. Siseminister Rich. Veermaa. Riigisekretär K. Terras.¹¹⁰¹

Veel samal päeval kutsus siseminister Veermaa nii piiskop Rahamäe kui abipresident Masingu oma ametiruumidesse Toompeal ja tegi neile valitsuse otsuse teatavaks. Rahamäe sõnul ei antud neile otsuse kohta mingeid põhjendusi või selgitusi, küll aga palus minister, et nad annaksid järgmisel päeval üle asjaajamise ning piiskopi ametiristi ja insiigniad.¹¹⁰²

Järgmisel hommikul kell 11 ilmuski siseministri abi A. Tuulse koos üldosakonna direktor E. Kübarsepa ja hooldajaks määratud Varikuga konsistooriumisse võimu üle võtma. Seal olid kohal Rahamägi ja Masing. Valitsuse otsuse

¹¹⁰⁰ ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 71–72, siseminister valitsusele 14.9.1939.

¹¹⁰¹ RT nr. 80, 1939, art. 634. Vt. ka EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 283, valitsuse otsuse ärakiri.

¹¹⁰² ERA, f. 989, n. 1, s. 2709, leht 1, Rahamäe kiri õiguskantslerile 3.10.1939.

teatavaks tegemise järel koostati asjaajamise üleandmise kohta akt, millele asjaosalised alla kirjutasid. Pärast seda lahkusid üleandmise juures viibinud ametisikud ning Varik võis asuda oma ülesannete täitmisele. Juba järgmisel päeval tühistas ta kolme opositsioonilise praosti – Kubu, Arumäe ja Heinami – tagandamise otsuse.¹¹⁰³

Võimupööre kirikus kajastus otsekohe ka kirikulehe suunitluses. Peatoimetaja Jakob Aunver oli sunnitud lahkuma ametist, mille ta viie aasta eest oli just nimelt Varikult pärast piiskopivalimisi üle võtnud. Kui 14. septembri kirikuleht toob veel ära konsistooriumi otsuse kolme praosti tagandamise kohta, siis järgmise, 21. septembri lehenumbri päismiku all nimetatakse uue peatoimetajana juba Albert Soosaart ja esileheküljel on trükitud kiriku hooldaja J. Variku foto ning tema artikkel „Mis meie peame tegema?” Selles nentis Varik, et EELK on mitme raske kriisi läbi väga alandatud. „Meie kõik oleme süüdi,” jätkas ta pihimeeleolus. „Meie kõik, aga kõige enam oleme meie, koguduste juhid süüdi. Ja meile tehakse raskeid etteheiteid.” Edasi rääkis Varik meelesparanduse ja usu teest ning kuulekusest Kristusele. „Selles usus olen ma väga raske südamega Eesti Ev. Lut. Usu Kiriku hooldaja ameti enda peale võtnud,” ütles ta viimaks. „Ma püüan seda ametit pidada kuulekuses Issanda vastu. Ma palun kõiki, kes oma südamed palves Issanda poole ülendavad, südamest eestpalvet teha meie kiriku ja hooldaja eest...”¹¹⁰⁴ Järgnevatel lehekülgedel loetles Varik kolm tähtsamat ülesannet, mida ta hooldajana nii enda kui terve kiriku ees nägi seisvat – esiteks Jumala sõna kuulutamise pühakirja alusel ja tõsine tahe kristlikult elada, teiseks ettepanekute tegemine riigivalitsusele põhimääruste kohendamiseks ja kolmandaks tülide lahendamine. Esimene ülesanne kehtis Variku sõnul õpetajate kohta, kellega hooldajal oli küll raskem kontakti hoida kui praostidega, kuid keda ta sellegi poolest soovis üldiseks nõupidamiseks kokku kutsuda; niisamuti pidas ta oluliseks sidemete loomist koguduste nõukogudega. Teise punkti all pidas Varik vajalikuks võimu tasakaalustamist kirikus ja koguduste õiguste laiendamist. See nõue oli olnud ka üks tema hooldajaks hakkamise tingimusi:

Mis hooldamise küsimusse endasse puutub, siis ei ole siin koht seda küsimust põhimõtteliselt arutada. Muidugi on kiriku võtmine hooldamisele riigi poolt riigi segamine kiriku ellu. Kui aga kaks asja tagatud on, nagu mulle seda isiklikul läbirääkimisel on kinnitatud ja siseministri poolt avalikult deklareeritud, nimelt et Jumala sõna kuulutamine vastavalt kiriku alustele võib sündida ja peab sündima, ning et riik kirikut ei taha teha oma käsilaseks, vaid valmis on kiriku, eriti koguduse õigusi laiendada – kui need kaks asja tagatud on, siis võib hooldamine osutada abinõuks, mis aitab kiriku välja viia ummikust.¹¹⁰⁵

Niisiis oli opositsioon valitsuselt välja kaubelnud loobumise senisest kiriku poliitilisest kursist, milles nähti ummikusse jõudmise peamist põhjust. Kolman-

¹¹⁰³ EK nr. 38, 1939, lk. 3.

¹¹⁰⁴ EK nr. 38, 1939, lk. 1.

¹¹⁰⁵ *Ibid.*, lk. 3.

dat ülesannet ehk tülide lahendamist hindas Varik raskeimaks, kuid lubas sellega kohe tegelema hakata. Ta pidas tähtsaks, et uue piiskopi valimine võiks toimuda rahulikus õhkkonnas – küllalt kiiresti, kuid mitte üleöö, sest inimeste meeled peavad enne rahunema ja peab tekkima vastastikune usaldus.

14. septembril ajalehele „Uus Eesti” antud intervjuus ütles siseminister Veermaa otse välja, et senist kurssi tuleb korrigeerida. „Pealegi tuleb reguleerida normaalsusele ja tegelikule vajadusele vastavalt piiskopile üleliia koondatud võimu,” tähendas ta. Põhimääruste küsimuses oli Veermaa seisukoht, et „tegelik elu on näidanud, et mõningates asjades on liiale mindud, mis kogudustes ja kirikurahvas on tekitanud põhjendatud nurinat.” Sellest tulenevalt leidis ta: „Meie kirik peab olema rahvakirik ja seepärast peame kiriku rahvale ligemale viima.”¹¹⁰⁶

Juba ülalosundatud kirikulehe numbris on ära toodud siseministri selgitus valitsuse otsuse motiivide kohta. Ministri sõnul oli valitsuse üksmeelne otsus, et senine kiriku kriis ei võinud enam süveneda ega kauem kesta, kuna see oleks olnud kirikule hukatuseks, tungides juhtkonnast ka kogudustesse. „Vabariigi Valitsus usub, et õpetaja J. Varik kui vanem kirikutegelane suudab kiriku segadustest välja viia ja luua kirikuelus jälle normaalolukorra,” ütles Veermaa. „Pean rõhutama, et eriti praegusel ajal, kui rasked sündmused mujal maailmas meie meeli häirivad ja teevad südamed rahutuks, peaks kirik olema selleks paigaks, kus inimene leiaks rahu ja troosti oma südamele. Seepärast on eriti võõrastav, kui kirik on lõhutud ja kui tekkinud tülid veelgi võivad süveneda. On selge, et see on meie riigile ja avalikule korrale ohtlik, pealegi kus Eesti Ev. Lut. Usu Kirikus on organiseeritud ligi 900.000 kodanikku.”

Samas lükkas Veermaa kategooriliselt tagasi mõtte, nagu tahaks riik võtta kiriku oma täieliku kontrolli alla, öeldes, et valitsusele ei teinud rõõmu kirikuorganite tegevuse seismapanek ja hoolduse alla võtmine, vaid seda tehti olukorra sunnil. Valitsus ei saanud pealt vaadata, kui kirik oleks läinud lagunemise teed, kuid tal polnud seejuures mingit tahet sekkuda ei EELK ega teiste kirikute usulise õpetuse, Jumala teenimise ja sõna kuulutamise asjadesse. „Kuuldused, nagu püütaks siin mingisuguse riigikiriku või riigipiiskopi rajamisele, on täiesti alusetud. [...] Hooldaja instituut on mõeldud lühiajalisena üleminekujärgus. Kui kirikus on aset leidnud rahunemine ja kui Eesti Ev. Luteri Usu Kiriku põhimäärustes on läbi viidud mõned muudatused, siis võib Eesti Ev. Luteri Usu Kiriku pere peatselt seista uue piiskopi ja uute organite valimise juures ning seejärel rahus edasi töötada.” Edasi teatas siseminister üsna käskivas toonis, et kiriku tervenemise ja rahunemise huvides tuleb kõigil kirikuõpetajatel ning juhtivatel tegelastel „jätta igasuguste seisukohtade arutamine ja otsustamine senise kriisi aluste poolt või vastu.” Ta nimetas ka vajadust muuta põhimääruste neid osasid, mis on liigselt kitsendanud koguduste õigusi, eriti oma õpetaja, nõukogu ja teiste organite valimisel, samuti piiskopi valimise korda.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁶ *Uus Eesti*, nr. 236, 15.9.1939 („Kirik ei tohi minna lagunemise teed”).

¹¹⁰⁷ *EK* nr. 38, 1939, lk. 3.

6.4. Kirik hooldamise all

Kuid tulgem veel korraks valitsuse 14. septembri otsuse juurde tagasi. Nagu märgitud, tehti see KUS § 20 alusel, mis sätestas: „Kirikute ja nende koguduste ning usuühingute liitude organite tegevus võidakse panna seisma, kui see omab riigi ja avaliku korra vastase iseloomu.” Küsigem, milles siis ikkagi väljendus piiskop Rahamäe, konsistooriumi ja kirikukogu tegevuse riigi- või avaliku korra vastane iseloom? Kirikujuhi abielukriisist ajendatud kirikupoliitilised vastuolud ja intriigid ei võinud ju kuidagi tõsiselt ohustada ei avalikku korda ega riigivõimu, kui muidu üldiselt ärev ja närviline ühiskondlik-poliitiline õhustik 1939. aasta hilissuvel ja sügisel kõrvale jätta. Tülisid üksikutes kogudustes oli iseisvusajal ikka ette tulnud, ka selliseid, kus tüli klaarimiseks võimude poole pöörduti. Kui niisuguseid üksikjuhtumeid käsitleda ohuna avalikule korrale terves riigis, siis võinuks valitsus igal suvalisel ajahetkel peatada ükskõik kelle volitused kirikujuhina. Pealegi oli Rahamäe näol tegemist endise Riigikogu ja valitsuse liikmega ning kirikutegelasega, kes oli lojaalse kodanikuna alati oluliseks pidanud kiriku ja riigi koostööd terve ühiskonna hüvanguks.

Siseminister Veermaa ülal osundatud selgitusest nähtub, et valitsus tahtis ära hoida rahutute meeleolude ja pingete suuremaks paisumist institutsioonis, mis ühendas valdavalt osa riigi kodanikest, nähes selles ohtu riigile ja avalikule korrale. See eesmärk oli iseendast kiiduväärne, kuid paraku ei olnud valitsuse teguviis kooskõlas seaduse mõttega, kuna kiriku juhtimisorganite tegevuses puudus riigi ja avaliku korra vastane iseloom. Võimaliku tuginemise sellele paragrahvile oli kirikukogu ees välja naernud ka riigikohtunik Saarmann. Vastupidist väita oleks absurdne, kuigi siseminister oli sobivat õiguslikku ettekäänat otsides seda teinud. Demokraatlikus õigusriigis oleks antud asjaoludel olnud päris keeruline seda sätet kasutada. Autoritaarse režiimi tingimustes see muidugi nii ei olnud.

Nii või teisiti, valitsuse 14. septembri otsusega polnud piiskop veel ametist tagandatud, tema tegevus oli ainult peatatud. Piiskopi ametist tagandamist kiriku hooldamise alla võtmise läbi ei näinud ette ka valitsuse kinnitatud põhimäärused. Seetõttu tuli põhimäärusi kiiresti täiendada *ad hoc* normiga, mille kohaselt loetakse piiskop ametist lahkunuks, kui „Kirikute ja usuühingute seaduse alusel piiskopi tegevus on pandud seisma ja on määratud hooldaja” (§ 35’ p. 5). Lisati peatükk 15’ „Hooldusnõukogu”, millega anti hooldajale tema äranägemisel õigus kutsuda „nõuandva asutisena” ellu 6-liikmeline hooldusnõukogu. Mitte ainult piiskopi ja kirikuvalitsuse, vaid samaaegselt ka kirikukogu ülesandeid täitva hooldaja Variku – kelle isikus oli esmakordselt EELK ajaloos ühendatud kiriku kõrgeim vaimulik, seadusandlik ja täidesaatev võim – ettepanekul kinnitas valitsus 30. septembril kõnealuse muudatuse, vaid kaks päeva pärast seda, kui Varik oli muutmisotsuse allkirjastanud.¹¹⁰⁸ Rahamägi loeti ametist lahkunuks alates 6. oktoobrist.

¹¹⁰⁸ RT nr. 87, 1939, art. 674.

9. oktoobril saatis Varik Rahamäele sellekohase kirja, milles oli öeldud:

Silmas pidades Vabariigi Valitsuse otsust 14. septembrist 1939 (RT 1939, 80, 634), millega Teie kui Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku piiskopi tegevus sai seisma pandud ning Kirikule määratud hooldaja, ja Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku põhimääruste § 35 1/ p. 5, mis astunud jõusse avaldamisega Riigi teatajas 6. oktoobril 1939 (RT 1939, 87, 674), teatan Teile, et Teid tuleb 6. oktoobril 1939 lugeda lahkunuks Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku piiskopi ametist.¹¹⁰⁹

Rahamägi ei kavatsenud kujunenud olukorraga niisama lihtsalt leppida. 11. oktoobril saatis ta omakorda Varikule pika kirja, milles ei tunnustanud enda tagandamist piiskopi ametikohalt. „Mina ei hakka siin arutama, kas minu arvates kiriku ja nende organite tegevus minu tegevuse läbi piiskopina või minu ajal on omanud „riigi ja avaliku korra vastase iseloomu”, et kirikut hooldamise alla on võetud,” kirjutab ta. „Vabariigi Valitsus on seda otsustanud teha siseministri R. Veermäe ettepanekul ja selle otsuse kohta ei ole minul praegu võimalusi midagi selgitada, kuna mulle keelati kirjutamine ajalehtedes...” (Hiljem Rahamägi ajakirjandusse siiski pääses.) Küll aga vaidlustas ta neil asjaoludel enda tagandamise piiskopi ametikohalt:

Kuid seadus ei näe ette piiskopi lahkumist resp. teiste kiriku organite tegevuse lõpetamist hooldaja ametisse astumisega, küll aga kiriku ja nende organite tegevuse seisma panemist. Seaduse mõttes on ka see, et hooldamine võib lõpetud saada; piiskop, ükstapuhas kes see on, võib uuesti tegevusse astuda... [S]iis näevad ka praegused E.E.L.K. põhimäärused nagu ka endine Eesti Ev. Lut. Usu Kiriku Põhikirjaga ette korra, mille järele piiskop võiks lahkuda; see on väljendatud Põhimäärustes § 35. Põhimääruste § 7 ei tule minu kohta arvesse, kuna ma olen valitud kirikupäeva otsuse ja lepingu (kinnituskirja) kohaselt eluaegseks piiskopiks.¹¹¹⁰

Rahamäe arutluskäik oli täiesti korrektne. Riigiseaduse järgi võis valitsus piiskopi tegevuse küll seisma panna, kuid mitte teda ametist tagandada. PM § 7, millele Rahamägi viitas, seadis vaimulike ametisolemise vanuse ülempiiriks 70 eluaastat, kuid Rahamägi oli valitud piiskopiks varem kehtinud põhimõtte järgi eluks ajaks, pealegi oli ta tollal vaid 53-aastane. PM § 35 järgi võis piiskoppi kohtu alla anda kirikukogu loal ning just see oleks olnud kanooniline protseduur piiskopi ametist tagandamiseks – kuid kirikukogu oli piiskopile ju toetust avaldanud. Asja tegi kurioosseks seegi, et Variku poolt esitatud põhimääruste parandust rakendati tagasiulatavalt olukorra suhtes, mis oli tekkinud enne paranduse vastuvõtmist. Sellele juhtis ka Rahamägi Variku tähelepanu:

Ei ole võimalik kuidagi mitte, et Teile, kui kiriku hooldaja poolt esitatud Kiriku Põhimääruste § 35 I p5 (R.T. 1939, 87, 674) täiendamise läbi peaks kaotama nüüd, tagantjärele minu lepinguline vahekord Eesti Evang. Luteri usu Kirikuga

¹¹⁰⁹ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 284, Varik Rahamäele 9.10.1939.

¹¹¹⁰ EELKKA, *ibid.*, l. 287, Rahamägi Varikule 11.10.1939 (allakriipsutused tekstis originaali järgi).

minu valimise ja pühitsemise puhul piiskopiks ja et Põhimääruste täiendamine, mis antakse ometigi Kiriku ja usuühingute seaduse alusel, võiks tühistada sama seadust või anda temale hoopis teise mõtte ja värvingu.¹¹¹¹

Mõistetavalt ei olnud Varikul mingit tahtmist Rahamäega vaidlema hakata. Ta vastas napisõnaliselt, et tal ei ole midagi lisada varem saadetud kirjale.¹¹¹²

Juba veidi varem oli Rahamägi saatnud kirja õiguskantslerile, paludes viimaselt õiguslikku hinnangut nii siseministri kui hooldaja tegevusele. Ta oli hoolega seadusi lugenud ja küsis nüüd, kas siseministril on õigus teha valitsusele ettepanekuid KUS § 20 alusel, ilma et ta oleks piiskopile selgitanud kiriku organite tegevuse seismapaneku ja hooldaja määramise põhjuseid. Ta tahtis ka teada, kas hooldaja otsustel on seaduspärane mõju, kuna ta polnud ametisse määratud „kõrgeimast vaimulikkudest”, nagu seadus ette nägi, ning kas hooldajal on õigus tühistada endise piiskopi lõplikud otsused ja panna Toom-Maarja koguduse õpetaja kohused kellegi teise peale. Vahest kõige olulisem küsimus puudutas põhimääruste muutmise seaduslikkust. Veel küsis ta, kas on õigus keelduda andmast talle ärakirja praostide kaebusest ja muudest seletustest, mis on seotud siseministri abi toimetatud juurdlusega. Õiguskantsleri nõunik V. Daniel vastas Rahamäele, et kõik on seaduspärane. Mis puutub KUS § 20 alusel tehtavaid otsuseid (piiskopi tegevuse seismapanek), siis selgitas ta, et tegemist pole süüd määrava aktiga, vaid selle otsusega „riigivõim kindlustab avalikku korda, mis võib olla ohustatud objektiivsete tunnustuste järgi, ilma, et kiriku organite tegevuses seejuures ilmneks mingi otsene süü.”¹¹¹³ Niisiis võis õiguskantsleri nõuniku tõlgenduse järgi valitsus peatada kiriku juhtkonna tegevuse mistahes hetkel, kui avalik kord tundus „objektiivsete tunnuste järgi” ohus olevat.

Rahamägi kui *ex officio* Riiginõukogu liige saatis kirja ka Riiginõukogu juhatajale, milles teatas, et põhimäärustesse viidud muudatused ei saa käia tema kohta, kuna need on vastuolus KUS § 20-ga ja neil ei ole tagasiulatuvat jõudu.¹¹¹⁴ Riiginõukogu juhatus otsustas kolm päeva hiljem, et piiskop Rahamägi tuleb lugeda Riiginõukogu koosseisust lahkunuks arvates 6. oktoobrist.¹¹¹⁵ Niisiis ei suvatsenud ükski instants tagandatud piiskopi kaebusi ja argumente kuulda võtta.

Vahepeal olid riigi elus kätte jõudnud poliitiliselt ärevad ajad. Septembri lõpus nõudis Nõukogude Liit Eestilt ultimatiivses vormis vastastikuse abistamise pakti ehk nn. baaside lepingu sõlmimist. 28. septembril kirjutatigi see Moskvas alla, 2. oktoobril oli Päts sunnitud lepingu ratifitseerima. 4. oktoobril

¹¹¹¹ EELKKA, *ibid.*, l. 287, Rahamägi Varikule 11.10.1939.

¹¹¹² EELKKA, *ibid.*, l. 288, Varik Rahamäele 13.10.1939.

¹¹¹³ ERA, f. 989, n. 1, s. 2709, l. 1–9, Rahamägi õiguskantslerile 3.10.1939, V. Daniel Rahamäele 13.10.1939.

¹¹¹⁴ ERA, f. 84, n. 1, s. 1399, l. 7, Rahamägi Riiginõukogu juhatajale 6.10.1939.

¹¹¹⁵ ERA, f. 84, n. 1, s. 1436, l. 12, väljavõte Riiginõukogu juhatuse protokollist nr. 89, 9.10.1939.

astus Eenpalu valitsus seoses kujunenud olukorraga tagasi, 12. oktoobril kinnitas president ametisse Jüri Uluotsa valitsuse. Kuigi paljud ministrid säilitasid oma kohad, oli valitsuses mitmeid uusi liikmeid. Näiteks sai siseministriks August Jürima. Nii jäid piiskopikriisis võtmerolli etendanud peaminister Eenpalu ja siseminister Veermaa oma kohast ilma. Kiriku uut kurssi see üldiselt ei mõjutanud, kuigi, nagu allpool selgub, pidi Varik uue valitsusega asju ajades mõningaid plaane muutma. Olgu lisatud, et uus peaminister Uluots oli EELK liige ning kirikuasjadega kursis; 1922–1925 oli ta isegi konsistooriumi abipresident, hiljem kirikukohtu liige. Ajal, kui Rahamägi oli olnud Tartu Ülikooli koguduse õpetaja, oli Uluots koguduse nõukogu liige ja juhatuse esimees. Siinkohal võiks koguni esitada intrigeeriva küsimuse – kui erakorralisele kirikukogule järgnenud sündmused, sealhulgas piiskopi käigud opositsiooni vastu oleksid kulgenud veidi aeglasemalt ning baltisaksa pastorid, kes moodustasid märkimisväärse osa Rahamäe tagandamist nõudnud vaimulikest, oleksid jõudnud lahkuda ja Eenpalu valitsus tagasi astuda, siis kas oleks Uluotsa valitsus üldse nõustunud piiskopi ja terve kiriku juhtkonna tegevuse peatamisega, nagu Eenpalu ja Veermaa selle korraldasid? Kahjuks ei ole sellele küsimusele võimalik vastata, kuid pärast uue piiskopi valimist hooldaja ametist lahkuvale Varikule saadetud kirjas avaldas uus siseminister sarnaseid seisukohti kirikukriisist nagu tema eelkäijagi (vt. allpool).

Oma tegevusest informeeris hooldaja laia kirikuavalikkust pidevalt „Eesti Kiriku” kaudu. 12. oktoobri kirikuleht andis teada, et Varik on moodustanud kuueliikmelise hooldusnõukogu koosseisus Tallinna praost H. Kubu, Pärnu praost A. Arumäe, Tartu Maarja koguduse õpetaja Aksel Vooremaa ning ilmitutest-juristidest Riiginõukogu peasekretär A. Mägi, kohtuministri abi J. Raid ja vandeadvokaat P. Reisik. Hooldusnõukogu õiguskonsultandiks nimetati J. Aronson ja sekretäriks endine konsistooriumi peasekretär A. Roomees. 9. oktoobril pidas hooldusnõukogu esimese istungi, kus arutati põhiliselt uut põletavat probleemi, nimelt saksa rahvusest õpetajate ümberasumise ja nende kogudustega seonduvat.¹¹¹⁶ Hooldusnõukogu moodustamise printsiibi kohta kirjutas Varik 19. oktoobril selgituseks, et ta püüdis tagada nõukogu erapooletuse lugupeetud juristide kutsumise läbi, kuid vaimulike puhul olnud raske otsustada, kes õpetajatest oli päris erapooletu.¹¹¹⁷ Mis vaimulikesse puutub, siis on seda seletust raske tõsiselt võtta, kuna hooldusnõukogu kolmest vaimulikust liikmest olid kaks, nimelt Kubu ja Arumäe, olnud piiskopisõjas peamised opositsiooniliidrid, Varikust endast rääkimata. Kuid lõppude lõpuks oli ju tegemist ajutise organiga, mis pidi tegelema kirikuelu päevakorraliste küsimustega kuni uue piiskopi valimiseni ja seaduslike juhtimisorganite volituste taastamiseni.

Hooldaja tegevus sattus ajakirjanduses peagi terava kriitika alla. Näiteks ilmus 25. oktoobril ajalehes „Uus Eesti” artikkel „Kiriku häda süveneb”, mille

---

¹¹¹⁶ EK nr. 41, 1939, lk. 5.

¹¹¹⁷ EK nr. 42, 1939, lk. 2.

anonüümne autor (varjunime „Klerikus” taga peitus arvatavasti keegi piiskopitruu vaimulik) püüdis näidata, et hooldamise alla läinud kirikus ei ole olukord sugugi rahunenud. Ta heitis hooldajale ette, et see ei ole suutnud tuua kirikusse oodatud ja loodetud rahunemist. Hooldusnõukogu oli komplekteeritud nii, et üleminekuaja koostösse kaasati ainult Kubu, Arumäe, Soosaare ja insener Paldroki mõtteosaliste kitsas ring, teised kiriklikud ringid olid väljalülitatud. See poliitika juba kandis autori meelest vilja. Vaimulike seas räägitud nii: „Meie kirik oli kaheks jagunenud, suurem enamus oli piiskopi poolt, vähemus tema vastu, kuid hooldaja poolt ei ole keegi.”¹¹¹⁸ Arvatavasti novembris ilmunud ajakirja „ERK” 5. numbris oli kirikukriisile pühendatud lausa kolm kirjutist. Sisepoliitilise ringvaate rubriigis loetleti etteheiteid hooldaja tegevusele. Kui kiriku hooldajaks määrati senise piiskopi äge ründaja Jaak Varik, tekkinud avalikkusel kahtlus, kas ta ikka on suuteline juhtima kiriku elu rahunemisele ja lõhede kaotamisele. Hooldaja tegevus viimastel nädalatel oli vaid kinnitanud, et kahtlustel oli alust. Hooldusnõukogu kujundati piiskop Rahamäe lahkumist nõudnud vaimulikest, võõristust äratanud ka hooldaja tegevus pärast sakslaste lahkumist vakantsete kohtade täitmisel – ametisse määrati esmajärjekorras vaid piiskopivastaste leeri kuulunud õpetajaid. Kirjutaja nentis, et 30 saksa soost ja kadakasaksa pastori lahkumisega oli endise piiskopi ründajate pere kokku kuivanud ning ajakirjanduses ironiseeriti, et kui nii edasi läheb, jääb sellest seltskonnast järele vaid hooldusnõukogu. Samal ajal olevat suurenenud nende ametikandjate rinne, kes olid hooldaja isikus pettunud ja kes nõudsid hooldamise lõpetamist kiiremas korras.¹¹¹⁹

Vastuseks ajakirjanduses ilmunud kriitikale hooldaja ainuvõimu kasutuse kohta saatis Varik 27. oktoobril omapoolse selgituse, milles käsitles piiskop Rahamäe otsuste tühistamist, vakantsete kohtade täitmist ja kirikuõpetajate ning praostide koosolekuid. Kubu tagandamise kohta seletas ta, et endise piiskopi otsus oli tehtud PM § 50 lg 5 alusel, mille puhul tulevad arvesse administratiivmenetluse eeskirjad. Juristide hinnangul ei olnud endise piiskopi otsus nendega kooskõlas, kuna see jäeti täiesti motiveerimata ning administratiivmenetluse sätted (AMS § 87–88) andsid küllaldase aluse nende äramuutmiseks. Pealegi oli tegemist muutunud asjaoludega (AMS § 91), kuna piiskopi tegevus pandi seisma ning määrati hooldaja. Vakantsete õpetajakohtade täitmise (probleem oli tekkinud baltisaksa pastorite lahkumisega) kohta ütles Varik, et põhimääruste alusel ei kuulu kohusetäitjate määramine mitte praostide, vaid kirikuvalitsuse (s.t. antud juhul hooldaja) võimkonda. Veel oli üles kerkinud küsimus, kas määramiste juures etendas mingisugust rolli õpetajate kuuluvus mõnda „rindesse”. Selle peale kostis Varik, et nii suure hulga kohtade täitmise juures saab vaevalt üldse kõne alla tulla kellegi kuuluvus „rindesse”. Viimaste nädalate suurte ümberkorralduste ja pingutava töö tõttu olid viibinud ka kavandatud

---

¹¹¹⁸ *Uus Eesti* nr. 291, 25.10.1939.

¹¹¹⁹ *ERK* nr. 5, 1939, lk. 231 („Kiriku kriisi lahendamiskatseid”).

koosolekud. Varik lubas, et praostide koosolek kutsutakse kokku juba 30. oktoobril ja kirikuõpetajate koosolek 8. novembril.¹¹²⁰

2. novembril ilmus kirikulehes Variku kirjutis „Muudatustest kiriku põhimäärustes. Kiriku hooldaja seletus. Pihtkonnad iseseisvateks kogudusteks. Piiskopi õigused vähemaks, koguduste õigused suuremaks.” See 30. oktoobriga dateeritud kirjutis esitas uue kursi põhisuunad, mis kajastusid üsna täpselt peal kirjas. Varik informeeris kirikutegelasi, et tal oli kavas aluseks võtta 1937. aastal moodustatud kirikukogu 9-liikmelise komisjoni ettepanekud põhimääruste muutmiseks, mis olid suunatud piiskopi valimiskorra lihtsustamisele, piiskopi võimupiiride kitsendamisele ja koguduste õiguste laiendamisele. Muu hulgas nähti ette piiskoplike vikaaride ametikoha kaotamist.¹¹²¹ Niisiis kavandas kiriku uus juhtkond mõnede Rahamäe-aegse kirikureformiga sisseviidud printsiipide tagasipööramist või muutmist. Piiskopivalimise andmine piiskopi valimiskogu pädevusse oli iseendast mõistlik idee; 1935. aastast kehtinud korra järgi, mida ei olnud kordagi praktikas proovitud, võisid piiskopi kandidaate üles seada praostkonna sinodid, nendest pidi kirikukogu omakorda valimiskogule esitama kolm riigivanema heakskiidu saanud kandidaati.

Teine asi, mis oli Varikule ja tema mõttekaaslastele tähtis, puudutas koguduseõpetaja ametisse saamise viisi. Kui seni kehtinud põhimääruste järgi esitas õpetaja kandidaadi piiskop, siis nüüd tuli õpetaja valimine taas anda üksnes täiskogu kätte. Piiskoplikke vikaare ei olnud Varik kunagi vajalikuks pidanud, kuid piiskopi võimkonna vähendamise ja koguduste oma suurendamise kõrval ei olnud see niivõrd oluline küsimus. Täpsemalt annab Variku plaanidest ülevaate masinakirjaline dokument „Seisukohti E.E.L.K. Põhimääruste muutmiseks”, mille ülaserivas on märges „Kava” ja mis kannab kiriku hooldaja nime ja pitsertit. Sellest nähtub, et PM §-s 5 taheti kustutada piiskoplikud vikaarid, piiskopi ametisse seadmist ja õnnistamist käsitlevas §-s 17 sõnad „ametisse õnnistamine” (tegemist oli kõrgkirikliku ametimõistmise vastu suunatud madal-kirikliku teoloogilise korrektsiooniga: piiskoppi ei pühitseta/õnnistata, vaid ainult introductseeritakse), § 21 uus sõnastus välistas pihtkonnad (Varik oli juurde lisanud seletuse, et „tähtendatud võimalus on andnud põhjusi tulideks, milliseid on raske likvideerida”), §-ga 24 sätestati piiskopi valimiskogu või õigemini kirikupäev (Varik: „Selle valimise moodusega on säilitatud põhimõte, et kõik kogudused oma esindajate kaudu saaksid osa võtta Kiriku kõrgeima vaimuliku juhi valimistest”). Demokratiseeriv joon on jälgitav ka teistes

¹¹²⁰ EELKKA, toimik „E.E.L.K. Hooldaja”, Variku kiri „Kiriku asjus” 27.10.1939. Muide, Kubu ennistamise küsimuses koguduse õpetaja kohale tellis Jaani koguduse juhatus juristidelt hinnangu, kes asusid seisukohale, et piiskop Rahamäe 11. septembri otsus oli igati õiguspärane ja oma „16. septembri otsusega on hooldaja näidanud, et ta tõrgub täitmast piiskopi eeltähtendatud otsust ja avaldab seega omas tegevuses põhjendamata viivitust kui ka tegevusetat olekut oma kohuste täitmisel”, vt. EELKKA, H. Kubu isikutoimik, juristide kiri Jaani koguduse juhatusesele 27.11.1939, lk. 3 (tsiteeritud tekstis on parandatud mõned kirjavead).

¹¹²¹ EK nr. 44, 1939, lk. 2–3.

muudatustes. Taastati praosti valimine vahetult sinodi poolt, koguduse täiskogu liikmetele anti õigus saja allkirjaga seada üles oma kandidaate nõukogusse. Samas kaotati ära ainult nõuandva funktsiooniga laiapõhjalised kogud nagu kiriku- ja praostkonna kongress ning kogudusepäev.¹¹²²

Varikul oli olnud Eenpalu ja Veermaaga kokkulepe kõnealuste paranduste tegemise kohta, kuid selle nurjas muutunud poliitiline olukord. „Siis tuli aga muudatus vabariigi valitsuses, mis siia olukorda muudatuse tõsi, tulid sündmused, mis oma töökoormaga – kui tohib ütelda – otse lõhki kiskuda tahtsid,” kirjutas Varik. „Kuna ma olin endise valitsuse määratud ja sellisena valitsuse usalduse kandja, siis olin ma ka teadlik muutunud olukorrast ja tarvilistest järeldustest. See oli mul endastmõistetav ja ma astusin vastavad sammud. Aga nendest ei ole siin koht rääkida. Muutunud olukorras jäävad kõik küsimused ja kavatsed muudatused kõrvale peale kahe.”¹¹²³ Niisiis oli ilmnenud, et uue peaministri ja valitsuse hoiak erineb Eenpalu-Veermaa kirikupoliitikast. Piiskop Rahamäe ametisse ennistamine ei tulnud muidugi enam kõne alla, kuid Uluots ei soovinud ilmselt ka võimule saanud piiskopivastastele üleliia vastu tulla. Need kaks muudatust, millega Uluotsa valitsus oli nõustunud, tulenesid hetkevajadustest ja puudutasid piiskopikandidaatide ülesseadmise viisi ning koguduste õiguste laiendamist õpetaja valimistel ja nõukogu liikmekandidaatide esitamisel. Uue piiskopi valimine oli nagunii päevakorral, kuid koguduse õpetaja valimise korra ümbervaatamine oli ootamatult tähtsaks muutunud selle tõttu, et baltisaksa pastorite lahkumisel oli vakantseks jäänud oma paar-kümmend õpetajakohta, mis tuli kiiremas korra täita.¹¹²⁴

Tõenäoliselt valitsusevahetuse tulemusena võeti tagasi korraldus endise piiskopi kirjatöid ajakirjanduses mitte avaldada. Novembris avaldaski Rahamägi „Päevalehes” artiklitesarja üldpealkirja „Kiriku seadusest ja põhimäärustest” all.¹¹²⁵ Kuna põhimääruste ümbertegemine ja tema ametiaja saavutuste ümberhindamine oli parasjagu päevakorras, siis vaatles ta kehtiva kirikukorralduse sünnilugu ja tagamaid, kuid ei jätnud ka juhust kasutamata, et oma vaateid ja käike selgitada ja õigustada. Ta püüdis muu hulgas näidata, et selles oli olnud oma roll ka valitsusel ja K. Eenpalul. 1935. aasta põhimäärustele oli Rahamäe sõnul ette heidetud seda, et need ei ole evangeelsed ega demokraatlikud, vaid olevat „autarkse süsteemi väljendajad”, tegevat piiskopist suurema võimukandja kui paavst ning võtvat kogudustelt kõik õigused ära. Muidugi ei saanud Rahamägi nende etteheidetega kuidagi nõustuda. Ta väitis, et põhimäärused olid tol

---

¹¹²² EELKKA, Põhimäärused, Variku koostatud kava „Seisukohti E.E.L.K. Põhimääruste muutmiseks”.

¹¹²³ EK nr. 44, 1939, lk. 3.

¹¹²⁴ Baltisakslaste repatrieerumise kohta vt. lähemalt Ketola 2000a, lk. 320–325, ja Ketola 2000b, lk. 82–85.

¹¹²⁵ Päevaleht nr. 304, 8.11.1939; nr. 305, 9.11.1939; nr. 306, 10.11.1939; nr. 308, 12.11.1939. Toimetuse oli avaartiklile lisanud omalt poolt märkuse: „Anname piiskop H. B. Rahamäele ruumi oma vaadete ja seisukohtade selgitamiseks.”

korral tarvilikud ja otstarbekohased ning nende aluspõhimõtted olid „kirikutegelaste ja ametiisikute südames”. Jah, teatud kindel kontsentratsioon sai põhimäärustega läbi viidud, kuid see oli toona ja on edaspidigi tarvilik, kuna evangeelses kirikus on nii palju tsentrifugaalseid jõude nagu „oma südame-tunnistus, mõistuse arendamine, pühakirja kohta seisukoha võtmine, ristiinimese isiklik vabadus – „vaba härra” üle kõigi asjade”. Omal ajal soovisid saksad ja ortodoksid vabasinodeid ning oli vaja palju pingutusi, et kirik kui tervik ei laguneks. Piiskopina oli ta seal, kus seda taheti või lausa nõuti, oma formaalset võimu kasutanud, et kogudusi juhtida ja kasvatada ühises arusaamises, tema motoks oli olnud pühakirjasõna „See ei pea mitte sündima väe ega võimu läbi, vaid minu Vaimu läbi, ütleb Vägede Issand” (Sk 4:6). Ta tundis ennast puudutatuna ajakirjanduses korduvalt esitatud väitest, nagu oleks evangeelses kirikus viimastel aastatel tegeldud enam võimu- ja organisatsiooniküsimustega kui vaimu küsimustega. Ta soovitas kasvõi natukenegi süveneda kiriku aastaaruannetesse ja tähele panna, millised „dünaamilised vaimlised varad on liikuma pandud”, et on suudetud organiseerida kirikumuusika valdkonda, laste- ja noorsootööd ning misjoni- ja sotsiaaltööd. Niisamuti oli 1939. aastal igal kogudusel oma õpetaja, peeti äratusnädalaid, kogudusepäevi jne. Rahamägi lisas, et ta on valutava südamega pidanud kannatama haavu, mis on talle ülekohtuselt löödud, kui talle heideti ette, et ta „vapse” kaitseb, õpetajaid lahti ei lase, kogudusi kuulab, võimu ei tarvita ning teisalt jälle kogudustest ei hooli ja võimuga määratseb. Kui piiskop küsinud: „Kuskohal? Mispärast?”, siis polevat talle midagi konkreetset öeldud.¹¹²⁶

Kolmapäeval, 8. novembril peeti Tallinnas Börsisaalis Variku kutsel üleriigiline kirikuõpetajate koosolek, millest võttis osa 140 vaimulikku (Eestisse alles jäänud 179-st). See oli vaimulikele esimene kord pärast piiskopi ja juhtkonna kõrvaldamist nii suures kogus kokku saada. Peeti kaks teoloogilist ettekannet. Kõigepealt esitas J. Kõpp eklesioloogilise referaadi koguduse ülesannetest ja seejärel kõneles Varik õpetaja ülesannetest. Muu hulgas kõneles hooldaja sellest, et kiriku kuulutus ja õpetus peab olema õige ja puhas. Varik rõhutas, et õpetajal peaks olema kokkupuude kõigi koguduseliikmetega, ta ei tohi saada pahanduseks ega naeruks. Õpetajad on teenijad, mitte härrad. Kirikus peab valitsema lihtne, haritud toon. Õpetajatele on ette heidetud variserlikkust, põhjendatud etteheiteid tuleb tunnistada ja saada otsekoheseks. Mõlemad ettekanded võeti öeldavasti vastu suure poolehoiuga ja rõhuga häälteenamusega otsustati läbirääkimisi mitte avada. Sellega välditi ilmselt kirikukriisi teemaliste vaidluste puhkemist. (Ühe teate kohaselt tegi kõnealuse ettepaneku J. Treumann, õp. Sommer aga asunud vastupidisele seisukohale, kuna vaimulikud olid ju ometi üle maa kokku sõitnud. Hääletamisel läks läbi Treumanni ettepanek, kuid pärast selgus, et selle tähendusest ei olnud paljud õigesti aru saanud.¹¹²⁷) Veel informeeris Varik vaimulikukonda sellest, et põhimääruste muudatused on

¹¹²⁶ *Päevaleht* nr. 306, 10.11.1939, lk. 2.

¹¹²⁷ H. Öunapuu. „Kirikukriis ja saksluse osa selles.” — *ERK* nr. 5, 1939, lk. 221–222.

komisjonis läbi arutatud ja esitatakse lähemal ajal valitsusele. Seejärel asutakse tegema ettevalmistusi piiskopi valimisteks, nii et jõuluks võiks ametis olla juba uus piiskop.¹¹²⁸ Vastukajadest veel niipalju, et eelpool tsiteeritud ajakirja „ERK” sisepoliitilise ringvaate rubriigis nenditi, et koosolek ei toonud kiriku-kriisi lahendamise suunas lähemat selgust ning et kirikuõpetajaid ei lastud võtta seisukohta kirikuvalu akuutsete päevaküsimuse kohta. Hooldaja oli avakõnes rõhutanud, et koosolek ei olegi otsustusvõimeline (s.t. põhikirjaline otsuseid langetav kirikuorgan), vaid on mõeldud ainult nõupidamisena ametikandjate vahel. Kuna läbirääkimisi ei peetud, siis ei kujunenud sellest ka nõupidamist. Küll aga äratanud laiemalt tähelepanu, et koosolekul esines „meie lugupeetavamaid usuteadlasi” prof. J. Kõpp. Ülevaate autor aimas selles tulevase piiskopikandidaadi ülesastumist.¹¹²⁹

20. novembril kirjutas Varik põhimääruste muutmise otsusele alla ja kolm päeva hiljem kinnitas selle valitsus.¹¹³⁰ Vaadakes, mida siis muudeti. Võrreldes 1935. aasta redaktsiooniga kirjutati piiskopi valimiskord põhjalikumalt lahti. Valimiskogusse kuulusid praostkondade sinodite liikmed, väljaspool praostkondi olevate koguduste õpetajad, köstrid ja kaks juhatuse liiget. Uues redaktsioonis olid valimiskogust välja jäetud konsistooriumi liikmed. Muudeti piiskopikandidaadi esitamise korda – seni võis kandidaate üles seada sinoditel, nüüd anti see õigus igale valimiskogu liikmele, kusjuures ülesseatuks loeti kandidaat, kelle poolt hääletas vähemalt ¼ koosolijatest. (Kuna kõik sinodiliikmed kuulusid valimiskogusse, siis ei saa öelda, et kandidaadi ülesseadmine oleks sinodite võimkonnast ära võetud – muudeti vaid ülesseadmise kohta ja viisi.) Niisamuti muudeti koguduse õpetaja valimiskorras kandidaadi ülesseadmise viisi – kui 1935. aasta korra järgi esitas kandidaadi sisuliselt konsistoorium, andes kandideerimiseks vajaliku loa, siis nüüd läks ülesseadmise õigus koguduse nõukogule. Valijaks oli endiselt täiskogu. Seega anti kogudustele ja ka õpetajaks pürgijatele vabamad käed, kuigi loa andmine ja valimistulemuste kinnitamine jäi ikkagi konsistooriumi pädevusse. Põhimõtteliselt samasugune käik võeti ette praosti valimiskorra muutmisega. Kui seni kehtinud korra järgi valis sinod kuni kolm kandidaati ja esitas need piiskopi kaudu konsistooriumile kinnitamiseks (tegeliku valiku tegi niisiis piiskop), siis nüüd taastati varasem olukord ning sätestati praost valimine sinodil. Muudatuste suunitlust iseloomustades võib kõneleda demokratiseerivast joonest – piiskopi ja kirikuvalitsuse rolli vähendamisest ning sinodite ja koguduste kaasaraäkamise õiguse teatavast suurendamisest. Tuleb rõhutada, et EELK ajutise ainujuhina viis Varik enda ja oma mõttekaaslaste tahtmise läbi, ootamata ära uue piiskopi valimise ja kiriku kõrgemate juhtimisorganite tegevuse taastamist.

---

¹¹²⁸ EK nr. 45, 1939, lk. 5–6.

¹¹²⁹ ERK nr. 5, 1939, lk. 231–232 („Kiriku kriisi lahendamiskatseid”).

¹¹³⁰ RT nr. 105, 1939, art. 810.

Piiskopivalimiskogu kogunes 14. detsembril.¹¹³¹ Täpselt kolm kuud oli möödunud valitsuse otsusest piiskopi ja kiriku juhtimisorganite tegevuse peatamise kohta. Hommikul kell 10 algas jumalateenistus Toomkirikus, seejärel mindi Börsisaali. Kohal oli 390 valimiskogu liiget, koosolekut juhatas J. Varik. Esimene hääletusvoor pidi näitama, keda valimiskogus kandidaadina üles seatakse. Jõuvahekorrad olid siiski algusest peale üsna selged. Piiskopikandidaatide ülesseadmisel esitas J. Järve 206 allkirjaga Johan Kõpu kandidatuuri, kelle taga olid Rahamäe vastased.¹¹³² A. Kõõgardal seadis üles Artur Soomre – viimase taga seisid nähtavasti Rahamäe ustavad toetajad, sest Soomre oli Rahamäe vana võitluskaaslane piiskop Kuke aegse konsistooriumi päevilt. (Muide, 9. detsembril oli hooldajale kirjutanud valimiskogu liige A. Nirk, kes andis teada oma soovist esitada piiskopi kandidaadiks H. B. Rahamägi kui Tartu Ülikooli usuteaduskonna dotsent. Varik saatis usuteaduskonnale järelepärimise ja oli vastuse saabudes sunnitud välja andma tõenduse, et Rahamägi vastab põhimääruste § 12 nõudeile.¹¹³³ Valimiskogus tema kandidatuuriga siiski välja ei tulnud, mõistes ilmselt, et kui ta saakski piisava toetuse osaliseks, siis ei annaks vetoõigust omav riigivõim kindlasti oma nõusolekut.)

Kõpu poolt hääletas 321 liiget, Soomre sai 63 häält. Kuna kehtiva korra järgi pidi piiskopikandidaat saama ülesseadmisel vähemalt ¼ koosolijate häältest, siis osutus Kõpp ainukeseks ülesseatud kandidaadiks ning Soomre langes välja. Pärast hääletust tegi Varik vastavalt valimiskorrale kandidaatide ülesseadmise tulemused teatavaks siseministrile, kes pidi need omakorda edastama presidendile. Viimaselt vajati kinnitust, et ta ei nõua uue kandidaadi esitamist. Pärast vaheaega koguneti taas kell 17.20. Vahepeal oli presidendilt saanud kiri, milles Päts andis teada, et ei nõua Kõpu asemel kellegi teise esitamist. Presidendi kirja ettelugemist kuulati püsti seistes. Seejärel teatas Varik, et kuna president ei nõua uue kandidaadi ülesseadmist ning et ainus kandidaat on saanud koosolijate absoluutse enamuse toetuse, siis ei toimetata enam uut valimist. Ta tunnistas professor Kõpu valituks EELK piiskopiks ja piiskopi ametisse astunuks 14. detsembril 1939 kell 17.30. Kiriku hooldaja teadaande järel tõusid kohalolijad taas püsti ja kostis pikk aplaus.

Vastvalitud piiskoppi tervitasid hooldaja Varik ja vanim praost Jalajas. Varik soovis piiskopile õnnistust ja oli Jumalale tänulik, et kirik oli rasketest aegadest välja tulnud. Ta nägi Kõpu valimises asjaolu, et „meie kirik on põhja poolst terve ja Jumal juhib meid.“¹¹³⁴

Kõpp pöördus omakorda valimiskogu poole kõnega, milles ta muuhulgas ütles:

---

¹¹³¹ Valimiskogu käigu kohta vt. EELKKA, piiskopi valimiskogu protokoll 14.12.1939, lk. 1–8; EK nr. 50, 1939, lk. 4.

¹¹³² Arumäe 2005, lk. 281.

¹¹³³ EELKKA, H. B. Rahamäe isikutoimik, l. 291, 295, Nirk Varikule 9.12.1939, hooldaja tõendus 13.12.1939.

¹¹³⁴ EK nr. 50, 1939, lk. 4.

Kui minu poole pöördui piiskopi kohale kandideerimise asjas, siis pidin ma põhjalikult kaaluma, kas ma saan oma aastate juures võtta endale seda ülesannet ja vastutust, mida peaksin kandma E.E.L.K. piiskopina. Aga kes saab siis keelduda, kui ülesanne astub su ette sel kujul, et pead tundma: nii peab sündima. Siis ei saa küsida, mis tahad, vaid tuleb käia seda teed, mille näitab kohustus. [---]

Kuidas mõtlen ja kujutan ma oma tegevuskava? Siin ei taha ma seda esitada. See sõltub neist ülesandeist, mis kristlikul kirikul on täita maailmas ja Eesti Evangeeliumi Luteriusu vabal rahvakirikul meie riigi ja kodumaa suhtes. Mul on aastate jooksul väljakujunenud vaated ja seisukohad, milles seisab Evangeeliumi Luteriusu Kiriku juhtimine, ja neid tuleb rakendada ja kohandada võimalustele. Kiriku elus ei ole mõeldavad murded. Ma ei seisa kiriku elus mitte uudismaa, vaid seisukorra ees, mis on kujunenud pikema aja jooksul ja kus juhtivalt on tegevad olnud piiskopid Jaakob Kukk ja H. B. Rahamägi. Mul on kahju, et mu ametisse astumine toimub erakordseis oludes. Kahju, et on pidanud lahkuma mees, kes on andnud ka oma südame ja töö Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirikule.¹¹³⁵

Viimase lausega pidas Kõpp silmas piiskop Rahamäe sunnitud tagasiastumist ja seda tinginud asjaolusid. Edasi rõhutas Kõpp, et evangeelses kirikus ei ole valitsejaid ega valitsetavaid, vaid on teenrid ja need, keda teenitakse. Ka EELK juht on teenija, kes on saanud oma ülesande Issandalt. Piiskopi töö on kõigi ühine töö. Ta kutsus kõiki koostööle ja otsekoheusele. Kõpp pöördus ka nende poole, kes „tänapäeva valimise tagajärgi oleksid soovinud näha teisiti, kui nad on kujunenud”, paludes usaldada, et ta tahab olla kõigile hea sõber ja vend. „Mina olen neis aastates, kus eriti tuntakse, et Jumala vägi on nõtruses tugev,” ütles 65-aastane piiskop viimaks. „Paluge, vennad, et ta vägi oleks mu nõtruses tugev, sest õige inimese vägev palve maksab palju.”

18. detsembril taastas valitsus piiskopi, konsistoriumi ja kirikukogu tegevuse, vabastades ühtlasi Variku EELK hooldaja ülesannetest, arvates 20. detsembrist kell 12 päeval. Vastava ettepaneku esitas valitsusele siseminister eeldusel, et uue piiskopi valimise järel kaob kirikust kriis, mis põhjustas hooldamise sisseseadmise.¹¹³⁶ Siseminister A. Jürima kirjutas Varikule, tänades teda „ennastsalgava töö eest Eesti evangeeliumi-luteriusu kiriku elu tervendamisel”. Siseminister meenutas, et kolm kuud tagasi valitses kirikus sügav kriis ja võis karta, et kui pööret ei tule, siis sammub kirik „paratamata vastu laostumisele ja vaimsele jõuetusele.”

Nüüd, kolme kuu möödudes peab rahuldustundega konstateerima, et Teie tegevus kiriku hooldajana on kandnud vilja: kiriku elus on toimunud märgatav pööre, mis laseb loota paremat tulevikku Eesti evangeeliumi-luteriusu kirikule. Seda on võimaldanud Teie tasakaalus ning taktimeel vastuolude lahendamisel ning valjult objektiivne suhtumine kõigisse kiriku elu küsimustesse. Sellega on kiriku-

---

¹¹³⁵ *Ibid.*

¹¹³⁶ *EK* nr. 51, 1939, lk. 7.

elu välja viidud segadustest ja loodud eeldusi kiriku juhtivate organite tegevuse jätkamiseks enesekorraldamise õiguse alusel.¹¹³⁷

Kuigi konsistooriumi volitused olid taas jõus, loeti senine koosseis seoses uue piiskopi valimisega ametist lahkunuks. Ametisse astumise päeval 20. detsembril 1939 tegi Kõpp kõikidele kogudustele ja kirikutegelastele suunatud avalduse: „Olen piiskopi valimiskogu otsuse põhjal asunud Eesti Evang. Luteri Usu Kiriku Piiskopi kohuste täitmisele. Rahu ja armastuse Jumala nimel tervitan kõiki, kes seisavad Jumalariigi töös nii kirikus kui kogudustes. Olgu meie siiras soov ja palve, et Kõigekõrgema heldus kannaks meie ühist tööd – õnnistuseks meie maale ja rahvale.”¹¹³⁸

Uus kirikulehe peatoimetaja Soosaar oli juba piiskopivalimisele järgneval päeval kirjutanud, et üks raskemaid ja murettekitavamaid ajajärke EELK-s oli lõpule jõudnud. „Meie kirik on olnud haige, nagu seda seisukorda on õieti iseloomustatud, ja see haigus on saanud paljudele pahanduseks,” kirjutas ta. „Selle haige oleku läbi on laidetud Jumala nimi paganate ees ja kiriku kuulsus on muutnud halvaks nende silmis, kes asuvad väljaspool kirikut. [---] Ometi tohib ka haigust põdenud ja oma süü läbi alandatud kirik teada, et Jehoova käes on abi ja andeksandmine.”¹¹³⁹ Siinjuures jääb küsimuseks, kas Soosaar pidas haiguse põhjuseks üksnes Rahamäe ja tema toetajaid või nägi ta patusüüd ka piiskopi kukutajatel ja võimuhaarajatel. J. Kõpu valimisest piiskopiks kirjutas väga rahulolevalt ka E. Salumaa. Ta toonitas, et valimine toimus kõigiti üksmeelses ja rahulikus õhkkonnas, vaatamata eelnevalt kirikutegelaste seas ringi liikunud oletustele, mis lubasid karta häälte killunemist erinevate kandidaatide vahel ning isegi põhimõttelisi lahkkelisid. „Alles mõni päev enne valimiskoosolekut üllatas kirikuringkondi brošüür, mis püüdis valgustada meie kiriku „vaimset palet” ja milles muide avalikult väideti, nagu oleks prof. J. Kõpp meie kirikluse vabameelsema, s.o. protestantliku tiiva „patroon”,” kirjutas Salumaa irooniliselt Rahamäe üllitise kohta. Salumaa tõrjus selle väite – tema meelest seisis Kõpp kõrgemal tavalistest kooliteoloogilistest vaidlustest, olles suutlik oma haritud sallivusega mõistma ka äärmusi, mistõttu olid tal kirikujuhile kõigiti sobivad omadused erinevaid püüdlusi objektiivselt hinnata ja neid rakendada kiriku ühise töö huvides.¹¹⁴⁰

Nii või teisiti, Johan Kõpu piiskopiks valimine oli käik, mis ühelt poolt lõpetas Rahamäe ajajärgu ja selle viimase aasta segaduste perioodi, kuid aitas samas kiriku edasist lõhenemist vältida.

---

¹¹³⁷ EELKKA, toimik „Johan Kõpu ametisse astumine 1939”, Jürima Varikule 20.12.1939; sama Variku isikutoimikus.

¹¹³⁸ EK nr. 52, 1939, lk. 3.

¹¹³⁹ EK nr. 50, 1939, lk. 3.

¹¹⁴⁰ Salumaa 1939b, lk. 252–253.

6.5. Lõppvaatus: mis sai edasi?

Siinkohal tuleb käesolevale uurimusele sisulises mõttes punkt panna. Järgnev on pigemini postskriptum. Mis sai edasi? Kuigi käesolevas alapeatükis sisalduv materjal ei kuulu enam rangelt võttes 1939. aasta kirikukriisi juurde, tuleks siiski lõpetuseks vaadelda tagandatud piiskopi ja teiste peamiste asjaosaliste edasist saatust. Kui meil oleks tegemist ajaloolise draamaga, siis võiks shakespeare'ilikult nentida, et „mõnd andestus, mõnd nuhtlus ootas ees”. Kuigi alanud maailmasõja ja omariikluse hääletu alistumise teele asumise süngel taustal oli kirikus teostatud võimuvahetus ning uue piiskopi ametisse astumine andis lootust, et kirik saab tulidest rahulikult hinge tõmmata ja endas uut jõudu leides edasi areneda, polnud sel määratud täituda. Järsk pööre maa, rahva ja kiriku saatuses saabus juba seitsme kuu pärast. Pätsi režiim jõudis lõpule ühes Eesti Vabariigi okupeerimisega ja annekteerimisega 1940. aasta suvel. Nõukogude korra tingimustes muutus põhjalikult ka kiriku olukord.

Rahamäe kurvale olukorrale jagus kaasatundmist ametivendade seas. Tagandatud ja üksi jäetud piiskopiga kohtus ühel EÜS-i Tallinna koonduse kokkutulekul R. Kiviranna, kes mäletas seda kohtumist nii: „Tema, kes alati oli olnud rõõmsameelne ja julge, näis olevat masendatud. Vestluses minuga ütles ta: „Ma olen palunud, et uus kirikuvalitsus saadaks mind tööle harilikult õpetajana mõnda väikesesse kogudusse. Mul on väga kahju ütelda, et sellele minu väikesele palvele ei ole vastu tulnud.””¹¹⁴¹ Niisamuti meenutab K. Raudsepp, et piiskop oli pakkunud ennast ühele vakantssele maakoguduse kohale, aga talumehed ei võtnud teda vastu, vaid valisid omale õpetajaks ühe diasporaas töötanud noormehe. „Kui traagiline oli see piiskopi lugu. Minule mõjus see masendavana. Nägin selles Jumala kindlat nõuet – tema tahtmist teha ja mitte sellest kalduda kõrvale,” kirjutas Raudsepp. „Aga nägin ka, kui traagiliselt üksinda on vaimulik, kui Jumal teda enam ei vaja! Ta on valitud, kutsutud ja seatud juhiks, kes oma jõu ja väe saab Jumalalt. Ta peab olema alandlik, aga alati juht. Käima ees ja olema üksi.”¹¹⁴²

Siinkohal võiks peatuda ka ühel pisut müstilisevõitu vahepalal, mis H. B. Rahamäe elukäigu lõppvaatusele omapärast valgust heidab. Nimelt mainis õp. Jaan Kiivit 1940. aasta usuteadlaste konverentsil hommikupalvusel peetud kõnes üht kirikuõpetajat, kes lasknud kirikus pidada hüpnootilisi seansse. Nagu selgub protokollilt kantud Rahamäe õiendusest, käis see märkus tema kohta ning riivas teda. „Ma ei räägi sellest, kas niisuguste seansside pidamine on õigustatud või mitte. Mina korraldasin ühe ülikooli kirikus kitsamas ringis üliõpilaste praktikantidele, milledele järgnesid läbirääkimised,” selgitas ta ametivendadele. „Mina ei ole lasknud enesele mitte tulevikku ettekuulutada, sest mulle jäi see asi endale selgusetuks, mida meedium kõneles.”¹¹⁴³ Kõnealused seansid olid aset

---

¹¹⁴¹ Kiviranna 1996.

¹¹⁴² Raudsepp 1982, lk. 104–105.

¹¹⁴³ EELKKA, UK 1940, lk. 15.

leidnud juba aastate eest, enne Rahamäe piiskopiks valimist. Kiivit pidas aga vajalikuks piiskop Kõpule lausa kirjalikult selgitada, et Rahamägi oli talle isiklikult sellest juhtumist rääkinud. 1934. aasta detsembris käis Rahamägi Kiiviti õpetaja-ametisse tutvustamas ning pärast seda jalutasid nad juteldes koguduse kalmistul. Jutt kaldus „salapärasele asjadele ja ennustustele”:

Muuseas rääkis ta ka sellest, et temale on ennustatud piiskopiks valimist. Üksikasjad on ununenud möödunud aastate jooksul, aga mees on see, et tema piiskopiks olemise aeg pidi ainult mõne aasta kestma, lõpp pidi raske ja segane olema ja lahkuma pidi ta ühel külmal sügisel hommikul või hommikupoolel. Kas kõik need asjad oli ta küsinud ja kuulnud meediumilt, seda ma täpselt ei mäleta, aga et ta oma tervise, oma piiskopiameti kestvuse ja lahkumise kohta meediumilt ennustuse oli saanud, seda ma mäletan kindlalt, kuna me kõnelus sellel ainel lõppes just dr. Rahamäe märkusega minu kahtlevatele sõnadele, et tõenäoliselt ta lahkumine (me mõtlesime selle all ta surma) on ajal, kui mina veel elan, – ja pidagu ma siis ja tuletagu meelde seda temale ennustatud, mida ta oli korranud.¹¹⁴⁴

Osundatud kirja lõpus väljendas Kiivit nõrdimust selle üle, et üks vaimulik oli üldse selliste asjadega tegeleenud ja nägi selles hoiatust: „Tema järgnev käekäik tuletas mulle seda ennustust mitmel korral meelde [---] ja mul on praegugi õudne mõelda, kuidas ennustus on nüüd täide läinud meie silmade ees...”

Enam ei sidunud Rahamägi kohustus oma abielu, mis oli ikkagi karile jooksnud, avalikkuse ees koos hoida ainult selleks, et ta võiks kirikujuhi kohale edasi jääda. Hugo Bernhard ja Edith Rahamäe üle 25 aasta kestnud abielu lahutati 6. veebruaril 1940, neli päeva hiljem abiellus tagandatud piiskop Melanie Kukega.¹¹⁴⁵ Paraku oli Rahamäele ja tema uuele abikaasale kooseluks antud vaid veidi üle aasta. 1940. aasta juunis okupeeris Punaarmee Eesti Vabariigi. Augustis liitis Nõukogude valitsus Eesti Nõukogude Liiduga. Algasid arreteerimised. Hugo Bernhard Rahamägi arreteeriti 1941. aasta 25. aprillil.¹¹⁴⁶ Arreteeriti ka tema vend Henno Lembit. Abikaasa Melanie küüditati koos kahe noorema pojaga kaks kuud hiljem, nende vintsutused külmal maal kestsid viisteist aastat, alles pärast seda lubati naasta kodumaale.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁴ EELKKA, UK 1940 materjalid, Kiivit Kõpule 4.2.1940.

¹¹⁴⁵ Ketola 2000b, lk. 81. Ketola esitab abiellumise kuupäeva kohta ka teistsuguse teate, kuid igal juhul saatis EÜS-i kirjatoimetaja Rahamäele abiellumise puhul õnnitluse 15. veebruaril 1940, vt. EAA, f. 1767, n. 1, s. 1527, l. 34. Melanie (ka Lola-Eha) Rahamägi-Kukk sündis 1. augustil 1903. aastal Virumaal Aseris Jüri ja Julie Kuljuse noorema tütre. Pärast keskhariduse omandamist õppis ta Ants Laikmaa kunstistuudios ning hiljem töötas seal. Kunstnikuna pühendus ta portreemaalile. 1924. aastal abiellus ta piiskop Jakob Kukega, neile sündis kolm poega – Jaak, Nathan ja Adam. Ta oli oma esimesest abikaasast 33 ja teisest 17 aastat noorem.

¹¹⁴⁶ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 7–7p.

¹¹⁴⁷ 1966. aastal avanes Melaniel võimalus asuda elama õe juurde San Franciscosse, hiljem Los Angelesse. Viimased kolmkümmend aastat möödusidki Ameerika Ühendriikide läänerrannikul. „Ta ei armastanud kõnelda eluraskustest ja kannatustest, mida ta

Milliseks kujunesid aga Rahamäe viimased elukuud? Nagu öeldud, arreteeriti ta 25. aprillil Nõmmel aadressil Pärnu mnt. 289–1. Eelmisel päeval oli ENSV siseasjade rahvakomissar vanemmajor B. Kumm kinnitanud Rahamäe kohta käiva määruse „kahjuliku tegevuse katkestamiseks”, milles on muide tema elukutsena nimetatud „Kulti teenija” ja lisatud märkus: „Praegusel ajal ei teeni, varem teenis episkopina kirikus”. Arreteerimisel võeti kaasa mitmesuguseid Rahamäele kuulunud esemeid ja dokumente, s.h. laskeriista luba, tema tuba pitseeriti.¹¹⁴⁸ Järgnesid vanglakuud Tallinnas ja Kirovis, ülekuulamised, kohtufarss, rääkimata muudest vintsutustest. Arreteeritud piiskoppi süüdistati selles, et ta võttis 1919. aastal aktiivselt osa „revolutsioonilise liikumise” mahasurumisest Saaremaal, mille käigus olevat isiklikult tapnud kommunist Tombergi. Peale selle olevat ta haridusministrina, piiskopina ja paljude kodanlike organisatsioonide esindajana viinud läbi vaenutegevust revolutsioonilise liikumise vastu.¹¹⁴⁹ Süüdistus Tombergi mahalaskmises osalemises põhines Saaremaa tööliste Juhan Vahteri ja Gustav Villmanni tunnistustel. Mõlemad kinnitasid, et nägid Rahamäge 21. veebruaril 1919. aastal Kuressaare turuplatsil mässust osavõtjaid hukkamas. Nende jutu järgi haaranud keegi madrus Rahamäe käest püssi ja tulistanud üht Tombergi-nimelist meest, nii et kasukatükid lendasid. Viimane rebinud ennast lahti ja jooksnud oma venna juurde. Kui ta juba pikali maas oli, astunud Rahamägi tema juurde ja tulistanud talle nagaanist kuuli kuklasse.¹¹⁵⁰ Ülejäänud kaks tunnistajat, kes olid samuti olnud kinnivõetute seas, polnud siiski näinud, et Rahamägi oleks isiklikult mahalaskmistest osa võtnud. Küll aga rääkis üks neist, Aleksander Sild, et ta tundis Rahamäge isiklikult ning oli teda palunud: „Õpetaja Rahamägi, meid lastakse täna maha, kas teie võiksite meie heaks midagi ütelda.” Rahamägi olevat aga selja pööranud ja sõnagi lausumata minekut teinud. Seda seika kinnitas ka neljas tunnistaja Aleksander Vahter, kelle jutust jääb siiski mulje, et Rahamägi seisis ohvitseridega juteldes eemal ning ta võis, kuigi ei pruukinud vangide hõikeid kuulda.¹¹⁵¹

Nii ülekuulamistel kui kohtuistungil ei eitanud Rahamägi sugugi, et ta sel päeval ülestõusnute hukkamise juures viibis, kuid ta lükkas kategooriliselt tagasi süüdistuse Tombergi tapmises, juhtides tähelepanu vastuoludele tunnistajate ütluses. Ta polnud nõus ka väitega, et oli osalenud revolutsioonivastases

---

kandis oma reisipaunas piisavalt,” kirjutab Rein Neggo järelhüüdes, „vaid temast kiirgast jaatavat eluhoiakut, mida kandis tema usuline tõdemus ning taideline mõttelaad.” Melanie Rahamägi, kahe piiskopi lesk, suri 96-aastasena 30. juunil 2000. Vt. *EK* (paguluses) nr. 3, 2000, lk. 127.

¹¹⁴⁸ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 6, 12–15. Juurdelisatud Lola Rahamäe allkirjastatud aktis loetletakse kõik Rahamäele kuulunud esemed, mille julgeolekutöötajad pitseerisid.

¹¹⁴⁹ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 27. Süüdistus kinnitati 8.5.1941.

¹¹⁵⁰ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 41 ja 44, Vahter ja Villmann ülekuulamisel 30.1.1941. Vt. ka Rannik 1956, lk. 261.

¹¹⁵¹ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 47 ja 49p, Sild ja A. Vahter ülekuulamisel 29.–30.1.1941.

tegevuses, tema varasem tegevus oli seotud üksnes usu ja haridusega.¹¹⁵² Olgu lisatud, et juba 1939. aasta tormilisel erakorralisel kirikukogul võttis ta ise selle hukkamise teema avalikult jutuks ja meenutas seda nii: „Ma olen kolm korda elus seisnud olukorra ees, et oleksin inimese maha lasknud. [---] Kolmas kord oli Saaremaa mässu ajal. Taheti maha lasta üht minu leeriõpilast, kes oli mässaja, ja taheti mind selleks käsutada, aga õnneks vabastas mind sellest üks kapten.”¹¹⁵³ (Teised episoodid olid aset leidnud seoses ühe kallaletungiga Saaremaal enamlaste ajal ja 1924. aasta 1. detsembri mässuga, kui keegi ilmus nagaaniga relvastatult haridusminister Rahamäe juurde.)

25. juulil 1941 määras Kirovi oblasti NKVD Sõjaväeosade Tribunal Rahamäele kõrgeima karistumäära – mahalaskmise koos kogu vara konfiskeerimisega. Kohtuotsus viidi täide veidi rohkem kui kuu aega hiljem. EELK teine piiskop Hugo Bernhard Rahamägi lasti maha Kirovi oblastis 1. septembril 1941. aastal kell 18.15. Tema surnukeha maeti koos riietega.¹¹⁵⁴ Ta oli 55-aastane.

P. Erelt ja T. Vahter nendivad, et Rahamägi kaotas kirikusõjas kõik – perekonnarahu, piiskopitooli ning puhta nime.¹¹⁵⁵ Alandatuna, kurnatuna ja küüditatuna suri ta vägivaldse võõrvõimu käe läbi võõrsil, eemal omastest, kodumaast, kirikust. Tema põrm puhkab endiselt võõrsil nimetus hauas. Alles viiskümmend aastat hiljem otsustas Eesti NSV Ülemkohus, et Hugo Bernhard Rahamägi „on kui alusetult süüdimõistetud täielikult rehabiliteeritud ühes kõigi sellest tulenevate õiguslike tagajärgedega.”¹¹⁵⁶

Ka mitmete teiste piiskopikriisi peamiste asjaosaliste saatus kujunes traagiliseks või vähemalt raskeks. 9. juulil 1941 mõrvati endine kiriku hooldaja Jaak Varik.¹¹⁵⁷ Hans Kubu suri Solikamski vangilaagris 6. septembril 1942. August Arumäe veetis Siberis 17 aastat, kuid tuli eluga tagasi ja astus jälle kiriku teenistusse. Ta suri 1976. aastal Pärnus.

EELK kolmas piiskop Johan Kõpp sai kodumaal kirikujuhi ametis olla vähem kui viis aastat. Ta siirdus 1944. aasta septembris pagulusse ja jätkas seal pagulaskiriku juhina, kandes alates 1957. aastast peapiiskopi tiitlit. Ta siirdus

¹¹⁵² ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 63, kohtuistung protokoll 25.7.1941.

¹¹⁵³ EELKKA, VI KK 1939, lk. 28–29. Sisuliselt sama kordas Rahamägi ülekuulamisel siseministeeriumis 12.9.1939 seoses tema ametist tagandamisega, vt. ERA, f. 14, n. 2, s. 1231, l. 56p.

¹¹⁵⁴ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, l. 65, kohtuotsus 25.7.1941 (koopia), ja l. 74, akt täideviimise kohta. Rahamäe täpne surmaaeg jäi kauaks teadmata (Veem 1990, lk. 440; Ketola 2000b, lk. 81; M. Malkavaara. *Kahtia jakautuneet Baltian luterilaiset kirkot ja Luterilainen maailmaliitto 1944–1963*. Helsinki, 2002, lk. 173). Vist esimesena esitas selle arhiivmaterjalile tuginedes Ü. Vahter (1997), hiljuti ka teoses: Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. *Estonia 1940–45. Reports of the International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn, 2006.

¹¹⁵⁵ Erelt, Vahter 1998, lk. A13.

¹¹⁵⁶ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 13852, rehabiliteerimistõend 21.2.1991.

¹¹⁵⁷ Vt. nt. Masing 2006, lk. 337–341, Jaan Kiiviti päevik 8.12.1941.

emerituuri 1964. aastal, olles olnud kiriku eesotsas 25 aastat, ja suri 1970. aastal Stockholmis 95-aastasena, nägemata enam kunagi kodumaad. Talle järgnes väliskiriku peapiiskopi kohal Johannes Oskar Lauri, vikaarpiiskop alates 1944, E.E.L.K. piiskop 1957–1964 ja peapiiskop 1964–1974. Jakob Aunver jätkas paguluses „Eesti Kiriku” toimetamist – tõsi, tegemist oli uuelaadse väljaandega – ja oli taas kirikuvalitsuse liige aastatel 1959–1978. Ta suri Uppsalas 1978. aastal.

6.6. Kokkuvõte

1939. aasta kirikukriisi põhjuseks võib pidada aastate jooksul süvenenud rahulolematust piiskop Rahamäe isiku ja tema kirikupoliitikaga. Paljud ei nõustunud 1934.–1935. aasta kiriku juhtimisreformi käigus aset leidnud tsentraliseerimise ning keskvalitsuse ja piiskopi võimupiiride suurenemisega, samuti ambitsioonika piiskopkondade loomise kavaga ning kiriku väidetava katoliseerimisega. Piiskopi kirikupoliitikas nähti kõrvalekaldumist harjumuspärasest ja luterlikuks peetavast kirikukorraldusest, mille pooldajad pidasid vastandina vaimulike hierarhia ja keskvalitsuse võimule oluliseks kihelkonnakoguduse ja selle pastori suveräänsust. Kursimuutusest tunnistas ka Rahamäe eestvõttel teoks saanud lähenemine anglikaani kirikule, mida piiskopliku korralduse ja teatud väliste kommete tõttu peeti luterlusele võõraks. Taas kord elustusid vanad kirikusiseste voolude vahelised vastuolud, millele aitas kaasa liberaalsete vaimulike tagasitoomine kiriku rüppe. Opositsiooni kuulusid peamiselt madal-kiriklike vaadetega konservatiivsete ringkondade esindajad, kuid nendega ühinesid need, kes olid mingil põhjusel Rahamäes isiklikult pettunud.

Kiriku juhtkond ei suutnud ära hoida kriisi süvenemist ja lahvatamist avalikuks sõjaks erisuguste vaadetega leeride vahel. Tuleb tõdeda, et oma kauaaegse kirikutöö kogemustele vaatamata piiskop Rahamägi ei suutnud ilmutada vajalikul määral kindlakäelisust ei kirikujuhtimisel ega oma pereasjade korraldamisel. Kirikus vallandunud võimuvõitluse otseseks ajendiks saigi piiskopi avalikuks tulnud abielulahutuse kavatsus, mis nõrgestas tema kui kirikujuhi autoriteeti ja positsiooni. Pealegi ei olnud piiskop otsustavalt talitsenud õp. A. Lepa skandaalset tegevust. Ebalev käitumine, nõustumine abielulahutusega ning soov abielluda oma eelkäija lesega tegi Rahamäe kirikujuhi kohal kergesti rünnatavaks ja andis tema juhtimisstiiliga rahulolematutele ringkondadele ettekäände nõuda piiskopi ametist lahkumist, kuigi esialgu sooviti vaid seda, et ta loobuks abielulahutuse kavatsusest.

Kuigi Rahamägi oli valmis oma ametikohale jäämise nimel abielulahutusest loobuma, ei rahuldanud see enam vastasleeri. Vaatamata sellele, et ta lõpetas lahutusprotsessi ja andis teada, et on perekondlikest raskustest üle saanud, tõstatas opositsioon piiskopi vastu süüdistuse abielurikkumises, pidades silmas tema suhteid Melanie Kukega. Õli valas tulle ka asjaolu, et Rahamägi tõttasid

kaitsma protestantide juhtfiguurid Th. Tallmeister ja V. Kuljus. Pingete kulmineerudes jagunes kirik kahte leeri, millest piiskopi toetajate oma oli usutavasti küll arvukam. Kui kiriku tippjuhtkond toetas piiskoppi peaaegu eranditult, siis kesktaandri juhid ehk praostid jagunesid kaheks võrdseks pooleks. Vaimulikest nõudis piiskopi lahkumist veidi üle veerandi. Mõned Rahamäe senised toetajad vahetasid poolt ja astusid piiskopi tagasiastumist nõudvate vaimulike ridadesse. Rahamäele pandi süüks oskamatu kirikujuhtimist ning suutmatust lahendada kogudustes tekkinud aastatepikkuseid konflikte ja ohjeldada liberaalsete pastore tegevust. Need etteheited olid mõeldud siiski riigivõimu kõrvadele, et mõjutada viimast opositsiooni kasuks sekkuma.

Kriisi haripunktis halvenesid oluliselt Rahamäe isiklikud suhted peaminister K. Eenpaluga. Valitsus veendus, et skandaalidesse segatud piiskop ei suuda kirikus tagada vajalikku rahu ja üksmeelt. Kujunenud olukorras õnnestus opositsioonil saavutada peaministri ja siseministri toetus piiskopi väljavahetamisele ja kursimuutusele kirikus. On märkimisväärne, et 1934. aastal kirikut tsentraliseerida aidanud valitsus oli nüüd valmis opositsiooni nõudmistele vastu tulema ja toetas piiskopi võimu vähendamist. Siseminister R. Veermaa varustas opositsiooni informatsiooni ja nõuannetega. Pärast seda, kui Rahamägi oli saanud ametis jätkamiseks kirikukogu enamuse selge toetuse ja asus omalt poolt otsustavalt kriisi lahendamata, pidas valitsus vajalikuks opositsiooni kasuks sekkuda, peatades kiriku juhtimisorganite tegevuse ja määraes hooldajaks vastasrinna peamehe J. Variku.

Kirikute juhtkonna tegevuse peatamine ja piiskopi tagandamine sündis juriidiliselt vaieldaval alusel. Sisuliselt teostas seaduslike juhtimisorganite poolt hukka mõistetud opositsioon autoritaarse riigivõimu toel võimupöörde kirikus. Enneolematu võimutäiusega kirikute hooldaja J. Varik vormistas tagantjärele põhimääruste muutmise, millega Rahamägi ametist lahkunuks loeti. Ära ootamata uue piiskopi ametisse astumist, asus Varik koos oma mõttekaaslastega korrigeerima senist kirikupoliitilist kurssi, kavandades kirikukorralduses detsentraliseerivaid muudatusi. K. Eenpalu juhitud valitsuse tagasiastumine ja J. Uluotsa valitsuse võimuletulek ei lasknud küll Varikul oma soove täies ulatuses ellu viia. Kriis õnnestus edukalt ületada alles J. Kõpu valimisega EELK kolmandaks piiskopiks.

H. B. Rahamäe saatus kujunes traagiliseks. Ametist tagandatud ja laitmatu reputatsiooni kaotanud piiskop ei leidnud kirikus enam väärilist rakendust. Samuti ei kestnud kaua tema uus abieliu. 1941. aastal Rahamägi arreteeriti ja hukati Nõukogude okupatsioonivõimu poolt.

KOKKUVÕTE

1920. aastate alguses kujunes välja probleemidering, mis jäi Eesti luterlikku kirikut saatma kuni iseseisvusaja lõpuni. Selleks olid esiteks kiriku ja riigi vahekorra määramise raskused, teiseks erinevate usulis-teoloogiliste suundade omavahelised komplitseeritud suhted ja kolmandaks eelnevast tulenevalt võitlus kirikukorralduse pärast.

Hugo Bernhard Rahamägi etendas 1920.–1930. aastate Eesti kirikuelus väljapaistvat rolli. Juba iseseisvusaja esimesel kümnendil sai Rahamäest kui konsistooriumi liikmest ja süstemaatilise teoloogia professorist kiriku juhtkonda toetava kiriklik-konfessionaalse voolu eestkõneleja ja piiskop Jakob Kuke lähedane kaastööline. Usulis-teoloogiliste suundade vahelises võitluses asus Rahamägi kiriku õpetusliku ja organisatsioonilise ühtsuse nimel kaitsma tsentraliseeritud kirikukorraldusmudelit, mis vastandus koguduse ja pastori suuremat sõltumatust pooldavatele vaadetele, mida jagasid nii liberaalne kui konservatiivne tiib. Paraku seadis luteri kiriku terviklikkuse ohtu 1926. aastal kehtima hakanud usuühingute seadus, mis muutis kiriku sisuliselt koguduste vabatahtlikuks liiduks.

Oma teoloogilistes vaadetes pooldas Rahamägi vastukaaluks liberaalteoloogiat viljelevatele protestantidele kiriku jäämist traditsioonilisele luterlikule usuale, kuid pidas, erinevalt konservatiivsest suunast, õpetusest olulisemaks kristliku usu praktilist väljendamist ja tähelepanu pööramist sotsiaalsetele küsimustele. Ta oli veendunud, et kirik on kutsutud aktiivselt tegelema ühiskonnaelu probleemidega. Seetõttu pidas Rahamägi endastmõistetavaks vaba rahvakiriku head vahekorra riigiga ja osavõttu ühiskondlikust elust.

Kiriku ja riigi vahekorra parandamise vajadus ning kirikukorraldusreformi küsimus püsisid päevakorral ka 1930. aastate alguses. 1931. aastal jäi Rahamägi kirikujuhtimisest vabatahtlikult kõrvale, tuues põhjuseks rahulolematuse kiriku struktuuriga ja „kirikliku bolševismi” kasvu, millele oli aluse pannud 1919. aastal kehtestatud üldedemokraatlik kirikukord. 1933. aastal esitas Rahamägi ettepaneku kirikupäeva koosseisu vähendamiseks, et muuta kiriku kõrgeim seadusandlik organ töövilmseliseks. See ettepanek teostus siiski alles 1935. aasta kirikukorraldusreformi käigus.

1934. aasta juunis valiti Rahamägi, kellel oli kirikus lai toetajaskond, suure häälteenamusega EELK teiseks piiskopiks. Vastaskandidaat Jaak Variku taha koondusid peamiselt konservatiivid ja baltisakslased. Rahamägi pühitseti suure pidulikkusega piiskopiks 16. septembril 1934, pühitsejaks kutsuti Uppsala peapiiskop Erling Eidem. Sellega jätkati piiskop Jakob Kuke ametissepühitsemisega võetud suunda, vaatamata sellele, et kirikus oli piiskopiameti suhtes erinevaid teoloogilisi seisukohti.

Uus piiskop nägi oma esmase ülesandena kiriku muutmist ühtseks ja terviklikuks. Selleks tuli lõpetada aastaid kestnud nn. protestantide skisma ja tuua kiriku osadusse tagasi liberaalse suuna juhtfiguurid Theodor Tallmeister ja

Voldemar Kuljus ühes oma kogudustega ning parandada suhteid baltisakslastega, mis olid esimese piiskopi ajal tõsiselt pingestunud. Teiseks tuli ellu viia tsentraliseeriv kirikukorraldusreform. Selleks oli vaja kehtiv usutühingute seadus asendada uue, kiriku huve enam arvestava seadusega.

1934. aastal õnnestus kiriku juhtkonnal saavutada uue kirikute ja usuühingute seaduse kehtestamine, millega arvestati kiriku tsentraliseerimist pooldavate jõudude ammuseid soove. Läbimurre saavutati tänu riigipöörde teel võimule tulnud Pätsi režiimile, mis oli valmis kiriku taotlustele vastu tulema. Kuigi hiljem lugesid Rahamäe toetajad uue seaduse vastuvõtmise piiskopi teeneks, ei olnud tegelikult kiriku juhtkonna mänguruum eriti avar ning kirikul tuli leppida senisest oluliselt suurema riigivõimu järelevalvega vaimulike tegevuse ning kiriku sisemise elu ja korralduse üle.

1935. aastal töötati piiskopi juhtimisel välja ja kehtestati uus kirikukorraldus. Rahamäe sõnusti oli reformi eesmärk kiriku kokkuliitmine ja päästmine „atomi-seerivate tendentside” käest. Kuigi põhimääruste koostamisest võttis osa küllaltki lai kirikutegelaste ring, ei olnud reformikava üldkiriklik arutelu võimalik, kuna kirikute ja usuühingute seadusest tulenevalt oli aega vaid kolm kuud, samuti olid mitmed kiriku juhtimist puudutavad sätted juba riigiseadusega reguleeritud. 1935. aasta põhimäärustega sai kiriku juhtkond senisest palju suuremad õigused koguduste ja vaimulike üle. Põhimääruste ellurakendamine jõudis lõpule 1935. aasta sügisel, kui kogudustes ja praostkondades olid uute juhtorganite valimised läbi viidud ja kokku astus kirikukogu, mis asendas senise kirikupäeva. Vaid üheainsa aasta jooksul – alates 1934. aasta kevadest kuni 1935. aasta kevadeni – oli EELK juhtkonnal õnnestunud saada kirikule riigivõimu toetus ja läbi viia ulatuslik kirikukorraldusreform.

1936. aastal tuli kiriku juhtkond välja suurejoonelise piiskopkondade loomise kavaga. EELK pidi jagatama neljaks piiskopkonnaks, senine piiskop oleks saanud peapiiskopi tiitli. Rahamägi põhjendas reformikava otstarbekohase tööjaotuse, kirikutöö intensiivsemaks muutmise ja piiskoppide kogudustele lähendamise vajadusega, tõrjudes süüdistusi välispidises toretsemises ja lähene-mises katoliiklusele. Lisaks kirikujuhtimise tõhusamaks muutmise vajadusele võib kavast välja lugeda ka soovi tõsta EELK kui Eesti suurima kiriku juhi autoriteeti nii siseriiklikult kui suhetes teiste kirikutega. Kui 1936. aastal nõustus kirikukogu põhimõtteliselt piiskopkondade loomisega, siis 1937. aastal ei leidnud konsistooriumi eelnõu toetust. Reformikava kriitikute survele moodustati väga erinevatest kirikutegelastest koosnev komisjon, mis töötas välja alternatiivse eelnõu. Kui kiriku juhtkonna eelnõu nägi ette peapiiskopi juhtimisele allutatud kirikukorralduse, siis kirikukogu komisjonis pääsesid võidule detsentraliseerivad vaated. Piiskopkondade arvu taheti vähendada, samuti piiskoppide ja piiskopkondade sõltuvust peapiiskopist. Nähes, et kirikukogu ei suuda selles küsimuses leida üksmeelt ja konsistooriumi kava ähvardab läbikukkumine, oli Rahamägi sunnitud 1938. aasta oktoobris eelnõu tagasi võtma. Kuigi reformikavaga taheti edasi minna, ei jõudnud see enam 1939. aasta

kirikukriisi tõttu kirikukogu päevakorda. Seega oli Rahamäe ametiaja üks ambitsioonikamaid reformikavasid sisuliselt läbi kukkunud.

EELK välissuhetes etendas Rahamägi küllaltki olulist rolli juba 1920. aastatel, püüdes igati kaasa aidata kontaktide loomisele ja arendamisele lähinaabrite ja teiste kirikutega. Piiskopiametisse astudes teatas Rahamägi, et soovib arendada suhteid Põhjamaade kirikutega ja nende kaudu anglikaani kirikuga, samuti naabermaa Läti kirikuga. Põhjamaade suund oli EELK välissuhtluses oluliseks saanud juba piiskop Kuke ajal, selles nähti vaba rahvakiriku eemaldumist Saksa luterluse mõjusfäärist. Lähinaabritest kujunesid kõige tihedamaks suhted Soome kirikuga, mis tipnesid 1935. aasta juulis Eesti-Soome pastorite konverentsiga, millest võtsid osa mõlema maa kirikujuhid ja kus kavandati tiheda koostöö jätkumist. Läti kirikuga kirjutati 1938. aastal alla kokkulepe, mis reguleeris eesti ja läti rahvusvähemuse kiriklikku teenimist, kuid sellele vaatamata pingestusid kirikutevahelised suhted Eestis asuva Laura eestiläti segakoguduse küsimuses. Kuigi Rahamägi oli valmis Läti kiriku nõudmistele järgi andma, ei nõustunud sellega siseministeerium. Suhteid naaberkirikutega varjutasid ka riigi vähemusrahvuste poliitikast tingitud probleemid välismaalastest pastorite töölubadega. Kuigi konsistoorium taotles valitsuselt seaduse muutmist, ei õnnestunud seda saavutada.

Väga oluliseks tuleb lugeda EELK avatust oikumeenilisele liikumisele ja osavõttu kõigist tolle aja tähtsamatest oikumeenilistest üritustest. Ei ole sugugi vähetähtis, et seda toetas Rahamäe isiklik huvi ja osalus. Rahamägi oli eriti huvitatud sotsiaalsete ja praktilise koostöö küsimustega tegelevate oikumeeniliste organisatsioonide tööst. Üheks selliseks oli kristlik rahuorganisatsioon Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu (MRSEKK). Piiskopiks saades asus Rahamägi ümber korraldama ja laiendama MRSEKK Eesti rahvuskomitee tegevust. Rahamäe huvideringi näitab seegi, et 1937. aastal osales ta praktilise kristluse (*Life and Work*) maailmakonverentsil Oxfordis, saates enda asemel usu ja kirikukorra (*Faith and Order*) küsimustega tegelevale konverentsile Edinburgh'is praost Ferdinand Jürgensoni. 1938. aastal võttis Rahamägi osa kirikutevahelisest konverentsist Utrechtis, kus arutati Kirikute Maailmanõukogu loomist. Rahamägi pidas seda algatust väga oluliseks. Veel samal aastal otsustas konsistoorium, et EELK liitub loodava organisatsiooniga.

Pikemas perspektiivis osutus aga kõige kaalukamaks oikumeeniliseks saavutuseks 1938. aasta jaanipäeval Tallinnas alla kirjutatud ühisraport Inglise, Läti ja Eesti kiriku vahel, mis nägi muu hulgas ette vastastikuse osavõtu uute piiskoppide pühitsemisest ja armulauaosaduse. See, et EELK otsustas anglikaanidega õpetuskõnelustesse astuda, on otseselt Rahamäe teene, kes juhtis Eesti delegatsiooni 1936. aastal Londonis ning 1938. aastal Riias ja Tallinnas toimunud konverentsidel. Läbirääkimistel nõudsid anglikaanid, et Eesti ja Läti kirik peaksid kinni ajaloolisest piiskopiametist. Rahamäele ei valmistanud see nõudmine probleeme, kuna ta oli ametisse pühitsetud apostlikus järjepidevuses

seisva Rootsi peapiiskopi poolt, erinevalt Läti peapiiskop Theodors Grünbergist. Läti kiriku esindajad nõustusid anglikaanide nõudmisega üksnes kirikutevahelise osaduse loomise nimel.

Piiskop Rahamäe ametiaega, mis langes kokku nn. vaikiva ajastuga Eesti sisepoliitikas, on hinnatud vastandlikult. Juba tollal leidis kriitikuid, kes kõnelesid kirikukriisist, tagasipöördumisest härraskiriku aega, kiriku klerikaliseerimisest jne. Teisalt on seda perioodi nimetatud ka kirikuelu õitseajaks ja antud Rahamäe tegevusele positiivne hinnang. Kiriku sisemises elus alustati Rahamäe ametiajal hoogsate plaanidega ja vaadati lootusrikkalt tulevikku. Ära kasutades riigivõimu toetavat suhtumist, mis tõstis kiriku prestiiži ühiskonnas, püüdis kirik Rahamäe juhtimisel oma tegevust igati intensiivistada. Piiskopi nägemuses pidid muudatused kirikukorralduses looma selleks vajaliku baasi või raamistikku. Kirik ei tegele sugugi ainult oma struktuuri reformimisega, vaid pööras tähelepanu erinevatele tegevusvaldkondadele. Selleks kutsuti ellu suur hulk toimkondi ja komisjone. Tajuti vajadust leida uusi töövorme ja reorganiseerida sajandite jooksul välja kujunenud kihelkondlikku struktuuri. 1935. aastal kutsus Rahamägi üles asutama uusi kogudusi ja rajama kirikuid. Ühiskonna jätkuvat sekulariseerumist teadvustades sooviti välja töötada uus, ajakohane leeriõpetuse kava, lauluraamat, agenda ja piiblitõlge, samuti püüti kaasa rääkida usuõpetuse küsimuses. 1935. aastal saatsid piiskop Rahamägi ja metropoliit Aleksander haridusministrile märgukirja, milles nõuti muu hulgas usuõpetuse tunnistamist võrdväärseks teiste õppeainetega. Oluliselt suurenes vaimulike arv.

Olles leidnud pärast 1934. aasta märtsipööret valitsevalt režiimilt tuge ja mõistmist oma taotluste suhtes, läks kiriku juhtkond kaasa valitsuse viljeldud optimistlik-positiivsete riikliku ülesehitamise meeleoludega, seda enam, et Pätsi poliitika oli konservatiivne ja traditsioonilisi väärtusi hindav. Kirikutegelaste ettekujutuse kohaselt pidi kirik andma demokraatlikule ja sekulaarsele riigile kristliku usulis-kõlbelise sisu. Rahamägi nägi riiki ja kirikut partneritena, keda ühendavad ühised huvid, kuna usulised väärtused on aluseks tervele ühiskonnale. Tema ja kiriku juhtkond säilitasid režiimitruu hoiaku, toetades avalikult valitsuse poliitikat. 1937. aastal õnnestus kirikutegelaste eestvõtmisel lisada uude põhiseadusesse säte, mis andis nii luteri kui õigeusu kirikule kui kahele kõige suuremale kirikule avalik-õigusliku staatuse ja mõlemale kirikupeale koha parlamendi ülemkojas. Sellega täitus ühtlasi Pätsi varasem lubadus kaasata kiriku esindajad riigivalitsemisse.

Siiski ei suutnud Rahamägi vältida riigi ja kiriku suhete mõningast pingestumist. Valitsusele valmistasid meelehärmi vabadussõjalaste liikumisega seotud ja teised autoritaarse korra suhtes opositsioonilised pastorid, kes oma jutlustes kritiseerisid valitsevat režiimi. Pea- ja siseminister Kaarel Eenpalu palus piiskopil astuda samme selleks, et need „väärnähted“ kirikuelust kaoks. 1938. aasta Riigikogu valimiste eel süüdistas riigihoidja Päts luteri kirikut avalikult tänamatuses ja tahtmatutes valitsusega ühte jalga käia, kuna opositsiooni

ridades kandideeris parlamenti üle kümne pastori. Kirikule valmistas omakorda muret Tallinna Jaani kiriku lammutamise ja Vabadussõja mälestussambaga asendamise plaan. Piiskopil tuli laveerida võimude ja valitsusega rahulolematute kirikutegelaste vahel. Kirikukorralduse tsentraliseerimisele ja võimude survele vaatamata ei saa rääkida autoritaarsetest juhtimismeetoditest kirikus. Rahamägi ei olnud autoritaarne kirikujuht.

Lõplikult teostumata jäi Rahamäe soovitud agendauuendus. Rahamäe koostatud 1929. aasta agendakavand ei leidnud vastuvõtmist ning 1939. aastal viimaks usuteadlaste konverentsi heakskiidu saanud uue jumalateenistuse põhi-korra oli liturgiline komisjon, kus piiskop Rahamägi oma ametiajal enam nii otsustavat rolli ei etendanud, muutnud võimalikult lähedaseks senikehtivale korrale. Jumalateenistuse „esteetilise rikastamise” vajadusest kõnelenud Rahamäe huvis liturgia vastu võib täheldada kõrgkiriklikke jooni (jumalateenistuse liturgilise külje ja eriti muusika hindamine, armulaua tähtsustamine), kuid läbi-mõeldud kõrgkiriklikust reformideprogrammist siiski rääkida ei saa.

Kuigi Rahamägi valiti 1934. aastal ülekaaluka häälteenamusega piiskopiks ja ta alustas oma ametiaega kiriku ühendamise, eri suundade lepitamise ja üldse suurte lootuste õhkkonnas, ei suutnud ta järgnevatel aastatel püsida kiriku ühendaja rollis. Opositsioon konservatiivide näol säilis, peagi lisandus neile teisigi rahulolematuid. Leidus neid, kes ei suutnud leppida nn. protestantide tagasitoomisega kiriku rüppe. Eriti häiris alalhoidlikke ringkondi kiriku tsentraliseerimine, mis teostati lühikese aja jooksul riigivõimu abiga, ning piiskopkondade loomise kava, milles nähti piiskopi ambitsioone ja välise hiilguse taotlust. Paljudele konservatiivsetele ja baltisaksa pastoritele osutus häirivaks ka orientatsioonimuutus välissuhtluses. Rahamägi toetas EELK osalemist oikumeenilises liikumises, kuid otseselt võis teda vastutavaks pidada suhete loomise eest Inglismaa Kirikuga, mis mõnede oponentide meelest kõneles jällegi luteri kiriku katoliseerimise püüdest.

Nende arengute taustal kasvas rahulolematuus piiskopi ja tema kirikupoliitika. Siiski sai vastasrind koonduda alles piiskopi abieluprobleemide ilmsikstuleku järel. Kuigi Rahamägi loobus ametisse jäämise nimel abielulahutuse kavatsusest, asusid opositsioonilised kirikutegelased 1939. aasta märtsis nõudma piiskopi ja kiriku juhtkonna tagasiastumist. Avalik võitlus kirikus puhkes aga suvel, kui Rahamägi otsustas ametis jätkata. Kaheksa praosti pöördusid kirjaga valitsuse poole, otsides võimudelt tuge piiskopi tagandamiseks. Opositsiooni rünnaku alla sattunud Rahamäel õnnestus saavutada kirikukogu toetus ja tal oli ka vaimulike seas ning kogudustes piisavalt toetajaid. Kirikukriisi lahendamisel sai seega otsustavaks riigivõimu suhtumine. Kuigi piiskop oli püüdnud säilitada riigi ja kiriku head vahekorda ning vastastikku kasulikku koostööd, kaotas ta nüüd valitsustegelaste usalduse ja toetuse, kui ilmnes, et ta ei suuda tagada autoritaarsele korrale vajalikku kiriklikku ühtsust ja rahu ning efektiivset juhtimist. Valitsuse toel viis opositsioon kirikus läbi võimupöörde. Kiriku juht-

konna tegevuse peatamine ja piiskopi tagandamine sündis juriidiliselt vaieldaval alusel.

1939. aasta kirikukriis ületati alles autoriteetse kirikutegelase Johan Kõpu valimisega piiskopiks. EELK teise piiskopi saatus kujunes traagiliseks. Rahamägi kaotas oma ametikoha ja laitmatu reputatsiooni. Niisamuti ei saanud ta kaua rõõmu tunda uuest abielust. 1941. aastal arreteeris Nõukogude okupatsioonivõim endise piiskopi, süüdistades teda revolutsioonivastases tegevuses. H. B. Rahamägi hukati kaugel kodumaast 1. septembril 1941.

Kokkuvõttes ei saa piiskop Rahamäe ametiaega, mis lõppes küll tõsise kirikukriisi ja kirikupea ametist tagandamisega, lugeda siiski ebaõnnestunuks. Isepäise vaimulikkonnaga ja vastuoludest lõhestatud kirik vajab hädasti tsentraliseerimist ja korda. Piiskop võttis kindla kursi kiriku ümberkorraldamisele ja kirikuelu stabiliseerimisele. Võimalik, et tol perioodil vajanuks kirik karismaatilisemat ja kindlama käega juhti kui Rahamägi seda oma mitmekülgsele ja kogemustele vaatamata olla suutis. Lisaks tabasid teda perekondlikud probleemid. Samuti ei suudetud kõiki reformikavasid ellu viia. Küsitavaks tuleb pidada kiriku juhtkonna toetust Pätsi autoritaarsele režiimile. Teatud privileegide ja riigivõimu toetuse eest tuli kirikul maksta kõrget hinda, kuigi teisalt on selge, et autoritaarne režiim oleks kiriku oma kontrollile allutanud nii või teisiti. Samas saavutas luterlik kirik Rahamäe juhtimisel rahvusvaheliselt ja oikumeeniliselt edu, jätkates Põhjamaadele orienteeritud kurssi, osaledes aktiivselt oikumeenilises liikumises ja luues suhted Inglismaa Kirikuga. Ka kiriku sisemises elus toimusid igati loomulikud ja ajaga sammu pidavad arengud. Kuigi Rahamäe kirikupoliitilise kursi üle võib sõltuvalt teoloogilistest tõekspidamistest vaielda, väärivad tema kui teoloogi ja kirikujuhi teened kiriku ees tunnustamist ja meeles pidamist.

**LISA.
FOTOMATERJAL**

Tyro G. Takamägi

*Hugo Berubard Rahamägi, aadl. Mees.
Kaarma õpetaja,
Laureuma praost.*

Foto nr. 1.

H. B. Rahamägi
üliõpilasena.

EAA 2100-1-12535, l. 11

Foto nr. 2.

H. B. Rahamägi
Kaarma koguduse
õpetajana.

EAA 1767-1-1527, l. 7

Foto nr. 3. Edith ja Hugo Bernhard Rahamägi. *EKMEKLA Neg. B-1818:1303*

Foto nr. 4. Piiskop J. Kuke ametisseadmise protsessioon 5.6.1921. Esiplaanil H. B. Rahamägi (piibliga) ja A. Sommer (missarüüs). *EELKKA (koopia)*

Foto nr. 5. Jüri Jaaksoni valitsuskabineti liikmed, haridusminister Rahamägi vasakult kolmas. *EKM EKLA C-181:509*

Foto nr. 6. Haridusminister
Rahamägi „Vahi“ põllutöö-
kooli nurgakivi panekul.
EAA 2111-1-10533, nr. 7

Foto nr. 7. H. B. Rahamägi
usuteaduse professorina.
EAA 1867-1-167

Foto nr. 8. Piiskop Rahamäe pühitsemisest osavõtjaid 16.9.1934. Esireas (vasakult): Taani õp. L. P. Fabricius, Läti peapiiskop Th. Grünbergs, Uppsala peapiiskop E. Eidem, piiskop H. B. Rahamägi ja Tampere piiskop A. Lehtonen.

EKMEKLA A-181:3995

Foto nr. 9. Riigivanem K. Päts (keskel) koos piiskop Rahamäe pühitsemisest osavõtjatega 16.9.1934. *EKMEKLA B-181:2528*

Foto nr. 10. Piiskop Rahamägi ametirüüs. *EKM EKLA A-25:51*

Foto nr. 11. Piiskop Rahamägi ametirüüs. *EELKKA*

Foto nr. 12. Viiburi piiskopi Y. Loimaranta pühitsemistalitus 30.5.1935.

EELKKA

Foto nr. 13. I kirikukogu avamiskoosolek 31.10.1935. *EKM EKLA C-181:348*

Foto nr. 14. Usuteadlaste konverentsist osavõtjaid 1936. a. jaanuaris. Esireas keskel (vasakult):
Th. Grünbergs, H. B. Rahamägi ja V. Maldonis. *EELKKA*

Foto nr. 15. Piiskop Rahamägi Pärnu Eliisabeti koguduse tegelastega, piiskopist vasakul on õp. H. Nuudi, paremal praost A. Grünberg (Arumäe). *EELKKA*

Foto nr. 16. Usuteadlaste konverentsi juhatuse liikmed ja külalised. *EAA 211-I-10533, nr. 2*

Foto nr. 17. Eesti, Läti ja Inglise kiriku delegatsiooni liikmed Tallinnas konsistooriumi saalis 1938. a. juunis. Esireas keskel (vasakult): A. C. Headlam, H. B. Rahamägi ja Th. Grünbergs. *EELKKA*

Foto nr. 18. H. B. Rahamägi arreteerituna 1941. a.

ERAF 130 SM-1-13852, l. 10

ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

1.1. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv (EELKKA)

Märkus. Konsistooriumi arhiivi toimikute pealkirjad on esitatud küll võimalikult täpselt, kuid korduste vältimise huvides on üldjuhul loobutud lühendi EELK lisamisest seal, kus see ei tundu otseselt vajalikuna (nt. toimiku „Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Põhimäärused I” jt. puhul).

Isikutoimikud

Arumäe, August. Sari 11, säilik 9
Aunver, Jakob. Sari 11, säilik 13
Järve, Jaan. Sari 11, säilik 201
Jürgenson, Ferdinand. Sari 11, säilik 204
Kapp, Aleksander. Sari 11, säilik 215
Kubu, Hans. Sari 11, säilik 274
Kuljus, Voldemar. Sari 11, säilik 276
Köpp, Johan. Sari 11, säilik 662
Lepp, Alfred. Sari 11, säilik 318
Lattik, Jaan. Sari 11, säilik 304
Lauri, Johannes Oskar. Sari 11, säilik 309
Pöld, Harald. Sari 11, säilik 253
Rahamägi, Hugo Bernhard. Sari 11, säilik 479
Raudkepp, Aleksander Leopold. Sari 11, säilik 486
Soomre, Artur. Sari 11, säilik 570
Tallmeister, Theodor. Sari 11, säilik 598
Taul, Jaak. Sari 11, säilik 612
Tennmann, Eduard. Sari 11, säilik 616
Varik, Jaak. Sari 11, säilik 662

Kirik ja riik

Kiriku poliitika

Kiriku aruanded

Kiriku aruanne (1938)

Kirikuorganite protokollid

I ja II kirikukongress, 1917, 1919
Kirikupäev, 1920–1934
Kirikupäevade otsused, 1922–1934
Kirikukogu, 1935–1939
Konsistoorium, 1934–1939 (protokollid üldalal)
Piiskopi valimiskogu, 14.12.1939
Usuteadlaste konverents, 1920–1940

Kogudused

Kirjavahetus Piiskopliku Toomkogudusega, 1927–1938
Tallinna Jaani kogodus II, 1935–1938

Liturgiline Komisjon

Agenda komisjoni protokollid, 17.2.1936–22.5.1940, 238/1.
Liturgiline Komisjon, 27.4.1921–dets. 1931
Liturgiline Komisjon, 18.4.1932–29.11.1938

Piiskop, hooldaja

EELK Hooldaja
EELK Hooldusnõukogu
Johan Kõpu ametisse astumine, 1939
Piiskop Joh. Kõpu introduktsiooni küsimuses, 1940
Piiskopi ja konsistooriumi ringkirjad ja karjasekirjad, 15.1.1935–31.12.1938
Piiskopi kirjavahetus, 1934–1939
Piiskopi otsuste raamat, 1935–1939

Põhimäärustega seotud materjalid

Kirikuseadus, 1934–12.1.1935
4. korralise Kirikukogu poolt EELK Põhimääruste kava läbivaatamiseks valitud komisjoni toimik [= põhimääruste komisjon]
Põhimäärused I
Põhimäärused II
Põhimäärused III
Põhimäärused

Välissuhted

Anglikaani Kirik (Nr. B)
Eesti ja Soome kirikute vaheline toimkond, 23.7.1935–1.3.1938
Kirjavahetus Anglikaani kirikuga, 1924–1938
Kirjavahetus Anglikaani kirikuga, 1939–1940
Kirjavahetus diasporaatöö asjas, 1921–1938
Kirjavahetus Läti kirikuga, 1921–1938
Kirjavahetus Läti kirikuga, 1938–1940
Kirjavahetus Oikumeenilise Pressi- ja Teadete Bürooga
Kirjavahetus Skandinaavia kirikuga, 1921–1938
Kirjavahetus Skandinaavia kirikuga, 1939–1944
Kirjavahetus Soome kirikuga, 1920–1938
Kirjavahetus Soome kirikuga, 1939–1944
Kirjavahetus Usu ja kirikukorralduse konverentsiga, 1923–1938
Kokkuleppe sõlmimise asjas Eesti ja Läti ev. kirikute vahel, 1939–1940 [= kokkulepe Läti kirikuga 1939–1940]
Luterlik Maailmakonvent, 1923–1939
Maailma Liit Rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu, 31.8.1921–dets. 1936 [= MRSEKK]
Maailma Liit Rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu, 1937–1938
Maailma Liit Rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu, 1939–1940

Materjalid Utrechti Konverentsi kohta, 10.1.1938–4.6.1938
Ökumeeniline Kirikute Nõukogu [= Oikumeeniline Kirikute Nõukogu]
Ökumenischer Rat für praktischer Christentums. Life and Work, 1922–1935
Ökumenischer Rat für praktischer Christentums, 1936–1938

1.2. Eesti Kirjandusmuuseum

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

F. 89, m. 6:24. H. B. Rahamägi 4 kirja A. Mohrfeldt-Mäeväljale, 1936
F. 89, m. 6:25. H. B. Rahamäe 50. a. sünnipäeva pühitsemise korraldav komitee A. Mohrfeldt-Mäeväljale, 1936
F. 193, m. 36:4. Rahamägi, Hugo Bernhard
F. 194, m. 20:27. Hugo Bernhard Rahamägi
F. 194, m. 57:20 H. B. Rahamägi [Eluloolist]

1.3. Eesti Rahvusarhiiv

Ajalooarhiiv (EAA)

F. 1767, n. 1, s. 1527. Rahamägi, Hugo Mardi p., usuteadlane (kirjavahetus EÜS-iga)
F. 1867, n. 1, s. 807. H. B. Rahamäe loengud eetikast II semestril 1933
F. 2100, n. 1, s. 12535. Rahamägi, Hugo
F. 2100, n. 2, s. 922. Rahamägi, Hugo-Bernhard, 1919–1933 (sisaldab ka hilisemat materjali)
F. 2100, n. 2, s. 923. Rahamägi, H. B., 1920–1940
F. 2100, n. 5, s. 37. Usuteaduskonna dekaani kirjavahetus, 1930–1940
F. 2111, n. 1, s. 10533. Rahamägi, Hugo-Bernhard, kod. Eesti piiskop ja riigitegelane, 1925–1936

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

F. 14, n. 2, s. 132. Kirjavahetus usuühingute tegevuse ja varanduste kohta, 1934
F. 14, n. 2, s. 138. Kirjavahetus EELK Konsistooriumi ja usuühingutega ühingute asutamise, registreerimise ning põhikirjade muudatuste kohta, 1935–1940
F. 14, n. 2, s. 644. Kirjavahetus kirikute ja usuühingute korraldavate sundnormide ja määruste kohta, 1938–1939
F. 14, n. 2, s. 1226. Kirjavahetus Konsistooriumiga kirikute ja usuühingute kohta käivate seaduste ning määruste küsimuses, 1939–1940
F. 14, n. 2, s. 1231. Kirjavahetus Eesti Evangeeliumi Lutheriusu kiriku piiskopi H. B. Rahamägi kohta, 1939
F. 80, n. 5, s. 826. Kiriku, koguduse ja usuühingute liidu ja liitu kuuluva usuühingu liikmemaksu sundtäitekorras sissenõudmise seadus (dekreet), 1935
F. 80, n. 5, s. 837. Kirikute ja usuühingute seadus (dekreet), 1935
F. 80, n. 5, s. 967. Kirikute ja usuühingute seaduse muutmise seadus (dekreet), 1935
F. 84, n. 1, s. 1399. Riiginõukogu liikme Hugo-Bernhard Rahamägi eriarvele võtmise (isiklik) toimik, 1938–1940

- F. 84, n. 1, s. 1436. Riigikogu VI koosseis: Rahamägi, H. B.
 F. 957, n. 14, s. 739. Kirjavahetus Eesti saatkonnaga Londonis piiskop Rahamäe kohta, 1939
 F. 989, n. 1, s. 2709. Hugo Rahamägi kaebus piiskopi ametikohalt vabastamise asjus, 1939
 F. 1108, n. 1, s. 1073. Haridusministri kiri Siseministeriumile suhetest EELK-ga ja piiskop Rahamäe abielulahutuse kohta ja muu kirjavahetus, 1939–1940

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

- F. 130 SM, n. 1, s. 13852. Rahamägi, Hugo-Bernhard Mart (1886), 1941

2. Käsikirjad

- Annus, Paavo.** *Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 1918–1940.* Tartu Ülikooli ajaloo-teaduskond. Tartu: 1994.
- Haava, Ursula.** *Kristliku Rahvaerakonna tegevusest ja seostest luteri kirikuga 1919–1931.* Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö. Tartu: 2007.
- Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Agenda. Vastu võetud Usuteadlaste konverentsi poolt 26. jaanuaril 1939. Kava.* Asukoht: EELK Usuteaduse Instituudi raamatukogu.
- Helstein, Alar.** *Dogmaatika ajalugu. Konspekt Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 2001. a. sügissemelstril peetud loengutest.* Tartu: 2001. *Sine loco.*
- Kirikal, Kaisa.** *Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku Liturgilise Komisjoni tegevus aastatel 1922–1936.* Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö. Tartu: 2005.
- Kurs, Kalmar.** *Kiriku ja riigi vahekord Eesti Vabariigis 1934–1940.* Tartu Teoloogia Akadeemia bakalaureusetöö. Tartu: 1998.
- Tohvri, Karin.** *Kirikupoliitilised küsimused 1920.–1930-ndatel Eesti luterlikus ajakirjanduses.* Tartu Ülikooli ajaloo-teaduskond. Tartu: 1994.
- Rahamägi, H. B.** *Eesti rahva sündivuse vähenemise põhjused ja teed selle nähtuse kõrvaldamiseks: sotsiaal-eetiline käsitlus.* Tartu Ülikooli usuteaduskonna doktori-väitekirj. 1.–4. kd. Tartu: 1923.
- Rohtmets, Priit.** *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940.* Tartu Ülikooli usuteaduskonna magisträtöö. Tartu: 2006.
- Vaher, Ülo.** *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku represseeritud õpetajad.* EELK Usuteaduse Instituudi diplomitöö. Juhendaja dr. Voldemar Ilja. Voka: 1997.
- Vihuri, Veiko.** *The Question of Orders in the Negotiations of the 1930s between the Church of England and the Baltic Lutheran Churches: A Theological Analysis in Historical Perspective.* MATR dissertation. Department of Theology, University of Durham. Durham: 2000.

3. Perioodilised väljaanded

Märkus. Alljärgnevas loetelus kajastuvad need 1920.–1930. aastatel või hiljem ilmunud perioodilised väljaanded, millele ei ole viidatud autori järgi.

Deutsches Kirchenblatt

Eesti Kirik
Eesti Kirik (paguluses)
ERK
Meie Kirik
Meie Misjon
Kaja
Kiriku elu
Kiriku Teataja
Postimees
Protestantline Ilm (Protestantlik Maailm)
Päevaleht
Rahvaleht
Riigi Teataja
Romaan
Usk ja Elu
Usuteadusline Ajakiri (Usuteaduslik Ajakiri)
Uudisleht
Uus Eesti
Vaba Maa
Ärataja

4. Publitseeritud allikad ja kirjandus

- Agenda ehk Käsiraamat Ewangeliumi-Luteruse-usu kogudustele Vene riigis. I ja II jagu.* Tartu: 1902.
- Agenda evangeeliumi-luteri usu kogudustele Eestis.* Tallinn [1929].
- Agenda evangeeliumi-luteri usu kogudustele Eestis. Kavand.* Tallinn [1936].
- Agenda evangeeliumi-luteriusuliste kogudustele Eestis. Agenda komisjoni poolt vastu võetud 16. novembril 1936. a. Kavand.* Pärnu: 1938.
- Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi (Societas Academica Theologorum) liikmete nimestik pro 1933.* Tartu: 1933.
- Altnurme, Riho.** „Usuteaduslik Ajakiri” 1926–1940.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2000, lk. 7–32.
- Altnurme, Riho.** *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944-1949.* Tartu, Tartu Ülikooli kirjastus, 2001.
- Andresen, Andres.** *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele.* Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 7. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2004.
- Ant, Jüri. Kessel, Eeri. Pajur, Ago.** (Koostajad.) *Eesti Vabariigi sisepoliitika 1921–1929. Dokumentide kogumik.* Tallinn-Tartu: Rahvusarhiiv, Tartu Ülikool, 2002.
- Apostlikud isad.* Kreeka keelest tõlkinud ja kokku seadnud Kalle Kasemaa. Kommentaarid ja märkused Anne Kull. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.
- Arumäe, August.** *Hiiobi õnnistus. Mälestused.* Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005.
- Aunver, Jakob** (toim.). *Kindel tee. Vaimulike kõnede kogu.* Tallinn: „Eesti Kirik”, 1937.
- Aunver, Jakob.** *Eesti rahvakiriku ristitee.* Stockholm: EELK Komitee, 1953.

- Bell, G. K. A.** (Ed.) *Documents on Christian Unity 1920–24*. London: Oxford University Press, 1924.
- Bell, G. K. A.** *Christian Unity: The Anglican Position*. London: Hodder & Stoughton, 1948 (= Bell 1948a).
- Bell, G. K. A.** (Ed.) *Documents on Christian Unity: Third Series 1930–48*. London: Oxford University Press, 1948 (= Bell 1948b).
- Civis Ecclesiasticus** — vt. **Salumaa, Elmar**.
The Church of England and the Church of Finland: a Summary of the Proceedings at the Conferences Held at Lambeth Palace, London, on October 5th and 6th, 1933, and at Brändö, Helsingfors, on July 17th and 18th, 1934. London: The Press and Publications Board of the Church Assembly, and SPCK, 1935.
- Coleman, Roger**. (Ed.) *Resolutions of the Twelve Lambeth Conferences 1867–1988*. Toronto: Anglican Book Centre, 1992.
- Conferences between Representatives Appointed by the Archbishop of Canterbury on behalf of the Church of England and Representatives of the Evangelical Lutheran Churches of Latvia and Estonia*. London: SPCK, 1938.
- Danell, Sven**. *Kuldrannake*. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Ederberg, Bruno**. *Lahkusud Eestis*. Rakvere: autori kirjastus, 1935.
- Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Eesti Biograafiline Leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused II*. Peatoimetaja A. C. Cederberg. Tartu: K/Ü Loodus, 1926-1929. 2. trükk, 2001.
- Eesti Biograafiline Leksikon. Täienduskõide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused X*. Peatoimetaja P. Tarvel. Tartu, Tallinn: Loodus, 1940. 2. trükk, 2002.
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku ametikandjad ja tema organite koosseis*. Tallinn: EELK Konsistoorium, 1934.
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1936. aasta kohta*. Tallinn: „Eesti Kiriku” kirjastus, 1937.
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku aruanne 1937. aasta kohta*. Tallinn: „Eesti Kiriku” kirjastus, 1938.
- Eesti Evangeeliumi Luteri usu Kiriku Põhikiri*. Tallinn: Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi väljaanne [1926].
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Põhimäärused*. Tallinn: EELK Konsistooriumi väljaanne, 1936.
- Eesti Evangeeliumi Luteri usu olemasoleva koguduse Põhikiri*. Tallinn: Eesti Evangeeliumi Luteri usu Konsistooriumi väljaanne [1926].
- Eesti Ev. Luth. usu Kiriku Seadlused*. „Kiriku Teataja” 1933. a. nr. 3. Lisa. Tallinn: 1933.
- Eesti Ewangeliiumi-Lutheruse Kiriku (EELK) Põhikiri*. Tallinn [1920].
- Erelt, Pekka, Vahter, Tarmo**. „Politsei uuris salaja piiskopi naise intiimelu.” — *Eesti Ekspress* nr. 25. 19.6.1998, lk. A12–13.
- Esimene Eesti Kirikumuusika kongress 3. ja 4. dets. 1930. Tallinnas*. Tallinn: Esimese Eesti Kirikumuusika kongressi toimkond, 1930.
- Estonia Christiana: eximio domino Iohanni Kõpp nonaginta annos feliciter explenti discipuli congratulantes dedicaverunt*. Estonian Theological Society in Exile. Stockholm: 1965.

- Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.** *Estonia 1940–45. Reports of the International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.* Tallinn: 2006.
- Gnadenteich, Jaan.** *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat.* Tallinn: Logos, 1995. (1938. a. väljaande täiendatud uustrükk.)
- Graf, Mati.** *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934 koos eellooga (1905–1917) ja järellooga (1934–1940).* Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000.
- Grenz, Stanley J. Olson, Roger E.** *XX sajandi teoloogia.* Tallinn: Logos, 2002.
- Grichin, Kadi.** „Riiklik poliitika Petserimaa usuelu korraldamises 1920.–1930. aastatel.” — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2000–2001.* Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2003. Lk. 167–182.
- Hansen, Vootele.** „Eesti Vabariigi Kristlik Rahvaerakond 1919–1931.” — *Looming* 12/1989, lk. 1690–1697.
- Heininen, Simo. Heikkilä, Markku.** *Suomen kirkkohistoria.* Helsinki: Edita, 1996.
- Hope, Nicholas.** „Baltic Lutheran and Anglican Dialogue 1900–50.” — *Britain and the Baltic. Studies in Commercial, Political and Cultural Relations 1500–2000.* Edited by Patrick Salmon and Tony Barrow. Sunderland: University of Sunderland Press, 2003. Lk. 237–247.
- Hugo Bernhard Rahamägi. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Piiskop. 50 a. sünnipäevaks.* Tallinn: „Eesti Kirik”, 1936 (= HBR 1936).
- Ilmjärv, Magnus.** *Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini.* Tallinn: Argo, 2004.
- Jasper, Ronald.** *Arthur Cayley Headlam: Life and Letters of the Bishop.* London: Faith Press, 1960.
- Jürgenson, Ferdinand.** „Usuõpetuse seisukorrast ja korralduskäigust alg- ja keskkoolides Eesti aja algusest käesoleva ajani.” — *Usuteadusline Ajakiri* 1/1926, lk. 24–28; 2/1926, lk. 88–98.
- Karjahärm, Toomas. Sirk, Väino.** *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940.* Tallinn: Argo, 2001.
- Kasekamp, Andres.** *The Radical Right in interwar Estonia.* London: Macmillan Press, 1999.
- Ketola, Mikko.** „Eesti-Soome kirikuõpetajate konverentsid 1930-ndatel aastatel.” — Rausmaa, Heikki (toim.). *Soome sild – Viron veräjät. Kahdeksan näkökulmaa suomalais-virolaisiin suhteisiin. Kaheksa vaadet soome-eesti suhetesse.* Helsinki: Tuglas-seura, 1992.
- Ketola, Mikko.** „Some Aspects of the Nationality Question in the Lutheran Church of Estonia, 1918-39.” — *Religion, State & Society*, vol. 25, nr. 2, 1999. Lk. 239–243.
- Ketola, Mikko.** *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000 (= Ketola 2000a).
- Ketola, Mikko.** „Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik 1939: kriisiaasta.” — Eesti Kirikuloo Selts. *Johan Köpp 125.* Tartu: 2000. Lk. 71–85 (= Ketola 2000b).
- Ketola, Mikko.** „Relations Between the Estonian and the Finnish Lutheran Churches in the 20th Century.” — Altnurme, Riho. (Hrsg.) *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend.* Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 2001. Lk. 138–142.
- Ketola, Mikko.** „Mitä Suomessa tiedettiin Viron luterilaisen kirkon kansallisuuskiistoista maailmansotien välillä?” — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja*

- 89–91 (1999–2001). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2002. Lk. 227–239.
- Ketola, Mikko.** „Boris Aareandi – rauhahäiritsijä Viron luterilaisessa kirkossa 1930-luvulla.” — *Vanha ja nuori. Juhlakirja Simo Heinisen täyttäässä 60 vuotta.* Toimittajat Kaisamari Hintikka, Hanna-Maija Ketola ja Päivi Salmesvuori. Helsinki: Luther-Agricolan-Seura, 2003. Lk. 411–426 (= Ketola 2003a).
- Ketola, Mikko.** „Estonians, Baltic Germans, and their Lutheran teachings about the Jews 1919–1945.” — *Kirchliche Zeitgeschichte. Contemporary Church History.* 16. Jahrgang. 1/2003. Lk. 112–126 (= Ketola 2003b).
- Kiivit, Jaan.** „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda.” — Gnadenteich, Jaan. *Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat.* Tallinn: Logos 1995. Lk. 102–115.
- Kiviranna, Rudolf.** „Ühe suure eestlase tähelend ja traagika. Piiskop dr. Hugo Bernhard Rahamägi.” — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVII.* EÜS-i internetiprojekt „Sirvilauad”, <http://www.sirvilauad.ee/?q=node/24>. (Trükis: *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVII.* Tartu: 1996.) (= Kiviranna 1996.)
- Kurg, Ingmar.** „Oikumeenilise liikumise kajastamine Eesti kirikuelus 1910–1940.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), lk. 47–72.
- Kõpp, Johan.** *Kirikuvalitsemisõpetus.* Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1940.
- Kõpp, Johan.** „Jumalateenistuse korra uuendamise küsimusi. I–II.” — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* 1991, lk. 56–63 ja 1992, lk. 92–101. (Äratrükk *UA* 1/1927, lk. 1–13.)
- Laaman, Eduard.** „Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922–1940.” — *Akadeemia* 7/2003–10/2004.
- Lattik, Jaan.** *Teekond läbi õõ. Esimene osa.* Vadstena: Orto, 1950.
- Lattik, Jaan.** *Teekond läbi õõ. Teine osa.* Toronto: Orto, 1952.
- Lauha, Aila.** *Suomen kirkon ulkomaansuhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917–1922.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1990.
- Lauha, Aila.** *Suomen kirkon kansainväliset suhteet 1923–1925.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1993.
- Livingstone, Elizabeth A.** (Ed.) *Oxford Concise Dictionary of the Christian Church.* Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Lõuna, Kalle.** „Usuküsimus Petserimaal 1920.–30. aastatel ja kloostriõda.” — *Ajalooline Ajakiri* 3/4 (106/107), 1999, lk. 57–69.
- Malkavaara, Mikko.** *Kahtia jakautuneet Baltian luterilaiset kirkot ja Luterilainen maailmaliitto 1944–1963.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2002.
- Marandi, Rein.** *Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 1. osa. Legaalne periood (1929–1934).* Stockholm: Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991.
- Marandi, Rein.** *Must-valge lipu all: vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. 2. osa. Illegaalne periood (1934–1937).* Stockholm: Department of Baltic Studies at the Stockholm University, 1997.
- Masing, Uku.** *Uskuda, elada. 59 kirja Jaan Kiivitile.* Koostanud Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2006.
- Mis on Kristlik Rahvaerakond ja miks on teda tarwis?* Tallinn: Kristliku Rahvaerakonna keskkomitee, 1926.
- Põhiseadus ja Rahvuskogu.* Tallinn: Rahvuskogu, 1937.

- Paul, Toomas.** *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetustest kuni 1999. aastani.* Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 72. Tallinn: 1999.
- Pesonen, Niilo.** „Balttilaiset teologikonferenssit kirkko- ja kansallisuuspoliittisten ristiriitojen keskellä 1927–1937.” — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 87–88 (1997–1998). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1999. Lk. 369–396 (= Pesonen 1999a).
- Pesonen, Niilo.** „Hengellistä vai kansallista herätystyötä? Herättäjä-Yhdistyksen heimolähetytyö Viron inkeriläisten ja liiviläisten hyväksi 1930–1942.” — *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 87–88 (1997–1998). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1999. Lk. 319–367 (= Pesonen 1999b).
- Pesonen, Niilo.** *Valtionkirkosta vapaakirkoksi? Viron evankelis-luterilaisen kirkon järjestysmuodon kehitys 1919–1925.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2004.
- Päts, Konstantin.** *Minu elu. Mälestusi ja kilde eluloost.* Koostanud Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Päts, Konstantin.** *Eesti riik II.* Koostajad: Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2001.
- Raabe, Marju.** *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku tekstiilid aastatel 1917–2000.* Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003.
- Rahamägi, H. B.** *Luther Wormsi riigipäeval 17.–18. IV. 1521. Juubelikõne, peetud 17. aprillil 1921. a. Tallinnas, Püha Vaimu kirikus.* Tartu: Kristliku kultuuri ja ilma-vaate edendamise Seltsi Tartu osakond, 1921 (= Rahamägi 1921a).
- Rahamägi, H. B.** *Sinu riik tulgu! Jutlused.* Tartu: 1921 (= Rahamägi 1921b).
- Rahamägi, H. B.** *Sotsialism ja ristiusk.* Tallinn: Kristliku kultuura ja ilmavaate edendamise Selts, 1921 (= Rahamägi 1921c).
- Rahamägi, H. B.** „Mis tõi Luter uut kõlbluse alal?” — *Usupuhastus eestlaste maal 1524–1924. Usupuhastuse juubeli kirjanduslise komisjoni väljaanne usupuhastuse tuleku 400-a. mälestuspäevaks.* Tartu: 1924. Lk. 113–128.
- Rahamägi, H. B.** *Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis.* Tartu: 1926 (= Rahamägi 1926a).
- Rahamägi, H. B.** „Ülitähtis küsimus usuteaduses ja usuelus.” — *Usuteadusline Ajakiri* 1/1926, lk. 6–19; 2/1926, lk. 68–76 (= Rahamägi 1926b).
- Rahamägi, H. B.** „In memoriam. D. Julius Kaftan.” — *Usuteadusline Ajakiri* 2/1926, lk. 98–99 (= Rahamägi 1926c).
- Rahamägi, H. B.** *Vastuseks õp. Th. Tallmeistrile „Konsistoorium ja protestantline liikumine” ilmumise puhul.* Tartu: 1927 (= Rahamägi 1927a).
- Rahamägi, H. B.** „Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel.” — *Usuteadusline Ajakiri* 2/1927, lk. 53–58; 3/1927, lk. 107–110; 4/1927, lk. 161–164 (= Rahamägi 1927b).
- Rahamägi, H. B.** „Ilus episood kirikumuusika alalt.” — *Esimene Eesti Kirikumuusika kongress 3. ja 4. dets. 1930. Tallinnas.* Tallinn: Esimese Eesti Kirikumuusika kongressi toimkond, 1930.
- Rahamägi, H. B.** *Tartu Ülikooli koguduse eesti pihtkond 1921–1931.* Tartu: 1931.
- Rahamägi, H. B.** „Eesti piiskop Jakob Kukk. In memoriam.” — *Usuteadusline Ajakiri* 3/1933, lk. 65–69 (= Rahamägi 1933a).
- Rahamägi, H. B.** „Martin Luteri 450. a. sünnipäeva puhul.” — *Usuteadusline Ajakiri* 4/1933, lk. 97–98 (= Rahamägi 1933b).

- Rahamägi, H. B.** „Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi XIII aastapäevaks.” — *Usuteadusline Ajakiri* 2/1934, lk. 33–35 (= Rahamägi 1934a).
- Rahamägi, H. B.** „Milline usund vastab eestlase iseloomule?” — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album 10*, 1934, lk. 101–107 (= Rahamägi 1934b).
- Rahamägi, H. B.** „Mis on Sinu kiriku kuuluvuse tunnistuseks?” — Rebane, H. (Koostaja.) *Miks olen mina Eesti Evangeeliumi Luteri usu kiriku liige?* Viljandi: Pilstivere koguduse kirjastus, 1934. Lk. 22–24 (= Rahamägi 1934c).
- Rahamägi, H. B.** „Usuelu uutel radadel.” — 12. märts. *Aasta riiklikku ülesehitustööd 12.III.1934–12.III.1935*. Tallinn: 1935. Lk. 37–38.
- Rahamägi, H. B.** *Jumala riigi palve*. Tallinn: Eesti Kirik, 1936 (= Rahamägi 1936a).
- Rahamägi, H. B.** „Kirikuelus suur samm edasi.” — 12. märtsi radadel. Toimetajad H. B. Rahamägi ja J. Veelman. Tallinn: 1936. Lk. 51–52 (= Rahamägi 1936b).
- Rahamägi, H. B.** *Eesti evangeelse kiriku pale: Vooludest kirikus*. Valga: 1939.
- Raid, Lembit.** *Tartu Ülikooli usuteaduskond 1632–1940. Teatmik*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1995.
- Rannik, E.** „Kiriku ja riigi vahetõde kodanlikus Eestis.” — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis*. Tallinn: 1956. Lk. 227–247.
- Rannik, E.** „Luteriusu kiriku kriisist fašismi perioodil kodanlikus Eestis.” — *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik II*. Tallinn, 1961. Lk. 308–323.
- Raudkepp, Leopold.** „K. Päts usu ja kiriku kaitsjana.” — *K. Päts. Tema elu ja töö. Kaasaegsete mälestusi*. Tallinn: 1934. Lk. 365–368.
- Raudsepp, Karl.** *Ristiga märgitud*. Toronto: Eesti Vaimulik Raamat, 1982.
- Report of the Committee Appointed to Confer with Representatives of the Church of Finland in Accordance with Resolution 38 of the Lambeth Conference, 1930*. London: SPCK, 1934.
- Rouse, Ruth. Neill, Stephen Charles.** (Eds.) *A History of the Ecumenical Movement 1515–1948*. Geneva: World Council of Churches, 1986 (third edition).
- Ruusmann, Ants.** *Eesti Vabariik 1920–1940. Sisepoliitiline areng*. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1997.
- Saard, Riho.** *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917*. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000.
- Saard, Riho.** *Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006*. Tallinn: Argo, 2006.
- Saard, Riho.** „Eestlane ja luterlus.” — *Akadeemia* 6/2007, lk. 1238–1268; 7/2007, lk. 1424–1451.
- Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri (ilmumas 2007).
- Saarniit, H.** „Kirik kodanlike natsionalistide klassihuvide teenistuses aastail 1920–1940.” — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis*. Tallinn: 1956. Lk. 248–286.
- Salumaa, Elmar.** „Kirik rahvusliku kultuuriprobleemina.” — *Usuteadusline Ajakiri* 2/1933, lk. 33–40. (Originaalis autori eestistamata nimekuju: Teppan, E. S.)
- Salumaa, Elmar.** „Kiriku asend ja ülesanded iseseisvusaegses ühiskonnas.” — *Akadeemia* 4/1937, lk. 232–236. (Originaalis autori pseudonüüm: Civis Ecclesiasticus.)
- Salumaa, Elmar.** „Meie usu- ja kirikuvalu välisorientatsioonist.” — *Akadeemia* 5/1938, lk. 304–310. (Originaalis autori pseudonüüm: Civis Ecclesiasticus.)
- Salumaa, Elmar.** „Kiriklikke päevamuresid.” — *ERK* 2/1939, lk. 79–84 (= Salumaa 1939a).

- Salumaa, Elmar.** „Prof. Joh. Kõpu piiskopiks valimise puhul.” — *ERK* 6/1939, lk. 252–258 (= Salumaa 1939b).
- Salumaa, Elmar.** „Mälestuskilde akadeemiliselt teelt.” — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* 1/1990, lk. 20–26; 2/1990, lk. 21–25; 1991, lk. 17–20; 1992, lk. 14–20.
- Sild, Olaf.** *Eesti kirikulugu*. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938.
- Soosaar, Enn.** „Isa ja aeg.” — *Loomingu Raamatukogu* 5/2007.
- Sootla, Jaan.** (Koostaja.) *Valitud ja valitsenud*. Tallinn: 1999.
- Stolt, Bengt.** *Kyrklig skrud enligt svensk tradition*. Stockholm: Diakonistyrelsens bokförlag, 1964.
- Sundkler, Bengt.** *Nathan Söderblom: His Life and Work*. London: Lutterworth Press, 1968.
- Zetterberg, Seppo.** *Viron historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007.
- Tallmeister, Theodor.** *Konsistoorium ja Protestantline liikumine. Süüdistuskiri õpet. Th. Tallmeisteri vastu ja tema vastus*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1927 (= Tallmeister 1927a).
- Tallmeister, Theodor.** *Võitlus edumeelsuse ja tagurluse vahel Eesti kirikus. Vastuseks konsistooriumiliikmele prof. H. B. Rahamäele*. Tallinn: Protestantline Ühing, 1927 (= Tallmeister 1927b).
- Talonen, Jouko.** „Latvian kirkolliset vaiheet.” — *Latvian historiaa ja kultuuria*. Toimittaneet Marjo Mela ja Lembit Vaba. Rozentāls-seura, 2005. Lk. 134–173.
- Taul, Jaak.** „Lambeth Quadrilateral.” — *Usuteadusline Ajakiri* 2/1936, lk. 48–53.
- Taul, Jaak.** *Soome ja inglise kirikute lähenemisest*. Tallinn: 1938.
- Taul, Jaak.** „Hugo Bernhard Rahamäe 100. sünniaasta mälestus.” — *Eesti Kirik* (paguluses) 2/1986, lk. 65–70.
- Tennmann, Eduard.** „Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded.” — *Usuteadusline Ajakiri* 1/1926, lk. 28–37; 3/1927, lk. 127–138; 4/1927, lk. 174–194; 3/1928, lk. 97–107 (= Tennmann 1926–1928).
- Tennmann, Eduard.** *Varjatud varandus*. Koostaja: Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Teppan, E. S.** — vt. **Salumaa, Elmar.**
- Together in Mission and Ministry: The Porvoo Common Statement, with Essays on Church and Ministry in Northern Europe. Conversations between the British and Irish Anglican Churches and the Nordic and Baltic Lutheran Churches*. London: Church House Publishing, 1996 (kolmas trükk).
- Torma, August.** *The church in Estonia*. [Address given at a meeting of the Anglo-Scandinavian Christian Fellowship in London, on March 4th, 1943.] London: World's Evangelical Alliance (British Organization). (= Torma 1943.)
- Torma, August.** „Eesti-Inglise koostööst kiriklikes küsimustes.” — *E.E.L.K. Londoni kogudus 1946–1951*. Luton: Dragon Press, 1951. Lk. 3–6.
- Turtola, Martti.** *President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed*. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Valdmann, K.** „Usuteaduskonna dekaan prof. dr. Hugo Bernhard Rahamägi Eesti ev. lut. usu kiriku teiseks piiskopiks.” — *Usuteadusline Ajakiri* 3/1934 (VI aastakäik), lk. 65–76.
- Valk, Pille.** *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos. Usuõpetus Eesti koolides aastatel 1918–1940*. Tallinn: 1997.
- Veem, Konrad.** *Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon*. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat, 1990. Teine täiendatud trükk.

- Veem, Konrad.** *Eesti kirik tunaeile, eile, täna.* Stockholm: EVR, 1993.
- Vihuri, Veiko.** „The Question of Orders in the Negotiations of the 1930s between the Church of England and the Baltic Lutheran Churches.” — Altnurme, Riho. (Hrsg.) *Estonische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend.* Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 2001. Lk. 143–156.
- Vihuri, Veiko.** „Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakiriku kava.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), lk. 21–46.
- Vööbus, Arthur.** *Studies in the History of the Estonian People. Various aspects of the Social Condition, in Particular, the Spiritual Life, the Educational Pursuit, and the Cultural Endeavor.* VII. Eesti Usuteadlaste Seltsi paguluses toimetused 35. Stockholm: ETSE, 1981 (= Vööbus 1981).
- Österlin, Lars.** *Churches of Northern Europe in Profile: A Thousand Years of Anglo-Nordic Relations.* Norwich: Canterbury Press, 1995.

5. Suuline teade

Johannes Aarik. Suuline teade autorile, 20.11.2006

HUGO BERNHARD RAHAMÄGI, THE SECOND BISHOP OF THE ESTONIAN EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH 1934–1939

Summary

This doctoral thesis deals with the person of Hugo Bernhard Rahamägi (1886–1941), who served as the Bishop of the Estonian Evangelical Lutheran Church from 1934 to 1939, as well as his accomplishments as the head of the church. As a controversial clergyman, Rahamägi is unquestionably an intriguing and fascinating person. He has been associated with high-church aspirations in the form of ‘catholicising’ reforms both in the organisation and liturgy of the Lutheran church, emphasis on the office of the bishop and attempts to increase the authority of the bishop, as well as establishment of relations with the Anglicans. Compulsory retirement of Rahamägi from the office of the head of the church due to marital problems and his tragic fate as a victim of the Soviet power are widely known. Even though Rahamägi is not the only head of the EELC who has been forced to surrender his position, he is still unique in that this was a result of a fierce controversy within the church.

This thesis is based on archival sources located in the following archives: Archives of the EELC Consistory (EELKKA), Estonian State Archives (ERA) and their branch (ERAF) in Tallinn, and the Estonian Historical Archives (EAA) in Tartu. In addition to archival documents, the sources used include media publications from the period, memoirs of contemporaries and various other publications. The thesis is divided into six chapters. The first, introductory chapter examines the biography and activities of Rahamägi, as well as the problems faced by the church before 1934. The second chapter is dedicated to Rahamägi’s inauguration and the church reforms introduced from 1934 to 1935. The third chapter reviews the plan of creation of dioceses. The fourth chapter describes Rahamägi’s role in the foreign relations of EELC, both before and after becoming the Bishop in 1934. The fifth chapter studies the development of church life and relations with state authorities, as well as the advancement of the liturgy reform. The entire sixth chapter is dedicated to the causes and developments of the crisis of the church in 1939 that led to the compulsory resignation of bishop Rahamägi.

Hugo Bernhard Rahamägi was born on June 2nd, 1886 in Hageri parish, Northern Estonia. He studied at the theological faculty of the Imperial University of Tartu from 1906 to 1913 and was ordained pastor in 1914. In August of the same year, he went to the island of Saaremaa where he spent six years serving several congregations. In the beginning of 1920, he moved to Tartu. The University of Tartu had been recently reopened and Rahamägi was invited to teach systematic theology at the theological faculty. In the same year, he was

briefly in Berlin to receive further education under Julius Kaftan and Reinhold Seeberg. In 1923, he completed his doctoral thesis in the field social ethics, focusing on the reasons of Estonia's decreasing birth rate. In May 1926, Rahamägi was elected both Professor of Systematic Theology and Dean of the Faculty of Theology. He held both positions until he was consecrated Bishop in 1934.

In his own words, Rahamägi had very liberal theological views as a student, but became more conservative in later years. On the one hand, he supported upholding traditional Christian and Lutheran foundations of faith, but on the other hand, he believed that practical expression of Christian faith is more important than doctrine and attention should be paid to current social issues. He always remained convinced that the church is called to engage actively in social issues. Consequently, Rahamägi also aspired to achieve good relations and cooperation between the free people's church and the state.

In the 1920ies, Rahamägi became the spokesman for the ecclesiastic-confessional school of thought. The majority of pastors in EELC followed the theological and church policy ideas of this school, but its theological programme was less clear than that of the liberals and conservatives, the two smaller factions on the opposing wings. The ecclesiastic-confessional school supported the idea of a centralised church and preservation of Lutheran doctrinal foundations. However, the liberals (such as pastors Theodor Tallmeister, Voldemar Kuljus and others) wanted to modernise the teaching of the church in the spirit of protestant liberal theology, publicly denying several traditional dogmas (e.g., the virgin birth of Christ and bodily resurrection). The liberals might have been popular among the educated, but encountered fierce opposition from the congregations and clergymen inclining towards pietism. Pastor Harald Pöld, the leader of the conservatives, defended the idea of verbal inspiration of the Scriptures. Peculiarly, the liberals and conservatives both shared a congregational concept of the church, because independence from the official church authorities gave both groups the opportunity to express their views without hindrance.

Rahamägi's role in Estonian church life was prominent already in the 1920ies. He served as an Assessor at the Consistory from 1923 to 1931 and worked closely with Bishop Jakob Kukk. In the disputes between different religious and theological schools, Rahamägi started to defend the centralised model for church organisation to preserve the doctrinal and organisational unity of the church as opposed to the views that preferred granting more independence to the local congregations and pastors. Like many other Lutheran pastors, Rahamägi was also active in politics, at least for some time. He joined the Christian Peoples Party as early as 1919. He was the Minister of Education in two governments from 1924 to 1925, as well as a Member of the Parliament (*Riigikogu*) for two brief periods (I and IV composition of the Riigikogu). In 1931, Rahamägi no longer stood as a candidate in the Consistory elections. The

conservatives Aleksander Kapp and Jaak Varik were elected as new members of the church government. Withdrawal from the church government did not prevent Rahamägi from presenting a reform plan for dramatic reduction of the size of the Church Diet, the highest legislative body of the church, in order to improve its efficiency.

Jakob Kukk, the first Bishop of the EELC, died in July 1933. Even though elections of the new bishop were postponed for a year (due to a period of mourning), the name of Prof. Rahamägi soon started to come up as the likely successor of the first Bishop as a result of the wide support he held in the church. Low-church conservatives and Baltic Germans tended to support the candidacy of pastor Jaak Varik. The third candidate, A. Kapp, withdrew from running. During the Bishop's elections in June 1934, Rahamägi was supported by the overwhelming majority of the Church Diet members – he received 226 votes against Varik's 127. Rahamägi was consecrated Bishop at a large ceremony in the Cathedral of Tallinn on September 16th, 1934. The consecration was led by Erling Eidem, Archbishop of Uppsala, whose predecessor Nathan Söderblom had consecrated Bishop Kukk in 1921. The Latvian Archbishop Theodors Grünbergs and Bishop Aleksi Lehtonen from Finland also participated in the consecration. A discussion on the Bishop's office and apostolic succession in the Estonian church had started already in the 1920ies. The low-church conservatives accused the church leadership of importing Catholicism, having seen the celebratory consecration of the first Bishop. Now Rahamägi had decided to follow suit.

The new Bishop faced ambitious challenges. He wanted to reunify the church that had been factionalised by theological and personal quarrels. Less than a month after Rahamägi was elected Bishop, he was contacted by the pastors Tallmeister and Kuljus who had been expelled or who had seceded from the church. On the condition that they abstain from criticism against the church and avoid conflicts with the teaching of the church, Bishop Rahamägi agreed to take them and their congregations back to the church and submitted a respective proposal to the Consistory. The matter was finally decided by the Church Diet immediately before the Bishop's consecration service. Consequently, the new Bishop could take up his office in a situation where a longstanding schism had finally ended. As his next task, Rahamägi attempted to improve relations with the Baltic German minority, which had been remarkably poor during the tenure of Bishop Kukk.

In addition, the new Bishop had to settle relations with state authorities. The Lutheran church as the largest church in Estonia wanted a 'fairer' recognition from the secular democratic state, which in practice would have meant the status of an organisation under public law. Many pastors had long campaigned for adoption of new legislation regulating the church activities in order to remove current legal weaknesses and to ensure unity of the church. However, previous political efforts of the clergymen had remained fruitless. The attitude

of the state authorities towards the church changed significantly after the coup on March 12th, 1934. The authoritarian regime led by Konstantin Päts was prepared to comply with the church's request and issue legislation that solved several issues important for the church (protection of official garments of the clergy, compensation for expropriated assets, Sunday rest). The government was convinced that the state could not remain indifferent to the church. In 1935, the State Elder (*riigivanem*) Päts pleased the clergy with his declaration: „He who damages the church also damages the foundations of the state!”

In December 1934, Päts issued a decree to put in force a new Churches and Religious Associations Act, which answered the longstanding requests of the pro-centralisation forces. The first major task of the new Bishop was lobbying to make the new Act as favourable for the church as possible. Unfortunately, he had not much room to manoeuvre and the church had to accept a significant increase in state supervision over the activities of the church and the clergy. For example, the Act granted the Minister of the Interior a right to rebuff or suspend internal church regulations, ban the performance of official duties of the clergy if considered necessary in the interests of the state, and suspend the activities of governing bodies of the church – this provision was put to practice in 1939. In return, the new Act gave more power to the Bishop and church leadership. In addition, the congregations lost the right to secede from the church with their assets, which was permitted in preceding legislation. As a result of the new Churches and Religious Associations Act, the church now had to prepare a new church constitution, which was named ‘Statutes’. There were only three months to do that. The Statutes that entered into force in May 1935 changed the church structure, created new management bodies, and significantly centralised church administration. According to Rahamägi, one of the main objectives of the Statutes was integration of the church. Thus, major changes had taken place in the Lutheran church in less than a year after election of the new Bishop. An association of largely autonomous congregations had been replaced by a centralised church.

However, Rahamägi and his church government could not gain unanimous support for the grand plan of diocese creation, envisaged as continuation of the reform of church organisation. While the highest legislative body of the church (now named ‘General Synod’) had in 1936 agreed in principle with the church government's plan to divide the Estonian Lutheran church in four dioceses and grant the current Bishop (Rahamägi) the title of Archbishop, the plan was sharply criticised already in the following year. The critics of the reform saw it as unnecessary boasting and catholicising of the church that would increase the power of the Bishop. Rahamägi explained that the plan was born out of practical necessity, as a single bishop could not do all the required work, while the creation of dioceses would help to intensify church activities, bring the bishops closer to the congregations and eliminate the need to invite bishops from abroad for consecration of new Estonian bishops. The plan was also

supported by people who wanted to raise the international and domestic importance of the head of the Estonian Lutheran Church. Under pressure from the opposition, the General Synod established in 1937 a committee for reviewing the plan. However, the committee consisted of clergymen with radically differing views (such as the conservatives Kapp and Varik and the liberal Tallmeister) and did not include a single representative of the church government. Even though the committee did not abandon the idea of diocese creation and only reduced the number of bishops, the reviewed draft was still divergent enough to make Rahamägi temporarily withdraw the issue from the agenda of the General Synod in October 1938. The church leadership was namely bent on shaping the new dioceses not as autonomous units but as areas under supervision of the Archbishop, but the committee had favoured a decentralising approach to the church organisation. This meant that the plan of diocese creation had effectively failed.

Using the support from the state authorities, which somewhat increased the prestige of the church in the society, the church under the leadership of Bishop Rahamägi attempted to expand its activities and keep up with the times in an increasingly secular society. Rahamägi wanted to organise and liven up the various areas and directions of church life, seeing reorganisation of church structure as necessary framework for the actual work. The keyword of the period was 'positive rebuilding'. Focus was on Bible translation, development of modern confirmation instruction plans, liturgy reform, etc. Plans were made for building new churches and opening mission outposts; the numbers of clergy increased. The authoritarian regime of Päts wanted to use the church to promote its national unity policy. The Lutheran church leadership supported this. Both Bishop Rahamägi and the church government remained generally loyal to the regime, supporting the conservative and nationalist policy of the government. In public appearances, Bishop Rahamägi praised the efforts of Päts and the government for the good of the Estonian state and its people. The year 1937 saw the fulfilment of an old aspiration of the clergy, when the Lutheran and Orthodox churches were given a public law status with the Constitution, and the heads of the churches were granted seats in the upper house of the Parliament. This also meant that Päts had fulfilled his earlier promise to include representatives of the church in the governing of the state.

However, Rahamägi still could not avoid certain tensions in the relationship between the church and the state. The government was dissatisfied that there were some pastors in the clergy who had fervently criticised the activities of Päts or even supported the extreme right League of Veterans of the Estonian War of Independence that had attempted a coup. Several of these pastors were forced to leave their congregations. The Bishop also had to reprimand clergymen whose political sermons were not acceptable to the regime. The most prominent among them was Jaan Lattik, dean of Viljandi and a former member of government and politician. In February 1938, before the parliament elections,

Päts openly criticised the Lutheran church with unprecedented sharpness, accusing the church of ingratitude and disruption of government policy. Namely, more than ten Lutheran pastors ran in the elections on the side of the opposition and only two clergymen on the pro-government side. Bishop Rahamägi was now in an awkward situation, trying to maintain good relations with state authorities on the one hand and to take into account the general atmosphere in the church on the other. On its part, the church was upset about the plan to demolish the St. John's Church in Tallinn and replace it with a memorial to the War of Liberation. Even Bishop Rahamägi himself uttered some cautious criticism of this plan.

The liturgical renewal envisaged by Rahamägi was never completed. The draft of the service book compiled in 1929 by Rahamägi as the chairman of the liturgical committee was criticised, especially by the conservatives. As Bishop, Rahamägi did not participate in the work of the liturgical committee with the same intensity. After years of work, the new service order was finally approved in 1939 by the Theologians' Conference, but it did not include any significant changes compared to the previous order, trying to stay in tune with the traditional views of the pastors. It is true that some pastors were also attracted by the idea of evangelical catholicity. There are some high-church motifs in Rahamägi's liturgical interest (appreciation of the liturgical and musical aspects of the service, acknowledgement of the significance of the Communion), but one could not say that this was a systematic catholicising or high-church reform programme.

Rahamägi also played an important role in the foreign relations of EELC already in the 1920ies, trying in every way to promote creation and development of contacts with closest neighbours and other churches. After being elected Bishop, Rahamägi announced that he wants close relations with the Nordic churches (Finland, Sweden, Denmark) and through them also with the Anglican Church, as well as the church of neighbouring Latvia. Indeed, the closest relationships developed with the Finnish church, supported by a similar language and kinship of the Fenno-Ugric people. The second Estonian-Finnish conference of pastors took place in Tallinn in 1935, where the heads of the churches from both countries participated and discussed future cooperation. The relations with Sweden, on the other hand, were not as close as expected, even though Rahamägi visited Sweden in 1935 and participated in the consecration of new bishops. In the subsequent years, the relations with the Swedish church were hampered by the problems associated with issuance of work permits to the Swedish clergy working in Estonia. According the law, only local nationals were permitted to work in the country. The Consistory's attempts to achieve amendment of the law remained unsuccessful. The relations with the Latvian church were dominated by the practical need for cooperation, such as serving Estonians in Latvia and Latvians in Estonia, as well as common international ambitions (talks with the Anglicans, for instance). Signing of the cooperation

agreement between the Estonian and Latvian churches succeeded in 1938, but in the following years, tensions were created between the churches by the organisation of service in the Laura Estonian-Latvian mixed congregation in Southern Estonia. Even though Rahamägi proposed creation of an independent Latvian congregation, the Ministry of the Interior was opposed to the idea, probably due to national policy considerations. The issue remained unsolved.

A particularly important achievement was openness of the EELC to the ecumenical movement and participation in almost all major ecumenical events of the period. At the same time it should be mentioned that in the 1920ies, the ecumenical movement attracted particularly the liberal pastors (such as Tallmeister, Eduard Tennmann) but also Rahamägi; the attitude of the conservatives was cautious or negative, because they feared that doctrinal issues would be disregarded in favour of dealing with social problems. Indeed, both the liberals and Rahamägi defended the position that the church should pay attention to contemporary social problems. Prior to the 1925 Life and Work conference in Stockholm, Rahamägi publicly defended the goals of the conference. In 1929, he presented six theses at the Theologians' Conference, requiring more attention to the social issues.

Giving preferred attention to social issues rather than to questions of doctrine is also evidenced by the fact that EELC participated most actively in the work of the World Alliance for International Friendship Through the Churches. Rahamägi was working in the Estonian national committee of this organisation already in the 1920ies. Having become Bishop, he started energetically to expand the activities of the national committee. In November 1934, Rahamägi was elected chairman of the national committee. A national council was established in addition to the committee and this could be regarded as Estonia's first ecumenical cooperation body, because it also included the Metropolitan of the Orthodox Church. A regional conference of the World Alliance for International Friendship Through the Churches took place in Tallinn in September 1935. The ecumenical interests of Rahamägi are further evident in the fact that in 1937, he preferred to take part in the Life and Work conference in Oxford and send another member of the Consistory to the Faith and Order conference that took place in Edinburgh a little later. In 1938, Rahamägi participated in the conference in Utrecht that discussed the establishment of the World Council of Churches. Rahamägi saw it as an historic initiative. Already in the same year, the Consistory decided that EELC would join the new organisation. Rahamägi even considered it necessary to present an overview of this development at the 1939 Theologians' Conference.

In hindsight, the most significant ecumenical achievement of the Estonian Lutheran Church was agreement with the Church of England that envisaged partial communion and mutual participation of bishops in the consecration of new bishops. After three rounds of talks in London 1936 and in Riga and Tallinn 1938, the English, Estonian and Latvian delegations signed the Joint

Report on June 24th, 1938. The fact that the Estonian church decided to start doctrinal talks with the Anglicans and sign the agreement is a direct achievement of Bishop Rahamägi who emphasised that the German theology has disregarded the actual life, while the English church could be regarded as a model in dealing with the social issues.

Even though Rahamägi was elected Bishop in 1934 with a clear majority and started his tenure in the atmosphere of church unification, reconciliation of different theological schools and generally great expectations, he could not maintain the role of a Church unifier in the subsequent years. His church policy and reform plans inclining towards centralisation were caught in the disputes and disagreements between different factions. Being diplomatic in nature, Rahamägi was not an authoritarian head of the church. The conservative opposition remained and was later supplemented by other dissatisfied groups. Some could not accept the return of liberals to the church. The traditionalists were particularly unsettled by the centralisation of the church, which was carried out very quickly with assistance from the state, as well as by the plan of diocese creation, which they saw as an expression of unnecessary ambitions and aspirations of external splendour by the Bishop and church government. Even though the 1930ies have been afterwards even regarded as the high point of the Lutheran church, several people at the time talked about a crisis in the church (for example, the young Elmar Salumaa who was to become a very influential theologian) in terms of focusing only on external structural reforms, clericalisation of the church and yearning for return of an established church. Many conservative and Baltic German pastors were also discontent with the change of direction in foreign relations, which, admittedly, had started already during the tenure of the previous Bishop. This meant an increasing rift with German Lutheranism and closer relations with the Nordic countries. Rahamägi supported the participation of EELC in the ecumenical movement, but this only inspired clergymen with a liberal outlook. Rahamägi could be seen as being directly responsible for establishment of relations with the Church of England, which in the eyes of some opponents was another attempt at catholicisation of the Lutheran church. On the background of these developments, dissatisfaction with the Bishop and his church policy increased.

Nevertheless, the clergy dissatisfied with the Bishop found a way to join their forces only after the emergence of marital problems of Rahamägi. Edith Rahamägi, the wife of the Bishop, had developed a relationship with pastor Alfred Lepp, whose reputation had been tarnished by his drinking habits, murky financial affairs and homosexual behaviour. The Bishop did impose a ban on Lepp's work as a minister, but the public got the impression that Rahamägi was not quick and forceful enough in stopping the scandal. Edith Rahamägi left home and continued her relationship with pastor Lepp. Bishop Rahamägi realised in 1938 that his marriage was over and he started private talks with other higher church officials, investigating whether it would be possible for him

to retain his position after divorce. In December 1938, the divorce plans of the Bishop became known to the public. There were also rumours that Rahamägi wants to marry the young widow of the former Bishop. The deans submitted to Rahamägi a request to terminate the divorce proceedings. The Bishop complied but court formalities took time. In February 1939, a public dispute broke out in the media about whether a cleric could terminate his marriage by divorcing his spouse. The conservatives condemned divorce as contradictory to the Scriptures. The Bishop was supported by Tallmeister and Kuljus, the representatives of the liberals, whose articles in national newspapers upset the conservatives. Even though the court had terminated divorce proceedings in February and Mrs. Rahamägi had moved back with her husband, the opponents of Rahamägi became increasingly determined that the Bishop should resign. In March, eight deans – i.e., half of the medium-level church administrators – submitted an ultimatum: the Bishop and the entire church government should resign. This opposition was led by the deans August Grünberg (Arumäe) and Hans Kubu, previously an assistant of the Bishop, and pastor Jaak Varik.

In April, Rahamägi went on a long holiday and left the impression that he will resign after the holiday. However, he changed his mind at the start of the summer 1939. In public, he explained this by the number of support letters that asked him to continue as the Bishop. The Bishop's intention to return to the position of Professor of Systematic Theology at the University of Tartu failed, when it turned out that the theological faculty did not want him back. He was offered the position of Private Docent, but Rahamägi was obviously not content with that. In the beginning of July, he announced that his holiday is over and he resumes his office as the Bishop. On July 25th, 1939, the eight opposing deans submitted a new request to the Government of the Republic and the Consistory, demanding resignation of the Bishop. In effect, the opposition asked the government to interfere. A public row between the supporters and opponents of the Bishop started in the beginning of August, when the request of the deans became public. While eight deans had demanded resignation of the Bishop, the remaining eight deans soon expressed their support for the Bishop. The church was split in two factions.

Being under attack from the opposition, Rahamägi still managed to win the support of the General Synod on August 31; he had enough support among the clergy and in the congregations. In the beginning of September, Rahamägi sought reconciliation with his opponents, but when the attempt failed, he released several leaders of the opposition from their offices. The latter refused to obey the order of the Bishop and called a meeting of the pastors, where 58 pastors signed a petition demanding compulsory retirement of the Bishop. The crisis in the church was at its peak and now the decisive factor was the position of the state authorities. Even though the Bishop had tried to maintain good relations and mutually beneficial cooperation between the state and the church, he had lost the trust and support of the government after it became clear that he

was unable to ensure the unity, harmony and efficient management of the church required by the authoritarian regime. In September 1939, Richard Veermäa, Minister of the Interior, and Kaarel Eenpalu, Prime Minister, directly supported the opposition, giving them advice and also prohibiting publication of the Bishop's decisions regarding the release from office of certain persons.

On September 14, the government decided to take an unprecedented step. Following a proposal by the Minister of the Interior, it was decided to suspend the activity of the Bishop, Consistory and General Synod pursuant to the Churches and Religious Associations Act. One of the opposition leaders, pastor Jaak Varik, was appointed caretaker of the country's largest church, with authority over all episcopal, legislative and executive matters. Using this incredible power, Varik quickly amended the church Statutes so that a Bishop was considered retired after his office was suspended. This provision was then retroactively applied to Rahamägi, who had been elected a Bishop for life by the General Synod. Varik also convened a trust council as an advisory body comprising mainly his followers. They started to develop amendments to the Statutes in order to move the church away from centralisation begun at the time of Rahamägi. The church crisis ended in December 1939 when Johan Köpp, a respected clergyman able to unify different factions, was elected new Bishop with great majority.

The subsequent fate of the second head of the EELC was tragic. Rahamägi lost both his office and unblemished reputation. In addition, he had not much time to relish his new marriage to the widow of Bishop Kukk. The former Bishop was arrested in 1941 by the Soviet occupation authorities with the accusation of anti-revolutionary activities. Hugo Bernhard Rahamägi was executed on September 1st, 1941 at the Kirov prison, Russia. The location of his grave is unknown.

In conclusion, Rahamägi's tenure as Bishop could not be regarded as a complete failure, despite personal tragedy and the church crisis in 1939. The church with her obstinate clergy and many controversies desperately needed centralisation and a fixed order. Rahamägi could be indeed criticised for not being able to accomplish all his reform plans. It is possible that the church at the time would have needed a more charismatic and stringent leader than Rahamägi, despite his versatility and experience. In addition, he was affected by family problems. The support shown by the church government to the authoritarian regime of Päts should be regarded as questionable. The church had to pay a high price for certain privileges and support of state authorities, even though it seems also clear that the authoritarian regime would have subjected the church to its control in one way or another anyway. At the same time, the Lutheran church under Rahamägi achieved international and ecumenical success, continuing on its course towards the Nordic countries, participating in the ecumenical movement and establishing relations with the Church of England. The internal developments in the church were also natural and helped to

maintain touch with the contemporary issues. While Rahamägi's approach to church policy may be disputable, depending on one's convictions, his achievements as a theologian and head of the church deserve to be recognised and remembered.

CURRICULUM VITAE

Veiko Vihuri

Sünniaeg ja -koht: 13. veebruar 1968, Tallinn
Kodakondsus: Eesti Vabariik
Aadress: Karja kirikla, Linnaka küla, 94 213, Leisi vald, Saaremaa
Telefon: + 372 45 73 652
E-post: veiko.vihuri@eelk.ee

Haridus

2002–2007 Tartu Ülikool, usuteaduskond, doktoriõpe
1999–2000 Durhami Ülikool (Suurbritannia), teoloogiaosakond, MATR
(*Master of Arts in Theological Research*)
1997 Tartu Ülikool, usuteaduskond, BA
1991–1996 EELK Usuteaduse Instituut, usuteaduskond, diplomioõpe
1987–1989 Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo-osakond
1975–1986 Tallinna 46. Keskkool

Teenistuskäik

2003 EELK Saarte praostkonna praost
2001 EELK Saarte praostkonna praosti kohusetäitja
2000 Porvoo kirikuosaduse kontaktgrupi liige
1993 EELK Karja Püha Katariina koguduse õpetaja
1992 Ordineeritud preestriks (EELK)
1991 Ordineeritud diakoniks (EELK)

Publikatsioonid

„Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikival ajastul.” (Artikkel, ilmumas.)
„Saaremaa hariduselu kuni 1880. aastateni.” — *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007 (ilmumas).
„Usk ja kirik.” — *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007 (ilmumas).
Sissejuhatus I peatükile „Kirik”. — *Documenta Oecumenica. Kirik, ühiskond, misjon*. Koostajad: Peeter Kaldur, Ingmar Kurg, Alar Laats, Tauno Teder, Veiko Vihuri. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2007. Lk. 29–46.
„Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakiriku kava.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53). Lk. 21–46.
„The Question of Orders in the Negotiations of the 1930s between the Church of England and the Baltic Lutheran Churches.” — Altnurme, Riho. (Hrsg.) *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 2001. Lk. 143–156.
„Porvoo ja Meissen: kaks olulist sammu anglikaani ja luterlike kirikute suhetes.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 2/2001 (49). Lk. 30–48.

CURRICULUM VITAE

Veiko Vihuri

Date and place of birth: February 13, 1968, Tallinn
Citizenship: Estonian
Address: Karja kirikla, Linnaka küla, 94 213, Leisi vald, Saaremaa
Telephone: + 372 45 73 652
E-mail: veiko.vihuri@eelk.ee

Education

2002–2007 University of Tartu, Faculty of Theology, Dr. theol. studies
1999–2000 University of Durham (UK), Department of Theology, MATR
1997 University of Tartu, Faculty of Theology, BA
1991–1996 Theological Institute of the EELC, Tallinn, undergraduate studies
1987–1989 University of Tartu, Department of History, undergraduate studies
1975–1986 The 46th Secondary School, Tallinn

Professional Employment

2003 Area dean, Saarte Deanery
2001 Area dean-in-charge, Saarte Deanery
2000 Member of the Porvoo Communion Contact Group
1993 Pastor of the St. Catherine's congregation in Karja, Saaremaa
1992 Ordained priest in the EELC
1991 Ordained deacon in the EELC

Publications

„Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaikkival ajastul.” — Article [to be published].
„Saaremaa hariduselu kuni 1880. aastateni.” — *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007 [in press].
„Usk ja kirik.” — *Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, 2007 [in press].
Introduction to the chapter I, „Kirik”. — *Documenta Oecumenica. Kirik, ühiskond, misjon*. Ed. by Peeter Kaldur, Ingmar Kurg, Alar Laats, Tauno Teder, Veiko Vihuri. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2007, pp. 29–46.
„Kirikuõpetuslikke vaateid Eesti teoloogias: Harald Põllu vabakirikuga kava.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 1/2004 (53), pp. 21–46.
„The Question of Orders in the Negotiations of the 1930s between the Church of England and the Baltic Lutheran Churches.” — Altnurme, Riho. (Hrsg.) *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 2001, pp. 143–156.
„Porvoo ja Meissen: kaks olulist sammu anglikaani ja luterlike kirikute suhetes.” — *Usuteaduslik Ajakiri* 2/2001 (49), pp. 30–48.

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semistikat ja poetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.